Salmedin Mesihović

TRAGOVI DESITIJATSKOG GRADA U SARAJEVU

CeHIS
Centar za historijska istraživanja

Salmedin Mesihović

Tragovi desitijatskog grada u Sarajevu

Izdavač

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

Za izdavača

Prof. dr. Adnan Busuladžić

Glavni urednik Redakcije za izdavačku djelatnost
Univerziteta u Sarajevu – Filozofskog fakulteta

Prof. dr. Sabina Bakšić

Urednica izdanja Centra za historijska istraživanja (CeHIS)

Prof. dr. Amra Šačić Beća

Recenzenti

Prof. dr. Adnan Busuladžić

Prof. dr. Drago Župarić

Lektor

Aida Hasović, MA

Tehnička priprema i dizajn korica

Autor

Izdanje

Prvo elektronsko izdanje

ISBN 978-9926-491-48-2
CIP zapis dostupan u COBISS sistemu Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH pod ID brojem 64249862

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

Salmedin Mesihović

Tragovi desitijatskog grada u Sarajevu

Sarajevo, 2025.

Knjigu posvećujem svome sinu Mirzi i svoj djeci i mladosti ovoga grada i ove napaćene zemlje, sa željom da njihove budućnosti budu bolje od naših prošlosti.

Izrada knjige je golem posao, i nikada nije samo autor tome doprinio. U većoj ili manjoj mjeri, na ovaj ili onaj način, su u taj proces izrade i objavljivanja utkane i niti velikog broja drugih ljudi....Sve počinje od porodice koja je morala „trpiti“ autorov rad, odsustva, kreativna stanja i frustracije manjka inspiracije, zatim se nastavlja na radne kolege i kolegice sa Odsjeka za historiju i arheologiju Univerziteta u Sarajevu, kolega i kolegica iz Muzeja Sarajevo, Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog nasljeđa, prolazi kroz vrijedne i detaljne „ruke“ lektorice i tehničke saradnice za DTP i na kraju završava sa kolegicama i kolegama iz Biblioteke Filozofskog fakulteta. I sve to vrijeme praćeno muzama bez čijih općinjenosti ne bi imali snage i upornosti za zaokruživanje ovog poduhvata.

Svima njima dugujem iskrenu zahvalnost.....

SADRŽAJ

Prilozi

Naseobinsko i putno stanje iz vremena austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine

Izvadci sa karte: Habsburg Empire (1869–1887) – Third Military Survey (1:25000)

Karte sa Google Earth

Karte Vojnogeografskog instituta, Beograd Razmjer 1:25000. Drugo izdanje, štampano 1986.

Karte iz Arheološkog leksikona Bosne i Hercegovine

Terensko-saobraćajne karte

Moderni cestovni pravci

Ostale karte i ilustracije

PREDGOVOR

Biti mudar, to je osnov i početak dobrog pisanja.
Horacije, 65. p.n.e. – 8. n. e.

Znanstvena studija „Tragovi desitijatskog grada u Sarajevu“ autora prof. dr. Salmedina Mesihovića navodi, ispituje i analizira još jedan antički misterij koji je neposredno vezan za Bosnu i Hercegovinu, pobliže za sarajevsku regiju, koja se kao jedan repozitorij rimskog naslijeđa otvara posljednjih godina za šira, konkretnija i detaljnija istraživanja. Polazeći od dva epigrafska natpisa pronađena u Saloni, koja predstavljaju popis cesta izgrađenih tokom namjesništva Publija Kornelija Dolabele, i neku vrstu putokaza za potencijalne putnike, posebno je akcentiran drugi salonitanski natpis u kojem se spominje ime desitijatskog kastela.

Ta Dolabelina cesta, duga oko 234 km, vodi od Salone u središte teritorija koji je pripadao ilirskom etničkom plemenu Desitijatima, a nastanjivali su šire područje Gornje Bosne. Premda natpis ne navodi eksplicite naziv desitijatskog kastela (s natpisa se iščitavaju prva dva slova HE, ali ne i ostatak jer je oštećen), on ne navodi ni njegovu lokaciju.

Stručna i znanstvena literatura obiluje pokušajima da se riješi ova zagonetka i kastel ubicira tamo gdje uistinu i pripada, prateći trasu same ceste kojoj bi trebalo pronaći zadnji krak, odnosno, markirati tačne dionice kojim je išla. Međutim, premda napisani brojni članci, studije i mišljenja, struka i historiografska znanost uglavnom su polovično i fragmentarno prilazili ovoj problematici.

Zahvaljujući, s druge strane, sekundarnim izvorima i informacijama koje se mogu iščitati iz geografskih karata, cestovnih mapa, ilustracija i literarnih izvadaka, autor je prošao ovom problemu inverzivnim metodološkim pristupom, subkvalificirajući one segmente koje njegovi prethodnici nisu uzeli u obzir. A to je, nadasve, holistički pristup, kojim je popunio interpretativne praznine u rekonstrukciji etnonimskog imena i lokacije ovog kastela, ali i onoga šta je on predstavljao u desitijatskom *civitasu.* Preduzimajući opsežno i cjelovito istraživanje, autor nam vispreno skreće pažnju na nekoliko bitnih nelogičnosti u tumačenjima određenih istraživača koji ovu cestu, ali i drugu koju spominje drugi salanitanski epigrafski natpis,

podvode pod istu; onu koja iz Salone vodi u Argentariju, međutim, spomenute su kao dvije u ovom natpisu, i, iako su većim dijelom išle identičnom trasom, razdvojile su se u unutrašnjosti.

Specifičnost ove znanstvene studije leži u tome da se rješenje otkrivanja ovog historiografskog problema, osim u potrebnim arheološkim i geofizičkim istraživanjima koja bi mogla donijeti nove nalaze, mogu pronaći tako da se poznate činjenice koje svjedoče o kontinuiranoj prisutnosti političkog, vojnog i ekonomskog administerija Rimske države u širem sarajevskom bazenu, postave u veći mozaik transformacije desitijatskog društva na prijelazu u klasični civilizacijski razvitak u okviru rimske države, ali i nakon tog perioda, jer se kroz dešifriranje naziva toponima mogu iščitati i identificirati moguće rimske naseobine na toj prometnoj trasi.

Smještajući kastel (castellum) u područje sarajevskog areala, u kojem se nalazio naseobinski kompleks Debelo Brdo, sa utvrdom u okviru koje je bio stacioniran rimski vojni garnizon, do kojeg se dolazilo Dolabelinom cestom, autor podsjeća na cestovnu povezanost sarajevskih antičkih lokaliteta sa podrinjskim područjima. Znajući da se u ovoj regiji stoljeće kasnije razvio grad Aquae kao najvažnije i najveće naselje sa svim karakterističnostima autentičnog rimskog kompleksa, autor zaključuje rad navodeći vlastitu rekonstrukciju ceste koja počinje u Saloni i vodi preko Klisa, Rame, Konjica, Bradine, Tarčina, Hadžića i Blažuja, do Aquae (naseobinski kompleks Debelo Brdo).

Znanstvena istraživanja antičkog Sarajeva započeta 50-ih godina prošlog stoljeća proteklih godina intenzivirana su i publicirana dobivši ozbiljnu recepciju stručne javnosti, što i ovu studiju prof. dr. Salmedina Mesihovića, koji je predvodnik jednog novog glasa u suvremenoj bosanskohercegovačkoj historiografiji starog vijeka, svrstava u referentne sinteze koje redefiniraju dosadašnje interpretacije.

Kada bi Bosna i Hercegovina mogla da govori, a njene šume, planinski vijenci, riječna korita, masivna brda i svi nepristupačni predjeli otvorili sve svoje memorijske ulaze, rimsko naslijeđe bi se ukazalo pred nama u svoj svojoj punini, svjedočeći o putevima naših predaka. Ova studija trasira puteve otkrivanja arheološkog potencijala sarajevskog polja nalazeći tragove naselja koji to i potvrđuju.

Indira Kučuk-Sorguč,
direktorica Muzeja Sarajevo

UVODNA RAZMATRANJA

Gornja Bosna, sa izvorištem i gornjim tokom rijeke Bosne kao "kičmenom osnovicom" te radijalnim pravcima koji se pružaju duž rijeke Miljacke, Željeznice, Fojničke rijeke sa Lepenicom, Stavnje, Trstionice i Zgošće, predstavlja cjelovitu zemljopisnu oblast smještenu na bitnom strateškom potezu i sa značajnim potencijalima i resursima za život ljudi. Gornja Bosna od drevnih epoha bila je pokrivena razvijenim naseobinama sa specifičnim kulturološkim izrazom. I tako su se još od neolitika, te tijekom eneolitika, brončanog i željeznog doba "taložili" stratumi sjedilačkog, naseobinskog načina života, svaki sa svojim različitostima, unapređenjima i kulturnim prepoznatljivostima. Međutim, izuzev pronađene arheološke građe koja svjedoči o postojanjima tih stratuma, o njihovim stvaraocima i stanovnicima znamo veoma malo. Tako je i najstarije, bar za sada, narodnosno ime iz oblasti Gornje Bosne koje nam je poznato zabilježeno u literarnim vrelima i epigrafskim spomenicima kao Desitijati. A zabilješke o ovom imenu su hiljadama i hiljadama godina mlađe u odnosu na npr. neolitičku kulturološku pojavu koju danas nominiramo kao "butmirska kultura". Desitijati svojim postojanjem na tlu Gornje Bosne ustvari obilježavaju prelazak ove oblasti iz protohistorije u historiju, iz željeznog doba u epohu klasične civilizacije, iz kulture dominantno usmenog prenosa informacija u način života u kojem je pismenost civilizacijska prednost i glavna odlika načina života. Kao takvi, Desitijati su ona karika bez koje se ne mogu razumijevati povijesni procesi koji su obilježavali Gornju Bosnu.

Sudeći po dostupnim vrelima, Desitijati bjehu i politička zajednica, u vrijeme nezavisnosti u vidu određene politije, političkog entiteta koji je okupljao oko sebe plemena, bratstva i rodove naseljene u Gornjoj Bosni. Nakon potpadanja pod rimski imperij, Desitijati su imali priznatu peregrinsku *civitas*, koja je raspolagala sa određenim teritorijem i imala izvjesnu autonomiju, uklopljenu u iznimno složenu strukturu Rimske države. Uslijed procesa političko-pravne romanizacije, ova desitijatska *civitas* se preobrazila ili utopila u akvesijensku jedinicu municipalne autonomije koja se krajem III. i početkom IV. st. n. e. titulirala kao respublika *Aqu(a)e*. Kao teritorijalno-upravna i politička jedinica, bez obzira u kakvim se formama nalazila i transformirala, Desitijatska politija je morala imati i svoje veće naseobine, među kojima bi se nalazilo i njeno sjedište ili sjedišta, koja bi mogla sadržavati u svome nazivu i desitijatsko ime. A upravo zahvaljujući toj oskudnoj izvornoj građi, znamo da je početkom naše nove ere negdje u Gornjoj Bosni postojalo i gradinsko naselje koje je, bar po rimskoj oficijelnoj nomenklaturi, nosilo i desitijatsko ime. Pošto se u svim dosadašnjim istraživanjima nije precizno odredila lokacija na kojoj se nalazilo navedeno naselje sa desitijatskim imenom, rješavanje ovog pitanja nameće se kao prioritet historiografije i arheologije koja se bavi željeznim dobom i epohom klasične civilizacije. Naravno, rješavanje ovog pitanja mora biti u okviru cjelovitih istraživanja koja u sebi sadržavaju sve mogućnosti, pa i eventualnosti kako bi se došlo do zadovoljavajućih zaključaka u okvirima povijesnih konteksta koji su se pokretani uzročno-posljedičnom zakonitošću odvijali na gornjobosanskom prostoru od metalnog doba do kraja srednjeg vijeka.

U prvom redu, potrebno je obratiti dostojnu pažnju jedinom, bar za sada, izvoru koji spominje kastel i sa desitijatskim imenom. A pošto taj spomen potiče iz zapisa o gradnji

cestovne mreže, mora se pristupiti i ponovnom historiografskom i arheološkom otvaranju onog dijela fenomena rimskih cesta koji se direktno tiču Desitijata i njihovog kastela.

Nakon višedecenijske lakune u sustavnom istraživanju fenomena antičke cestovne mreže na prostoru Bosne i Hercegovine nesumnjivo se javila i potreba za dopunama i revizijama onih zaključaka koji su o ovom fenomenu postavljeni tijekom ranijih istraživanja objavljivanih u nizu sintetičkih radova (članaka, studija, knjiga), ali i eventulnim donošenjem novih zaključaka i teza, temeljenim na novim spoznajama i uz korištenje novih tehnologija i metodoloških pristupa. Rimske ceste u provinciji (Gornji?) Ilirik / Dalmacija i topografija, spomenuta sa njima ili na neki drugi fenomenološki način vezana sa njima, intenzivno i sustavno se istražuju, analiziraju, sintetiziraju duže od 150 godina. Otkriven je značajan broj izvornih arheoloških, literarnih i grafičkih nalaza, a napisana je golema i bogata literatura zasnovana na znanstvenoj i stručnoj metodologiji, istina, sa različitm kvalitetima spoznavanja i zaključivanja. To je iznimno golema nakupljena masa koju je neophodno preći kako bi se iole učinkovitije moglo i razmišljati kako pristupiti rješavanju izvjesnih pitanja koja proizlaze iz povijesnog fenomena rimske cestovne mreže. Čak i ako je riječ o usmjeravanju istraživačke i znanstvene pažnje na samo jednu od cesta, nesumnjivo je riječ o jednom kompleksnom, dugotrajnom, strpljivom, usredsređenom procesu saznavanja i spoznavanja, gradnje sinteze koja podsjeća na sastavljanje seta iz hrpe nabacanih LEGO kockica, bez ikakvih uputstava ili slike koja prikazuje kako bi se trebao sastaviti set ili kako uopće i izgleda.

I u tom kontekstu vrijedi se podsjetiti riječi Ive Bojanovskog (1974, 26): "Nadajmo se da će se slika ovog mozaika s vremenom popunjavati sve više. To je olakšano i činjenicom što se iz godine u godinu otkrivaju novi objekti koji bacaju sve jače svjetlo i na problem komunikacija u Iliriku."

Najranija do danas poznata imena za naselja, gradove, sela, rijeke i jezera, brda i planine, ceste, narode, plemena, upravno-teritorijalne zajednice i političke formacije te druge zemljopisne, etnografske i politografske odrednice sa prostora današnjeg obuhvata Bosne i Hercegovine potiču iz sačuvane baštine epohe klasične civilizacije. Nažalost, u kasnijem feudalnom razdoblju (oličenom u srednjovjekovnom dobu i osmanskom dobu), sa svojim povijesnim tminama, iskušenjima i sudarima, dominacijama i međusobnim sukobima nesmiljenih ideoloških dogmatizama i sa svojom destruktivnošću, stalnim promjenama identitetskih kodova kod lokalnih populacija, te sa političkim, etničkim, narodnosnim, jezičkim, religijskim preslojavanjima, kontinuiranom nestabilnošću uvjetovanom fenomenom dugovjekovnog "krajišta", nestao je značajan dio izvorne građe koji bi govorio o toponimiji, hidronimiji, ortografiji, etnonimiji i politonimiji ovoga dijela Ilirika. Ono što je sačuvano odaje samo fragmentarne obrise zemljopisne, etnonimske i politonimske povijesti naše zemlje u tom njenom prvom historijskom razdoblju. A i taj sačuvani dio, poradi svoje fragmentarnosti, ali i određenih nepreciznosti pa i površnog, nedostatnog i usputnog predstavljanja, kao i karaktera, konteksta i načina spominjanja u izvornoj građi, izaziva u većini slučajeva i značajne nedoumice. Ali i pored i svih tih nedostataka i nedoumica, historijski atlas Bosne i Hercegovine iz epohe klasične civilizacije i kasne antike ostaje temeljna osnova na kojoj se razvija sva kasnija naseobinska kultura, toponimija, hidronimija, ortografija, infrastruktura (ceste, putevi, mostovi, vodovodi), društvena, ekonomska, etnička, narodnosna, politička pa i religijska

i ideološka slika. A jedno od bitnih mjesta u historijskom klasično-civilizacijskom atlasu prostora današnje Bosne i Hercegovine zauzima desitijatski kastel spomenut kao završna destinacija jedne od ceste koje je dao izgraditi namjesnik Dolabela.

Ali u potrazi za lokacijom ovog desitijatskog "grada" koji je postojao i u vrijeme željeznodobne nezavisnosti i u vrijeme uspostavljanja rimskog imperija u našim zemljama, ne treba biti ograničen samo na ovaj spomen iz epigrafske baštine koja komemorira gradnju prve prave cestovne mreže u Iliriku. Kako se odmicalo u istraživanjima, pojavljuju se i novi pravci u koje treba usmjeriti istraživanja, i to ne ograničavajući se ni prostorno ni kronološki. Desitijatski kastel je pripadao naseobinskom kompleksu koji je, po svemu sudeći, pokazivao snažnu žilavost ali i zanimljivu prilagodljivost i otvorenost prema svim izazovima, poremećajima, turbulencijama i promjenama koje su donosile sa sobom mijene kronološke prolaznosti i povijesnog razvitka. Tako je vrlo moguće i da je taj svoj kontinuitet naseobinski kompleks, u kojem se u izvjesnom periodu nalazio i na Dolabelinim natpisima spomenuti desitijatski kastel, utopio i u neko gradsko područje koje još uvijek funkcionira u punom naseobinskom kapacitetu.

A u svemu tome je upravo ta kontinuiranost naseobinskog kompleksa čuvala na neki način i desitijatsko ime i dugo, dugo vremena nakon što se ugasila desitijatska politija, a sa njom i rastočio desitijatski narod u novu konstrukciju romaniziranog provincijalnog stanovništva, a kasnije pretopljavao i u ranosrednjevjekovne populacione tokove.

Salonitanski natpisi

Dva solinska (salonitanska) natpisa, koja su se u vidu četiri kvadratične ploče nalazila u zvoniku splitske katedrale, su, nakon restauracije ovog zvonika, izvađeni i prebačeni u Arheološki muzej u Splitu gdje se i danas nalaze.[1] Tekstovi na ovim epigrafskim spomenicima memoriraju širokoobuhvatnu djelatnost cestogradnje u provinciji (Gornji?) Ilirik / Dalmaciji tijekom namjesništva Publija Kornelija Dolabele[2]. Salonitanski epigrafski spomenici Dolabele spadaju u grupu najvažnijih do danas poznatih epigrafskih

[1] Abramić, 1928, 37–38. Prilikom srednjovjekovne gradnje splitske katedrale kao materijal je korišteno i antičko nasljeđe Salone. Tako se u samoj crkvi i zvoniku našao i veliki broj raznoraznih klasično-civilizacijskih i kasnoantičkih spolija, koje nisu prenesene kao puki sekundarni građevinski materijal, nego su, bar neke od njih, imale i svrhu da zvoniku i katedrali pruže i segment kontinuiteta sa drevnom Salonom i njenim institucijama, pa samim tim daju i simbolički dokaz starine i ugleda kao nasljednicima Salone. Moguće je da su salonitanski natpisi sa popisom cesta izgrađenih tijekom Dolabelina namjesništva, u svome originalnom mjestu postavljanja, bili javno izloženi kod *Porta Caesarea* u Saloni, i da su kao neka vrsta itinerarskog uputstva – putokaza sa određenim udaljenostima do krajnjih destinacija, davali potencijalnim putnicima neke osnovne informacije za putovanje. Milotić, 2010, 300; Beželj, 2015, 20.
U Arheološkom muzeju u Splitu se nalazi još jedan, dosta fragmentirani, epigrafski spomenik (*CIL* III, 3199 = *CIL* III, 10157 = *CIL* XI, *642a4 = *CIL* 17–4, p 132 = AE 2006, +34 = AE 2006, + 1004 = AE 2018, 1268 = HD050133 = TM184142) koji bi se, moguće, nagovještavao tekst komemoriranja gradnje još jedne ceste za vrijeme legata Dolabele: DIVI·AVG / MAX·TRI / COS·ITE /A SALONITA /[5] P·DOLA. Jagenteufel, 1958, 11, br. 3 i 4; Schmidt, 2006, 439, fig. 5; Beželj, 2015, 23; https://edh.ub.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD050133 .

[2] *Publius Cornelius Dolabella,* konzul *ordinarius* za 10. god. n. e., namjesnik (*legatus Augusti propraetore*) provincije (Gornji) Ilirik / Dalmacije od 14. do 20. god. n. e. O namjesništvu P. Kornelija Dolabele i općenito drugoj deceniji I. st. n. e. je obavljen niz znanstvenih istraživanja i radova. Ranije su to uglavnom bili parcijalni tematski pristupi, kao što je npr. analiza epigrafskih spomenika iz Ilirika na kojima se spominje Dolabelino ime i istraživanje cestovnih pravaca izrađenih pod auspicijama ovog namjesnika. U prvom redu tu su radovi Frane Bulića (1890; 1902) i Duje Rendića-Miočevića (1952; 1959; 1962; 1964; 1968) koji je analizirao pronađene dalmatinske natpise na kojima se spominje Dolabela i postavio osnove izučavanja Dolabelinog doba u Iliriku. Epigrafske natpise o Dolabeli su analizirali i prezentirali i Grga Novak (1944; 2004), Ante Marinović (1959), Josip Lučić (1966–1967), J. J. Wilkes (1976), Enver Imamović (1980), Slobodan Čače (2003) i Miroslav Glavičić (2008). Cestovnoj mreži koja je izgrađena za vrijeme uprave Dolabele, a spominje se na solinskim natpisima, čitavu knjigu posvetio je Ivo Bojanovski ("Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji", Sarajevo, 1974). O Dolabelinom vremenu namjesnikovanja v. i Jagenteufel, 1958, *col.*11–17. Cjelovit prikaz o vremenu uprave Kornelija Dolabele u provinciji Gornji Ilirik pružaju i djela Salmedina Mesihovića (2010; 2014, 57–90 sa pratećom citiranom i korištenom bogatom bibliografijom; 2017). Publiju Korneliju Dolabeli i njegovom namjesnikovanju posvećen je i naučni skup "Godine razvoja i integracije – 2000 godina od namjesništva Publija Kornelija Dolabele u provinciji Dalmaciji", održanom 14. i 15. XI. 2014. god. na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Radovi sa ovog skupa su objavljeni u tematskom broju časopisa *Acta Illyrica*, Godišnjak Udruženja za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS, god. I, br. 1. Cjelovitije prikaze života i djelatnosti P. Kornelija Dolabele se mogu naći i u Smith, 1867, I, 1058; PIR, 1897/1898, I, 443–446; Wissova – Münzer. – Groag, 1900, PWRE, IV. 1, *col.* 1296–1311.

spomenika Ilirika.[3] Na njima je bila zapisana izgradnja[4] pet[5] cesta koje su se iz Salone pružale prema unutrašnjosti provincije kojom je upravljao Dolabela sa oficijelnom titulom: *legatus Augusti propraetore* / legat Augusta propretor. Pripreme za gradnju, a možda i sama gradnja, započele su na samom kraju vladavine i života Augusta[6], a završene su do kraja prve petoljetke vladavine Tiberija. Sustav cesta iniciran i vođen od Publija Kornelija Dolabela, i izgrađen do završetka njegovog namjesništva, je postao i osnova na kojima su se razvijale i kasnije cestovne infrastrukture tijekom epohe klasične civilizacije, kasne antike, pa sve do moderne i postmoderne.

Na natpisu *CIL* III, 3198a (p 2275, 2328,19) = *CIL* III, 10156 = *CIL* III, 3200 (p 2328,19) = *CIL* III, 10158 = *CIL* 17-04, p 130 = *ILJug* I, 262 = D/*ILS* 2478 = D/ILS 5829 = Legio-VII 91 = AE 1961, 304 = AE 2006, +1004 = EDCS-54900234 = HD018010 = TM181936 spominju se dvije ceste izgrađene osamnaeste godine *tribunicia potestate* / tribunske vlasti principsa Tiberija (između 1. jula 16. i 30. juna 17. god. nove ere).[7]

---

[3] O navedenim solinskim natpisima i cestama koje se na njima spominju v. Lučić, 1666, 34; Spon-Wheler 1678, III, 79–80; Farlati, 1751, 286; Müllerus (*Claudii Ptolemaei Geographia*), 1883, 311; Jackson, 1887, 58; Ballif, 1893 (temeljno djelo za izučavanje rimskih cesta na prostoru Bosne i Hercegovine); Bauer, 1894, 136–140; Bulić, 1899; Domaszewski, 1902, 159– 191 (odnosi se na Retiju, Norik, Panoniju, Dalmaciju, Meziju i Dakiju); 167–174 (odnosi se samo na provinciju Dalmaciju); Domaszewski, 1904 (prijevod dijela članka Domaszewskog na italijanski), 1–16 (odnosi se na Retiju, Norik, Panoniju, Dalmaciju, Meziju i Dakiju); 9–16 (odnosi se samo na provinciju Dalmaciju); Gross, 1913; Miller, 1916, LXXIV–LXXV, No. 6; 466–468; 472–474; 477–481; Kubitschek , 1917, 65–66; Abramić, 1926–1927 + Tbl. I, ploče s trećeg kata zvonika katedrale; Abramić, 1928 + Tbl. IV - V; Kähler, 1940, 33–34, fus. 26 i 27; Budrovich, 1954–1957, 91–93; Jagenteufel, 1958, *col.* 11–17; Pašalić, 1953; Pašalić, 1959; Pašalić, 1960 (za kompletno područje današnje Bosne i Hercegovine); 35–54 (za Duvanjsko polje, Ramu, Skopljansku udolinu, porječje Lašve, Gornju i Donju Bosnu); 60–61 (od Narone do sarajevskog područja); 67–71 (Gornja Hercegovina, sarajevsko područje, Romanija); Pašalić, 1975; Pašalić, 1975a; Pašalić, 1975b, 132; Pašalić, 1975c; Rendić-Miočević, 1964, 342–344; 346; Alföldy, 1964; Alföldy, 1965, 52; 53; 98; 112; 121; 159; 172; 186; Alföldy, 1965a; Alföldy, 1965b, 108–112 (navedeni izvadak iz članka je skoro identičan članku Alföldy, 1965a i vrlo slične sadržine i teksta sa člankom Alföldy, 1964); Bojanovski, 1974; Imamović, 1985; Arheološki leksikon BiH, 1988, Tom I, 151–160 (natuknica I. Bojanovski); Schmidt, 2006; Babić, 2007, 161–162, sl. 8; Mesihović, 2010, 106–108; Mesihović, 2011, 13–14; Mesihović, 2014, 62–67; Kolb, 2007, 178–179; Kolb, 2012, 61–62 i Fig. 4; Kolb, 2014, 650–651; Beželj, 2015, 18–23; 35; 41–43.
Nastojanje rekonstrukcije teksta te identifikacije trasa i zemljopisnih odrednica je započelo još početkom novog vijeka, a najraniji poznati zapis se nalazi u djelu Ivana Lučića Trogiranina *De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex* iz 1666. god.

[4] Datiranih prema tribunskoj vlasti i konzulatima tadašnjeg principsa Tiberija (16. XI. 42. god. p. n. e. – 16. III. 37. god. n. e.) koji je vladao od 18. IX. 14. do 16. III. 37. god. n. e. Po rođenju se zvao *Tiberius Claudius Nero*, od 4. god. n. e. (usvajanja od Augusta) *Tiberius Iulius Caesar*, a kao čelni čovjek Rimske države *Tiberius Iulius Caesar Augustus*.

[5] Riječ je o tri duže koje su išle u kontinentalnu dubinu Provincije, i dvije kraće koje su povezivale neposredno zaleđe Salone (u smislu današnje dalmatinske Zagore).

[6] Prvi princeps Rimske države. August (živio 23. IX. 63. god. p. n. e. – 19. VIII. 14. god. n. e.) je vladao od 16. I. 27. god. p. n. e. do 19. VIII. 14. god. n. e. Po rođenju se zvao *Caius Octavius Thurinus*, od usinovljenja od Julija Cezara 44. god. p. n. e. nosio je ime *Caius Iulius Caesar*, dok mu se u javnosti dodavalo i *Octavianus*. Moderni i postmoderni historičari koriste imenski izraz Oktavijan (u odgovarajućim jezičkim oblicima na različitim govornim jezicima) referirajući se na njega za period od 44. do 27. god. p. n. e. Od I. sporazuma sa Senatom i oficijelnog uvođenja principata u januaru 27. god. p. n. e. nosi naziv *Caius Iulius Caesar Augustus*. Koristio je i naziv *Imperator Caesar divi filius Augustus*. Moderni i postmoderni historičari koriste imenski izraz August (u odgovarajućim jezičkim oblicima na različitim govornim jezicima) referirajući se na njega za period od 27. god. p. n. e. pa do njegove smrti 14. god. n. e.

[7] Ovaj epigrafski spomenik od vapnenca (dimenzija 104 x 88 x 30 cm) se nalazi u Arheološkom muzeju u Splitu pod inventarnim brojevima A 2269, A 2271. EDH: https://edh.ub.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD018010; Ubi erat lupa : http://lupa.at/21500 .

…]AESAR•DIVI•AVGVSTI•F / …]VSTVS•IMP•PONT•MAX / […..] POTEST•XIIX COS II / […] /5...A•COLONIA•SALONITAN[..] / ....IN???.........?/ CVIVS• VIAE•MILLIA• PASVVS SVNT / CLXVII MVNIT•PER VEXILLARIOS / LEG VII ET XI /10 ITEM•VIAM GABINIANAM / AB SALONIS•ANDETRIVM APERVIT / ET MVNIT PER LEG VII

[Ti(berius) C]aesar divi Augusti f(ilius) / [Aug]ustus Imp(erator) pont(ifex) max(imus) / [trib(unicia)] potest(ate) XIIX co(n)s(ul) II /5 [viam] a colonia Salonitan[a] / [ad f]in[es] provinciae Illyrici]??? / cuius viae millia pasuus sunt / CLXVII munit per vexillarios / leg(ionum) VII et XI /10 item viam Gabinianam / ab Salonis Andetrium aperuit / et munit per leg(ionem) VII

"Tiberije Cezar, božanskog Augusta sin, August, imperator, vrhovni svećenik, tribunske moći 18 (godine op. S. M), konzul dva (puta op. a.), put od salonitanske kolonije do kraja Ilirske provincije??? .... čiji put od 167 (rimskih op. a.) milja izgradiše jedinice / zastave Sedme i Jedanaeste legija, također Gabinijev put od Salone do Andetrija otvori i izgradi Sedma (legija)."

Na drugom solinskom (salonitanskom) epigrafskom spomeniku *CIL* III, 3198b (p 2275, 2328,19) = *CIL* III, 3201 = *CIL* III, 10156b = *CIL* III, 10159 = *CIL* 17–04, p 131 = D 5829 = *ILJug* I, 263 = D/*ILS* 5829a = Legio-VII 91 = *AHB* p 13 = *AHB* p 479 = Grbic-2014, 47 = AE 1961, 305 = AE 1964, 2 = AE 1965, 8 = AE 2006, +1004 = EDCS-54900235 = HD018013 = TM181937[8] spominju se tri ceste izgrađene dvadeset prve godine *tribunicia potestate* / tribunske vlasti principsa Tiberija (između 1. jula 19. i 30. juna 20. god. nove ere):

...]AESAR•DIVI•AVGVSTI•F /]VGVSTVS•IMP•PONTIF•MAX / TRIB•POTEST• XXI COS III / VIAM• A•SALONIS AD HE[…. ?] ASTEL[..?] /5 DAESITIATIVM PER M?[…. …?]VVM / CLVI•MVNIT // ET IDEM VIAM AD BATH?[…. ?]MEN? / QVOD DIVIDIT B[.] E[…. …..] IBVS / A SALONIS MVNIT PER [….. ..] ASVVM /10 CLVIII / --- // MVNIT AD IMVM MONTEM•DITIONVM / VLCIRVM PER MILLIA PASSVVM/ A SALONIS LXXVIID /15 P DOLABELLA LEG PRO / PR

[Ti(berius) C]aesar divi Augusti f(ilius) / [A]ugustus imp(erator) pontif(ex) max(imus) / trib(unicia) potest(ate) XXI co(n)s(ul) III / viam a Salonis ad He[????] castel(lum) /5 Daesitiatium per m[illia pass]uum / CLVI munit / et idem viam ad Bath[inum? flu]men?/ [9] *quod dividit B[r]e[ucos Oseriat?]ibus / a Salonis munit per [millia p]assuum /10 CLVIII / [et idem viam…. ..???] / munit ad imum montem Ditionum / Ulcirum per millia passuum/ a Salonis LXXVIID /15 P(ublio) Dolabella leg(ato) pro / pr(aetore)*

---

[8] Ovaj epigrafski spomenik od vapnenca (dimenzija 105 x 82,5 x 30 cm) se nalazi u Arheološkom muzeju u Splitu pod inventarnim brojevima A 2272, A 2270. EDH: https://edh.ub.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD018013; Ubi erat lupa : https://lupa.at/24429?query=1002619427.

[9] O identifikaciji rijeke po imenu *Bathinus* (koja se pojavljuje u narativu Veleja Paterkula o Velikom Ilirskom ustanku : *apud flumen nomine Bathinum*), sa rijekom Bosnom v. Saria, 1929; Saria, 1930; Saria, 1933.

"Tiberije Cezar, božanskog Augusta sin, August, imperator, vrhovni svećenik, tribunske moći 21 (godine op. a.), konzul tri[10] (puta op. a.), cestu od Salone do dezitijatskog kastela He(...?) od 156 (rimskih op. a.) milja izgradi, i isto cestu do rijeke Bosne koja razdvaja Breuke i Oserijate? od Salone izgradi u 158 (rimskih op. a.) milja... izgradi do podnožja Dicionske Ulcirske planine u 77,5 (rimskih op. a.) milja od Salone, Publije Dolabela, legat propretor."

Na ovom, drugom, solinskom natpisu, i to na njegovom početku, ili kao treća po redu svih zapisanih cesta koje je dao izgraditi Dolabela, spominje se cesta koja se pruža od provincijske prijestolnice do kastela koji nosi desitijatsko ime i moguće još jedno ime koje bi možda počinjalo sa slovima HE… Na osnovi toga, zna se kako je u okviru velike infrastrukturne djelatnosti koju je u provinciji Gornji Ilirik / Dalmaciji poduzeo njen namjesnik Publije Kornelije Dolabela, izgrađena i cesta u dužini od 156 rimskih milja (između 230–234 km)[11] koja je vodila u samo središte kontinentalne unutrašnjosti provincije, na teritoriju koja je pripadala Desitijatima. Na istom natpisu se spominje još jedna izgrađena cesta (dužine 158 rimskih milja; između 232–237 km) koja je isto vodila u bosansku unutrašnjost, i to prema možda rijeci Bosni (*flumen Bathinus*), koja je moguće dijelila Breuke i možda Oserijate (ili neki drugi ilirski[12] narod).

[10] Treći put 18. god. n. e. kao konzul *ordinarius* zajedno sa sinovcem Germanikom.

[11] Odnos modernih i rimskih mjera udaljenosti još uvijek nije apsolutno određen, pa se tako za 1 rimsku milju (m. p = *mille passuum*, u množini *millia passuum*) uzimaju i sljedeći odnosi (1472 m, 1478 m, 1480 m, 1497 m, 1500 m --- o tome v. Bojanovski, 1974, 133, fus. 1: "Daramberg – Saglio, s. v. *cursus publicus* računaju rimsku milju 1472 m. Obično se uzima da je jedan *passus duplex* iznosio 1,47 m, a jedna rimska milja (*mille passus*) 1478, 50 m, okruglo 1500 m. Patsch je milju računao 1480 m (Narona, šp. 50). Međutim, prave poteškoće pri mjerenju nastupaju iz tri razloga: 1. što je danas nemoguće na terenu tačno odrediti i izmjeriti trasu ceste, 2. što razmjer karata ne dozvoljava tačno mjerenje njihova toka i 3. što su se milje računale od posljednjih kuća (*mille passus non miliario Urbis sed a continentibus aedificiic numerandi sunt*, Macer, Dig. 50, 16, 154). Iz navedenih razloga moraju se tolerirati razlike od 10 %, pod pretpostavkom da je trasa dobro određena."

[12] O Ilirskom etničkom i jezičkom kontinuumu v. Mayer, 1957; Mayer, 1959; Katičić, 1962; Katičić, 1963; Katičić, 1965; Alföldy, 1969; Papazoglu, 1969; Wilkes, 1969; Wilkes, 1992; Wilkes, 2001; Benac, 1973, 93–108; Benac, 1987; Stipčević, 1974; 1989; 1991; Stipčević, 1981; Ćović, 1976; Bojanovski, 1974; Bojanovski, 1988; Cabanes, 2002; Mesihović, 2007; Mesihović, 2007a; Mesihović, 2011; Mesihović, 2011b; Mesihović, 2011c, 55–78; Mesihović, 2011d, 11–22; Mesihović, 2014; Mesihović, 2014a; Mesihović, 2014b; Mesihović, 2014c; Mesihović, 2018; Mesihović, 2021; Mesihović – Šačić, 2015; Marjanović – Primorac – Mesihović, 2019; Mesihović – Šačić – Veletovac, 2021.

Solinski (salonitanski) natpisi. Preuzeto sa https://www.armus.hr/izlozbe/stalni-postav/epigraficka-zbirka.

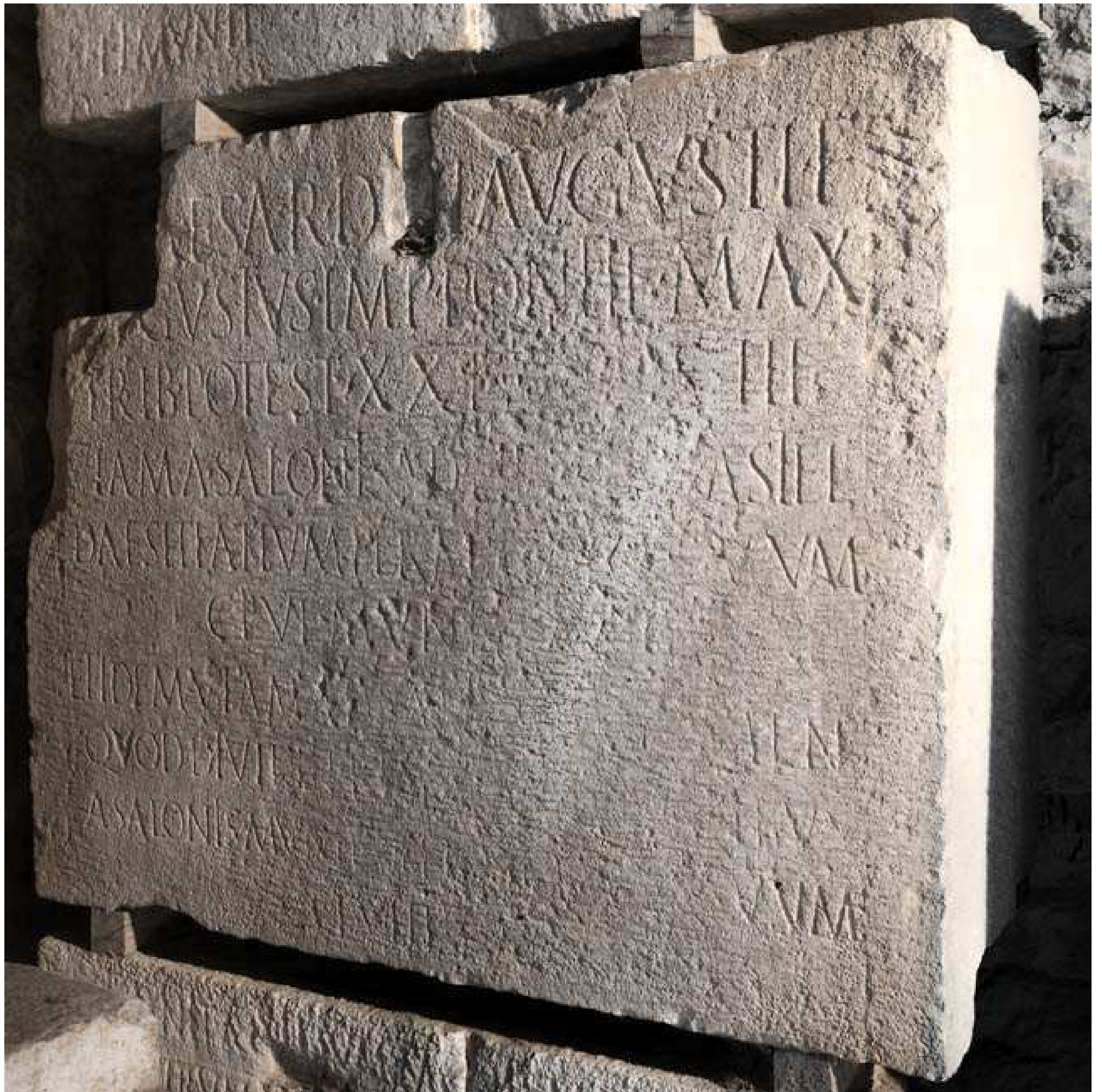
Solinski (salonitanski) natpisi. Preuzeto sa https://www.armus.hr/izlozbe/stalni-postav/epigraficka-zbirka.

Gornja ploča natpisa *CIL* III, 3198a (p 2275, 2328,19) = *CIL* III, 10156 = *CIL* III, 3200 (p 2328,19) = *CIL* III, 10158 = *CIL* 17–04, p 130 = *ILJug* I, 262 = D 2478 = D 5829 = Legio-VII 91 = AE 1961, 304 = AE 2006, +1004 = *ILS* 2478 = *ILS* 5829 = EDCS-54900234 = HD018010 = TM181936. Preuzeto sa http://lupa.at/21500/photos/2.

Donja ploča natpisa *CIL* III, 3198a (p 2275, 2328,19) = *CIL* III, 10156 = *CIL* III, 3200 (p 2328, 19) = *CIL* III, 10158 = *CIL* 17–04, p 130 = *ILJug* I, 262 = D 2478 = D 5829 = Legio-VII 91 = AE 1961, 304 = AE 2006, +1004 = *ILS* 2478 = *ILS* 5829 = EDCS-54900234 = HD018010 = TM181936. Preuzeto sa http://lupa.at/21500/photos/5.

Gornja ploča natpisa *CIL* III, 3198b (p 2275, 2328,19) = *CIL* III, 3201 = *CIL* III, 10156b = *CIL* III, 10159 = *CIL* 17-04, p 131 = D 5829 = *ILJug* I, 263 = D 5829a = Legio-VII 91 = *AHB* p 13 = *AHB* p 479 = Grbic-2014, 47 = AE 1961, 305 = AE 1964, 2 = AE 1965, 8 = AE 2006, +1004 = *ILS* 5829a = EDCS-54900235 = HD018013 = TM181937. Preuzeto sa Ubi erat lupa https://lupa.at/24429/photos/1.

Donja ploča natpisa *CIL* III, 3198b (p 2275, 2328,19) = *CIL* III, 3201 = *CIL* III, 10156b = *CIL* III, 10159 = *CIL* 17–04, p 131 = D 5829 = *ILJug* I, 263 = D 5829a = Legio-VII 91 = *AHB* p 13 = *AHB* p 479 = Grbic-2014, 47 = AE 1961, 305 = AE 1964, 2 = AE 1965, 8 = AE 2006, +1004 = *ILS* 5829a = EDCS-54900235 = HD018013 = TM181937. Preuzeto sa Ubi erat lupa: https://lupa.at/24429/photos/4.

Dio gornje ploče na kojem se spominje desitijatski kastel HE… Preuzeto sa https://edh.ub.uni-heidelberg.de/edh/foto/F033756.

Kao što se iz predstavljanja sačuvanog dijela teksta može vidjeti u retku gdje se spominje put od Salone do desitijatskog kastela, nalazi se lakuna koja, nažalost, pokriva vjerovatno i najzanimljiviji dio teksta, odnosno slova iza mogućih slova HE…, za koja se u znanosti pretpostavlja da čine dio imena desitijatskog kastela.

Navedena cesta je povezivala Salonu sa desitijatskim kastelom nepoznatog imena i sa još uvijek nepoznatom lokacijom. Desitijatima, odnosno njihovoj politiji (kasnije peregrinskoj *civitas*) je pripadao gornjobosanski prostor,[13] tako da se sigurno može reći da je cesta, odnosno njena 156 milja završavala negdje u tome prostoru. Imajući u vidu poziciju njene polazne tačke i prostor gdje je završavala, ukazuje na to da se cesta pružala po dijagonalnoj liniji jugozapad – sjeveroistok, u odnosu na teritorij Provincije. Međutim, na osnovi samo teksta sa natpisa izuzev navedenih činjenica više se ništa ne može reći o trasi ove ceste.[14]

O solinskim natpisima, trasama cesta koja se na njima spominju, te i o spominjanju naselja sa desitijatskim imenom do danas je napisana obimna literatura. Dosadašnja prezentiranja odgonetanja enigmi vezanih za navedeno dezitijatsko naselje su dobrim dijelom bila paušalne prirode, koja su išla *in medias res*. Uglavnom se samo kroz jedan segment problematike direktno davao odgovor na enigmu u svojoj cjelosti, ali uvijek bez dovoljno argumentacije i nekada samo špekulativno. Niko nije pokušao odgonetnuti sve segmente enigme vezane za ovaj desitijatski kastel. I radi toga smo odlučili primijeniti drugačiju metodu u nastojanju ubikacije, bar približne, desitijatskog kastela HE... i trase ceste koja se pružala iz Salone do njega. To je postupno otkrivanje pojedinih dijelova same enigme, kako bi se dobio određeni okvir. Ovaj metod je dosta spor i ne daje konačni rezultat, ali je sigurniji. Početak ovakvog metodološkog pristupa bi se temeljio na sljedećim zaključcima:

1. Riječ je do danas jedinom sačuvanom i poznatom naselju koje kao svoj atribut nosi eksplicitno spominjanje desitijatskog imena.

[13] O Desitijatima, romanizaciji i municipalnoj organizaciji Gornje Bosne, kasnoj antici na istom prostoru v. Mesihović, 2007a; Isti, 2010; Isti, 2011, 6–156; Isti 2011a; Isti, 2011a; Isti, 2011c; Isti, 2011c; Isti, 2011e; Isti, 2012; Isti, 2014a, Dezitijati; Isti, 2014b; Isti, 2018; Isti, 2022; Isti, 2023; Mesihović, 2023a.

[14] O cesti Salona – desitijatski kastel HE… i navedenom desitijatskom kastelu i njegovom imenuv. Lučić, 1666, 34; Spon-Wheler 1678, III, 79–80; Farlati, 1751, 286; Müllerus (*Claudii Ptolemaei Geographia*), 1883, 311; Jackson, 1887, 58; Ballif, 1893; Bulić, 1899, 26–27; Domaszewski, 1902, 171–173; Supplemento BASD 1904 (prijevod članka Domaszewskog na italijanski), 13–15; Patsch, 1906, 158; Miller, 1916, LXXIV–LXXV, No. 6; 466–468; 472–474; Kubitschek, 1917, 65–66; Abramić, 1926–1927 + Tbl. I, ploče s trećeg kata zvonika katedrale; Abramić, 1928 + Tbl. IV - V; Betz, 1938, 28, fus. 77; Budrovich, 1954–1957, 92; Jagenteufel, 1958, *col.* 12; *col.*15; Pašalić, 1960, 35–51; Rendić-Miočević, 1964, 343; Alföldy, 1964; Alföldy, 1965a; Bojanovski, 1974, 133–191, posebno sa osvrtom na *Gdje je bio Hedum castelllum Daesitiatium* 182–186; Bojanovski, 1981, 125–197; Bojanovski, 1984, 88; Kreševljaković, 1984, 79–97; Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom I, 155; 158 (natuknica I. Bojanovski); Schmidt, 2006, 427–428; Mesihović, 2007a, 938–987; 1021–1022; Mesihović, 2011e; Mesihović, 2012; Mesihović, Dezitijati, 2014a, 938–987; 1021–1022.

2. Kontekst spominjanje je neposredno nakon završetka Velikog Ilirskog ustanka[15], u vrijeme velike infrastrukturne djelatnosti koju je provodio namjesnik Publije Kornelije Dolabela.
3. Ime naselja se sastoji od tri dijela: a) prvi dio je oštećen i mogu se (možda!?) pročitati samo prva dva slova HE..., s tim da bi se u slobodan prostor iza ovih slova mogla smjestiti još najviše tri-četiri slova; b) drugi dio je isto oštećen, ali se može tačno rekonstruirati kao *castel(lum)*; c) treći dio je u potpunosti čitljiv i prezentiran je oblik dezitijatskog imena u latinskog genitivu množine: *Daesitiatium.*
4. Latinski *castellum* je deminutiv[16] riječi *castrum* (tabor) i koristio se za manje utvrde i vojne postaje, predstraže ili stražarnice u koje bi bili stacionirani manji legijski ili auksilijarni detašmani, od jedne centurije ili kohorte. Utvrde zvane *castella* su služile i kao logističke baze za legije i veće armije. Grčki ekvivalent latinskom *castellum* je φρούριον ("frourion"). Zanimljivo je da je od ovog grčkog ekvivalenta potekao i vrlo čest naziv za utvrdu u kasnijim razdobljima. Pa se tako nailazi na lokalitet Fortica u Starom Gradu u Sarajevu. Uporediti i englesku riječ "fort". Po svemu sudeći, 19. god. n. e. postojala je utvrda koja je u sebi sadržavala i desitijatsko narodnosno ime sa stacioniranom manjom oružanom (legijskom ili auksilijarnom) posadom (u rangu centurije ili kohorte) koja bi spadala pod zonu odgovornosti VII. legije čije je glavno taborište bilo u Tiluriumu.
5. Genitivni atribut sa desitijatskim imenom ukazuje da je riječ o naselju koje se nalazi na desitijatskom području, i da je imalo značajnu naseobinsku, komunikacionu, kulturološku i simboličku, možda i političku, društveno-ekonomsku i stratešku vrijednost za desitijatsku politiju. Gotovo je sigurno riječ o gradinskom naselju u čijoj se akropolji 19/20. god. n. e. nalazila određena vojna posada, dok je desitijatska populacija živjela u podgrađu. Desitijati su bili glavni stup Velikog Ilirskog ustanka, a i živjeli su na privredno vrlo bitnom rudarskom području, pa je sasvim razumljivo da je provincijska administracija za vrijeme namjesnika Dolabele smatrala shodnim da primarno cestom poveže desitijatsko područje, odnosno konkretno njihovo moguće naseobinsko, narodnosno i političko središte sa provincijskom prestolnicom.
6. Strateško, pacifikacijsko i privredno značenje desitijatskog područja u ranom julijevsko-klaudijevskom razdoblju jasno ukazuje da se na ovom prostoru morala nalaziti određena vojna formacija, bilo da je riječ o detašmanu VII. legije ili da je riječ (što je vjerojatnije) o nekoj auksilijarnoj jedinice.
7. Naselje se nalazilo na 156 rimskih milja (između 229 i 234 km.) udaljeno od Salone jednim krakom Dolabeline cestovne mreže. U vrijeme Dolabele je navedeno naselje predstavljalo i završnu tačku ceste, što bi isto ukazivalo da je

[15] O Velikom Ilirskom ustanku v. Mesihović, 2008; Mesihović, 2009; Mesihović, 2009a; Mesihović, 2009b; Mesihović, 2010; Mesihović, 2010a; Mesihović, 2011b; Mesihović, 2011c; Mesihović, 2011d; Mesihović, 2011e; Mesihović, 2012; Mesihović, 2014, 28–55; Mesihović, 2014a, Dezitijati, 314–616; Mesihović, 2014b; Mesihović, 2015, 1364–1373; Mesihović, 2016; Mesihović, 2017; Mesihović, 2018; Mesihović, 2018a; Mesihović, 2018b; Mesihović, 2018c; Mesihović, 2020; Mesihović, 2020c, 107–123; Mesihović, 2023a; Mesihović – Šačić, 2015, 207–230; Mesihović – Šačić – Veletovac, 2021, 160–200.
[16] *Veget. Epitome rei militaris,* III, 8.

riječ o bitnijem mjestu. Moguće je da je ova cesta, kasnije, produžena dalje prema Podrinju. To znači da se ovo naselje nalazilo na glavnoj cesti, i da nije moglo biti u "slijepoj ulici".

8. Nije nemoguće pretpostaviti da se ovo ime zadržalo i u toku cjelokupnog klasičnog historijskog razdoblja u našim zemljama, da bi se vrelima ranog srednjeg vijeka ponovo javilo pod nešto modificiranim imenom.

Pošto su Desitijati bili jedan od glavnih stubova ustaničkog Saveza, a njihova teritorija i mjesto gdje je i izbio ustanak 6. god. n. e., za imperijalnu i provincijsku upravu je bilo sasvim logično da se učini nešto kako bi se za ubuduće neutralisalo to rovito i potencijalno neuralgično područje sa stanovništvom koje je po njima bilo sumnjive lojalnosti. To je podrazumijevalo ne samo stacioniranje dostatnih vojnih efektiva u vidu nekog kontrolnog garnizona, nego i infrastrukturno uvezivanje sa provincijskom prijestolnicom i legijskim taborom pod čiju je zonu odgovornosti spadala i Gornja Bosna. Tako bi se odličnom komunikacijom povezao i istureni (u kontinentalnoj dubini) garnizon sa glavnim taborom, te sama desitijatska peregrinska *civitas* sa provincijskom prijestolnicom. A i vijesti, putnici, karavane sa gospodarskom bitnošću i trupe bi se tako mogle kvalitetnije i brže kretati sa ostvarivanjem maksimalne (u smislu ondašnjeg povijesnog konteksta) funkcionalnosti.

Odluka o golemom infrastrukturnom poduhvatu bila je i motivirana i pravilnim uočavanjem činjenice da se prilikom izbijanja ustanka, ali i tijekom njegovom trajanja manifestirala sva slabost u uvezanosti kontinentalne dinarske unutrašnjosti sa primorjem, te između dinarskog pojasa i panonskog bazena i općenito Ilirika sa Italijom i drugim oblastima rimskog imperija[17]. Ta slabost je značajno omela eventualno rano ugušenje ustanka, ali i kasnije izvođenje protu-ustaničkih borbenih operacija te omogućavala ustanicima da se lakše odupiru na terenu koji bolje poznaju i koji nema jasnih cesta kojima bi se kretali golemi armijski efektivi dovedenih legija, auksilijara, veterana i savezničkih trupa. Pa je i motivacija da se takva situacija ne ponovi isto doprinijela donošenju i realizaciji odluke o gradnji cestovne mreže kako bi se riješio i taj akutni problem kvalitativno slabe uvezanosti u provinciji Gornji Ilirik. Garnizoni, postaje, stražarnice i druga uporišta rimskog imperija razmješteni u unutrašnjosti, u glavnim domorodačkim naseljima, na strateškim pozicijama i u zonama sa resursima i ekonomskim potencijalima su tako bili povezani međusobni, ali i sa glavnim borbenim efektivima koji su se nalazili u neposrednom zaleđu primorja. Tako su ceste imale ulogu i konsolidacije imperijalne uprave, vojne okupacije i kontrole nad područijima nedugo ranije izašlim iz rata, i samim tim sa još uvijek nestabilnim i rovitim ambijentom.

Ceste građene u bosansku kontinentalnu unutrašnjost su trebale i da dignu na znatno veći kvalitativni nivo onu raniju epihorsku tradiciju puteva, kako bi i u te dubinske brdsko-planinske i dolinske regije brže prodirale civilizacijske vrijednosti klasičnog grčko-rimskog svijeta, koji je u sebe apsorbirao i sve te ranije civilizacije Mediterana. A što se više budu usvajale klasične grčko-rimske civilizacijske vrijednosti, proporcionalno tome

---

[17] O Rimskoj državi i civilizaciji v. Mesihović, 2020a; Isti, 2020b; Isti, 2020c; Isti, 2021A; Isti, 2021B; Mesihović – Kahriman – Hadžiabdić, 2021.

će slabiti i domorodačka otpornost ili bar nelagoda zbog toga što se nalaze unutar imperija rimskog naroda. Kulturološka romanizacija, bolje rečeno, asimilacija u tkivo rimskog svijeta, i po tadašnjim shvatanjima bio je najbolji način konačne i dugotrajne pacifikacije stanovništva na određenom prostoru.

Neke od Dolabelinih cesta trebale su povezati i provincijsku prijestolnicu i sa Panonijom, pa tako i sa dunavskom granicom, kako bi se ubrzalo i olakšalo kretanje informacija, trupa, logistike, i tako poboljšala njena vojna učinkovitost, bilo u odbrambenom, bilo u ofanzivnom smislu.

Uz to, gradnja cesta bi omogućila i brže rješavanje problema preostalih manjih grupa nekadašnjih ustanika koji se nisu predali niti vratili u obitavališta, nego su se povukli dublje u šume i planine kako bi se bavili hajdučijom i razbojništvom. Kasije Dion navodi kako je tih grupa bilo u Panoniji, nakon slamanja organiziranog otpora u panonskom bazenu, pa se može pretpostaviti da je takvih skupina bilo i u dinarskom pojasu i nakon predaje Batona Desitijatskog Tiberiju.[18]

U godinama nakon završetka ustanka, imperijalna i provincijska uprava je smatrala da je za potpuno pacifiziranje i efikasno držanje pod kontrolom unutrašnjosti koja je još uvijek bila za njih “djevičanska” zemlja sa barbarskim ili popubarbarskim načinom života, potrebno pokrenuti golemi infrastrukturni projekt, u prvom redu gradnje cestovne mreže. Ova cestovna mreža je trebala uveliko tehnološki i kvalitativno unaprijediti dotadašnje komunikacije koji su u vidu utabanih staza, pa i fomiranih i pravljenih puteva postojali milenijumima,[19] te značajno bolje i brže uvezati unutrašnjost sa obalom. Tako bi se moglo reći i kako je naša cesta od Salone do desitijatskog kastela HE... bila ustvari u tehničkom i građevnom pogledu značajno unaprijeđena (*via munita*)[20], smjerovno bolje precizirana i uz određene izmjene u trasi (kako bi se postigla bolja kvaliteta i bolja brzina kretanja) ranija komunikacija koja je povezivala srednji Jadran sa Gornjom Bosnom. Uz tu tadašnju novu cestovnu mrežu, morala je nastati ili dograditi se i popratna infrastruktura, kao što su putokazi (miljokazi), putne stanice (*mansio*) sa gostionicama (*tabernae*), konjušnicama, stražarnice, manje utvrde, mjesta i objekti na usluzi javne službe (*cursus publicus*). Morao bi i ukloniti i dio šume uz same ceste, kako bi se stvorio neki “sigurnosni koridor” kojim bi se kako-tako sprečavali iznenadni prepadi na putnike i karavane.

Ceste su imale i ekonomsku svrhu, olakšavale su trgovinu, ali i eksploataciju metalnim resursima bogate unutrašnjosti. Jedna od metoda ostvarivanja ovih ciljeva bilo je cestovno

---

[18] O hajdučiji i razbojništvima u ilirskim provincijama v. Mesihović, 2009a.

[19] O predrimskim komunikacijama, putevima i stazama i o njihovom značenju za trasiranje rimskih cesta v. detaljne i sadržajne članke Esada Pašalića “Problem istraživanja ilirskih i rimskih cesta u provinciji Dalmaciji” i “O hodološkim pitanjima u izučavanju antičke istorije (s naročitim osvrtom na našu zemlju)”, 123–135. O navedenom povijesnom fenomenu v. i Bojanovski, 1974, 28; Imamović, 1985, 34; Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, 1988, Tom I, 151 (natuknica B. Čovića); Mesihović, 2012, 57–58.

[20] Bojanovski, 1974, 31: “Izraz viam munire je termin za izradu potpornih zidova, ivičnjaka, donjeg stroja (*statumen*), usjeka i nasipa i za ostale građevinske radove na cesti. Prema tome, *viam munita* je umjetna cesta sa čvrstom podlogom, osposobljena za kolski promet. Takve su bile sve ceste koje je dao sagraditi namjesnik Dolabela, namijenjenjene u prvom redu vojnim potrebama. Njihova širina iznosi 3,5 do 4 m (između 12 i 14 stopa), a to se potpuno slaže s onim što je o ovoj vrsti rimskih cesta poznato iz izvora i literature.”

povezivanje i strateški bitnih i rudonosnih područja sa Salonom.[21] O tome kako je rimska okupacijska vlast, već neposredno po samom kraju ustanka, započela sa sustavnim iskorištavanjem rudnih bogatstava u unutrašnjosti Provincije, vrlo slikoviti prikaz daje Flor u svojim epitomama djela Tita Livija.[22] Desitijatska teritorija (politija i kasnija peregrinska *civitas*) je pokrivala ili se nalazila uz i u neposrednoj blizini najvažnije rudonosne (zlatonosnih i srebronosnih) zone Provincije, i to one situirane u današnjem Fojničko – Kreševsko – Kiseljačkom arealu, uz porječja rijeka Fojnice, Kreševke i Lepenice i na gravitirajućim planinskim masivima. Ovaj zlatonosni areal predstavlja i radijalni zapadni ogranak gornjobosanskog prostora sa svojim širokim sarajevskim poljem iz kojeg su se pružali i radijalni ogranci prema brezansko-vareškom, visočkom i kakanjskom području. Na desitijatskoj teritoriji su se, pored zlata i srebra, nalazili i rudnici željeza, olova i drugih metala, kao i već razvijeni metalurški i zanatski centri. Gornjobosanska višemilenijumska poljoprivredna tradicija je omogučavala i značajnu poljoprivrednu djelatnost sa dobrim prinosima u žitu i stoci. Činjenica da se Gornja Bosna nalazila na komunikacionom čvorištu je omogućavala njenim bitnijim naseobinama i izražajniju trgovačku aktivnost. Pragmatičnoj rimskoj vlasti je bilo itekako stalo do toga da osigura što veću i efikasniju eksploataciju toga prodručja, posebice poradi obnove i namirivanja troškova nakon teškog rata, pa i da brže dolaze doprinosi od poreza i nameta, kao i da teku druge vrijednosti prema Saloni i dalje prema Italiji. Zato bi teško bilo pomisliti da bi rimska središnja vlast i njena provincijalna uprava, u okviru svoga golemog instrastrukturnog projekta cestogradnje u vrijeme namjesnika Dolabele, ovaj privredno bitni areal ostavila cestovno nepovezan sa Salonom, posebice imajući u vidu njegovu, u literarnim vrelima osvjedočenu, vrlo ranu eksploataciju.

Gornjobosanski prostor je nesumnjivo bio desitijatski i na njemu se moralo nalaziti i narodnosno gradinsko sjedište, koje bi rimska uprava terminološki odredila kao kastel (*castellum*). Desitijati su inače bili jedni od glavnih nositelja Ustanka i ustaničkog saveza, a iz njihovih redova je poticao i Baton Desitijatski, glavni simbol i jedan od dvojice (do ljeta 8. god. n. e.) vrhovnih vojvoda ustaničkog Saveza. Gornjobosanski prostor je i bitno komunikacijsko čvorište gdje su se ukrštale još od neolitika ustaljeni i utabani putevi koji su povezivali jadransko primorje, i svijet Mediterana, sa Podunavljem i svijetom središnje i istočne Europe, koji su povezivali istočni Balkan, i istočne zemlje sa zapadnim Balkanom i dalje prema zapadnim zemljama. Zato je za rimsku provincijalnu upravu bilo sasvim potrebito uvezati sa jednom građenom cestom (*via munita*) po svim tadašnjim

---

[21] Bauer, 1894, 136; Bojanovski, 1974, 16; Bojanovski, 1978, 51; Pašalić, 1975, 143; Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom I, 152, (natuknica I. Bojanovski); Schmidt, 2006, 432; Mesihović, 2014, 67.

[22] *Flor.* II, 25: *sed Augustus perdomandos Vibio mandat, qui efferum genus fodere terras coegit aurumque venis repurgare; quod alioquin gens omnium stupidissima eo studio, ea diligentia anquirit, ut illud in usus suos eruere videatur* ("August je povjerio Vibiju mandat kompletnog potčinjavanja, koji je prisilio ovaj divlji narod da kopa zemlju i da iz njenih žila tope zlato, koje ovaj najgluplji od svih naroda traži sa takvim žarom i marljivošću da se može pomisliti da ga oni vade za svoje sopstvene potrebe"). Ovaj Florov podatak je, dodatno ga sažimajući prenio i Jordanes (*De summa…* 244): "*Dalmatae similiter silvis commanentes plurimam partem latrocinando vastabant: ad quos edomandos Vibium mandat, qui efferum genus fodere terras coegit aurumque venis repurgare*." I ovdje se Vibijev mandat nad stanovnicima provincije Dalmacije dovodi u vezu sa rudarskom eksploatacijom zlata.
Caius Vibius Postumus, upravljao gornjoiliričkm područjem od samoga oficijelnog kraja Velikog Ilirskog ustanka. O njemu v. Mesihović, 2014, 49–55.

visokim standardima cestogradnje ovaj prostor sa Salonom. Logično je očekivati da će praktična rimska uprava i još praktičniji rimski vojni inženjeri, koji su na terenu projektirali i vodili ovaj infrastrukturni poduhvat, izabrati onu trasu koja je što je moguće kraća i lakša (radi ubrzavanja izgradnje i kasnijih putovanja, ali i uštede u novcu, resursima, materijalu i radu ljudi), ali sa tim da i podmiri i sve zadate interese, i povezivanje desitijatskog kastela, ali i rudarskih zona i to jednom cestom. Uostalom, na solinskim natpisima se ne spominje nikakva druga, posebna izgrađena cesta koja bi vodila do glavne zone rudarske eksploatacije. Zato je moguće pretpostaviti da je cesta od Salone do desitijatskog kastela, spomenuta na solinskim natpisima i izgrađena 19/20. god. n. e. morala povezivati rudonosno bogatu i sa drugim dobrim privrednim potencijalima Gornju Bosnu i da je ulazila u sarajevsko područje. Tako bi ova cesta od 156 rimskih milja imala i strategijsko i privredno značenje. Ta cesta je trebala omogućiti da se glavnina legijskog sastava provincijskog garnizona, brzo prebaci, iz npr. tabora VII. legije u Tiluriumu, u prostorno komunikacijsko čvorište u dubini zaleđa, i istovremeno da ubrza i olakša eksploataciju bogatih rudnih naslaga i njihov prijevoz do luke u Saloni. Znači, ceste su imale ulogu bitnog vojničkog i privrednog faktora.[23]

I kada se sve ovo svede na osnovne postavke, jasno je da su u ovom ranom periodu, neposredno nakon završetka Velikog Ilirskog ustanka, rimska državna vlast i provincijalna uprava imali suštinski dva bitna cilja, a to su osiguravanje mira i stabilnosti na prostorima u unutrašnjosti koji su bili žarišta ustaničkog pokreta i osiguravanje sustava eksploatacije resursa, posebice onih u poznatim rudonosnim zonama.

Na Dolabelinim natpisima se eksplicite navodi da su cestu od Salone do… *ad fines provinciae Illyrici* izgradili veksilijari VII. I XI. Legije, a da je Gabinijevu cestu od Salone do Andetrija izgradila VII. legija. Međutim, iako se u čitljivim dijelovima natpisa koji se odnose na preostale tri ceste, uključujući i onu koja se pružala od Salone do desitijatskog kastela, ne nailazi na spomen jedinica iz provincijskog garnizona koje bi učestvovale u njihovoj gradnji, implicitno bi se moglo pretpostaviti kako su vojnici bili bitan faktor u gradnji i ovih cesta. Vojska je jedina u provinciji posjedovala dovoljno iskustva, stručnog, inženjerskog znanja, tehničkih mogućnosti, opreme, ali i ljudstva kako bi se izgradile i ove tri ceste. Iako su za gradnju Dolabeline cestovne mreže najzaslužniji pripadnici vojnih postava provincijskog garnizona (veksilijari i službujući legionari, a možda i auksilijari), moguće je da su u radovima učestovali i domaći ljudi, bilo kao plaćeni radnici bilo u vidu obaveznog javnog rada (kuluka), bar na onim težim fizičkim i manje sofisticiranim poslovima. Domorodci bi bili neophodni i kao vodiči i poznavatelji epihorskih puteva, prijevoja, morfoloških osobenosti terena, vrela vode, tekućica i jezera, lokalne flore i faune, odnosno svega onoga što bi moglo pomoći inženjerima u trasiranju cesta i pratećih

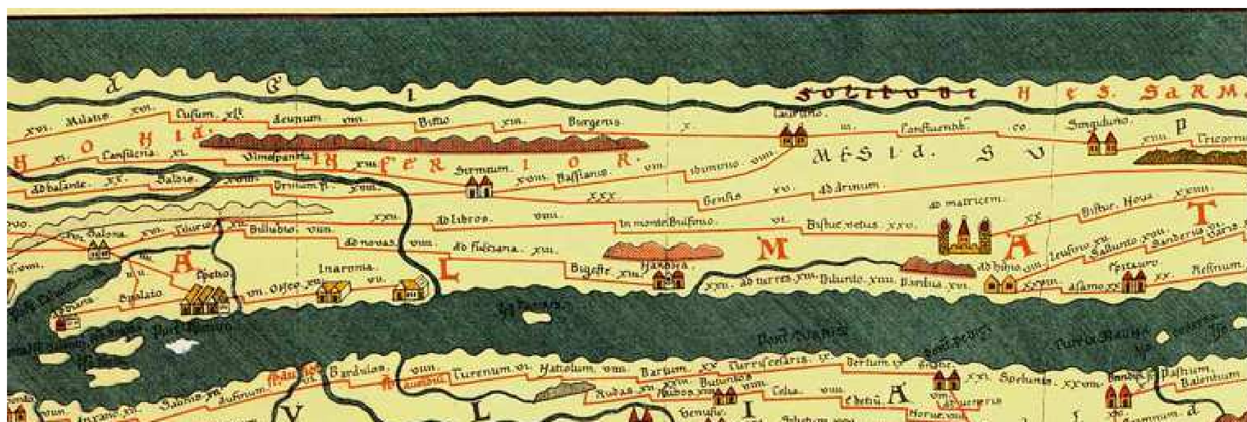
[23] Sergejevski, 1948, 45; Pašalić, 1953, 285–286; Pašalić, 1960, 105–106; Bojanovski, 1974, 27 i 28, koji je imao drugačiji stav u odnosu na E. Pašalića svezi pružanja rimskih cesta. O motivima i razlozima izgradnje cesta od strane Rimljana v. i sadržajan i odličan članak Esada Pašalića "Problem istraživanja ilirskih i rimskih cesta u provinciji Dalmaciji", kao i dio od 109. do 123. str. članka i "O hodološkim pitanjima u izučavanju antičke istorije (s naročitim osvrtom na našu zemlju)" od istoga autora.

objekata. Uostalom, pošto je trasiranje rimskih cesta, u većoj ili manjoj mjeri, slijedilo i zatečene putne pravce, pomoć domorodačkog elementa je bila i više nego neophodna.[24]

Još od kada je započelo sustavno znanstveno proučavanje solinskih natpisa, predlagane su rekonstrukcije trase ceste Salona – desitijatski kastel ili njene identifikacije sa nekim od cestovnih pravaca prikazanih ili spomenutih na dostupnim klasično-civilizacijskim i ranosrednjovjekovnim kartama, itinerarijima, grafičkim prikazima i popisima *civitatesa*.

Pravac Salona – Skopljanska udolina – Lašva – Gornja Bosna (zaobilazni pravac)

U dosadašnjoj znanstvenoj publicistici cesta Salona – desitijatski kastel sa solinskih natpisa najčešće je identificirana sa cestom Salona – *Argentaria* koja se nalazi ucrtana na dostupnom antičkom kartografskom prikazu cestovne mreže nazvanom *Tabula Peutingeriana*: VIA A SALONA VSQVAE AD ARGENTARIAM (cesta Solin – zona Srebrenice): *Salona* – XVI m. p. --- *Tilurio* --- XXII m. p. --- *Ad Libros* --- VIIII m. p. --- *In monte Bulsinio* --- VI m. p. --- *Bistue Vetus* ---- XXV m. p. --- *Ad Matricem* --- XX m. p. --- *Bistue Nova* --- XXIIII m. p. --- *Stanecli* --[25]- *Argentaria.*[26]

[24] Bojanovski, 1981, 128.

[25] Bojanovski, 1974, 133: "Iz Tabule nije jasno da li je cesta završavala u putnoj stanici Stanecli, a odatle imala priključak na drugu cestu koja je vodila prema Argentariji, ili je na tome mjestu ispuštanjem milja na Tabuli nastala lakuna."

[26] O pokušajima i prijedlozima rekonstrukcije ceste Salona – *Argentaria* sa *Tabula Peutingeriana* v. Blau, 1870, 619; Blau, 1877, 42; 155; 159; 161; Alačević, 1878, 54–55; Tomaschek, 1880, 518–523; Cons, 1882, 236 i d.; Hörnes 1882; Evans, 1885, 5–15; Ballif, 1893, 25–29; 61–62; Radimsky, 1894, 312–317; Bauer, 1894, 137; Bulić, 1899, 26–28; Domaszewski, 1902, 167–174; Patsch, 1906, 151–159; Patsch, 1909, 112–115; Mollinary, 1914, 87; Miller, 1916, 471–474; Abramić, 1926–1927, 139–141; Mayer, 1940, 125–132; Pašalić, 1959, 65–66; Pašalić, 1960, 35–51; Pašalić, 1975c, 98–100; Alföldy, 1964; Alföldy, 1965a; Bojanovski, 1974, 133–191.

Izvadci sa *Tabula Peutingeriana* koji prikazuju pravac VIA A SALONA VSQVAE AD ARGENTARIAM.

Iako potiče najvjerojatnije iz IV. st. n. e., *Tabula Peutingeriana* uzimala se kao najbitnije vrelo za izučavanje trasa i naselja za ceste navedene na Dolabelinim solinskim natpisima, posebice baš za cestu koja se pružala od Salone do desitijatskog kastela HE…, sa uvijek navedenim dodatkom kako je naknadno produžena (ili produžavana u više navrata) od desitijatskog kastela HE… pa sve do Argentarije. Prvi koji je cestu Salona – desitijatski kastel He… izjednačio sa cestom Salona – *Argentaria* bio je Artur Evans, a na ovakvo stajalište se nailazi i radovima i knjigama Ive Bojanovskog, Envera Imamovića i drugih.[27]

Pored Esada Pašalića, rimskom cestovnom mrežom na prostoru Bosne i Hercegovine dosad i kvantitativno i kvalitativno najviše se bavio Ivo Bojanovski, koji je u nizu svojih objavljenih radova, knjiga i natuknica predlagao, sa više i manje uspjeha, rekonstrukcije trasa iznimno razgranate cestovne mreže iz antičkog perioda naše historije.[28] I on je u svojim objavljenim knjigama, studijama i člancima posebice insistirao na identifikaciji ceste Salona – *Argentaria* sa onom Dolabelinom od Salone do desitijatskog kastela. Po. I. Bojanovskom odsjek ceste od desitijatskog kastela pa do lokaliteta po nazivu *Argentaria*[29] je naknadno, u neko vrijeme nakon Dolabeline uprave, bio dograđen i produžen.

Géza Alföldy je cestu od Salone do desitijatskog kastela He… identificirao sa pravcem koji je išao kroz južnu Bosnu i sjevernu Hercegovinu do šireg sarajevskog areala. Prema njegovom mišljenju, ovaj pravac je dobro poznat između Salone i Delminijuma (koji on locira u Županjac, današnje Duvno / Tomislavgrad), kao i između Delminijuma i *Bistue Vetus* (koju on locira u Varvaru). G. Alföldy je mišljenja da se odatle prema istoku ili

[27] Evans, 1885, 14; Pašalić, 1960, 51; Bojanovski, 1974, 29; 133–191; Bojanovski, 1981, 166; Imamović, 1985, 33; 34–35; Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom I, 155, (natuknica I. Bojanovski); Mesihović, 2012, 53–56.

[28] Bojanovski, 1973; Bojanovski, 1973a; Bojanovski, 1974; Bojanovski, 1977; Bojanovski, 1978; Bojanovski, 1981; Bojanovski, 1984a; Bojanovski, 1987.

[29] Uobičajeno se ova *Argentaria* sa *Tabula Peutingeriana* locira na područje današnje srebreničke općine i srednjeg Podrinja (sa centrom u gradu i koloniji Domaviji), iako je bilo i drugačijih prijedloga kao što je npr. rudarski prostor Fojnica – Kreševo – Kiseljak – Lepenica. Pored rudišta i ispirališta zlata u ovom području rudarilo se i srebro, pa se tako u srednjem vijeku kao rudnici srebra spominju Ostružnica, Deževica, Dusina i Fojnica (Jireček, 1879, 80). Osim srebra tu su se iskopavali i željezo i živa. O pitanju lokaliziranja Argentarije v. Bojanovski, 1974, 133; 179–182; 186–188; Bojanovski, 1981, 189–191; Imamović, 1985, 36–37; 42–43.

jugoistoku mora svakako računati na bitnu rimsku cestu u dolinama rijeka Rame i Neretve, jer je (prema njegovom mišljenju) nedvojbeno postojala povezujuća trasa između Neretve i jugoistočne Bosne, preciznije između Konjica i lokaliteta *Stanecli*. Od lokaliteta *Stanecli* prema sjeveroistoku (zaobilazeći sa zapada Sarajevsko polje) cesta se (po G. Alföldy) može odrediti do Breze gdje Alföldy locira *castellum Hedum*. I prema G. Alföldy, ova cesta, koja bi išla linijom Salona – Aržano – *Delminium* – *Bistue Vetus* – Konjic – *Stanecli* – Breza, iznosi otprilike upravo 156 *millia passuum*, tj. 233 km.[30] John Wilkes je u opisu cestovne mreže izgrađene za vrijeme principsa Tiberija, i koja je kretala iz Salone, cestu koja se pružala do Gornje Bosne identificirao sa cestom Salona – Argentaria sa *Tabula Peutingeriana*, ali ju je pružio trasom od Rame prema Konjicu i onda preko prijevoja Ivan u dolinu rijeke Bosne. Cestu koja je išla do rijeke Bosne, J. Wilkes je pružio pravcem od Duvanjskog polja preko Kupresa u gornjovrbasko područje do Bugojna i odatle prema rijeci Lašvi i okolici Travnika. [31]

Iako ima i drugačijih mišljenja u stručnoj javnosti, stojimo na stajalištu da cesta od Salone do desitijatskog kastela HE… i cesta od Salone do možda lokacije na rijeci Bosna, koja je, moguće, dijelila Breuke i možda Oserijate (ili neki drugi ilirski narod), nisu, bar u svome većem dijelu, išle istom trasom. Slične dužine 156 milja : 158 milja i činjenica da su obje ceste išle sjeveroistočno od Salone prema dubokoj kontinentalnoj unutrašnjosti provincije kojom je upravljao Dolabela, mogu da zavedu istraživače u donošenju zaključka da im je trasa bila većim dijelom identična. Međutim, da im je cestovna trasa bila većim dijelom identična, ne bi bilo razloga da se spominju odvojeno na solinskim natpisima. Različite su bile i svrhe postojanja ove dvije ceste, jedna je trebala da vodi prema desitijatskoj zemlji, nekadašnjem središtu ustanka, i tamošnjim rudarskim arealima. Druga je trebala da vodi prema sjeveroistoku provincije i komunikaciji sa panonskim bazenom. Ono što je moguće jeste da im je početni dio pružanja, npr. od Salone pa do duvanjskog ili ramskog područja bio identičan, a onda da se razdvojio u dvije trase koje su se međusobno udaljavale kako su išle dalje u unutrašnjost i prema konačnim određenim destinacijama.

Pošto se urbano i upravno središte bistuenske jedinice municipalne autonomije nalazilo u širem području lokaliteta Mošunj,[32] ovaj zaobilazni pravac, po svemu sudeći, ne bi odgovarao cesti od Salone do desitijatskog kastela. Pošto je cesta sa Pojtingerove karte koja je povezivala Salonu preko dvije Bistue sa Argentarijom, nesumnjivo ulazila u središnju Bosnu i pružala se kroz nju, i to zapadnije i sjevernije od prostora Gornje Bosne, nju bi prije bilo moguće identificirati sa onom Dolabelinom cestom koja je išla od Salone do granice na rijeci Bosni, nego sa cestom od Salone do desitijatskog kastela HE… Samim tim stojim na stajalištu da trasa naše ceste od Salone do desitijatskog kastela HE… nije prikazana na *Tabula Peutingeriana.* Umjesto identifikacije ceste Salona – Argentaria, sa *Tabula Peutingeriana,* sa cestom od Salone do desitijatskog kastela He…, držimo da ju je ispravnije identificirati sa drugom Dolabelinom cestom koja je išla u dubinu današnje

[30] Alföldy, 1964, 253; Alföldy, 1965a, 326; Alföldy, 1965b, 111–112.
[31] Wilkes, 1969, xxvi.
[32] O ubikaciji urbanog i upravnog središta bistuenske jedinice municipalne autonomije v. Mesihović, 2024.

Bosne, a to je cesta koja je u dužini od 158 milja išla od Salone do rijeke Bosne,[33] odnosno granice između dvije domodoračke zajednice, moguće panonske pripadnosti.[34] U neko vrijeme nakon Dolabeline uprave, ova cesta bi bila produžena od rijeke Bosne sve do područja današnje Srebrenice.

Ovakav zaključak bi konačno uklonio iz istraživanja trase ceste od Salone do desitijatskog kastela HE… onaj pogrešni putokaz (da je ova Dolabelina cesta ista ona od Salone do Argentarije sa *Tabula Peutingeriana*) koji je zaveo mnoge koji su se bavili istraživanjem rimske cestovne mreže na tlu današnje Bosne i Hercegovine. Čak i oni istraživači koji su određivali neke stvarne dionice ceste od od Salone do desitijatskog kastela HE…, čineći to sa predumišljajem da je riječ o trasi Salona – Argentaria, iscrtane na *Tabula Peutingeriana,* pravili bi grešku i ulijetali bi na kraju u slijepu ulicu, posebice zbog njihovih nesumnjivo nemogučih ubikacija *Bistue Nova* i *Stanecli*.

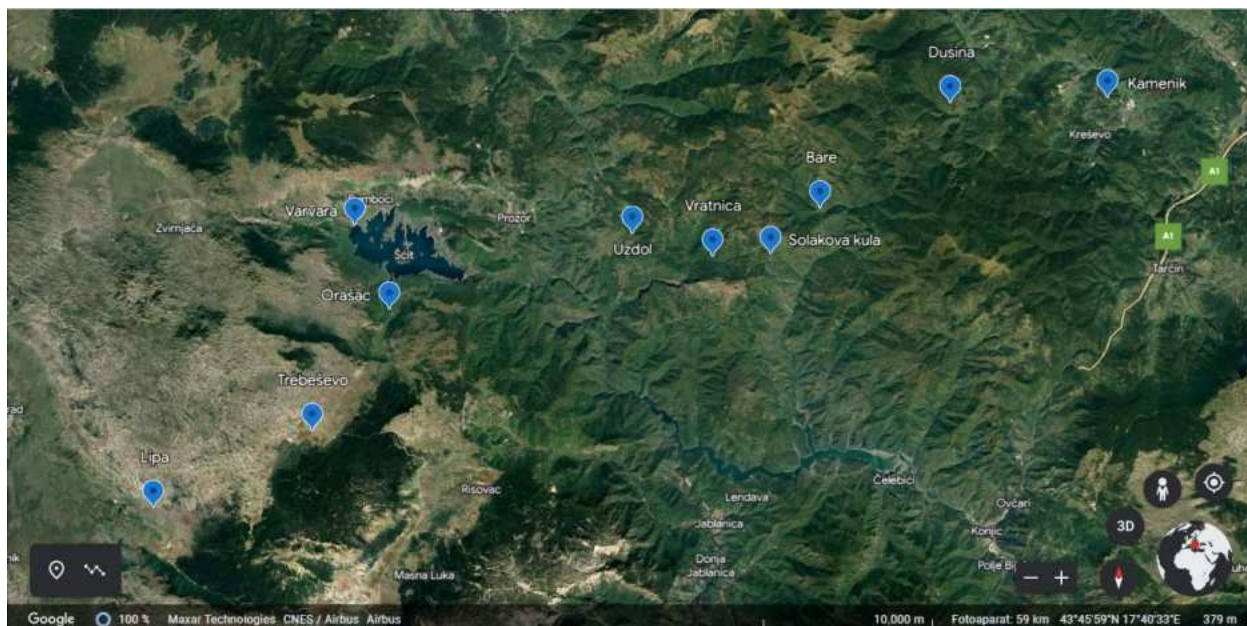
Kao što je već rečeno, ono što bi se moglo tvrditi jeste da su trase ceste od Salone do desitijatskog kastela HE… i ceste od Salone do Argentarije sa *Tabula Peutingeriana,* odnosno Dolabeline ceste od Salone do rijeke Bosne bile identične na prvotnim dionicama, npr. do stanica *Tilurium* (16 milja ili oko 23–24 km udaljenosti od Salone), ili *Ad Libros* (38 milja ili oko 56–57 km udaljenosti od Salone),ili *in monte Bulsinio* (47 milje ili oko 69–70 km udaljenosti od Salone) ili najdalje do *Bistue Vetus* (53 milje ili oko 78–79 km udaljenosti od Salone). Ako ne i prije, a ono sigurno nakon *Bistue Vetus*, cesta do desitijatskog kastela išla samostalno.

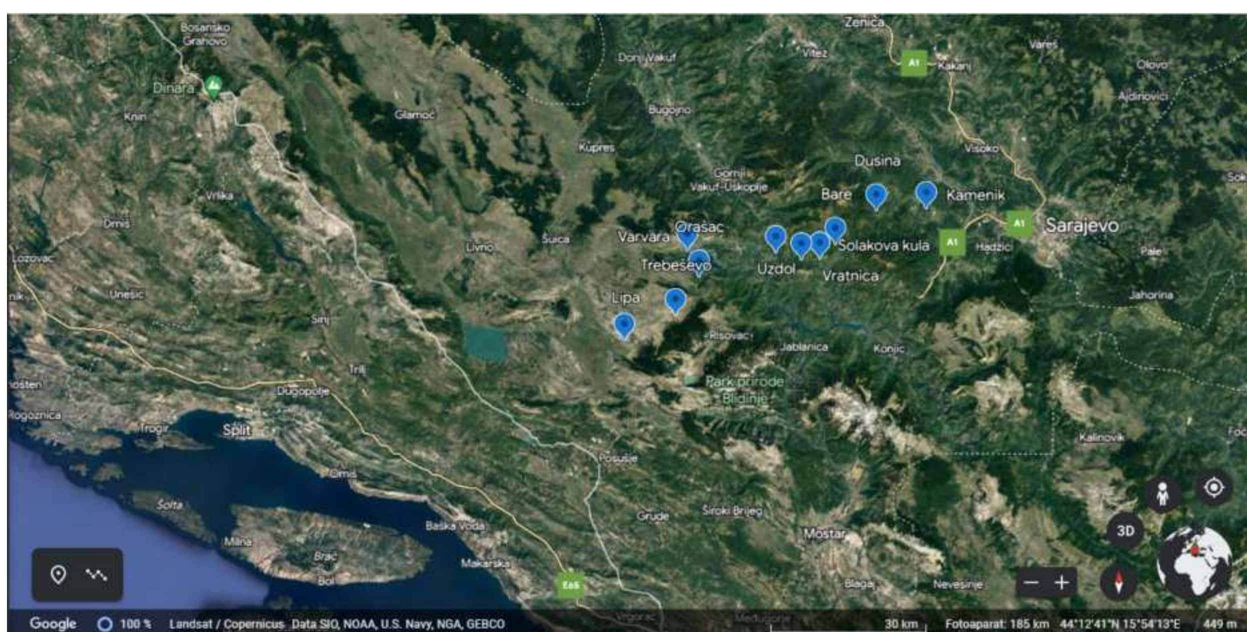
Pravac Salona – Rama – planinske zone Vranice i Bitovnje – Lepenica

Bojanovski je u svojim istraživanjima rimske cestovne mreže, evidentirao i postojanje i ceste koja je povezivala Salonu sa rudonosnim arealom Kreševo – Fojnica – Lepenica i gornjobosanskim prostorom, ali je nije identificirao sa Dolabelinom cestom Salona – desitijatski kastel, nego ju je smatrao zasebnom cestom u cestovnoj mreži unutrašnjosti provincije Dalmacije, i koja ima primarni interes u eksploataciji rudnih bogatstava.[35]

---

[33] Pokušaj rekonstrukcije (po našem mišljenju pogrešan) trase ove ceste dao je i Bojanovski, 1974, 192–202,. v. i Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom I, 155, (natuknica I. Bojanovski); Schmidt, 2006, 428.
O rekonstrukcija natpisa sa ovog epigrafskog spomenika v. Budrovich, 1954–1957, 92–93.
[34] Ovu mogućnost je predložio ranije G. Alföldy (1964, 253). Identifikaciju Dolabeline ceste od Salone do rijeke Bosne sa cestom Salona – *Bistue Nova* (sa *Tabula Peutingeriana*) G. Alföldy nešto kasnije i dodatno potvrđuje i u kasnija dva članka: 1965a, 326 i 1965b, 111–112. Prije njega je C. Patsch (1906, 157) predložio trasu Zenica – Vjetrenica – Lašva – Gornji Vakuf – Prozor – Varvara – Županjac – Aržano – Trilj koja bi odgovarala cesti od Salone do *Bistue Nova* sa *Tabula Peutingeriana*.
[35] Bojanovski, 1981, 165–166, fus. 20.

Opći opis trase od Delminijuma do *Aqu(a)e,* ove "rudarske ceste" kako je naziva, dao je Ivo Bojanovski (u vidu natuknice o saobraćaju tijekom rimskog doba u Arheološkom leksikonu) u rimsko doba.[36] Po tekstu ove natuknice, pozivajući se na radove, istraživanja i spoznaje O. Blaua, P. Balifa i P. Anđelića, trasa bi izgledala na sljedeći način: Borčani – Lipa – Trebiševo – Orašac – Kopčić u Rami – Uzdol – Vratna Gora kod Konjica – Solakova Kula – Bare – prijevoj Pogorelica – Dusina – Kamenik kod Kreševa – Otigošće – Višnjica kod Kiseljaka – Podastinje, odnosno Han Ivica – Kobilja Glava – Ilidža kod Sarajeva.

U porječju Fojničke rijeke sa Lepenicom su se još od najranijih perioda tamošnjeg ljudskog bivstvovanja pružale komunikacije. O postojanju *viae munitae* u porječju Fojničke rijeke sa Lepenicom dokaz pružaju sljedeći nalazi:

[36] Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom I, 155, br. VI (natuknica I. Bojanovski).

a) U selu Donji Draževići, koji se 60-tih godina prošlog stoljeća nalazio pred kućom Voje Toskića, neposredno kraj ceste. Pronađen je 1955. god. prilikom proširivanja ceste, radi asfaltiranja, nekih 50 metara dalje u pravcu Sarajeva, preciznije na pola puta između navedene privatne kuće i kuće koja je 60-tih godina prošlog stoljeća pripadala Dušanu Damjanoviću i u kojoj se tada nalazila osnovna škola. Miljokaz, sačuvan u svojoj cjelini od 190 cm visine, izrađen je od krečanjaka, bez teksta. Presjek miljokaza je elipsoidan (četverokut sa zaobljenim uglovima) sa promjerima od 36 i 40 cm.
b) Stanovnici sela Radanovići, Han Ploča i Draževići su kazivali P. Anđeliću (1963, 167) da prilikom oranja u okolici svojih sela, inače, na prirodnom pravcu glavnog puta, nailaze na staru kaldrmu. Prema P. Anđeliću, neki od tih seljana su znali čak razlikovati "tursku" od tzv. "grčke" kaldrme.
c) Fragment miljokaza pronađen na Kobiljači, koji služi kao stepenica pred jednim hambarom na samome raskršću gdje se put u Gornju Lepenicu odvaja od glavne ceste.
d) Ostaci rimskog puta ("kolotečine"[37]) kod Kreševa.

O tome kuda bi mogla prolaziti strateško-rudarska cesta nakon što uđe u gornjobosansko područje vrlo detaljno je informirao P. Anđelić.[38] K. Misilo (1936, 18) je predložio sljedeću trasu ceste koja je iz Dalmacije vodila u Panoniju, i to "dolinom Neretvice preko Pogorelice, Dusine, Djedova Dola niz potok Rikavac u srednju Bosnu, u kraj ispirališta zlata oko Fojničke rijeke i željezne industrije".

Međutim, u usmenom razgovoru sa generalom Antom Buzukom[39], trenutno najboljim stručnim poznavateljem terena na području Kreševa, dolina Lepenice i Fojničke Rijeke, rečeno mi je kako glavna, "magistralna" Dolabelina cesta koja je išla od Salone do desitijatskog kastela nije mogla prolaziti preko širokog i visokog planinskog područja Vranice, Zec planine i Bitovnje. Prema njegovom mišljenju, Dolabelina cesta je trebala služiti primarno u vojne svrhe, kako bi se mogle brzo, sigurno i djelotvorno prebacivati brojnije trupe i legijski postavi iz garnizona situiranih u neposrednom jadranskom zaleđu (u konkretnom slučaju riječ bi bila o taboru *Tilurium*), i to u bilo koje vrijeme u toku godine. Znači, ceste su morale biti prohodne više-manje i tijekom zime. U zimu, prevoji preko Vranice, Zec planine i Bitovnje često budu zavejani dubokim snijegom i praktično bi bili ili neprohodni ili bi se njima prolazilo sporo i teško. Argumentacija A. Buzuka ima smisla, pa bi se moglo reći da iako pravac od Rame do Lepenice zadovoljava dva kriterija: 1. kratkoću i 2. direktnu vezu sa rudonosnim područjem, ipak ga klimaktološki zimski uvjeti eliminiraju iz razmatranja identifikacije sa Dolabelinom cestom od Salone do desitijatskog kastela. Uostalom, ceste su morale biti kako-tako prohodne ne samo poradi vojničkih interesa, nego i radi prebacivanja iskopanih resursa, prikupljenih poreza i

[37] Po E. Imamoviću (1985, 49) kolotečine su nastale od kolskog saobraćaja kroz jedno duže razdoblje.
[38] Anđelić, 1963, 167–168.
[39] Anto Buzuk je tijekom vojne službe predavao vojnu topografiju i geografiju, a nakon umirovljenja koristi svoje znanje i bavi se istraživanjima povijesti rodnog Kreševa, ali i okolnih područja Fojnice, Kiseljaka, Lepenice i sjeverne Hercegovine. Voditelj je Društva za zaštitu kulturno-povijesnih i prirodnih vrijednosti "Kreševo" koje je utemeljio. Pored ostalog, rezultati istraživačkog rada su devet proglašenih nacionalnih spomenika općine Kreševo. Društvo je imalo sadržajnu saradnju sa svim državnim, federalnim, kantonalnim i općinskim institucijama i organima koji se bave kulturno-povijesnim i prirodnim naslijeđem.

kontinuitane komunikacije između provincijske prijestolnice na obali Jadrana i duboke dinarske unutrašnjosti Gornje Bosne.

Pravac Salona – Rama – Gornja Neretva – sarajevsko područje

Ako bi se odustalo od identificiranja trase Dolabeline ceste od Salone do desitijatskog kastela sa pravcem Salona – Argentaria, ucrtanim na *Tabula Peutingeriana*, i sa pravcem koji je išao od Rame, preko planinske zone Vranica – Zec planina – Bitovnja, prema Lepenici, onda bi potraga za navedenom trasom mogla usmjeriti u onom pravcu koji bi sugerirao miljokaz iz Podorašca, u dolini rječice Trešanice (Han Vitek)[40], kod Konjica.[41] Podorašac se inače nalazi na pravcu pružanja današnje ceste Bradina – Konjic, i trenutno jedinog cestovnog pravca koji povezuje Sarajevo sa Konjicom, i ide dalje prema Mostaru.

Na spomenutom miljokazu *CIL* III, 10164 (p 2174) = *CIL* XVII-4, 421 = AEHercegovine 23 = EDCS-ID: EDCS-31400594 = HD014448 = TM181897[42] se nalazi natpis DIVO / AVG(*usto*) = "Božanskom Augustu", što bi navodilo na pomisao da je postavljen neposredno po smrti, odnosno deifikaciji Augusta[43]. U slučaju da je ovaj miljokaz postavljen neposredno po Augustovoj smrti, to bi bilo, na osnovi dosadašnjeg nivoa istraživanja, otkrića i spoznaja, i najstarije epigrafsko svjedočanstvo o gradnji rimskih cesta ne samo na tlu današnje Bosne i Hercegovine, nego i općenito provincije (Gornji?) Ilirik / Dalmacije.[44] Kornelije Dolabela je za namjesnika provincije (Gornji!?) Ilirik, kasnije prozvane Dalmacija, postavljen od Augusta nedugo prije njegove smrti. Kraj jedne tako dugotrajne vladavine koja je u suštini preobrazila Rimsku državu, rimski narod i općenito rimski svijet klasične civilizacije, koji je skoro momentalno praćen i sa oficijelnim procesom deifikacije, odnosno uzdizanja Augusta u rang "božanskog" (*divus*) morao je imati odraza i u svijesti tadašnjih ljudi. Tako bi i trebalo tumačiti natpis na miljokazu iz Podorašca, kojim bi se željela potcrtati upravo ta činjenica da je August, tek

[40] Trešanica je desna pritoka Neretve. Izvire pod planinom Bitovnjom i skreće prema zapadu, u selo Bradina, gdje prima Duboki potok, a zatim teče prema jugu kroz naselja Lukiće, Šunje, Podorašac, Kanjinu, Zukiće, gdje prima pritoku Bubanje, zatim ulazi u Ovčare, pa u Konjic, gdje se ulijeva u Neretvu.

[41] Pronađen u zimu 1890/1891. god. prilikom gradnje željezničke pruge.

[42] Patsch, 1893, 82, Nr. 1; Ballif, 1893, 33; 50, Taf. 11, 2; 64, Nr. 32.
EDH : https://edh.ub.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD014448
Ubi erat lupa : https://lupa.at/30356
Miljokaz (dimenzija 115 x 30 cm, veličine slova 5–6 cm) se danas nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu pod inventarnim brojem 38.

[43] Prvi princeps Rimske države. August (živio 23. IX. 63. god. p. n. e. – 19. VIII. 14. god. n. e.) je vladao od 16. I. 27. god. p. n. e. do 19. VIII. 14. god. n. e. Po rođenju se zvao *Caius Octavius Thurinus*, od usinovljenja od Julija Cezara 44. god. p. n. e. nosio je ime *Caius Iulius Caesar*, dok mu se u javnosti dodavalo i *Octavianus*. Moderni i postmoderni historičari koriste imenski izraz Oktavijan (u odgovarajućim jezičkim oblicima na različitim govornim jezicima) referirajući se na njega za period od 44. do 27. god. p. n. e. Od prvog sporazuma sa Senatom i oficijelnog uvođenja principata u januaru 27. god. p. n. e. nosi naziv *Caius Iulius Caesar Augustus*. Koristio je i naziv *Imperator Caesar divi filius Augustus*. Moderni i postmoderni historičari koriste imenski izraz August (u odgovarajućim jezičkim oblicima na različitim govornim jezicima) referirajući se na njega za period od 27. god. p. n. e. pa do njegove smrti 14. god. n. e.

[44] Ujedno bi to bio i najstariji do danas poznati miljokaz sa prostora provincije Dalmacije. Bojanovski, 1978, 64.

nedavno vladar golemog imperija, sada postao i neka vrsta božanstva. A kako najbolje ukazati na tu činjenicu, ako ne sa natpisima postavljanim na miljokaze uz tek, po svim tadašnjim tehnološkim, građevinskim i infrastrukturnim uzusima, izgrađene ceste koja bi povezivala provincijsku prijestolnicu sa dubokom kontinentalnom unutrašnjošću, koja je tek nedavno bila konačno pacifizirana. Natpis na miljokazu je bio poruka, ne samo putnicima, nego i domorodcima čija su naselja gravitirala na ovu cestovnu trasu kako August, pod čijom vladavinom su potpali pod imperij rimskog naroda, nije otišao, nego je ustvari još uvijek prisutan u nekoj drugoj, čak i izdignutijoj metafizičkoj, religijsko-kultnoj formi. August je sada božanstvo, što bi trebali ne samo poštovati nego i od čega bi trebali i strahovati i rimski građani i domorodci. Tako je diviniziranje Augusta dodalo još jednu inačicu imperijalnoj propagandi i održanju lojalnosti. Iz svega navedenog, jasno je da je ovaj miljokaz podignut u vrijeme Dolabeline uprave i da je pripadao nekoj od cesti koje su izgrađene u to vrijeme.

Preuzeto sa https://lupa.at/30356/photos/1.

Preuzeto sa https://lupa.at/30356/photos/2.

Preuzeto sa https://lupa.at/30356/photos/3

U historiografiji i arheologiji postoji i mišljenje da je miljokaz iz Podorašca pripadao cesti, koja bi navodno bila izgrađena za vrijeme Tiberijeve vladavine, i koja je išla iz Narone i ili duž Neretve ili preko istočne Hercegovine (Nevesinjskog polja) u Konjic i odatle u Sarajevsko polje.[45] Međutim, u dostupnoj izvornoj građi se ne spominje da je za vrijeme Dolabeline uprave izgrađena cesta Narona – sarajevsko područje, u bilo kojem pravcu pružanja. Ni na Antoninovom itinerariju, Pojtingerovoj karti i Kosmografiji Ravenjanina, našim trenutno jedinim kartografskim i literarnim vrelima za ceste na tlu provincije Dalmacije, ne nailazi se ni na kakav trag ove ceste.[46] Naravno, to ne znači da

[45] Ballif, 1893, 32–37; 50; 65–66; Fig. 21-22; Sergejevski, 1948; Bojanovski, 1974, 15; Bojanovski, 1978; Imamović, 1985, 32; 34; 49; Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom I, 155, (natuknica I. Bojanovski); Mesihović, 2012, 56–57; Mesihović, 2014, 67. O cesti koja bi išla od Neretve do Drine (*Strasse Neretvatal – Nevesinjsko Polje – Konjic – Sarajevsko Polje – Drina*) v. Pašalić, 1975c 104–107.

[46] Na Pojtingerovoj karti se samo jedan pravac pruža iz Narone prema hercegovačkoj unutrašnjosti, a to je cesta koja u kontinentalnoj unutrašnjosti povezuje Naronu sa Skodrom. Važno je napomenuti da prema

cesta koja je povezivala Naronu sa Sarajevskim poljem nije postojala, nego samo to da je gradnja takve ceste tijekom uprave namjesnika Dolabela obična konstrukcija koja se "udomaćila" u znanstvenoj literaturi. Ustvari, upravo je nađeni miljokaz iz Podorašca sa natpisom posvećenim "božanskom Augustu" poslužio za takvu konstrukciju, jer se pomislilo da označava milijaciju ceste koja bi bila građena za Augusta, a izgrađena za Tiberija, i koja bi se pružala od Narone do Sarajevskog polja. Međutim, pozicija nalaza ovog miljokaza je takva da se mogao nalaziti i na cesti koja bi išla i iz Salone prema sarajevskom području.

Zbog konfiguracije terena, koji je iznimno planinsko-stjenovit, putevi su, sve do modernog vremena, zaobilazili prostor uz rijeku Neretvu od izlaska iz mostarske udoline, preko Drežnice, pa sve do Jablanice.[47] I još od neolitika, glavna komunikacija koja je povezivala Gornju Bosnu sa jadranskim primorjem, išla je preko Gornje Neretve, Rame, u Duvanjsko polje. Tu se nalazio situiran i čuveni kasnoneolitički lokalitet Lisičići, danas potopljen u akumulaciji Jablaničkog jezera, koji je činio jedinstvenu kulturnu grupu sa istovremenim nalazištima na srednjem Jadranu.[48] Lisičići se inače nalaze smješteni na samoj toj komunikaciji koja je iz Rame u Gornju Neretvu. To bi i objašnjavalo bitnost područja Rame u ranijih epohama, [49] za razliku od moderne i postmoderne.[50]

Pojtingerovoj karti ova cesta ustvari predstavlja nastavak ceste Salona – Narona. Na karti udaljenosti i lokacije pravca koji veže Salonu sa Naronom i dalje u dublju unutrašnjost izgledaju na sljedeći način; *Salona*----XVI----*Tilurio*----XII----*Billubio*----VIIII----*Ad Novas*----VIIII----*Ad Fusciana*----XIII----*Bigeste*---XIII---- *Narona* (od Salone do Narone ukupno 72 rimske milje)----XXII----*Ad Turres*---XIII----*Dilunto*----XIIII----*Pardua*-----XVI----- *Ad Zizio*----VIII----*Leusino*-----XII-----*Sallunto* (Od Salone do lokacije *Sallunto* 157 rimskih milja!)----XVII----*Sanderua*-----VI----*Varis*-----XI----*Sallunto* (novi lokalitet)----XVIII----*Halata*----X----*Bersumno*-----XVI----*Sinna*----XX----- *Scobre* / riječ je o Skodri (ukupno od Salone do Skodre 255 rimske milje). Od Narone se ova cesta kretala prema dubljoj unutrašnjosti, sigurno zahvaćajući neretvansko i istočno-hercegovačko zaleđe Narone i primorja, a onda je negdje u toj unutrašnjosti ponovo pravila zavoj i skretala prema jugoistoku i primorju, završavajući se u Skodri. Da je ova cesta zahvaćala unutrašnja područja, dovoljno govori činjenica o postojanju još jedne ceste koja je iz Narone išla ka Skodri, i to primorskom linijom. Ova primorska cesta je ustvari bila podudarna sa našim pravcem ceste sve do Ad Zizio (negdje u hercegovačkoj unutrašnjosti, od Narone udaljeno 65 rimskih milja), a zatim se račvala i usmjeravala prema primorju i zahvaćajući od *Ad Zizio* do Scodre 129 rimskih milja (znači od Narone 194 rimske milje). Pravac od Narone do Skodre, koji ide unutrašnjošću, ima 183 rimske milje po Pojtingerovoj karti. Po *Monumenta cartographica Jugoslaviae* (1974, 50–52), ova cesta koja je kontinentalnom trasom povezivala Naronu i Skodru nije ulazila u bosansko područje i išla je hercegovačkim i crnogorskim zaleđem, a sva navedena mjesta nalaze se u Hercegovini ili Crnoj Gori. Na Tabula Peutingeriani se tako ne može naići na prikaz te eventualne ceste Narona – Nevesinjsko polje – Konjic – Sarajevsko polje – Romanija – Podrinje.
Bojanovski, 1978, 52.

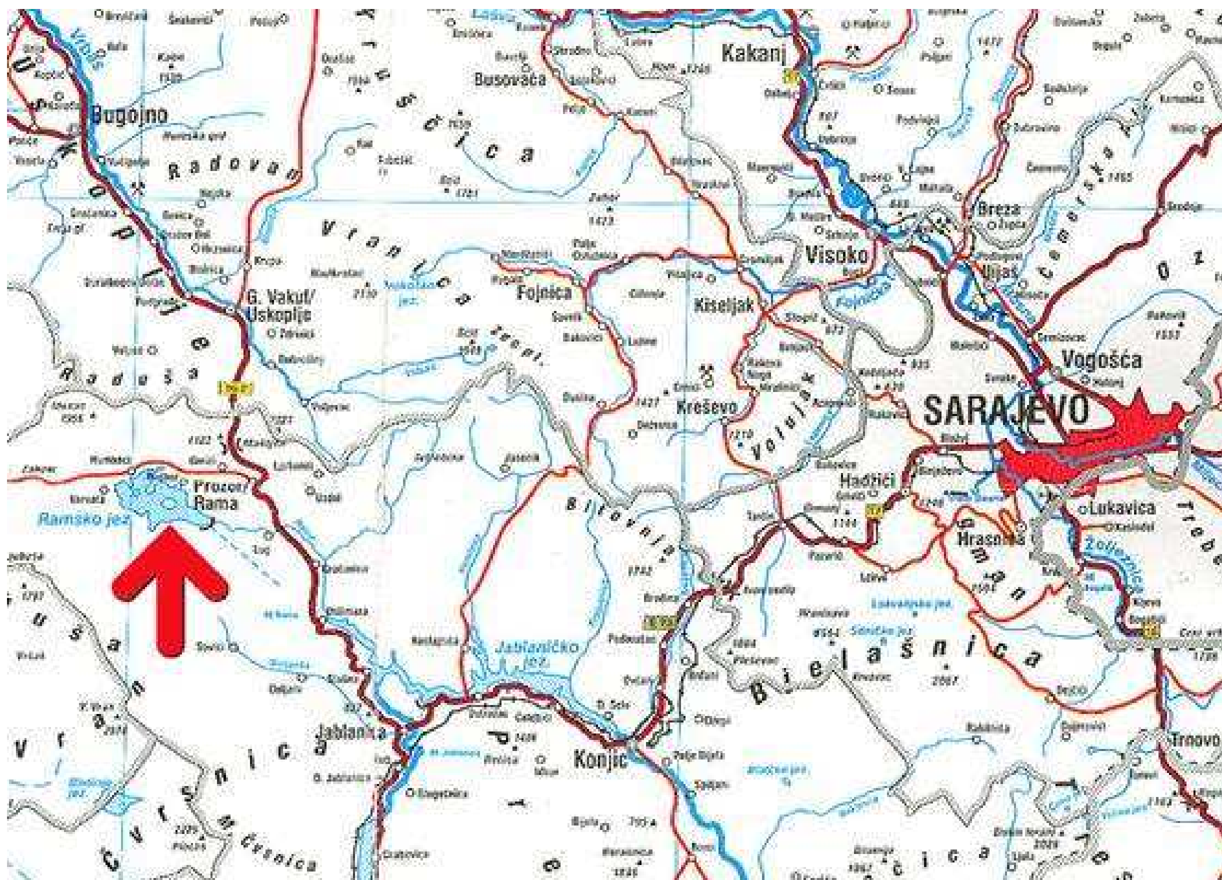
[47] Pašalić, 1960, 60; Bojanovski, 1978, 53.

[48] Riječ je o hvarsko-lisičićkoj kulturi.

[49] Prostor Rame se nalazi u sjevernoj Hercegovini, na prijelazu iz Hercegovine u Bosnu. Ovaj zemljopisni prostor opkoljen je visovima i omeđen obroncima visokih planina, koji tako čine zatvorenu, izoliranu, ali unutra skladnu cjelinu. Ramsko područje od vrbaske doline odvajaju obronci planina Raduše, Vranice i Zeca. Prijevoj Makljen je i međurječno razvođe jadranskog i crnomorskog sliva. Sa istoka od Klisa, Ramu omeđuju Studena planina i Bokševica, a s juga obronci planina Čvrsnice i Vrana. Zapadni međaš ide planinom Ljubušom koja Ramu odjeljuje od duvanjskog polja. Klimatski uvjeti u Rami su, zahvaljujući utjecaju mediteranske klime koja prodire dolinama rijeka Neretve i Rame, sasvim pristojni. Zato je cijeli ovaj kraj vrlo prijatan i pritom od pamtivijeka bio privlačan za čovjekovo stanište. Prostor Rame je iznimno bogat arheološkim nalazištima, što bi ukazivalo na značajnu naseljenost sa stalnim naseljima pa samim tim i na bitniju komunikacionu vrijednosti. Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, 1988, Regija 21 , Tom III, 201–226. Posebno se ističe lokalitet Varvara.

[50] Prostor Rame – Prozora danas se nalazi u izvjesnoj saobraćajnoj izoliranosti, izvan glavnih cesta koje bi ga povezivali sa trenutnim većim urbanim centrima i komunikacionim čvorištima.

Tako bi miljokaz iz Podorašca mogao biti i onaj *desideratum*, polazna i osnovna pozicija u istraživanju i rješavanju historiografskog i arheološkog problema ceste od Salone do desitijatskog kastela HE…

Međusobni odnos Gornje Bosne, Gornje Hercegovine i Rame sa pravcima pružanja modernih saobraćajnica.

Ovo bi moguće bio i pravac kojim se kretala vojska pod komandom Batona Desitijatskog prema Saloni, na samom početku Velikog Ilirskog ustanka. Pošto je preko Gornje Neretve i dolinom rijeke Rame[51] išla ta glavna putna (još iz neolitika) poveznica Gornje Bosne (i sa njom cijelog porječja Bosne) sa jadranskim primorjem, više-manje prateći tu

[51] Rijeka Rama, po kojoj je (najranije u srednjem vijeku) i cijelo područje dobilo ime, izvire u podnožju planina Vrana, Raduše i Vranice u selu Varvara. Danas je njen izvor potopljen Ramskim jezerom. Godine 1968. napravljeno je Ramsko jezero, koje je potopilo veći dio rijeke. Rama teče prema jugoistoku i na tom putu prima pritoke: Baden, Crimu, Dušicu, Gračanicu i Volujak. Izgradnja Ramskog jezera skratila je gornji tok Rame, dok je donji tok značajno skratilo Jablaničko jezero. Nekad su se u Ramu ulijevali i Tršćanski potok i Klekovica, dok danas nisu. Rama je jako skraćena izgradnjom jezera, a prije je imala 33 km dug riječni tok. Kroz Ramsku kotlinu tekla je širokim plitkim koritom sa malim padom, a nakon 10 km ulazila je u uski kanjon s visokim padom. Devet kilometara prije svog ušća ulazi u hidroakumulaciju Jablaničkog jezera. Visinski pad od izvora do ušća iznosi 376 metara. Korito rijeke Rame je pjeskovito. Izgradnjom brane 1968. godine, dolina Rame je ujezerena do sela Mluša. Od brane do Marine pećine u dužini od 9 km, dokle dopire voda Jablaničkog jezera, šljunkovitim koritom Rame i danas teče voda. Temperatura vode rijeke Rame je od 4,5 °C u zimskom razdoblju do 13,9 °C tokom mjeseca maja, sa visokom koncentracijom kisika što je od posebnog značaja za život potočne pastrmke. Prema svim fizikalno-hemijskim pokazateljima, voda rijeke Rame je tipična salmonidna voda Rama je jedna od značajnijih pritoka Neretve. U nju se ulijeva nekoliko kilometara prije Jablanice. U srednjem vijeku područje Rame bilo je jako značajno.

komunikaciju bi i praktični Rimljani gradili cestu. Tako se i Podorašac sigurno nalazio na trasi ceste Salona – desitijatski kastel HE..., i to na onom njenom dijelu kada bi se ta cesta polako uzdizala iz konjičke zavale prema prijevoju Ivan.

Dolina rijeke Neretve, prije nastanka Jablaničkog jezera, od utoka rijeke Rame u nju pa sve do Konjica je iznimno bogata kulturno-historijskim i arheološkim materijalom.[52] Smjernice za utvrđivanje trase ove od Salone do desitijatskog kastela He…, uostalom kao i svake druge rimske ceste u našim krajevima, ostaci su samih cesta, miljokazi, toponimija i zemljopisne osobenosti terena.

Cesta od Salone do desitijatskog kastela He… je spadala u red glavnih, magistralnih cesta, pa su miljokazi, koji su se nalazili uz nju, pokazivali milijaciju u odnosu na provincijsku prijestolnicu, a ne od mjesta odjeljivanja sa nje.[53] Ceste koje su se smatrale ogrankom glavne, u našem konkretnom slučaju one izgrađene pod auspicijama Dolabele, računale bi svoju milijaciju od mjesta račvanja (koje je smatrano početkom te nove ceste). Takav jedan cestovni ogranak (od Triljskog mosta) je bila cesta PONS TILVRI – MVN. NOVVM – BIGESTE – NARONA – SCODRA.[54] Ovo bi moglo ukazivati na to da je ova cesta koja je išla prema Naroni i dalje prema Skadru bila izgrađena naknadno u odnosu na Dolabelinu cestovnu mrežu, a onda i dokazivati da u okviru širokoobuhvatnih infrastrakturnih projekata poduzetih i urađenih za vrijeme namjesništva P. Kornelija Dolabele nije bila izgrađena ni cesta koja je vodila od Narone prema sarajevskom području.

Za razliku od ovih naknadnih cesta, milijacija na Dolabelinim cestama koje idu u unutrašnjost današnje Bosne i Hercegovine se određuje od Salone, koja se smatra njihovom polaznom tačkom. Ono što je od cestovnih pravaca kasnije uključivano na ove ceste je dobijalo milijaciju u odnosu na ono što se smatralo njihovim počecima, polaznim tačkama a to bi bilo mjesto odijelivanja ili račvanja od glavnih, “salonitanskih magistrala”.

U Saloni su nađeni miljokazi *CIL* III 3203 = *CIL* III, 10160 = *CIL* XVII-4, 248 = EDCS-ID 28500080 (posvećen Filipu Arapskom i njegovom sinu iz 247. god. n. e.) i *CIL* III 10169 = CIL XVII-4, 247 = EDCS.ID:EDCS-31400599 (posvećen Filipu Arapskom i njegovom sinu).

Na prostoru Klisa su nađeni miljokazi *CIL* XVII-4, 245 = *ILJug* III, 2995 = *AE* 1925, 51 = EDCS-ID:EDCS-10102001 (posvećen Maksiminu Tračaninu iz 236. god. n. e.)[55], *CIL* XVII-4, 243 = *ILJug* III, 2996 = EDCS-ID:EDCS 30100426 (posvećen Trebonijanu Galu),[56] *CIL* XVII-4, 242 = *IlJug* III, 2997 = EDCS-ID:EDCS 10102003 (posvećen Konstanciju, sinu Konstantina).[57] Na samom početku ceste, vjerojatno “na prvoj ili drugoj

[52] Naročito detaljan arheološko-historijski pregled u dolini Neretve između Konjica i Rame, na prostoru koji je danas pod Jablaničkim jezerom, izvršen je neposredno prije punjenja akumulacije vještačkog jezera. Pašalić, 1960, 7.

[53] Abramić, 1926–1927, 141–142; 1928, 33.

[54] Abramić, 1926–1927, 142; Abramić, 1928, 34–35; Bojanovski, 1974, 37.

[55] Bulić, 1921, 25–26.

[56] Bulić, 1907, 111.

[57] Bulić, 1907, 113.

milji prema Klisu”,[58] nalazio se miljokaz (sa natpisom posvećenim dominusu Julijanu Apostati) nađen u samoj Saloni, na čestici br. 3314.[59] U Dugopolju, na čestici zvanoj Doca pronađen je bio miljokaz (posvećen moguće caru Maksiminu Tračaninu i njegovom sinu Maksimu).[60] Na prostoru Dugopolja je nađen i miljokaz *CIL* III 10170 = *CIL* XVII-4, 325= EDCS:ID:EDCS-31400600 (posvećen Konstanciju, sinu Konstantina). U Trilju je nađen natpis CIL III 3202 (*pons restitutus a Commodo*), što potvrđuje postojanje rimskog mosta preko Cetine na prostoru današnjeg naselja Trilj.[61]

Kao što je već rečeno, ovaj dio ceste do Trilja je bio zajednička trasa za više glavnih i odijeljnih cesta. Tako je most kod Tiluriuma (*Pons Tiluri*), na rijeci Cetini predstavljao i mjesto račvanja za cestovne pravce koji su se pružali u dublju kontinentalnu unutrašnjost Provincije (zapadna Bosna, sjeverna Hercegovina, središnja i Gornja Bosna, istočna Bosna) i dalje prema jugu i jugoistoku Provincije (današnje dalmatinsko zaleđe, južna Hercegovina, Crna Gora i Albanija). To je sasvim razumljivo ako se ima na umu da se na triljskom Gardunu nalazio središnji tabor VII. legije (*Tilurium*), pa bi se njene jedinice mogle brze i lako prebacivati unutar zone odgovornosti navedene legije, kao i biti u stalnoj komunikaciji sa vojnim detašmanima koji su garnizonirali razbacani širom istoka i juga provincije. Činjenica da je središnji tabor VII. legije postavljen na bitnoj komunikacionoj tački i da je raskršće dijela rimske cestovne mreže izgrađeno u blizini toga tabora, dokazuje prvotnu, vojnu svrhu gradnje cesta.

Od mosta koji je premošćavao rijeku Cetinu pa sve do današnje granice Hrvatske sa Bosnom i Hercegovinom na više mjesta su konstantirani tragovi kolotečina, i to kod Vedrina, Tijarice (Omarčenstaje), pa sve do Brekale kod Aržana.[62] Upravo na tome potezu, na njivi zvanoj Krivača u selu Velići, istočno od Trilja nađen (februar 1921. god.) je miljokaz (sa posvetom caru Maksiminu Tračaninu, i datacijom u 236. god. n. e.).[63] Sljedeći bitan nalaz za utvrđivanje trase ceste od Salone do desitijatskog kastela je skupina miljokaza nađena u Djevojačkom ponoru kod Renića, južno od Buškog blata, neposredno po prelaska današnje bosanske granice. Od ovih miljokaza dva imaju i milijaciju i ime cara (*CIL* III 13320 : XXXIIII (posvećen caru Gordijanu III.) i *CIL* III 13322 : XXXV (posvećen caru Klaudiju II.), dva nemaju milijaciju, ali imaju ime cara

[58] Abramić, 1926–1927, 140; Abramić, 1928, 32.
[59] Abramić, 1926–1927, 139 – 140, br. 1; Abramić, 1928, 31–32. Nalazi se u Arheološkom muzeju u Splitu pod inventarnim brojem 5275A.
[60] BASD, 1908, 77; Abramić, 1926–1927, 146–147, br. 6; Abramić, 1928, 36–37.
[61] Ovaj most spominju i Antoninov itinerarij (*Ponte Tiluri*) i Ravenjanin (*Ponteluri*).
[62] Ballif, 1893, 25; Abramić, 1926–1927, 141; Abramić, 1928, 33.
[63] Abramić, 1926–1927, 140–141, br. 2; Abramić, 1928, 32–33. Nalazi se u Arheološkom muzeju u Splitu pod inventarnim brojem 5276A.

(*CIL* III 13321: cara Decija i *CIL* III 13323: Klaudija II.[64]) i jedan potpuno anepigrafski (*CIL* III 13324).[65]

Glavna cesta bi se nastavila pružati u smjeru sjeveroistoka sve do Bukove gore.[66] Od Bukove gore, koja bi predstavljala i mjesto spajanja sa cestom koja je dolazila sa juga, cesta bi se pružala do prelaza preko rječice Ričine[67], moguće kod Prisoja i od sedla Prevale scesta bi se spustila u Duvanjsko polje. Istočno i zapadno od spomenutog sedla, kolotečine su na pojedinim mjestima bile vrlo vidljive. Zahvaljujući vidljivim tragovima ceste i pronađenim miljokazima trasa može se, u načelnom smislu, pouzdano slijediti sve do Duvanjskog polja. Kao što je već rečeno, trase ceste od Salone do desitijatskog kastela HE… i ceste Salone do Argentarije sa *Tabula Peutingeriana*, odnosno Dolabeline ceste od Salone do rijeke Bosne su bile identične na prvotnim (u odnosu na polazište u Saloni) dionicama. I tom zajedničkom cestovnom dijelu su vjerojatno pripadali i pronađeni miljokazi iz Renića (kod današnjeg Buškog jezera) čija milijacija (XXXIIII i XXXV milja od Salone) u blizinu smješta i stanicu *Ad Libros* sa *Tabula Peutingeriana.* Po Frani Buliću, zajednička trasa Dolabelinih cesta koje idu prema današnjoj središnjoj i Gornjoj Bosni je bila: Klis – Grlo (Kočinje brdo) – Dugopolje – Doca – ispod Kurtovih kuća – preko Rudina – Mala Stupa – Dicmo[68] – Vojnić – Gardun – Trilj – Čačvina – Tijarice – Kamensko – Buško blato – Duvno.[69]

Od Tomislavagrada prema sjeveru i sjeveroistoku na tragove ceste se nailazi na lokalitetima Mokronoge (kolotečine),[70] Bukovi krš, Varda i dalje na planini Paklina,[71]

---

[64] Klaudije II. Gotski se spominzaje na još nekim miljokazima u provinciji Dalmaciji: 1. iz Otavica kod Drniša, 2. iz Podbabja kod Imotskog (*CIL* III 15105). Abramić, 1926–1927, 143–144, br. 4; Abramić, 1928, 35–36.
To bi ukazivalo na činjenicu da su se za vrijeme njegove kratkotrajne vladavine poduzeli projekti obnove i boljeg reguliranja cestovne mreže u Dalmaciji. To je moguće objasniti strateškom, komunikacionom i logističkom bitnosti ove provincije u dobu teških iskušenja za Rimsku državu i teških borbi u Podunavlju, istočnom i južnom Balkanu protiv invazora koji su dolazili iz "barbarskih" zemalja. Provincija Dalmacija je bila i glavna poveznica između Italije i ugroženih područja balkanskih i podunavskih provincija. Uostalom, naša provincija je bila u to vrijeme i glavna regrutna baza.

[65] Radimsky, 1896, 163–168; Abramić, 1928, 33. Po M. Abramiću udaljenost ("prava daličini") Salona – Renić iznosi 51–52 km.; Pašalić, 1960, 36; Pašalić, 1975a, 163; Bojanovski, 1974, 152–153; Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom I, 155, (natuknica I. Bojanovski).

[66] Ballif, 1893, 25.

67 Duvanjska Ričina izvire iz velike pećine pokraj sela Vrila, na istočnoj strani Buškog blata, kao nastavak podzemnog toka rijeke Šujice, koja ponire pokraj sela Kovača na Duvanjskom polju na znatno višoj nadmorskoj visini, udaljenoj četiri kilometra od izvora Ričine. Prije nastanka akumulacijskog jezera Buško blato 1972. godine Ričina je ponirala u ponoru Stara mlinica, koji se nalazi na jugozapadnoj strani Buška blata, između sela Rašeljaka i Liskovače. Nakon prolaska kroz krške labirinte planine Kamešnice vode Ričine javljaju se u raznim vrelima na drugoj, sinjskoj strani Kamešnice: Hajdučici, Krenici, Zavirju, Kosincu, Ovrlji, Velikoj i Maloj Rudi, Grabu, Udovičiću.
Nešto južnije, u posuškom i imotskom području, postoji još jedna rječica Ričina.

[68] Negdje na prostoru današnjeg Dicma nalazio se deseti (po redu od Salone) miljokaz Dolabeline cestovne mreže (Ad *decimum lapidem* ili *Ad decima milia passum*), od čega etimološki, preko dalmatskog (romanskog) jezika i vodi porijeklo naziv ove oblasti.

[69] Bulić, 1899, 26–27.

[70] Ballif, 1893, 27.

[71] Planina Paklina odjeljuje Ravanjsko od Duvanjskog polja. Proteže se na sjeveroistočnom dijelu Duvanjskog polja gdje se polje sužava. Ravanjsko polje ograničuje s juga. Zapadno protječe rječica Šujica. Planina je oskudna vodom. Najviši vrh visok je 1503 m.

odakle je započinjala cesta za Ravanjsko polje.[72] Tu negdje bi došlo do račvanja u dva pravca.[73] Prvi pravac, koji je potvrđen i nalazima kolotečina na pojedinim mjestima, pružao je cestu preko Klapavice pa sve do u Ramu. što potvrđuju i vidljive kolotečine.[74] Drugi pravac bi išao preko prijevoja Vrata u pravcu Gornjeg Vakufa.[75]

Pašalić, 1960, Tabla II, Sl. 4: "Detalj sa rimske ceste kod zaseoka Brkića na Klapavici"

Prvi pravac bi se mogao identificirati sa cestom koja bi nastavljala do desitijatskog kastela He…, dok bi se drugi pravac mogao identificirati sa cestom koja je preko *Bistue Nova* išla do rijeke Bosne, i koja je kasnije produžena do Argentarije. Inače, Philipp Ballif navodi da su dva cestovna pravca vodila u unutrašnjost današnje Bosne, i to: 1. Prolog – Kupres i 2. Trilj – Aržano – Rama.[76] Pored ovog potonjeg cestovnog pravca koji je vodio u Ramu, i koji on izgleda smatra onim glavnim, P. Ballif spominje još cestovnih pravaca koji bi iz Duvanjskog polja vodili u područje Rame. Između ostalog, opisuje i cestovni

[72] Pašalić, 1960, 35. Esad Pašalić (1953, 277; 1960, 1) je u periodu od 1952. do 1956. god. pregledao i ispitivao pravce nekih rimskih cesta i sačuvane ostatke naselja iz epohe klasične civilizacije, između ostalog, i na liniji Ravanjsko polje – Varvara u Rami.
[73] Pašalić, 1960, 38; Pašalić, 1975a, 162.
[74] Pašalić, 1953, 278; Pašalić, 1960, 38.
[75] Ballif, 1893, 26–27. O ovom pravcu v. i Pašalić, 1975a.
[76] Ballif, 1893, 27.

pravac koji je u Ramu išao od naselja i gradine Letka na istočnom rubu Duvanjskog polja i preko (sjeverne strane) planine Ljubuše, o čemu bi svjedočile i kolotečine blizu Omarskog Doca i Babine grede. Iako Ballif navodi da dalje nisu nađeni tragovi ceste, konfiguracija terena navodi na pomisao da je cesta mogla ići sve do Varvare. I selo Rašćani bi, prema Ballifu, također bilo početna tačka još jednog putnog pravca (preko planine Ljubuše) između Duvanjskog polja i Rame, jer su kolotečine vidljive i od Rašćana sve do čatrnje Kovačevac i blizu vrela Pišteti. I ovaj pravac bi mogao završavati u ramskom Proslapu, koje je možda bilo i mjesto do koje bi dolazio još jedan pravac iz Duvanjskog polja u Ramu, i koji bi bio označen sa kolotečinama nađenim u Lokvi Metalci i Lipi. Ovaj četvrti pravac bi od Lipe išao preko Trebiševa i Orašca sve do Proslapa, zaobilazeći planinu Ljubušu sa južne i istočne strane.[77] Iz svega navedenog jasno proizlazi da je Ramsko područje u epohi klasične civilizacije, a vjerojatno i ranije, bilo glavna poveznica Duvanjskog polja sa Gornjom Bosnom.[78] Ipak, i pored ovih nahođaja i pretpostavki, smatrano da je trasa Dolabeline ceste od Salone do desitijatskog kastelja ipak prolazila kroz Ravanjsko polje, i da je odatle ulazila u Ramu.[79]

Cesta je dalje išla duž rijeke Rame, uz moguća izvjesna zaobilaženja nekih zemljopisno težih predjela (npr. kanjon Rame kod Gorice), sve do Ustirame i utoka u rijeku Neretvu.[80] Cesta bi dalje išla dolinom Neretve od Ustirame do Konjica, kroz područje koje pretstavlja jedan od najbogatijih krajeva Bosne i Hercegovine po tragovima naseljenosti u epohi klasične civilizacije. Na to su uticali prirodni uslovi: plodnost kraja, pogodan položaj na važnim saobraćajnicama i klima. Ti uvjeti su bili presudni za gusto naseljavanje ovoga kraja još od drevnih vremena.[81] I od Konjica bi cesta išla bi duž Trešanice sve do Ivan sedla i dalje u sarajevsko područje.[82]

Da je jedna od bitnijih cesta prolazila kroz Podorašac, potvrđuju još dva, podignuta u kasnijim periodima, miljokaza, i to *CIL* III, 10165 (p 2174) i *CIL* III, 10166 (p 2174), isto nađena u zoni Trešanice. Prvo spomenuti miljokaz je nastao za vrijeme suvladarstva cara Maksima Tračanina (vl. 235. – 238. god. n. e.) i njegovog sina Gaja Julija Vera

[77] Ballif, 1893, 28–29; Pašalić, 1960, 38; Pašalić, 1975a, 161–162; Pašalić, 1975a, 170.
[78] Pašalić, 1960, 39.
[79] Pašalić, 1960, 39.
[80] Pašalić, 1975a, 171 i 172.
[81] Pašalić, 1960, 67.
[82] Pašalić, 1960, 61.

Maksima (vl. 236. – 238. god. n. e.) = *Imp(eratori) C(aio) Iul(io) / Maximino / Pio Felici [et] C(aio) Iu[l(io)] / Vero Maximo nobilissim[o] /5 Caes(ares) Augg(usti)*, dok je drugo spomenuti miljokaz nastao za vrijeme vrijeme cara Filipa Arabljanina (vl. 244. – 249. god. n. e.) = *I[mp(eratori)] Cae/s(ari) M(arco) Iuli/o Philipp/o P(io) F(elici) Aug(usto)*. Na osnovi nalaza ovih miljokaza, jasno se može tvrditi da je rimska cesta koja je išla iz Konjica prema prijevoju Ivan, bila više-manje usmjerena slično kao i današnja cesta duž Trešanice (preko Ovčara).[83]

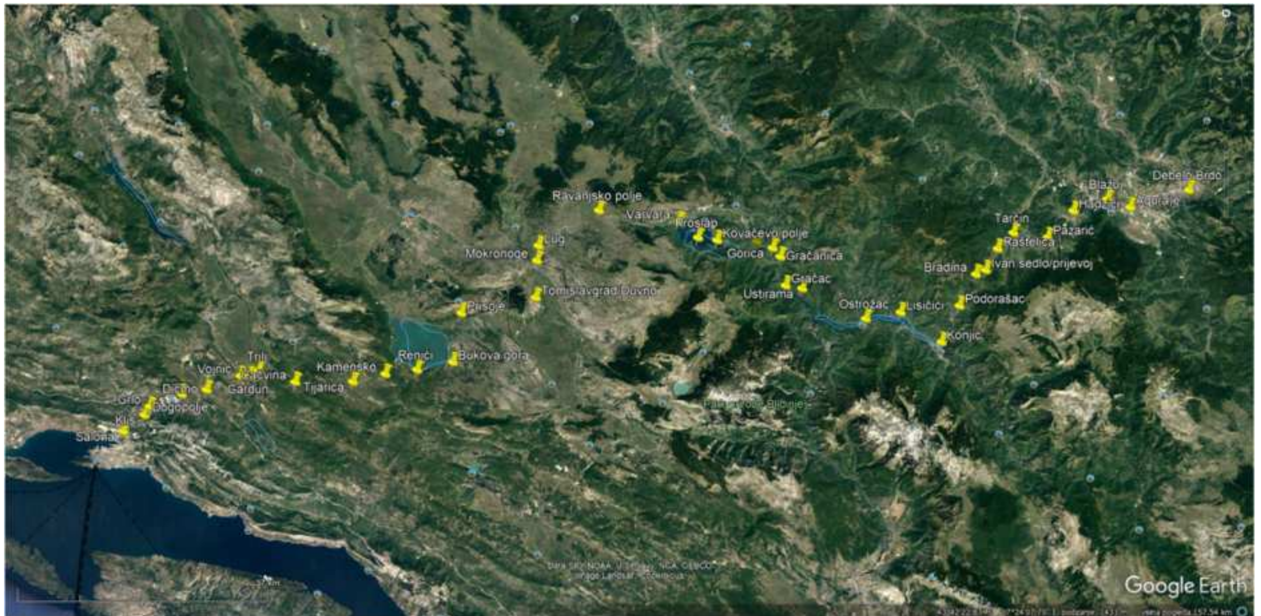
Cesta je dolazila i do podnožja naseobinskih kompleksa "Debelo Brdo", na kojem je utvrđeno postojanje, tijekom jednog dužeg perioda, garnizona oružanih snaga Rimske države.[84] Odatle je sigurno cesta produžena preko romanijskih predjela, i to u dva pravca, jednim prema Srednjem Podrinju i drugim prema Gornjem Podrinju.[85] Za glavnu cestu se vjerojatno smatrao pravac ka Srednjem Podrinju.[86]

Veliki broj nalaza, posebice miljokaza, i onih na kojima se nalaze posvete carevima (većinom iz III. st. n. e.) i onih anepografskih i onih fragmentarnih, ukazuje da je od Sarajevskog polja preko širega areala Romanije prelazila glavna cesta koja je išla prema Podrinju, i tako se uvezivala u komunikacione sustave Donjeg Podunavlja, središnjeg i istočnog Balkana. To bi navodilo na pomisao da se u sarajevskom području morala nalaziti neka bitna pozicija, naselje koje bi bila bitna cestovna sklopka između cestovnog pružanja od Salone do Gornje Bosne i od Gornje Bosne prema Podrinju. Jedna od realnih mogućnosti jeste da je ta sklopka upravo desitijatski kastel He… koji je na salonitanskom natpisu naveden kao krajnja tačka jedne od onih pet Dolabelinih cesta. Naseobinski kompleks sa centrom na Debelom Brdu je sve do uzdizanja *Aqu(a)e* u Lužanima bio najbitnije i najveće naselje u Sarajevskom polju, i sigurno je, još u vrijeme namjesništva Dolabele, imalo u svojoj utvrdi (kastelu) smješten i garnizon oružanih snaga Rimske Države.[87]

Ovako predložena trasa ispunjava i one glavne razloge zašto se gradila cesta od Salone do desitijatskog kastela, jer se provincijska prijestolnica povezala sa bitnim i bogatim rudonosnim područjem u dubini kontinentalne, tada još uvijek "barbarske" unutrašnjosti, i to sa cestom koja je koristila najkraći mogući put koji je prolazio uz doline rijeka i zavale koji su se nalazile između visokih planinskih lanaca, i koji je omogućavao komunikaciju tijekom cijele godine ujedno povezujući i bitnije naseobinske komplekse i populacijske koncentracije.

---

[83] Ballif, 1893, 64–65, No. 33 i 34; Pašalić, 1960, 61.
[84] Pašalić, 1960, 69.
[85] Ballif, 1893, 38–40; 50–51; 67–70; Fig. 9; Fig. 12; Pašalić, 1960, 69–71; Bojanovski, 1981; Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, 1988, Tom I, 155, (natuknica I. Bojanovski).
[86] Bojanovski, 1981, 167–172; 175–176; 185–186.
[87] Utvrda sa (manjim?) garnizonom se nalazila i na lokalitetu Gradac kod Hadžića. Bojanovski, 1978, 64.

Moja rekonstrukcija ceste od Salone do desitijatskog kastela na osnovi cestovne (terenske) mreže sa Google maps : Salona – Klis – Grlo - Dugopolje – Dicmo – Vojnić – *Tilurium* / Gardun, Trilj – Čačvina – Tijarica – Kamensko – Renići – Bukova Gora – Prisoje – Duvno / Tomislavgrad – Mokronoge – Lug – Ravanjsko polje – Varvara (odatle se uglavnom prati tok rijeke Rame) – Proslap – Kovačevo polje – Lug – zaobilazi se kanjon Rame iza Gorice – Gračanica – Gračac – Ustirama, ušće Rame u rijeku Neretvu (odatle se prati tok rijeke Neretve) – Ostrožac – Lisičići – Konjic – Podorašac – Bradina – Ivan prijevoj – Raštelica – Tarčin – Pazarić – Hadžići – Blažuj – *Aqu(a)e* – naseobinski kompleks "Debelo brdo". Na Bradini se 1428. god. nalazila i putno-trgovačka, skladišna i ugostiteljska stanica "kuća patarena Milorada",[88] što govori kako je ovo mjesto bilo bitna cestovna lokacija.

[88] Anđelić, 1984, 469.

Moguće rekonstrukcije imena i lokacije desitijatskog kastela

Kao što je već rečeno, najraniji poznati, zasad, u literaturi spomen desitijatskog kastela sa salonitanskog natpisa nalazi se u djelu *De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex* od Ivana Lučića Trogiranina (*Johannes Lucius*), objavljenom prije 358 godina. U čitanju natpisa Lučić prepoznaje samo prve znakove (=LII) mjesta do kojega ide cesta iz Salone (u dužini od 156 milja) i iza kojega se spominje "kastel desitijatski". Nakon toga spomena, desitijatski kastel spominje se u nizu djela koja su se bavila pitanjima zvonika splitske katedrale, salonitanskih natpisa, rimske cestovne mreže u provinciji Dalmaciji i općenito Iliriku, namjesništva Publija Kornelija Dolabele, topografije i etnografije antičkog doba na Zapadnom Balkanu.

Dok nije bio pronađen epigrafski spomenik desitijatskog principsa Tita Flavija Valensa, sina Varona, u Brezi, lokalizacija Desitijata, i samim tim i njihovog kastela spomenutog na Dolabelinim natpisima, bila je prilično nepouzdana. Jacob Spon i George Wheler su, pogrešno protumačivši Strabonov podatak o Desitijatima kao panonskom narodu, ovaj narod, a samim tim i njihov kastel smjestili u Panoniju, odnosno ono što je u XVII. st. smatrano Ugarskom ("Strabon, au VII.livre de la Geographie, met les Dasitiates dans la Pannonie, qui comprenoit la Hongrie d'apresent & quelques pays voisins"). Artur Evans je zapisao kako bi desitijatski kastel trebalo tražiti u Gornjem Podrinju.[89]

A. Domaszewski je predložio lociranje desitijatskog kastela negdje na jugu naše provincije, ne suviše daleko od primorja. Prema njegovom mišljenju, lokacija desitijatskog kastela bila je na cesti Tilurij – Nova – Narona – Lissus, preciznije negdje na dionici od Narone do Lješa, znači prilično južnije u odnosu na stvarni desitijatski prostor.[90] A. Domaszewski identificira, na osnovi čitanja T. Mommsena, desitijatski kastel sa lokalitetom *Leusinium* koji se spominje na Antoninovom itinerariju i na *Tabula Peutingeriana*, i koji se uobičajeno ubicira negdje na prostoru istočne Hercegovine.[91] K. Miller je zapisao da bi desitijatski kastel He… mogao biti lokalitet Heronas, i da bi 156 milja moglo cestu dovesti do granice Epira. Ustvari, Miller je mislio na grad Heronu (Ἡρῶνα) koji spominje Ptolemej Klaudije u svojoj "Geografiji". Ptolemej je smjestio ovaj grad u unutrašnjost provincije Dalmacije, lociravši ga na 44°20' i 43°45'.[92] Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović u analizi podataka iz "Geografije" Ptolemeja Klaudija koji se odnose na prostore ex-SRFJ navela je za lokalitet Heronu sljedeće: "Herona, mesto nepoznate ubikacije, можда Vranel na vrelu Cetine."[93] Herona ili Erona

---

[89] Evans, 1885, 13, fus. c.

[90] Domaszewski, 1902, 171–173.

[91] Domaszewski, 1904, 14: "Mommsen lesse il nome del castello LII/////, Hirschfeld esitava /// fra LIP ed HE, e si potrebbe quindi ritenere che nell' iscrizione il nome fosse LEI[SINIVM]." A. Domaszewski inače smatra da je ova cesta sa *Tabula Peutingeriana* od Narone prema jugu provincije, negdje na području današnje istočne Hercegovine skretala u širokom zavoju prema unutrašnjosti u svome sjeveroistočnom pravcu (od Nevesinja preko Gacka do Foče i Pljevalja), i prema njegovom mišljenju, negdje tu bi trebalo smjestiti Desitijate.

[92] *Ptol. Geo.* II, 16, 11.

[93] Jelić, 1898, 546–547; *Monumenta cartographica Jugoslaviae,* 1974, 17.

se u literaturi iz vremena Austro-Ugarske uobičajeno ubicirala na područje današnje Vrlike.[94]

Attilio Budrovich je bio prvi koji je predložio punu rekonstrukciju imena desitijatskog kastela sa Hedum ili Hedos. Na ovakvu predloženu rekonstrukciju imena desitijatskog kastela se danas najviše nailazi u znanstvenoj i stručnoj literaturi, ali i u pučkoj javnosti. U prilog svoje teze, Budrovich je naveo i postojanje dva kastela u Epiru (Hedonia i Hedones), a koje je spomenuo Prokopije u svome djelu o gradnjama za vrijeme cara Justinijana.[95] Budrovich predlaže da se ubikacija desitijatskog kastela traži negdje na teritoriji Sarajeva.[96] Adolf Jagenteufel samo konstatira da je ime desitijatskog kastela "nepoznato".[97] Esad Pašalić ga locira u brezanku okolinu.[98] Ivo Bojanovski desitijatski kastel locira negdje u šire područje Visokog i Kiseljaka.[99] Natuknica u arheološkom leksikonu A HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM locira u južne oblasti Gornje

---

[94] Tomaschek, 1880, 504: "Erona ʽΗρῶνα hat Ptolemaios unter den von der Küste entlegenen Orten Dalmatiens, und zwar nördlich von Aequum (Citlukim Sinjsko-polje an der mittleren Cetina), östlich von Burnum (an der mittleren Kerka) und südlich von Varvaria (an den Quellen der Kerka). Diese Ortslage führt uns unabweislich an die Quelle der Cetina (Sorgente Cetina) nach Wrljika. Hier und bei den Orten Gariak und Podgradina und Matkowine wurden Inschriften gefunden, Nr. 2748–2759, welche besonders häufig indigene Eigennamen, z. B. Bato, Baracio, Plator, Panes, f. Tatoia Buo etc. aufweisen. Der Ausgang -ōna ist für die dalmatischen Ortsnamen charakteristisch."
Bulić, 1887, 6: "Vrlika (Erona). U mjesecu kolovozu prošle godine, imao sam priliku obąći okolicu Vrličku, osobito pako njekoje položaje važne sa starinarskog gledišta, kano na pr. *Sevače, Ježević, Vinalić, Koljane*, pa *Maorice, Podosoje, Garjak, Stražine*, te u svim ovim mjestim nabaviti više manje starinskih predmeta i prepisati njekoliko nadpisa dosad neobielodanjenih. Ostavivši za sada na stranu pitanje, koji je rimski grad, ili koji su gradovi ležali na gorirečenim mjestim, jer za riešenje ovog priepornog pitanja hoće se više iztraživanja nego je bilo moje, prvi put donjekle mimogredno i ciljajuće osobito na to, da nabavljanjem i prilično skupim plaćanjem starinskih predmeta, pobudim pozornost seljaka na kopanje i sačuvanje starinskih predmeta, ostavivši, rekoh, za sad na siranu ovo pitanje, te priuzdržavši se o njemu govoriti, kada budem opet u nedaleko vrieme nastavio dosadanje svoje iztraživanje, priobćujem za sad sliedeće nadpise, koje sam u okolici Vrličkoj prepisao ili za Muzej nabavio, a koji su dosad neobjelodanjeni[1]. [1] Svoj štovanoj gospodi u Vrlici, koji mi bjehu pri ruci u sakupljanju nadpisa i starina, poimence pok. Gosp. Krsti Bujasu, budi ovdje izrečena moja najtoplija zahvalnost." (Fusnota je iz originalnog teksta F. Bulića).
Jelić, 1898, 547: "*Erona*, takogjer samo od Ptolemeja imenovani grad, 36 r. m. na sjever Aleti – Aliču, a 10 r. m. Aquum – Ćitluku, što odgovara vrelu Cetine, pomješću Vranel, u kom se je valjda i trag starom imenu 'Erona' sačuvao. Müllerovo poistovjetovanje Erone sa Trono Ant. Itinerara ne odgovara orijentaciji, jer je Trono ležao na cesti megju Triljem i Naronom."
PWRE, 1912, VIII. 1. *col*. 1080: Herona, eine Binnenstadt in Dalmatien (Ptolem. II 16, 7 Dalmatíaς dè póleiς mesógeioi 'Andétrion, 'Alhta, ʽΗρῶνα. . .), nach Tomaschek Mitt. der Geogr. Ges. in Wien 1880, 504 (vgl. Bulić Bullettino dalm. X 6. 169 u. ö. Hirschfeld CIL III 1618. Jelić Wissenschaftl. Mitt. aus Bosnien VII 201), jedoch ohne einen näheren Anhaltspunkt (H. Kiepert FOA XVII Beibl. 6, 65. Patsch Wissenschaftl. Mitt. VII 128) das heutige Vrlika. [Patsch].
Patsch, 1900, 323–326.

[95] *Hedonia*, novosagrađena utvrda u Novom Epiru; *Hedones,* obnovljena utvrda u Starom Epiru. *Procop. de aedificiis*.

[96] Budrovich, 1954–1957, 92;

[97] Jagenteufel, 1958, *col*. 15.

[98] Pašalić, 1960, 51: "Nadgrobni natpis iz Breze (...Valens princeps Desitiatium) pokazuje da je Breza ili njena okolina bila jedan od centara Desitijata. Stoga je opravdano u ovom kraju tražiti ubikaciju za He... castellum Daesitiatium, Još određenije ovaj castellum Daesitiatium mogli bismo lokalizovati kod Dabravine, jer nas tu vodi dužina od 156 r. m. pravcem ceste koju smo obilježili po stanicama iz Tab. Peut."

[99] Bojanovski, 1984, 58: "Bilo je pokušaja da se ovaj kaštel locira na dominantni položaj Gradac u Podgori kod Župče, gdje su se sačuvali ostaci nekog rimskog utvrđenja. Međutim, Hedum se mogao nalaziti i na nekom drugom, po položaju sličnom mjestu, u široj okolici, a takvih ima više."

Bosne.[100] V. Paškvalin ga locira u gradiću Breza,[101] za razliku od S. Mesihović koji je smatrao da najviše šansi za lokaliziranje desitijatskog kastela He…. Pružaju naseobinski kompleks “Debelo Brdo” (u Sarajevu) ili šira zona Višnjice (naseobinska aglomeracija Višnjica – Podastinje – Kiseljak).[102] U slučaju da je cesta od Salone do desitijatskog kastela He… išla pravcem Salona – Trilj – Kamensko – Duvanjsko polje – Ravanjsko polje – Rama – Gornja Neretva – Podorašac – Bradina – Sarajevo, za očekivati je da se njena krajnja destinacija nalazila negdje na sarajevskom području. A najbolja lokacija za identifikaciju te destinacije bio bi već spomenuti naseobinski kompleks “Debelo Brdo”.

Dodatak odjeljku o imenu i lokalizaciji desitijatskog kastela:

Rekonstrukcija riječi od koje su vidljiva samo prva dva slova HE… i koja je vrlo moguće bila sastavni dio imena desitijatskog kastela bi mogla bitan značajan, ako ne i ključni moment u nastojanju ubikacije. U trenutnoj stručnoj literaturi se HE… uobičajeno rekonstruira kao “Hedum” ili “Hedos”.[103] Međutim, potrebno je ukazati i na još neke etimološke mogućnosti. Na albanskom jeziku imenica “hekur” (Gheg varijante: hekun i hekër) označava “željezo”. Imajući u vidu da je desitijatski prostor bogat metalima (zlato, srebro, željezo, olovo i dr.) logično se nameće pomisao da je ime desitijatskog kastela moglo sadržavati i odrednicu za neki metal, npr. baš za željezo. Inače na prostoru koji je zahvatala desitijatska politija i danas imamo nazive koji su etimološki vezani za riječ “željezo”, npr. dvije rijeke pod imenom Željeznica, jedna u fojničkom, druga u sarajevskom području. Naravno, moguće je da se riječ koja počinje sa HE… ne odnosi striktno na željezo, nego je to generički naziv za bilo koji metal ili se odnosi na neki drugi metal. I ako bi se držali rekonstrukcije riječi HE… na osnovi etimološke veze sa albanskom riječi “hekur” onda bi mogli prevesti ime kao “Desitijatski željezni kastel” ili “Desitijatski metalni kastel”. Tako bi se i njegova lokacija mogla povezati ili sa obližnjom rudničkom djelatnošću ili sa (vjerojatnije) razvijenom metalurškom djelatnošću.

[100] Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 158.
[101] Paškvalin, 2008, 133–134
[102] Mesihović, 2007a, 979–982; Mesihović, 2012.
[103] Bojanovski, 1974, 17, fus. 15.

NASEOBINSKI KOMPLEKS “DEBELO BRDO”

Sarajevsko područje pruža odlične mogućnosti za nastanak i razvijanje osebujne i široke naseobinske kulture, uspješno odgovarajući na zahtjeve bilo koje epohe, u kontinuitetu od kasnoga mezolitika pa sve do postmoderne. Mijenjali su se samo tipovi te naseobinske kulture i varirala bi, u prostornom smislu, njhova dominantna središta. Krajem neolitika i tijekom eneolitika na važnosti za sjedilačko-naseobinski život je sve više počeo dobivati prostor onog krajnjeg zapadnog ogranka planine Trebević koji se spušta u dolinu Miljacke. Vremenom nastaje razvijeni i stabilni naseobinski kompleks gradinskog tipa koji obuhvata lokalitete Zlatište, Debelo Brdo, Soukbunar i Vranjače i podgrađa koja su se pružala sve do rijeke Miljacke.[104] Po svome zemljopisnom položaju, naselje koje nastaje ne odstupa od nekih općih pravila kojima se vodi prilikom formiranja i razvitka značajnijih i većih metalnodobnih naselja, pa je zato smješteno relativno nisko, na nižim izdancima planina koji formiraju blaga brda uz rub nekog polja ili kotline, isto kao što nastaje i njegov zapadni sarajevski parnjak na Kotorcu. I tijekom brončanog i željeznog doba, ovaj naseobinski kompleks razvio se u bitniji metalurški i zanatski centar i trgovačko čvorište, a samim tim moguće i u društveno, pa i političko središte. Naseobinski kompleks “Debelo Brdo” [105] je već u prapovijesti, a moguće i tijekom protohistorije bilo najveće od gradinskih naselja na sarajevskom području, a vjerojatno i općenito u južnim predjelima Gornje Bosne. Sigurno se ovo naselje pružalo na dužini od nekoliko stotina metara, obuhvatajući više zaravni i padina, kao i dva brda. Ovaj naseobinski kompleks ne nestaje sa ulaskom sarajevskog područja u prvu historijsku epohu, obilježenu uspostavom imperija Rimskog naroda i širenjem klasične grčko-rimske civilizacije. U skladu sa novim civilizacijskim vrijednostima, ovaj naseobinski kompleks,

---

[104] Već tijekom prvih arheoloških kampanja nalazišta sa prostora pružanja naseobinskog kompleksa “Debelo Brdo” su, i svojim nalazima pokretnog materijala, ali i vidljivim nepokretnostima, nudili sliku jednog dugotrajnog kontinuiranog i kompleksnog naseobinskog kompleksa koje je postojalo od eneolitika pa do u srednji vijek, zahvatajući svojim postojanjem više hiljada godina. Međutim, problem sa percepcijom u znanosti, struci i pučkoj javnosti ovog naseobinskog kompleksa se javlja već na samom početku, zbog dominacije prapovijesnog pokretnog arheološkog materijala (posebice keramike i preferiranosti samoga voditelja istraživanja F. Fiale prema prapovijesnoj arheologiji, stekao se utisak da je riječ o primarno prapovijesnom, i eventualno protohistorijskom nalazištu, i sa znatno umanjenim klasično-civilizacijskim i kasnoantičkim značenjem, te nespomenutim srednjovjekovnim kontinuitetom.
Kada se inače govori o ovim prvim istraživanjima naseobinskog kompleksa “Debelo Brdo” potrebno je ukazati na činjenicu da su ovi ogranci Trebevića koji su se spuštali u dolinu Miljacke bili u to vrijeme poglavito pašnjaci i golet, koji su pošumljeni nakon II. svjetskog rata. Nisu samo ovi predjeli pošumljeni, nego i još neka druga područja gdje su se sarajevske planine spuštale u sarajevsko polje.

[105] Nominiranje arheoloških lokaliteta, kultura i drugih fenomena, ako za njihova imena nema svjedočanstava iz dostupnih povijesnih vrela, inače je kompleksno i mora se kreirati, uzimati i tumačiti samo u tehničkom smislu. Nomiranje našeg naseobinskog kompleksa je još zahtjevnije, imajući u vidu da je postojao u kontinuitetu još od eneolitika i da se varijabilno pružao na jednom širokom prostoru sa obje strane rijeke Miljacke preko (danas i urbanih) zona koja su imala i imaju svoja zasebna imena. Nezgrapno bi bilo sve te nazive objediniti u neku imensku frazu samo kako bi se nominirao jedan naseobinski kompleks. Zato smo odlučili da kada govorimo o ovoj kompletnoj naseobini koristimo izraz: naseobinski kompleks “Debelo Brdo”, jer je lokalitet Debelog Brda, bar na osnovi dosadašnjih istraživanja izgleda bio dominantna, a moguće i središnja, pozicija cijeloga naseobinskog kompleksa. Kada govorimo samo o lokalitetu Debelo Brdo, izostavit ćemo izraz “naseobinski kompleks”.

i to bez napuštanja Debelog Brda, dominira dolinskim krajem sa obje strane rijeke Miljacke nizvodno od današnje Skenderije i od donjeg toka Koševskog potoka pa zaključno sa Marindvorom, Carinom i Kovačićima. Nalazeći se na glavnoj cesti, koja je moguće izgrađena kao jedna od onih pet Dolabelinih cesta, naš naseobinski kompleks je imao i iznimnu saobraćajnu i privrednu vrijednost. Višemilenijumski naseobinski "Debelo Brdo" u Sarajevu, nastavlja svoje postojanje i u turbulentnim vremenima kasne antike, a kao naselje je evidentirano i u srednjem vijeku i sa početcima osmanske epohe se ili utopilo ili preobazilo u Sarajevo. I upravo zbog toga možemo reći kako su svi ovi naseobinski stratumi unijeli i svoju tradiciju i kontinuitet sjedilačkog načina života i naseljenosti u postojanje osmanskog, a preko njega i novovjekovnog, modernog i postmodernog Sarajeva, pa samim tim i u stanovnike ovoga grada.

Padinski prostor sa okosnicom na Debelo Brdo, nudio je svojim stanovnicima tijekom metalnodobnih mijena odličnu zemljopisnu poziciju. Nalazi se na krajnjem obronku planine Trebević koji se pitomom padinom spušta do same obale rijeke Miljacke. Odatle se ima iznimno široki vizuelni pregled. Sa jedne strane se prati kompletan tok rijeke Miljacke od njenog ulaska u Sarajevsko polje pa sve do utoka u rijeku Bosnu, a sa druge strane i tok rijeke Željeznice, isto od njenog ulaska u sarajevsko polje pa sve do utoka u rijeku Bosnu. Pored cjelokupnog vidokruga sarajevskog područja, promatrač sa Debelog Brda ili sa Zlatišta ima prema zapadu i sjeverozapadu i otvoreni vidik i u dubinu Gornje Bosne, pravcem te još od najranijih vremena utvrđene komunikacije prema Panoniji, Podunavlju i središnjoj Europi. Prema jugozapadu i jugu se pruža vidik prema onim planinskim prolazima i putevima koji su vodili prema današnjoj Hercegovini, jadranskom priobalju i Mediteranu. Prema istoku se ima pregled nad putevima i stazama koji sa istoka, iz pravca Gornjeg Podrinja i dalje središnjeg Balkana, ulaze u Sarajevsko polje.

Uglavnom su pozicije sa ovako dobrom vizuelnom pozicijom smještene na udaljenijim i loše pristupačnijim visočjima. Ali to nije slučaj sa prostorom Zlatište – Vranjače – Debelo Brdo – Soukbunar, čije visočje je blizu ravnice i riječne doline. Stanovnici su mogli koristiti prednosti sarajevskog polja i na vrijeme se skloniti na visočje. Istovremeno oni nisu bili izloženi ni skoro redovitim poplavama rijeka koje teku sarajevskim poljem, a koje i danas znaju nanijeti golemu štetu. Rijeka Miljacka je kronično plavila, nekada i sa katastrofalnim učincima po naselja smještena uz nju, sve dok njen tok kroz Sarajevu nije vrlo uspješno regulirala austrougarska okupaciona uprava. Pojedini dijelovi navedenog prostora su i od same prirode dobro zaštićeni, npr. pojas strmih stijena na Zlatištu i istočna strana Debelog Brda. Iza Zlatišta se pruža planinsko područje Trebevića koje se veže za Jahorinu i druge planine šireg bjelašničkog masiva, koje je pružalo skoro neiscrpni resurs za lov i nadopunu prehrane. Ovaj prostor ima još jednu prednost koju su sigurno uočili još neolitički stanovnici sarajevskog područja. Padine istočnog dijela sarajevskog područja (danas dijelovi općina Stari Grad i Centar sjeverno od rijeke Miljacke pa naviše) otvorene su prema punoj snazi sunčevih zraka. Iako ovo može predstavljati i određenu prednost tijekom zime, ipak u ljetnim mjesecima "upekne sunce" i osjeti se značajna vručina. Njima nasuprot se nalaze padine koje su u zasjenku planine Trebević, što uvjetuje oštrije, hladnije i vlažnije uvjete u ovom području koje zbog toga u pučkom govoru sadašnjih stanovnika Sarajeva nosi naziv "Memli strana". Ovakav klimatski raskorak na jednom mikroprostoru je najbolje vidljiv tijekom marta i aprila, jer dok se na "Memli strani" još uvijek na pojedinim mjestima nalaze naslage snijega, na "Sunčanim padinama" proljeće je u punom zamahu. Za razliku od "Sunčanih padina" i "Memli strane", ovaj

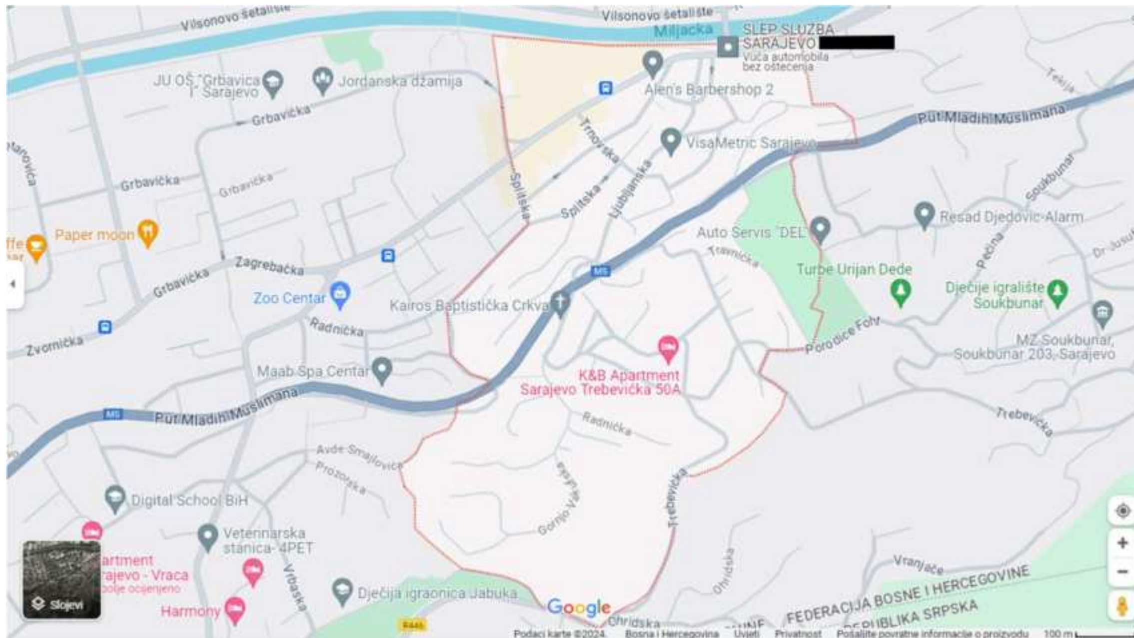
krajnje istureni obronak Trebevića ima umjereniju klimu. Dok nema toliko vlage i hladnoće kao u zonama nešto istočnije od sebe, isto tako i u ljetnim danima nudi svježije vrijeme u odnosu na “Sunčane padine”. Iz svega navedenog, jasno je kako smještanje naselja na prostor Zlatište – Vranjače – Debelo Brdo – Soukbunar nije nimalo bilo slučajno, nego je riječ o promišljenom potezu čija se uspješnost opravdala višemilenijumskim postojanjem kontinuirane tamošnje naseobinske kulture. A nakon što je utvrđeno naselje na platoima visočja, i obližnji dolinski predjeli koji su udaljeni nepunih kilometar su polako dovođeni u kontekst naseljenosti.

Sudeći po nalazima, naseobinski komplekt Zlatište – Debelo Brdo – Soukbunar je bio i metalurški i zanatski centar još od eneolitika. Zanimljivo je da se zona koja se od Debelog Brda spušta sjeverozapadnom padinom sve do doline i dalje do obale rijeke Miljacke i danas naziva Kovačići. Zbog svoje terenske pozicije novosarajevski Kovačići bi imali poziciju podgrađa Debelog Brda, kao što bi i današnje naselje Soukbunar (u općini Centar) terenski odgovaralu podgrađu koje je gravitiralo gradini na Zlatištu, odnosno tamošnjoj lokaciji pod nazivom Grad. Moguće je da se toponim Kovačići, zadržan u nazivima dvije novosarajevske mjesne zajednice[106], u svome slavenskom prijevodu, čuva neko sjećanje na tu proizvođačku tradiciju, a možda i ime samog toga naseobinskog areala.

Karta preuzeta sa https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=here-aerial%2C129&bbox=2046141.352857549%2C5440784.8872701265%2C2053398.093230373%2C5443273.868003663 30. VI. 2024. god.

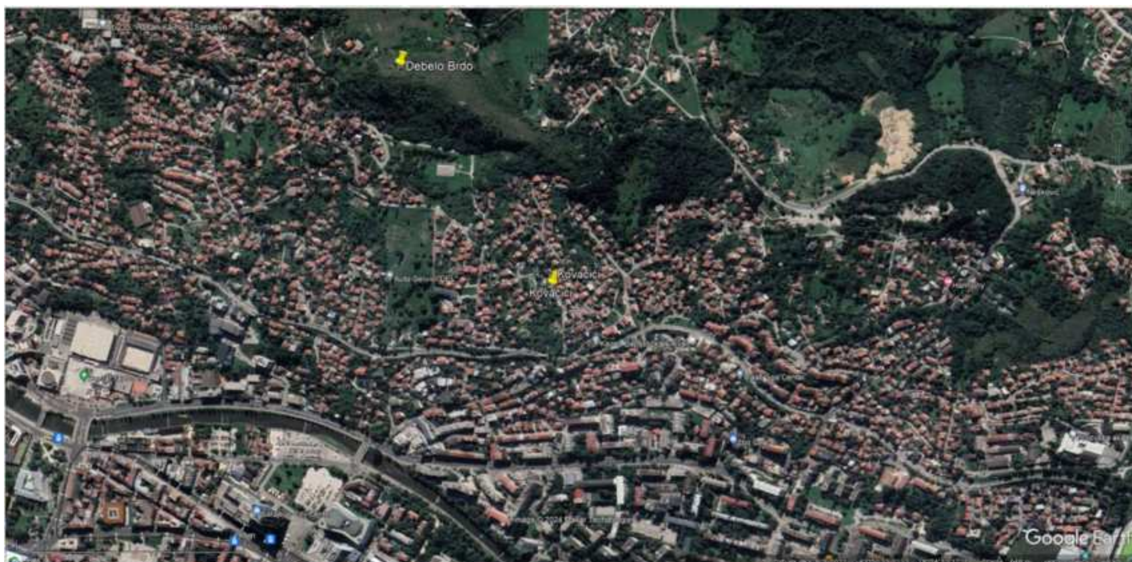
[106] MZ Kovačići u zoni podnožja i riječne doline i MZ Gornji Kovačići u zoni padinskog spuštanja.

Današnje granice Kovačića u Novom Sarajevu

Pozicija Kovačića prema Debelom Brdu

U popisu Krajišta Isa-bega Ishakovića iz 1455. god. spominje se i selo Kovačići u okviru nahije Tilava.[107] U vrijeme ovog popisa selo Kovačići su bili nenaseljeni, što bi moguće navodilo na pomisao da su njegovi raniji stanovnici bili izbjegli. Na osnovi ove informacije se može tvrditi da je naselje ili selo pod imenom Kovačići postojalo u doba srednjovjekovne Bosne.[108]

Pored metalurško-zanatske proizvodnje, naseobinski kompleks "Debelo Brdo" je bio i bitno trgovačko mjesto. O njemu kao trgovištu bi govorio i mogući nalaz mikenske keramike na Debelom Brdu, koji bi ukazivao na razvijene trgovačke, samim tim i komunikacione veze stanovnika našeg naseobinskog kompleksa sa svijetom civiliziranog Mediterana još u kasnom brončanom dobu. Ta keramička posuda je na neki način morala doći na Debelo Brdo, i to se moglo desiti samo preko ustaljene komunikacije.

[107] Šabanović 1964, 18.

[108] O Kovačićima v. Bejtić 1973, 40–42.

Inv. broj dva fragmenta keramičke posude moguće proizvodene na području rasprostriranja Mikenske civilizacije: 13019 i 13020.

Za ovu zonu potrebno je navesti i da je danas riječ o sarajevskom urbanom području, tako da je njegova toponimija dobrano “kontaminirana” urbanizacijom i uvjetovano i prilagođavanjem nazivlja. Ipak je potrebno navesti nazive: Zlatište (vrlo indikativan naziv), Debelo Brdo[109], Soukbunar (urbano naselje – turski naziv), Grad (na Debelom Brdu), planina Trebević, Vranjače, te sarajevska gradska naselja; Vraca, Grbavica, Marindvor, Carina, Vrbanja Most, Potekija, Skenderija, Urjandedina, Širokača, itd., rijeka Miljacka, Koševski potok.

Višemilenijski naseobinski kompleks “Debelo Brdo“ u Sarajevu posjeduje, na osnovi dosadašnjeg nivoa istraživanja i znanstvenih spoznaja, najviše mogućnosti u odnosu na druga poznata prapovijesna i protohistorijska gradinska naselja Gornje Bosne da se

[109] O nazivlju Debelo u iliroslavenskim zemljama v. Suić, 1995, 22: “Kao primjer naveo bih svoj rad o refleksu morskih struja u toponomastici istočnog Jadrana (ilir. *grava* -, Gravosa, Gruž; *grŁ phar-*, *pharynx*- ždrijelo; lat. *vorata*. isto; hrv. Ždrelac i sl.). Takav neprekinuti niz može se ustanoviti primjerice u toponimima sa značenjem ‘plićak’, pa u imenu grada Šibenika i dr., što objavljujemo u posebnim edicijama. U prilogu pripremljenom za međunarodni simpozij o udjelu Dira u etnogenezi balkanskog stanovništva obradio sam s istog aspekta semantem ‘tust’, ‘debeo’ i sl., od čega je u latinskom i romanskom postalo *monte(m) crassu (m)*, pohrvaćeno u obliku Mutogras a suprotnog je značenja Motokit na o. Hvaru i Rabu. Vjerojatno su kao kalkovi nastala i naša imena Debelo brdo, Debeli vrh i sl. Nije mi poznato daje ta kategorija naših toponima obrađena u posebnoj studiji sa stanovništva preslojavanja i kalkiranja, koja bi bila vrijedan doprinos problemima kojima je posvećen ovaj skup.”

identificira kao desitijatski kastel He… Naseobinski kompleks “Debelo Brdo” je bio bitno utvrđeno naselje (na uzvišenjima Debelo Brdo. Zlatište, Vranjače) sa podgrađem (od Soukbunara prema rijeci Miljacki) i u periodu mlađeg željeznog doba, znači tijekom postojanja samostalne desitijatske politije. Debelo Brdo je bilo utvrda sa garnizonom oružanih snaga Rimske države od završetka Velikog Ilirskog ustanka pa sve do duboko u kasnu antiku, uključujući i ostrogotsko i romejsko doba. Njegovo podgrađe koje se prostiralo na širokom pojasu i desne i sa lijeve strane Miljacke, zahvatajući današnja područja Soukbunara, Skenderije, Urjandedine, Podtekije, Kovačića, utoka Koševskog potoka, Marindvora, Carine, Vrbanje istovremeno egzistira i sa postojanjem rimske i romejske utvrde na Debelom Brdu. Kako i utvrda nastavlja svoje postojanje i tijekom srednjeg vijeka, tako egzistira i naselje na padini i ravnici sve do kraja srednjeg vijeka.[110]

Iako skromna, ipak su i dosadašnja iskopavanja na padinskim dijelovima nasoebinskog kompleksa otkrila da je više puta dolazilo i do nasilnog uništavanja naselja. Jedno od tih uništavanja, koje je praćeno sa paleži, se desilo nekad u prahistoriji i sigurno je zahvatilo područje Soukbunara.[111] Prilikom istraživanja koje je na Debelom Brdu vodila Lidija Fekeža, otkriveni su brojni tragovi intenzivnog požara koji je nekada u antici, moguće na njenom kraju, zahvatili i utvrdu koja je tamo bila podignuta. Ko zna da li su ovi nalazi paljevine na Debelobrdskoj utvrdi bili posljedica avarsko-slavenskog ili nekog drugog “barbarskog” napada na sarajevskom području.

Lokalitet Debelo Brdo sa njegovim podgrađem dovodi se i u vezu sa vrhbosanskim Brdom, mjestom na kojem je po Povelji Bele IV iz 1244. god. [112] bila podignuta katedrala sv. Petra sa kaptolom rimokatoličke bosanske biskupije.[113]

---

[110] O padinskim lokalitetima (Zlatište, Soukbunar, Debelo Brdo, Vranjače) naseobinskog kompleksa “Debelo Brdo” v. Fiala, 1889, 92–93; Fiala 1890, 212–220; Fiala 1891, 424–431; Fiala, 1893; Fiala 1894, 107–140; Fiala 1895, 123–137; Fiala 1896, 97–107; Truhelka, 1902, 31; Truhelka, 1921, 1; Truhelka, 1942, 65–67; Ćurčić 1908, 364–365; Sergejevski 1947, 39–40; Benac 1954, 15–21; 24–28; 38–39; Benac, 1964, 133–134; 140; Sl. 7, br. 15; Benac, 1984, 76–77; 79; 81; Basler 1972, 55–56; Čović, 1965; Čović 1974; Čović 1976, 75, 78, 98; 193–194; Čović 1976a, 105–115+Tab.I–III; Čović 1983, 170–183; Čović 1983a; Čović 1983b, 390–412; Čović 1984, 121–123; 131; 134–136; 138; Čović, 1984a, 106; 109–111; 113; 118; 128; 135; 169; Čović 1987; Čović 1999, 63–64; 66–69; 74–75; 78–79; 82; Sakellarakis, Marić 1975, 153–156; Tasić, Dimitrijević 1979, 11; 18; Jovanović 1979, 49; Dimitrijević 1979, 267; 277–278; 305; 309–310; 315; 324; 339; Tasić, Dimitrijević, Jovanović, 1979, 457–458; Fekeža 1983 (neobjavljeni dnevnik rada sa iskopavanja na Debelom Brdu juli-august 1983. god); Skarić, 1985, 39–42; Drechsler-Bižić 1987, 408; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 21–26; Tom III 1988, 42; Mesihović 2007a, 941–988; Mesihović, 2007b; Mesihović 2008a; Mesihović 2011e; Mesihović 2012; Mesihović, 2022; Mesihović, 2023; Kaljanac, Hadžihasanović, 2017; Kaljanac, Hadžihasanović, 2022; Busuladžić, 2020, 179; Sarić, 2022; Đuliman, 2023.

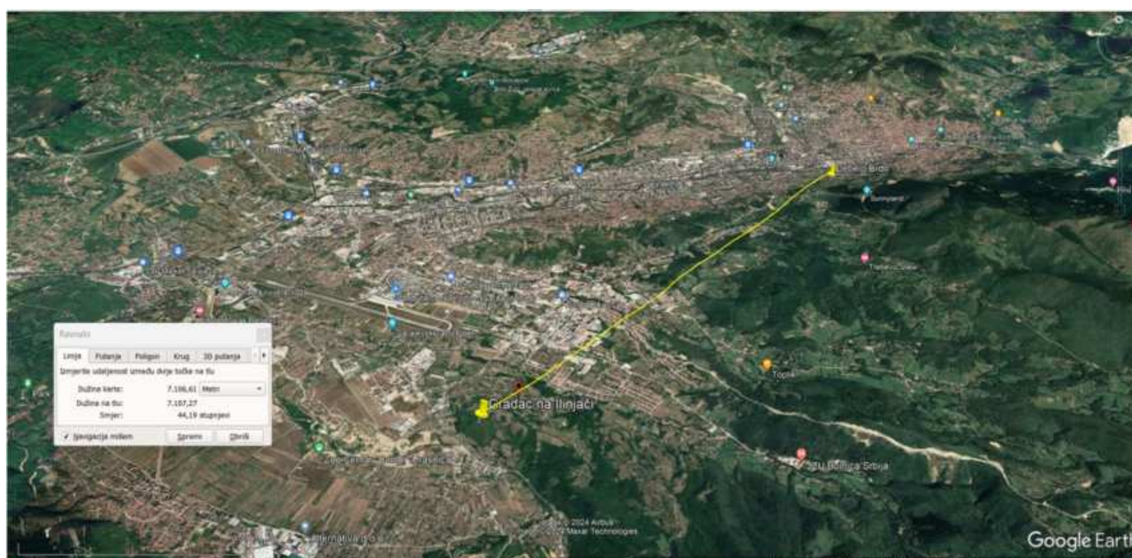
O dolinskim lokalitetima (Skenderija, Urjandedina, Podtekija, Kovačići, utok Koševskog potoka u Miljacku, Marindvor, Vrbanja, Carina) naseobinskog kompleksa “Debelo Brdo” v. Fiala, 1894, 123; Patsch, 1895; Truhelka, 1895; Radimsky, 1896a; Sergejevski, 1941, 15–19; Sergejevski, 1947; Sergejevski, 1948a, 172–174; Gabričević, 1954; Benac, 1954, 24–28; Pašalić, 1963; Pašalić, 1975d; Smole-Gavrilović, 1971; Bajo, 1974; Bojanovski, 1981, 164–172; Skarić, 1985, 42–46; Mesihović, 2008b; Mesihović, 2022; Mesihović, 2023; Šačić Beća, 2020.

[111] Fiala, 1891, 424–425.

[112] O povelji v. Theiner, 1863, 296–298; Fermendžin, 1892, 12–13, Nr. LXIX; *CD* IV, 239, Nr. 207.

[113] O srednjovjekovnom naselju na području udolinskog dijela naseobinskog kompleksa “Debelo Brdo” i eventualnoj identifikaciji mjesta gdje se nalazila katedralna crkva sv. Petra sa Debelim Brdom i njegovim

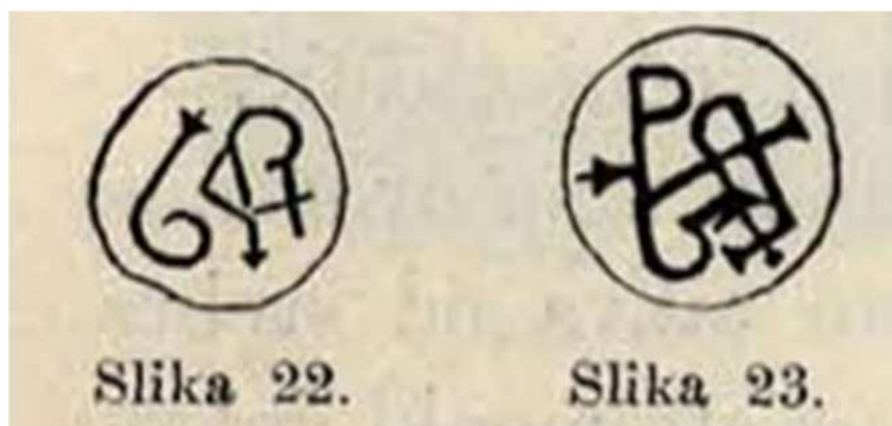
Razumijevanje značenja naseobinskog kompleksa orijentiranog na lokalitet Debelog Brda je moguće samo u kontekstu mreže gradinskih naselja koja pokrivaju sarajevsko područje, ili, bolje rečeno, nadgledaju prostrano Sarajevsko polje sa strateški pozicioniranih pozicija na okolnim uzvišenjima. Pozicija Debelog Brda, koja je bila dominantni oslonac gradinske "sarajevske" mreže za istočni dio sarajevskog područja, usko je povezana i sa pozicijom Ilinjače na Kotorcu, koja je bila dominantni oslonac te iste mreže za zapadni dio sarajevskog područja. Debelo Brdo i Kotorac su međusobno udaljeni zračnom linijom cca. 7106–7107 m sa kutnim smjerom od $44,19^0$. Između njih se ne nalaze neka izraženija uzvišenja i promatrač sa Debelog Brda je imao vizuelni kontakt sa lokalitetom Ilinjača na Kotorcu, što je ujedno omogućavalo i kontrolu nad cjelokupnim Sarajevskim poljem. To bi i značilo da podizanje gradinskih naselja na navedene dvije pozicije još u eneolitiku nije bilo ni slučajno ni postupno nego je bilo rezultat strateško-naseobinske osmišljenosti političke zajednice koja je pod svojom kontrolom, vlašću i dominacijom držala sarajevsko područje koje je kao uokvireni i jedinstveni prostor bilo iznimno resursno bogato i komunikacioni bitno.

podgrađem v. Skarić, 1929; 1937, 35–52; 1985, 50–65; Draganović, Poviest, 1942, 742–744; Kreševljaković, 1956, 13; Šabanović, 1959, 37; 116–117; 119; Šabanović, 1960; Šabanović, 1965; Jireček, 1959, 242; Vego, 1965, 296; Vego, 1972; Hadžijahić, 1970, 289–291; Kujundžić, 1978, 298–302; Kovačević-Kojić, 1978, 23–24; Mušeta Aščerić, 1985; Mušeta Aščerić, 2006. Identifikaciju vrhbosanskog Brda sa nalazištem Debelo Brdo i njegovim podgrađem su argumentirano zastupali J. Kujundžić (alias Đure Baslera) i M. Hadžijahić u svojim radovima.

MONOGRAMI SA DEBELOG BRDA

Tijekom arheološke kampanje pod vodstvom Františeka – Franje Fiale, na zaravanku Debelog Brda su, pored mnogih drugih nalaza prapovijesne, protohistorijske, klasično-civilizacijske i kasnoantičke provenijencije, pronađena i dva monograma.[114] Nažalost, izuzev lijepo i precizno izrađenih slika navedenih monograma i Fialinog kraćeg opisa i tumačenja da je riječ o komadima "jednog rimskog utega iz kasnijeg rimskog doba", nakon 1895. god. ovi monogrami kao da su bili zaboravljeni u znanstvenoj javnosti. Iako su monogrami, posebice zahvaljujući odličnim njihovim crtežima, vrlo čitljivi, nije bilo nijednog pokušaja, pa ni od samoga F. Fiale, da se njihovi sadržaji dešifriraju.

Slika 22. Slika 23.

Nažalost, oba nalaza sa ispisanim monogramima više nisu dostupna. Po otkriću, monogramski nalazi su bili pohranjeni u depou Zemaljskog muzeja u Sarajevu pod inventarskim brojevima IB 7788 i 7789 (opisani kao "dva bizantska utega" sa lokaliteta Debelo Brdo kod Sarajeva). Međutim, 1921. god. oni su iz još uvijek neobjašnjivih razloga otpisani iz prethistorijske zbirke Odjeljenja za arheologiju Zemaljskog muzeja, pa su tako i nestali.[115] Radi toga, jedino sa čim raspolažemo od ova dva monogramska nalaza su prilično precizno urađeni crteži koji se nalaze u članku F. Fiale o iskopavanjima na Debelom Brdu (iz 1895.). Pošto smatramo da i pored neraspolaganja sa materijalnim nalazima, mora se izvršiti analiza monograma, makar i samo na osnovi prezentiranih crteža, pristupili smo i procesu odgonetanja njihovog sadržaja. Naravno, rezultate toga procesa bi trebalo shvatiti i prihvatiti samo uvjetno, imajući u vidu da ne znamo stvarni, materijalni izgled ova dva monogramska nalaza.

---

[114] Fiala, 1895, 130: "Novaca, i to rimskih, nagjeno je već lanjske godine na zaravanku Debelog brda. Ovogodišnje prekopavanje iznijelo je jedan srebrni novac grada Dyrrhachia s pečatom novčara 'Philotas', *slika 20*., 1/1 nar. vel., jedan broncani novac Konstantina Velikog i veoma čisto održani srebrni novac Konstantina II., *slika 21*., 1/1 nar. vel. Zanimljivi su još, ali ne posve razjašnjeni objekti dvije male kovne plojke (brone), koje su na jednoj strani sasvim glatke, a na drugoj pak imaju duboko usavaćen monogram. Jedan komad, *slika 22*., 1/1 nar. vel., težak je 0·795 *g*. – drugi, *slika 23*., 1/1 nar. vel., 1·49 *g*. Razmjer težine po tome je u oba ova komada od prilike 1:2. Onaj komad, koji je 0·795 *g* težak, prevučen je jakom zelenom patinom, drugi je kao zadahnut crnom mjedenkom. Ja mislim, da su oba objekta komadi jednog rimskog utega iz kasnijeg rimskog doba. U tome nazoru još me to utvrgjuje, što su blizu nahodišta obiju plojki god. 1893. nagjeni sastojci dviju broncanih vaga. (Valjda bizantinske provenijencije.) Više težina jednoga komada za 0·05 *g* spram polovice drugog, koja se eventualno može smatrati normalnim utegom, sasvim se lijepo može protumačiti jačom oksidacijom."

[115] Dopis Zemaljskog muzeja u Sarajevu, br. 03-938-1124 od 11. X. 2024. god.

Na prvom monogramu (Fialina: Slika 22) primjećuje se da je to kombinacija predviđene dvije monogramski uobličene riječi, pisane grčkim uncijalnim pismom.

To što je riječ o grčkim monogramima, nađenim na mjestu gdje je postojala i romejska utvrda, moguće njihov nastanak stavljala bi u vrijeme romejske[116] uprave nad sarajevskim područjem u periodu od 535. do početka VII. st. n. e. Romejski svijet je inače bio sklon stvaranju monograma.[117]

Jedna monogramska riječ (na našoj lijevoj strani) je kombinacija manjeg broja slova, a druga (na našoj desnoj strani) je kombinacija većeg broja slova.

Manja monogramska kombinacija nudi sljedeće mogućnosti (gledano od vrha prema dolje):

1. Ψ(Psi) I(Iota) C
2. Ψ I Y(Upsilon)
3. Ψ C
4. Ψ Y
5. K(Kappa) I C
6. K I Y
7. K C
8. K Y
9. E(Epsilon) I C
10. E I Y
11. E C
12. E Y

Moguća je varijanta EIC (εις), odnosno EC (ες), pa bi u tom slučaju možda to mogli prepoznati kao gramatički oblik prijedloga: “u”, “na”, “k”, koji bi bio vezan za mjesto, prostor.

Ili je sve riječ o simbolici orla : https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.731/view simbol vojne jedinice.

Na većoj monogramskoj kombinaciji se mogu uočiti sljedeća slova (koja bi se poredala gledano slijeva nadesno):

---

[116] O romejskoj civilizaciji v. Ostrogorski, 1959; Ostrogorski, 1969; Ostrogorski, 1969a; Ostrogorski, 1970; Ostrogorski, 1970a; Ostrogorski, 1970b; Ostrogorski, 1970c.
[117] O romejskoj prosopografiji IV. – VII. st. v. PLRM I; PLRM II; PLRM IIIA; PLRM IIIB.
O romejskim monogramima: Zacos, 1984–1985; Feind, 2010; Dumbarton Oaks, https://www.doaks.org/research/byzantine
https://www.doaks.org/@@search?sort_on=relevance&sort_order=&SearchableText=monogram svi romejski monogrami
https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals#b_start=0&c4=6th romejski pečati VI. st
https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals#b_start=0&c4=5th romejski pečati V. st.
https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals#b_start=0&c4=6th&c4=7th romejski pečati VII. st.
romejski novčići na:
Wildwinds: https://www.wildwinds.com/coins/byz/i.html.
Dumbarton Oaks, Online Catalogue of Byzantine Coins https://www.doaks.org/resources/coins.
Harvard University research institute, library, museum, and garden: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, DC, USA: https://www.doaks.org/research/byzantine.

1. Δ (Delta)
2. H (Eta)
3. C (Sigma)

Zavodljivo izgleda mogućnost po kojoj bi tekst monograma mogao biti grčki prijevod naziva: CASTELLVM DAESITIATIVM u vidu ΚΑΣΤΡΟ ΔΗC (DES). Ako se na prvom monogramu, koji nesumnjivo potiče iz kasne antike na prelazu prema ranom srednjem vijeku, može kao tačno dešifrirati kratica ΔΗC (DES), i ako je pravilno to vezati za naseobinski kompleks "Debelo Brdo", onda na vrijednosti počinje dobivati, već spomenuta, pretpostavka da se desitijatski kastel može u smislu teritorijalne lokalizacije dovesti i u vezu sa utvrdom (kastrumom) Desnek koja se spominje "O vladanju carstvom" romejskog cara Konstantina Porfirogenita. Nije nemoguća opcija da se ime desitijatskog kastela uz kontinuirane i evolutivne jezičke promjene i prilagodbe tako uspijevalo očuvati i u toku epohe klasične civilizacije, kasne antike i u nekom izmijenjenom obliku javilo i u ranom srednjem vijeku kao ime jednog od dva bosanska grada. U prilog eventualne detekcije naseobinskog kompleksa "Debelo Brdo" kao Desneke bi govorila i detekcija Katere sa Kotorcem. Oba ova lokaliteta su inače bila još od eneolitika u određenoj međusobnoj vezi, gdje bi naseobina na Kotorcu kontrolirala zapad sarajevskog područja, a naseobina sa osloncem na Debelo Brdo istok sarajevskog područja.

Ništa nije neobično da su i gradovi imali svoje monograme, koji se pojavljuju na reversima novčićima istočnorimskih novčića :

https://www.wildwinds.com/coins/byz/justinian_I/t.html

https://www.wildwinds.com/coins/byz/i.html

1. Hersona
2. Antiohije

Drugi monogram (Fiala: Slika 23) nudi različite mogućnosti dešifriranja pojedinih svojih slovnih sastavaka. Od veće vjerojatnoće je moguće prepoznati slova Φ (Phi) i P (Rho) u nešto dominantnijoj poziciji na ostale dijelove monogramske kombinacije.

Moguće su sljedeće varijante:

1. Ψ(Psi) P C Φ K T(Tau) O(Omicron)
2. Ψ P C Φ I? E T O
3. Ψ P C Φ K P O
4. Ψ P C Φ E I? P O
5. Ψ P Y Φ K T O
6. Ψ P Y Φ E I? T O
7. Ψ P Y Φ K P O
8. Ψ P Y Φ I? E P O
9. E P Y(Upsilon) Φ I? E T O
10. E P Y Φ I? E P O
11. E P Y Φ I K P O
12. E P Y Φ I K T O

13. Ε Ρ C Φ I? Ε Τ Ο
14. Ε Ρ C Φ I? Ε Ρ Ο
15. Ε Ρ C Φ Κ Ρ Ο
16. Ε Ρ C Φ Κ Τ Ο

Po usmenoj informaciji kustosa Adise Lepić iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu u depou istoga muzeja nalazi se prilična količina ranosrednjovjekovnog (ranoslavenskog) keramičkog materijala pronađenog na Debelom Brdu, što ukazuje na kontinuitet prebivanja i nakon prvih decenija VII. st. pa u narednim ranosrednjovjekovnim stoljećima.

DESITIJATSKO IME

U dostupnoj izvornoj građi na pune, skraćene ili fragmentirane oblike ilirskog naroda Desitijata nailazi se na sljedećim primjerima iz literarnih vrela i epigrafskih spomenika.

Literarna vrela:

1. Strabon[118], Geografija. VII, 5, 3: **ΔΑΙΣΙΤΙΑΤΑΙ** u tekstu ἔθνη δ᾽ ἐστὶ τῶν Παννονίων Βρεῦκοι καὶ Ἀνδιζήτιοι καὶ Διτίωνες καὶ Πειροῦσται καὶ Μαζαῖοι καὶ **Δαισιτιᾶται**, ὧν Βάτων ἡγεμών ("Narodi Panoni su[119]: Breuci, Andizeti, Dicioni, Pirusti, Mezeji i Dezitijati, čiji hegemon / vojvoda je[120] Baton").

Iako Strabon direktno ne spominje Veliki Ilirski ustanak, smisao njegovog tituliranja Batona Dezitijatskog kao vojvode jasno ukazuje da nastanak ovog podatka treba povezati sa periodom od 6. do 9. god. n. e. i istovremenim zbivanjima na Zapadnom Balkanu. U tom slučaju redakcija u kojem je nastala navedena informacija o Batonu kao hegemonu / vojvodi Desitijata, vjerojatno potiče iz nekih ranijih izdanja "Geografije". I pošto se prezent tituliranja Batona kao vojvode Desitijata očuvao, jasno je da u ovom podatku Strabon nije izvršio naknadno (i činjenično i gramatičko) usklađivanje informacija sa kasnijim redakcijama. Baton Desitijatski nakon septembra 9. god. n. e. sigurno više nije mogao biti vođa, vojvoda, hegemon Desitijata.

---

[118] Strabon iz maloazijske Amasije (Στράβων; cc 64. – 60. god. p. n. e. – cca. 25/24. god. n. e.) bio je geograf, historičar i filozof. Potiče iz jedne istaknute pontske familije koja je imala prorimske pozicije. Iskorištavajući mir i stabilnost uspostavljenu augustovskim režimom, Strabon je veoma mnogo putovao. U samome Rimu je boravio jedan duži period. Njegovo najvažnije djelo je "Geografija" u 17 knjiga, napisana na grčkom jeziku, i u kojoj je, pored geografskih, dao i mnogo historijskih, etnografskih, mitoloških, anegdotskih i svakidašnjeg karaktera podataka, tako da se Strabon s punim pravom može nazvati ocem historijske geografije. Kako se čini iz čitavog niza podataka (koji pripadaju različitim kronološkim stratumima) koje je zapisao Strabon u ovoj svojoj nesumnjivo zemljopisnoj enciklopediji, djelo je doživjelo više redakcija izvršenih od samoga autora u različitim razdobljima i to u određenim dijelovima svoga djela. Pojedini detalji spomenuti u Strabonovoj "Geografiji", kao smrt kralja Jube II. (prvo kralja Numidije, kasnije Mauritanije) mogu se datirati u 23. god. n. e., pa bi se moglo smatrati da je posljednja redakcija izvršena ili te godine ili neke od neposredno narednih godina. "Geografija" je imala veliku čitanost u srednjem vijeku na romejskom istoku. Strabon je napisao i djelo Historija / Historijske bilješke u 43 knjige i koja je opisivala vrijeme od pretvaranja Makedonije u provinciju do Gaja Julija Cezara. "Historija" je bila napisana ranije u odnosu na Geografiju ili bar na neke njene kasnije redakcije. Nažalost, izuzev pojedinih fragmenata, ovo djelo nije više dostupno javnosti i još uvijek je izgubljena u magluštinama povijesti.
O Strabonu v. Smith W., 1849, III, 915–921; Jones, 1917, Strabo, Introduction, xi-xxviii; PWRE, 1931, IV A. 1, col. 76–155; Đurić, 1972, 735–736; Đurić, 2003, 766; Čače, 1995a; Mesihović – Kahriman – Hadžiabdić, 2021, 89–90.

[119] O ovom pitanju Strabonovog određenja Desitijata u kontekst Panona v. Mesihović, 2007a, 95–138; Mesihović, 2014a, Dezitijati, 95–138.

[120] O dataciji nastanka navedenog Strabonovog podatka v. Mesihović, 2007a, 40–44; Mesihović, 2011b, 5–8; Isti, 2014a, Dezitijati, 40–44; Mesihović, 2018, 5–9. U Loeb izdanju je upotrijebljen prezent (sa dodatnom napomenom ⇒ "Certainly 'is' is more natural"), iako i ono ostavlja otvorenim i moguću upotrebu engleskog prošlog svršenog vremena u prijevodu. Strabon 1954, V. III, str. 256, nap. 1 i str. 257.

2. Velej Paterkul[121], Rimska historija, II, CXV, 4: **DESIDIATES** u tekstu *Illa aestas maximi belli consummavit effectus: quippe Perustae et **Desidiates**[122] Delmatae, situ locorum ac montium, ingeniorum ferocia, mira etiam pugnandi scientia et praecipue angustiis saltuum paene inexpugnabiles, non iam ductu, sed manibus atque armis ipsius Caesaris tum demum pacati sunt, cum paene funditus eversi forent.* ("To je ljeto okončalo vrlo mučan rat. Jer su dalmatinski Pirusti i Desitijati, gotovo nepobjedivi zbog položaja svojih mjesta i planina, svoje divlje čudi i čudesne vještine u borbi, a osobito zbog svojih gorskih klanaca, tek tad napokon pokoreni, ne samo pod vodstvom, vec i rukama i oružjem samoga Cezara, kad su bili gotovo posve uništeni").

Velej Paterkul je svoje djelo koncipirao i objavio vjerojatno u drugoj polovici treće decenije I. st. n. e. i njegove informacije se odnose na posljednju fazu Velikog Ilirskog ustanka, ljeto 9. god. nove ere.

---

[121] U vrijeme principsa Tiberija je nastalo historijsko djelo kojem je autor Velej Paterkul (*Velleius Paterculus,* cca. 20. god. p. n. e. – cca. 31. god. n. e.). Velej Paterkul je porijeklom iz Kapue, i po svojoj osnovnoj vokaciji bio je prije svega vojnik, i nešto prije nove ere je učestvovao u tračkim ratovima u kojima mu je zapovjednik bio Publije Vinicije (*Publius Vinicius*), namjesnik Makedonije. On je bio i konjanički zapovjednik (*praefectus equitum*) u Tiberijevoj kampanji u Germaniji 4. i 5. god. n. e. U toku 6. god. n. e. Velej Paterkul je izabran za kvestora i tako je ušao u senatorski stalež. U toku Velikog Ilirskog ustanka, Velej je jedno vrijeme boravio kao štabni oficir u Tiberijevom zapovjedništvu. Sam Velej kaže da je kontinuirano proveo (od 4. god. n. e.) devet godina, u činovima konjaničkog prefekta i legata, kao promatrač "nadljudskih dostignuća" Tiberija. Nakon rata Velej je nastavio sa usponom u karijeri, pa je stigao i do pretorskog zvanja. Velej Paterkul izlaže čitavu rimsku historiju do 30. god. n. e., a djelo mu je napisano u dvije knjige, od kojih je prva rudimentarnog karaktera, a druga skoro u cjelosti dostupna. Posljednje razdoblje, naročito od Augustovog vremena, je napisano u apologetskom tonu (prema Tiberiju) i podrobnije od prethodnog. Kvalitet opisa koje pruža Paterkul je slabiji u odnosu na druga antička historijska djela. Uostalom od Veleja Paterkula kao prevashodno vojnika, nije se ni moglo očekivati da njegovo djelo bude od velike historiografske i literarne vrijednosti niti da se uzdigne iznad nivoa jednog, na momente i ulizivačko-degutatnog, panegirika posvećenog principsu Tiberiju Klaudiju. "Rimska historija" Veleja Paterkula izgleda da je najvjerojatnije bila samo skica za planirani veći rad (nikada urađen), koja je finalizirana (u osnovnom obliku u kojem je danas poznata) nekih 20-tak godina nakon kraja velikog Ilirskog ustanka. Svoje djelo Velej je posvetio prijatelju Marku Viniciju (*Marcus Vinicius*), sinu svoga prvoga zapovjednika. Sudeći po Velejevom (II, CXXVII–CXXVIII) načinu spominjanja L. Elija Sejana (*L. Aelius Seianus*) njegova nacrtna povijest i njen panegirički ton nisu bili posljedica pada Sejana i obračuna sa svima onima koji su sa Sejanom surađivali i bili njegove pristalice. Po tome je Velej Paterkul nevezano sa pokušajem spašavanja svoga života bio povlađivački raspoložen prema principsu Tiberiju Cezaru Augustu, ali je i ujedno bio i pristalica tada svemoćnog Sejana. Upravo to što nije došlo do nastanka planirane knjige govorilo bi u prilog toga da je i Velej Paterkul nastradao uslijed pada Sejana. On je vjerojatno bio likvidiran, sa svim onim drugim pojedincima za koje se osnovano ili neosnovano smatralo da su bili involvirani u Sejanovu "zavjeru". Pojedinci optuženi za suradnju sa Sejanom su bili pritvoreni i naknadno pogubljeni. Sam način izlaganja o Sejanu kod Veleja daje naslutiti da je on bio povlađivački raspoložen i prema Sejanu i da ga je podržavao. Ali to i ne znači da je Velej Paterkul bio direktno uvučen u Sejanove planove i akcije. On je najvjerojatnije povlađivao i podržavao Sejana iz jednostavnog razloga što je ovaj bio iznimno moćan i što je važio kao Tiberijev stub i glavni oslonac. Tako se i Velej Paterkul poradi svoga općenitog dodvoračkog djelovanja prema Tiberiju jednostavno dodvoravao i podržavao Sejana. Kada se situacija naglo izokrenula, ta njegova dodvoračka sklonost ga je vjerojatno stajala i glave. O Veleju Paterkulu v. Smith W., 1849, III, 134–125; PWRE, 1955, VIII A, 1. col. 637–659; Shipley, 1955, Velleius Paterculus, Introduction, viii-xxi; Budimir – Flašar, 1963, 530–531; Mesihović – Kahriman – Hadžiabdić, 2021, 106–107.

[122] Korumpirano *De Siciales*.

3. Plinije Stariji[123], *Naturalis historia,* III, 143: **DESITIATES** *u tekstu Narona colonia tertii conventus a Salona LXXXV p., adposita cognomins sui fluvio a mari XX p. M. Varro LXXXVIIII civitates eo ventitasse auctor est; nunc soli prope noscuntur Cerauni decuriis XXIIII, Daversi XVII,* ***Desitiates*** *CIII, Docleatae XXXIII, Deretini XIIII, Deraemistae XXX, Dindari XXXIII, Glinditiones XLIIII, Melcumani XXIIII, Naresi CII, Scirtari LXXII, Siculotae XXIIII populatoresque quondam Italiae Vardaei non amplius quam XX decuriis. praeter hos tenuere tractum eum Ozuaei, Partheni, Cavi, Haemasi, Masthitae, Arinistae.* ("Kolonija Narona, treći konvent, od Salone udaljena osamdeset i dvije milje, smještena na istoimenoj rijeci, na udaljenosti od dvadeset milja od mora. Marko Varon navodi da je osamdeset i devet civitatesa postojalo tamo, ali sada su samo poznate: Kerauni sa 24 dekurije, Daorsi sa 17, Desitijati sa 103, Dokleati sa 33, Deretini sa 14, Deremisti as 30, Dindari sa 33, Glinditioni sa 44, Melkumani sa 24, Naresi sa 102, Skirtari sa 72, Sikuloti sa 24 i

[123] Jedno od najvrijednijih djela nastalih u I. st. n. e. je sačuvana enciklopedija *Naturalis historia* od Plinija Starijeg (*Caius Plinius Secundus*; 23. god. n. e. – 25, VIII. 79. god. n. e,). Plinije Starije je bio rimski pisac, prirodnjak, filozof, zapovjednik kopnenih trupa i mornarice, a bio je osobni prijatelj principsa Vespazijana. On je bio Rimljanin starog kova, svestrana osoba koju je sve interesirala, sa pronicljivim duhom, slobodom spoznaje i sposobnošću zapažanja, erudita u punom smislu koji je svoje slobodno vrijeme koristio za znanstvena istraživanja. Njegova marljivost i hrabrost te želja za stalnim sticanjem novih znanja su ostali osvjedočeni u historiji. Plinije Stariji je porijeklom iz grada Koma, tada već sjeverne Italije (nekadašnja Cisalpinska Galija), jedne sredine sa raznorodnim etničkim i kulturološkim porijeklom, naravno tada ujedinjenim pod imenom rimskog građanstva. Svoj uspon u javnoj hijerarhiji je započeo sa službom u vojsci, i to dugogodišnjim boravkom na rajnskoj granici. Plinije Stariji je kao oficir i dužnosnik Države (često kao prokurator) proputovao mnoge zemlje tadašnjeg rimskog svijeta. Na kraju je postao i prefekt flote u Misenumu i osobno je vodio spasilačku akciju prilikom čuvene erupcije Vezuva 79. god. n. e., kada su zatrpani pod vulkanskim pepelom Pompeji i Herkulanum. Na spašavanje ljudi iz pakla koji je nastupio toga augustovskog dana nije krenuo samo iz osjećaja odgovornosti te urođene hrabrosti, nego i iz znanstveničke radoznalosti, jer je želio da ispita vulkansku erupciju iz prve ruke. Prilikom akcije koju je vodio Plinije Stariji je i poginuo. Rezultate svojih zapažanja i istraživanja je ostavio u svome epohalnom djelu, enciklopediji *Naturalis historia*, koja se sastoji od 37 knjiga. *Naturalis historia* je na svu sreću dostupna i pruža uvid u antičko znanje I. st. n. e. i na najbolji način pokazuje svestranost i slobodoumnost (oslobođeno ideoloških okova) znanstvenog proučavanja tadašnjih Rimljana. *Naturalis historia* u sebi sadržava podatke iz botanike, zoologije, poljoprivrede, astronomije, kosmografije, geologije, mineralogije, zemljopisa, medicine, prirodnih fenomena, rudarstva, tehnologije, umjetnosti, historije, demografije, etnografije. Plinije Stariji je tako koristio podatke od najmanje 146 rimska i 327 grčka autora, te druge izvore informacija. Ovo enciklopedijsko djelo je imalo nemjerljiv utjecaj na kasniji razvitak znanosti ne samo u antici, nego i u srednjem vijeku, te u doba humanizma i renesanse. Za vrijeme boravka na germanskoj granici, napisao je svoju prvu knjigu o upotrebi streljaštva u konjici (*De jaculatione equestri*). Isto u Germaniji, on je usnio duh Druza (oca principsa Klaudija i velikog pobjednika nad Germanima) koji ga je molio da spasi sjećanje na njega. To ga je motiviralo da napiše historiju (u 20 knjiga) svih ratova između Rimljana i Germana. Ovo djelo o germansko-rimskim odnosima je bilo glavno vrelo za Tacitove prve knjige Anala u kojima govori o ratovima sa Arminijem i Tacitovu "Germaniju". Plinije Stariji je napisao i biografsko djelo o svome zapovjedniku u Gornjoj Germaniji Pomponiju Sekundu (*Publius Pomponius Secundus*; polubrat po majci čuvenog rimskog vojskovođe Korbula) u dvije knjigu. Napisao je i edukativno djelo o retorici nazvano *Studiosus*, a nešto kasnije i djelo *Dubii sermonis*. Plinije Stariji je nastavio i historiju Aufidija Basa (*Aufidius Bassus*) koji je živio za vrijeme principsa Tiberija. Izuzev *Naturalis historia,* sva ostala djela Plinija Starijeg su izgubljena.
O Pliniju Starijem v. Smith W., 1849, III, 414–421; Rackham, 1938, Pliny, Natural History, Introduction, vii-xiv; PWRE, 1951, XXI. 1, col. 271–439; Budimir – Flašar, 1963, 534–535; Mesihović – Kahriman – Hadžiabdić, 2021, 113–115.

Vardeji, nekoć bičevi Italije, s ne više od 20 dekurije. Osim njih, ovom području pripadali su i Ozuei, Partheni, Hemasini, Astiti i Arinisti.")

Izvor za Plinijev popis peregrinskih *civitatesa* (sa ili bez broja dekurija) na području provincije (Gornji?) Ilirik ili Dalmacije je vjerojatno bio popis stanovništva i imovine izvršen tijekom (prvog dijela ili sredine) vladavine principsa Nerona.[124]

4. Kasije Dion[125], Rimska historija, LV, 29, 2: **ΔΗΣΙΔΙΑΤΟΥ** u tekstu καί τινα καὶ σφεῖς δύναμιν πέμψαι κελευσθέντες συνῆλθόν τε ἐπὶ τούτῳ καὶ τὴν ἡλικίαν σφῶν ἀνθοῦσαν εἶδον, οὐκέτι διεμέλλησαν, ἀλλ΄ ἐνάγοντος αὐτοὺς ὅτι μάλιστα

[124] Mesihović, 2011c.

[125] Veliku popularnost u antici uživala je "Rimska historija" (Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία, *Historia Romana*) od Kasija Diona (Δίων ὁ Κάσσιος *Lucius Claudius? Cassius Dio Cocceianus,* živio cca. 155. god. n. e. – cc 235. god. n. e.). Kasije Dion je pripadao onom sloju nobiliteta koji se pojavio u vrijeme Antonina, kada se počelo naširoko prakticirati uvođenje u Senat stanovnika heleniziranih gradova Istoka. Kasije Dion je poticao iz jedne od najuglednijih (kulturološki) heleniziranih i (pravno-politički) romaniziranih maloazijskih familija. Već je njegov otac Kasije Apronije (*Cassius Apronianus*) bio rimski senator i namjesnik provincija. Dion Kasije rodio se u Nikeji u zapadnomaloazijskoj pokrajini Bitiniji. Kasije Dion je bio je vrlo obrazovan i marljiv, stekavši retoričku naobrazbu. Bio je dvaput konzul (229. god. n. e. kao *consul ordinarius*), a upravljao je raznim provincijama (Afrika, Dalmacija, Gornja Panonija). Na djelu "Rimska historija" u 80 knjiga (na grčkom jeziku) radio, istraživao i pisao je skoro 22 godine. Rad na tom djelu pisac je završio tek nešto pred svoju smrt. Kasije Dion je uglavnom stvarao pod snošljivijim okolnostima, posebno za vladavine principsa Aleksandra Severa koje su primarno karakterizirali relativna stabilnost u odnosima princepske vlasti i Senata. Historija Kasija Diona je počinjala pričama o dolasku Eneje u Italiju i dopirala do 229. god. n. e. Nama su u cjelosti dostupne samo knjige 36–60 (kraj Republike i prva desetljeća Principata), sa jednom većom lakunom u 55. knjizi. Od prvih 36 knjiga, čiji je sadržaj inače Dion prelazio ne detaljišući previše, dostupni su samo manji ili veći fragmenti. Ovi fragmenti se sastoje od četiri tipa: *Fragmenta Valesiana*, *Fragmenta Peiresciana*, *Fragmenta Ursiniana*, *Excerpta Vaticana*. Od knjiga 61–80 su dostupni sažeti prikazi romejskog monaha Ksifilina (XI. st.; koji počinje sa 35. i ide do kraja 80. knjige) i ekscerpti kod Zonare[125] (XII. st.). Pitanje o izvorima Kasija Diona veoma je složeno. Nesumnjivo je da je iskoristio veliki izvorni materijal, koji se ne može svesti samo na historijska djela. Za rana razdoblja Rima upotrijebio je djela starijih analista. U nekim dijelovima (posljednje doba Republike) drži se Livija, ali se služi i drugim piscima, naročito u onim knjigama koje su posvećene građanskim ratovima. Naročito je opsežan bio njegov materijal za Augustovu povijest. Pored monumentalne "Rimske historije", koja je i glavno djelo opusa Kasija Diona, on je napisao još neka historiografska djela kao što su: "Rad o snovima i čudima" koji su najavljivali uspon Septimija Severa na carski tron, "Historija vladavine Komoda" (koju je on kasnije inkorporirao u "Rimsku historiju"), "O vladavini Trajana" (djelo se spominje u romejskoj ekciklopediji Suda / Σοῦδα; vjerojatno isto inkorporirano u "Rimsku historiju"). Suda mu pripisuje i "Historiju Persije", ali ovo je vjerojatno greška. Ista romejska enciklopedija navodi da je on napisao i "Itinerarije", ali i u ovom slučaju je dvojbeno da li je to djelo Kasija Diona, kao i slučaju djela "Život Arijana" i "Getika" koja mu se isto pripisuju.

Ἰωάννης Ζωναρᾶς je bio romejski službenik, kroničar i teolog koji je živio u Konstantinpolisu u XII. st. Njegovo najvažnije djelo su Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν (*Epitome Historiarum*) u 18 knjiga koje obuhvataju period od biblijske verzije stvaranja svijeta do smrti romejskog vasilevsa Aleksija I. Komnena, odnosno njegovog doba. Slično njima je i konstantinopoljski patrijarh iz IX. st. Focije sastavio je opis 280 djela, snabdjevši ga izvorima iz originala.

O Kasiju Dionu v. Smith W., 1867, I, 1028–1031; PWRE, 1905, V, 1–2 col. 848–872; Cary, 1914, Dio Cassius, Roman History, Introduction, vii-xxviii; Đurić, 1972, 712–713; Đurić, 2003, 742; Pašalić, 1975e, 385–394; Gračanin, 2005; Mesihović, 2007 A, 60–67; Mesihović, 2011b, 18–24; Mesihović, 2014a, Dezitijati, 60–67; Mesihović – Šačić, 2015, 105–107; Mesihović – Kahriman – Hadžiabdić, 2021, 136–138.

Βάτωνός τινος **Δησιδιάτου** τὸ μὲν πρῶτον ὀλίγοι τινὲς ἐνεωτέρισαν καὶ τοὺς Ῥωμαίους ἐπελθόντας σφίσιν ἔσφηλαν, ἔπειτα δὲ ἐκ τούτου καὶ οἱ ἄλλοι προσαπέστησαν. ("Dalmatincima je također bilo naređeno da pošalju kontingent / auksilijara op. S. M. / i došavši zajedno zbog ove svrhe i sagledavši snagu njihovih ratnika, oni više nisu odlagali, nego se zbog žestokog ubjeđivanja Batona Desitijatskog prvo pobunila nekolicina koja je porazila Rimljane poslane protiv njih, i zatim se poradi ovoga uspjeha ostatak / auksilijara op. S. M. / također pobunio.")

Kasije Dion je informacije o Velikom Ilirskom ustanku vjerojatno najviše dobio dok je bio namjesnik provincije Dalmacije, moguće i iz provincijskog arhiva i lokalnih historija. Dionov podatak se odnosi na sami početak Velikog Ilirskog ustanka, na 6. god. n. e.

Potrebno je i istaći da Kasije Dion, koji je svoju "Rimsku historiju" napisao na grčkom jeziku, desitijatsko ime piše, nakon Δ, sa H (eta), i to bez da koristi grčku inačicu A(lpha) i E(psilon) (αε) kao transkripcije latinskog AE (*ae*).

5. Apijan[126], Ilirska knjiga, 17: nailazi se etnonim ΔΑΙΣΙΟΙ (Δαίσιοί) koji se kritičkim izdanjima često smatra korumpiranim desitijatskim imenom, pa se rekonstruira kao ΔΑΙΣΙΤΙΑΤΑΙ u tekstu: μάλιστα δ᾽ ἠνώχλησαν αὐτὸν Σαλασσοί τε καὶ Ἰάποδες οἱ πέραν Ἄλπεων καὶ Σεγεστανοὶ καὶ Δαλμάται καὶ Δαισιτιᾶται καὶ Παίονες, ὄντες ἑκὰς τοῖς Σαλασσοῖς, οἳ κορυφὰς οἰκοῦσι τῶν Ἄλπεων, ὄρη δύσβατα, καὶ

[126] Sredinom II. st. n. e. pojavilo se jedno opće djelo iz rimske historije, napisano na grčkom jeziku od Apijana iz Aleksandrije (Ἀππιανὸς Ἀλεξανδρεύς, Appianus Alexandrinus; cca. 95. – cca. 165. god. n. e.). On je živio u vrijeme najveće stabilnosti Rimske države, za vrijeme vladavine "Pet Dobrih Careva". Apijan nije bio historičar ni pisac po pozivu, on je po svojoj osnovnoj profesionalnoj vokaciji bio javni službenik. On se rodio u egipatskoj Aleksandriji, vršio je počasne dužnosti u svom rodnom gradu, ali je oko 120. god. n. e. napustio Egipat i preselio se u Rim. U prijestolnici je Apijan dobio pravo rimskog građanstva, uvršten je u viteški red i bio najprije advokat fiska, a zatim (uz protežiranje Frontona) prokurator. Svoju "Rimsku historiju" (Ῥωμαϊκά Rhomaiká, Historia Romana) u 24 knjige finalizirao je oko 160. god. n. e. Apijanovo djelo približava se po tipu općim povijestima Polibija i Diodora, ali mu u osnovi nisu hronološka, već teritorijalna načela raspodjele gradiva. Apijan donosi povijest pojedinih područja Rimske Države od početka borbe sa Rimljanima pa do 132 njihovog konačnog podčinjavanja od strane Rima. Ta područja su: Italija, Samnium, Galija, Sicilija, Španija, Kartagina i Numidija, Makedonija i Ilirik, Grčka i Azija, Sirija, Egipat, Dakija, Arabija. Od toga načela je odstupljeno u I. knjizi (posvećenoj kraljevima; nažalost, sačuvana samo u vizantijskom ekscerptu), VII. knjizi (o Hanibalu), XII. knjizi (o Mitridatu), u XIII. – XVII. knjigama (opis građanskih ratova u Kasnoj Republici), XXII. knjizi (o prvom stoljeću principata). Dostupno je 11 knjiga, a ostalo samo u fragmentima. Tako su dostupni samo povijest španjolskih ratova, rat sa Hanibalom, ratovi u Africi (Kartagina i Numidija), historija sirijskih ratova i četiri knjige o građanskim ratovima, savezničkom ratu i Spartakovom ustanku. Od drugih knjiga (o razdoblju kraljeva, o samnitskim ratovima, ratovi sa Ilirima i dr.) dostupni su samo ekscerpti i fragmenti. Apijan je koristio značajnu izvornu građu, koja je u sebi mogla ponuditi i određene proturječnosti za rad historiografa. Djelo ima posebno značenje, jer sadrži podatke iz danas izgubljenih djela.
O Apijanu v. Smith W., 1867, I, 247–248; PWRE, 1895, II, 1 *col*. 216–237; Horace White, 1912, Appian, Roman History, Volume I, Introduction, vii-xii; Đurić, 1972, 711; Đurić, 2003, 742; Mesihović, 2007a, 58–59; Mesihović, 2014a, Dezitijati, 58–59; Mesihović – Kahriman – Hadžiabdić, 2021, 131–132.

στενὴ δίοδός ἐστιν ἐπ᾽ αὐτὰ καὶ δυσχερής ("Najviše muke / Oktavijanu, kasnijem Augustu op. a. / su mu zadavali Salasi, prekoalpski Japidi, Segešćani, Dalmati, Desitijati i Panonci, daleko od Salasa, koji zauzimaju više alpske planine, teško pristupačne, staze su uske i težak za penjanje.")

Kontekst eventualnog spominjanja Desitijata u Apijanovom podatku se odnosi na 33. god. stare ere.

Epigrafski spomenici:

1. Solinski natpis na kojem se spominju tri ceste izgrađene dvadesetprve godine *tribunicia potestate* / tribunske vlasti principsa Tiberija (između 1. jula 19. i 30. juna 20. god. nove ere) i namjesništva Publija Kornelija Dolabele: *CIL* III, 3198b (p 2275, 2328,19) = *CIL* III, 3201 = *CIL* III, 10156b = *CIL* III, 10159 = *CIL* 17-04, p 131 = D 5829 = *ILJug* I, 263 = D/*ILS* 5829a = Legio-VII 91 = *AHB* p 13 = *AHB* p 479 = Grbic-2014, 47 = AE 1961, 305 = AE 1964, 2 = AE 1965, 8 = AE 2006, +1004 = EDCS-54900235 = HD018013 = TM181937: **DAESITIATIVM u tekstu** *[Ti(berius) C]aesar divi Augusti f(ilius) / [A]ugustus imp(erator) pontif(ex) max(imus) / trib(unicia) potest(ate) XXI co(n)s(ul) III / viam a Salonis ad He[????] castel(lum) /5 **Daesitiatium** per m[illia pass]uum / CLVI munit / et idem viam ad Bath[inum? flu]men?/ quod dividit B[r]e[ucos Oseriat?]ibus / a Salonis munit per [millia p]assuum /10 CLVIII / [et idem viam.... ..???] / munit ad imum montem Ditionum / Ulcirum per millia passuum/ a Salonis LXXVIID /15 P(ublio) Dolabella leg(ato) pro / pr(aetore).* ("Tiberije Cezar, božanskog Augusta sin, August, imperator, vrhovni svećenik, tribunske moći 21 (godine op. a.), konzul tri (puta op. a.), cestu od Salone do dezitijatskog kastela He(...?) od 156 (rimskih op. a.) milja izgradi, i isto cestu do rijeke Bosne koja razdvaja Breuke i Oserijate? od Salone izgradi u 158 (rimskih op. a.) milja... izgradi do podnožja Dicionske Ulcirske planine u 77,5 (rimskih op. a.) milja od Salone, Publije Dolabela, legat propretor.")

2. Natpis sa Crkvina u Brezi *ILJug* III, 1582 = AHB p 65 = Grbic-2014, 67 = EDCS-ID: EDCS-10100565 = HD033834 = TM182435, Natpis T. F.Valensa, pronađen na lokalitetu Crkvina u Brezi[127]: **DESITIA**...u tekstu *Ulpiae T(iti) f(iliae) / Procul(a)[e], an(norum) XX / T(itus) Fl(avius) Valens, Varon(is) / f(ilius),*

[127] EDH : https://edh.ub.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD033834.
O epigrafskom spomeniku sa natpisom T. F. Valensa v. Čremošnik – Sergejevski, 1930, 8–9; Sergejevski, 1940, 141–142, sl. 10–11; Rendić-Miočević, 1948, 49; Rendić-Miočević, 1965, 101–102; 106; Alföldy, 1969, 274–275; 289; 318–319; 322; Bojanovski, 1988, 147, fus. 21; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 16, (natuknica Đure Baslera); Paškvalin, 1996, 95–96; Paškvalin, 2000, 193–194; Škegro, 1997, 103, Nr. 126; Mesihović, 2007a, 654–657; 886; 898; 901–902; 906–907; Mesihović, 2011, 65–72; Mesihović, 2021c, 8–12; 32–36.
Epigrafski spomenik sa natpisom Tita Flavija Valensa se danas nalazi u stalnoj postavci Zemaljskog muzeja u Sarajeva, pod inventarnim brojem 386.

princeps ***Desitia(tium)****. /*[5] *Et Aelia Iusta / [S]cenoba[rbi---].* ("Ulpiji, Tita kćerci, Prokuli, godina XX, Tit Flavije Valens, sin Varona, princeps Desitijata i Elija Justa ...Skenobarba?...")

Natpis je najranije nastao u vrijeme vladavine Hadrijana, principsa (cara, imperatora) Rimske države.

3. Natpis iz Herkulanuma u Kampaniji *CIL* XVI, 11 = *CIL* III, p 849 (p 1959) = *CIL* X, 1402 = D 1989 = *AHB* p 17 = Grbic-2014, 68 = Solin-2017a, p 276 = Capaldi-2017, p 276 = EDCS-ID: EDCS-12300215 = EDR152207, vojnička diploma[128]: **DESIDIATI** u tekstu *A(nte) d(iem) Non(as) Mart(ias) / Ìmp(eratore) Vespasiano Caesare Aug(usto)* $\overline{II}$ */ Caesare Aug(usti) f(ilio) Vespasiano co(n)s(ulibus). / T(abula)* $\overline{I}$*, pag(ina)* $\overline{V}$*, loc(o) X*$\overline{XXXVI}$*. /* [5] *Nervae Laidi f(ilio),* ***Desidiati****. / Descriptum et recognitum ex tabula / aenea, quae fixa est Romae in Capi/tolio in podio arae gentis Iuliae.* ("Prije martovskih nona, za konzula Imperatora Vespazijana Cezara Augusta drugi put i Cezara, sina Augusta, Vespazijana (Vespazijanov sin Tit). (Bakrena) ploča 1, strana 5, mjesto 46, Nervi sinu Laide, Desitijatu. Prepisano i provjereno sa bakrene ploče koja je pričvršćena u Rimu, na Kapitolu na podnožju are roda Julijevaca, sa desne strane.")

Diploma je izrađena i izdana u prvoj sedmici marta 70. god. n. e.

4. Natpis Marcela, legionara i centuriona XI. legije *CIL* IX, 2564 (p 1034) = ILBovianum 4 = *AHB* p 14 = *AHB* p 304 = Grbic 51= EDCS-12700575 = EDR131343 iz *Bovianum Undecimanorum, Samnium*[129]: ... **IATIVM u tekstu** *[Imp(eratori) Caesa]ri Vespasia[no] / [Aug(usto) pont(ifici)] max(imo) trib(unicia) potes[t(ate) VI] / [co(n)s(uli) VI desig]n(ato) VII imp(eratori) XIIII p(atri) p(atriae) c[ens(ori)] / ex testam[ent(o)] /5 [...] Marcelli 7(centurionis) leg(ionis) XI Cl[aud(iae)] / [pr]aef(ecti) civitatis Maeze[iorum] /* ***[...]iatium*** *praef(ecti) c(o)hor(tis) III Alp[inor(um)] / [...]manorum IIvir(i) i(ure) d(icundo) quinqu[enn(alis)] / [patr]oni coloniae.* ("Imperatoru, Cezaru Vespazijanu Augustu, vrhovnom svećeniku, tribunske vlasti 6. godina, izabranom konzulu 7. put, imperatoru 14. put, ocu domovine, cenzoru,... testamentom... Marcel,

---

[128] EDR : http://www.edr-edr.it/edr_programmi/res_complex_comune.php?do=book&id_nr=EDR152207
CIL : https://db.edcs.eu/epigr/cil/cil10/cil10_p160.pdf.

ILS : https://db.edcs.eu/epigr/dessau/de-a0394.pdf i https://db.edcs.eu/epigr/dessau/de-a0395.pdf.

O tekstu sa ovog natpisa v. Mesihović, 2010b; Mesihović, 2011, 17–19; Mesihović, https://www.academia.edu/3613484/Dezitijati_u_rimskoj_armiji.

[129] EDR: http://www.edr-edr.it/edr_programmi/res_complex_comune.php?do=book&id_nr=EDR131343
CIL: https://db.edcs.eu/epigr/cil/cil09/cil09_p361.pdf.

O natpisu centuriona Marcela v. Patsch, 1896, 134–135; Patsch, 1898, 362–364; Bojanovski, 1988, 61, fus. 31; 147, fus. 18; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 33; Mesihović, 2011, 14–17; Mesihović, 2021c, 24; 48.

centurion XI. legije Klaudiju, Vjerne i Odane,... prefekt *civitas* Mezeja i *civitas* Desitijata, prefekt 3. Alpske kohorte i *civitas* Melkumana, duovir *iure dicundo*, kvinkenales, patron kolonije.”)

Epigrafski spomenik Marcela, legionara i centuriona XI. legije (od 42. god. n. e. sa dodatkom *Claudia pia fidelis* C.P.F, koji je imala i VII. legija, datiran je po Vespazijanu, najvjerojatnije oko 75. god. n. e. Sam natpis je ustvari prilično oštećen i nedostaju mu čitavi dijelovi teksta. Ono što se iz sačuvanog dijela teksta može odgonetnuti je da Marcel bio prefekt *civitas* Mezeja i još jedne *civitas*, od čijeg imena je ostao očuvan i jasno čitljiv samo zadnji dio – IATIVM. I tako se to narodnosno ime uvriježeno rekonstruira kao DAESITIATIVM, znači u obliku koji je identičan onim koji se nalazi na solinskom natpisu. Zatim se spominje upravljanje u svojstvu prefekta kohortom III. Alpinorum i još jednom zajednicom od koje je isto tako ostao sačuvan samo zadnji dio imena – MANORVM, što se isto rekonstruira u oblik MELCOMANORVM. Nesumnjivo je da je riječ o dva ilirska naroda koja su pripadala provinciji Dalmaciji, jer su i XI. legija i *cohors* III. *Alpinorum equitata* bili sastavni dio provincijske vojske.[130] Popunu prednjeg dijela imena IATIVM i rekonstruiranje desitijatskog imena izvršio je Momsen, s čim se slaže i Carl Patsch: “Ime Daesitiates pravo je doduše popunjeno, pošto se nikoje drugo ime poznatih dalmatinskih plemena tako ne da priudesiti očuvanim pismenima.”[131] Od naroda pobrojanih u popisu Plinija Starijeg za salonitanski i naronitanski konvent malo njih dolazi u obzir da oblikom svoga imena mogu popuniti ovo narodnosno ime.[132] Pored Desitijata, u nominativu množine III deklinacije kojoj pripada dio IATIVM, kod Plinija Starijeg se nalaze i Dicioni (*Ditiones*) koji su isto kao Mezeji pripadali salonitanskom konventu i bili vrlo brojni sa 239 dekurija (Desitijati imaju 103 dekurije) te Glindicioni (*Glinditiones*) sa 44 dekurije. Međutim za razliku od ovih naroda, oblik IATIVM zahtijeva deklinaciju i-osnove, koju od svih plinijevskih naroda jedino imaju Desitijati.[133] Da to što Mezeji pripadaju salonitanskom, a Desitijati naronitanskom konventu nema veze u vezi Marcelove prefekture dokazuje i to što je on bio prefekt i Melkumanima (nastavak MANORVM se jedino na njih može odnositi od svih plinijevskih peregrinskih naroda Gornjeg Ilirika), a i to što je Marcel bio prefekt (neka vrsta nadzornika i kontrolora) auksilijarne III. Alpske konjičke kohorte.

5. Natpis Temansa, sina Platorova, iz *Tiluriuma* / Garduna *CIL* III 9739 = D 2579 = *ILS* 2579 = Grbic-2014, 69 = EDCS-ID: EDCS-30100407 = HD056324 = TM

---

[130] III. Alpska konjička kohorta je bila od vremena Augusta, pa do kraja II st. n. e., stacionirana na području Gornjeg Ilirika – Dalmacije (Humac, Salona, Gardun, Halapić) Bojanovski, 1988, 356.

[131] Patsch, 1898, 363, fus. 2.

[132] Sam tekst natpisa se upravo više-manje odnosi na razdoblje na koje se odnosi i Plinijevo nabrajanje tih domorodačkih naroda salonitanskog i naronitanskog konventa.

[133] Desitijatsko ime se na latinskom jeziku sudeći po natpisima iz Salone i možda Breze i možda isto po podatku Plinija Starijeg (III, 143) dekliniralo po III. deklinaciji i-osnove.

184956[134]: **ESITIAS** u tekstu *]emans / Platoris / **[Da]esitias**[135] vexill(arius) / [e]quit(um) coh(ortis) I Belgar(um) / turma Valeri /5 Proculi ann(orum) XLV / stipendior(um) XXIV h(ic) s(itus) e(st) / fieri curavit Iulia Ves() / coniunx.* ("Temans[136], sin Platora Desitijat, veksilijar konjanik Prve Belgijske kohorte, turma Valerija Prokula, godina 45, u službi 24 godine na ovom mjestu. Za učiniti (spomenik) se pobrinula Julija Vesa, supruga.")

Epigrafski spomenik sa epitafom Temansu, sinu Platora,[137] Desitijatu, veksilijaru[138] iz turme[139] Valerija Prokula, najvjerojatnije je nastao u periodu između 120. i 130. god. n. e.

Slično kao i u slučaju drugih ilirskih etnonima, i desitijatsko ime bi se moglo etimološki dovesti u vezu sa i imenima za životinje koji se koriste i danas u albanskim narječjima. Jedna od takvih riječi, a koja proizlazi iz leksike koja se odnosi na stočarstvo, i koja se etimološki možda dovodi u vezu sa dezitijatskim imenom je "dash" u značenju "ovan",[140] u pluralu "desh"[141]. Moguće je pretpostaviti da je riječ o totemskom nominiranju zajednica okupljenih pod desitijatskim imenom, inače pojavi vrlo svojstvenoj ilirskom etničkom i jezičkom kontiuumu.[142] Totemizam je imao veliku ulogu u životu ilirskih zajednica, što se ogleda ne samo u imenima ilirskih zajednica nego i u nazivima naselja, osobnim imenima, mitologiji i vjerovanjima, koja su često bila totemskog podrijetla, odnosno povezivana sa totemskim životinjama i biljkama.[143]

---

[134] EDH: https://edh.ub.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD056324.
O ovom natpisu v. Patsch, 1901, 1983; Patsch, 1910, 178–179; Patsch, 1912a, 134, Nr. 1; Zaninović, 1984, 73; Bojanovski, 1988, 147 i fus. 20; 358; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 33; Mesihović, 2007a, 73–74; 685; 828–829; 855; 887; 892; 901; 90; Mesihović, 2010b; Mesihović, 2011, 19-21; Mesihović, https://www.academia.edu/3613484/Dezitijati_u_rimskoj_armiji; Matijević, 2011, 191.

[135] Kao što se vidi, dezitijatsko ime se ne spominje u cjelosti, odnosno prvi dio imena je oštećen. O pravilnosti rekonstruiranja u dezitijatsko ime v. Mesihović, 2007a, 887.

[136] Iako nije u potpunosti sačuvano ime sina Platorova, ipak je njegova rekonstrukcija u oblik Temans najrealnija.

[137] Ime Plator je prisutno u dezitijatskom miljeu i sreće se i u okolici Zenice. *CIL* III 12 772 iz Trijuše (Truhelka, 1892, 349; Patsch, 1893a, 702; Sergejevski, 1932, 44).

[138] O veksilijarskoj službi u Iliriku v. Mesihović, 2007a, 363, fus. 92–93.

[139] Turma je konjička jedinica od otprilike 30 ljudi. Moguće je da je i sam Valerije Prokul, zapovjednik turme I belgijske kohorte bio domaćeg podrijetla, a možda se on spominje i na još jednom natpisu *CIL* III 8762 Salona. (Patsch, 1910, 179)

[140] Axhanela, *Ethnolinguistic overview*.

[141] Zajmi – Bardhi – Drini – Mulaku – Luboteni – Imami, 1981, 169.

[142] Mesihović, 2011d.

[143] Stipčević, 1989, 157–158; Wilkes, 2001, 110; 257.

KATEDRALNA CRKVA NA BRDU

Naseobinski kompleks sa središtem na Debelom Brdu se u historiografiji povezivao i sa fenomenom sjedišta srednjovjekovne rimokatoličke bosanske biskupije te sa eventualnim postojanjem naselja po imenu Vrhbosna.

U nizu srednjovjekovnih dokumenata spominje se postojanje bosanske biskupije podređene rimskom papi.[144] U cilju učvršćenja redovite crkvene infrastrukture i autoriteta rimokatoličke crkve i efikasnije borbe protiv raširene bosanske hereze, u vrijeme vladavina ugarskog kralja Bele IV.[145] i bosanskog bana Mateja Ninoslava[146] bosanska biskupija je pored novog biskupa, dominikanca Ponse, dobila i novoizgrađenu katedralnu crkvu sv. Petra sa kaptolom i koja se sudeći po povelji Bele IV.[147] nalazila na lokalitetu Brdo, koji se sigurno nalazio negdje na sarajevskom području (*in sup(r*!?*)*[148]*a Vrhbozna Burdo, cum omnibus suis pertinenciis, ubi ipsa ecclesia cathedralis saneti Petri est fundata, item Bulino, item Knese pole, item Vrudchy ubi est ecclesia sancti Stephani prothomartiris...*).

Nejasno je da li je bosanska biskupija imala neko središte prije podizanja katedralne crkve na Brdu. U svome pismu od 5. VI. 1232. god. papa Grgur IX. nalaže nadbiskupu kaločkome i biskupu zagrebačkom da ga upute o "sablaznima" koje čini tadašnji bosanski biskup, pa se, između ostalog, navodi i kako taj bosanski biskup *...cum hereticus in*

---

144 Fermendžin, 1892, 2 (VI od 18. III. 1067.); 4 (XXIII od 13. III. 1191.); 6 (XXXII od 1207.); 7 (XXXIX od 30. V. 1233.); 8 (XLIII od 13. II. 1234.; XLIV od 19. III. 1234.); 8–9 (XLV od 16. VIII. 1234.); 9 (XLVI i XLVII od 17. X. 1234.; LI od 31. VIII. 1235.; LII od 20. IX. 1235.); 10 (LIII od 16. I. 1236.; LVII od 26. IV. 1238.); 11 (LIX, LX, LXI, LXII od 22. XII. 1238.; LXIII od 23. XII. 1238.); 12 (LXV od 7. XII. 1239.; LXVII od 17. I. 1244.); 12–13 (LXIX od 20. VII. 1244.); 13 (LXX od 20. VII. 1246.); 13–14 (LXXIV od 26. VIII. 1247.).

CD III, 361–362, Nr. 315 od 5. VI. 1232.; *CD* IV, 15–19, Nr. 12–15 od 8. VIII. 1236.: *CD* IV, 54–55, Nr. 48 od 26. III. 1238; *CD* IV, 56–57, Nr. 50 od 26. IV. 1238.; *CD* IV, 64–68, Nr. 58–63 od 22. XII. 1238.; *CD* IV, 94–95, Nr. 87–88 od 7. XII. 1239.; *CD* IV, 95, Nr. 89 od 27. XII. 1239.; *CD* IV, 215, Nr. 192 od 5. II. 1244; *CD* IV, 236–240, Nr. 207 od 19. VII. 1244.; *CD* IV, 295–296 , Nr. 261 od 7. VII. 1246; *CD* IV, 297–298, Nr. 263 od 20. VII. 1246.; *CD* IV, 298, Nr. 264 od 3. VIII. 1246.; *CD* IV, 310–311, nr. 273 od 30. I. 1247.; *CD* IV, 322–323, Nr. 285 od 26. VIII. 1247.; *CD* IV, 420, Nr. 365 od 23. V. 1250.; *CD* IV, 494–495, Nr. 430 od 8. V. 1252.

Vego, 1972, 89; 91–92; Kujundžić, 1978, 296–297.

Oko 1250. god. sjedište bosanske biskupije je preseljeno sa lokaliteta Brdo u slavonski grad Đakovo, ponajviše poradi pritiska bosanskih heretika koji su značajno ojačali nakon mongolske invazije Balkana. Bosanski biskup stoluje u Đakovu sigurno 8. V. 1252. god. kada tamo prima pismo trebinjskog biskupa.

145 Béla IV je živio od 1206 do 3. V. 1270. god., a vladao kao kralj Ugarske od 1235. do 1270.

146 Bosanski ban, uz prekide, od 1232. do 1250. god.

147 Vego, 1972, 92: "Bela IV u svojoj povelji od 1244. godine spominje da je njegov brat herceg Koloman darovao bosanskoj biskupiji posjede u Bosni, Usori, Solima i Slavoniji. Herceg Koloman je ovo mogao učiniti u vrijeme križarskih ratovanja u Bosni i Humu, 1234–1238. godine. Bela IV je naprosto ponovio i posjede bosanske crkve darovane od njegovih prethodnika. Isto je učinio i ban Ninoslav kad ga je 1233. godine, papa uzeo pod svoju zaštitu."

148 Negdje se tek rekonstruira kao *supa* (župa) npr. Fermendžin, 1892, 12–13, Nr. LXIX, a negdje kao *supra* (iznad) npr. Theiner, 1863, 296–298 i *CD* IV, 239, Nr. 207.

quadam villa moretur et fratrem eius carnalem manifestum heresiarcam... Iz ovoga bi slijedilo da ne postoji, bar 1232. god., precizno stolno mjesto biskupa Bosne, zemlje koja je u ovom periodu nesumnjivo iznimno ruralnog karaktera, bez gradskih naselja u smislu onoga što je pod "gradom" podrazumijevao srednjovjekovni latinski zapad. Zato se u Rimu, smatralo primarnim, u svrhu sređivanja stanja u već prilično (za Rim) odlutaloj bosanskoj biskupiji i njenog discipliranja i dovođenja u red, ne samo dovođenje lojalnog i pouzdanog biskupa nego i gradnja katedrale i kaptola, kao mjesta koje bi imalo direktnu vezu sa sjedištem Crkve. Katedrala na Brdu tako postaje simbol te regenerirane moći i vlasti rimokatoličke crkve nad zemljom u kojoj među vlastelom, pa samim tim i među običnim narodom, prevladava ono što tadašnji Rim smatra heretičkim učenjem, ponašanjem pa i ustrojem. Čim je Ugarska kraljevina, koja je predstavljala alat, malj rimske crkve nad bosanskim hereticima, značajno uzdrmana sa brutalnom mongolskom invazijom, sukladno tome se ponovo probudila bosanska hereza. I u tim godinama, oko datuma prenosa biskupskog sjedišta sa vrhbosanskog Brda u slavonsko Đakovo, moguće je da je stradala, u nekom napadu bosanskih "patarena", i ta katedrala sa kaptolom koja je za njih predstavljala vidljivi materijalni simbol sustava uspostavljenog krstaškim ratom, stranim utjecajem i pritiskom rimokatoličke Crkve. Nažalost, uništenje katedralne crkve je sigurno imalo i negativan učinak za urbanizaciju, jer je time, praktično u samom začetku zaustavljen onaj proces koji bi doveo do stvaranja neke vrste srednjovjekovnog grada oko katedralne crkve na Brdu, što se često događalo u drugim dijelovima latinskog zapada. Pored katedrale sv. Petra, povelja Bele IV. spominje još jednu rimokatoličku crkvu koja se nalazila na sarajevskom području, i to onu sv. Stefana u Vrutcima.[149] Možda je i ova crkva sv. Stefana uništena oko vremena prenosa sjedišta bosanskog biskupa u udaljeno Đakovo.

Identifikacija lokaliteta Brda gdje je za vrijeme biskupa Ponse bila izgrađena katedralna crkva (sa kaptolom) rimokatoličke bosanske biskupije je u dosadašnjim znanstvenim i stručnim istraživanjima i radovima ili ostajala nedorečena ili se postavljala na različita mjesta unutar današnjeg sarajevskog područja. Ova identifikacije je bila u uskoj odnosnoj vezi i sa odgonetanjem dileme je li postojalo i naselje po imenu Vrhbosna, negdje na prostoru današnjeg Sarajeva, preciznije općina Centar i Stari Grad.

Krunoslav Draganović je u svome separatu o katoličkoj crkvi u srednjovjekovnoj Bosni (iz Napretkove "Poviesti") sažeto, ali i jasno predstavio, do njegovog vremena, prijedloge lociranja biskupske katedrale na Brdu, kao što su Kreševo, Blažuj, lepeničko Banbrdo, Vrhbosna u smislu naselja, Brdo-džamija na Bistriku.[150] Sam K. Draganović je predložio "da je Brdo sa stolnom crkvom sv. Petra bilo na glavici Crkvište (kota 1073) iznad željezničke stanice Pale... Neposredno pod Crkvištem nalazi se i danas selo Brdo, koje je, kako izgleda, sačuvalo svoje staro ime." I Draganović stoji na stajalištu postojanja varoši Vrhbosne. Dimitrije Sergejevski smatra da je u istočnom dijelu današnjeg Sarajeva

[149] O ckrvi u Vrutcima i arheološkom nalazištu v. Glavaš, 1982; Bešlagić, 1982; Mesihović, 2023, 76; 277–278.
[150] Draganović, Poviest, 1942, 742–744.

postojala varošica Vrh-Bosna.[151] Alojz Benac smatra da je postojala varoš po imenu Vrhbosna i da se nalazila u istočnom dijelu današnjeg Sarajeva, i da je imala, izgleda i svoje utvrđenje, koje je po njemu bilo Bijela Tabija.[152] Iako sam ne predlaže lokaciju za vrhbosansko Brdo, Konstantin Jireček je spomenuo različite prijedloge drugih pisaca kao što su Ban – Brdo prema Lepenici, Blažuj, Vrutci. K. Jireček stoji na stajalištu postojanja naselja, grada Vrhbosne.[153] S. Ćirković u svojoj sintezi srednjovjekovne historije Bosne se uopće ne bavi pokušajima lokalizacije vrhbosanskog Brda. Marko Vego je smatrao da je postojalo naselje Vrhbosna, i da se iznad njega nalazio lokalitet Brdo sa izgrađenom katedralom sv. Petra, koji, pozivajući se na Dominika Mandića, smješta na današnje mjesto Brdo-Džamiju kod Bistrika, iako, na osnovi mišljenja Muhameda Hadžijahića, ne isključuje kao mjesto identifikacije podgrađe Debelog Brda.[154] Juraj Kujundžić (odnosno Đuro Basler) je prateći arheološke nalaze i logički zaključujući predložio da se katedrala sv. Petra locira na prostor bivše tekije Skender paše Mihajlovića na mjestu današnjeg privrednog centra Skenderija, dok srednjovjekovno varoš-naselje ubicira između potoka Koševo i poteza Marindvor –Vrbanja.[155] Sa najviše razložnih argumenata, indicija i nalaza raspravama o identifikaciji lokaliteta Brdo i postojanju naselja po imenu Vrhbosna je doprinio Muhamed Hadžijahić.[156] Prema njegovom mišljenju, naselje Vrhbosna nalazilo se "upravo na mjestu gdje je ulaz u Sarajevsku kotlinu, koja se onda tu proširuje u Sarajevsko polje. Taj ravni prostor koji presijeca Miljacka bio bi u neku ruku podgrađe poznatih arheoloških nalazišta Debelog brda sa Soukbunarom i Zlatištem, na kojima su utvrđeni kulturni zaostaci počevši od neoilita pa do duboko u srednji vijek. Nasuprot Debelom brdu stoji brdo zvano Gorica, pa bi podno ovih brda, na potezu širokom kojih 750 metara, stajala vrhbosanska varoš… Baš na lijevoj strani Miljacke postoji i lokalitet Debelo Brdo, pa bi prostor koji označavam kao vrhbosansku varoš bio u izvjesnom smislu podgrađe Debelog Brda. Nije onda bez osnove i pretpostavka da u samome nazivu Debelog Brda treba tražiti rješenje i za Brdo iz 1244. godine."

Ivana Bajo navodi da je lokacija Brda nepoznata, a da je za varoš Vrhbosna najprihvatljivije smatrati da se nalazila u istočnom dijelu današnjeg Sarajeva.[157] Desanka Kovačević-Kojić po pitanju identifikacije lokacije Brda je neodređena, dok o eventualnom postojanju naselja Vrhbosna navodi sljedeće: "За питање које нас занима, важније је установити да ли је стварање црквеног средишта утицало и на формирање градског насеља. У попису крајишта Иса-бега Исхаковића из 1455. године, најнапредније насеље које су Турци затекли у овој жупи био је трг Торник познат из дубровачких извора још од почетка XV вијека. То је у ствари трг израстао

[151] Sergejevski, 1947, 50.
[152] Benac, 1954, 38–41.
[153] Jireček, 1959, 242.
[154] Vego, 1965; Vego, 1972.
[155] Kujundžić, 1978, 298–302.
[156] Hadžijahić, 1970, 289–291.
[157] Bajo, 1974, 56.

на мјесту гдје се још у доба босанске државе трговало уторком.[158] Чак и у случају да постоји континуитет између локалитета Брдо из повеље Беле IV и овог средњовјековног трга, не смије се изгубити из вида да је Торник, највећи трг у жупи Врхбосни, уистину само обичан сеоски трг, чији значај не прелази регионалне оквире.[159] Због тога има још мање основа за претпоставку да се уз остале цркве из повеље Беле IV окупљају трговци и одржавају сајмови, па и отварају тргови, како се то иначе често догађало у средњем вијеку у земљама западне Европе."[160] Salih Jalimam (1988, 79) po obje dileme, tj. o identifikaciji lokaliteta Brda i postojanja naselja Vrhbosna, ostavlja otvorene sve mogućnosti.

Tezu o postojanju naselja Vrhbosna, koje je bilo srednjovjekovni predšasnik Sarajeva, zastupaju i Vladislav Skarić[161] i Hamdija Kreševljaković[162]. Interesantno je stajalište Hazima Šabanovića o pitanju postojanja naselja Vrhbosna. U svojoj knjizi "Bosanski pašaluk" kao da implicite potvrđuje postojanje naselja Vrhbosna. [163] U radu o nastanku Sarajeva iz 1960. god. H. Šabanović nizom argumenata[164] opovrgava postojanje grada Vrhbosne: "Na osnovu svega toga smatram da u Srednjem vijeku nije postojao grad Vrhbosna i da se takve tvrdnje historičara ne mogu dalje podržavati,"[165] ali i naglašava): "...da je u srednjevjekovnoj župi Vrhbosni ili Vrhbosanju postojalo barem istoimeno otvoreno gradsko naselje, varoš, trg, Vrhbosanje kakvih je u Bosni bilo još, ne samo u rudarskim centrima, nego i izvan njih, kao što su npr. Foča, Prača, Zenica, Pljevlja, Prijepolje, itd."[166] H. Šabanović smješta ovu varoši[167]: "...podrug kilometra dalje na zapad sa središtem oko potoka Koševa gdje se sastaje nekoliko starih puteva i dolazi na glavni drum koji pretstavlja današnja Titova ulica. To je prije svega onaj put koji kroz Koševo preko Kobildola vodi u Centralnu Bosnu. Zatim lokalni put kojim se preko potoka Sušice dolazilo iz Pofalića. Dalje, jedan ili dva puta koji su preko Vrhbanje ili Skenderije vodili na spomenuti glavni drum. Tu, na sastavu spomenutih puteva bio je mislim centar male srednjevjekovne varoši Vrhbosanja."[168]

Ključ za rješavanje zagonetke lokacije katedralne crkve se nalazi u ispravno čitanju samo jedne riječi iz Beline povelje iz 1244. god., odnosno da li je *In supra Vrhbozna Burdo* (u župi Vrhbosna Brdo) ili *In supra Vrhbozna Burdo* (iznad Vrhbosne Brdo). U prvom slučaju Brdo se moglo nalaziti bilo gdje na prostoru Vrhbosanske župe, dok bi drugo

---

[158] Д. Ковачевић-Којић, *О средњовјековном тргу на мјесту данашњег Сарајева*, Зборник Филозофског факултета, књ. XI, бр. 1, Београд 1970. (Fusnota je iz originalnog teksta D. Kovačević-Kojić).
[159] Исто, 356, 357. (Fusnota je iz originalnog teksta D. Kovačević-Kojić).
[160] Kovačević-Kojić, 1978, 23–24.
[161] Skarić, 1929; Skarić, 1937, 35–52; Skarić, 1985, 50–65.
[162] Kreševljaković, 1956, 13.
[163] Šabanović, 1959, 37; 116–117; 119.
[164] Šabanović, 1960, 72–76.
[165] Šabanović, 1960, 76.
[166] Šabanović, 1960, 76–77.
[167] Šabanović, 1960, 78.
[168] Šabanović, 1960, 76–80. H. Šabanović (1960, 101) navodi kako je krajem XV. i početkom XVI. st. nastalo i naselje na Skenderiji oko Skender-pašine zavije.

čitanje impliciralo i postojanje naselja pod imenu Vrhbosna iznad kojeg je bio lokalitet Brdo na kojem je izgrađena katedralna crkva sv. Petra. U potonjem slučaju, potrebno je onda znati lokaciju toga eventualnog srednjovjekovnog naselja po imenu Vrhbosna. Međutim, u prilog teze da je možda ipak pravilnije čitati *supa*, a ne *supra* bi išla činjenica da se u istom pasusu Beline povelje gdje se spominje lokalitet Brdo, nailazi i na spomene više drugih župa: *in **sup(r!?)a** Vrhbozna Burdo, cum omnibus suis pertinenciis, ubi ipsa ecclesia cathedralis saneti Petri est fundata, item Bulino, item Knese pole, item Vrudchy ubi est ecclesia sancti Stephani prothomartiris, item in **supa** Neretva Bulino, item in **supa** Lepenicha Rocil, ubi est ecclesia sancti Michaelis, item in **supa** Vidgossa Lubinchi apud ecclesiam beate Virginis, item in Mel apud ecelesiam Cosme et Damiani, item in **supa** Losova apud tres ecclesias, item in **supa** Wzcopla apud ecelesiam beati Johannis, item in **supa** Bored Belmapola, item in comitatu Berez Pracha Byscupina vocata*.

O postojanju katedralne crkve sv. Petra svjedoči i epigrafski spomenik "Natpis Katija" *ILJug* I, 90 = *AHB* p 107 = AE 1948, 241 = EDCS-ID: EDCS-10000199 = HD021888 = TM182013.410[169], pronađen 1940. god. kod nekadašnje Kemaludinove džamije (danas općina Centar Sarajevo, u blizini Vječne vatre).[170] Primarno je ovaj epigrafski spomenik nastao u epohi klasične civilizacije kada se sarajevsko područje nalazilo u okvirima akvesijenske jedinice municipalne autonomije, i na njemu se nalazi spomenut i "paganski" svećenik – flamen Afrodisije. Nekada u srednjem vijeku je ovaj monument iskorišten u sekundarnoj upotrebi, vrlo moguće baš za gradnju katedralne crkve sv. Petra na Brdu, o čemu bi svjedočio i srednjovjekovni dopisani[171] natpis: ...apost/OLI PETRI VERB/....NON POTEST PONER/e...PV... Ovaj spomenik je u kršćanskoj upotrebi služio kao oltarska menza. U ranoosmansko doba, ovaj monument je bio i tercijarno upotrijebljen.

---

[169] EDH: https://edh.ub.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD021888.
O natpisu Katija v. Sergejevski, 1941, 15–18; Sergejevski, 1947, 36–37; 45–46; Vego, 1972, 94; Kujundžić, 1978, 299; Ćeman, 2000, 135; Mesihović, 2007a, 685–686; 688; 889; Mesihović, 2008b, 26–29; Mesihović, 2011, 107–108; Mesihović, 2023, 74; 152–155; 347, fus. 353; 355–359; 372–373; 384; 558–560; 902; 943; 1004; 1054–1059; 1081–1082; 1100; 1117; Šačić Beća, 2016, 397–398; Šačić Beća, 2018, 162–165.

[170] Sergejevski, 1941, 15: "U kolovozu 1940. godine počelo se sa rušenjem jedne od najstarijih džamija u Sarajevu, Kemaludinove džamije u Ferhadiji ulici u centru grada. Bilo je takođe prekopano groblje uz džamiju i porušena zgrada na groblju, pod kojom su se našli starinski muslimanski grobovi. Baš na mjestu ove zgrade, a u dubini od dva i po metra bio je otkopan jedan odlomak stupa sa bazom (u jednom komadu). Materijal je muljika (laporac). Otraga je stup otucan. Stup je visok 0•49 m, od toga na bazu otpada 0•25. Sada se čuva u Carevoj džamiji. Uz ovaj spomenik nije se našlo nikakvih antičkih objekata, niti išta, zbog čega bi se moglo slutiti da je na ovom mjestu postojala jedna antička zgrada."

[171] Prema M.Vegi (1972, 94): "Natpis je najvjerojatnije urezan između 1239. i 1244. godine, a možda i ranije. U ovom drugom slučaju natpis potječe iz stare katedrale, manjeg obima od nove. Ovo nam djelimično potvrđuje, pored ostalog i Belina povelja iz 1244. godine."

Natpis Katija se danas nalazi izložen u stalnoj postavci Zemaljskog muzeja (ali u okviru srednjovjekovne zbirke).

Pored srednjovjekovnog dodatka na natpisu Katija, kao eventualno arheološko svjedočanstvo o katedralnoj crkvi sv. Petra, možda bi bio i kapitel romaničkog stila, pronađen augusta 1940. god. na “lijevoj obali Miljacke kod ljevaonice Ančića (preko vode od električne centrale)”, tj. u Podtekiji, nešto zapadnije od današnje Skenderije, odmah u podnožju u odnosu na Debelo Brdo.[172] D. Sergejevski je ovaj romanički kapitel datirao u XI. st. Zanimljivo je da je jedna strana toga kapitela bila nedovršena, što bi sugeriralo da objekat u kojem se nalazio nije dočekao svoj puni završetak, nego je bio naprasno napušten ili uništen ili na neki drugi način “prepušten vremenu”. Upravo bi ta “nedovršenost” u preciznim detaljima, ovaj kapitel mogla dovesti u vezu sa katedralnom crkvom koja, po svemu sudeći, nije dugo postojala, možda deceniju ili čak i manje.

[172] Sergejevski, 1947, 43–45; Kujundžić, 1978, 298–299; Vego, 1972, 93–94: “Značajan je nalaz srednjovjekovnog kapitela iz XI stoljeća, kod Električne centrale. Ovaj kapitel je sličan kapitelu iz Gradine u Solinu iz istog doba. Nema sumnje da je ovaj kapitel iz Vrhbosne bio u nekoj crkvi ili vili prije građenja nove katedrale.”; Anđelić, 1984, 481; 492.

Upravo to kratko postojanje je moguće uvjetovalo da na objektu ne budu dovršeni neki precizni radovi, posebice ukrasnih detalja. Romanički kapitel se danas nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Preuzeto iz Sergejevski, 1947, 44, sk. 22. i 23.

U Sarajevu je nađena i čaša akvamarinske boje sa staklenim kapima.[173] U jednom sarkofagu je bila čaša čiji oblik može ići od XIV do iz XVI stoljeća, kad su se u nas izrađivali ovalni sarkofazi.[174] Spominje se i zlatarski majstor Nikola Ratkov iz Vrhbosne,[175] što bi impliciralo da je ipak postojalo i naselje sa vrhbosanskim imenom. Po obilnim nalazima rimskog karaktera može se uočiti da je Vrhbosna bila gusto naseljena i u rimsko doba. Na njezinu području i okolici je pronađen rimski kapitel iz IV. stoljeća i rimski grobovi.[176] Prostor koji je zauzimao naseobinski kompleks sa središtem na Debelom Brdu je nesumnjivo pripadao srednjovjekovnoj župi Vrhbosna.

U Rogačićima u Blažuju nalazila se crkva sv. Blaža, u Vrutcima nalazila se crkva sv. Prvomučenika Stefana, a na lokalitetu Brdo u župi Vrhbosni nalazila se i katedralna crkva bosanskog biskupa posvećena sv. Petru. Sudeći prema navedenom, u sarajevskom području nalazilo se crkveno središte za Bosnu, pa je moguće pretpostaviti da se u ranijim srednjovjekovnim periodima, iz kojih se ne raspolaže sa pisanim vrelima, tu nalazilo i političko središte Gornje Bosne. Dok je političko središte kasnije preseljeno sjevernije, prema Visočkom polju, crkveno središte je ostalo u sarajevskom području. Religijske institucije su inače uvijek znatno konzervativnije i manje sklonije promjenama nego što je riječ o političkim institucijama.

---

[173] Anđelić, 1984, 524.

[174] Vego, 1972, 94; Sergejevski, 1947, 14; 22–28; 42–48.

[175] Anđelić, 1984, 526.

[176] Vego, 1972, 93.

ZAKLJUČAK

Dostupna izvorna građa, dosadašnja istraživanja i objavljena literatura omogućavaju da se korištenjem dubinskog metodološkog pristupa dođe i do određenih znanstvenih zaključaka koji se odnose na povijesni fenomen postojanja desitijatskog kastela He..., a posebice na problem njegove lokalizacije. Desitijatski kastel He... je posvjedočen samo na jednom zapisu koji potiče sa kraja druge decenije I. st. n. e., ali pronađeni arheološki materijal može dopunjavati spoznaje i saznanja o ovoj naseobini koja je vezana ne samo za desitijatsko narodnosno ime, nego i za sami bitak ovog domorodačkog naroda koji je prebivao na prostorima Gornje Bosne.

Krajnja destinacija ceste od Salone do desitijatskog kastela He... vjerojatno se nalazila na prostoru obuhvata naseobinskog kompleksa "Debelo Brdo", koja danas pokriva padinske i udolinske dijelove općina Centar Sarajevo i Novo Sarajevo. Riječ je o naseobini dugotrajnog povijesnog postojanja. Njeni začeci su moguće bili u završnim fazama neolitika, dok puni razvitak započinje sa epohom eneolitika. Tijekom postojanja naseobinski kompleks "Debelo Brdo" ili bar neki njegovi pojedini dijelovi doživljavaju i mijene i promjene, u skladu sa zahtijevima vremena i smjenjivanjih epoha. U metalnodobnim epohama, naseobinski kompleks "Debelo Brdo" je tipično gradinsko naselja sa akropolisom (gradinom) na uzvisinama i platoima Debelog Brda, Zlatišta, Vranjača, te podgrađima na padinama Soukbunara i Kovačića sve, pa možda i duž i preko, rijeke Miljacke. Već u brončanom dobu riječ je o bitnom centru za tamošnju pa i okolnu populaciju na sarajevskom području, a moguće i za susjedne gornjobosanske zone. Arheološki nalazi jasno sugeriraju ekonomsko značenje naseobinskog kompleksa "Debelo Brdo" sa razvijenom metalurškom djelatnošću, a zbog dobre komunikacione pozicije kao putnog čvorišta i kao trgovišta u koji dolazi roba i iz Mikenske Grčke. Moguće je da pored ekonomske bitnosti, naše naselje ima i određeno društveno, religijsko pa i političko značenje. Nakon turbulentnih migracionih i političko-narodnosnih promjena tijekom kasnog brončanog doba, naseobinski kompleks "Debelo Brdo" je nastavio svoje postojanje i u starijem i mlađem željeznom, ako ne kao narodnosno i regionalno središte, a ono bar kao lokalno bitno naselje. U vrijeme kada je August vladao imperijem rimskog naroda, u sarajevsko područje, stavivši pod svoju vlast i naše naselje.

Vjerojatno zbog svoje strateške vrijednosti, naseobinski kompleks "Debelo Brdo" je i preživio kataklizmu koja je pogodila ilirske zemlje i njihovu višemilenijumsku tradiciju naseobinskog načina života. Nakon ustanka, na akropolisu ovog naselja se nalazi garnizon rimskih oružanih snaga, vjerojatno je riječ manjoj vojnoj posadi. Vojna utvrda postoji i tijekom narednih stoljeća, dok se podgrađe preobražava u tipično naselje iz epohe klasične grčko-rimske civilizacije koje služi i kao putna stanica, a sve više i kao satelitsko naselje rađajućeg gradskog centra u Lužanima po imenu *Aqu(a)e*. U neko nama nepoznato vrijeme tijekom perioda od I. do početka III. st. n. e., ovo naselje, postaje i sastavnim dijelom jedinice municipalne autonomije sa urbanim i upravnim centrom u Aqu(a)e, koja sigurno obuhvata sarajevsko područje, a vrlo moguće i gravitirajuće dijelove ostatka Gornje Bosne.

Naselje uspješno preživljava i turbulentno vrijeme od posljednjih decenija IV. do sredine V. st. n. e. kada se urušava autoritet i vlast Zapadnog dijela Rimske države. Naseobinski

kompleks sa utvrdom na Debelom Brdu postoji i u vrijeme ostrogotske vladavine i nakon justinijanske rekonkviste i tokom romejske vladavine. Međutim, radikalne političke, civilizacijsko-kulturološke, pa i etničke promjene u prvim decenijama VII. st. nisu mogle mimoići i naše naselje. Iako je vrlo moguće da je sama utvrda bila razorena, na mjestu njenog postojanja i u njenim podgrađima nastavlja se naseobinski život i u vrijeme ranog srednjeg vijeka o čemu svjedoće mnogobrojni keramički nalazi svojstveni tom periodu i odgovarajućem kulturološkom izrazu. Sasvim je moguće da se ovo naselje kao takvo spominje i u spisu romejskog cara Konstantina Porfirogenita po imenu Desnek. Nakon izvjesne lakune u izvornoj građi o našem naselju, prostor na kojem se pružao naseobinski kompleks "Debelo Brdo" ponovo se u XIII. st. javlja u spisima i sa arheološkim materijalom. Postoje indicije da se tu (u zoni nekadašnjeg podgrađa i udolinskog dijela naseobinskog kompleksa) nalazila i rimokatolička katedralna crkva, a u kasnom srednjem vijeku i odgovarajuće naselje – trgovište po imenu Torkovište (nastalo od UTORKOVIŠTE). Ovo otvoreno naselje i trgovište, smješteno na dijelu gdje se nalazio udolinski dio nekadašnjeg naseobinskog kompleksa, je od druge polovice XV. i u prvim decenijama XVI. st. se našlo, zajedno sa svojom višemilenijumskom naseobinskom tradicijom, utopljeno i apsorbirano u izrastajući grad po imenu Sarajevo.

HRESTOMATIJA TEKSTOVA

Kako bi se mogao bolje pratiti i razumijevati stručni i znanstveni tekst (sa opisima, analizama, prijedlozima, zaključcima) smatralo se shodnim da se u knjigu ubaci i širi odjeljak "Prilozi" koji sadržava (u formi copy-paste) hrestomatijske izvadke citiranih radova, članaka, studija te niz različitih tipova karata i mapa sa, što je moguće, detaljnijim topografskim informacijama.

Prilog : Tijek rekonstrukcije teksta sa salonitanskog natpisa *CIL* III, 3198b (p 2275, 2328,19) = *CIL* III, 3201 = *CIL* III, 10156b = *CIL* III, 10159 = *CIL* 17-04, p 131 = D 5829 = *ILJug* I, 263 = D/*ILS* 5829a = Legio-VII 91 = *AHB* p 13 = *AHB* p 479 = Grbic-2014, 47 = AE 1961, 305 = AE 1964, 2 = AE 1965, 8 = AE 2006, +1004 = EDCS-54900235 = HD018013 = TM181937.

Ivan Lučić, 1666.

34:

ESAR DIV AVG III
VSTVS IMP PONT MAX
OTEST. XIIX CO II
A COLONIA SALONITAN

AESAR D AVG F
GVSTVS IMP PONTIFEX MAX
TRIB POTEST XXI .... SIII
VIAM AB SALONIS AD LII .... ASTEL
DAESITIATIVM PER M .... V VSV
CLVI MVNII
ET IDEM VIAM AD I ... AI ... ALN
QVOD DIVI F III ..... IBVS
A SALONIS MVNII .... RIB
CIVITI
CVIVIVS VIAI MILLIA PASSVS SVNT
CLXVII MVNIT PER VEXILIARIOS
LEG VII ET XI
ITE VIAM GABINIANAM
AB SALONIS ANDETRIVM APERVIT
ET MVNIT PER LEG VII

MVNIT .... LVM MONTEM
DIVONVM
MILLIA PASSVVM
LXXVII D
A LEG PRO

Jacob Spon-Wheler, 1678.

III, 79:

TI. CAESAR DIVI AVGVSTI F.
AVGVSTVS IMP.PONTIF.MAX.
TRIB. POTEST. XXI. COS. III.
VIAM A SALONIS AD CASTEL.
DAESITIATIVM PER MILLIA
PASSVVM CLVI MVNIT ET
IDEM VIAM AD IA...... QVOD
DIVI F......VS A SALONIS
MVNIT PER MILLIA PASSVVM
CLVIII
* CVIVS VIAE MILLIA
PASSVVM SVNT CLXVII MV
NIT PER VEXILLARIOS LEG.
VII ET XI. ITEM VIAM GABI
NIANAM AB SALONIS ANDE
TRIVM APERVIT ET MVNIT
PER LEG. VII.

Là même.

TI.CAESAR DIVI AVGVSTI F.
AVGVSTVS IMP. PONT. MAX.
TRIB. POTEST. XIIX COS. II.
A COLONIA SALONEN. PER
MILLIA PASSVVM CLXXVII
A LEG. PRO.......

Daniele Farlati, 1751.

286:

ÆSAR. D. AUG. F.
GUSTUS. IMP. PONTIF. MAX.
TRIB. POTEST. XXI. . . SIII.
VIAM. AB. SALONIS. AD. LIII. . . ASTEL.
DAESITIATIUM. PER. M. . . VUSU.
CLVI. MUNII. . . . .
ET. IDEM. VIAM. AD. I..AI. . . ALN.
QUOD. DIVI. F. III. . . IBUS.
A. SALONIS. MUNII. . . RIB.
CIVITI.
Tab. II.
CUJUS. VIAI. MILLIA. PASSUS. SUNT.
CLXVII. MUNIT. PER. VEXILLARIOS.
LEG. VII. ET. XI.
ITBM. VIAM. GABINIANAM.
AB. SALONIS. ANDETRIUM. APERUIT
ET. MUNIT. PER. LEG. VII.
Tab. III.
MUNIT. LUM. MONTEM.
DIVONUM.
MILLIA. PASSUUM.
LXXVII. D.
A. LEG. PRO.
Tab. IV.
ESAR. DIVI. AUG. III.
USTUS. IMP. PONT. MAX.
OTEST. XIIX. CO. II.
A. COLONIA. SALONITANA.

Carolus Müllerus (*Claudii Ptolemaei Geographia*), 1883.

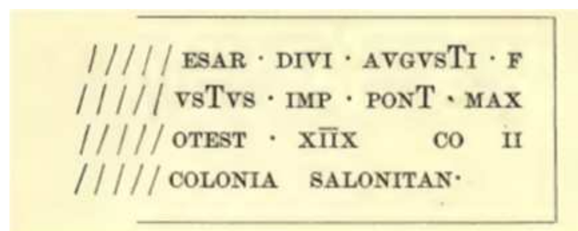
311:

VIAM A SALONIS AD LII ASTEL (castellum)
DÆSITIATIUM PER M. PASSUUM
CLVI MUNIT
ET IDEM VIAM AD LAT..... ALN
QUOD DIVIDT HBIS....... IBUS
A SALONIS MUNIT PER M. PASSUUM
CLVIII

T. G. Jackson, 1887.

58: „In the story above this, the fourth from the ground, is a fragment of a Roman inscription of the Emperor Tiberius, built in face upwards as a window sill.[1]

[1] This inscription is copied, though incorrectly, by Wheler, who also gives another which I did not see, though I heard afterwards it still exists, built into the steeple like the first. It is also of the age of Tiberius, and records the opening of a road from Salona to Andetrium or Clissa. (Fusnota je iz originalnog teksta T. G. Jackson).

Mihovil Abramić, 1928.

37–43: „Želim da se okoristim ovom prigodom i da ovim novo objelodanjenim miljokazima pridodam još neke svoje opaske o natpisima najvažnijim za ceste u staroj Dalmaciji, koji međutim nisu u pravom smislu riječi tituli miliarii, nego građevinski natpisi budуč da govore o cestama koje je dao car Tiberij otvoriti i graditi. To su natpisi CIL., III 3198 = 10156, 3200 i 3201 = 10.159; Dessau, incriptiones Latinae selectae 5829 i 5829a. C. III. 3199 = 10157 ne spada amo. Vrlo dvojim, da li se uopće ovaj građevinski natpis odnaša na ceste kao ostali ovdje navedeni. Slova na sačuvanom fragmentu (III 10157) visoka su 15.5 cm, dok su slova u prvoj brazdi na III 3198 i 3201 tek 6-6.5 cm visoka. Natpisi su uklesani na četiri ploče i bili su s mukom prepisani od samoga Mommsena (*contuli aegre, sed diligenter*), kada su još bile u pločniku – vijencu trećeg sprata splitskog zvonika (*loco aditu difficili, adeoque periculoso*). Docnije ih je O. Hirschfeld u Supplementa Corpusa nadopunio i popravio po vlastitoj kopiji i po onoj L.Jelića. Pri popravku ili bolje rečeno novogradnji splitskog zvonika bili su ovi komadi god. 1896. izvađeni i preneseni u stari Muzej (broj inventara im je 2269-2272 A), što je u Corpusu vol III. na str. 2328/[19] ukratko zabilježeno. Tada je ušla u Corpus samo mala neka opaska W. Kubitscheka ad. N. 3201, naime da je kod ovoga natpisa na originalu ispalo više slova nego je u Corpusu označeno. Potonje se nastojalo tumačiti ove natpise ili samo neki dio njihova sadržaja nekoliko učenjak, kao A.Bauer u Archaeolog – Epigraphische Mitteilungen aus Österreich – Ungarn sv. XVII na str. 135 sk. On je kušao da ustanovi položaj brijega Ulcirus u području Ditiona, do kojega je bila izgrađena cesta iz Salone u udaljenosti od 77 ½ milje i došao do zaključka da je *mons Ulcirus* bio uprav na granici između današnje Dalmacije i Bosne u sedlu kod Graba, sjeverno od Knina. Nekoliko stranica posvjetio je ovim natpisima također A. v. Domaszewski u Westdeutche Zeitschrift 1902. sv. XXI u članku : Die Beneficiarienposten und die römischen Strassennetze na str. 158 – 211 (prevod u talijanskom jeziku u Supplemento al Bullettino Dalmato 1904.) K. Miller navada u svojem djelu : Itineraria Romana (1916) na stra. LXXIV i LXXV pod 6. „der Cippus von Spalato“ naše natpise kao izvor za rimske itinerare i spominje ga opet na str. 184. Napokon se je osvrnuo na iste natpise i W. Kubitschek u svojoj oštroj, ali opravdanoj kritici i recenziji lošega Millerova djela u Göttinger gelehrte Anzeigen 1917. br. 1. i 2. na str. 65 i 66 (separata) očekujući od F. Bulića novu studiju ob ovim spomenicima prigodom njihova prenosa u novi arheološki Muzej[2]. Treba najprije istaknuti činjenicu,

[2] Berlinska disertacija Hans Gross-a: Zur Entstehungs-Geschichte der Tabula Peutingeriana (1913) nije mi pristupačna, ali vidim po Kubitscheku (na str. 116 l. C.) da ima i kod ovoga autora govora o našim spomenicima. (Fusnota je iz originalnog teksta M. Abramića).

da se radi samo o četiti ploče; što je Jelić tvrdio i što je po njemu ušlo također u Corpus, da je bilo na trećem spratu zvonika 19(!) ploča istoga spomenika, to nipošto ne odgovara istini. Vjerovatno je da je bilo 29 komada, možda i više, upotrebljeno za vijenac na trećem spratu zvonika, ali to zna odakle su bili vađeni, da li za tu svrhu novo izrađeni ili ostaci solinskih rimskih spomenika. Natpisi, koji se ovdje po fotografijama na tabl. Reproduciraju, imaju slijedeće mjere.

Ploča	I	(tabla IV)	duga je	103 cm	i	visoka	58.5 cm
„	II	(tabla IV)	„ „	103.5 „	„	„	54 „
„	III	(tabla V)	„ „	105 „	„	„	82.5 „
„	IV	(tabla V)	„ „	105 „	„	„	87.5 „

Deblina pojedinih ploča malo se razlikuju, 29-29·7 cm, dakle jedna rimska stopa.

Ploča I je na gornjoj strani sačuvana u prvobitnom stanju, ima ovdje u sredini staru rupu za dizanje (t. zv. Woli) i dvije dugoljaste, pomoću kojih je bila povezana s balvanom ili vijencom, koji je ležao na njoj. Donja je strana izrađena u XIII stoljeću zubčastim ornamentom romanskog stila; lijevo i desno glatka je, izgleda kao u staro doba.

Ploča II ima gornju stranu izrađenu u romansko doba slično kao na donjoj prve; ostale su tri strane glatke.

Ploča III ima na gornjoj, još u prvobitnom stanju sačuvanoj. strani samo jednu oveću dubinu, koja je u staro doba služila istoj svrsi kao kod ploče I; donja je strana prerađena spomenutim zupčastim ornamentom; 1. i d. su glatke.

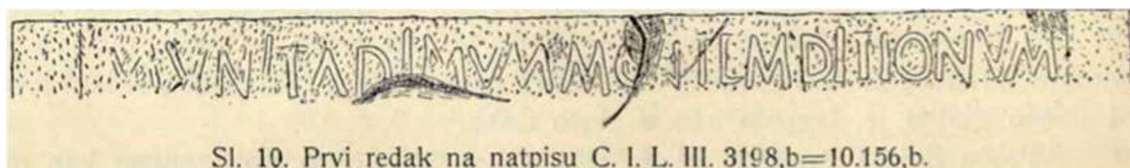
Ploča IV ima gornju i desnu stranu profilovane srednovječnim ornamentom (bila je dakle položena uprav na ćošku trećeg sprata zvonika); druga i lijeva su glatke. Natpis na I mogao sam popuniti time što mi je uspjelo da pročitam zadnji pri izradbi romanskog friza okrnjeni redak, od kojega su u ',Corpusu označena jedva neka slova (C. III 3198 i 10156).....Gornji dio slova, kojima su sastavljene riječi: PROVINCIAE ILLYRICI, potpuno je siguran. Lijevo od prve riječi pripoznao sam u razmaku od 3—4 slova ostatke dvaju slova, valjda od li N. izgleda mi vrlo vjerovatno, ako ne sasvim sigurno, da je u ovom retku bilo uklesano slijedeće:

ad f]in[es] provinciae Illyrici

Natpis na II ostaje kako je objelodanjen u Corpusu. Treba da upozorimo, da je ona brojka V desno povrh prve brazde na ploči I valjda kasnije uklesana nego natpis. Nama se čini nemogućim da je to antikno i da bi to značilo peti stupac ili slično. Isto vrijedi za ostatak slova P na donjem rubu, lijevo na ploči II. Ne može se misliti na to, da je ovo P bio početak imena namjesnika P. DOLABELLA. U tom slučaju moralo je ostati više tragova, kojih nema, akoprem je ploča ovdje neoštećena. Kod natpisa III. nažalost nije mi pošlo za rukom da odgonetam ime onog kaštela Dezitijata, do kojega je bila građena cesta, niti ime rijeke, gdje je svršavala druga cesta, niti imena onih dvaju plemena, kojima bijaše ova rijeka međom. Kamen je ovdje previše izlizan. Ipak se nadam da sam nekoliko tragova više vidio nego je u Corpusu publicirano, o čemu hoću drugom prigodom da pišem. Početak natpisa na IV ploči ima se potpunom sigurnošću čitati ovako:

munit ad imum montem Ditionum /Ulcirum

Treba dakle ispraviti ono ad [sum]mum montem, što se je svuda uvuklo. Zaista i bolje odgovara smislu da je cesta građena do dna brijega

Sl. 10. Prvi redak na natpisu C. I. L. III. 3198,b=10.156,b.

Ulcira, bilo to u kojoj dolini, bilo na kojemu sedlu u planini, nego da je rečeno da je cesta doprla do vrlo visokog brijega Ulcira, da ne govorimo o apsurdnosti: do vrha brijega Ulcira. Važno je sada pitanje: jesu li tekstovi ovih četiriju ploča ulomci samo jednog natpisa ili dva ili više natpisa. Ako prije ispitujemo vanjske oznake koje nam pružaju ovi spomenici, naći ćemo da se ploče I i ll znatno razlikuju u visini (58.5 cm i 45 cm) od ploča III i IV (82.5 cm i 87.5 cm), dok je njihova širina otprilike jednaka. Kada ovo bilježimo i od ove razlike nešto zaključujemo, pretpostavljamo dakako da su ploče samo malo bile otesane na jednom (gornjem ili donjem) horizontalnom rubu, kada se je na njima u XII stoljeću izradio spomenuti friz. Također i slova su srodna među sobom na ploči I i ll, i opet ona na ploči III i IV. Prva su nekoliko šira i manje skućena, druga su vitka a razmaci među njima manji. (Sr. slike na tabl.) Mislim da i nutarnji razlozi govore u prilog tezi, da se moraju spojiti ploče I i II s jedne strane i one III i IV s druge strane. Na ploči II izričito su spomenuti *vexillari legionis VII et XI* kao graditelji one 167 milja duge ceste, a prosto *legio VII* u istoj funkciji za *via Gabiniana*. Naprotiv na ploči III i IV nigdje nije rečeno, tko je izvršio radnje, nego je ovdje samo o caru Tiberiju rečeno: *munit*. Podvlačimo i to da na ploči II piše *ab Salonis*, dok čitamo na ploči III dva puta i na IV jedan put *a Salonis*. Prva ima *millia passus*, a ploča lII i IV uvijek *millia passuum*. Čitajući ploču I i ll in continuo možemo se uvjeriti da je između jedne i druge ispao možda samo jedan redak, u kojemu su primjerice mogla biti spomenuta plemena, kroz koja je vodio novi put, ili uopće ništa. C. III 35198 a = 10156, a i 3200:

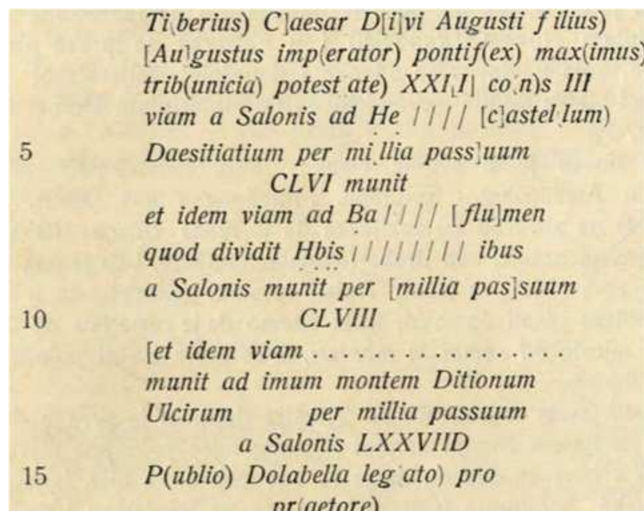
Ti(berius) C]aesar Divi Augusti f(ilius)
Aug]ustus imp(erator) pont(ifex) max(imus
trib(unicia)] potest(ate) XIIX co(n)s(ul) II

viam] a colonia Salonitan(a)
ad f]in[e] s provinciae Illyrici
? .... ?
cuius viai millia passus sunt

CLXVII munit per vexillarios
leg(ionis) VII et XI
item viam Gabininianam
ab Salonis Andetrium aperuit
et munit per leg(ionem) VII

Isto tako kada čitamo ploču IV kao neposredni nastavak Ill, razabrat ćemo da nam fali samo jedan redak i to valjda na gornjem rubu ploče IV, i koji je bio otučen u XIII vijeku

za izradbu višekrat spomenutog friza. Početak ispalog retka mogao je glasiti ovako otprilike: *et idem viam........* C. III. 3201 == 10159 i 3198,b = 10156,b:

Ti(berius) C]aesar D[i]vi Augusti f(ilius)
[Au]gustus imp(erator) pontif(ex) max(imus)
trib(unicia) potest(ate) XXI[I] co(n)s III
viam a Salonis ad He //// [c]astel(lum)
Daesitiatium per mi(llia pass)uum
CLVI munit
et idem viam ad Ba //// [flu]men
quod dividit Hbis //////// ibus
a Salonis munit per [millia pas]suum
CLVIII
[et idem viam ....
munit ad imum montem Ditionum
Ulcirum per millia passuum
a Salonis LXXVIID
P(ublio) Dolabella leg(ato) pro
pr(aetore)

Nije bez dvojbe slučaj, ako pri takvom čitanju ovih dvaju natpisa rezultira neki paralelizam. Na prvom natpisu uklesanom god. 16/17. po Kr. spomenuta je prije neka cesta, duga 167 milja, građena od dviju dalmatinskih legija; na drugom je mjestu navedena mnogo kraća *via Gabiniana*, pri kojoj je bila zaposlena samo *legio VII*. Na drugom natpisu iz godine 20/21. po Kr. navedene su prije dvije duge ceste, jedna od 156, druga od 158 milja, a iza njih na trećem mjestu ona mnogo kraća od 77 ½ milje, koja je išla *ad imum montem Ulcirum*. U razmaku od četiri godine bile su dovršene tri velike ceste i dvije kraće, koje su po stanovitom planu bile građene, da se potpuno umiri i otvori rimskoj trgovini i penetraciji uprav onaj kraj, gdje je bio harao najviše krvavi ustanak i rat od godine 6—9. po Kr., dakle većim dijelom područje današnje Bosne. Na Ballifovoj odličnoj karti[3] vidjet ćemo da je teško moglo biti ovakvih cesta više nego tri, dotično četiri, koje su iz Salone preko Dinare vodile u unutarnjost provincije. Ne uzimajući u obzir cestu, koja je iz Burnuma vodila preko Velebita u Liku, i koja je vjerovatno dovršena već pod Augustom, imamo kao prvu onu, koja je iz Salone preko Promone (i Burnuma?) vodila u Knin i dalje na Grabsko sedlo te preko Grahova polja na sjever u Unsku i Sansku dolinu. Druga ide iz Salone u Aequum (Čitluk kod Sinja), te preko Prologa na Livanjsko polje, Glamoč i dalje do Banjaluke i doline Vrbasa. Treća spajala je Salonu, Trilj (Pons Tiluri) i preko Aržana Duvanjsko polje i Delminium (Županjac) sa Zenicom (Bistue nova) i dolinom Bosne. Četvrta bila je cesta, čiji je početak možda bio Salona—Pons Tiluri (Trilj) — Municipium - Novum (Runovići) i preko planine spajala sa cestom, koja u glavnome odgovara današnjoj —željezničkoj pruzi Mostar—Sarajevo i odatle vodila sjeveroistočno do Municipium Domavianum i u dolinu Drine. A. Bauer došao je u svome članku **„Zum dalmatisch-pannonischen Kriege“ u Archäolog.-Epigraph. Mitteilungen aus Österr.-Ungarn** sv. 17 (1894) “na str. 138 do zaključka da je *mons Ulcirus* na staroj dalmatinsko-bosanskoj granici kod Graba (Rastello di Grab) i da je ona 77 ½ milja duga cesta vodila do ove tačke. Trebat

[3] Pridodana je karta već spomenutoj knjizi: Ballif-Patsch, Römische Straßen in Bosnien und der Hercegovina (Wien-1893). (Fusnota je iz originalnog teksta M. Abramića).

će sada ispitivati, da li može još Bauerova hipoteza ostati na snazi, kada čitamo da je cesta išla *ad imum montem Ulcirum* mjesto *od summum montem*, ili se mora tražiti položaj Ulcira na drugom mjestu.

Od triju dužih cesta sagrađenih od Tiberija dopirala je prva u dužini od 167 milja — po našem čitanju natpisa — do granice pokrajine Illyricum. Moramo računati s mogućnošću da da je to baš ona cesta bila, koja je iz Salone vodila preko Aequum-a (Čitluk) i Prologa na Banjaluku i do Save i na kojoj su nađeni mnogi miljokazi još *in situ*, dva sa udaljenosti označenom od Salone sa *XXXIII m. p.* i *LXV m. p.* (sr. Ballifovu kartu). Neku poteškoću imamo u tome što neznamo, u kojem je obsegu riječ *lllyricum* na našem natpisu upotrebljena, da li u širem (Dalmatia, Pannoniae i jedan dio Moesiae) ili u užem (rimska pokrajina Dalmatia). Kada Augustus u *Monumentum Ancyranum* 5,44. kaže *protulique fines Illyrici ad ripam fluminis Danuvii*, onda ova riječ obuhvata bezdvojbeno i Dalmaciju i Panonije. Do diobe velikog Illyricuma u *superior provincia Illyricum* i *inferior provincia Illyricum* došlo je, ako ne još za dalmatinsko-panonskog ustanka, to mislimo neposredno zatim. Za vrijeme našeg natpisa (16/17. po Kr.) naziv *lllyricum* mogao bi dakle biti isto što i *Dalmatia*. Zato dakle ipak držimo mogućim, da je baš prigodom dovršenja ove velike ceste stanica ili naseobina na granice pokrajine Ilirika u užem smislu riječi (== Dalmacije) mogla dobiti naziv *ad fines*. To bi bila stanica zabilježena na Peutingerovoj tabuli na pruzi *Servitio — Salona* i kod Geogr. Rav. 217,16 (sr. Pauly - Wissowa, Realencyclopidie VI str. 2325). Sama cesta kao najvažniji spoj između Salone i Podunavlja, odnosno Posavlja bila bi identična s onom na Peutingerovoj tabuli: *Salona — Aequo —Inalperio — Bariduo — lonaria — Saritte — Indenea — Baloie — Leusaba — Lamatis — Castra — ad fines — Servitio* i s onom u Itinerarium Antonini p. 268 ss: *Salonas — Aequo — Pelva — Salviae — Sarnade — Leusaba — Aemate — ad Ladios — Servitti* (na pruzi *a Sirmio Salonas*). Buduć da udaljenost *Servitium — Salonae* iznaša po Itinerariju samo 154 mp. i *Servitium — ad fines* po Tabuli 16 mp., bila bi po ovoj kombinaciji dalečina *Salonae — ad fines* samo 138 mp! Ali nije isključeno daje u Itinerariju na ovoj pruzi koja stanica i njezina brojka ispala, tako bi se udaljenost *a Salonis — ad fines provinciae Illyrici* sa 165 m.p., koju dobivamo po našem čitanju gornjih natpisa ipak mogla dovesti u sklad s onom koju rekonstruiramo po Itineraru i Tabuli. Na priloženoj karti unio sam do sada pouzdano ustanovljene rimske ceste u bližoj i daljnjoj okolici Salone i zabilježio sam gdje se svaki miljokaz našao (odnosno — ako nalažište nije poznato — gdje se čuva).„

Attilio Budrovich, 1954–1957.

92: "Le molte ore che ho passate, a piu riprese, fin dal 1933, a scrutare il monumento con ogni effetto di luce, forse non sono state inutili. Nella riga : „*viam a Salonis ad He /// [c]astel(um) / Daesitiatium*" ho intravisto la traccia di una linea curva che non può appartenere che alla metà inferiore dell'arco di una *D* o *B*; dal grado dì curvatura della traccia, ho giudicato trattarsi certamente di una *D*; la parte verticale della lettera sí vede con sufficiente chiarezza. Il grado di sicurezza dì tale lettura è forse superiore a quello che si riferisce alla primie due lettere. Con questa aggiunta si può completare facilmente

il nome del castellum, perché dopo la *D* non resta che lo spazio per due lettere, vale a dire terminazione o uscita del toponimo e quindi il nome completo del castellum dev'essere : „*HEDUM“ (o HEDOS.*)[4]. In favore della lettura HEDVM parlerebbero i nomi dì due castelli nell'Epiro, ricordati da Procopio (de aedificiiis, ed Dindorf, p, 278, 15), Infatti tra i »castella renovata Epiri veteris“: ʿ Ἡδωνες (p. 279, 29). Bisogna qui riccordare che l'Epiro è territorio anch' esso essenzialmente illirico. I nomi non figurano in Paulì Wìssowa. L̓ ubicazione del catello si deve cercare nel territorio di Sarajevo. A ??? km (in linea d̓ aria) a N. E. di questa città e precisamente nel villaggio di Breza fu trovata nel 1929 una iscrizione con le parole: „....“*princeps Desitiati(um)*....pubblicata da G.Čremošnik e D. Sergejevski, in Novitates Musei Sarajevoensis ??? Nr. 9, pag. 8-9 (1930) e riportata anche da Vulić in „Glas“ dell̓ Acc, serba CLV, p. 16.”.

Adolf Jagenteufel, 1958.

*col.*12:

CIL III 3201 (= 10159 = D. 5829a) + 3198b (= 10156b = zweiter Teil der Inschrift D. 5829) = Abramić, Vjesnik XLIX (1926/1927) 151, Taf. II = Saria, Klio XXVI (1933) 279 f.: Salonae.

[Ti(berius) C]aesar d[i]vi Augusti f(ilius) / [Au]gustus imp(erator) pontif(ex) max(imus) / trib(unicia) potest(ate) XXI[73]*) co(n)s(ul) III / viam a Salonis ad He..... [c]astel(lum) /*[5] *Daesitiatium per mi[llia pass]uum / CLVI munit / et idem viam ad Ba...... [flu]men / quod dividit Hbis............ibus / a Salonis munit per [millia pas]suum /*[10] *CLVIII / [et idem viam ....] / munit ad imum montem Ditionum / Ulcirum per millia passuum / a Salonis LXXVIID /*[15] *P(ublio) Dolabella leg(ato) pro / pr(aetore).* (19/20 n. Chr.)

col. 15: “Das unter 5 angeführte Plattenpaar spricht von drei Straßen: die erstgenannte ist 156 römische Meilen lang und führt ins Gebiet der Daesitiaten, die zum Gerichtsbezirk von Narona gehörten[5]; der Name des Kastells, das als Endpunkt dieser Straße genannt wird, ist unbekannt.”

Božidar Ferjančić, 1959.

[4] In una amichevole comunicazione orale il dott. Abramić, da me interpellato in proposito scibe a dirmi che egli pensava a qualcosa di simile ad un HEBRON. Questo confermerebbe quanto ho rilevato a proposito della traccia di una linea cirva che non puo essere che una B o D. Ma naturalmente ho detto perche opto senzàltro per una D. (Fusnota je iz originalnog teksta A. Budrovich).

[5] Plin., nat. hist. III 142/143. (Fusnota je iz originalnog teksta A. Jagenteufela).

58: „*У* покрштеној Србији су насељени градоби : Дестиник (το Δεστινόκον)[6], Чернавуск [7], Међуречје (το Μεγυρέτους)[8], Дреснеик [9], Лесник[10], Салинес [11], и у области Босне (εἰς το χωρίον Βόσονα)[12] Котор[13] і Десник [14].

[6] Одређивање положаја овог града олакшано је податком да је Клонимир 897/8 г., ушао у један од српских градова Дестиник (De adm. irap. c. 32, 76), из чега се јасно види да се Δεσπνίκιν налазио у близини бугарске границе. Међутим, и поред ових индиција *Schafarlk*, II 260, тражи Дестиник на Доњој Дрини, где постоје села Дисит и Десна. *Новаковић*, Српске области 143—145, претпоставља да је Дестиник можда Дежево, у области Рашке. Исто: *Грош*, Известин 154. Сматрајући да словенски облик имена овог града треба да гласи ДЂСТНИЦЗ или ДЂСТЂНИК, *Jireček*, Trgovački drumovi 55, га локализује у околину Сјенице. Исто: *šišić*, Povjest 459. Skok, Orisnamenstudien 234 π. 1, објашњава глас к у облику Δεσπνίκον као скраћеницу за иаотроу = град и претпоставља да је у питању село Дрсник (Дрт>стникЂ, ДрсвникЂ), југоисточно од Пећи. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Ferjančića).

[7] За град го Τξερναβουσκέη *Schafarlk*, II 260, само спомиње нека места са сличиим именом: Бучје у Србији и Бјелабуча у Босни. Исто: *Новаковић*, Српске области 146; *Грош*, Известии 154. *Jireček*, Trgovački drumovi 55, сматра да Константинов назив долази од Црни Врх, Црна Стена, како се у XIII в. зове жупа'манастира Милешева. Исто: *šišić*, Povjest 459. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Ferjančića).

[8] За овај град чији словенски облик гласи Међуречје *Schafarik*, II 260 sq , претпоставља да је истоимени крај код Јагодине. Исто: *ГроШ*, Известин 155. Новаковић, Српске области 140—143, тражи Међуречје у ужичком крају, на са ставцима Мораве и Ђетине, или у сливу Ибра на месту града Маглича. Како се под Самобором код Горажда налазио suburbium Међуречје, а на саставу Таре и Пиве, испод тврђаве Сокола, постоје рушевине неког града, *Jireček*, Trgovački drumovi 55 si., мисли да се један од ова два локалитета звао у X в. Међуречје Исто' *Šišić*, Povjest 459; *Skok*, Ortsnamenstudien 233. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Ferjančića).

[9] За □о Δρεσνεήκ *Schafarik*, II 261, претпоставља да је место Дрежник у ужичком округу. Исто: *Новаковић*, Српске области 142; *ГроШ*, Известин 155. По мишљењу *Jirečeka*, Trgovački drumovi 56, у питању је Плевље, које се у средњем веку звало Брезница. Исто: *štšlć*, Povjest 459. Ово прихвата и *Skok*, Ortsnamenstudien 233 sq., објашњавајући крајњи глас х као скраћеницу за хаоrpov= град а εη са т>ј; тај облик је касније супстантивиран помоћу -ик и -ица. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Ferjančića).

[10] Топоним □о Λεβνήκ *Schafarik*, II 261, идентификује с Љешницом на реци Јадру. Исто: *Грош*, Извесгиа 155; *Jireček*, Trgovački drumovi 56. *Račkl*, LJocumenta 1,415, претпоставља да је у питању место ЉешЂник у околини Призрена, док *Новаковић*, Српске области 139 сл., тражи Константинов град у Љешници испод Видојевице, где су се у његово време налазили остацн старог града. Облик из DAI је субстантивирани придев од лешка < лешк+Ђн+ица или ЛешЂникЂ< лешк+Ђн+икЂ. Cf. *Skok*, Ortsnamenstudien 234. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Ferjančića).

[11] Σαλινές]е средњовековни град Соли данашња Тузла. Уп. *Jireček,* Trgovački drumovi 51. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Ferjančića).

[12] Летопис попа Дукљанина 306 сл. такође говори о Босни као о саставном делу српске државе. Међутим, поставља се питање када је Босна то постала. По мишљењу *M. Preloga*, Studije iz bosanske povijesti, XXII izveštaj Velike gimnazije u Sarajevu (1907—1908) 3—8, Босна се за владе краља Томислава налазила у саставу Хрватске, али за време опадања хрватске моћи, после Крешимира, Босна долази под власт Часлава. Наведену претпоставку *šišić*, Povjest 462 si., поткрепљује с два доказа: с једне стране Хрвати се нису ограничили само н,1 Далмацију, већ су поселн део Илирика и Панонпје, а с друге стране ратови између Хрватске и бугарског кнеза Бориса (в. пр. 127) подразумевају заједничку границу између ове две земље, која је могла да се налази само у Босни. *Hauptmann*, Koje su sile 176, 181, сматра да је хрватско-бугарска граница могла да се налази негде у углу између Саве и Босне, јер су Бугари од 879 г. држали Срем; Босна, која је у IX в. припојена Србији долази са осталом српском територијом под власт Бугара, а Хрвати освајају ову област тек после Чаславове смрти. За време Часлава, Босна је свакако била под влашћу Србије, ма да се већ појављују знаци њене самосталности: у DAI Босна се спомиње као нешто посебно „област Босне" (to χωρίον Βόσονα). Тај географски појам обухвата Врхбосну док će о североисточном делу области с градом Соли, у DAI говори као о српској земљи. Уп. *В. Ћоровић*, Територијални развој босанске државе у средњем веку, Глас САН 167 (1935) 9 сл.; *Исши*, Хисторија I, 71; Историја 515. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Ferjančića).

Géza Alföldy, 1964.

247–250: „Die Inschrift ist ursprünglich von Mommsen im III. Band des CIL in der folgenden Form veröffentlicht worden:[15]

ti.cAESAR.DIVI.AVGVSTI.F
auGVSTVS.IMP.PONTIF.MAX.
TRIB.POTEST.XXI COS.III
VIAM.A.SALONIS.AD.LII |||ASTEL
DAESITIATIVM PER M PassVVM
CLVI. MVNIT
ET IDEM VIAM AD LAT |||||DALN
QVOD DIVIDTHBIS ||||||IBVS
A SALONIS MVNIT pER m pasSVVM
CLVIII

Die Ergänzung der Zeilen 7 und 8 wurde unseres Wissens zum ersten Male durch C. Müller versucht.[16] Die von ihm vorgeschlagene, völlig unwahrscheinliche Ergänzung hiesse:

viam ad Latovic(or um) balneum, quod dividit hibi (pro ibi) Sav(ensem) vel Sav(enses) ab Iapodibus.

Eine andere Ergänzung wurde für die Zeilen 7 und 8 durch L. Jelic vorgeschlagen; er hat nämlich erkannt, dass der Gemeindename, der in Zeile 8 an erster Stelle erwähnt wird, sich auf den Stamm der Breuci bezieht:[17]

viam ad Em[atem flu]men, qoud dividit Breu[cos a Dition]ibus.

Gegen Jelic wurde Zeile 8 durch F. Bulic in der folgenden Form gelesen und ergänzt:[18]

quod dividit Bis[tuates a Ditioni]bus.

Im Bd. III. des CIL ha t 0 . Hirschfeld die Lesung von Mommsen folgendermassen modifiziert:[19]

---

[13] За град τα Κάτερα *Schafarik*, II 261, претпоставља да је Которско на реци Босни, док се *Новаковић*, Српске области 138 сл., колеба између два решења: Котор у сарајевској области или Котор на реци Врбањи, притоци Врбаса. *Prelog*, Studije iz bosanske povijesti 7, тражи Котор на југоисточној ивици Сарајевског поља, где се налазило преисториско насеље, римски град и вероватно словенско утврђење. *šišić*, Povjest 261, идентификује Константинов град с Которцем близу Илиџе, где се налазило узвишење названо градина. Исто: *Skok*, Ortsnamenstudien 236. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Ferjančića).

[14] То Δεονήκ *Schafarik*, II 261, идентифнкује с местом Дешањ — Тешав, на речици која се улива у Босну. Исто: *Jireček*, Trgovački drumovi 50. По *Новаковићу*, Српске области 139, у питању је Тешањ, чије је име гласило Тесањ^па је из облика за генитив једнине — Тешња глас ш прешао и у номинатив. *šišić*, Povjest 461, мисли да је један од три града (Бобовац, Сутјеска и Трстивица), променио своје старо име Δεσνήκ. Исто: *Skok*, Ortsnamenstudien 236, који и овде крајњи глас к тумачи као скраћеницу за ха<проу= град. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Ferjančića).

[15] CIL III 3201. (Fusnota je iz originalnog teksta G. Alföldya).

[16] C. MÜLLER: Claudii Ptolemaei Geographia, Paris 1883, 311. (Fusnota je iz originalnog teksta G. Alföldya).

[17] Siehe CIL III p. 1652. (Fusnota je iz originalnog teksta G. Alföldya).

[18] Siehe CI L II I p. 1652. (Fusnota je iz originalnog teksta G. Alföldya).

[19] CIL III 10159. (Fusnota je iz originalnog teksta G. Alföldya).

|AESAR.DIVI.AVGVSTI.F
|VGVSTVS.IMP.PONTIF.MAX
TRIB.POTEST.XXI.|OS III
VIAM.A.SALONIS.AD HE|||ASTEL
DAESITIATIVM PER M||||||VVM
CLVI.MVNIT
ET. IDEM.VIAMAD BA|||||MI N
QVOD DIVIDIHBIS|||||IBVS
A.SALONIS.MVNI|||||SVVM
CLVIII

Sehr eingehend hat sich mit der Inschrift M. Abramic beschäftigt, der als erster erkannte, dass die bis dahin gesondert behandelte Strassenbautafel (CIL I H 3198 b = 10156 b) gar nichts anderes als die untere Hälft e der oben zitierten Inschrift (CIL 3201 = 10159) bildet. Abramic hat die folgende Lesung für den vollständigen Text gegeben:[20]

Ti(berius) C]aesar D[i]vi Augusti f(ilius)
Au]gustus imp(erator) pontif(ex) max(imus)
trib(unicia) potest(ate) XXI[I] co(n)s(ul) III
viam a Salonis ad He|||| [c]astel(lum)
Daesitiatium per mi[llia pass]uum
CLVI munit
et idem viam ad Ba|||| [flu]men
quod dividit Hbis|||||||||ibus
a Salonis munit per [millia pas]suum
CLVIII
et idem viam ....
munit ad imum montem Ditionum
Ulcirum per millia passuum
a Salonis LXXVII D
P(ublio)Dolabella leg(ato)pro
pr(aetore)

Für die Ergänzung des Flussnamens in Zeile 7 hatt e B. Saria einen Vorschlag; nach ihm stand hier der Name des bei Vellerns (2, 114, 4) erwähnten Bathinus flurnen.[21]

In der neueren Literatur akzeptiert man im allgemeinen die Lesung von Abramic,[22] meistens zusammen mit der von Saria vorgeschlagenen Ergänzung, aber die Identifizierung des Flusses macht weitere Schwierigkeiten (siehe weiter unten).

---

[20] M . ABRAMIC : VAHD 49 (1926-27) 151 und Starinar III, 4 (1928) 41. (Fusnota je iz originalnog teksta G. Alföldya).

[21] B . SARIA : Klio 23 (1929) 92 ff. und Klio 2 5 (1933) 279 ff. (Fusnota je iz originalnog teksta G. Alföldya).

[22] Siehe vor allem A. BETZ: Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien. Wien 1938, 28 f., A . JAGENTEUFEL : Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian. Wien 1958 , 14 , E . PASALIC : Antička naselja i komunikaeije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1960 , 51 usw. BETZ hält die Korrektur der tribunicia potestas mit der Jahreszahl *XXI[I*] für unbegründet, op. eit. 28, Anm. 77. (Fusnota je iz originalnog teksta G. Alföldya).

Die Inschrift wurde neuerdings durch A. Budrovich eingehender untersucht; er schlug — gegenüber den früheren Lesungen — mehrere Modifikationen vor.[23] Er liest in Zeile 4 nicht bloss einfach *HE*, sondern *HED*, und im Text stand nach ihm wohl *HEDVM* oder *HEDOS*. In Zeile 7 glaubt er zweifellos *BAT* oder evtl. sogar *BATH* sehen zu können; es mag also in der Ta t der Name des Bathinus flumen sein. Was die Lesung der Zeile 8 betrifft, hält Budrovich die Lesung und Ergänzung von Jelic für sehr wahrscheinlich, also: quod dividit *Breucos a Ditionibus*.

Der vollständige Text der Inschrift wurde zuletzt von J. Šašel, in seinem vorzüglichen Corpus der neuerdings in Jugoslawien gefundenen römischen Inschriften veröffentlicht.[24] Šašel übernimmt die Lesung von Budrovich, und so heisst bei ihm in Zeile 4: *He[dum c]astel(lum);* in Zeile 7: *Bath[inum flu]men*; in Zeile 8: *Breu[cos a Dition]ibus*; es wird zu dem letzteren allerdings bemerkt: «supplementum non satis certum».

Wir fanden Gelegenheit, die Inschrift im Sommer 1962 im Archäologischen Museum von Split zu untersuchen. Wir vermochten den oberen Teil der Inschrift (CIL III 3201 = 10159) — unter Anwendung von verschiedenartiger Beleuchtungstechnik — folgendermassen zu lesen :

[Ti. C]aesar divi Augusti f.
[A]ugustus imp. pontif. max.
trib. potest. XXI cos. III
viam a Salonis ad Hedum castel(lum)
Daesitiatium per mill[i]a passuum
CLVI munit
et idem viam ad Batinum flumen
quod dividit Breuc[o]s Oseriatibus
a Salonis munit per mi[lli]a passuum
CLVIII

Die Buchstaben, die in den Zeilen 1, 2, 5 und 9 von Abramic ergänzt wurden, und die be uns ohne Klammern angegeben werden, sind mehr oder weniger sichtbar. Es steht in Zeile 3 *trib. potest. XXI.*[25] In Zeile 4 ha t man ohne Zweifel: *HEDVM* ; sichtbar ist aus dem problematischen Teil des Textes folgendes:

AD·HEDVMCASTEL

In den Zeilen 7—8 lassen sich die folgenden Buchstaben bzw. Buchstabenreste entnehmen:

---

[23] A. BUDROVICH : VAHD 56—59/2 (1954—57) 91 ff. (Fusnota je iz originalnog teksta G. Alföldya).
[24] A. et J. ŠAŠEL: Inscriptiones Latinae quae in et editae sunt. Situla 5. Ljubljana 1963, p. 92, Nr. 263. Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae. (Fusnota je iz originalnog teksta G. Alföldya).
[25] Vgl. Anm. 8. (Fusnota je iz originalnog teksta G. Alföldya).

ET·IDEM·VIAM·AD·BATINVM·FLVMEN
QVOD·DIVIDIT·BREVCOSOSERIATIBVS

Es sei noch, was die Lesung betrifft, folgendes hervorgehoben: der Name des Flusses in Zeile 7 heisst nach der Inschrift zweifellos nicht „*Bathinus*“, sondern Batinus. Es steht auch über jeden Zweifel, dass in Zeile 8 zwischen den beiden Gemeindenamen keine Präposition a oder ab benutzt wurde; es liesse sich als Parallele für die grammatische Konstruktion eine Stelle aus Ulpian anführen: *Sicilia modico freto Italia dividitur* (Dig. 50, 16, 99). Unsere Lesung der beiden Gemein - denamen eliminiert jene Schwierigkeit, die sich aus den früheren Lesungen ergab;[26] andrerseits ermöglicht die Revision dieser Inschrift eine neue Beleuchtung mehrerer solcher Probleme der antiken Geographie, die die Provinzen Dalmatien und Pannonién betreffen.[27]

Géza Alföldy, 1965a, nešto modicirana, preciznija verzija u odnosu na raniji opis rekonstrukcije.

323–326: „Lesimg nach Mommsen[28] :

ti. cAESAR. DIVI. AVGVST. F
auGVSTVS. IMP. PONTIF. MAX.
TRIB. POTEST. XXI COS. III
VIAM. A. SALONIS. AD. LII///ASTEI
5 DAESITIATIVM PER M PassVVM
CLVI . MVNIT
ET IDEM VIAM AD LAT/////ALN
QVOD DIVIDTHBIS//////IBVS
A SALONIS MVNIT pER m pasSVVM
10 CLVIII

2. C. Müller[29] gibt für die Zeilen 7—8 eine ganz unwahrscheinliche Ergänzung: *viam ad Latovic(orum) balneum, quod dividit hibi (pro ibi) Sav(ensem*) vel *Sav(enses) ab Iapodibus*.

3. L. Jelić[30] ergänzt die Zeilen 7- 8 folgendermaßen : *viam ad Em[atem flu]men, quod dividit Breu[cos a Dition]ibus*. Es sei hier angemerkt, daß die richtige Lesung des ersten

[26] 12 Die Ergänzung *Breu[cos a Dition ibus* kann auch schon deswegen nicht zutreffen, weil der Stamm der *Ditiones* in Südwest-Bosnien keine gemeinsame Grenze mit den *Breuci* in Südost-Pannonien haben kann. Die Lesung *Hbis/////ibus* ist schon vornherein unwahrscheinlich, weil wir keine illyrischen Namen kennen, die mit *Hb*- beginnen; mit einem solchen Namen kann man kaum rechnen. (Fusnota je iz originalnog teksta G. Alföldya).

[27] Kurz haben wir diese Fragen anlässlich der neuen Lesung der Inschrift berührt: Situla 7 (1964) im Druck.

[28] CIL III 3201. (Fusnota je iz originalnog teksta G. Alföldya).
Opaska S. M.: u Alföldy, 1965b, 108 u 6. redu stoji samo CLVI,

[29] C. Müller, Claudii Ptolemaei Geographie, Paris 1884, 311 (vgl. CIL III 10159). (Fusnota je iz originalnog teksta G. Alföldya). U Alföldy, 1965b, 109, linea 1, stoji pravilnija godina izdanja 1883 (opaska S.M.).

[30] Vgl. CIL III 10159. (Fusnota je iz originalnog teksta G. Alföldya). U Alföldy, 1965b, 109, linea 5, stoji CIL III p. 1652 (opaska S. M.).

Gemeindenamens allein von Jelic (und nach ihm von A. Budrovich[31]) angenommen wurde.

4. F. Bulić[32] liest und ergänzt Zeile 8 in der Form *Bis[tuates a Ditioni]bus*.

5. Lesung nach Hirschfeld[33]:

/AESAR.DIVI.AVGVSTI.F
/VGVSTVS.IMP.PONTIF.MAX
TRIB.POTEST. XXI./OS III
VIAM.A.SALONIS.AD HE//ASTEL
DAESITIATIVM PER M/... VVM
CLVI . MVNIT
ET.IDEM.VIAM AD BA/... MI N
QVOD DIVIDIHBIS // IBVS
A.SALONIS.MVNI... SVVM
CLVIII

6. Lesung nach Abramić[34] :

Ti(berius) C]aesar D[i]vi Augusti f(ilius)
Au]gustus imp(erator) pontif(ex) max(imus)
trib(unicia) potest(ate) XXI[I] co(n)s(ul) III
viam a Salonis ad He/// *[c]astel(lum)*
Daesitiatum per mi[llia pass]uum
CLVI munit
et idem viam ad Ba/... *[flu]men*
quod dividit Hbis/... *ibus*
a Salonis munit per [millia pas]suum
CLVIII
[et idem viam ....]
munit ad imum montem Ditionum
Ulcirum per millia passum
a Salonis LXXVII D
P(ublio) Dolabella leg(ato) pro
pr(aetore)

Der zweite Teil der Inschrift[35] wurde von Abramic richtig mit der vorher gesondert behandelten Inschrift[36] verbunden.[37]

7. B. Saria[38] ergänzt in der 7. Zeile den Namen des *Bathinus flumen*, der bei Vellerns (2, 114, 4) erwähnt wird.

---

[31] A. Budrovic, Vjestnik za archeologiju i historiju dalmatinsku 56–59, 1954—1957, 91 ff. (Fusnota je iz originalnog teksta G. Alföldya).
[32] Vgl. CIL III 10159. (Fusnota je iz originalnog teksta G. Alföldya). U Alföldy, 1965b, 109, linea 10, stoji CIL III p. 1652 (opaska S. M.).
[33] CIL III 10159. (Fusnota je iz originalnog teksta G. Alföldya).
Opaska S.M. : u Alföldy, 1965b, 109 u 3. redu stoji XXI./OS III, u 6. redu stoji samo CLVI, u 7. redu stoji VIAMAD.
[34] M. Abramić, Vjestnik za archeologiju i historiju dalmatinsku 49, 1926–27, 151. Ders., Starinar III 4, 1928, 41. (Fusnota je iz originalnog teksta G. Alföldya).
[35] CIL III 3198b. vgl. 10156b. (Fusnota je iz originalnog teksta G. Alföldya).
[36] CIL III 3201, vgl. 10159. (Fusnota je iz originalnog teksta G. Alföldya).
[37] Opaska S.M. : u Alföldy, 1965b, 109 tekst se nastavlja: …und der Text, den man früher in der Form *[...mu]nit ad [sum]mum montem* las, wurde von ihm richtig gelesen.

8. A. Budrovich[39] erkennt in der 4. Zeile *HED*, das entweder *HEDVM* oder *HEDOS* zu lesen sein. In der 7. Zeile liest Budrovich *BAT* oder vielleicht *BATH*, also tatsächlich den Namen des *Bathinus flumen*. In der 8. Zeile übernimmt Budrovich die Ergänzung von Jelić[40] *quod dividit Breu[cos a Dition]ibus*.[41]

In der neueren Literatur wird im allgemeinen die Lesung von Abramić[42] übernommen[43].

Im Sommer des Jahres 1962 hatten wir die Möglichkeit, die Inschrift im Arheoloski Muzej von Split zu untersuchen. Die Lesung des oberen Teiles[44] geben wir folgendermaßen :

[Ti. C]aesar divi Augusti f.
[A]ugustus imp. pontif. max.
trib. potest. XXI cos. III
viam a Salonis ad Hedum castel(lum)
Daesitiatium per mill[i]a passuum
CLVI munit
et idem viam ad Batinum flumen
quod dividit Breuc[o]s Oseriatibus
a Salanis munit per mi[lli] a passuum
CLVIII

In den Zeilen 1, 2, 5 und 9 sind die von Abramić ergänzten und bei uns nicht in Klammern gesetzten Buchstaben mehr oder weniger deutlich erkennbar. In der 4. Zeile stand zweifellos *HEDVM*; die Reste der Buchstaben *V* und *M* wie auch des *C* am Anfang des Wortes castel(lum) können ohne besondere Schwierigkeit festgestellt werden. In den Zeilen 7- 8 wird unsere Lesung durch die erkennbaren Buchstaben oder Buchstabenrest gestützt.[45] Es sei darauf hingewiesen, daß der Name des Flusses in der Inschrift Batinus und nicht Bathinus ist. Ferner steht fest, daß zwischen den beiden Gemeindenamen kein ab stand (zur grammatischen Konstruktion vgl. etwa Ulp. Dig.

---

[38] B. Saria, Klio 23, 1929, 91 ff. Ders., Klio 25, 1933, 279ff. (Fusnota je iz originalnog teksta G. Alföldya).
[39] A. Budrovié, Vjestnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 56–59, 1954–1957, 2, 91 ff. (Fusnota je iz originalnog teksta G. Alföldya).
[40] Vgl. CIL III 10159 (vgl. o. Nr. 3). (Fusnota je iz originalnog teksta G. Alföldya).
[41] Opaska S.M. : u Alföldy, 1965b, 110 ova rečenica glasi: In der 8. Zeile las Jelic nach der Meinung von Budrovich wahrscheinlich richtig *quod dividit Breucos a Ditionibus*.
[42] M. Abramić, Vjestnik arheologiju i historiju dalmatinsku 49, 1926–27, 151. Dere., Starinar 3, 1928, 41 (vgl. o. Nr. 6). (Fusnota je iz originalnog teksta G. Alföldya).
[43] A. Betz, Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien, Wien 1938, 28 f. A. Jagenteufel, Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian, Wien 1958, 14. Έ. Pašalić, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1960, 51. (Fusnota je iz originalnog teksta G. Alföldya).
[44] CIL III 3201; vgl. 10159. (Fusnota je iz originalnog teksta G. Alföldya).
[45] Opaska S. M.: u Alföldy, 1965b, 110 se nalazi umetnut sljedeći tekst : „(Abb.4) :
ET·IDEM·VIAM·AD·BATINVM·FLVMEN
QVOD·DIVIDIT·BREVCOSOSERIATIBVS"

50, 16, 99 *Sicilia modico freto Italia dividilur*).[46] Unsere Lesung wirft eine Reihe von topographischen und historischen Fragen auf, die in diesem Rahmen nur kurz eiwähnt werden können. Die Bedeutung der Inschrift für die Topographie und Geschichte von Illyricum werden wir an anderer Stelle ausführlich behandeln[47].

1. *Hedum castellum Daesitiatium*. Der Ortsname Hedum ist sonst unbekannt, die Parallelen des Namens aus Epirus[48] sprechen für seine illyrische Herkunft[49] . Das Siedlungsgebiet der Daesitiaten lag im heutigen Ostbosnien[50][51].

2. Batinus flumen. Der Fluß ist zweifellos identisch mit dem von Velleius erwähnten *Bathinus flumen*, an dem die Pannonier im Jahre 8 u. Z. vor den Römern kapitulierten. Zum Namen vgl. Plin. n. h. 3, 110 *flumen Batinum*, *Truentum cum amne, quod solum Liburnorum in Italia relictum est*. Der Fluß kann wohl nur mit der Bosna identifiziert werden, wie dies schon Saria und andere richtig getan haben. Zweifel gegen diese Identifizierung[52] sind unbegründet. Die Straße, die von Salona bis zum Batinus führt, lag in der Provinz Dalmatien, ihr Endpunkt, 158 römische Meilen von Salona entfernt, kann nur südlich von der dalmatinisch-pannonischen Grenze gesucht werden. So war der Batinus ein Fluß Dalmatiens; aber die Kapitulation der Pannonier fand zweifellos in Südpannonien statt[53], so daß der Batinus zugleich auch ein Fluß Pannoniens war. Demzufolge können für die Identifizierung nur die südlichen Nebenflüsse der Save in Betracht kommen, unter denen hier nur an die Bosna gedacht werden kann. Der andere Name der Bosna, Basante, hängt sprachlich einwandfrei mit *Batinus* zusammen; dagegen ist der *Bacuntius* ein anderer Fluß, ein Fluß Syrmiens[54].

---

[46] Opaska S. M.: u Alföldy, 1965b, 110–111 ovaj pasus izgleda na sljedeći način: „Zur Lesung muss bemerkt werden, dass der Name der Flusses in der Inschrift *Batinus* und nicht *Bathinus* ist. Ferner steht es ohne Zweifel fest, dass zwischen den beiden Gemeindennamen kein ab stand: zur grammatischen Konstruktion vgl. etwa Ulp. Dig. 50, 16, 99 *Sicilia modico freto Italia dividilur*“

[47] Opaska S. M. : u Alföldy, 1965b, 111 ovaj pasus izgleda na sljedeći način: „Die Lesung wirft eine Reihe von topographischen und historischen Problemen auf, die in diesem Rahmen nur ganz kurzgefassi erwähnt werden können. Die Bedeutung der Inschrift für die Topographie und Geschichte von Illyricum werden wir anderswo ausführlich behandeln. Hier weisen wir nur kurz auf die wichtigsten Fragen hin“.

[48] A. Budrović, Vjestnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 56–59, 1954 bis 1958, 92. (Fusnota je iz originalnog teksta G. Alföldya).

[49] Zum Begriff castellum vgl.: C. Daicoviciu, Daciia 2, 1958, 259ff. G. Alföldy, Annales Universitatis Scientiarum Hungaricae, Sectio Histórica 4, 1962, 20. (Fusnota je iz originalnog teksta G. Alföldya).

[50] Vgl. G. Alföldy, Bevölkerung und Gesellschaft der Provinz Dalmatien, Budapest 1965, 53. (Fusnota je iz originalnog teksta G. Alföldya).

[51] Opaska S. M.: u Alföldy, 1965b, 111 rečenica se nastavlja:…“lag. Behaandelten wir anderswo ausführlich“.

[52] A. Mayer, Die Sprache der alten Illyrier I, Wien 1957, 80, mit weiterer Literatur. E. Pasalié, Antiöka naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1960, 51. (Fusnota je iz originalnog teksta G. Alföldya).

[53] Opaska S. M.: u Alföldy, 1965b, 111 umetnut sljedeći tekst (vgl. E. Koestermann, Hermes 81 [1953] 365), so war er zugleich auch ein Fluss Pannoniens.

[54] Vgl. A. Mócsy, R E Suppl. 9, 1962, 524f. s. v. Pannonia mit weiterer Literatur. (Fusnota je iz originalnog teksta G. Alföldya).

Ivo Bojanovski, 1974.

17, fus. 15 : „G. Alföldy, Eine römische Strassenbauinschrift aus Salona, Klio, n. mj. Lekciju *Hedum* (ili *Hedos*) predložio je prije G. Alföldya A. Budrovich, n. dj. 91 i d.“

Manfred Schmidt, 2006.

434–435 :

Fig. 1a.

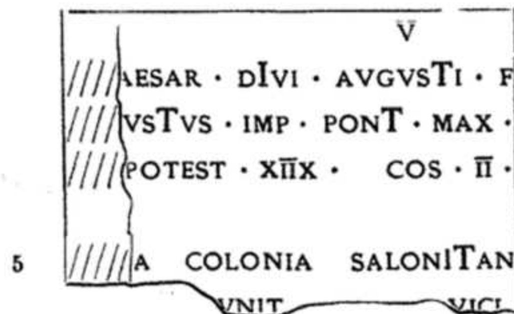

Fig. 1b.

Tabula I *V̄*
[Ti(berius) C]aesar dìvi Augusti f(ilius)
[Aug]ustus, imp(erator), pont(ifex) max(imus),
[trib(unicia)] potest(ate) X̄ĪĪX̄, co(n)s(ul) ĪĪ,
(vac. v. *unus)*
[viam] a colonia Salonìtan(a)
[ad f]in[es] provinciae Illyrici
[inferioris - - -?],
Tabula II *cuius viai millia passus sunt*
CLXVII, munìt per vexillarios
leg(ionum) VII et XI.
Ìtem viam Gabinianam
ab Salonìs Andetrium aperuit
et munìt (vac. circ. 5) *pe[r] leg(ionem) VII*
[P(ublio) Cornelio Dolabella]
[leg(ato) pro pr(aetore)].

437–438 :

Fig. 3a.

*ti. c*AESAR · DIVI · AVGVSTI · F
au/GVSTVS · IMP · PONTIF · MAX
TRIB · POTEST · XXI COS · III
VIAM · A · SALONIS · AD LII///ASTEL
DAESITIATIVM PER M P*ass*VVM
$\overline{\text{CLVI}}$ · MVNIT
ET IDEM VIAM AD LAT/////DALN
QVOD DIVIDTHBIS//////IBVS
A SALONIS MVNIT *p*ER *m pas*SVVM
CLVIII

Fig. 3b.

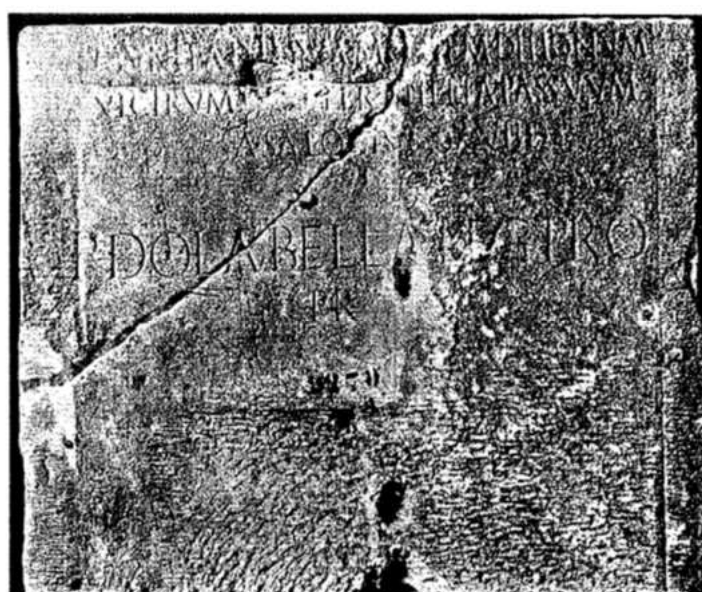

Fig. 4a.

////NIT AD ///IVM MONTEM DITIONVM
VLCIRVM PER MILLIA PASSVVM
A · SALONIS LXXVII D
P · DOLABELLA LEG PRO
PR

Fig. 4b.

Tabula III *[Ti(berius) C]aesar d[i]vi Augusti f(ilius)*
[A]ugustus, imp(erator), pontif(ex) max(imus),
trib(unicia) potest(ate) XXI (*vac. 3*), *co(n)s(ul) III,*
viam a Salonìs ad He[dum] castel(lum)
Daesitiatium per mill(ia) [pass]uum
CLVI munìt,
et ìdem viam ad Bat[inum flu]men,
quod dìvidit Breu[cos - circ. 8-10 -]tibus,
a Salonìs munìt per [millia pas]suum
CLVIII,

Tabula IV *[et idem viam - - -]*
munìt ad imum montem Dìtionum
Ulcìrum (vac. circ. 4) *per millia passuum*
a Salonis LXXVIID
P(ublio) Dolabella leg(ato) pro
pr(aetore).

439: *CIL*, III, 3199 = 10157 = *CIL*, XI, 642* In. 4 «Spalati apud heredes Francisci Papelik ex Salonae ruinis advecta» ZAVOREUS, «Spalati apud Dominicum Papalem» *cod. Ambrosianus*, postea ad viam sternendam adhibita, a. 187 4 *Split* ex via extracta servabatur in museo Spalatino GLAVINIĆ, ubi fortasse etiam nune extat. Tabula ab utroque latere et infra in transversum fracta, «huius ut videtur lapidis» [i. e. *CIL*, III, 3199] HIRSCHFELD (ita iam GLAVINIĆ), qui vidita. 1884 partem superiorem (v. 1-2) et habuit etiam a BULIĆ descriptam. Non vidi.

	Zavor.:	Gliubav.:
DIVI · AVG	DIV AG . . . . AX TR	DIVI AVG
MAX TR		MAX TR
	COS ITE	OSITE
	SALONITA P DOLA	Æ SALONITA
		P DOLA

Fig. 5.

Tabula V *[Ti(berius) Caesar] dìvi Aug[usti f(ilius) Aug(ustus)],*
[imp(erator), pont(ifex)] max(imus), tri[b(unicia) potest(ate) XIIX(?)],
co(n)s(ul) ite[rum],
[viam a coloni]a Salonita[na - - - munit?]
P(ublio) Dolab[ella, leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)].

ANTIQUIORES, inter quos GRUTER, *Thesaurus*, 226, n. 10 «ex schedis Ursini»; *cod. Ambrosiani* duo C 61 f. 78' et D 199 f. 39 (ex eis MOMMSEN, *CIL*, III, 3199, qui ita fere supplevit ut supra dedi versibus aliter divisis); ZAVOREUS, *cod. Venet.* f. 21; S. GLIUBAVAZ, f.133 (cf. MOMMSEN, *CIL*, III, p. 275, n. XXVI), quem in titulo ordinando secutus sum; M. GLAVINIĆ, *Mitteil. d. K.K. Centralcommission* 1875, p. XLVII n. 20; HIRSCHFELD, *CIL*, III, 10157 q. v. (inde JAGENTEUFEL, *Statthalter* p. 11; RATHMANN, Reichsstraßen p. 182 n. II. 41).

Ex tribuniciis potestatibus XVIII et XXI indicatis inscriptae sunt inter a. 16/17 et 19/20 p. Chr. n., cf. KIENAST, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt ed. alt. 1996, p. 78.

Anne Kolb, 2012.

61–62: „Similar structural planning is known from Dalmatia, which was established as a province sometime after 9 AD, thanks to a building inscription on several stone slabs, the so called *Tabulae Dolabellae*. According to the inscription, the emperor Tiberius had at least five major roads built between 16/7 and 19/20 AD by his legate Lucius Cornelius Dolabella. The routes are described in orientation and length.[55] The inscription thus documents the systematic planning and opening up of the new province by newly built streets, measured in miles; a task undertaken by the governor with the help of the Roman army. The inscription seems to stem from a huge monument, which was set up to monumentally celebrate the building of the roads as well as the glory of the emperor. One could imagine an arch or a statue with a base cased by the stone tablets bearing the inscription (Fig. 4).“

---

[55] CIL III 3198a = 10156a p. 2275, 2328[19] = ILS 5829 und CIL III 3200 = 10158 p. 2328[19] = ILS 2478 = ILJug 262 (Plates I-II:): see now CIL XVII/4, pp. 130-131 [Ti(berius) C]aesar divi Augusti f(ilius) / [Aug]ustus, imp(erator), pont(ifex) max(imus), / [trib(unicia)] potest(ate) XIIX, co(n)s(ul) II, / [- - - - - -] / [viam] a colonia Salonitan(a) /[5] [ad f]in[es] provinciae Illyrici / [inferioris?- - -] // cuius viai millia passus sunt / CLXVII, munit per vexillarios / leg(ionis) VII et XI. /[10] Item viam Gabinianam / ab Salonis Andetrium aperuit / et munit (vac. circ. 5) *pe[r] leg(ionem) VII / [P(ublio) Cornelio Dolabella] / [leg(ato) pro pr(aetore)];* CIL III 3201 = 10159 p. 232819 = ILS 5829a and CIL III 3198b = 10156b = ILS 5829 = ILJug 263 (Plates III-IV): CIL XVII/4, pp. 131-132 *[Ti(berius) C]aesar d[i]vi Agusti f(ilius) / [A]ugustus, imp(erator), pontif(ex) max(imus), / trib(unicia) potest(ate) XXI (vac.), co(n)s(ul) III, / viam a Salonis ad He[dum] castel(lum) /[5] Daesitiatium per mill(ia) [pass]uum / CLVI munit, / et idem viam ad Bat[inum flu]men, / quod dividit Breu[cos –* circ. 8-10*-]tibus, / a Salonis munit per [millia pas]suum /[10] CLVIII, // [et idem viam - - -] / munit ad imum montem Ditionum / Ulcirum* (vac.) p*er millia passuum / a Salonis LXXVIID /[15] P(ublio) Dolabella leg(ato) pro / pr(aetore)*; CIL III 3199 = 10157 = CIL XI 642* I n. 4 (Table V): CIL XVII/4, pp. 132-133 *[Ti(berius) Caesar] divi Aug[usti f(ilius) Aug(ustus), / imp(erator), pont(ifex)] max(imus), tri[b(unicia) potest(ate) XIIX(?), / co(n)s(ul) ite[rum, / viam a coloni]a Salonita[na - - - munit?] /[5] P(ublio) Dolab[ella, leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)];* see SCHMIDT 2006; KOLB 2007, 178-179. (Fusnota je iz originalnog teksta A. Kolb).

Salmedin Mesihović, 2011d.

18–22: „ Ustvari u albanskom jeziku stvarno postoji jedna riječ, koja izlazi iz leksike koja se odnosi na stočarstvo, a koja bi se etimološki možda mogla dovesti u vezu sa dezitijatskim imenom. Ta riječ je „dash“ u značenju „ovan“,[56] u pluralu „desh“. I u južnoslavenskim govorima postoji i jedna riječ (istina danas poglavito upotrebljavana kolokvijalno), koja bi se mogla etimološki dovesti u vezu sa Dezitijatima, a to je „dasa“. U nekom kontekstu i albansko „dash“ i južnoslavensko „dasa“ se može dovesti u vezu, jer u svome značenju mogu oslikavati i „mušku sirovu snagu“, „ratobornost“, „odvažnost“, „padanje u vatru“ (u emocionalnom smislu afektivno – instiktivnog reagiranja), Dezitijatska ratobornost, odlučnost, snaga i odsustvo bilo kakvog oportunizma najbolje su pokazane u Velikom Ilirskom ustanku od 6. do 9. god. n. e., a vjerojatno i za vrijeme Oktavijanove kampanje 33. god. p. n. e.[57] Moguće je i pretpostaviti da je južnoslavenski „dasa“ poteklo iz arbanaškog „dash“, odnosno da su ga u južnoslavenske govore unijeli slavenizirani domorodci nekadašnjeg Ilirika. U tom slučaju, arbanaško „dash“ je svoje glavno imenično značenje prepustilo slavenskom „ovan“, ali bi zadržalo sekundarno epitetsko značenje (naravno u transformiranom obliku „dasa“). U ovom etimološkom istraživanju pojavljuje se i jedna grčka riječ → δα̑σύς = gust, gusto obrastao, šumovit, kosmat, rutav. Dezitijatska matična teritorija je nedvojbeno bila jedna zemlja i gustih šuma, ali zanimljivost ove riječi se ogleda u tome što se može povezati i sa albanskim „dash“ i južnoslavenskim „dasa“, jer se na posredan način može dovesti u vezu sa „sirovom, kosmatom muškošću“. Upravo je jedna od karakteristika „ovna“ njegova kosmatost i rutavost. Uvezivanje ovih riječi navodi na pomisao da je moguće tražiti korijen dezitijatskog imena u okviru proto-indoeuropske problematike, pa bi se i Dezitijati trebali promatrati u kontekstu indoeuropskog. Stočarstvo je i u proto-indoeuropskom gospodarstvu imalo esencijalnu ulogu,[58] pa se onda njegova važnost proporcionalno tome održavala ne samo u društveno – socijalnim strukturama, načinu života, religijskim predstavama nego i u lingvističkim izrazima, frazama, sekundarnim i prenesenim značenjima i konstrukcijama.[59] U tom smislu bi trag možda trebalo pratiti preko sekundarnog, a ne osnovnog značenja riječi „dash“. odnosno prema njenoj „ratobornoj, snažnoj muškoj“ sadržini. To bi je onda u indoeuropskom kontekstu vodilo i ka povezivanju sa odgovarajućim indoeuropskim muškim božanstvom. [60] Tako bi se u dezitijatskom imenu otkrivalo ne samo njihovo (u

[56] Axhanela, *Ethnolinguistic overview*. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

[57] O Oktavijanovoj kampanji od 35. do 33. god. p. n. e. v. S.Mesihović, *Dezitijati*, 248 – 268. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

[58] Po J. P. Mallory (James P. Mallory, *Indoeuropljani,* Zagreb, Školska knjiga, 2006, 149–150); „Ne može se poreći da se gospodarstvo praindoeuropskoga društva temeljilo na uzgoju stoke i ponešto ratarstva. Uistinu, neke od najšire i najbolje posvjedočenih riječi u indoeuropskim jezicima jesu one koje se tiču domaćih životinja, a one koje se odnose na goveda vjerojatno su najbrojnije među njima.“ (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

[59] O značenju stočarstva kod protoindoeuropskih zajednica v. Mallory, *Indoeuropljani*, 149–153. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

[60] U tom slučaju bi se i grčki jezički oblici δεισι – δαιμονία = strah od bogova, pobožnost, praznovjerje; δεισι – δαίμων = bogobojazan, pobožan, praznovjeran; pa i latinski *deus* mogli dovesti u „genetičku

protohistorijsko doba) dominatno gospodarstvo, nego i njihove dominirajuće religiozne, kultne predođbe. U njihovom religioznom središtu pažnja, do rimske pacifikacije, je sigurno bila usmjerena na kult ovna, sa svim svojim prenesenim i sekundarnim značenjima (personifikacija ratobornosti, odvažnosti, muške snage/muškosti). Taj kult ovna, koji bi simbolizirao i dominirajuću ekonomiku i središnji totemizam, se automatski morao održavati i na dezitijatsku društveno – političku strukturu, njihov način života i mentalitet. Gornjobosansko područje je samo na osnovi detektiranih lokaliteta vrlo bogato u arheološkom pogledu, uključujući i ona mjesta za koje bi se moglo pretpostaviti da potiču iz perioda protodezitijatske i dezitijatske egzistencije. Nažalost, detektiranje lokaliteta nije praćeno sa istraživanjem (posebno onim sustavnim) i adekvatnim objavljivanjem rezultata, pa se može reći da je arheološka baština Dezitijata još uvijek slabo poznata. Samo su neka gradinska naselja arheološki istraživana (naseobinski kompleks Debelo Brdo – Zlatište – Soukbunar), kao i neka groblja za koja se sa sigurnošću može reći da su pripadala Dezitijatima (Vratnica kod Visokog, Kamenjača u Brezi).[61] Ipak i iz tako oskudnog raspoloživog materijala (u odnosu na raspoloživi materijal autarijatsko – „glasinačke" provenijencije) mogu se pronaći vrlo zanimljivi elementi koji mogu pomoći u daljem otkrivanju tajni koje proizlaze iz dezitijatskog imena. U nekropoli Kamenjača u Brezi, koja je nedvosmisleno pripadala Dezitijatima,[62] još prilikom prve kampanje 1975. god. pronađen je vrlo interesantan nalaz u kontekstu našeg istraživanja. Riječ je o brončanoj drški patere,[63] koja je cilindričnog oblika kanelurana sa pet kanelirana u produženom pravcu prema ukrasnoj <u>ovnujskoj glavi sa savijenim rogovima</u> (slike 1, 2, 3 i 4. Inv. Br. 7234 Zemaljski muzej BiH u Sarajevu). Ovnujska glava je vrlo lijepo urađena i modelirana i samim tim je vrlo visoke kvalitete izrade, a posebno je dobro izrađena, sa sitnim ubodima iznad glave, vuna između rogova na glavi. Korištenje ritualne posude sa drškom u obliku ovnujske glave je više nego dovoljan dokaz o kultnom značenju totema ovna u dezitijatskom narodnosnom, kulturološkom, i političkom miljeu. Povezivanje

---

vezu" sa osnovnim korijenom dezitijatskog imena. Istine radi, potrebno je reći da tu „vezu" treba smjestiti i datirati u neko udaljeno „genetsko koljeno", nesumnjivo u vrijeme protoindoeuropskog „zajedništva". O indoeuropskoj religiji v. Mallory, *Indoeuropljani,* 164–182. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

[61] Razliku u broju evidentiranih i istraženih nekropola između autarijatsko-«glasinačkog» područja i prostora rasprostiranja srednjobosanske kulturne grupe (čiji su nosioci jednim dijelom u određenom periodu bili i Dezitijati) moguće je objasniti samom razlikom u načinu sahranjivanja i obliku grobova koje su primjenjivali nositelji ove dvije kulture. Nekropole tumula (glasinačke kulture) je mnogo lakše uočiti, one su radi svoje visinske istaknutosti vidljivije u odnosu na nekropole ravnih grobova (srednjobosanske kulturne grupe). Iz toga razloga proističe razlika u broju evidentiranih željeznodobnih nekropola tumula jugoistočne Bosne i nekropola ravnih grobova Gornje Bosne, a ne u eventualnoj razlici gustoće naseljene populacije ili nekoj manjoj posvećenosti nosilaca srednjobosanske kulturne grupe i duhovnom i fizičkom činu sahranjivanja. Mi možemo sa punim pravom pretpostaviti da još uvijek postoji veliki broj neotkrivenih nekropola ravnih grobova širom prostora središnje Bosne. (Fusnota je iz originalnog teksta S.Mesihovića).

[62]O nekropoli Kamenjača v. Veljko Paškvalin, «Kamenjača», Ul. 6 aprila, Breza kod Sarajeva, mlađeželjeznodopska i rimska dezitijatska nekropola. *AP 17*. 1975, 57-62+Tbl. XXX-XXXIII; Isti, Kamenjača, Breza kod Sarajeva − mlađeželjeznodobna i rimska nekropola, *ANU BiH, XXXVII, CBI 35*, 2008, 101–180. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

[63] Patera je široka, ali i plitka zdjela koja se upotrebljavala za piće, poglavito u ritualnom kontekstu kao što su libacije. Patere su bile često upotrebljavane u rimskom svijetu. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

ovnujskog totema sa Dezitijatskim narodom, može sa svoje strane dovesti do još nekih interesantnih zaključaka po pitanju etnogenetskih, kulturogenetskih i politogenetskih procesa na području današnje Bosne. Tako bi pored Dezitijata, kao značajnog narodnosnog faktora i fenomena, na Zapadnom Balkanu postojao još jedan moćan i vrlo brojan „ovčiji narod", a to su Delmati. Srednjodalmatinska (gorička) kulturna grupa, čiji su nosioci bili i Delmati, i srednjobosanska kulturna grupa, sudeći po pronađenom materijalu, imaju neposredno zajedničko porijeklo.[64] Po B. Čoviću kulturne pojave i manifestacije vezane za postojanje željeznodobnih kulturnih grupa 1. Donja Dolina-Sanski Most 2. srednjodalmatinska i 3. srednjobosanska daju da se nasluti "...postojanje jedne kulturne koine; na prostoru od srednjeg Jadrana pa do Sane i Save".[65] I pored zajedničkog jezgra, uslijed niza okolnosti (posebne okolnosti daljeg općeg kulturnog razvitka) srednjobosanska kulturna grupa i srednjodalmatinska kulturna grupa su ipak evoluirali u dvije srodne, ali ipak različite kulturne grupe. Moguće je pretpostaviti da su one zajednice koje su predstavljale jezgro nastanka i Delmata i Dezitijata iz protohistorijskog i antičkog perioda potekle iz istoga središta, iz prapovijesne zajednice koja je za totem imala ovcu/ovna. Razdvajanje se možda dogodilo u vrijeme turbulentnih i migracionih kretanja u kasnom brončanom dobu."

Salmedin Mesihović, 2011e.

136–137: „U do sada najstarijem spomenu imena zemlje Bosne,[66] koji se pojavljuje na samom kraju XXXII. poglavlja „*De administrando imperio*" (149–151) od romejskog cara Konstantina VII. Porfirogeneta (905 – 959. god.) spominje se i utvrda Desnek.

Ὅτι ἐν τῇ Βαπτισμένη Σερβλίᾳ εἰσὶν κάστρα οἰκούμενα τὸ Δεστινίκον, τὸ Τζερναβουσκέη, τὸ Μεγυρέτους, τὸ Δρεσνεήκ, τὸ Λεσνήκ, τὸ Σαληνὲς καὶ εἰς τὸ χωρίον Βόσονα, τὸ Κάτερα καὶ τὸ Δεσνήκ.	U krštenoj Srbiji su naseljene utvrde : Destinikon (Destnik?)[2], Tzernabouskei, Meguretous, Dresneik (Dresnik?), Lesnek (Lesnik?), Salenes (Salines?); a u zemljici Bosna Katera i Desnek (Desnik?).

[64] O tome v. S. Mesihović, *Dezitijati*, 137; 143–145, i fus. 18; Isti, *Autarijati*, 99 – 101; 156 i fus. 446. (Fusnota je iz originalnog teksta S.Mesihovića).

[65] Borivoj Čović, Srednjobosanska grupa, *PJZ V-željezno doba*. 1987, 481 – 528+Tbl. LI – LIII, 526-527; *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom I- III; Mape 1-4; Sarajevo, Zemaljski muzej, 1988, 25. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

[66] Na ovom mjestu je potrebno istaći da spomenute rečenice romejskog cara predstavljaju (za sada) najstariji spomen imena, ali ne i i samog bosanskog imena. Hidronim koji je nesumnjivo direktni predak imena Bosna javlja se u vrelima koja se odnose na prve dvije decenije I. st. n. e. (*Vell.* II, CXIV, 4; *CIL* III 3201=10159+3198, b=10156 b.; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 153; Mesihović, 2007, 80 – 81.) Nije neobično da hidronimski i toponimski kontinuiteti u sebi sadržavaju i značajno sjećanje na predslavensko razdoblje (dobar primjer su hidronim i toponim Tara (o tome v. Mesihović 2007; 2007 A). Najvjerovatnije se ime koje se u antici odnosilo samo na rijeku, ili na samom kraju antičkog perioda ili u prvim decenijama ranog srednjeg vijeka počelo upotrebljavati i kao ime za zemlju. Možda se ono koristilo i kao naziv za upravnu oblast/instituciju ili određeno naselje, ali o tome za sada nema dokaza. (Fusnota je iz originalnog teksta S.Mesihovića).

Konteks Porfirogenetovog spominjanja i imena Bosna i utvrda Katera i Desnek ima više –manje uzgredni karakter, kao dopuna osnovnom izlaganju. Osnovna tema poglavlja XXXII. bila je politička historija ranosrednjovjekovne Srbije i dinastije Vlastimirovića. Sudeći po tome što Konstantin VII. Porfirogenet upotrebljava prezent kada govori o utvrdama Srbije i Bosne može se smatrati da su Katera i Desnek bili funkcionalna naselja i u periodu djelovanja ovog romejskog cara, znači u prvoj polovici X. st.[67] Ako pretpostavimo da je *Salenes* (ili *Salines*) područje današnje Tuzle, onda bi mogli i zemljopisno ograničiti zemljicu Bosnu u ovom periodu na prostor današnje Gornje Bosne, što bi značilo da bi i Desnek trebalo tražiti na ovom prostoru. U protohistorijsko i ranoantičko doba gornjobosansko i lašvansko područje je bilo zona rasprostriranja dezitijatske politije (prvo u formi nezavisnog političkog entiteta, a kasnije u formi peregrinske *civitas*).[68] Nakon utapanja dezitijatske *civitas* u municipalnu organizaciju, ovaj prostor je na osnovi do sada poznate građe bio pod jurisdikcijom dvije municipalne jedinice i to *Aquae* (prvo u statusu municipija, zatim kolonije i na kraju *res publica*) i *Bistue* (dosadašnja izvorna građa je predstavlja samo kao municipij). *Res publica Aquarum*[69] je zahvatala južne zone Gornje Bosne, dok se nadležnost municipija *Bistuensium* prostirala sjevernim gornjobosanskim područjem i lašvanskim porječjem.[70] Za Bistue je vjerojatno bila vezana i kasnoantička bestoenska episkopija. Ranosrednjovjekovna bosanska politija, bez obzira u kakvoj formi postojala, se zemljopisno primarno naslanjala na gornjobosansko područje."

Salmedin Mesihović, 2011e.

140–142: Lokaliziranje Katere i Desneka

Spomenuta dva kastruma iz razdoblja ranosrednjovjekovne Bosne su se i definirala i lokalizirala na različite načine i na različita mjesta. Karakter oba ranosrednjovjekovna kastruma je bio sličan, i može se smatrati da nije riječ niti o klasičnoj vojnoj utvrdi i nekom zamku, ali niti o gradu u njegovom punom smislu. I Katera i Desnik su primarno bili utvrđeni centri određenog šireg područja. Ti centri bi se nalazili na bitnom strateškom i odbrambenom položaju i u njima bi se nalazile načelno situirane i svjetovne i crkvene upravne institucije (sa objektima koje ih reprezentiraju), sa zanatlijama i trgovištem. Ovi ranosrednjovjekovni kastrumi su služili i kao refugiji, gdje bi se sklanjalo okolno stanovništvo u slučaju opasnosti. Činjenica da je riječ o refugijima, upravo ukazuje na njihovo porijeklo iz vremena seobe naroda i kasne antike, posebno razdoblja avarsko – slavenske najezde i naseljavanja. U tom slučaju oni bi predstavljali možda i neku vrstu surogata nekadašnjih antičkih naselja i središta jedinica municipalne organizacije, i nalazili bi se u njihovoj blizini. Činjenica je da su antička naselja, u svome načelu, slijedila domorodačku naseobinsku shemu iz protohistorijskog

[67] Datacija bi se mogla još precizirati ako bi se imala u vidu vladavina kneza Časlava Klonimirovića Vlastimirovića (vladao oko 927. – oko 950.). (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).
[68] O Dezitijatskom narodu i politiji v. Mesihović, 2007. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).
[69] O *Aquae* v. Mesihović, 2007, 700 – 705; 782 – 785. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).
[70] O municipiju *Bistuensium* v. Mesihović, 2007, 705 – 713; 785 i korisno mišljenje Dodig, 2009, 54 – 59. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

razdoblja, pa ne bi bilo nemoguće pomisliti da i ranosrednjovjekovna naselja i kastrumi mogu imati i kontinuitet (bar u nekim općim crtama) sa ranoantičkim, pa i protohistorijskim dobom. Posebno ova tvrdnja dobiva na značenju kada se ima u vidu da se sa ranim srednjim vijekom mijenja i fizionomija postavljanja utvrđenih naselja, koja se (poradi nesigurnosti i općenitog kulturološkog pada u odnosu na antičko doba) povlaće iz ravnijih i udolinskih predjela na uzvisine (prostore nekadašnjih gradinskih naselja i ranoantičkih utvrda). Ono što posebno treba istaći jeste da Porfirogenit zna za postojanje i imena ova dva kastruma, a to je moguće samo ako su ona bila bitnija naselja za tu zemljicu Bosnu sredinom X. st. Sa druge strane, možda je moguće i temeljno osnivanje i prebivanje Katere i Desnika vezati za romanski "dalmatinski" element. Možda je i Desnek ulazio u sastav Justinijanovog limesa.

Prvospomenuti (kod Porfirogenita) bosanski kastrum Katera je u znanstvenim i istraživačkim radovima zauzimao znatno istaknutije mjesto u odnosu na Desnek.[71] Bez obzira na različita stajališta, najvjerojanija lokacija Porfirogenitove Katere je lokalitet Gradac (Ilinjača), Gornji Kotorac kod sarajevskog naselja Ilidže, u neposrednoj blizini (na jugoistočnom pravcu) urbanog i upravnog središta municipalne jedinice *Aquae*... (smještenom na području sarajevsko – ilidžanskih Lužana). Desnek se lokalizirao na različita mjesta i identificirao sa nizom mjesta : [72]

- Schafarik (1844 - 1847, II, 261) ga identificira sa mjestom Dešanj – Tešav na rječici koja se uliva u Bosnu. Slično je mišljenja i K. Jireček (1951, 50).
- po S.Novakoviću (1880, 139) riječ je o Tešnju.
- M. Prelog (1910, 8) ga situira u selo Teševo, sjeverozapadno od Kraljeve Sutjeske.
- po F. Šišiću (1925, 461) je jedan od tri naselja (Bobovac, Kraljeva Sutjeska i Trstivnica) promijenio svoje staro ime Δεσνήκ.
- vrlo zanimljivo stajalište ima P.Skok (1928, 236) koji krajnji glas κ tumaći kao kraticu za xa<npoy= "grad". Ako bi se prihvatilo Skokovo mišljenje onda bi ime Desnek bilo kovanica koja bi sadržavala i oznaku za "grad", odnosno utvrdu (u ranosrednjovjekovnom smislu)."

Dezitijatski kastel. U kontekstu ovog izlaganja potrebno je spomenuti i jedno naselje koje je evidentirano za najranije antičko razdoblje Gornje Bosne. Riječ je o kastelu koji se na solinskom natpisu *CIL* III, 3198b (p 2275, 2328,19) = *CIL* III, 10156b = *ILJug* I,

[71] O lokaliziranju Katere v. Schafarik 1844 - 1847, II, 261 (Kotorsko na rijeci Bosni); Novaković, 1880, 138 i d. (Kotor u sarajevskoj oblasti ili Kotor na rijeci Vrbanji, pritoci Vrbasa); Prelog, 1907 – 1908, 7 (na jugoistočnoj ivici sarajevskog polja); Isto, 1910, 8 : "Katera mogao bi biti Gradac — Kotorac u Sarajevskom polju"; Šišić, 1925, 261, (Kotorac kod Ilidže) ;Skok, 1928, 236, (Kotorac kod Ilidže); Ferjančić, 1959, 59, fus. 203 (samo popis mišljenja bez konkretnog mišljenja); Arheološki leksikon BiH, 1988, Tom III, 44 (po natuknici K. Topolovac i L.Fekeže je teško dokazati identifikaciju Katere sa Ilinjačom – Kotorcem kod Ilidže); Mesihović, 2010 (sa popisom odgovarajuće literature). (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

[72] O različitim lokaliziranjima Desneka v. Ferjančić, 1959, 59, fus. 204. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

263[73] pojavljuje u obliku HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM, a koji se često rekonstruira kao *He(dum???) castellum Daesitiatium*.[74] Ovaj "He…dezitijatski kastel" je sigurno postojao 19/20. god. n. e. kada je za vrijeme namjesništva Publija Kornelija Dolabele (*legatus Augusti propraetore P.Cornelius Dolabella* za period od 14 - 20/21. god. n. e.) bila dovršena cesta koja je do njega dolazila iz provincijske prijestolnice Salone. Osim solinskog natpisa više ne postoji nijedan jedini podatak u sačuvanoj i poznatoj izvornoj građi koji bi se direktno ili indirektno odnosio na ovaj dezitijatski kastel. Za sada još uvijek nema zadovoljavajućeg rješenja za lokaliziranje ranoantičkog dezitijatskog kastela. Međutim, vrlo je indikativno postojanje i kastela sa dezitijatskim imenom u ranoantičko doba i postojanja ranosrednjovjekovnog kastruma sa imenom Desnek. Lokaliziranje "He…., dezitijatskog kastela" još uvijek je nesigurno, Ono što se može sa većom dozom vjerojatnoće pretpostaviti za "He...dezitijatski kastel" jeste to da se nalazio na glavnoj rimskoj cesti izgrađenoj za vrijeme namjesnika P. Kornelija Dolabele, koja je dolazila iz Salone. Kasnije je ta cesta produžena do zone *Argentaria* (srebrnonosna oblast Domavije/današnje srebreničko područje), "He...dezitijatski kastel" je postojao i u protohistorijsko doba, gotovo sigurno u formi gradinskog naselja (karakterističnog za predrimsku epohu u unutrašnjosti Ilirika), i u vrijeme prvog razdoblja rimske vladavine (do početka Velikog Ilirskog ustanka[75] 6. god. n. e.), i za vrijeme ustanka (do septembra 9. god. n. e.) i sigurno još u decenijama neposredno nakon ustanka (u doba drugog razdoblja rimske vladavine). Iako se još uvijek ne raspolaže sa podacima koji bi direktno potvđivali funkcionalno postojanje "He... dezitijatskog kastela" u narednim stoljećima rimske uprave, takvu opciju ne bi trebalo apriori isključiti. Ako je ovo naselje nastavilo postojati i u toku antičkog perioda, onda se ono sigurno transformiralo u formu antičkog naselja, sa tim da se visinski dio ponovo aktivirao kao refugij ili vojna citadela u kasnoj antici (od kraja IV. st. n. e.). U tome obliku možda je i taj kastel dočekao i početak naseljavanja slavenskih govornika, slično kao i u slučaju Katere. "He...dezitijatski kastel" se sigurno nalazio na gornjobosanskom prostoru, južno od zeničke kotline.[76] Na tome području, na osnovi dosadašnjih historijskih i arheoloških spoznaja, postoji 20 lokaliteta, gradina na kojima su otkriveni i nalazi rimske-antičke provenijencije, od kojih bi se izbor i dalje mogao sužavati. Ako se Desnek može povezati sa "He...dezitijatski kastel", i ako među njima postoji neka vrsta

[73] O solinskim natpisima v. Bojanovski, 1974. (Fusnota je iz originalnog teksta S.Mesihovića).
[74] O HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM v. Mesihović, 2007, 939 – 986. (Fusnota je iz originalnog teksta S.Mesihovića).
[75] O Velikom Ilirskom ustanku od 6. do 9. god. n. e. v. Mesihović, 2007, 314 – 617. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).
[76] „He...dezitijatski kastel" se uglavnom locira u južne oblasti Gornje Bosne (Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 158). A.J.Evans i I.Bojanovski ga smještaju: „negdje oko Breze ili Kiseljaka"(Evans, 1883; Bojanovski, 1984), slično kao i E. Pašalić i C. Patsch „Breza ili njena okolica" (Pašalić, 1960; Patsch, 1906, 158). I V. Paškvalin ga locira u gradiću Breza (Paškvalin, 2008, 133 – 134), za razliku od S. Mesihović (2007, 979 – 982) koji ih najvjerojatnije smješta u naseobinski kompleks Zlatište – Debelo Brdo – Soukbunar (u Sarajevu) ili u širu zonu Višnjice (naseobinska aglomeracija Višnjica – Podastinje - Kiseljak). (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

naseobinskog kontinuiteta, onda bi ta lokacija morala sadržavati i protohistorijski i antički ali i ranosrednjovjekovni arheološki materijal.[77]"

Jelena Beželj, 2015.

19:

AESAR·DIVI·AVGVSTI·F

VSTVS·IMP·PONT·MAX

POTEST·XIIX·COS·II

A·COLONIA·SALONITAN

IN·PROVINCIAE·ILLYRICI

....

CVIVS·VIAE·MILLIA·PASSVS·SVNT

CLXVII·MVNIT·PER·VEXILLARIOS

LEG·VII·ET·XI

ITEM·VIAM·GABINIANAM

AB·SALONIS·ANDETRIVM·APERVIT

ET·MVNIT·PER·LEG·VII[111]

Restitucija natpisa: *[Ti(berius) C]aesar Divi Augusti f(ilius)/ [Aug]ustus Imp(erator) pont(ifex) max(imus)/ [trib(unicia)] potest(ate) XIIX co(n)s(ul) II/ [viam] a colonia Salonitan[a]/ [ad f]in[es] provinciae Illyrici/ ..../ cuius viae millia passus sunt/ CLXVII munit per vexillarios/ leg(ionis) VII et XI/ item viam Gabinianam/ ab Salonis Andetrium aperuit/ et munit per leg(ionem) VII*[112]

Prijevod: *Tiberije Cezar sin Božanskog Augusta, August, imperator, vrhovni svećenik, pučki tribun 18 puta, konzul 2 puta. (Nedostaje jedan red), cestu od kolonije Salone do granice provincije Ilirika, cestu čija je duljina 167 rimskih milja sagradio je s četom legionara Sedme i Jedanaeste legije. Isto tako, utro je put i izgradio Gabinijevu cestu iz Salone u Andetrij, otvorio i utvrdio Sedmom legijom*

21 :

[77] Po M. Imamović (1997, 25): „Ime Desneka, drugog grada – utvrde u Bosni, većina naučnika dovodi u vezu sa ilirskim plemenom Desitijati, koje je živjelo u srednjoj Bosni, između Breze i Visokog. Desnek bi odatle bio „Desne Kastron", nekadašnji grad ili utvrda Dezitijata, lociran negdje oko Visokog. Za šire područje Visokog, kao kasnijeg političkog središta srednjovjekovne Bosne, često se jednostavno koristio naziv Bosna". Međutim, Imamović ne navodi odakle je preuzeo podatak (niti iz izvorne građe niti iz znanstvene literature), niti je poznato koja je to „većina naučnika". Uostalom, u njegovom djelu se uopće ne nalazi ni fusnote ni napomene. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

AESAR·D VI·AVGVSTI·F

GVSTVS·IMP·PONTIF·MAX

TRIB·POTEST·XXI COS·III

VIAM·A·SALONIS·AD LII///ASTEL

DAESITIATIVM PER M P///VVM

CLVI·MVNIT

ET IDEM VIAM AD LAT/////ALN

QVOD DIVIDIT HBIS//////IBVS

A SALONIS MVNIT PER MILLIA PASSVVM

CLVIII

[--------------]

////NIT AD ///VM MONTEM DITIONVM

VLCIRVM PER MILLIA PASSVVM

A·SALONIS LXXVII D

P·DOLABELLA LEG PRO

PR[122]

Restitucija natpisa: *[Ti(berius) C]aesar d[i]vi Augusti f(ilius)/ [Au]gustus imp(erator) pontif(ex) max(imus)/ trib(unicia) potest(ate) XXI co(n)s(ul) III/ viam a Salonis ad He[dum] [c]astel[lum]/ Daesitiatium per mill(ia) [pass]uum/ CLVI munit/ et idem viam ad Ba[tinum flu]men/ quod dividit Breuc[o]s Osteriatibus/ a Salonis munit per [millia pas]suum/ CLVIII/ [et idem viam........]/ munit ad imum montem Ditionum/ Ulcirum per millia passuum/ a Salonis LXXVII D/ P(ublio) Dolabella leg(ato) pro/ pr(aetore)*[123]

Prijevod: *Tiberije Cezar, sin božanskog Augusta, August, imperator, vrhovni svećenik, pučki tribun 21 put, konzul treći put, sagradio je cestu od Salone do Heda, utvrde Desidijata dugu 156 rimskih milja i isti je cestu izgradio do rijeke Bosne*[124] *koja dijeli Breuke od Oserijata, od Salone je podigao u duljini od 158 rimskih milja. (I isti je cestu izgradio ---) podigao do podnožja ditionske planine Ulcira, u dužini od 77,5 rimskih milja, počevši od Salone. Za namjesništva Publija Dolabele, legatu u rangu pretora.*

Prilog : Hrestomatijski izvadci iz znanstvene literature a koji se bave prijedlozima pružanja trase Dolabeline ceste od Salone do desitijatskog kastela He.....

Artur Evans, 1885.

13–14: „The chief centre of the gold-working activity in ancient Dalmatia appears, how ever, to have been the country of the Pirustae, a branch of the great Dassaretian clan who inhabited the inaccessible Alpine extremities of the province towards the Dardanian and Epirote confines, and who appear to have had the Daesidiatae as their northern borderers.[78] The mining aptitudes of this race were utilized by the Romans at a later date in developing the resources of their Dacian gold-fields ; and the waxen tablets discovered in the Transylvanian mines have revealed the existence of a Dalmatian settlement near the Dacian city of Alburnus Major, known as the Vicus Pirustarum[79] These Dacian tablets are indeed a striking witness of the extent to which the gold-mining industry in that province had fallen into Dalmatian hands. They supply a whole treasury of Dalmatian names,[80] amongst which that of the national hero, Bato, occurs repeatedly. The military indebtedness of Rome to these mountaineers is sulficiently attested by the imperial name of Nerva.[81] Thus it will be seen, that the Roman higlnvay leading into the Dalmatian interior from Salonae to the Castellum of the Daesidiates referred to on the milliary column, and that marked on the *Tabula* as leading from the same place in the same south-easterly direction, towards " Argentaria " and the silver-bearing ranges of the old Dalmatian-Dardanian border country, have a peculiar interest in their connexion with the ancient centres of mining activity in the Province. It is probable, as we have said, that, in the main, both routes are one and the same : the prolongation to "Argentaria," marked on the *Tabula*, being a continuation of the more

---

[78] Ptolemy, Oeog. lib. ii. c. 16, places the Pirust® after the Dokleates (whose territory rougly answered to the modern Montenegro), and before the Skirtones, described by him as πρὸς τη Μακεδονια. From Livy's notice (lib. xlv. c. 26) we may infer that they lay inland from the Rhizonic Gulf. Velleius Paterculus (lib. ii. c. 115) speaks of their inaccessible position. Although, as their names show, lllyrian among the Illyrians, they are placed by Strabo (lib. vii. c. 5) in a Pannonian connexion along with their Daesidiate kinsmen : and it is to be observed that Bato, the Daesidiate chief, took the lead in the great Dalmato-Pannonian outbreak. We may therefore infer that there was some avenue of communication between the Daesidiates and Pirustae of South-East Dalmatia and the Pannonian lands of the Save : an avenue naturally supplied by the Drina Valley. From the fact that the Salona milestone places the Castellum of the Deesidiates 156 miles distant we should be led to look for it on the Upper Drina. The Pirustae, who as borderers of the Dokleates lay beyond the Daesidiates, must therefore be sought in the mountain district beyond the Upper Drina. (See p. H8 seqq.). (Fusnota je iz originalnog teksta A.Evansa).

[79] Cf. the deed of sale to "Andveia Batonis," of half a house, " que est Alburno Majori Vico Pirustarum." (*Tabellae Ceratae*, viii. ; C. I. L. iii. p. 944.) Another deed records the purchase by Maximus, the son of Bato, of a female slave from Dasius, the son of Verso, —"Pirusta ex Kavieretio." (*Tab. Cer*. vi. ; C. I. L. iii. p. 936.). (Fusnota je iz originalnog teksta A. Evansa).

[80] E. g., Anduenna Batonis (cf. Andveia above), Andesis Andunocnetis, Bato Annaei, & c.,fec., Bradua Beusantis, Cerdo Dasas Loni, Dasius (or Dassius) Breuci, Epicadus Plarentis qui et Mico, Liccaius Epicadi Marciniesus (cf. the Paeonian King, Lycceius), Lupus Carentis (from Cares), Masurius Messi, Planius Verzonis Selaics, Plares (Plarentis), Plator Venetus, Veranes, Verzo (cf. the Dalmatian chief " Versus "). (Fusnota je iz originalnog teksta A. Evansa).

[81] There is an extant diploma of Vespasian (C. I. L. iii. p. 849), NERVAE, LAIDI. F. DESIDIATI. The name occurs on a Salonitan inscription (2390) and may be compared with other Dalmatian forms in-*erva*, such as Derva, Anderva. (Fusnota je iz originalnog teksta A. Evansa).

ancient road, which originally extended, as the Salonitan inscription indicates, only 156 miles, to the Daesidiate borders.“

Philipp Ballif, 1893.

25: „Die erstgenannte Route führte, durch die von mir stellenweise aufgefundenen Spurrillen erkennbar, über Vedrine und Tijarica oberhalb Omarčenstaje vorbei, dann fast in gerader Richtung nach Brekalo, dem heutigen Greuzorte zwischen Dahna tien und Bosnien. Spurrillen bei Brekalo weisen darauf bin, dass von hier aus nordwärts eine Strasse ins Busko blato, möglicherweise in der Richtung gegen Vidoši, eine zweite südwärts gegen Aržano zog. Beide Strassen sind aber nur Abzweiguniren von der Hauptlinie, welche sich nordöstlich über Bukovagora fortsetzt.“

26 – 27 : „Vom Vereinigungspunkte bei Bukovagora, der noch durch eine Gradina mar kirt ist, verfolgte die Strasse das steinige Gelände des Buško blato und übersetzte wahrscheinlich nahe bei Prisoje, bis wohin die Radspuren sichtbar sind, die Ričina. In der westlichen Lehne des Prevalasattels wurde auf künstlichem Wege mit einer Schleife der für die Strassenanlage allzu steile Anstieg etwas ausgeglichen. Von dem genannten Sattel senkte sich die Strasse ins Duvnopolje. Ost- und westwärts von der Sattelhöhe sind die Spurrillen stellenweise vollkommen deutlich in den unteren Partien der Lehne verlieren sie sich. Doch wissen wir aus aufgefundenen Bauresten, dass sich an der Stelle des heutigen Županjac eine römische Niederlassung befand, welche von der Strasse über den Prevalasattel be rührt werden musste. Die nächsten Spuren der Strasse finden sich am Bukovi krš, Varda und weiter in der Paklina planina, wodurch die Strasse bis ius Ravanjskopolje constatirt ist. Hier scheint eine Gabelung stattgefunden zu haben. Durch Spurrillen zuverlässig bezeugt ist die Führung der Strasse über den Klapovicasattel ins Gebiet der Rama bis zum Dorfe Rumboci. Die zweite Linie würde durch den kleinen Pass Vrata über das Vukovskopolje am Radusa kamen vorbei in der Richtung auf Gornji—Vakuf verlaufen sein. Für den Bestand dieser Strasse spricht jedoch nur der Rest eines in gleichmässiger Steigung im Thale nördlich vom Tisovica angelegten Strassenplanums, d. h. eines künstlich hergestellten Dammes (Figur 16) mit 1·5 M. Kronenbreite oberhalb Prskala staje. Auch die Dächet dieser Trace befindlichen, im Volksmunde wie auch in der Karte als Rimsko groblje bezeichneten alten Grabstätten dürften flir die Annahme jener Zweiglinie sprechen.“.

28 – 29 : „Von dieser Ansiedlung bei Letka, welche von einer am Rande des Polje stehenden Gradina beherrscht wird, führte eine Strasse über die Ljubuša planina nach Rama, wie sich aus den bei Omarski dolac und Babina greda, gegen Veda sicke Kolibe zu, aufgefundenen Spurrillen ergibt. Von der genannten Localität bis Rama sind leider keine Strassenreste auf findbar; die Terrainfiguration weist aber auf die Richtung gegen Varvara hin. Auch das Dorf Rasćani ist der Ausgangspunkt einer Verbindung zwischen dem Duvnopolje und dem Ramathale. Die Spurrillen sind von Rasćani auf wärts bis zur Cisterne Kovačevac, dann nahe bei Pišteti vrelo sichtbar, aber auch hier wegen des stark auftretenden Graswuchses nicht weiter zu verfolgen. Die Fortsetzung dieser Strasse haben wir jedoch gegen Proslap im Ramathale zu suchen. Bei Proslap lässt uns eine im

dortigen Pfarrhause eingemauerte Inschrift, auf welche ich durch HOERNES, der von derselben gehört hatte, aufmerksam gemacht wurde, den Bestand einer römischen Niederlassung annehmen. Diese Niederlassung war vermuthlich der Endpunkt einer vierten Verbindung zwischen Rama und Duvnopolje, welche durch die bei Lokva Metalka und bei Lipa aufgefundenen Spurrillen markirt ist. Hier müssen noch die Ziegelfunde beim Dorfe Lug, unterhalb Prozor, erwähn: werden, welche unzweifelhaft römischen Ursprunges sind. Das fruchtbare, in der mittelalterlichen Geschichte Bosniens hervortretende obere Ramathal war also schon zur Zeit der Römer von einer Stra.ssenstatioii occupirt, welche sogar mit Rücksicht auf die zahlreichen dort sich kreuzenden Weglinien als ein bedeutender Platz angesehen werden darf.“.

38 – 40 : Strasse aus dem Sarajevskopolje über die Romanja planina ins Drinathal. Gegen das reiche Ergebniss der Localstudien im westlichen Bosnien und in der Hercegovina muss jenes meiner Untersuchungen im mittleren und östlichen Bosnien nothwendig zurückstehen. Selbst wenn wir in den letztgenannten Landestheilen ein ebenso dichtes Strassennetz wie in jenen Grenzgegenden des Küstengebietes zu erwarten hätten, würde die Auffindung desselben bei Weitem schwieriger sein. Hier hat, dank einer besseren Beschaffenheit der Oberfläche, die Bodencultur in ausgedehnterem Masse von der Erde Besitz ergriffen und die Spuren der Vergangenheit verwischt. Nur in den unbetretenen Gebieten des Urwaldes konnten sich diese erhalten, und dort wurden sie auch aufgefunden. Allein hievon abgesehen, darf wohl auch angenommen werden, dass mit der Entfernung von der küstenländischen Culturzone die Niederlassungen der Römer spärlicher wurden und die Communicationen sich mehr und mehr auf einzelne Hauptlinien beschränkten. Eine solche Strasse bildete jedenfalls die im Titel dieses Abschnittes genannte. Der unermüdlichen Thätigkeit des Gendarmeriewachtmeisters DRAGIČEVIĆ aus Vlasenica gelanges, in den Waldungen der Romanja planina eine Römerstrasse aufzufinden, welche sieh circa 45 Km. lang verfolgen lässt und an neun Stellen durch Meilensteine bezeichnet ist. Die ersten Spuren finden sich bei der Gendarmeriekaserne von Zljebovi und führen bis zum Abstiege ins Jadarthai. Abweichend von den Strassenresten im Karstterrain sind hier nicht die Spurrillen unsere Führer, sondern das in seinen Contouren mehr oder minder erkennbare Strassenplanum, unter dessen heutiger Oberfläche 15—20 Cm. tief sich noch die Reste des Grundbaues erhalten haben. Eine solche Stelle zeigt Figur 9. Diese Strassenspuren sind von mächtigen Bäumen überwachsen und mit dem Moder hundertjähriger Stämme bedeckt, also sichtlich hohen Alters. Dennoch wäre die Annahme römischen Ursprunges auch hier eine gewagte ohne das Zeugniss der Meilensteine. Die ganze Anlage nähert sich der unserer heutigen Strassen. Auch hier fällt die vorzügliche Tracenführung und die weitgehende Ausgleichung des Strassengefälles auf. Die Maximalsteigung beträgt, so viel sich beurtheilen liisst. nicht mehr als 10%; sowohl der Ab- und Aufstieg am Pisticapotok, wie auch der Abstieg ins Jadarthai, welcher in Serpentinen erfolgte, lässt dies genau erkennen. Die Strasse war 4·5 —5 M. breit und mit einem Pflaster versehen, welches vermuthlich eine Schotterbedeckung trug und damit zum Wagintransporte jeder Art genügende Festigkeit besass.

Die Meilensteine standen nicht einzeln, sondern in Gruppen von mehreren (mindestens sechs) Säulen. Die erste Gruppe (Nr. 39) mit sechs bis sieben Steinen (wovon vier mit Inschriften) fand sich zwischen dem Debelobrdo und Tisovac. Hierauf folgte in der Entfernung von 3 Km. eine zweite hei Brkovina (Nr. 40) aus wahrscheinlich sechs Steinen, worunter zwei mit besser erhaltenen Inschriften. Weiter finden sich in Entfernungen von je 1·5 Km.:

1. Zwei schriftlose Fragmente (Nr. 41) im Aufstiege aus dem Pistica potok zur Alajbegovina ;

2. ein schriftloses Meilensteinfragment (Nr. 42) als Unterlagstein im Stalle des Bauers Maximović ;

3. Bruchstücke von sechs bis sieben Steinen (Nr. 43), zwei davon mit Inschriften, an der Quelle' unterhalb des in der Karte mit Mitrovic bezeichneten, einzeln stehenden Hauses;

4. ein ganzer und Bruchstücke von fünf bis sechs zerschlagenen Steinen (Nr. 44), der erstere 1-6 M. lang bei 46 Cm. Durchmesser, drei der letzteren mit Inschriften, im Kiridzinskidol ;

5. Bruchstücke von circa drei Steinen (Nr. 45) im Kraljevopolje.

Die Gruppen 1 —5 liegen an ihren ursprüglichen Standorten, dagegen ist die Fundstelle des jetzt bei Lukavica liegenden Bruchstückes mit Inschrift nicht mehr zu bestimmen,

Die Arbeit der Steine selbst, wie auch die Ausführung der Inschriften, ist eine rohe und flüchtige. Der Stein bei Lukavica deutet auf den Abstieg ins Jadarthai, und das an mehreren Stellen im Jadarthaie aufgegrabene Strassenpflaster zeigt die Fortsetzung der Linie zur Drina. Zahlreiche Funde römischer Ziegel in der Thalweitunsr des Jadar, unterhalb der Mündung des Kravicapotok, lassen den Bestand einer römischen Niederlassung erkennen. Bei dieser enden die bisher aufgefundenen Spuren der Strasse, die sich zweifellos bis ins nahe Drinathal fortsetzte und sich dort mit einer anderen, weiter unten zu beschreibenden Strasse vereinigte. Wie fast jeder Landestheil Bosniens seine legendenhafte Strasse besitzt, so ist dies auch bei der Romanja planina der Fall, über welche der Weg der „prokleta jerina" (der „verfluchten Helena") führte. Mit diesem Namen wird eine alte Kaldrma bezeichnet, die in der Nähe der heutigen Strasse vom Han Naromanja gegen Podromanja hie und da bemerkbar ist. Ich besichtigte dieselbe auf meiner Rückreise nach Sarajevo , konnte mich jedoch nicht entschliessen, diese Kaldrma als ein römisches Werk zu betrachten. Im Walde, welcher den westlichen Abhang der Romanja planina gegen das Thal des Krsulj potok bedeckt, traf ich ein in vollkommen gleichmässiger Steigung thalwärts führendes Strassenplanum, welches ich circa 2 Km. lang verfolgen konnte, und welches nach seiner Anlage als Fortsetzung des auf der Romanja planina gefundenen Strassenzuges bezeichnet werden darf. Mit diesem Wegstücke und mit dem beim Han Obhodjas aufgefundenen 1·3 M. laugen Bruchstücke eines Meilensteines ohne Inschrift (Nr. 47) sind für die Reconstruction der Strasse aus dem Sarajevskopolje auf das Plateau der Romana planina Anhaltspunkte geboten, mit welchen wir uns vorläufig begnügen müssen. Die Auffindung dieser Strasse ist von besonderem Werthe, weil sie jedenfalls einer der Hauptwege war, den

die Römer zur Drina und weiter bis Sirmium einschlugen, und auf dem sie vielleicht auch zu ihrer Station Argentaria gelangten, deren Lage noch nicht mit Sicherheit bestimmt werden konnte."

Adolf Bauer, 1894.

136: „Nach der Beendigung' des Aufstandes trat dalier an die Römer mit gebieterischer Notwendigkeit die Aufgabe heran, das bisher Versäumte nachzuholen und den Besitz des dalmatinischen Hinterlandes sich für die Dauer zu sichern. Die Anlage von Strassen wurde wahrscheinlich schon in den nächsten Jahren in Angriff genommen (Velleius II 123 *cum (Augustus) Tiberium filium missurus esset in Illyricum ad firmanda pace quae hello subegerat*); zwischen den Jahren 16 und 20 n. Chr. ist sie zu einem vorläufigen Ende gediehen gewesen. Tiberius hat als Princeps hier wie in so vielen anderen Fällen die Durchführung der von Augustus begonnenen Arbeiten als seine Aufgabe betrachtet. Wir entnehmen dies mehreren in Spalato gefundenen Inschriften. In dem genannten Zeitraum hat der Legat P. Cornelius Dolabella fünf von Salona ausgehende Strassen fertig gestellt.[82] Von diesen führte eine, als via Gabiniana bezeichnete, von Salona nordwärts nach Andetrium (Muć Nr. 3200), ihre Länge ist nicht angegeben, eine zweite von Salona *ad [sum]mum montem Ditionum Ulcirum*, sie war 77 römische Meilen lang (Nr. 10156), eine dritte 156 Meilen weit von Salona ins Gebiet der Däsidiaten, eine vierte 158 Meilen weit unbekannt wohin (Nr. 10159), eine fünfte 157 Meilen ins Land hinein unbekannt wohin (Nr. 3200).".

Frano Bulić, 1899.

26–27: „Un tronco di strada romana, abbandonata *l'enclave* di Clissa presso *Grlo* o meglio *Kočinje Brdo*, andava verso Dugopolje. Questo tronco si dirigeva poi attraverso *Doca* sotto le case *Kurtove*, attraverso *Rudine*, sotto la chiesa Parrocchiale di *Dugopolje*, poi attraverso *Mala Stupa* verso *Dicmo*, donde a Vojnić – Gardun. Questo tronco non figura nella prima carta di Kiepert, annessa al C.I.L. III ma bensi nella seconda unita agli *Addimenta* (Cfr. l'opera di Ballif: Röm. Strassen in Bosnien u. Eercegovina). Da qui scendeva a Trilj (*Pons Tiluri*), passava il ponte che era sul fiume Cetina (*Hippus* nel corso superiore, *Tilurus* nel medio, *Nestus* verso le foci presso Almissa), nelle vicinanze dell'attuale e dove fu trovata la relativa interessante iscrizione n. 3202 C. I.L. III., ora nel Museo di Spalato n.97 Cat. A. Senonchè ad un chilometro e meno dall'attuale ponte ci dovrebbe essere stato anche un altro e precisamente sotto il colle di *Gardun* presso la *Pešina Mlinica*, nel luogo detto *Mostine* (ponte vecchio), dove si vendono ancora gli avvanzi delle testate di un ponte rovinato, se forse questo non è di epoca posteriore. Qai il fiume Cetona si è sensibilmente sprofondato da qualche sceolo a

[82] Diese fünf Strassen hat Mommsen CJL III p. 407 aus den Inschriften Nr. 3198–3201 ermittelt; die revidierten Lesungen dieser Steine bietet der II. Theil des Supplementbandes zu CJL III unter Nr. 10156 ff. Die folgenden topographischen Darlegungen lassen sich am besten auf der Karte verfolgen, die dem Buche Ballifs: Römische Strassen in Bosnien und der Herzegowina, Wien 1893, beigegeben ist. (Fusnota je iz originalnog teksta A. Bauera).

quaetsa parte, come fan fede le rovine della casa a molino di Krušević (Kruševića mlinica). La strada, asceso qui il colle in linea molto ripida, come lo è pure assai ripida l'attuale strada della *Bračka strana*, ed arrivata vicino la Chiesa Parrocchiale di S-Rocco a Caporice – dove si vanno continuamente trovando monete antique, gemme, avvanzi di muri antichi – si biforcava sott la sorgente d'acqua *Surdup*.Un tronco andava verso *Delminium* (D'lmno, Dumno, Duvno) attraverso Cačvina, Tijarice, Kamensko, Buško Blato, mentre l'altro tronco andava per Cista, Lovreč (*Tronum?*), Podbabje Runović (*ad Novas*) e questo ultimo tratto si chiama anche al giorno d'oggi *rimski put*. "

Alfred von Domaszewski, 1902.

171–173: Am schwierigsten zu deuten ist die Angabe der Bauinschrift 10159 viam a Salonis ad LII . . . . c]astel(lum) Daesitiatium per m[illia pas]suum CLVI munit et idem viam ad Ba . . . [flu]men quod dividit Bis ... [a]... ibus a Salonis munit per millia passuum CLVIII. Den einzigen Anhaltspunkt für die Richtung der beiden Strassen giebt die Nennung der Daesitiates. Sie gehören nach Plinius n. h. 3, 143 zum conventus von Narona. Demnach wohnten sie im Süden der Provinz. Nach der Art ihres Auftretens zur Zeit des pannonischen Aufstandes können sie nicht allzuweit von der Meeresküste gesessen haben[83]. Ausser dem nach dem Norden der Provinz sich entwickelnden Strassennetze, den 4 oben behandelten Strassen, geben von Salonae noch zwei Strassen ab. Die eine ist die Verlängerung der Binnenstrasse[84], die südlich von Salonae über Tilurio, Novae, Narona nach Lissus läuft ; die andere gebt über Tilurio, Delminium nach Serajewo und von da an die Drina. Nur die erste Strasse kann jene sein, die zum Castell der Daesitiates führt, weil die Zugehörigkeit der Daesitiates zum conventus von Narona die Verbindung ihres Gebietes mit dem politischen Mittelpunkte fordert. Diese Strasse ist in den Itinerarien überliefert[85].

Peut.:	Itin. p. 337:
Salonae	Salonae
Tilurio XVI	Ponte Tiluri XVI
	Trono XII
Billubio XII	Bilubio XIII
ad Novas VIIII	
ad Fusciana VIIII	Aufustianis XVIII
Bigeste XIII	
Narona XIII	Narona XXV
ad Turres XXII	

[83] Dio 55, 29, 4. *Βάτων ὁ Δελμάτης* (cf. 29, 2 *Βάτωνός τινος Δησιδιάτου*) *ἐπὶ Σάλωνα στρατεύσας - ἑτέρους δέ τινας πέμψας πάντα τὰ παραθαλάσσια μέχρι τῆς Ἀπολλωνίας ἐλυμήνατο*. Sueton, Aug. 26. Macrob. sat 1, 11, 33. (Fusnota je iz originalnog teksta A. Domaszewskog).
[84] Vgl. Oben S. 163. 169. (Fusnota je iz originalnog teksta A. Domaszewskog).
[85] Itin.Ant. p.338. Peuting. (Fusnota je iz originalnog teksta A. Domaszewskog).

	Peut.:	Itin. p. 337:
	Dilunto XIII	Dallunto XXV
Peut.: .	Pardua XIV	
Adzizio	Adzizio XVI	
Asamo XXVIII	Leusinio VIII	Leusinio XL
Epitauro XX		

Die sichere Lage von Novae und von Tilurium zeig dass in delt Peutingeriana die Station Tronnm des Itinerars ausgefallen ist[86]. Demnach zählte die Strasse von Salonae bis Narona 84 r. Meilen. Dagegen wird man für die Distanz Narona-Leusinium, den detaillierten Angaben der Peutingeriana den Vorzug geben dürfen und die Entfernung beider Orte auf 73 r. Meilen bestimmen können. Dann beträgt die Entfernung von Salonae nach Leusinium 157 r. Meilen, demnach nur 1 Meile mehr als die Distanz der Inschrift, für den Wegbau von Salonae nach dem Castell der Daesitates. Mommsen las den Namen des Castells LII////, Hirschfeld schwankte zwischen LIR und HE, also wird man annehmen dürfen der Name lautete auf der Inschrift LEI[SINIVM][87]. Der Zug der Strasse zwischen Narona und Epidaurum ist höchst eigentümlich. Da die direkte Entfernung von Narona nach Epidaurum nur 50 r. Meilen misst, die Peutingeriana aber zwischen beiden Orten 113 r. Meilen zählt, so ist es klar, dass die Strasse der Pentingeriana in einer weiten Krümmung nach Norden abbog. Eine Strasse in dieser Richtung ist von Ballif nachgewiesen[88]. die sich bis Nevesinje verfolgen liess. Ihre Richtung bestimmt etwas abweichend der Beneficiarierposten Stolac[89], der der Station ad Turres entspricht ; hier wird eine noch nicht ermittelte Strasse gekreuzt haben mit einer direkten Strasse nach Epidaurum. Die Strasse der Peutingeriana lief dann von Nevesinje über Gacko nach N e in Montenegro. Bei Gacko etwa ist Adzizium anzusetzen, und von hier zweigte die Strasse nach Epidaurum ab. Die Lage des Knotenpunktes Adzizium ist aber für eine Strasse, die Narona mit Epidaurum oder mit Scodra verbinden soll, nur dann verständlich, wenn hier eine Strasse nach der oberen Drina abging. Eine solche Strasse, welche nach Foča an der Drina führte und von hier auf Plevlje, hat sicher bestanden. Denn von Plevlje führte eine sicher erkundete Strasse nach Süden auf die Hauptstrasse, die Naissus mit Lissus verband.[90] Der Beneficiarierposten in Plevlje[91] zeigt eine Strassengablung an. Demnach ging hier noch eine zweite Strasse nach Süden ab, die direkt auf Ipek geführt haben wird. Auch Doclea[92], zwischen Leusinium und Lissus, war wahrscheinlich direkt mit Ipek verbunden. Von Foča ging jene Hauptstrasse die Drina abwärts nach Domavia, wo eine

[86] Der Alistand von Tilurio nach Novae beträgt, wie das itinerar es angiebt, thatsächlich 34 r. Meilen.
[87] [Nach Bulić freunlicher Mitteilung ist die Lesung LE möglich; dagegen erscheint die Lücke etwas zu klein. Auf dem Abklatsche ist die Entfernung von dem D in AD bis zum A ia Castellum, beide Buchstaben eingerechnet, gleich der Länge von 10-11 Buchstaben des Wortes Daesitiatium].
[88] P.36. (Fusnota je iz originalnog teksta A. Domaszewskog).
[89] 8431 (cf. 12789) Marti. 8435. 14631. (Fusnota je iz originalnog teksta A. Domaszewskog).
[90] Vgl. Moesia superior. (Fusnota je iz originalnog teksta A. Domaszewskog).
[91] 13847 a. 194. (Fusnota je iz originalnog teksta A. Domaszewskog).
[92] 12679 I.O.M. Epone Regine Genio loci. (Fusnota je iz originalnog teksta A. Domaszewskog).

Strassenkreuzung lag[93], demnach die Hauptstrasse, die von Naissus an die Drina ging[94] einmündete. Der Handelsweg, der den Hafenplatz Epidaurum mit der oberen Drina und den Silbergruben von Domavia verband, wird seit langem bestanden haben, ehe die Römer aus militärischen Gründen ihre Strassenlinien zogen. So erhielt die Strasse Salonae-Lissus jene Richtung über Adzizium, um den militärischen Zweck, den Stützpunkt der Daesitiates zu besetzen, mit der Sicherung des Handelsweges zu verbinden.

Carl Patsch, 1906.

157–158: „И данас би се по изјавама уважених мјерника цеста, којих се предлежеће питање не доимље, ако би се Зеница имала спојити Триљем, повукла овако : Зеница- Вјетреница- Лашва- Горњи Вакуф - Прозор - Варвара – Жупањац - Аржано - Триљ. Осим тога већ је и нађена римска цеста, која полази од Триља Варвари. Она је прешла Динарске Алпе код уседлине Аржана, текла је око Бушког блата и преко седла Превале те је попријечила преко Жупањца Дувањско поље ; у Летки се успела на Љубушу, прешла преко ње дијељем сјеверног подножја врхунца те се спуштала мимо Дашника у долину Горње Раме[95] код Варваре. Прелаз преко Љубуше планине води данас још споменутом пругом, само да данашњи коњски пут силази у Дувањско поље мјесто у Летки у селу Ведашићу, које граничи непосредно јужно. Уставовив Bistue vetus у Варвари, установљује се уопће и положај сусједне западне станице in monte Bulsinio, јер тај mons Bulsinius може бити само Љубуша планина. Да ли је станица лежала на врхунцу цесте на сјеверном подножју Љубушина врхунца источно од станова Ведашичке колибе у висини од 1438 м је с тога двојбено, јер је од Варваре око 15 *км* удаљена, а Peutingeriana биљежи удаљеност Bistue- in monte Bulsinio са VI . *m .p.* = 8·88 км. Али табла је и ту крњава јер у читавом дугачком првом одсјеку цесте биљежи само једну штацију, гдје је још бар град Жупањац- Delminium лежао уз њу. Предпостављајући нетачности у tabule усудио би се изнијети о положају Ad Libros слутњу. Bistue лежало је на слазу са Љубуше планине, in monte Bulsinio на њој : прилично је дакле, да је слиједећа штација лежала на успону тога брда. Како нам показују имена штација[96] осјећали су и у старини потребу одмаралишта на теготним цестама, које су услијед високог положаја пружале мало погодности . Већ горе споменута Летка на источном рубу Дувањског поља била је за то веома згодна а ту је већ и констатовано повеће римско мјесто[97], гдје је нађено и више

---

[93] 12723 Dianae Aug. Aur. Ca[mp]anus b(eneticiariiis) co(n)s(ularis) p(rovinciae) P(annoniae) in(ferioris). 14218 lovi lunoni Minervae. 14219 I.O.M. et Marti. 14819[4], 14219[5] I. 0. M. et Marti Aug. 14219[6], 14219[18]. (Fusnota je iz originalnog teksta A. Domaszewskog).

[94] Vgl. Moesia inferior. (Fusnota je iz originalnog teksta A. Domaszewskog).

[95] Ballif -Patsch, Röm. Strassen in Bosnien und der Hercegovina , I. , стр. 25. сл. 28. W. Radimský, Гласник, 1894., стр. 317.; Patsch, на истом мјесту, 1904., стр. 310 . (Fusnota je iz originalnog teksta C. Patscha).

[96] Сравни на пр.: Ad Radices - Montemno (Monte Haemo) -Sub Radice сјеверно и јужно Тројановог прелаза преко Балкана. (Fusnota je iz originalnog teksta C. Patscha).

[97] Гласник, 1904, стр. 347. (Fusnota je iz originalnog teksta C. Patscha).

натписа[98]. Наставак цесте од Варваре пошав, дакле одсјек Bistue vetus - Ad Matricem - Bistue nova није успјело доселе обрести, као ни пругу Bistue nova- Stanecli- Argentaria. Непосредно пред Зеницом - Bistue nova- успјело је дне 9. маја 1906. констатовати комад цесте на лијевој обали Босне у риту Одмуду, који припада Распоточју, непосредно тамо, гдје се крижа жељезница (*км* 192·7) са цестом, која води у Јањиће, а на ораницама Јаге Марковића на јужном рубу долине. У младом усјеву истицала се слабија пруга, која је крижала данашњу цесту те је пошла према Босни. Марковић и цестар Стипан Бурић потврдили су моју слутњу изјавом, да се педаљ под земљом пружа означеним правцем калдрма, из које је, да се њива побољша, већ много камења искрчено и да се у кориту Босне, у наставку калдрме , код рита Громилице, када вода спане и буде бистра, виђају коци једне ћуприје. Несигурно је али, да ли је тај комад цесте спадао државној цести, коју тражимо. Можда је само служила свезом града Bistue nova[99], који лежи око 1 км на сјевер зеничког предграђа Билимишћа на десној обали ријеке са неким предграђем на лијевој обали, јер на њиви Хусе Скопљака, Марковићевог међаша, указала се у марту 1896. зграда са апсидом, на сву прилику купка, која се није могла откопати ради високе затражене одштете."

Konrad Miller, 1916.

LXXIV – LXXV: „3. Die I 3201 = 10159 berichtet von 2 Straßen, zunächst „a Salonis ad He ... . astel . . Daesitiatium per mp 156". Die Daesitiates sind auch I 9739 genannt; letzterer Stein, der Grabstein eines Reiters exploratoris Desitias, ist in Gardun bei Trilj gefunden. Das Castellum He... könnte Heronas (Pt) sein. Mit den 156 Milien käme man bis an die Grenze von Epirus."

Wilhelm Kubitschek, 1917.

65–66, fus. 2: „Miller entschließt sich dazu, das Ethnikon Daesitias durch eine Inschrift zu belegen, and wählt zu diesem Zwecke CIL III 9739, die übrigens in diesem Belang nichts lehrt ; aie hat ein Soldat einheimischen Namens, *Platoris* (nämlich *filius*), *[Da]esitias, vexill(arius) [e]quit(um) coh(ortis primae) Belgar(um*) gesetzt ; für Miller ist es der Grabstein eines »Reiters *exploratoris Desitias*«, diese drei Wörter mag er uns vorkonstruieren. Millers Vermutung, daß ein Kastell der Daesitiaten *He* ..., das als Endpunkt einer der von Dolabella angelegten Straßen genannt wird, Ἡρῶνα (nicht Heronas!) des Ptol. II 16, 7 »sein könnte«, kann nicht überlegt sein. Der entsprechende Wortlaut der Inschrift ist, nm von Kleinig-keiten abzusehen, nicht *ad He .. astel .. Daesitiatium*, sondern *ad H..... [c]ast Daesitiaeium*; die zweite Hälfte derselben Inschriftenkolumne nennt nicht *viam ad Ba...men quod dividit bis ibus a Salonis munit... per mp. 158*, sondern (durch Unterführung von Punkten sollen strittige

[98] C. I. L. II 9740 (ср. бр. 13185, стр. 2328[160]. 14976[3]. 14976[8]. (Fusnota je iz originalnog teksta C. Patscha).
[99] Сравни горе стр. 156., оп. 3. (Fusnota je iz originalnog teksta C. Patscha).

Buchstaben bezeichnet sein) *viam ad ba...men quod divid[it] hbis.... ibus a Salonis muni[t pe]r* (so müßte die Lesung des CIL nach der v. 1. richtig gestellt werden) *[mil. pas]suum 168*. CIL III 3200 spricht nicht von einer via *Gambiniana*, (sondern *Gab*.) und bietet dann nicht *vias per mp 117 munit per vexillarios*, sondern vielmehr *cuius viai millia passus sunt 167, munit per vexillarios* usw. (unverständlich im fol-genden das Wort »die Straße«) ; CIL III 5198 = 10156 hat nicht *ad montem Ditionum Ulcirum*, »*67 Meilen* weit«, sondern vielmehr *ad [?sum]mum montem Ditionum Ulcirum* u. zw. 77' ½ Millien weit (L XXVII D). In die Irre führt die Behauptung, daß die »4« erhaltenen Inschriften von »4« von Salons ausgehenden Straßen uns Kunde ablegen ; ebenso falsch ist es, wenn er, wenn auch unsicher, das ganze Monument als Grabsäule faßt. — Diese Auslese von Fehlern ist aus dem Umfang einer halben Spalte der It. Rom. gezogen!“

Mihovil Abramić, 1928.

33: “Što se pak položaja miljokaza tiče, on je nađen na cesti SALONAE – PONS TILVRI – DELMINIVM (Županjca) – BISTVE NOVA (Zenica). Th. Ballif (u svojoj knjizi Römische Straßen in Bosnien und der Hercegovina na str. 25) kaže, da je za dio ove ceste od Trilja (PONS TILVRI) do dalmatinsko – bosanske granice ustanovio na više mjesta njezine kolotočine i to kod Vedrina, Tijarice (Omarčenstaje) sve do Brekale kod Aržana. Nalaz našega miljokza dokazao nam je, da je cesta između Vedina i Tijarice išla mimo Velić. Put Trilj – Vedrine – Velić ima obilatih 7 kilometara, dakle 5 m. p. (Današnji put iz Trilja za Velić preko Jabuke ima nešto više od 8 km.) Buduć da od Salone do Trilja (*Pons Tiluri*) ima 16 m.p., naš bi miljokaz morao biti podignut na XXI milji od Salone. Na daljnjem nastavku ove ceste Radimsky je našao kod Renića u Djevojačkom ponoru četiri, dotično pet miljokaza CIL III 13320 – 13324 (sr. Radimsky-Patsch u Wissenschaftkuche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina IV str. 163 – 168), od kojih natpis 13320 ima označenu udaljenost od Salone A SAL MP XXXIIII, dok C. III. 13322 pruža nam prosto brojku XXXV, što dobro odgovara – barem za prvi broj milja – pravoj daličini Salona – Renić (51-52 km). Tako je opaska u Corpusu kod br. 13320, da je navodno A SAL pogrešno na miljokazu uklesano mjesto a ponte Tiluri bez predmeta. Važno je kod toga da miljokazi ove ceste računavaju milje i preko Triljskog mosta od Salone (sr. Patsch u Jahrbuch für Altertumskunde II (1908) na str. 103).”

Dimitrije Sergejevski, 1948.

45: „Pretpostavljam da su Rimljani vodili ceste samo u o p š t e m pravcu prema konačnom cilju, dok je usput, na terenu, cesta vodila od grada do grada od uporišta do uporišta . Valjda su tim zadovoljeni i administrativni i ekonomski interesi, a vjerovatno i vojnički: nisu htjeli da se vojska na maršu udaljuje od tačaka koje su u slučaju potrebe mogle da služe kao baze i uporišta . I opšti razlozi opreznosti mogli su da igraju u tome znatnu ulogu; npr. Rimljani redovno nisu putovali noću. Pojmljivo je, dakle, zašto su pretpostavljajući razne pravce rimskih cesta naši istraživači lako griješili u svojim

pretpostavkama.... Razumije se da je s moje strane hipoteza koju treba provjeriti u pojedinim slučajevima ....“

Esad Pašalić, 1953.

277: „U dogovoru sa kustosima Zemaljskog muzeja u Sarajevu D. Sergejevskim i dr A. Bencom proputovao sam izvjesna područja oko Gornjeg Vakufa, Prozora, Travnika i Zenice. Ovaj put trajao je od l do 13 septembra 1952 godine. Trebalo je detaljnije ispitati ove ceste: Ravanjsko Polje-Rumboci iznad Varvare-Gornji Vakuf i Ravanjsko Polje-Vukovsko Polje-Bistrica kod Gornjeg Vakufa. Kao nastavak rada trebalo je dalje ustanoviti pravce ovih rimskih cesta: Bistrica kod Gornjeg Vakufa-Vitez na Lašvi i Vitez na Lašvi-Zenica (Bistua Nova).“. Pašalić, 1975a, 164 : „U 1952. g. obilaskom ovog terena dao sam neke nove priloge poznavanju daljeg toka rimske ceste koja je iz Duvanjskog Polja kao jedan krak išla preko Ravanjskog Polja u pravcu Rame i kao drugi krak preko Vukovskog polja u pravcu Gornjeg Vakufa. Tom prilikom prošao sam njenim tragovima na ovim odscjecima : Ravanjsko Polje preko sedla Klapavica do Rumboka i Varvare na izvorištu Rame; Ravanjsko Polje – Vukovsko Polje – Bistrica kod Gornjeg Vakufa; Bistrica kod Gornjeg Vakufa – Vitez na Lašvi i odsjek od Viteza na Lašvi do Zenice. Podaci i detaljnije obilježeni pravci ovih nastavaka rimske ceste od Duvanjskog Polja zajedno sa skicama već su objavljeni. Time je potvrđena Balifova pretpostavka o račvanju cesta na Ravanjskom Polju.“.

278: „Ovim područjem ide nova cesta koja veže Prozor i Duvno preko Ravanjskog Polja . Idući u pravcu istoka prema selu Rumboci iznad Varvare, mogu se na više mjesta uz novu cestu naći ostaci rimskog puta. Nije potrebno neko naročito ispitivanje terena za to. Ostaci rimske ceste vrlo su jasni u predjelu Klapavice. Tako se kod Borića Staja (blizu 23 km od Prozora) mogu vidjeti ostaci kolotečine na prirodnoj kamenoj podlozi (Tab. l, sL br. l). Isto tako je i izmedu 21 i 22 km, na mjestu zvanom Kovačeva Vlaka gdje su takode vidljivi tragovi brazda u tvrdom kamenom tlu. Dovde je rimska cesta išla uz novu cestu sjeverno od nje na razmaku od cca 5-50 m. Ceste se za tim jedno vrijeme podudaraju. Od početka sela Lovrić one se ponovo razdvajaju tako da rimska cesta ide skoro 300 m blago strmim prečacom i izlazi na novu kod sadašnjeg katoličkog grobIja (između 19 i 20 km). Tu se ponovo odvajaju i trasa rimske ceste ide ispod nove, tj. s južne strane. Na oba ova odvojka postoje ostaci tragova u kamenu, a na prvom odvojku još i danas stoji čvrst pločnik dug oko 20 m i širok do 3 m. Čitav ovaj dio okolno stanovništvo naziva kaldrmom. Rimska cesta produžuje dalje pa se padinom ispod zaseoka Brkići spušta u udolinu zv. Lokve, koja je oko 100 m spod nove ceste s južne strane. Ona tako ide u svemu 2 km, pa se opet penje na novu cestu, sječe je i ponovo silazi na nju (blizu 15 km). Prosječna širina ovog dijela rimske ceste, od početka sela Lovrić do izlaska iz Lokvi, iznosi 3 m, a mjestimično i više. Podloga je ovdje isključivo kamenita, a tek ponegdje je to popločani put. Trasa u predjelu Lokve prolazi kroz usjeke u masivnim stjenama. Na pojedinim obroncima vidi se i podzid. Sl. br. 2 na Tab. l pokazuje jedan detalj sa rimske ceste kod zaseoka Brkići. Put kroz Lokve kraći je za više od l km nego odgovarajući put današnjom cestom. Tom stranom rimska cesta ide

do sela Rumboci i na današnju cestu se penje kod sadašnje nove škole i zadružnog doma Ovuda je ta cesta široka 2,5 do 3 metra i služi još uvijek okolnim selima kao kolovoz. Na tom dijelu rimske ceste ima još i sada sačuvanih kamenih ploča koje stoje uz nju kao ograda ili ivičnjaci. Na pločama se vide tragovi njihove prvobitne namjene - obrada, izlizanost, žljebovi i sl. Da je tu nekad bilo čvrsto kameno tlo, svjedoči to što ovaj dio ceste mještani i danas nazivaju kaldrmom, iako kaldrme uopšte nema. Pouzdano je da se jedan krak odvajao i silazio u Varvaru sa mjesta u blizini 15 km današnje ceste. Na tom kraku, koji je vrlo strmenit i spušta se serpentinama, nema nekih osobitih tragova. On je išao ovim kraćim putem, koji je i danas dobro fundiran u kamenoj podlozi. I narodno predanje ga pozna kao stari put kojim se preko Duvanjskog Polja išlo na more.“

278, fus. 4: „Jozo Brkić, zemljoradnik, starac od 75 god. iz zaseoka Brkići, veli da se ovim putem od davnina išlo i da nema »pamtenika « kada je napravljen.“.

285–286 : „Nema sumnje da je svaki novi put pretstavljao izvjestan napredak kraja kroz koji je prolazio kako u povezivanju sa drugim krajevima tako i u podizanju opšteg nivoa njegovog stanovništva. Medutim, rimskim gospodarima je nešto drugo bilo glavno. Njima je cesta prvenstveno služila za to da bi vojska mogla što bolje umiriti pokoreno područje i u njemu što uspješnije održavati robovlasnički poredak i da bi se mogla brzo prebacivati po potrebi u druge oblasti; cesta im je takođe služila i za to da bi rimskoj upravi bio omogućen prevoz i izvoz privrednih bogatstava u provincijama, Otuda je i najobičniji naziv koji je upotrebljavan za glavne ceste bio via militaris. Ceste su, naravno, služile i u druge svrhe: prenos pošte, prevoz činovnika, putnika i sl. Naši krajevi, svakako, nisu pretstavljali izuzetak u tom pogledu. Naprotiv, istorija potvrđuje da su rimski carevi, kao npr. Vespazijan, u provinciji Dalmaciji sprovodili izrazitu politiku razdvajanja plemena. Na taj način su obezbjedivali veću sigurnost svojoj vlasti. Ovom cilju je služila i predaja kontrole u pojedinim područjima onim domaćim ljudima koji su kao bivši rimski vojnici bili romanizovani ili bar više disciplinovani, pa zato pouzdaniji. Slične metode sprovodene su i u Španiji. Među ostalim, vrIo je karakteristično da su u Španiji i u Dalmaciji mnogi novi gradovi prosto premještani sa brda i visina u ravnice. I to je imalo da posluži većoj bezbjednosti za strane gospodare. Tako je sigurno i grad Delminium bio premješten sa vrha brda u ravnicu. Iz ovoga slijedi da ceste koje su Rimljani izdašno podizali u svojoj imperiji treba na prvom mjestu tretirati kao sredstva za uspješniji pokret vojske, sigurnije održavanje vlasti i za eksploataciju lokaln ih prirodnih dobara....Rimljane je u Dalmaciji, pored ostalog, mnogo privlačilo i njeno rudno bogatsttvo, a naročito rudnici željeza. Važnost ovog bogatstva postaje još jasnija kada se ima u vidu da je područje Dunava u doba rimskog carstva bilo vrlo važno za odbranu imperije od napada raznih plemena sa te strane. Jasno je, stoga, da su ovi rudnici dobro došli za naoružanje rimskih legija na Dunavu i da su imali istu ulogu kao i rudnici u Galiji za one legije koje su bile na Rajni. Provincija Dalmacija, a naročito njeni planinski dijelovi u današnjoj Bosni i Hercegovini, bila je za Rimljane od velikog interesa i zato što su ovi krajevi imali bogata nalazišta zlata za koje je znalo domaće stanovništvo još prije dolaska Rimljana. Među tim zlatonosnim nalazištima prvo mjesto su zauzimala baš ona u dolini Vrbasa oko Gornjeg Vakufa. Osim toga Rimljani su cijenili i druge proizvode provincije

Dalmacije. Njihovi kolonisti su svoju aktivnost usmjeravali baš prvenstveno u predjelima koji su bogati rudama, šumama i pašnjacima. Pored ruda poznato je da su drvo i sir bili glavni izvozni artikli Dalmacije u carsko vrijeme. Kad se ovo ima u vidu, onda postaje mnogo jasnija uloga cesta koje su Rimljani gradili u provincijama, pa tako i u provinciji Dalmaciji. Svakako da su glavne ceste prolazile onim krajevima koji su za Rimljane imali najveći strateški i privredni značaj. Međutim, od tih glavnih rimskih cesta redovno su se odvajali pojedini kraci u određenim pravcima, ili su same ceste pravile skretanja i zavoje da bi zahvatile naselja, utvrđenja i sl.“.

Esad Pašalić, 1960.

35: „Iz Trilja (Tilurium) i Lovreča vode dvije rimske ceste prema Duvanjskom Polju: jedna pored Ržana (Aržano) i druga pored Vinice. Obje ove ceste koje se spajaju na južnom rubu Buškog Blata Balif označava kao sigurne i ustanovljene. Od Buškog Blata cesta preko sedla Prevale silazi u Duvanjsko Polje i zahvatajući današnje Duvno preko Pakline pl. prelazi u Ravanjsko Polje - označena takođe kao sigurna i ustanovljena... Iz sjevernog ugla Duvanjskog Polja od Mokronoga i Han-Marijana išla su s obje strane rijeke Šuice dva ogranka na rimsku cestu Livno – Kupreško polje, oba kao sigurni i ustanovljeni. Kod Letke, na sjeveroistočnom rubu Duvanjskog Polja, otkriveni su tragovi rimskog puta prema Rami. Od sela Oplećana takođe vodi jedan rimski put prema Rami, a na planini jugoistočno od Proslapa s njime se spaja drugi put koji je, sudeći po tragovima, polazio od Rašćana preko Lipe i Lokve Metalke. Prema tome, iz Duvanjskog Polja su u dolinu Rame vodile tri komunikacije koje Balif obilježava pretežnim dijelom kao sigurne i ustanovljene. Naselja u istočnom dijelu Duvanjskog Polja bila su međusobno spojena komunikacijom koja je prolazila pravcem Seonica - Borčani-Rašćani-Oplećani-Letka-Mokronoge.To su podaci koje daje Balif o rimskim komunikacijama u širem regionu Duvanjskog Polja“.

36: „Kod Renića na južnom rubu Buškog Blata otkrivena su četiri miljokaza sa natpisima i dijelovi petoga (CIL III, 13320-13324). Miljokazi datiraju iz sredine III vij., tj. iz doba vladavine careva: Gordijana III, Decija Trajana, Klaudija Gotskog i Klaudija Tacita!". Ovi miljokazi označavaju popravke ceste u doba svakog od ovih vladara, ali je moguće da su miljokazi na ovoj cesti prvi put postavljeni tek tada, Na dva miljokaza stoje oznake: XXXIIII m. p. (CIL III, 13320) i XXXV m. p. (CIL III, 13322). Ove cifre, naročito prva, odgovaraju stvarnoj udaljenosti Salona-Renići = cca 51 km, Prema tome, cifre rimskih milja na miljokazima iz Renića pokazuju da je na ovoj cesti računanje udaljenosti počinjalo od Salone a ne od Tiluriuma (T'rilj). U vezi sa pravcem ceste Salona-Tilurio i dalje važan je i miljokaz nađen 1921 g. u Veliću kod Trilja koji potiče iz vremena cara Maksimina (236 g. n. e.). Na njemu nema oznake milja, ali je po mjestu nalaza mogao bitj podignut na XXI m. p. od Salone. I stvarna razdaljina Velić-Renići slaže se sa podacima koje nam daju miljokazi iz ta dva mjesta - 14 r. m. (cca 22 km)".“

38: “Glavna rimska cesta produžavala je preko Duvanjskog Polja dalje u unutrašnjost Bosne. Novija istraživanja su potvrdila Balifovu pretpostavku da se ova cesta račvala na Ravanjskom Polju.”

38: „Ovdje nas interesuje transverzalna saobraćajnica, poznata pod imenom »Solarski put«, o kojoj smo govorili u prethodnom poglavlju prilikom obrade rimske komunikacije: Rilićko Polje--Kupreško Polje-Suho Polje—Vaganj - Šipovo. To je pravac koji je obilježio Balif. Međutim Balif nije poznavao dalji tok ove ceste na jugoistok od Rilićkog Polja, pa nije ni mogao shvatiti njen pravi značaj. Najnovija ispitivanja na tom prostoru pokazala su da je »Solarski put« vezao dolinu Janja sa dolinom Rame. On je od Rilićkog Polja preko Ušivca izlazio na Ravanjsko Polje. Dalji pravac ove ceste, po Balifu, išao je preko Klapavice u dolinu Rame. (Tab. II, sl. 4). Đ. Basler smatra mogućim odvojak »Solarskog puta« kod Ravanjskih Vrata prema istočnom dijelu Vukovskog Polja, dok se drugi krak, kako on misli, odvajao na jug preko Pakline pl. u Duvanjsko Polje. Ispitivanja rimskih komunikacija iz Ravanjskog Polja na sjeveroistok i na istok koja je izvršio autor ovog rada potvrđuju postojanje jedne rimske ceste Ravanjsko Polje-Vukovsko Polje - podnožje Raduše pl. - Gornji Vakuf (Tab. III, sl. 5). I ovaj dio ceste poznat je u narodu pod imenom »Solarski put«. Pomenuta ispitivanja iz autopsije pokazuju da je »Solarski put« imao svoj osnovni pravac Šipovo - dolina Janja-Ravanjsko Polje i da je odatle produžavao u dolinu Rame i preko Vukovskog Polja u područje Gornjeg Vakufa. Jedan od ovih nastavaka pretstavlja sastavni dio ceste Salona-Argentaria. Treba napomenuti da dio ceste od Ravanjskog Polja preko Pakline u Duvanjsko Polje pretstavlja sektor magistrale Salona-Argentaria, a ne poseban krak »Solarskog puta«, kako misli Đ. Basler. U ovom predjelu pisac je tokom 1952 g. istraživao i tragove rimske ceste koja je od Ravanjskog Polja vodila na istok preko Klapavice u dolinu Rame i obilježio je njenu trasu'" (Karta III).“

38: “Na izvorište Rame izlaze dvije rimske komunikacije sa Duvanjskog Polja i jedna sa Ravanjskog Polja: Njihove završnice u dolini Rame obilježene su na Balifovoj karti kod Rumboka, Varvare i Proslapa”.

39: „Grčki i rimski novci u području Rame svjedoče o ranom saobraćaju ovoga kraja sa Dalmacijom. Pored drahme (Dyrrhachium) iz Prozora, u dolini Gornje Rame nađeni su i republikanski denari, a posebno treba ukazati na nalaz rimskog carskog novca u istočnom dijelu platoa Ljubuše i nalaz grčkih drahmi (Apollonia i Dyrrhachium) i rimskog novca na vrhu Gradac iznad sela Ljubine i kod Prozora'“.

39: „Međutim Pač nije ostao pri svom ranijem mišljenju u pogledu trase rimske ceste preko Ljubuše u onom pravcu koji je još Balif označio, Naknadnim ispitivanjem ovog područja 1907 g. on je ustanovio da istočni dio platoa Ljubuše zbog velike strmine nije pogodan za cestu koja bi se spuštala u Ramu. Usto nema ni tragova ceste, iako su se oni na ovom terenu mogli lako sačuvati. Na osnovi toga Pač je zaključio da kao vezu između Delminiuma i Bistue vetus treba tražiti zaobilazni put preko Ravanjskog Polja.“

51: „Takav pravac ceste uputio je C. Muller-a i na pogrešnu lokalizaciju Argentarije (= Srebrenica) koja bi se nalazila na cesti od Salone prema srednjoj Bosni. - U drugom radu koji raspravlja o panonsko -dalmatinskom ratu 6-9 g. n. e. rimska cesta ... ad He .... castellum Daesitiatium ... (CIL III, 3201 = 10159) sprovedena je preko Mostara i Ivan-planine u sjeveroistočnu Bosnu uglavnom prema podacima Domaševskog. Najobičnijim mjerenjem rastojanja Salona-Ljubuški-Mostar-Ivan-pl. castellum Daesitiatium je

smješten na Ivan-planinu samo zato, što je to važno uporište i što je tuda vodio najkraći put za Naronu u kojoj su Desitijati bili zastupljeni sa 103 dekurije (Plin., NH III, 142-143)“.

60: „Predio je stvarno težak i nepodesan za izgradnju komunikacija, jer Neretva protiče kroz uske i strme klance. Otuda se kod nekih istraživača javljala sumnja da li je rimska cesta uopšte prolazila kroz tjesnac Grabovica-Jablanica. U vezi s tim isticano je da se na ovaj dio toka Neretve moglo doći dolinom Drežanke i Rame i da, prema tome, nije morala postojati rimska cesta između Grabovice i Jablanice. Objašnjenje treba dati u ovom smislu: Balif je otkrio nesumnjive tragove ceste na sektoru Han Orlice - Han Počelje - Crno Vrelo - Drežnica, što dokazuje da je cesta uz Neretvu stvarno vodila sve do ušća Drežanke kod Drežnice. Od Drežnice i Grabovice do Jablanice, s obzirom na neprohodnost i nenaseljenost toga terena, teško bi se mogao očekivati nastavak ceste“.

61: „Da je cesta produžavala dolinom Trešanice preko Ivan Sedla, postoje dokazi u nalazima miljokaza kod Han - Viteka (blizu Podorašca) i u mjestimično sačuvanim tragovima rimskih puteva. Miljokaze iz Han -Viteka već je bio opisao Truhelka. Na osnovi njih i nekih nalaza u Pazariću, Blažuju i Ilidži koji su u to vrijeme bili poznati, Balif je sasvim opravdano zaključio da je cesta iz Konjica nastavljala svoj tok preko Ivan Sedla u pravcu Sarajevskog Polja. Balif je miljokaze kod Han-Viteka i ostatke rimske naseobine u Lisičićima smatrao čvrstim dokazom za pravac ceste Han Počelje - Jablanica - Ivan Sedlo, tj. kroz tjesnac između Grabovice i Jablanice. Ustvari, to je dokaz za produženje ceste preko Ivan Sedla i za lokalne komunikacije koje su svakako postojale u području Konjic-Lisičići-Ostrožac-ušće Rame, kao što ćemo vidjeti u našem docnijem izlaganju.“

61: „Posebnu važnost imaju pomenuti miljokazi kod Han-Viteka: CIL III, 10164: Divo Aug(usto); 10165 upor. str. 2174:... C. Iul(io) Maximino Pio...; 10166 upor. str. 2174; ....M. Iulio Philippo P(io) ...; i CIL III, 15102 iz Konjica koji pripada vremenu od 249 do 251 g. n. e. (Decius). Prvi je posvećen Augustu i pretstavlja najstariji rimski spomenik u konjičkom kraju, a drugi datiraju iz sredine III vij. n. e. Pač smatra da prvi miljokaz može poslužiti kao dokaz da se na izgradnji ove ceste radilo već pod Augustom. Ostali natpisi vjerovatno se odnose na popravke ceste za vrijeme careva Maksimina, Filipa i Decija, dok o takvim radovima na njoj u I i II vij. n. e. nema vijesti.“

69: „Na Debelom Brdu iznad Sarajeva sačuvali su se rimski ostaci. To su zidovi utvrđenja u kome su nađeni razni rimski artefakti, među kojima i jedan kasnoantički lonac sa natpisom minuskulnim kurzivom i primjerci antičkog novca (drahma Dyrrhachium, Constantinus I i II i-Iustinianus). Ovdje je vjerovatno od početka rimske vladavine do u VI vij. n. e. boravila vojnička posada koja je obezbjeđivala promet cestom i vršila nadzor nad naseljem u današnjem Sarajevu.“

69: „Kroz Sarajevo je prolazila rimska cesta koja je od Ivan Sedla preko Sarajevskog Polja i Romanije vodila na Drinu. Sergejevski pretpostavlja da je rimska magistrala na prolazu kroz Sarajevo išla pravcem današnjih glavnih ulica, a zatim preko Pašinog Brda i Mokrog vodila na Romaniju i dalje prema Drini. S obzirom na položaj Sarajeva i na to

da cesta odmah po izlasku iz grada prema istoku ima uspon, Sergejevski opravdano zaključuje da se na prostoru današnjeg Sarajeva nalazila rimska putna stanica (mansio ili mutatio)"".

70: „CESTA OD SARAJEVA PREKO ROMANIJE U DOLINU DRINE„„ Ovu cestu je opisao Balif[100] i obilježio je na svojoj karti. Prema sačuvanim tragovima trase i nalazima miljokaza, cesta se može pratiti od Žljebova sjeveroistočno od Sokoca pa skoro cijelom dužinom do Drinjače. Tragovi ceste u šumama Romanije nisu kolotečine, već planurni sa pločama i sitnijim kamenjem za učvršćenje stroja. Miljokazi su nađeni u grupama između Debelog Brda i Tisovca kod Brkovine, na Alajbegovini, kod Mitrovića, u Kiridžinskom Dolu i Kraljevu Polju - sva mjesta na pravcu Žljebovi - rijeka Jadar. Nalazišta su međusobno udaljena 3 odnosno 1,5 km. Miljokazi su sa natpisima i bez njih. Jedan miljokaz kod Lukavice ukazuje na tok ceste od Kraljeva Polja prema rijeci Jadru. Njena trasa ustanovljena je dalje niz Jadar, u čijoj su dolini konstatovani tragovi kaldrme, a na ušću potoka Kravice ostaci neke manje antičke naseobine. Od ušća Kravice dužinom od 10 km cesta je vjerovatno vodila na Drinjaču. Cesta Romanija-Drinjača je najvećim dijelom ustanovljena, a samo dva kraća sektora, tj. Kraljevo Polje-Jadar i ušće Kravice-Drinjača, Balif je obilježio kao vjerovatne. Na drugom otsjeku ove komunikacije, tj. između Sarajeva i Romanije, Balif je ustanovio planum ceste u dužini od 2 km između zapadnih obronaka Romanije i potoka Kršulja kod Mokrog. Na osnovi ovog ostatka trase i na osnovi anepigrafskog miljokaza kod Hana Ophođaša (CIL III, str. 2174), Balif je obilježio kao siguran i taj dio ceste. Što se tiče daljeg toka do Sarajeva, on do danas nije ustanovljen, ali se opravdano pretpostavlja da je cesta iz Sarajeva prelazeći Pašino Brdo izlazila na potok Kršulj kod Mokrog gdje se spajala sa već ustanovljenom cestom preko Romanije.[101] Na miljokazima ceste Romanija-Drinjača nisu sačuvane oznake udaljenosti. To nemaju ni drugi dosad poznati miljokazi ceste Narona-Sarajevsko Polje. Sa otsjeka Romanija-Drinjača na prostoru Debelo Brdo-Tisovac nađeni su miljokazi iz vremena careva Filipa i Volusijana (CIL III, 13306 i 13307) i, prema nesigurnom čitanju, miljokaz Germanika Augusta (CIL III, 13308). Dva miljokaza kod Brkovine datiraju iz vremena cara Decija Trajana (CIL III, 13309 i 13310). Miljokaz kod Mitrovića (CIL III, 13311) pripada cezaru Etrusku; odavde su i fragmenti miljokaza bez natpisa (CIL III, 13315). Tri miljokaza iz Kiridžinskog Dola pripadaju: Etrusku, Tacitu i, možda, Dioklecijanu ili Maksimijanu (CIL III, 13312, 13313 i 13314). Miljokazi u Kraljevu Polju su anepigrafski, a miljokaz iz Lukavice (CIL III, 13316) potiče iz vremena Volusijana. U grupama ovih miljokaza na navedenim nalazištima otkriveni su i drugi dijelovi i fragmenti, ali bez natpisa. Prema natpisima miljokaza može se zaključiti da su u III vij. n. e. na ovoj cesti vršene velike i česte reparature. Pač pretpostavlja da je i ovaj dio ceste izgrađen rano, jer je dio Narona-Sarajevsko Polje vjerovatno bio u gradnji još pod Augustom. Što se tiče popravaka na cijeloj dužini Narona-Sarajevsko Polje-Drinjača, oni su u III vij. n. e. počeli pod Filipom ili Maksiminom, a ponovo su izvršeni pod Tacitom i, možda, pod

[100] Ballif, o. c., 38 - 40 (Napomena je iz originalnog teksta E. Pašalića).
[101] Sergejevski, GZM 1947, sv. II, 42 (Napomena je iz originalnog teksta E. Pašalića).

Dioklecijanom[102]. Prema tome, trasa od Mokrog do Drinjače koju je obilježio Balif i njen pretpostavljeni pravac od Sarajeva preko Pašinog Brda do Mokrog, kao što smo već naveli, ostaju do danas na cijeloj dužini Sarajevo-Romanija-Drinjača najvećim dijelom kao sigurna i ustanovljena rimska cesta."

105–106: „Imajući u vidu ove činjenice, postaje mnogo jasnija uloga cesta što su ih Rimljani gradili u provincijama, pa tako i u provinciji Dalmaciji. Rimske magistrale su imale cijelu mrežu sporednih i vicinalnih puteva koji su se odvajali u raznim pravcima a vrlo često je i sama cesta produžavala svoju trasu i otstupala od osnovnog pravca radi zahvatanja naselja, privrednih centara, utvrđenja i sl. U tom smislu treba izvršiti korekturu u mišljenjima ranijih istraživača koji su pretpostavljali da rimske ceste uvijek idu najkraćom linijom. Tako je i Balif smatrao da su Rimljani u trasiranju cesta išli za ostvarenjem tehničkog principa: sprovesti put najpovoljnijim i najkraćim pravcem. Primjeri koje je Balif naveo u prilog svome mišljenju odnose se samo na planinske prevoje koji su bili nenaseljeni i koji su pretstavljali prirodne komunikaciske pravce (takvi su prelazi: kod Graba, kod Prologa, preko Borove Glave blizu Livna i kod Ržana). Takve pravce prirodnim prolazima pokazuju i ceste koje su u najnovije doba preciznije obilježene: Vukovsko Polje - Raduša Kamen-Bistrica na gor.Vrbasu; Bistrica na gor. Vrbasu-Vitez; Vitez-Vjetrenica-Zenica; Pecka-Strbina Sedlo-Podraško Polje. Ali svi ti pravci cesta prolaze kroz predjele koji nisu naseljeni, pa, prema tome, nije bilo potrebno da prave otstupanja i produženja trase. Nasuprot tome, većina glavnih rimskih cesta u Bosni i Hercegovini ne drži se uvijek prirodnog i najkraćeg pravca. Umjesto toga, one idu prema naseljima i uporištima, otstupajući od prave linije. Najbolje dokaze za to pružaju ceste: Grab-Bos. Petrovac-Sanski Most; splet cesta oko Livanjskog Polja; Ržano-Duvanjsko Polje -Gornji Vakuf-Vitez-Kiseljak i dalje; Cavtat - Trebinje - unutrašnjost. Iz svega proizlazi da su rimske ceste samo u osnovnom pravcu vodile što je moguće kraćom trasom prema svojoj završnoj tački, ali da su usput na raznim područjima, već prema naseljenosti i privrednom značaju pojedinih krajeva, išle od naselja do naselja, od jednog do drugog centra i uporišta'?". Na taj način su bili zadovoljeni mnogobrojni zahtjevi kojima su rimske ceste morale odgovoriti. Ovako sprovedene ceste obezbjeđivale su ne samo administrativne i političke interese rimske uprave već su takođe omogućavale lakšu i bržu eksploataciju ekonomskih dobara u zahvaćenim područjima. Svako gubljenje iz vida ovih činjenica otežava ispitivanje tragova i pravaca rimskih cesta. Stoga je i razumljivo zašto su neki stariji istraživači, napr. Tomašek, Miler i dr., vrlo često griješili u svojim pretpostavkama o pravcima izvjesnih rimskih cesta koje još nisu bile ustanovljene. Poseban značaj u rimskoj komunikaciskoj mreži na teritoriji Bosne i Hercegovine imaju vicinalni putevi i odvojci glavnih cesta. Osnovni zadatak ovih puteva i odvojaka sastojao se u što tješnjem povezivanju pojedinih mjesta i uporišta za glavne komunikacije. Razumije se, njihova važnost je stajala u srazmjeri sa važnošću glavne ceste i mjestu koja je trebalo vezati za nju. Na teritoriji Bosne i Hercegovine često je nemoguće tačno utvrditi šta je otsjek glavne ceste, a šta vicinaini put ili ogranak. To je naročito teško u krajevima sa gustom mrežom rimskih komunikacija koje se slivaju na jedan osnovni pravac (ceste u

[102] Patsch, Anhang, 69-70 (Napomena je iz originalnog teksta E. Pašalića).

područjima: Livanjsko Polje, Duvanjsko Polje,Gornji Vakuf). Za utvrđivanje trase glavne ceste najsigurniji oslonac pružaju miljokazi i otkriveni natpisi sa imenima mjesta pomoću kojih je u nekim slučajevima bila moguća identifikacija stanica poznatih po itinerarima (Bistue vetus, Bistue nova, Pelva, Diluntum). Razumije se, pri ovome treba polaziti sa stanovišta da nisu samo glavne i važnije ceste (viae publicae) dobivale miljokaze, što su pokazala istraživanja u pojedinim zemljama Rimskog Carstva'“.

Esad Pašalić, 1963.

39–40: „Nas posebno interesuje pitanje antičkih komunikacija koje su zahvatale desitijatsko plemensko područje ili prolazile kroz njega. Pored već pomenute ceste (ad He. , . castellum Daesitiatium), kroz područje Desitijata prolazila je još jedna magistrala ovim pravcem: Narona —- dolinom Neretve — Boračko jezero — Ivan sedlo — Sarajevsko polje — preko Romanije na Drinu. Danas se može pouzdanije utvrditi da je saobraćajnica linijom Narona — dolina Neretve i dalje na sjeveroistok postojala i u predrimsko doba. O tome svjedoče neki značajni faktori koji karakterišu sistem predrimskih i rimskih puteva: trgovinske veze i promet u praistorijskim epohama; naseljenost pojedinih područja; brojne gradine kao poseban tip ilirskih aglomeracija koje su od pojave Ilira do u rimsko doba kontinuirano služile za podizanje utvrda, za skloništa, stočarska selišta i si. Velik broj gradina dominirao je prirodnim saobraćaj nicama kojima su prolazili kako predrimski tako i rimski putevi. — Prema tome, teritorija na kojoj su stanovali Desitijati nije bila bez komunikacijskih veza sa ostalim dijelovima Ilirika. Vidjeli smo da su u njihovu oblast ulazile dvije rimske magistrale koje su na većoj ili manjoj trasi postojale još u vrijeme ilirske samostalnosti. Pred nas iskrsava još jedno pitanje: da li se cesta koju natpis CIL ili, 3201 ~ 10159 obilježava pravcem Salona. . . ad He. . . castellum Daesitiatium završavala baš kod tog desitijatskog utvrđenja ili je produžavala dalje. Na prvi pogled moglo bi izgledati da to za našu temu nije važno. Međutim, objašnjenje ima svoj značaj. Već smo iznijeli da se ova cesta može u osnovnom smjeru identifikovati sa magistralom Salona—Bistue vetus—Bistue nova—Stanecii—Argentaria (Tab. Peut.). U prvom slučaju riječ je o cesti izgrađenoj 20/21. g. n. e., a druga nam je poznata po rimskoj karti puteva s kraja III vij. n. e. Opravdano je pomišljati da je tokom docnijeg regulisanja cesta izgrađena ova duža trasa do Argentarije (na Drini). A kojim pravcem je izbijala na Drinu, to ne znamo. Možda je produžila od Breze pored Olova i Kladnja, ili možda kroz područje današnjeg Sarajeva. Po ovoj drugoj mogućnosti negdje kod Sarajeva spajale bi se dvije ceste — ona koja je dolazila iz pravca Narone dolinom Neretve i ona koja je vodila od Salone preko Duvanjskog polja i gornjeg Vrbasa — pa bi od Sarajeva produžavale kao jedna komunikacija. Sve do novih rezultata hodološkog istraživanja na terenu, nismo u stanju da pružimo nešto više osim pretpostavki. U svakom slučaju područje današnjeg Sarajeva je ležalo na jednoj od rimskih magistrala, pri čemu nije isključeno da su se ovdje spajale dvije takve ceste sa polazištem na Jadranu. Cesta od Narone dolinom Neretve prolazila je kroz Sarajevsko polje i Sarajevo da bi odatle nastavila preko Romanije na Drinu. Njen tok kroz Sarajevo možemo dosta pouzdano obilježiti: išla je pravcem današnjih glavnih ulica, a zatim preko Pašina brda i Mokrog produžavala na

Romaniju i dalje na Drinu. S obzirom na položaj Sarajeva i na to da cesta odmah po izlasku iz grada prema istoku ima uspon, opravdan je zaključak da se na prostoru današnjeg Sarajeva nalazila rimska putna stanica (mansio ili mutatio)[103]."

Pavao Anđelić, 1963.

167–168: "Lepenica, smještena u centru Bosne, već po svom geografskom položaju predstavlja raskrsnicu nekoliko važnih komunikacija. Između ostaloga, dolinom Lepenice prolazi glavna bosanska transverzala, koja spaja Bosansku krajinu i zapadnu Bosnu sa Podrinjem i, dalje sa Pomoravljem. Najkraća veza između doline Neretve i doline rijeke Bosne (osim izvornog područja) također prolazi kroz Lepenicu. Konačno, preko Lepenice ide i najkraći put koji povezuje stare političke i ekonomske centre : Salonu na srednjem Jadranu i Domaviju u Podrinju.[104] Geografski razmještaj antičkih naselja u Lepenici, frekvencija ovih pravaca u srednjem vijeku i u tursko doba, zatim posmatranje današnjeg izgleda tih putova sa realtivno širokim trasama upućuju na pretpostavku da su još u rimsko doba svim ovim pravcima prolazile vještački građene ceste. Ti pravci kroz Lepenicu prolaze ovako :

a) Višnjica Polje – Kiseljak – Han Ploča – Kobilja glava – Sarajevsko polje;
b) Tarčin – Mokrine – Kuliješ- Han Ploča – Goduša – Visoko;
c) Kreševsko Polje – Han Ivica – Homolje – Kuliješ – Tulice – Kobilja glava– Sarajevo;
d) Kreševsko Polje – Višnjica – Kiseljak – Visoko.[105]

Ipak, jedini sasvim pouzdani ostaci rimske ceste u Lepenici nalazi se u pravcu bosanske transverzale. To su : miljokaz u Donjim Draževićima i fragmenat drugog miljokaza na Kobiljoj glavi. Prvi miljokaz leži pred kućom Voje Toskića neposredno kraj ceste u Donjim Draževićima. Miljokaz je od krečnjaka, bez natpisa, sačuvan u čitavoj dužini od 190 cm. U presjeku je ellipsoid (četverokut sa zaobljenim uglovima) sa promjerima od 36 i 40 cm. Iskopan je 1955. prilikom proširivanja ceste (radi asfaltiranja), kojih 50 m dalje u pravcu Sarajeva (na pola puta između kuće Voje Toskića i kuće Dušana Damjanovića, gdje se sada nalazi osnovna škola). Mnogi ljudi iz Radanovića, Han – Ploče i Draževića tvrde da prilikom oranja u okolini njihovih sela, inače na pirodnom pravcu glavnoga puta, nailaze na staru kaldrmu. Neki čak znaju razlikovati tursku od "grčke"[106]: turska kaldrma je mnogo uža od "grčke". Odlomak drugoga miljokaza služi kao stepenica pred jednim hambarom, na samome raskršću, na Kobiljoj glavi, tamo gdje se put u Gornju Lepenicu odvaja od glavne ceste. Prema nalazištu miljokaza, koji nisu mogli biti mnogo udaljeni od svoga primarnog položaja, pravcem : Kobilja glava – Han

[103] Upon. D. Sergejevski: GZM 1947, NS II. 13 idd. (Fusnota iz originalnog teksta E. Pašalića).
[104] Pašalić, Antička naselja i komunikacije u BiH, 46 – 51. (Fusnota je preuzeta iz originalnog teksta P. Anđelića).
[105] P. Anđelić navodi da mu je ovo poznato iz ličnog zapažanja, budući da je te krajeve obišao tokom 1958. i 1959. godine u svrhu arheološkog rekognosciranja.
[106] „Grčki" je u našim krajevima generički izraz za nešto drevno, nerijetko povezano sa romejskim srednjovjekovnim i kasnoantičkim nasljeđem, te zaostavštinom epohe klasične civilizacije.

– Ploča (Donji Draževići) i, dalje Kiseljak – Višnjica Polje, prolazila je cesta prvoga reda, označena miljokazima. Vjerojatno se radi o dijelu ceste koja je, prema starim geografskim kartama, povezivala Salonu sa Domavijom. Pronalazak ovih miljokaza olakšaće utvrđivanje trase ove ceste kroz srednju Bosnu, što je inače među arheolozima u velikoj mjeri sporno."

Géza Alföldy, 1964.

253: "Die östlichste Strassenhnie zwischen Salona und Hedum castellum mag — unserer Meinung nach — kaum etwas anderes sein, als jene römische Strasse, die über Südbosnien und die nördliche Herzegowina hindurch in die Umgebung von Sarajevo führte . Zwischen Salona und Delminium (Županjac) ist diese Strasse wohlbekannt. Ebenso geklärt ist auch die Strecke zwischen Delminium und Bistue vetus (Varvara). Von hieraus nach Osten bzw. nach Südosten zu wird man im Tal der Rama und Narenta unbedingt mit einer wichtigen römischen Strasse rechnen müssen, wie es zweifellos einen Verbindungsweg auch zwischen dem Narentata l un d Südostbosnien, genauer zwischen Konjic und Stanecli (Kiseljak) gab. Von Stanecli aus nach Nordosten zu lässt sich die römische Strasse bis Breza, wo das castellum Hedum zu suchen ist, genau bestimmen. Diese Strasse, die also die Linie Salona — Arzano — Delminium — Bistue vetus — Konjic — Stanecli — Breza befolgte, mach t ungefähr gerade 156 millia passuum, d. h. 233 km aus."

253: "Westlich von diesem Weg kennen wir nur eine einzige solche römische Strassen lin ie, die ebenfalls in die östliche Hälft e Bosniens führte . Diese Strasse führt e nämlich nordöstlich von Delminium über ad Matricem (neben Gornji Vakuf) un d Bistue nova (Vitez, in der Nähe von Travnik) zu dem Fluss Bosna, den sie bei Zenica erreichte. Zwischen Delminium und ad Matricem kommt vielleicht auch noch ein Umweg in Betracht, der nämlich Kupres und Bugojno berührt haben mag. Aller Wahrscheinlichkeit nach mag dieselbe Strasse nördlich von Zenica im Bosnata l auch noch weitergegangen sein. Denn es lässt sich ja kaum denken, dass der Bosna-Linie entlang keine römische Strasse in der Richtung des Savetals geführt hätte ; in diesem Fall hätt e nämlich Innerdalmatien auf einer Strecke von beinahe 200 km zwischen den beiden Strassen derjenigen vonSalonaServitium einerseits, und derjenigen im Drinata l andrerseits gar keine Verbindung mit Südpannonien gehabt; und in diesem Fall hätt e auch das Militärlager von Doboj im Bosnatal, das im militärischen Besatzungssystem von Dalmatien eine wichtige Schlüsselstellung hatte , gar keine Verbindung mit den übrigen Gebieten der Provinz gehabt. Zwischen Zepce und Maglaj, südlich von Doboj mag die römische Strasse den grossen Bogen des Flusses Bosna aller Wahrscheinlichkeit nach abgekürzt haben (wie auch die heutige Landstrasse), und sie mag den Fluss Bosna bei Maglaj wieder erreicht haben. Die Strecke Salona — Delminium — ad Matricem — Bistue nova — Zenica— Maglaj macht ungefähr 158 *millia passuum* aus (236 km); darum setzen wir die *via ad Batinum flumen* dieser Strasse gleich."

Géza Alföldy, 1965a.

326: „3. Die beiden Straßen. Von den auf der Inschrift genannten Straßen führt die erste, die via ad *Hedum castellum Daesitiatium*, aus Salona in die Umgebung von Breza. Die zweite Straße führte aus der Provinzhaupstadt Dalmatiens ins Bosnatal. Hypothetisch schlagen wir für die beiden Straßen folgende Routen vor: a) *via ad Hedum castellum Daesitiatium*: Salona—Delminium—Konjic-Quellgebiet der Bosna—Breza ; diese Strecke entspricht ungefähr 156 römischen Meilen; b) *via ad Batinum flumen*: Salona—Delminium—Ad Matricem—Bistue nova— Zenica—Bosnatal nördlich von Zenica. Pasalic identifizierte die zweite Straße mit der erstgenannten, womit aber die 158 römische Meilen lange zweite Straße ungeklärt bleibt."

Géza Alföldy, 1965b.

111–112: „Die beiden Strassen. Unter iden in der Inschrift genannten Strassen führte die erste, die *via ad Hedum castellum Daesitiatium*, ans Salonae in die Umgebung. von Breza (s. Pašalić, a. 0.). Die zweite Strasse führte aus der Provinzhauptstadt Dalmatiens iris Bosnatal. Hypothetisch schlagen wir für die Identifizierung der beiden Streuteen folgende Richtungen vor: a) *via ad Hedum castellurn Daesitiatium*: Salona—Delminium—Konjic—Quellgebiet der Bosna—Breza (vgl. die Karte bei Pašalić), für die Strecke können die 156 römischen Meilen ungefär entsprechen; b) *via ad Batinum flumen*: Salonae—Delminium—Ad Matricem—Bistue nova—Zenica—Bosnatal nördlich von Zenica. Pašalić identifizierte die Strasse Salonae Delminium—Ad Matricem --ßistue nova—Stanecli—Breza mit der erstgenannten Strasse die 158 milia passuni lange zweite Strasse völlig unerklärbar."

John Wilkes, 1969.

xxvi: „In the hinterland an important route built and garrisoned by the provincial army led from Burnum to Narona, through Andetrium (Muć) along the Čikola valley, through Sinjskopolje and Imotskipolje into the Trebižat valley around Ljubuški and Narona. A group of routes to the interior radiated from the provincial capital Salona across the watershed and along the Bosnian valley towards the Save. The three principal routes were planned and built by the Roman legions under Tiberius. To the north a route led from Salona to Sinj (*Aequum*) and crossed the main ridge of the Dinaric Alps by the Prolog pass (*in Alperio* on the Peutinger Map) into the poljes of Livno and Glamoč. Thence it reached Servitium along the western fringe of the Vrbas valley. To the northeast another route crossed the Cetina at Tilurium (Gardun) and then the low pass by Aržano into Duvjanskopolje. From there it crossed by the pass over the northern slopes of Ljubuša (*Mons Bulsinius*) into the Rama valley and then passed along the Neretva valley as far as Konjic. Turning northwards it crossed the Ivan pass and reached the Bosna valley. No route existed along the Neretva gorge in antiquity, and the road which linked the area of Mostar with the interior may have passed around the east side of the Prenj mountains. Another route branched off from the Salona road through

Duvjanskopolje north to Kupres and into the upper Vrbas valley around Bugojno and then into the Lašva valley around Travnik. The principal mediaeval trade route between Ragusa and the interior passed though Gačkopolje and across the mountains into the Drina valley around Foča, but there is no evidence that it was ever used as a road in the Roman period beyond Gačko."

Ivo Bojanovski, 1974.

15: „Sva je prilika da je još za Augustova života počela i izgradnja ceste Narona – Nevesinjsko polje – Borci – Konjic – Sarajevsko polje."

16: „Novoizgrađene ceste trebalo je, u prvom redu, da povežu strateške tačke kao što su : *Hedum castellum Daesitiatium, Andetrium, Tilurium, Burnum* i druge, na kojima su Rimljani u početku držali jače vojne formacije".

27 i 28: „Bez obzira na to jesu li one slijedile trasu predrimskih putova ili su išle novim smjerom, rimske ceste su uvijek težile da što lakšim, a u isti mah i što kraćim pravcem savladaju prostor. Stoga odnos cesta i naselja, s obzirom da su prve ceste bile strategijskog i magistralnog karaktera, ne govori u prilog teorije Sergejevskog i Pašalića o njihovom manje-više izlomljenom toku, s ciljem povezivanja pojedinih naselja. U tom pogledu bliže je stvarnosti Patschevo mišljenje: »Komercijalnim i znamenitijim mjestima nije se obraćala osobita pažnja i spajali su ih jednostavno sa postranim cestama". Sigurno je da ceste nisu „bježale" od naselja, ali im - bar u prvo vrijeme - nije ni bila osnovna funkcija da u nekoj cik-cak liniji povezuju raštrkana ilirska oppida. Za tu su svrhu služili mnogobrojni priključni putovi. Tako npr. trasa velike ceste Salonae-Servitium jasno pokazuje da je ovoj komunikaciji bila osnovna funkcija savladavanje prostora i povezivanje Panonije sa maritimnom Dalmacijom (odnosno Italijom), i to što kraćim, ali i što lakšim pravcem, izbjegavajući pri tome- gdje god se to moglo - puste i planinske, a samim tim i nenaseljene krajeve. Isto bi se moglo i za cestu Salonae-Argentaria, koja je u ovo vrijeme povezala Salonu sa centralnom Bosnom, tj. *castellum Daesitiatium*, i to najkraćim putem, kraćim od savremene ceste…. Osnovni, dakle, momenat koji je rukovodio Rimljane prilikom izgradnje cesta u našoj pokrajini bio je da se izvjesni punktovi i područja u unutrašnjosti povežu što kraćim, ali ujedno i najpovoljnijim, komunikacijama sa Salonom kao centrom provincije. Međutim, mora se konstatirati da tu nekog pravila nema, jer je trasu ceste na prvom mjestu diktirala konfiguracija planinskog terena."

28: „Zaninović je dokumentarno obradio i odnos ilirskih (predrimskih) gradina prema rimskim cestama, te došao do ispravnog zaključka da u osnovi rimske putne mreže „leži predrimska mreža«. Proučavajući naime, odnos rimskih cesta prema delmatskim gradinama u srednjoj Dalmaciji i na kraškim poljima jugozapadne Bosne (Glamočko, Livanjsko i Duvanjsko polje), dakle na širem području Delmata, Zaninović je nizom primjera ilustrirao pojavu što »u svim ovim područijima ceste idu uz rubove polja, a gore, poviše njih, nalazi se vijenac gradina«. Međutim, iz ove ćinjenice ne može se izvlačiti i generalni zaključak da su rimski putovi u pravilu vodili od gradine do gradine,

nego samo to da su ove trase bile određene još u predrimsko doba i da su ih Rimljani, gdjegod je to bilo moguće, zadržali, odnosno da su tamo gdje Rimljani u početku nisu izgradili svoje putove korišteni stari epihoriski putovi. Samo se u tom smislu može tvrditi da su i osnovni pravci rimskih cesta nastali na staroj mreži delmatskih, panonskih (i drugih ilirskih plemena) stočarskih putova i staza kojima se kretao i prastari promet obala-unutrašnjost, s tim što su ih Rimljani na glavnim pravcima podigli na viši tehnički nivo. Sva je istina, čini se, u tome da su i predrimski i r1mski putovi išli najpovoljnijim trasama, uz koje su se već u predrimsko doba razvila utvrđena gradinska naselja (oppida).”

29: “Istraživaći su neke ceste dovodili u vezu sa bogatom rudarskom djelatnošću Rimljana u našim kraljevima (Evans, Patsch, Pašalić). Tako je npr. cesta Salona – Argentaria tretirana kao *par excellence* rudarska cesta. Međutim, - kao što će se vidjeti iz daljnjeg izlaganja – ova je cesta identična sa *via ad Hedum castellum Daesitiatium*, što bez sumnje označava i njezinu primarnu, i to strategijsku funkciju. To dokazuje i njezin, rekli bismo, gotovo “pravolinijski” tok, u smislu najkraćeg pravca kao rezultate raznih faktora, u prvom redu konfiguracije terena. Uopće, kada je riječ o Dolabelinim cestama, ne može biti ni govora o njihovom rudarskom ili općenito ekonomskom karakteru. S druge strane, nema sumnje da su Rimljani npr. cestu Salona – Argentaria svjesno proveli određenim pravcem, upravo stoga što je na tom pravcu – zahvaljujući prirodnim uslovima – najbujnije pulsirao život, a to je opet posljedica činjenice što je ta cesta prolazila kroz najprohodnije, a time i najnaseljenije krajeve ove izrazito planinske zemlje, izbjegavajući planinska područja. Stoga, o pravolinijskom toku rimskih cesta na ovakvom gorovitom zemljištu može biti govora samo na kraćim relacijama i donekle u generalnom smislu, jer su se Dinaridi morali zaobilaziti, kao što se zaobilaze i danas. Što je cesta vodila kroz bogate rudarske revire, više je posljedica korištenja njezinog predrimskog kursa, kojeg su se zbog konfiguracije terena, bar u osnovi, držali i Rimljani. U kasnije doba više će doći do izražaja ekonomski momenat cesta, na što ukazuje i produženje ceste *ad Hedum castellum Daesitiatium* do srebronosne Argentarije, gradnja nove ceste dolinom Sane, čitav sistem rudarskih cesta u reviru Vranice i dr….“

37: „Najveći broj miljokaza iz našeg područja poznat je sa magistralnih cesta Salona-Servitium i Salona-Argentaria, kojima se milijacija računala od Salone, dok se na cestama Petrovačko polje-dolina Sane i Trilj-Narona milijacija brojala od Burnuma (*caput viae*) odnosno Tiluriuma.“.

133: „Ova je cesta nakon Dolabele bila produžena do Argentarije, a na Tab. Peut. ucrtana je kao linija *Salona – Argentaria*, kako je to već opazio A. Evans (AR III, 15). Takvo je bilo mišljenje i E. Pašalića, koji je posljednji ispitivao ovu komunikaciju (Naselja, 51 i AJ III, 65) (v. Kartu II)….“

133: „Iz Tabule nije jasno da li je cesta završavala u putnoj stanici Stanecli, a odatle imala priključak na drugu cestu koja je vodila prema Argentariji, ili je na tome mjestu ispuštanjem milja na Tabuli nastala lakuna.“

133–134: “Prema tome shvaćanju, krajnji cilj naše ceste bilo bi rudarsko na srednjoj Drini oko Srebrenice, pa ovu cestu Pašalić, kao i Evans i Patsch u svoje vrijeme, i nazivaju rudarskom cestom, jer je navodno prolazila kroz tri rudarska bazena (Gornji Vakuf, Fojnicu i Srebrenicu). ”

146: „1. Upravno sjedište *mun. Bist* ..., koje je identično sa putnom stanicom Bistue Nova, nije moglo biti u sva tri mjesta u kojima su nađeni natpisi magistrata mun. Bist .... Fazlići, Zenica, Varvara).

2. Središte municipija nije moralo biti ni u jednom od spomenutih mjesta.

3. Centar municipija mogao je biti i u Bugojnu, iz kojeg inače nemamo dekurionskih natpisa, ali zato imamo tegulu sa žigom B i s t u e s. U prilog tome govorio bi i centralni položaj Bugojna, kao i bogatstvo arheoloških nalaza i prirodnih resursa.“

150: „Upravo je čudno da dosad nijedan istraživač nije trasu ceste Salona – Argentaria tražio na jedinom prirodnom prolazu iz jugozapadne u centralnu Bosnu, koji je od najstarijih vremena, sve dokle sežu arheološka i pismena svjedočanstva, bio ne samo najfrekventnija nego i glavna veza između Dalmacije i kraških polja jugozapadne Bosne s jedne, a središnje Bosne s druge strane: to je onaj put koji iz Duvanjskog i (Livanjskog) polja vodi dolinom Šuice na Kupreško polje, pa preko Velikih kupreških vrata (1384) silazi u dolinu Vrbasa. Ovim putom su od najstarijih vremena putovali vojnici, trgovci i putnici još mnogo prije Katarina Zena (1550) i Evlije Čelebije (1655), što nam svjedoče brojne prethistorijske gradine, antička naselja i utvrde. Njime su nadirali osvajači bilo u jednom ili u drugom pravcu (Rimljani i Turci), jer, u stvari, to je bio i jedini prolaz iz srednje Bosne prema Saloni (Klisu i Splitu) i obratno, a to je ostao i danas“.

151: „Cesta je iz Salone vodila preko Klisa i Dugopolja do Dicma, gdje je pod Bukovačom (k. 424) bilo raskršće Salona-Tilurium i Salona-Aequum, a zatim kroz Dicmo Donje prema sjeveroistoku te preko Vojnića izlazila na Gardun i Trilj.[107] Cesta je više puta obrađena i sigurno utvrđena, stoga se nećemo zadržavati na detaljnijem fiksiranju njene trase.[108] Osim toga, trasa je dobro dokumentirana ne samo brojnim antičkim nalazima (grobovi, novci, natpisi, tragovi ceste i dr.), nego i miljokazima. Ne računajući četiri miljokaza na ulazu u Salonu, s ove dionice poznato je još pet miljokaza: tri sa Klisa (careva Maksimina Tračanina, Trebonijana Gala i Konstancija) i dva iz Dugopolja (Maksimina Tračanina i Konstancija), sve careva III i IV st.[109] U Trilju je prelazila Cetinu (*Hippus flumen*) preko mosta koji je 184. g. n. e. obnovljen za

---

[107] Do Dicma se cesta podudara sa trasom ceste Salona - Servitium. To je ona ista trasa koju je fiksirao Bulić BD, 1899, p. 26 – 28: Klis – Grlo (Kočinje brdo) – Dugopolje – Doca – ispod Kurtovih kuća – Preko Rudina – Mala Stupa – Dicmo – Vojnić – Gardun – Trilj, a u nastavku Čačvina – Tijarice – Kamensko – Buško blato. U VAHD, 1920, p. 198 Bulić ovako opisuje odsjek Salona – Klis : „Stari rimski put hodio je iz Salone, od istočnih vrata (Porta Andetria) prema Klisu, upravno preko polja. Ostaci mu se vide još dandanas, a zove se Bilibrig, jer se bijeli među zelenim vinogradima“. Dalje opisuje trasu do Sinja. Cf. Bulić BD, 1903, p. 113 i VAHD, 1921, p. 21 i 25 (čl. Trovamenti antichi a Klis). Ova je dionica ucrtana na karti, BD, 1902, T. II i VAHD, 1926 – 1927, T. III. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[108] V. opis dionice Salona – Aequum u I poglavlju. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[109] V. Pregled miljokaza na kraju ovog poglavlja. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

cara Komoda *suptum et operas subministrantibus Novensibus, Delminensibus, Riditis* (CIL III 3202). U Trilju je bilo značajno raskšće - jedan krak se odvajao za Naronu, ali je bivium na Tabuli pogrešno(?) na desnoj obali Cetine, što bi pretpostavljalo dva mosta preko rijeke. U Tiluriumu je bio *caput viae* Narona-Scodra-Dyrrhachium.“

152–153 : „Ballif je cestu pratio po kolotečinama od Trilja do Grabovice na Buškom blatu, preko Vedrina, Donje Tijarice, iznad Omarčen-staja, Brekala i Bukove Gore.[110].... Iz autopsije sam ispitao cijelu ovu trasu, koja predstavlja prirodnu vezu doline Cetine sa Buškim blatom i kraškim poljima zapadne Bosne. Iako je cesta u stalnom usponu, jer od Trilja do Buškog blata treba da svlada relativnu razliku od oko 350 m, ipak joj trasa nije naporna. Ovo je ujedno i najkraća veza Salone sa unutrašnjošću današnje Bosne, pa je prema tome odabran općenito najpovoljniji pravac. Očite tragove ceste našao sam i u Kazagincu-ispod kuće Ivana Renića, gdje su se na dva mjesta u kamenjaru kroz koji cesta prolazi sačuvali u Žbunju tragovi kolotečina. Razmak između spurila iznosi 1,20 m. Put, širok do 4 m, mještani nazivaju »rimski put«. Ranije se u njivi Ivana Renića vidio i nasip koji je sada zaoran. Tragovi ove ceste nalaze se oko 100—150 m ispod savremene saobraćajnice, odnosno Ivanove kuće, a generalni pravac bio joj je Prisika—kuća Ivana Renića (koja leži na savremenoj cesti)--Kaza- Binac—Kurtovina—-Bukova Gora. I u Prisici kod Ledića kuća[111] također se nalazi više kolotečina. Tu se u njivi i ogradi zapaža i neka stara kaldrma, koja se gubi u šumi, a čiji je osnovni pravac Renići—Brekali, čime se uklapa u opći pravac Trilj—Bukova Gora[112]. Rimska cesta je produžavala uglavnom paralelno sa sadašnjom, ali nešto bliže Buškom blatu, kamenitim terenom koji je jako erodiran i zarastao u šikaru. Kako je već pokazao Ballif, iz Trilja je cesta mogla ići u dva smjera: mogla je nastaviti trasom ceste Salona—Narona do Lovreća i tu skrenuti na sjever, pa preko Studenaca, Vinice i Zidina izaći na Bukovu Goru i tu se vezati na opisani pravac preko Vedrina, Tijarice i Brekala[113]. Pravac preko Lovreća je duži i ne uklapa se u distancu Tabule *Tilurium* XXII *Ad Libros*. Udaljenost preko Lovreća iznosi više od 45 km[114], dok Tabula daje svega 33 km, tj. udaljenost koja upravo odgovara dionici Trilj—Vedrine—Tijarica--Bukova Gora (Korita). Međutim, da je cesta išla preko Vedrina i Tijarice najbolji dokaz jesu miljokazi iz Velića i Renića: Abramić je pokazao da se miljokaz iz Velića nalazio na udaljenosti od XXI milju od Salone[115], dok nam miljokazi iz Renića sa milijacijom *XXXIV i XXXV m. p. a Sal(onis)* dokazuju da je trasa ceste sigurno prolazila preko Vedrina i Tijariće do Bukove Gore i dalje.... Ako je jedan od renićkih miljokaza bio postavljen na 18, a drugi na 19. milji od

[110] Strassen, p. 25. Uspor. F. Bulić, BD, 1899, 26—28. Ć. Iveković, BD, 1897, 116 i 199, na više mjesta kod Tijarica opisuje usjeke, do 6 m duboke. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[111] Kolotečine se vide u šumarku na lok. Oštra glavica, odmah iznad sadašnje ceste. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[112] I u Brekalima, na lok. Glavica, neka starinska putina prati novi put a poznata je od mještana kao »stari kolosjek«. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[113] Ballif, Strassen, 25—26. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[114] Cestu preko Lovreća, Vinice i Zidina detaljno je opisao još Alačević, BD, 1878, 56. Opširnije o toj priključnoj cesti govorim u odjeljku »Priključni putovi«. — Ovu cestu navodi i V. Radimsky, Arheološki leksikon (u rukopisu): »Kraj sela (tj. Zidina) spurile rimske ceste koja je vodila uzlazno od Lovreća u Dalmaciji preko Vinice, zatim Ravnog Doca, Mehkog Doca i Zidina prema Županjcu«. Cf, Radimsky, GZM, 1894, 299 i Ballif, Strassen, 26. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[115] VAHD, 1926—1927, 141. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

Trilja (tj. 85 milja od Salone manje 16 milja, koliko iznosi. udaljenost Salona—Tilurium) onda putnu stanicu Ad Libros treba locirati 4—6 km istočnije od Kazaginca, a to upravo odgovara položaju Gradine u Bukovoj Gori. Sudeći po imenu Ad Libros, stanica se nije nalazila u samom naselju, nego negdje »u blizini, kod« naselja koje se moglo zvati Libri ili slično, a to bi mogla biti Vinica ili, što je još vjerojatnije, Zidine, koje leže nešto južnije od Gradine u Bukovoj Gori ili sama Bukova Gora."

155: „No kako nam nije poznato tačno mjesto na kojem je stajao miljokaz, najopravdanije je da ostanemo kod identifikacije Ad Libros = Gradina u Bukovoj Gori već i zbog spomenutih arheoloških nalaza na Gradini i oko nje. Tu je izlazio i priključni put Lovreć=Bukova Gora, na kojem su bila antička naselja u Studencima, Vinici i Zidinama, od kojih je ono u Zidinama, udaljeno od Gradine svega oko 1,5 krn, moglo biti Libri."

156: „Iza Gradine u Bukovoj Gori prolazila je cesta pored vrela Mukišnice, uz sam rub Buškog blata, i nastavljala kroz Grabovicu pravcem današnje ceste, te na Ričinu silazila preko Nakla nizvodno od Karlova Hana, nekih 300 m ispod sadašnjeg mosta, gdje je na Mostinama od starine bio most. Dalje je išla uz rub polja ispod Brljevaca u Prisoju, a odatle se penjala uz prijevoj zv. Privala na sedlo koje razdvaja Buško blato od Duvanjskog polja. U Grabovici našao sam tragove rimske ceste na više mjesta. Odmah iznad Mukišnice vidi se stari put, širok 4 m, dužine od oko 100 m. Stara i nova cesta u nastavku se uglavnom poklapaju, ali se na nekoliko mjesta uz današnju cestu može vidjeti i stara »tlaka«[116], široka do 4 m, od koje se dio dug 150———200 m sačuvao i kod kuće Ivana Ivančića na Naklu (Grabovica), gdje se vide i spurile. Tragovi joj se opažaju i kod kuće Luke Ivančića, koja je izgrađena na samoj trasi stare ceste. Odmah uz Lukinu kuću nalazi se i jedan obrađeni kamen oblog presjeka, ukopan u zemlju, sličan miljokazu, za koji su mi rekli da je ranije bio viši, ali mu je vrh odlomljen. Put, djelomično usječen u kamen, sa vrlo starim ivičnjacima zaraslim u ledinu, još i sad se može pratiti oko 100 m. Gubi se pod savremenom cestom koju je izgradila austrijska uprava. Odmah pored ove ceste na Naklu se nalazi i velika srednjovjekovna nekropola. Da je taj stari put u osnovi rimskog postojanja, indicira i njegova širina od oko 4 m..... Pravac od Bukove Gore preko Prisoja i Privale do Stipanića na Duvanjskom polju jedini je prirodni, a ujedno i najkraći prolaz iz Buškog blata na Duvanjsko polje, a kako pokazuju brojni spomenici iz ranijih i kasnijih vremena, korišten je milenijama. To je bio uz izvjesna manja odstupanja glavni srednjovjekovni i turski put od Duvna za Livno, odnosno Aržano. Dok je naime kroz Prisoje rimski put išao poljem ispod sela, srednjovjekovni (obilježen sa šest srednjovjekovnih nekropola: Bulića greblje, nekropola na Lazinama u Krištama, nekropola na Podvornicama u Krištama, groblje Pod Maljevinama — ispod crkve, dvije nekropole u Potprivali, sve u Prisoju) i turski put su prolazili iznad rimskog kroz samo selo. Raskrsnica (Duvno—Livno—Aržano) bila je otprilike u sredini sela kod Bulića greblja. Od ovog groblja, koje se nalazi u neposrednoj blizini ruševina starokršćanske bazilike, do Privale starim putom ima oko

[116] *Imumsolum*, tvrda podloga. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

3,5 km, a savremenom cestom, koja je izgrađena u vrijeme Austrougarske čak 8 km. Od Bulića greblja do Mostina, na putu za Aržano, udaljenost iznosi otprilike 1 km.“

158–159 : „U nastojanju da trasu ceste odredim *in natura* na terenu, uspio sam da joj sigurne tragove utvrdim gotovo na cijeloj dionici od Nakla do Privale, dijelom kao zaoranu kaldrmu u njivama ispod. Brljevaca, ili kao tlaku zaraslu u šikaru, a dobrim dijelom — na samoj Privali — na padini brda Kolino, usječenu u živi krš. Tu se kolotečine (jedinstven fenomen) najčešće dvostruke, mogu sa manjim prekidima pratiti puni kilometar, sve od Privale do Crljenica niz stranu zv. Krivatak. Tek kada se niz Crljenice spusti na mekano tlo, spurile se gube i cesta nastavlja do srednjovjekovne nekropole na lok. Glavica u Potprivali[117]. Mještani na ovom mjestu sasvim određeno razlikuju dva puta: »rimski« od turskog. Dok turski prolazi iznad Glavice pored lok. Mašeta (na Lazinama), pa kroz Brljevce, dotle »rimski« presijeca dolinu ispod turskog te se gubi u nanosima bujice Mrtvice (Zmijovac) koja se ruši sa Tušnice. Zatim između moćne prethistorijske gomile (Gromila), promjera 15 m, i velikog stećka na lok. Tabla vodi tokom Mrtvice pa rubom polja ispod Brljevaca (gdje se pretvorio u potok) prema Mostinama na Karlovu Hanu. Rimski put je uništila, a najvećim dijelom i odnijela jaka bujica Mrtvica, čije je djelovanje silovito pa stvara jake nanose i rivine. Izgleda da je to i bio razlog da cesta skrene gornjim putem preko Glavice prema Sučića mlinu, odakle se opet spuštala u polje. Na Glavici se naime vide ostaci nekog starog puta koji se može pratiti nekih 100 m, zarastao u ledinu iz koje viri i nešto kaldrme te po koji ivičnjak (*umbones*). Put je širok oko 3,5 m i vjerojatno predstavlja varijantu rimskog puta. Širina istraženog puta iznosi do 4 m, a razmak između spurila oko 1,20 m. I širina kaldrme koja se izorava na njivama ispod Keračića i Brljevaca u Prisoju (Zgonovi, Kratine, Madžarinci, Kaldrme i Joluše) iznosi oko 4 m. Na pomenutim njivama se izoravaju i ivičnjaci. Kod Joluša se nalazi i neka neispitana ruševina, zv. Paškina glavica, sva zarasJa u ledinu.“

159 : „Tlaka rimskog puta dobro se vidi i na lok. Mostine kod Karlova Hana, gdje se na tri mjesta jasno uočavaju i izrazite kolotečine. Nekad je na Mostinama bio most preko ponornice Ričine, koja nadođe samo od jeseni do proljeća. S obje strane rijeke primjećuju se mosne glave iz kojih je iskopano mnogo tesanog kamena[118]. Na lijevoj

[117] Za ove spurile mještani kažu da su tuda »prošla rimska kola«, da se to kazuje od pamtivjeka. Drugi opet vjeruju da su to »tragovi Gospinih kola, kada je iz Rame išla u Sinj«. Razmak između spurila iznosi 1,20 m, a širina samih kolotečina je 12—-13 cm. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[118] Njiva Mate Čurića zv. Pop iz Prisoja, zvana Otoka ili Luke, ranije se nije orala. Leži uz same Mostine (čuje se i Stara mostina i Grčki most), uz desnu obalu Ričine. Oko 1906. otkopan je tu zid u malteru (mosna glava?), pa je tom prilikom izvađeno dosta obrađenog kamena, koji je ugrađen u kuću. Zid je bio čvrsto zidan, a kamen dobro klesan. U malter ie bila primiješena i crvenica (terra rossa) ili usitnjena cigla. — I na lijevoj obali Ričine, na njivi »Vrt« Tadije Kapulice, vidi se i sada drugo čelo (glava) mosta. U Ričini i u Vrtu bilo je dosta obrađena kamena koji je narod raznio a još ga ima ii u Kapuličnoj ogradi. U blizini, na strmini koja vodi prema »Mostini«, lijepo se vide tragovi rimskog puta na dužini od nekih 150 m, sa kolotečinama na tri mjesta. — Upornjak na lijevoj strani Ričine bio je širok oko 3 m, a raspon mosta oko 110 m. Po svoj Prilici, od kamena su bili samo stupovi nosači, a kolnik od drveta. Od mosta je jedan krak ceste skretao prema zas. Ljubičići u Prisoju, gdje se na lok. Bare nalaze ostaci kasnoantičke bazilike. Ta se trasa, na dužini od 1 km, i danas dobro nazire u žitu. Širina joj je bila do 4 m. U ruševinama bazilike nađen je 1970. g. natpis dekuriona *municipi Delminensium*. Oko bazilike su evidentirani prostrani. tragovi naselja. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

obali Ričine, odmah uz most — po složnom kazivanju mještana — nalazio se još jedan miljokaz, obli duboko ukopani kamen, malo nagnut, visok oko 0,65 m[119]. To bi bio treći miljokaz ako se uzme da je i onaj ukopani kamen na Naklu, pokraj kuće Luke Ivančića, također miljokaz."

160: „Na dionici od Bukove Gore do Privale cesta prolazi vrlo povoljnom trasom, držeći se stalno oko izohipse 720 m, sve uz rub Buškog blata. Jači uspon počinje u zaseoku Potprivala u Prisoju, gdje na dužini od oko 2 km u dvije serpentine savladava uspon od nekih 250 m, odnosno oko 12,5%. S Privale do Žbaničkog polja na duvanjskoj strani cesta se na rastojanju od nepun kilometar spušta na oko 800 m."

161–162: „Daljnji tok ceste od Žbanice do Duvna Patsch je opisao slijedećim riječima: »Spram svega toga prolazila je ova cesta ispod Stipanića, tekla je preko Jošanice do Podgaja, uspinjala se u zavoju na zaravanak na kojem leži Gradina kod Gaja ili Kolska gradina, prosijecala je taj zaravanak istočno od ove gradine, spuštala se odavde na Burduljevu stranu i dalje u klanac zvan Vranića dolac, pa je uzduž potoka Čatrnje dolazila u Županjac. . .[120]...Koliko sam iz autopsije mogao utvrditi, cesta je od rimskog naselja u Žbaničkom polju prolazila ispod Vel. Gradine, a ne iznad Gradine kako je smatrao Radimsky[121]. Na nekih 300 m iza vrela Žbanice odvajao se jedan krak na Gradinu. Put je bio širok do 4 m. Danas je najvećim dijelom zbog strmine terena zasut. Mjestimično se ipak vidi slaba kaldrma, a na odsjeku Žbanica—zas. Cikoje i zatravljeni *agger*, koji se jasno ističe u pejzažu, nekih 50 m iznad turskog puta. Dalje je prolazila kroz zas. Cikoje, i to ispod Vel. Gradine, te se sigurno može pratiti sve do stećaka na lok. Brižine u Plejićima (Stipanići). Tok joj se gubi u livadama Stipaničkog polja, ali je pravac obilježen nizom srednjovjekovnih nekropola u Stipaničkom polju : na lok. Brižina, zatim na lok. Mašeta, pa kod škole i u današnjem groblju u blizini crkve. U Jošanici, gdje prelazi potok Ostrožac, na razrovanom strmom terenu gube se tragovi ceste. Mogla je ići samo u dva smjera: ili pravcem koji je već opisao Patsch, a koji je naveden naprijed, ili do Mašeta na Rivinama (Jošanica), gdje se u usjeku sačuvala neka stara putina koja vodi u Podgaj. Sjećanje na ovaj rimski put sačuvalo se izgleda u nazivu njiva »Međupuće« (Mečuputje), koje leže između ta dva puta. Donju im granicu čini put koji od nekropole na Rivinama vodi u Podgaj, današnjom napola zatrpanom putinom koju narod zove »Jošanička ulica«, a izgleda da je to bio srednjovjekovni i kasnije turski put. Rimska cesta je morala skrenuti gornjim putem, iznad Međupuća, i to odmah od potoka Ostrošca preko Gajića uz padinu prema Gradini kod Gaja. Na sjevernoj padini ove Gradine, koja je okrenuta prema Duvnu, gdje je teren mekan i razrovan, ne vide se jasni tragovi puta koji bi se mogao smatrati rimskim. Gradina kod Gaja igrala je svakako značajnu ulogu u predrimsko doba. Međutim, ne bih se složio sa pretpostavkom koju ie nedavno iznio M. Zaninović da se upravo na ovoj Gradini

[119] Služio je djeci kao gol-vratnica a nazivali su ga kolobran. Uništen je prije dvije-tri godine, kada je ovdje iz Ričine buldožerom vađen pijesak za nasipanje ceste Karlov Han — Grabovica. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[120] N. mj. — Simptomatično je i ime potoka Čatrnje u Duvnu. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[121] GZM, 1894, 297 i 316. — Jedan krak starog puta koji vodi na Gradinu odvaja se oko 300 m istočno od vrela Žbanice. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

nalazio plemenski centar Delmata, prethodnik rimskog Delminiuma, o čemu će još biti govora[122]. Iako na pravcu preko Gradine nema izrazitijih tragova rimskog puta, ipak nalaz dvaju miljokaza u dolini potoka Čatrnje ovaj pravac obilježava kao siguran. Rimska se cesta sa Gradine spuštala u današnje Duvno blagim nagibom kroz Vranića dolac, ili iznad njega, kuda i danas vodi put iz Duvna do Jošanice, preko Gradine i Podgaja, a koji se mnogo koristi u lokalnom saobraćaju"[123]

162 : „Cesta je i na ovoj dionici išla ravnim, vrlo povoljnim terenom, sa usponom samo na Gradinu kod Gaja, ali blažim od onog na Privali. Ispod Gradine (k. 1078) sjekla je izohipsu 1020 m i na dužini od cca 2,5 km savladava visinsku razliku od nekih 130 m.“

163 : „Uzevši, dakle, Privali = *in monte Bulsinio* i Gradinu u Bukovoj Gori = *Ad Libros* kao čvrsta uporišta, Bistue Vetus se mora ubicirati u današnje Duvno, upravo na ono mjesto na Crkvini na kojem je Patsch 1897. g. otkopao poveće rimsko naselje sa „forumom“, koji je datirao u vrijeme cara Tiberija (14-37. g. n. e.)[124], i identificirao sa rimskim Delminijem, dok bi po Patschu delmatski, predrimski Delminij bio na gradini Libu u Borčanima oko 9 km sjeveroistočno od Duvna[125].“

165 : „Na kraju htio bih na ovom mjestu istaći još i ovo : cesta Salona – Argentaria samo je u tehničkom pogledu dotjerana predrimska komunikacija tj. *via munita*. Najbolji je dokaz to : što prolazi pored brojnih delmatskih oppida – gradina uz rub Buškog blata, kroz Prisoje, na Privali i u Duvanjskom polju a i dalje na svom putu. Taj problem uočio je već Patsch, a u novije vrijeme opširno su ga razradili Pašalić i Zaninović, posljednji posebno za oblast Delmata, preko koje vodi i naša komunikacija, a preko koje je išao i najveći broj Dolabelinih cesta, pa stoga upućujem na njihove radove. Patsch je na osnovu numizmatičkih nalaza Apolonije i Dirahija pokušao odrediti i tokove tih putova kojima se kretala prethistorijska trgovina.[126]“

165 : „*Dionica Bistue Vetus XXV Ad Matricem* ....Situacija je utoliko teža što na ovom sektoru nema sigurnih tragova ceste. Dok smo na dionici od Trilja do Duvna trasu ceste mogli kontrolirati miljokazima, kolotečinama, ostacima ceste i naseobinskim elementima, u njenom daljnjem toku u potpunosti smo lišeni takve pomoći, a u prvom redu jer nema tako relevantnih dokaza kao što su miljokazi.“

---

[122] M. Zaninović, Delminium, VAHD, 1961—1962, 49—55. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[123] Uspor. Patsch, GZM, 1904, 310—311 i 1894, 304—307. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[124] K. Patsch, Prilog topografiji i povijesti Županjca – Delminiuma, GZM, 1904, 307 – 365. Isti, Novi spomenici iz Županjca-Delminiuma, GZM, 1897, 227-243. Isti, Arheološko – epigrafska istraživanja, GZM, 1906 160-161. Uspor. Patsch, GZM, 1895, 285-286 i 582-583. Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[125] O problemu ubikacije Delminiuma v. L. Jelić, GZM, 1898, 547-549. K. Patsch, PW RE s. v. Delminium i GZM 1904, 307-308. E. Pašalić, Naselja, 37. M. Zaninović, Delmati I 44. Najiscrpniji pregled dao je A. Budrovich, Ubicazione del capoluogo preromano dei Dalmati, Roma, 1969, 119-125. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[126] E. Pašalić, Naselja, 79. M. Zaninović, Delmati II, 34 i d. B. Čović, Kulturna istorija BiH, 124. – Već Patsch je pokušao da na osnovu nalaza prethistorijskog novca, Dirahija i Apolonije u prvom redu, odredi tokove – putove prethistorijske trgovine (GZM, 1902, 399-403 i karta na str. 438). (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

166, fusnota 89: „Pored Blidinjskog jezera u podnožju Vrana, prolazio je jedan rimski put koji je povezivao Duvanjsko polje sa dolinom Rame, ali vjerojatno nije bio opsobljen za kolski promet."

166–167: „Jedini takav prolaz iz Duvanjskog polja prema sjeveru vodi dolinom Šuice, korišten živo u svim historijskim epohama, a markatno obilježen i antičkim nalazima i tragovima rimske ceste (Mokronoge, Šuica, Riličko polje, Otinovci i Velika vrata). Tim pravcem vodili su ovu saobraćajnicu i raniji istraživači (Evans, Tomaschek, Ballif, Patsch i Pašalić), ali izuzev Evansa, samo do Mokronoga na sjevernom rubu Duvanjskog polja. Već na 7. kilometru od Duvna od osnovnog pravca Duvno – Šuica - Kupres odvaja se put prema Varvari i Prozoru. Upravo je to pravac kojim su cestu Salona - Argentaria vodili Tomaschek, Ballif, Patsch i Pašalić; dvojica posljednjih jer su — zanemarujući distance Tabule — Bistue Vetus (Duvno) locirali u Varvaru, U Gornjoj Radim, a prva dvojica što su Ad Matricem smjestili u Gornji Vakuf...Osim toga, ni stanica. Ad Matricem nije bila u samom Kupresu, nego u Otinovcima, dakle 3 do 4 km prije Kupresa[127]"

168: „Cesta je iz Duvna (Županjac), prolazeči pored Selimovića gradine i Karaule, išla ravno prema sjeveru, ali se u polju na mekanom terenu nisu očuvali tragovi. Njezin pravac se poklapa sa savremenom cestom Duvno—-Mokronoge (Han-Marijan), sve do Šuice."

168–169 : „U blizini nekropole iznad Podova (kod k. 960), cca 1,5 km sjevernije od Han-Marijana (kasnije Šestanušića han), odvaja se krak koji vodi prema Ravnom i Rami. Ovaj su ogranak svi raniji istraživači, sa izuzetkom Evansa, smatrali magistralnim pravcem Salona—Argentaria[128]. I na ovom mjestu se sačuvala stara putina zarasla u ledinu, koja tendira u istočnom smjeru, tj. prema Rami. Magistralni pravac, koji je vodio u pravcu sjevera, sastajao se u Šuici sa cestom koja je — preko Borove glave (1234 m) — dolazila iz Livna[129]. U stvari to je dionica ceste Salonae—-Servitium (Tab. Peut.), koja se u Šuici uključila u naš magistralni pravac."

169: „ispitujući tragove rimskih cesta 1968. i 1969. g. na Kupreškom polju, utvrdio sam da se »drum«, dolazeći od Stržanja, uspinjao Dolovima, između Široke kose i Rupa, na Stričevića kosu, na kojoj stoji i danas *in situ* putokaz (75 x 42 cm), pa na Marin dolac, gdje se nalazi drugi putokaz, ali oboren (90 x 35 cm)[130]. Drum se zatim

[127] Iz Otinovaca potiče nekoliko rimskih natpisa, Patsch, GZM, 1895, 287 i d. – U srednjem vijeku selo se zvalo Vrila (Verla), u kojem je bosanska kraljica Katarina sagradila g. 1447. crkvu (E. Fermendžin, Acta Bosnae, 205). (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[128] O tome je opširnije bilo govora kod opisa ceste *adHedum castellum Daesitiatum* (v. I poglavlje). Evans je ovu cestu ucrtao kao vjerojatnu do Otinovaca, AR III, 14—19. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[129] Ballif, Strassen, 21—23: Strasse: Prolog — Livno —- Suica — Kupreš. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[130] Između oba »putokaza« razmak je oko 200 m.— Dva slična kamena našao sam u Malovanu, v. I poglavlje ovog rada. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

spuštao u ravnoj liniji na Strljanice (Rilićko polje), gdje se kaldrma djelomično konzervirala u ledini. Širina kolnika i ovdje iznosi do 4 m![131]“

170: „Riličko polje bilo je važna raskrsnica rimskih cesta. Raskršće *quadrivium*) je bilo kod vrela Ušivca, gdje su se križala četiri pravca:

1. Ušivac—Kupreška vrata via Vrila i Otinovci,

2. Ušivac—Prosjek—Šipovo[132] (tzv. Solarski put),

3. Ušivac—Ravno—Rama,

4. Ušivac—Stržanj—Šuica-—Duvno, odnosno Livno.“

170: „Ako dionicu Duvno (*Bistue Vetus*)—Kupres (*Ad Matricem*) sagledamo u cjelini, ustanovit ćemo da je bila gotovo idealno trasirana, bolje od moderne ceste Šuica—Malovan. Uspon uz Stržanj gotovo se i nije os jećao. Osim blažeg uspona kod Mokronoga, od 880 m na Duvanjskom polju do 960 m kod Bukovika, veći je uspon bio samo uz Stržanj, od 948 m u Šuici do 1160 m kod Marin-doca. Cesta je inače prakktično išla ravnim terenom i gotovo u ravnom pravcu, bez većih zavoja.“

170–171: „Pod Velikim kupreškim vratima cesta se pojavljuje kao kaldrma konzervirana u ledini. Osnovni pravac joj je Otinovci—Velika vrata. Savremenu cestu siječe na mjestu gdje počinju velike serpentine, koje vode na Velika vrata (1384 m). Prolazi padinom Stožera ispod moderne ceste, dovoljno odmaknuta od potočine, koja se spušta niz dragu sa Velikih vrata i razdvaja Stožer od Plazenice. Raniji istraživači ne spominju ovaj odsjek ceste, koji se lijepo vidi na dužini od nekoliko stotina metara s obje strane moderne komunikacije. Srednjovjekovni i turski put, obilježen ostacima manje nekropole stećaka u blizini Velikih vrata, vodio je drugom stranom drage, padinom Plazenice, i spuštao u Kupres u ravnoj liniji. Da je konzervirana kaldrma na padini Stožera rimskog postanja, govori i njena širina, koja iznosi do 4 m. Cesta izlazi uz dragu na Velika vrata gdje je 1892. g., prilikom izgradnje današnje ceste, bila otkrivena rimska stražarnica, što je i najbolji dokaz da je rimska cesta prelazila preko ovog prirodnog sedla.“

172: „Kuda je cesta silazila sa Velikih vrata? Ili konkretnije, kako je bila trasirana na strmom terenu prema Bugojanskom polju? — Najvjerojatnije kroz šumu Koprivnicu, dolinom Poričnice, kao i današnja cesta.“

172–173 : Osim opisanog pravca preko Velikih vrata i dolinom Poričnice čini se da je postojao i alternativni put(?) kroz Mala vrata i preko Prusca, koji je bio mnogo korišten u kasnijim vremenima. Kroz Prusac je u tursko doba prolazila glavna komunikacija iz

[131] Ballif, Strassen, 22 kosu na kojoj se nalaze putokazi pogrešno naziva »Gajevina-Hiigel«, umjesto Stričevića kosa, odnosno Marin dolac. Gajevina (k. 1238) se nalazi sjevernije od Strljanice i Ušivca, dok su putokazi južno od Ušivca. V. Basler 'GZM, 1953, karta. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[132] To je tzv. Solarski put, koji povezuje dolinu Rame sa Janjem (preko Kupresa). On nije dio ceste Salona — Argentaria, kako smatra Pašalić, Naselja, 36. Ni tragovi ceste preko Pakline i Ravanjskog polja nisu dio itinerarske ceste, kao što se vidi iz ovog izlaganja (v. Pašalić, ibidem). (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

centralne Bosne u primorje, vrlo frekventirana ne samo od turske vojske nego i od putnika i trgovaca[133]. I postanak utvrđenog grada Biograda-Prusca može se objašnjavati samo njegovim položajem na ovoj značajnoj komunikaciji, koja je povezivala dva orografski tako odvojena područja. I ovaj put prolazi šumskim i nenaseljenim područjem. U Pruscu je otkrivena i stara kaldrma, široka 2—3 m, sastavljena od velikih i teških ploča, za koju je Mazalić smatrao da je »dio neistraženog rimskog puta što je vodio iz Livna preko Kupresa za Prusac i dalje na sjever i istok[134]. Antičkih nalaza, inače, u Pruscu nije bilo. Iz Prusca je cesta jednim krakom vjerojatno produžavala do Bugojna, a bila je po prilici iste dužine kao i ona preko Velikih vrata. Oba ova pravca su i danas u upotrebi, ali oba preko Velikih vrata[135]. Mišljenja sam da su oba pravca mogla biti alternativno u upotrebi i u antici. Svakako glavni je bio onaj preko Velikih vrata, na kojima je otkrivena stražarnica, i niz Poričnicu, a koji je — izgleda — bio obilježen i miljokazima. To je bio kolski put dok se to ne može reći za put preko Prusca. Od Prusca do Kupresa, preko Velikih vrata, udaljenost iznosi 24 km, a od Prusca do antičke aglomeracije pod gradinom »Pod« u Čipuljiću kod Bugojna, još 7 km, što bi dalo zbirnu distancu od oko 31 km, a približno toliko navodi i Tabula, tj. *Ad Matricem XX Bistue Nova* (oko 29,5 km). Od Kupresa do Bugojna, današnjom cestom, kanjonom Poričnice, ima 27 km. Dodaju li se tome i ona 3—4 km do Otinovaca, jer je mansio *Ad Matricem* bila u području Otinovci—Vrila, dobili bismo otprilike istu distancu. Prema tome, i hodološka ispitivanja vode nas do manje-više pouzdanog zaključka, da se Bistue Nova nalazila u Čipuljiću (Bugojno), pa stoga treba kao nedokazanu odbaciti pretpostavku o njenoj lokaciji u Mošunj ili Zenicu[136].“

174: „Najvredniji rezultat ove hodološke analize svakako je lokalizacija Bistue Nova, koju treba smjestiti u današnje Bugojno. Ako je Bistue Vetus bila na Duvanjskom polju, onda je sasvim prirodno Bistue Nova tražiti na Bugojanskom polju, odmah po silasku ceste sa kupreške visoravni, koja kao jaka prirodna zapreka razdvaja ova dva polja.“

174–175: „*Dionica Bistue Nova XXIV Stanecli*.... 3. Ostaje još samo pravac kojim je 1530. i 1531. putovalo austrijsko državno poslanstvo u Carigrad. Poslanstvo je — kako nas izvještava B. Kuripešić — 10. IX 1530. krenulo iz Prusca te preko Kopila sišlo u Travničko polje. Opisujući ovaj put, Kuripešić navodi: »... dođosmo u dolinu (rijeke Grovnice, koju Kuripešić naziva potokom), gdje se s obje strane ispiralo zlato, i iđasmo

---

[133] Uspor. Đ. Mazalić, Prusac, GZM 1951, 155 i d; M. Džaja, n. dj. 34 i 35. V. austrijsku kartu 1:75000. — Dana 18. VII 1970. g. prošao sam ovim putem, koji se provlači kroz duboku sutjesku Prusačke rijeke. Put je nedavno renoviran i uređen za automobilski promet. Ovaj pravac ne odgovara principima kojih su se držali Rimljani kod gradnje prometnica. Teško je vjerovati da bi Rimljani gradili tako značajnu cestu kroz ovu usku, gusto pošumljenu i strmu dolinu. Međutim upravo ta zaklonjenost čini put bezbjednim. Vjerojatnije je ipak da je ovo jedan od tzv. dvostrukih putova. Turska varijanta vodila je preko Vel. vrata. Iz Koprivnice se Prusačkom rijekom spuštala, u stalnom padu, u Prusac. Obilježena je hanovima Koprivnica, Suljaga, Nuker i Stožer. Antički, vjerojatno predrimski put, je išao preko Malih vrata (7) V. Distanz- -Nachweis, Route 195, p. 176—177. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[134] N. dj., 179, sl. 4. — Sam prusački grad Biograd postavljen je tako da potpuno zatvara svaki prilaz s juga na Bugojansko polje. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[135] V. autokartu SFRJ. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[136] O tome vidi uvodni članak ovog poglavlja. — M. Pavan, Ricerche, 57, ubicira Bistue u okolicu Travnika, između Fazlića i Zenice. Isti autor (n. mj.) identificira municipij Bistue sa Bistue Nova sa Tab. Peut., dok Bistue Vetus locira u Varvaru. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

dugo tom dolinom. Poslije prođosmo potok Lašvu, pa udarivši nadesno, dođosmo u selo Kruščicu«. Poslanstvo je put nastavilo preko Busovače i Kiseljaka za Sarajevo[137]. Ovaj stari put istraživao je jedini Mazalić. Put je iz Prusca silazio na most na Vrbasu u Donjem Kopčiću, gdje je Mazalić našao dijelove kamenih nosača mosta, pa odatle vodio na Ceribašiće, Podripce i Sabljare. Ostavljajući utvrđenje Kastel na lijevoj (sjevernoj) strani, silazio je Pećinskom rijekom (na karti. Bijeli potok) u dolinu Grovnice (Gronice), koja se u Lašvu ulijeva kod Bile[138]. U tursko doba ovaj put bio je jako frekventan, jer su njime putovali ne samo domaći ljudi nego i brojni stranci, među njima 1550. g. mletački poslanik Katarino Zeno[139]. Po austrijskom Distanz-Nachweisu[140], ovim starim konjskim putem od Bugojna do Rankovića (Novi Travnik) ima 25 km. Ako se tome doda još i udaljenost od 10 km, svega 36 km — tolika je distanca pa Tabuli između Bistue Nova i Stanecli — našli bismo se iipravo u Malom Mošu-nju, najvećem i najznačajnijem rimskom naselju na Travničkom polju. Ima li arheoloških dokaza da je ovaj starinski put preko Kopila antičkog postanja?“

177 – 178 : „Najbolje sačuvani dio ovog puta je tzv. Čorbegova kaldrma, u blizini bivšeg Čorbegova hana u Torinama. Kaldrma je široka oko 3,5 m, složena od krupnog kamena, sa još krupnijim ivičnjacima. Vrijeme je ovu kaldrmu bilo potpuno zasulo nanosom, ali sam imao sreću (1970.) da ovaj dio puta obiđem upravo kada su ga adaptirali za savremene potrebe. Sa bugojanske strane već je bio uređen do Rostova. Stekao sam utisak da se radi o vrlo staroj kaldrmi i cesti rimskog porijekla, koja je i u tursko doba intenzivno korištena kao dio velikog bosanskog druma od Prusca za Travnik (osim Čorbegova hana na ovom putu su poznati i drugi hanovi: Rataljski, Petković-han, Perin han i Kalin han). Ovim starim putom od Travnika do Bugojna ima 37,64 km (Distanz-Nachweis, Route 140, p. 154). Vidjeli smo da je put i u XVI st. bio vrlo frekventan i da mu je za zaštitu služila tvrđava Kastel. Stara groblja sa stećcima u Kasapovićima (Novi Travnik), kod Čorbegova hana i na Ravnom Rostovu svjedoče da je bio korišten i u srednjem vijeku. U blizini Čorbegova hana, u profilu iskopa, pored samog puta, vidio sam više raskopanih starih grobova. Ovaj put je poznat kao »kiridžijski put«. Od Novog Travnika do Čorbegova hana na njemu nema uspona. Veći uspon počinje od Čorbegova hana do Ravnog Rostova, a vodi preko Kopila (oko 15%). Odatle se blago spušta u Bugojansko polje. Od Novog Travnika do Bugojna može se

---

[137] B. Kuripešić, Putopis, 17—18. Uspor. A. Hoffer, GZM, 1895, 416. . (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[138] Biograd – Prusac, stari bosanski grad, GZM, 1951, 158 – 159, posebno bilj. 112. Ističući strateški značaj ovog grada, Mazalić kaže na str. 170: „Sve do okupacije 1878. g. kroz cijelo tursko vrijeme prolazila je kroz Prusac glavna komunikacija između Primorja oko Splita i Bosne, i to vrlo frekventirana od putnika, trgovaca i turske vojske....“ . (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[139] Mazalić, n. dj. 161-172. — O putovanju K. Zena. uspor. P. Matković. Dva talijanska Putopisa, Starine X, 205 i d. — Put preko Kopila, koji je zabilježen i u Distanz-Nachweisu, Route 140, p. 154, samo je varijanta Kuripešićeva i Zenova puta. Mazalić, koji je ovaj put prešao za 6,30 h pješke, smatra da je put rimski, ali ne navodi ni arheološke ni tehničke dokaze u prilog toj tvrdnji. Jedino, govoreći o ruševini Kaštela, koji je izgrađen za zaštitu ove komunikacije, kaže na str. 163: »*Međutim Kaštel je grad mnogo starijeg datuma. On je i sačuvao svoje romansko ime castellum. Turci su iga samo malo popravili, a služio im je u istu svrhu kao i Rimljanima za čuvanje planinskog puta*«. Uspor, i toponime Kaštel (iz turskog vremena) u Duvnu i Banjoj Luci. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[140] Route 140, p. 154. Ovo je samo varijanta ceste Prusac — Kopila — Travničko polje. Iz Bugojna vodi na Donjiće, Čelepirovu Kulu, Kalin i Kopilo. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

stići za 5 sati hoda. Od Kasapovića (Novi Travnik) cesta je morala pratiti tokove Gronice i Lašve do Malog Mošunja, gdje se nalazilo najveće i najznačajnije rimsko naselje u Travničkom polju."

179: „Na svom putu od Bugojna do Kopila cesta je savladavala visinsku razliku od.cca 600 m, a u odnosu na Travničko polje oko 700 m. U Mošunju bi se prema tome završavala cesta Salona—Stanecli, komunikacija koja nije ništa drugo nego varijanta današnje ceste Travnik—Donji Vakuf—Bugojno—Kupres—Šuica—Duvno—-Karlov han-—Aržano—Trilj—Split. Veća odstupanja na ovom prirodnom pravcu imamo danas samo na relacijama Travnik—Bugojno, Kupres——Šuica i Privala— Karlov Han. Da je ovo uistinu trasa rimske ceste Salona—Argentaria, pored svih navedenih dokaza, govore i brojne prethistorijske gradine, te ostaci od više rimskih utvrda na njenoj trasi."

179–180 : „*Dionica Stanecli... Argentaria*.... Ta je komunikacija, općenito poznata kao »stari turski put«, vodila iz Viteza preko Rijeke—Rovne—Bara—Jazvina u Busovaču. Tragovi antičke naseobine evidentirani su na tri mjesta u Rijeci: na Krčevinama i njivama Golubac, s desne strane Kruščičke rijeke, i na Vučkamenu, na lijevoj obali istog potoka."

180: „Sa hodološkog stanovišta poseban značaj imaju miljokazi u Donjim Draževićima i na Kobiljoj Glavi, dakle upravo na trasi kojom se kretao i Kuripešić, a za koju je i Pašalić smatrao da je rimska[141]. Na žalost, miljokazi nemaju natpisa, pa ne pružaju određenih podataka. Ipak su oni neobično značajni, jer potvrđuju da je pravcem Busovača—Kiseljak—5arajevo, kao i danas, prolazila rimska cesta I reda, koja je dolinu gornje Bosne povezivala sa dolinom Lašve. Cesta je, kako smo vidjeli, i na ovoj dionici prolazila kroz bogato rudonosno područje."

182: „Kao dokaz da je dolinom Lepenice prolazila cesta prvog reda, mogu se, osim navedenih miljokaza, navesti i relativno široke trase starih putova sa kaldrmom širom od turske[142]."

183–184 : „Sličnog mišljenja bio je i Pašalić: »Nadgrobni natpis iz Breze (... *Valens princeps Daesitiatium*), kaže Pašalić, pokazuje da je Breza ili njena okolina jedan od centara Desitijata. Stoga je opravdano u ovom kraju tražiti ubikaciju za He... castellum Daesitiatium. Još određenije mogli bismo ovaj castellum Daesitiatium lokalizirati kod Dabravine, jer nas tu vodi dužina od 156 r.m. pravcem ceste koju smo obilježili (preko Varvare i Gornjeg Vakufa, opaska I. B,) po stanicama iz Tab. Peut.«[143].... ali se ona — izgleda— nije doticala rijeke Bosne (sam natpis to ne kaže direktno, ali iz konteksta se to može zaključiti), pa njezin nastavak treba tražiti na prirodnom pravcu Mošunj—Vitez—Rijeka—-Busovača —Kiseljak, koji je kao jedini i osnovni pravac veze primorja sa srednjom Bosnom ostao sve do danas. Udaljenost od Salone do stanice

141 Anđelić, Lepenica, 167. Uspor. Pašalić Naselja, 58. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
142 Ibidem, 168. — Cf. P. Anđelić, Lepenica, 167: »Mnogi ljudi iz Radanovića Han-Ploče i Draževića tvrde da prilikom oranja u okolini njihovih sela inače na prirodnom pravcu glavnog puta, nailaze na staru kaldrmu. Neki čak znaju razlikovati tursku od »grčke«: turska kaldrma je mnogo uža o »grčke«. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
143 Naselja, 51 i AJ TI, 65. Uspor. bilj. 15 uvodnog poglavlja. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

Stanecli po Tabuli iznosi 122 m. p., a po salonitanskom natpisu od Salone do kastela Hedum ima 156 m. p., tj. 34 m. p. više. Ako bismo, dakle, našu cestu opisanim pravcem preko Viteza, Rijeke, Busovače i Višnjice—-Gromiljaka produžili za 34 m. p. = oko 50 km, ta bi nas distanca upravo dovela u područje Breze. Mjereno pak današnjom cestom, koja ide nešto dužim putom preko Kaonika, od Mošunja do Kiseljaka ima oko 39 km, a od Kiseljaka do Breze, preko Visokog i Podlugova, još 26 km, svega 65 km[144]. Antička cesta bila je nešto kraća[145], *a castellum Hedum* se po svoj prilici nalazio na Gracu u selu Podgori kraj Župče, oko 3 km prije Breze.[146] U blizini Župče nađen je i poznati natpis Batona, sina Likajeva (*Bato Liccai f.*), sa najviše ilirskih imena[147]."

185–186: „Stoga mi se čini da ne bi bio ni proizvoljan a ni bez temelja zaključak da se cesta Salona—Argentaria do Kiseljaka u osnovnom pravcu poklapala sa komunikacijom *ad Hedum castelum Daesitiatium*, koju je izgradio zaslužni Augustov legat Dolabela. Kasnije je od Kiseljaka bila produžena dolinom Lepenice do u Sarajevsko polje (Blažuj?), gdje se sastajala sa cestom Narona-—Sarajevsko polje—Romanija-—Drina, koja predstavlja osnovni pravac prema Podrinju. Pašalićev pravac ceste, koju on vodi od Breze »dalje na sjeveroistok ... pored Olova i Kladnja, dolinom rijeke Drinjače na Drinu gdje treba tražiti stanicu Ad Drinum po Tab. Peut.«, nije dokazan na terenu, a ne može se prihvatiti ni kao vjerojatan[148].

Da se stvarno radi o cesti iz ranijeg doba rimske vlasti u Dalmaciji, dokazuje pored ostalog i ovo: 1. Cesta prolazi uz brojne prethistorijske gradine (Gardun, Tijarica, Rašeljke, Bukova Gora, Prisoje, Privala, Gradina kod Gaja, Selimovića gradina, Gradina u Mokronogama, Pogana Glavica i Gradina u Vrilima, Gradina u Čipuljiću, Gradina u Zenepićima, Gradac u Rankovićima, Gradina u Mošunju, Gradac u Višnjici i Gradac kod Župče), što pokazuje da se radi o jednoj prethistorijskoj komunikaciji, koju su Rimljani samo uredili (*via munita*).

---

[144] Da je cesta iz Mošunja u Brezu išla dolinom Lašve do ušća u Bosnu, a zatim uz Bosnu do Breze, iznosila bi udaljenost 70 km. To je pravac Skaričeve trase (GZM, 1923, 81). (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[145] Udaljenost mjerena 'kurvimetrom po karti iznosi cca 5638 km. Od Busovače do Kiseljaka rimska cesta je išla trasom današnje ceste. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[146] Identifikacija desitijatskog kastela sa lokalitetom Podgora je, po nekoj inerciji preuzimanja informacija iz opusa I. Bojanovskog, ušla i u neki mainstream i van našeg iliroslavenskog govornog područja. v. Kolb, 2007, 178.

[147] Za Batonov natpis (koji potiče sa lok. Vina u Župči kraj Podlugova, sa trase puta): N. Vulić, Spom. 77, Beograd, 1934, br. 16, str. 40. Cf. moj čI., Rimska cesta dolinom Bosne, Naučni simpozijum »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura«, Zenica, 1971, 406, sl. 18. Za topografiju Dezitijata posebno je značajan natpis iz Breze, D. Sergeljevski, Spom. 93, 141—142, br. 10, sl. 11: Ulpiae T(iti) f(iliae) / Procul(a)[e] an(norum) XX | t(itulum) r(ecit) Valens Varron(is) flilius) princeps Desitiati(um) / et Aelia Iusta/[5] [Slceno[bja[rbi].... Uspor. E. Pašalić, Quaestiones de bello Dalmatico Pannonicogue, GID, BiH, VIII, 272 i d. (»u okolini Sarajeva do Drine«) i G. Alföldy, Bevölkerung, 53. Za samu Brezu v. Bojanovski — Čelić, Kasnoantička bazilika u Brezi, N. st. XII, 1969 7—24. — Za područje Breze I. Bojanovski, Rimska cesta dolinom Bosne, Zenica, 1971, 495. O pokorenju Dezitijata, v. N. Vulić, Oktavijanov ilirski rat (35—33. g. n. e), Glas 155, 13—24. Cf. ŽA VI, 144—8. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[148] To je postaja sa ceste *Sirmium XXX Gensis XV Ad Drinum... Argentaria*, kako ju je interpretirao Domaszevski (BD, 1904, Supl. 12—16) Kasnije je i sam Pašalić odredio alternativni pravac: Sarajevo — Romanija — Drina, AJ III, 66. Taj je pravac siguran, v. Ballif — Patseh, Strassen, 38 i 67. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

2. Uz trasu ceste utvrđeni su arheološki ostaci niza stražarnica, koje su Rimljani podigli za zaštitu ceste (Gardun, gradine u Tijarici, Renićima i Prisoju, Velika gradina u Stipanićima, Kastel(?) u Duvnu, Stržanj na izvoru Šuice, Pogana Glavica na Kupresu, stražarnica na Velikim kupreškim vratima, Kastel iznad Kopila(?), Gradac u Rankovićima i Crkvina (Gradina) u Mošunju, utvrde na Gracu u Višnjici i Crkvina u Podastinju kraj Kiseljaka).

3. Milijacija ceste se računala od Salone, a ne od Trilja, kao što je slučaj sa cestom za — Naronu i Skadar.

4. Opisana trasa je ne samo najprirodniji pravac za komunikaciju Salona—srednja Bosna nego ujedno i najkraći i najlakši put do značajnih rudarskih oblasti u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije. Put dolinom Neretve, u odnosu na Salonu, bio je skoro dvostruko duži, a onaj iz doline gornjeg Vrbasa ili Rame preko Vranice i Bitovnje (sedlo Pogorelica) veoma naporan.

5. Teško bi bilo i zamisliti da bi Rimljani po onakvom terenu, kod već postojeće ceste, gradili novu. Tu i tamo, tokom nekoliko stoljeća, cesta je mogla djelomično izmijeniti trasu, a na pojedinim relacijama mogli su postojati i alternativni putovi, ali se uglavnom održavala već postojeća cesta. Na ovom pravcu nije ni bilo većih mogućnosti, zbog planinskog značaja zemlje, u relativno uskim kotlinama i preko visokih planinskih sedala, da se bitno izmijeni pravac ceste, što je već istakao i Evans.“

187–188: Ako rekapituliramo naša izlaganja, onda dobijamo sljedeću komparativnu tabelu trase, sa putnim stanicama :

Tabula :	Teren :
SALONA	SOLIN
XVI m.p.	24 km
TILURIUM	TRILJ (via Gor. Tijarica)
XXII m.p.	33 km
AD LIBROS	BUKOVA GORA (Korita)
IX m.p.	13,5 km
IN MONTE BULSINIO	PRIVALA (Žbanica)
VI m.p.	9 km
BISTUE VETUS	DUVNO
XXV m.p.	37,5 km
AD MATRICEM	VRILA – OTINOVCI
XX m.p.	30 km
BISTUE NOVUS	BUGOJNO
XXIV m.p.	

STANECLI	36 km
….	MALI MOŠUNJ
ARGENTARIA	……
	Područje Srebrenice

Kao što se vidi iz izloženog, cesta je od Salone do Mošunja (*Stanecli*) bila duga 122 m. p. (= oko 180 km), a njena današnja varijanta (via Travnik i Donji Vakuf) oko 220 km. Razlika od nekih 40 km nastala je uglavnom na relaciji Mošunj—-Bugojno (oko 20 km) i na relacijama Malovan—-Šuica, Privala—Karlov Han, Kazaginac—Aržano, Aržano—-Trilj i Trilj – Klis, na kojima je savremena cesta iz tehničkih razloga trasirana sa većim okukama. Od Mošunja (Han Divjak) do u područje Breze (Gradac u Podgori?), gdje bi trebalo locirati Hedum castellum Daesitiatium, još je preostalo XXXIV m.p. = oko 51 km. Ako trasu naše ceste od Mošunja (*Stanecli*) produžimo preko Viteza (Rijeka, Rovna, Bare, Busovača) do Gromiljaka u Višnjičkom polju, gdje su evidentirani ostaci većeg rimskog naselja, dobijamo još oko 32 km (= oko XXI m.p.), a do područja Breze (via Gromiljak, Zimča, Visočko polje, Župča) daljnjih 19 km (= oko XIII m. p.), ukupno XXXIV m.p., što bi se slagalo i sa podacima solinskog natpisa o dužini ceste *a Salonis ad Hedum castellum Daesitiatium per milia passuum CLVI* (tj. 122 m. p. do Mošunja – Stanecli i 34 m. p. do područja Breze, tj. do Graca u Podgori) (v. Kartu II).“

190 – 191 :

TABELARNI PREGLED MILJOKAZA I GRAĐEVINSKIH NATPISA

SALONAE	
1. CIL III 3198 = 10156, 3200, 3201 = 10159	viae a Tiberio munitae
2. CIL III 3203	Philippus pater
3. CIL III 10169	Philippus pater
4. Starinar 1926/27 = VAHD, 1926/27, 139	Iulianus
KLIS	
5. VAHD, 1921, 25	Maximinus Thrax
6. Bull. dalm. 1907, 11	Trebonianus Gallus
7. Bull. dalm. 1907 113	Constantius Constantini filius
DUGOPOLJE	
8. Bull. dalm. 1908, 77 = Starinar 1926/27 = VAHD, 1926/27, 146	Maximinus Thrax
9. CIL III 10170	Constantius Constantini filius
DICMO	
10. Ad decimum lapidem	Decimin, Rav. IV, 16, 17.
TILURIUM, PONS TILURI	
11. CIL III 3202	*pons restitutus a Commodo*
12. Gunjača, VAHD, 1951, 50	*numini Hyppi fluminis*
VELIĆ	
13. Starinar 1926/27 = VAHD, 1926/27, p. 140	Maximinus Trax

RENIĆI		
14. CIL III 13320	XXXIIII	Gordianus III
15. CIL III 13321		Decius
16. CIL III 13322	XXXV	Claudius II
17. CIL III 13323		Claudius II
18. CIL III 13324		?
GRABOVICA		
19. Bojanovski		incertus (izgubljen)
PRISOJE		
20. Bojanovski (Mostine)		sine inscriptione (izgubljen)
21. Bojanovski (Kratine)		sine inscriptione
STIPANIĆI (Žbanica)		
22. Radimsky GZM, 1894, 311		sine inscriptione
23. Patsch, GZM, 1895, 285		L. D. D. D. — tabula
DUVNO		
24. Patsch, GZM, 1904, 310		sine inscriptione
25. Patsch, GZM, 1904, 311		sine inscriptione
26. Patsch, GZM 1904, 325		*(Tiberius) trib. pot. XX* — tabula
27. Patsch, GZM, 1904, 330		*Sabina Tranquillina Augusta* — tabula
MOKRONOGE		
28. Sergejevski, GZM, 1957, 109		*decuriones Delminensium civitatis* (?) — ara
ŠUICA		
29. Patsch, GZM, 1902, 7		*P. Aelius Pi... loco dato publice* — ara
RILIĆKO POLJE		
30. Ballif, Strassen 22, sl. 13		anepigrafski putokazi
VELIKA VRATA — KOPRIVNICA		
31. Patsch, GZM, 1902, 10		epigrafski miljokaz (?) — izgubljen
BUGOJNO		
32. Petrović, GZM, 1960/61, sl. 1		BISTUES — žig na opeki
DRAŽEVIĆI, DONJI		
33. Anđelić, Lepenica, 167		sine inscriptione — miljokaz
AZAPOVIĆI, Kobilja glava		
34. Anđelić, Lepenica, 168		sine inscriptione — fragmentum milliarii

Esad Pašalić, 1975.

141: „Odmah treba napomenuti da su Rimljani u našim krajevima zatekli znatnu mrežu puteva. Taj sistem komunikacija, uveden i uspostavljen od strane indigenog stanovništva, predstavljao je osnovu docnije mreže koju su izgradili Rimljani. Ovo mišljenje nalazi svoga oslonca u rezultatima dosadašnjih proučavanja rimskih cesta koji su nešto zapaženiji i potpuniji, dok su naša znanja o predrimskim cestama na području provincije Dalmacije vrlo skromna.“.

143: “Osnovna obilježja privrede naših krajeva pokazuju kakvu su ulogu imali pojedini dijelovi Ilirika u doba njegove samostalnosti. Tu prije svega dolazi rudarstvo na području Bosne, kao važna privredna grana ovog kraja u starijem i mlađem željeznom dobu. Dolina Sane, predio Majdan – Sinjakovo, Gornji Vrbas, područje Lašve – to su rejoni sa relativno brojnim ostacima i tragovima rudarsko – topioničke radinosti prije

Rimljana. Takvih radova je bilo takođe u bazenu Fojnica – Kreševo i u distriktu Srebrenice. Rudarstvo je nužno zahtijevalo izgradnju saobraćajnica i unapređivalo tu izgradnju radi što lakših prometnih veza sa bližom i daljom okolinom. Neke od glavnih komunikacija iz rimskog vremena možemo nazvati rudarskim cestama. Među njih ubrajamo ove ceste : 1. *a. Salonis ad montem Ditionum Ulcirum LXXVIID m.p.* (= oko 115 km), koja je prema natpisu CIL III, 3198b = 10156b sagrađena ili regulisana 20/21. god. n. e.; njen dalji tok vodi preko Drvara i Bos. Petrovca u dolinu Sane i tokom ove rijeke, a miljokazi pokazuju da je taj nastavak bio završen 47/48. g. n. e.; 2. *a Salonis ad He…castellum Daesitiatium CLVI m. p.* (oko 233 km), koja je prema natpisu CIL III 3201 = 10159 sagrađena ili regulisana takođe 20/21. g. n. e.; cesta je u osnovnom smjeru identična sa magistralom *Salona – Bistue vetus - Bistue nova – Stanecli – Argentaria* (*Tab. Peut.*) i a *colonia Salonitana ad fines provinciae Illyrici CLXVII m.p.* (oko 250 km), koja je prema natpisima CIL III, 3198a = 10156 = 3200 sagrađena ili regulisana 16/17. g. n. e.; osnovni smjer identičan je sa magistralom *Salona – Servitium* (Tab. Peut., Itin. Ant.). Sve tri ceste su prolazile kroz rudarske rejone i završene su uskoro poslije definitivnog pokorenja naših krajeva, od strane Rimljana (9. g. n. e.). Sve su na pojedinim odsjecima imale dužu i kraću liniju. Duža trasa komunikacije *Salona – Argentaria*, sa znatnijim devijacijama i odstupanjem od pravolinijskog toka, predstavljala je saobraćajnicu uspostavljenu odmah po dolasku Rimljana. Očigledno, ova magistrala je prvenstveno bila namijenjena što efikasnijoj eksploataciji rudišta i transportu ruda, a istovremeno joj je određena funkcija da poveže naselja i da u što većoj mjeri doprinese afirmaciji rimske uprave na intenzivno naseljenom području. Tek docnije izgrađene su njene kraće trase i dionice i obilježene miljokazima. Ovakve promjene i dogradnje možemo pratiti i na drugim dvjema komunikacijama, koje su u prvo vrijeme imale dužu liniju da bi tokom vremena dobile i kraće veze na pogodnim terenima. Tokom rimske vladavine komunikacijska mreža se dograđivala i kompletirala novim trasama i ograncima, pri čemu domaće stanovništvo nije prestalo da se služi svojim starim putevima koji su popravljani i održavani po rimskom uzoru."

Esad Pašalić, 1975a.qw-

161–162: "Iz Dalmacije i to od Trilja (Tilurium) i Lovreća ulaze u Bosnu kod Aržana i Vinice dvije ceste koje se spajaju na južnom obodu Buškog Blata. Odatle cesta preko sedla Prevala silazi u Duvanjsko Polje i zahvatajući današnje Duvno preko Pakline planine prelazi u Ravanjsko Polje. Na Duvanjskom Polju bilo je još komunikacija koje su ili spajale pojedina bliža naselja ili su vodile prema drugim krajevima i centrima. Tako je jedan odvojak kod Brekala išao u pravcu Vidoša zapadnom i sjevernom stranom Buškog Blata, a drugi se spuštao južno od Brekala prema Aržanu. Osim toga, iz sjevernog vrha Duvanjskog polja išla su od Mokronoga i Han Mariana dva ogranka glavne ceste s obje strane rijeke Šuice na cestu Prolog – Kupres. Jedan poprečni krak vjerovatno je vodio iz okoline Dobrića preko Beljana, Podina i Brišnika Donjeg u Duvanjsko Polje i dalje prema Borčanima. Kod Letke, na sjeveroistočnoj ivici Duvanjskog Polja, otkriveni su tragovi rimskog puta prema Rami. Od sela Rašćani ide takođe jedan rimski put prema Rami, a kod Proslapa blizu izvora Rame s njime se spaja

drugi odvojak koji je, sudeći po tragovima, išao preko Lipe i Lokve Metalke. Prema tome, iz Duvanjskog Polja vodile su 4 ceste prema Rami.”.

162: „Što se tiče glavne ceste, koja je preko Duvanjskog Polja nastavljala dalje u Bosnu, odavno je uočena mogučnost da se ona u Ravanjskom Polju račvala. Dokazan je jedan njen krak u dolinu Rame preko sedla Klapavice, a drugi krak kroz Vukovsko Polje u pravcu Gornjeg Vakufa smatran je kao moguć. U svakom slučaju glavni i najkraći pravac ide od Trilja preko Prevale, Duvna i Klapavice u dolinu Rame. Iz toga slijedi da bi se teško moglo sumnjati u to da je ova cesta baš ona komunikacija koja je u Tabuli Peutingeriani označena pravcem Salona – Argentaria – To su podaci koje daje Balif.“.

163: „Važni su podaci koje je prikupio i obradio Radimski o miljokazima sa glavne rimske ceste na Duvanjskom Polju. Nađena su 4 miljokaza sa natpisom i dijelovima još jednoga. Na jednom miljokazu stoji oznaka XXXIII, a na drugom XXXV, što znači da su stajali na raznim mjestima. Ove oznake odgovaraju udaljenosti od Salone – otprilike 51 i 54 km. Prema ovim natpisima vidi se da su miljokazi iz III. vijeka n. e. – iz vremena careva Gordijana, Decija, Klaudija i Tacita. Možda ti miljokazi treba da označe popravke ceste u doba vladavine svakog od ovih vladara, ali, je moguće da oni predstavljaju samo stupove podignute u počast carevima.“

170: “Vidjeli smo da su na izvorište Rame izbijala tri kraka rimske ceste iz pravca Duvanjsko Polje. Njihova ishodišta u dolinu Rame obilježena su na Balifovoj karti kod Rumboka, Varvare i Proslapa.”.

171: „Međutim, Pač nije ostao pri svom ranijem mišljenju u pogledu trase rimske ceste preko Ljubuše u onom pravcu koji je još Balif (o.s. 28) odredio. Naknadnim ispitivanjem ovog područja 1907. g. on je ustanovio da istočni dio platoa Ljubuše zbog velike stmine nije pogodan za cestu koja bi se spuštala u Ramu. Uz to tu nema ni tragova ceste, iako se oni na ovakvom terenu mogu lako sačuvati. Na osnovu toga Pač je zaključio da kao vezu između Delminiuma i Bistue vetus treba tražiti zaobilazni put preko ravanjskog Polja.“

171 i 172: „Iz područja gornje Rame dosad nemamo mnogo ostataka rimskog života. Ipak s obzirom da to da je ovuda prolazila cesta iz Salone prema Argentariji i da je ovdje, skoro sigurno, postojala neka komunikacija sa dolinom Neretve, nesumnjivo je porječjem Rame u rimsko doba kolao živ promet….Nalazi grčkih i rimskih novaca u području Rame svjedoče o ranom saobraćaju ovog kraja sa Dalmacijom. Pored jednog Dirahija u dolini gornje Rame nađeno je dosta denara, a posebno treba ukazati na nalaz rimskog carskog novca u istočnom dijelu platoa Ljubuše i nalaz grčkog i rimskog novca na vrhu Gradac iznad sela Ljubinci kod Prozora.“

172: „U selu Lug, južno od Prozora, nađene su cigle za koje Balif (o.s., 29) smatra da su rimskog porijekla.“

173: “U zaključku o predjelu na izvoru Rame potrbeno je reći ovo. Ovdje nema brojnih tragova antičkih naselja, ali je potvrđeno da je u Varvari bila Bistue vetus, važna postaja na cesti Salona – Argenaria. Pored Bistue vetus otkriveni su rimski ostaci još u Kopčiću, Šćitu i Lugu. Izvorište Rame za Rimljane je bilo značajno naročito zato što je

ovaj predio imao zgodan položaj i vjerovatno bio na saobraćajnoj raskrsnici, jer je dolinom Rame još u predrimsko doba postojala komunikacija koja je od neretvanske ceste vodila u Skopljansko Polje. Ovdje su konstantovani i ispitani tragovi naseljenosti i topioničarske radinosti u preistorijsko doba.”

Ivo Bojanovski, 1978.

51: „U početku okupacije ceste su služile isključivo vojničkim i političkim ciljevima Rima, ali su ubrzo postale i plodonosne arterije ekonomskog, a s njim i kulturnog napretka.“

53: „Svi su raniji istraživači rimsku cestu Sarajevsko polje — Narona vodili dolinom Neretve, kuda vodi i danas. Iako taj pravac s prometnog gledišta ima više osjetljivih tačaka, npr. Ivan-sedlo gdje cesta osjetljivo prelazi sniježnu granicu (960 m n. v.), velike razlike u visinskoj niveleti puta, pa prema tome i jake uspone, zatim uski defile između Jablaniee i Drežnice, stalno meandriranje trase prilagođeno toku Neretve itd. taj pravac ipak relativno najpovoljnije rješava tranzitne zapreke u uvjetima današnjeg saobraćaja, pogotovo otkako je tranzitnost Ivan-sedla potencirana tunelom. I dalje je ostao aktuelan odnos velikih visinskih razlika između Ivan-sedla i doline Neretve, a tako isto i vijugava trasa ceste prilagođena toku rijeke, što stvara ozbiljne poteškoće tehničkim zahtjevima savremenog prometa. Sa istim prirodnim zaprekama i poteškoćama suočavali su se i u starini, mada su tehnički uvjeti bili manje značajni. Ipak teško da je i tada na nekim mjestima tjesnaca bilo mjesta za kolsku cestu. Međutim, u starini je bio mnogo aktuelniji i releventniji jedan drugi moment. U antici taj pravac nije pružao sigurnost ne samo od prirodnih, elementarnih faktora nego ni od presretanja i napadaja, dakle razlozi koji ne postoje u današnjim uvjetima. Pa ipak je u nauci dugo vladalo mišljenje da je i rimska magistralna cesta vodila dolinom Neretve.“

54, fus. 6.: „*Strassen*, Karte der Römer-Strassen in B. und. H. Na karti je cesta označena uz lijevu obalu Neretve do sjeverno od Grabovice, pa desnom do Jablanice, a odatle ravno na ušće Rame; dalje do Podorašca je vodi desnom, pa lijevom obalom Trešanice do Ivana, što bi pretpostavljalo čak tri mosta (ili prelaza) preko Neretve. Sve do Sarajevskog polja cesta je označena kao »Sichere aber bisher nicht aufgedeckte Strasse«, a isto tako i južno od Mostara do Metkovića. Između ušća Drežanke (Sijenica) i Han Počelja označene su kolotečine (*Spurrillen*) na pet mjesta, a jednom i kod Han Orliće (Bijelo Polje). Kod Crnog vrela ». . . sind auch Planum und Reste der Stitzmaurer zum Teile erhalten«, *Strassen*, str. 33“

57: „Nikakvih relevantnih dokaza, dakle, nema da je rimske komunikacija prolazila kanjonom Neretve između Drežnice i Jablanice. U tome uskom defileu teško je kod ondašnje tehnike i zamisliti kolsku cestu široku oko 4 metra. Bit će da je i to jedan od motiva zašto Rimljani nisu povezali primorje s dubokim zaleđem kroz ovaj uski kanjon. Međutim, bilo je i drugih razloga. Poznato je đa su Rimljani izbjegavali riječne doline ne samo zbog sigurnosti nego i zbog skraćivanja puta. izbjegavali su meandriranje kroz duboke i uske kotline, kakva je dolina Neretve, a cestu obično vodili otvorenim i

preglednim, po mogućnosti prisojnim terenom, i to koliko je god bilo moguće u ravnom pravcu. Ceste u zatvorenim riječnim dolinama su uvijek u opasnosti i od velikih voda. Pravac preko Nevesinjskog polja, dakle rubom Neretvine kotline, pružao je i daleko veće mogućnosti povezivanja sa susjednim regionima, što nije bio slučaj s uskom i dubokom dolinom Neretve. Prednost toga pravca bila je višestruka: bio je iskorišten dio itinerarske ceste Salona — Scodra od približno 30 km; oko 40 km puta na Nevesinjskom polju bilo je bez uspona i skretanja, a što je posebno važno: ista komunikacija služila je sve do Nevesinjskog polja i za vezu s Gackom, Kalinovikom itđ., a preko njih i s udaljenim oblastima. To je značilo veliku uštedu novca, materijala i ljudi[149]. Da su ovu saobraćajnicu proveli dolinom Neretve, morali bi izgraditi još tri ili četiri ceste ne male dužine da povezu i navedena područja. I veza s Mostarom i Bijelim Poljem također je išla ovom saobraćajnicom i od nje se odvajala u području Dubrava preko Blagaja i Bijelog Polja do Lipeta. Prema' tome, izgradnju ovako značajne ceste u kanjonu između Drežnice i Jablanice, odnosno Rame, nisu u antici dozvoljavali prirodni uvjeti S jedne strane je postojao lokalni put do u dolinu Drežanke, možda i do Rakitnog[150], dok je sa uzvodne strane područje oko Rame bilo u Konjicu vezano za magistralni pravac Narona — Sarajevo. Prvi savremeni kolski put dolinom Neretve izgrađen je polovinom 19. stoljeća. Kada je ovuda 1875. godine prolazio A. Dž. Evans, upravo se na Neretvi kod Jablanice postavljao željezni most[151]".

62: „Slična situacija je bila i na prilazu Konjicu, odnosno Neretvi (280 m). U tom pogledu karakterističan je i uspon na Ivan-seđlo. Cesta se penjala iz Podorašca (330) preko Vrbljana pa do Bala, gdje je savladala veći uspon kroz Balića gaj, a zatim preko Velike (Repovci) sišla na Ivan-sedlo (967 m). Time je izbjegla serpentine kakve je uz Ivan imala napuštena (austrijska) makadamska cesta.[152]".

66: „Posljednji sigurni podaci o cesti su miljokazi iz Podorašca i Vrbljana, nađeni na desnoj obali Trešanice, što znači da je na Ivan-sedlo izlazila desnom stranom Trešanice, iznad današnje magistralne ceste Sarajevo—Konjic, dok je turski put vodio lijevom obalom Trešanice preko Brčana, a tim je putem Ballif vodio i našu cestu.".

97: „Antički Konjic je bio značajno naselje, važna raskrsnica i putna stanica, vjerojatno i središte šire plemenske oblasti (civitas) u dolini srednje Neretve i njezinih pritoka, koja je bila relativno dobro naseljena (antička naselja u Glavatičevu, Bjelimićima, Brčanima, Bijeloj, čelebićima, Donjem Selu, Lisičićima, Seonici, Ribićima, više njih u

[149] O tome aspektu rimske cestogradnje usp. K. Patseh, *Untersuchungen* , str. 100. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[150] Ballif, *Strassen*, str. 33 i karta. K. Patsch, Nahođaji novaca iz Drežnice , GZM 1900, 571—573. O istom nalazu cf. M. Hornes, *Alterthümer der Hercegovina* , I, 597, a ujedno prenosi opis Drežnice po Bakuli, Schematismus iz 1867. g. — O ovome problemu vidi E. Pašalić, *n. dj.* u bilj. 17, str. 61. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[151] Vidi njegov putopis »Kroz Bosnu i Hercegovinu .. . 1975«, Sarajevo, 1965, str. 258. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[152] Turski put je forsirao Ivan-sedlo preko prijevoja Bratosovo, dakle lijevom obalom Trešanice, austrijski serpentinama Donja Bradina — Ivan-sedlo, a savremena automobilska cesta tunelom ispod Ivana. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

Neretvici i brojna druga). Dolina Neretve oko Konjica bila je naseljena još od neolitika, a iz ilirskog doba se sačuvao veći broj gradinskih naselja[153]“.

98 : „Ostaci rimskog naselja u Konjicu nalaženi su više puta, pretežno pri ušću Trešanice u Neretvu, s njene obje strane (mitrej, temelji zgrada, građevinski materijal, grobovi itd.); na brijegu Varda povrh Konjica otkopani su ostaci rimske građevine (Anđelić, Spomenici, 47 i d.), vjerojatno od utvrde. Međutim, s obzirom na dolomitni sastav terena, valja računati da su ostaci rimskog naselja u ovoj uskoj riječnoj dolini dublje zatrpani, preslojeni od kasnijih gradnji, ili odneseni od violentnog toka Trešanice koja je uništila i cestu. U Polju kod ušća Bijele naša je cesta sišla na Neretvu, te njenom lijevom obalom vodila u današnji Konjic, koji je i u rimsko doba bio značajno naselje, ali joj se u ovoj uskoj i urbaniziranoj dolini nisu sačuvali tragovi.“.

98 – 108 : „Rimska cesta je i na ovoj dionici bila nešto kraća od današnje komunikacije (46 km), a mogla se i u zimsko doba preći za jedan dan. Trasa joj se od Ivan-sedla do Ilidže uglavnom poklapala s današnjom cestom, jedino je odstupala na dijelu Podorašac — Ivan-sedlo. Ukupna dužina mogla je iznositi oko 42 km (= 29 m. p.). Do Podorašca je obilježena miljokazima, dok joj daljnji tok određuju arheološki nalazi i konfiguracija terena. Kako se na ovoj dionici najslabije sačuvala, a pravac joj ionako određuje dolina Kalaščice i Zujevine, kao i danas, ovdje nećemo detaljno opisivati tragove ceste (jer ih i nema) nego samo navesti najvažnije arheološke nalaze koji joj obilježavaju pravac. Na Neretvi u Konjicu nisu nađeni tragovi mosta. Sudeći po urbanom razvoju grada, prelaz je mogao biti otprilike na visini porušenog turskog mosta, što bi se slagalo i s antičkim nalazima kod katoličke crkve. U samom Konjicu je nađen i jedan miljokaz cezara Valensa (imena njegova oca cara Decija i brata Etruska su propala), i to po Patschu »kod sjeverozapadnog ćoška spremišta za kameni ugljen konjičke željezničke stanice« (GZM 1902, 311, si. 7), ali ni on nije bio in situ (Br. 56). Tu je primala i priključnu cestu koja je u dolinu Neretve ulazila kod ušća Rame i na taj način dolinu Neretve povezivala s Gornjom Ramom, Du vanjskim poljem i dolinom Vrbasa[154]. M a gistralni pravac nastavio je desnom obalom Trešanice, ali mu nema tragova. U uskom kanjonu Trešanice između Konjica i Podorašca nema tragova ceste, jer je zatrpana, odnesena od voda ili je preslojena kasnijim prometnicama[155]. Siguran dokaz da je cesta tuda prolazila pružaju miljokazi zapadno od Han-Viteka u Podorašcu (si. 10), njih četiri nađena na istom mjestu (Br. 57— 60), a dovezeni negdje iz blizine[156]. U novije vrijeme nađen je

[153] Dosta obilnu literaturu (Patsch, Sergejevski i I. Čremošnik) citira Anđelić, *Spomenici*, str. 41. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

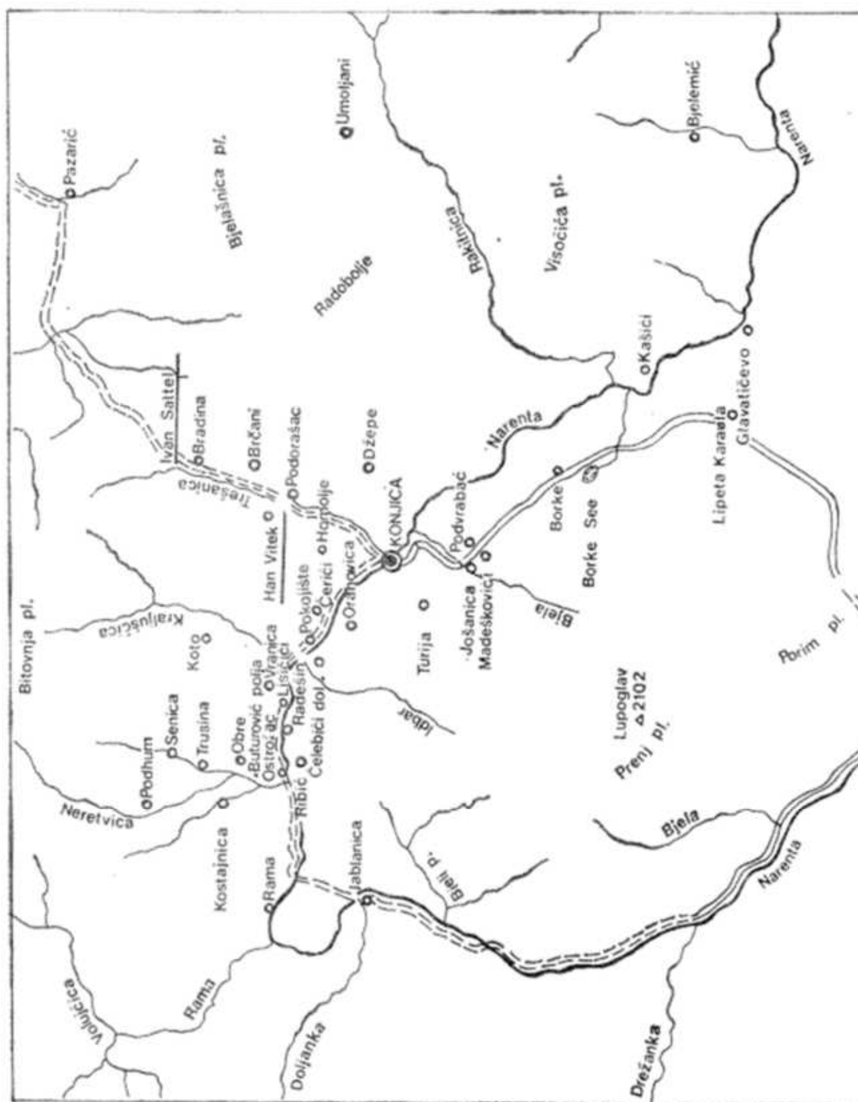
[154] O tome E. Pašalić, *Antička naselja* , str. 61. i 67— 68. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[155] U ovom uskom defileu zabilježio je Anđelić, *Spomenici*, str. 25 i 26, gradinsko naselje u Ovčarima i refugij na Dragiću, a na trasi kroz Bijelu također dvije gradine, str. 22. i 23. Na današnjem području SO Konjica registrirano je šezdesetak građinskih naselja. Ibidem, str. 20. do 33, sa kartom. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[156] Miljokazi nađeni kod Han-Viteka (Podorašac) na desnoj obali Trešanice:
1) *Divo Aug(usto)*, Patsch, Strassen, str. 64, br. 32 = C. III 10164.
2) *Imp(eratori) C. Iul(io) / Maximino / pio felici e[t] C. Iu[l(io)] / Vero Maximo /[5] nobilissim[o] / Caes(ari) Aug(ustis*), Patsch, *Strassen*, str. 64, br. 33 = C. III 10165.
3) *Imp(eratori) Cae -/s(ari) M. luli-/o Philipp -/ o p(io) f(elici) Aug(usto),* Patsch, *Strassen*, str. 65, br. 34 = C. III 10166. Usp. Truhelka, GZM 1890, str. 189 za sva tri natpisa, br. V I— VIII.

jedan miljokaz i u selu Vrbljani, zapadno od Podorašca, za koji se, s obzirom na konfiguraciju terena, mora uzeti da potječe negdje iz Vrbljana, gdje su na lok. Crkvica registrirani i antički ostaci[157], i to na potencijalnoj trasi ceste. Potrebno je još naglasiti da se na takvoj geološkoj osnovici — dolomitu i breči, a na vrlo strmom terenu, cesta nije ni mogla sačuvati.

Kuda je, dakle, rimska cesta krenula iz Podorašca i kako je forsirala Ivan-sedlo?

Sl. 10. — Položaj *Han-Viteka* u Podorašcu, po Patschu (GZM 1902, 304); na kartu su unesena i rimska naselja u konjičkom kraju

(Crtež: J. Skenderović)

Balif ju je kao sigurnu, ali neotkrivenu, vodio lijevom stranom Trešanice kojom su (preko Brčana) vodili i turski put[158] i uskotračna pruga, iako su miljokazi kod Han-

4) C. III 10164— 10166: *quartae columnae ibidem repertae inscriptio deleta est*, cf. Balliff, *Strassen*, str. 33. br. 35. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[157] Anđelić, G]M 1960— 61, str. 334. i *Spomenici*, str. 56. i 57; naselje u Podorašcu, *Spomenici*, str. 52. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[158] Taj je put vodio preko kose Bratosovo, Anđelić, Naše starine, IV, str. 169, dok Ballif rimski put vodi bliže Trešanici. Cf. Patsch, GZM 1902, str. 304, karta: Podorašac, Brčani, Bradina, Ivan-sedlo, Pazarić, i

Viteka nađeni na desnoj obali rijeke. U vezi s tim Anđelić pripominje: »Dok miljokazi po svome, makar sekundarnom smještaju ne dovode u sumnju pretpostavljeni pravac ceste, ovaj iz Vrbljana kao da pokazuje da rimski put nije išao dolinom Trešanice, najkraćim pravcem, na Ivan-planinu, nego da je iz Podorašca okrenuo u pravcu sjeverozapada i preko Vrbljana, pa iznad Zukića izišao na Veliku« (Spomenici, 56). Iako se više nije moglo utvrditi ni mjesto nalaza miljokaza u Podorašcu — zapadno od Han-Viteka, kao ni položaj samog hana, čini se da su miljokazi stajali u samom Podorašcu, i to negdje u blizini mosta na Trešanici, možda na njivama Bara ili Kraljica gdje se nalazi i nekropola stećaka[159], tj. na desnoj obali Trešanice, odakle je cesta mogla najlakše skrenuti u Vrbljane. Visinsku razliku Pođorašac — Velika od nekih 800 metara put je savladao uglavnom u dva uspona, blažim do Vrbljana (oko 1,5 km), a nešto oštrijim uz Balića gaj (do 2 km), što je karakteristično upravo za rimsku cestogradnju.[160] Miljokaz iz Vrbljana leži na »Kaurskom groblju« među brojnim stećcima: visok je 1,27, promjera 0,40 m, bez natpisa, kružnog presjeka i dobre obrade, ali bez vrha i baze (Br. 61). Vjerojatno je donesen negdje iz blizine. Na nekropoli ima i nekoliko klesanih kamenih blokova rimske provenijencije. Na njivi ispod nekropole, koja nosi naziv Crkvica (ili Crkvina), raspoznaju se i konture nekog građevinskog objekta. Tim pravcem sam dva puta prošao i utvrdio da jedan stari put iz Vrbljana prolazi kraj Kaurskog groblja, pa iznad Graca u Pirićima, zatim siječe Balića potok i produžuje do proplanka Javor (ispod Bala). Put je mjestimično širok i do 3 m, ali je na mekom (breča) i strmom terenu odnesen ili zatrpan, te se uglavnom pretvorio u stazu. Na tome dijelu dugom preko 2 km nema ništa tipično rimskog, osim što je trasa dosta ravna, s mjestimičnom kaldrmom, i umjetno usječena u stjenovitu podlogu (breča). Ovaj put, koji je inače poznat kao Repovački ili Veliki put, a o kojem ne postoji predaja, okreće sa Javora na sjeverozapad i penje se u ravnoj liniji koso kroz Balića gaj iznad Bala, gdje je kroz šumu dobro konzerviran; umjetno građen, dobro trasiran, širok prosječno i više od 3 metra. Na lok. Hrast, više Javora, gdje ga presijeca današnji put Zukići — Bale, nalazi se srednjovjekovno groblje s dva veća stećka (sljemenjak i sanduk), što također potvrđuje starost puta. Put se uz Balića gaj uspinje do Bikovače i Guvnâ, pa preko planinskih pašnjaka Tekinja i Brestovače izlazi na Doca (Repovci), gdje se pod Vranjačom (k. 1310) razdvaja: jedan mu kraz vodi lijevo ispod grada Lisa (Grad) u Repovcima[161] i dalje preko Bitovnje u Kreševo (?), od kojeg se jedan stari put odvaja na zapad preko Rasvara u dolinu Rame; dok drugi krak pod Vranjačom skreće na

dalje tokom Zujevine, te str. 310— 312. nav. Dj.. posebno str. 311. Usp. E. Pašalić, *Antička naselja*, str. 61 (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[159] Anđelić, *Spomenici*, str. 26 (gradine Glavica i Humac), str. 159 (srednjovjekovni grad Lis na lok. Grad ili Gradina), 158— 159 (relativno dobro građeni rimski putovi), a također i str. 57 (umjetno građeni rimski putovi, vjerojatno rudarski u području Bitovnje i Vraniće). (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[160] Nekih 300 m južnije od velike nekropole stećaka na Velikoj (koja se nalazi pored samog puta), na lok. Nišan (Nikšan) stoji međaš v. 0,65 (nad zemljom), promjera 0,35, vrlo oštećen, više kvadratičnog oblika, ali se ne može isključiti da se radi o miljokazu. O nekropoli, Bešlagić. *n. dj,* str. 325. i Anđelić, *Spomenici*, str. 218. O rimskim putovima u ovom području vidjeti i Anđelić, Srednjovjekovni gradovi u Neretvi, GZM 1958, str. 214. Ovi su pravci bili frekventni i u srednjem vijeku i u tursko doba. Narod te trase, širine kolskih putova, obično zove »voznici«. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[161] Anđelići, *Spomenici*, str. 52. i 214. Na tome mjestu pored nešto antičkih ostataka nalaze se i ostaci srednjovjekovne nekropole sa stećcima. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

Veliku i Ivan-sedlo (967 m). Trasa ovog umjetno građenog puta vidi se na pašnjaku Doca sve do Velike[162], a mjestimično i između Velike i Ivan-sedla, iako je većim dijelom obnovljen. Pravac preko Velike u Repovcima nešto je duži od današnjeg dolinom Trešanice, ali ima dvije prednosti: 1) što je komunikativnih i povezuje šire područje i 2) što se cesta na Ivan-sedlo nije uspinjala nego, zapravo, blago spuštala i nalegla na sam prijevoj. Udaljenost od Podorašca do Ivan-sedla ovim pravcem iznosi do 15 km, a današnjom cestom oko 12 km. Rimska cesta s Velike nije silazila u Bradinu, iz koje potječe jedan rimski novčić Konstancija Gala (GZM 1902, 333), dok lok. Gradac u blizini željezničke stanice nije ispitan. Na odsjeku Ivan-sedlo -- Sarajevsko polje trasa ceste uopće nije sporna, jer je prolazila jedinim mogućim prolazom, kroz prirodnu dugodolinu između planinskih masiva Bjelašnice i Ormanja na zapadu. Tim su je pravcem vodili svi istraživači: Blau, Hoernes, Evans, Ballif, Patsch, Mazalić i Pašalić[163]. Zbog korištenja u svim epohama, pa i danas, tragovi ceste se više ne mogu izdvojiti, iako se tu i tamo primjećuje neka stara putina (kao npr. kroz staro muslimansko groblje »Buljuška« poviše Raštelice ili iznad opservatorija na Ivan-sedlu, itd.), ali je na nekoliko mjesta obilježena ostacima antike[164]. Izmedu Raštelice i Tarčina prolazila je nešto bliže sela Smucka[165], gdje se u vrtu Abida Ibrića izoravaju nagoreni kamen i cigla (tu je, navodno, bila crkva), što bi bili prvi ali nesigurni tragovi antike sjeverno od Ivana. U Tarčinu je nađen depo kopalja iz kasnijeg halštata (oko 500. g. pr. n. e.), a u zaseoku Duranovići vodovod od keramičkih cijevi, vjerojatno rimski. U samom Tarčinu, uz lijevu obalu Tuhelja, na Borku, nalazilo se i znatnije prethistorijsko naselje s obiljem keramike, ali se dosad nije našlo antičkih ostataka[166]. Nije jasno je li rimski put vodio preko Osenika ili dolinom ispod sela Luke[167], te silazio u P a z a r i ć, gdje susrećemo prve sigurne ostatke antike. Tu je mogla biti i etapna stanica na ovoj komunikaciji. Iz Pazarića potječu dva nadgrobna spomenika - stele s polufigurama pokojnika u edikuli: jedna Tita Aurelija Saturnina i supruge Aurelije Amarciane (CIL III 13863), dakle iz kraja 2. ili poč. 3. st. n. e., dok je na drugoj izlizan natpis. Oba spomenika su nađena na istome mjestu, kod ušća Ljubovačkog potoka u Zujevinu, dakle

[162] Postoji i mogući alternativni pravac: cesta bi skrenula nešto sjevernije od Osmice (kuće Trlina u Podorašcu) uz Tovarnicu i izašla na Javor, pa dalje opisanim »Repovačkim ili Velikim putom« do Vranjače. Na zaravnjenom platou Vranjače moglo je stajati neko manje rimsko utvrđenje — *specula* ili si. Vrlo rijetko se čuje i »Grčki put« za ovu komunikaciju. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[163]O tome vidjeti E. Pašalić, Antička naselia, str. 68. i d. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[164] U Raštelicu se spuštala otprilike trasom napuštenog makadamskog (austrijskog) puta, pa nastavila ispod Carine i tokom Kalaščice. Možda joj se trag sačuvao u napuštenom muslimanskom groblju. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[165] Raskrsnica za Kreševo, Visoko (dolinom Lepenice) i Sarajevo i odmaralište karavana. Spominje se 1428. Usp. V. Vuletić-Vuksanović, *Stari nacrt smučke župe usred kraljevine Bosne*, GZM 1891, str. 274-280. U lzvorlma poznata kao Smućica, M. V e g o, *Naselja*, str. 156. Usp. takoder J. Gelčić, *I conti di Tuhelj*…, Dubrovnik 1889, str. 9-19, posebno bilj. 6 s poveljom iz Dubrovačkog arhiva (reg. fol. 31 vol. 1667 dei *Diversi de foris*). (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[166] I. B o j a n o v s k i, Naše starine, IX (1964), str. 195. i 197. Na lok. Borak u Tarčinu se nalazi i velika nekropola stećaka. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[167]Ovdje bi lok. Dvorište (neispitan) mogao možda biti antički. Ist. od sela je razvalina malog srednjovjekovnog grada »Jelen-grad«, od 30 m promjera i s neznatnim ostacima zidova (po Radimskom, Arheol. leks. s. v. Luka). Pod gradom je i veća nekropola stećaka, ibidem. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

tik uz današnju cestu, gdje su registrirani i tragovi zidova i obilje ulomaka rimskog crijepa[168].

Sl. 11 – Antičko i srednjovjekovno utvrđenje Gradac kod Hadžića (crtež po Mazaliću): A rimski burgus (?). B srednjovjekovni grad i C nekropola

Prošavši u Zoviku kroz sutjesku Zujevine (gdje je cesta takoder preslojena kasnijim kornunikacijama), prolazila je ispod antičkog naselja u Gracu. Tu je u srednjem vijeku stajao impresivni kompleks kraljevskog grada Gradca (1355. g.), koji je nadzirao prolaz

[168] P a t s c h, WM IX, str. 235. Usp. GZM 1894, str. 345 = WM IV, str. 251. M. H o e r n e s, AEM IV (1880), str. 43--44 (opisan samo spomenik s izlizanim natpisom). (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

kroz defile Zujevine u Sarajevsko polje[169]. čini se da je ovaj dominantni položaj istu ulogu imao i u rimsko doba, jer, sudeći po strukturi zidanja, izgleda da je okrugla kula na k. 711 (Kik) u osnovi rimska (sl. 11). Oko kule, na Kraljevim vrtovima i na »Grčkom greblju« (lok. Orah) našlo se i dosta rimske opeke. Iz Graca potječe i nadgrobni spomenik s četiri figure u reljefu još jednog Aurelijevca koji je možda u ovom burgusu služio kao vojnik, tu ostao i umro (*Aurel. Super, veteranus ex leg. VIII Aug*, itd., CIL III 8375)[170]. Na srednjovjekovnoj nekropoli Orah (»Grčko groblje«) pod gradom našao sam i monumentalni rimski žrtvenik (v. 1,50, š. 0,55 i d. 0,41 m), s bogato ukrašenom strehom, paterom i urceusom na bočnim stranama, ali bez natpisa (sl. 12). Odatle potječu i dva monumentalna bloka od simsa neke građevine, vjerojatno mauzoleja (duž. 1,39, š. 0,45, utonuo; d. 0,80, š. 0,34, utonuo), oba sa po dvije rupe za vezivanje klanfama. Kako se na samoj nekropoli nalaze i tri manja zidana (neispitana) objekta (mauzoleja?), sva je prilika da se ovdje nalazilo i antičko groblje, dok je naselje stajalo na nji-

Sl. 12 – Rimski žrtvenik iz Graca kod Hadžića

[169] Spominje se 1355. i 1378. M. V e g o, Naselja, 42. Opširan opis Đ. Mazalić, *Gradac kod Hadžića,* GZM 1942, str. 193-206. i *Novi podaci o Gradcu kod Hadžića*, Naše starine, XIII (1972). str. 79-84. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[170] P a t s c h, AEM XVI, str. 82 = GZM 1894, str. 341 = WM IV, str. 248. Mazalić, GZM 1942, str. 202. i 203. i Naše starine, IV, str. 79, 80. i 82. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

vama »Kraljevi vrtovi« (očito kraljevski posjed u srednjem vijeku), gdje se nailazi i na rimsku opeku i crijep[171]. Prošavši ispod Gradca defile Zujevine, cesta je u Sarajevsko polje ušla kod Hadžića. Prve antičke tragove nalazimo oko Binježeva, Raskršća (ranije Han Križanje), Rogačića i Blažuja, gdje se nalazilo dosta obrađenog kamena, opeke i crijepa i drugih pojedinačnih nalaza kao npr. arhitektonski ulomak i stela na Crkvinama u Rogačićima. Na Raskršću se sastajala, kao i danas, cesta od Konjica s onom od Kiseljaka, koju smo identificirali s poznatom prometnicom *Salona - Argentaria* (Tab. Peut.), a koja je, u stvari, nastavak Dolabeline ceste *a Salonis ad Hedum castellum Daesitiatium per millia passuum* CLVI (CIL III 3201 = 10159 + 3198, b = 10156, b)[172]. Na tako značajnom biviju moralo je nastati i neko naselje, ali je sigurno da na Crkvinama u Rogačićima nije stajala akropola starog grada koja bi dominirala prolazom iz rudarske unutrašnjosti prema maritimnoj Dalmaciji, kako je to mislio Evans, koji je taj »grad« identificirao s *Ad Matricem* (Tab. Peut.) pa bi mu to ime odgovaralo imenu susjednog sela Rudnik (»*In this case Ad Matricem would simply mean the town near the matrix, or load, of mineral deposits, and would correspond to the present name of the neighbouring village of Rudnik*«)[173]. Iskopavanja na Crkvini u Rogačićima su pokazala da se ne radi o ruševinama antičke utvrde nego srednjovjekovne crkve s antičkim[174], spolijama. Nije utvrđeno gdje se kod Raskršća nalazilo to usputno naselje, niti da mu pripadaju pojedini nalazi koje su opisali Hoernes, Evans i drugi, ili su oni ovamo dovučeni. U postojanje manjeg naselja na Raskršću ne može se ipak sumnjati (građevinski materijal, arhitektonski ulomci, rimske vodovodne cijevi itd.)[175]. Što se pak tiče Blažuja, Evans je smatrao da se on nalazi na punktu u kojem se »metaloferičke linije« otvaraju u široko i plodno Sarajevsko polje (»*It is to be observed that Blažui stands at the point where these metalliferous defiles open out into the broad and fertile Sarajevsko Polje*«)[176], što se također pokazalo kao netačno (Sergejevski, GZM 1947, 36). Medutim, veći dio tih nalaza nađen je, u stvari, nešto zapadnije oko crkve u Blažuju (Osijek, Vrelo Bosne, Plandište), gdje se na Crkvištu (Crkvine) kod Plandišta, uz lijevu obalu Bosne, nalazilo drugo usputno rimsko naselje. Tu je, po Sergejevskom, »ležao

[171] Mazalić, GZM 1942, str. 202. — Obrambeni kompleks Gradca s dobro očuvanim dijelovima čeka detaljnije istraživanje. Ono što je Hodidjed bio na istočnom izlazu iz Sarajevskog polja, Gradac je bio na njegovom zapadnom prilazu.Tu je bila i carina, pa se kao carinik spominje 1378. neki Stjepko de Flisko »in Gradec domini regis Bosne« (Libri Ref. IV, 184), M. V e g o, *Naselja*, str. 42. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[172] I. B o j a n o v s k i, *Dolabelin sistem*, str. 188.1 228. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[173] A. E v a n s, *Antiquarian Researches in Illyricum*, dalje ARI. III, str. 17-19. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[174] I.Ćremošnik, *Izvještaj o iskopinama u Rogačićima kod Blažuja*, GZM 1953, str. 303. 1 d. Cf. Evans, ARI III, str. 15-19. i M. Hoernes, *Alterhümer*, II, str. 41. Podatke fra N. Lašvanina o nalazima u Blažuju donosi I. Ćremošnik, nv. mj. Usp. S. Trifković, *Blažuj i okolina*, Bosanska Vila, II, 1887, str. 282. i P a t s c h, GZM 1894, str. 243. D. Sergejevski, GZM 1947, str. 33-36, sl, 15. Ć. Truhelka, GZM 1890, str. 96, sl. 2. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[175] I.Ćremošnik, *Izvještaj o iskopinama u Rogačićima kod Blažuja*, GZM 1953, str. 303. 1 d. Cf. Evans, ARI III, str. 15-19. i M. Hoernes, *Alterhümer*, II, str. 41. Podatke fra N. Lašvanina o nalazima u Blažuju donosi I. Ćremošnik, nv. mj. Usp. S. Trifković, *Blažuj i okolina*, Bosanska Vila, II, 1887, str. 282. i P a t s c h, GZM 1894, str. 243. D. Sergejevski, GZM 1947, str. 33-36, sl, 15. Ć. Truhelka, GZM 1890, str. 96, sl. 2. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[176] *Nav. mj*. str. 18. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

kompleks većih zgrada”[177], naseobina manja od one na Ilidži. Odavde je Hoernes opisao reljef krilatog genija s frigijskom kapom u ogradi turskog mosta na Bosni (Plandište) i lijepi reljef Bakantice (Menade) »*hart an der Strasse, rechts, ca. 5 Minuten vor dem Han* (u Blažuju, I. B), *unter mehreren antiken behauenen Steinen eines gegenwärtig zerstörten Brunnes*«. I Evans pozna jedan bareljef Erosa ili Genija smrti kod Blažuja, a negdje u blizini i antičke fragmente uzidane u česmu i turski han[178]. Da se radi o dva različita Genija, vidi se po tome što Evans posebno spominje Hoernesova Genija iz ograde mosta u Plandištu (i danas je na istome mjestu) i što na drugom mjestu donosi opis i crtež Genija u Blažuju, ili, kako on kaže, »Kupidova bista«, koji je bio uzidan u staru cisternu. To su dva različita Genija smrti, onaj s Plandišta je okrenut licem, a Evansov leđima, oba drže okrenute baklje, oba su gola i krilata. Evans je objavio i *ex voto* Dijane sa srnom iz Blažuja, s natpisom *Silvia vot(um) n(uncupavit*), a iz Blažuja spominje i natpis koji je u sarajevskim novinama pogrešno objavio pravoslavni mitropolit[179]. Po Ballifovom mišljenju, sve su to pokazatelji koji cestu vode u Sarajevsko polje gdje on u blizini Blažuja naslućuje veće rimsko na-elje (*wo in der Nähe von Blažuj eine grössere römische Niederlassung zu vermuthen sein dürfte*)[180]. Prije njega to isto su smatrali Hoernes i Evans. Za taj put Evans kaže da je u svim povijesnim vremenima bio glavna komunikacija izmedu unutrašnjosti i obale, što pouzdano indiciraju i spomenici uz taj pravac.[181] Međutim, ni jedan od njih u to vrijeme još nije naslućivao da se to veće naselje nalazilo na samoj Ilidži, uz obalu Željeznice. Prva će saznanja o tome donijeti natpis sa Ilidže: *Apollini Tadeno Channidis col(oniae servus?) d(onum) d(edit*) (CIL III 13858) i zatim prva iskopavanja 1893. g.[182]. A mnogo kasnije saznat ćemo da se oko današnje Ilidže nalazilo značajno ban-sko naselje koje je možda bilo u rangu kolonije — *res publica Aquae S* …[183] I dio puta koji vodi prema Ilidži, a nalazi se s obje strane turskog mosta u Plandištu izgleda da je u osnovi rimski (širok do 4 m). Napustimo sada našeg putnika umornog od dugog i napornog putovanja da se odmori ili izliječi u toplim kupkama *Aquae S*... na Ilidži, a daljnji tok puta do Argentarije (oko Srebrenice) i Sremske Mitrovice (*Sirmium*) ostavimo za drugi put. Osim rimskih i prethistorijskih[184] ostataka na odsjeku od Konjica do Ilidže, opisanu

---

[177] Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici, GZM 1947, str. 33. Usp. J. i Vl. Trifković, *Sarajevsko polje*, SEZ, knj. XI, Naselja, knj. VI. p. 60-61. Usp. i moj rad nav. u bilj. 15: ovdje se, naime, s našom cestom sastajala cesta koja je dolazila iz doline Bosne. Cf. Truhelka-Makanec, Osijek kod Blažuja, GZM 1890, str. 95. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[178]AEM IV, 42-44. i *Alterthümer*, II, str. 42. Usp. E v a n s, *Through Bosnia and the Hercegovina* etc, London 1876, p. 237 = naš prijevod u izdanju “V. Masleše”, Sarajevo, 1965, str. 213, sl. 40. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[179] ARI, III, 16 = P a t s c h, GZM 1894, str. 243 sa sl. Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[180]*Strassen*, str. 33. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[181] N. dj, p. 15. Usp. Hoernes, *Alterthümer*, II, p. 44 i Kiepert, CIL III T. III i VI = FOA T. XVII. Cf. Patsch, GZM 1894, str. 343. Mazalić, GZM 1942, str. 193. B l a u, *Reisen*, str. 28 i d. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[182]Za natpis v. P a t s c h, GZM 1894, 342 = WM IV, 249, a za iskopine I. K e l l n e r, *Rimski ostaci u Ilidžama kod Sarajeva*, GZM 1895, str. 161-197 WM V, str. 131-162. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[183] S e r g e j e v s k i, *Nov. Mus.* Sar, No 13, 1936, str. 1-3. Usp. GZM 1940, str. 15 i E. Pašalić, *Rimsko naselje na Ilidži kod Sarajeva*, GZM 1959, str. 113 i d. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[184]Osim naselja u Tarčinu, registrirana su još naselja u Pazariću, M. Mandić, GZM 1939, str. 1-6 i na Rogošu u Blažuju, R a d i m s k y, GZM 1892, str. 225-226 = WM II, str. 50-52. Na plodnom

trasu dokazuju i brojne vijesti i spomenici iz srednjeg vijeka i turskog doba. Cesta je, naime, uz minimalne devijacije služila i u kasnija vremena.

U srednjem vijeku je na Vrapču kod Konjica bila carinarnica (Vrabač se često spominje u dubrovačkim izvorima), u Konjicu kuća (svratište) bosanskog kralja (1418), a u Bradini kuća Patarena Milorada (1418) gdje se vršio pretovar robe; u Smućici (danas Smucka) kraj Tarčina, glavnom mjestu Župe Smučke, carina (1428) i kod Graca također carina[185]. Uz cijeli opisani put redaju se i srednjovjekovne nekropole: dvije u Podorašcu, po jedna u Bradini, Raštelici, Tarčinu, Pazariću i Zoviku, njih više u Gracu, Hadžićima, Rogačićima i druge. U nacrtu stare Župe Smučke, koji je priopćio V. Vuletić Vukasović, taj je put i ucrtan. Tu su i srednjovjekovni gradovi: Tuhelj i Gradac, te neprovjereni Jelen-grad (?) u selu Luke sa stećcima u blizini grada. U tursko doba je na ovome pravcu postojao čitav niz hanov(a, u Podorašcu i Bradini, na Ivanu, kod Tarčina i kod crkve u Oseniku, u Pazariću i Zoviku, kod željezničke stanice u Hadžićima, te han Križanje kod Raskršća pred Blažujem[186]. Uz put se nalaze i brojna musli-manska groblja, od kojih je najveće ono u Pazariću. Sami pak nazivi Raštelica (sa Carinom) i Pazarić već svojim stvarnim značenjem jasno markiraju trasu puta.“

110–111: „Antički Konjic također je bio značajno raskršće: tu se niz Neretvu odvajao put koji je povezivao napredna rimska naselja oko Lisičića, Ostrošca i Neretvice[187]. Dolinom Rame po drugi put se ostvarila i veza sa zapadnom Hercegovinom i Bosnom. 10. Značajnije raskršće bilo je i kod Repovaca pod Lisinom na Bitovnji, gdje se jedan put odvajao prema Kreševu. Odavde je išla i treća veza između doline Neretve i zapadnih krajeva (dolina Rame, dolina Vrbasa, Duvanjsko polje i dalje). Ovaj put je dolazio iz Fojnice, pa preko prijevoja Pogorelice izlazio na vrelo Rame, i dalje (Anđelić, Hist. spom. 57). U masivu Bitovnje je registrirano više planinskih putova — voznika koji su očito vezani za rudarsku djelatnost u području Bitovnje[188] i Vraniće, a koji su dolinu Neretve povezivali s dolinom Vrbasa (Gornji Vakuf i Bugojno) i Rame. 11. Čini se da je jedno značajnije raskršće bilo i u Tarčinu, gdje su se od magistralnog puta (kao i u srednjem vijeku) odvajali lokalni putovi, dolinom potoka Tuhelja u Kreševo, a

---

Sarajevskom polju razvila su se brojna prethistorijska (neolitska, postneolitska i gradinska) naselja, o tome usp. A. B e n a c, *Sarajevo kroz arheološke spomenike*, Sarajevo 1954, str. 7. do 21. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[185] Anđelić, *Spomenici*, str. 112 i d. Vego, *Naselja*, pod Župa Smučka, Gradac itd. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[186] Za tursko doba v. H. Kreševljaković, *Hanovi i Karavansaraji u BiH*, Sarajevo 1957, str. 143 – 147. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[187] Na tome je putu značajno naselje u Lisičićima, a nalaza im a u Ostrošcu i Buturović-polju itd. Usp. E, Pašalić, *Antička naselja*, str. 67. Anđelić ovog puta nema, iako je on sasvim opravdan, ali nije na terenu pronađen, što je i razumljivo. Put je prethistorijskog postanja, Patsch, 1902, str. 400. Kraj je bio dobro nastanjen i u prethistorijsko doba s brojnim gradinskim naseljima (Anđelić, *Spomenici*). Nastarije je neolitsko naselje u Lisičićima (2500— 2000. g. pr. n. e .), A. Benac, *Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica*, Naučno društvo BIH, 1958, str. 5— 94. Usp, i njegove priloge u GZM 1954, str. 137. i d. i GZM 1955, str. 49. i d. O antičkim naseljima u Lisičićima v. I. Čremošnik, GZM 1954, str. 211. i d. 1957, str, 143. i d. Sve arheološke starine ovog područja d aje Anđelić, *Spomenici*, passim. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[188] O tome P. Anđelić, *n. dj.* str. 57. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

dolinom Lepenice u Kiseljak i Visoko[189]. 12. Napokon, kod Plandišta (blizu Ilidže) u Sarajevskom polju s magistralnom cestom se spajao put koji je dolinom Bosne, i to kosom preko Bojnika i Kralupa, vodio u Visoko i dalje, a koji je imao i svoju dolinsku varijantu Sarajevo — Vogošća — dolina Bosne[190].“.

114: „Prema tome, kod Ravenata i Guida nema elemenata za identifikaciju tako značajnih antičkih naselja, kao što su bila ono na Drenoviku na Nevesinjskom polju i ono u današnjem Konjicu na srednjoj Neretvi. Međutim, ako je kasnoantički Sarsiteron (Rav. IV 16) bio u Cimu kod Mostara, što je vrlo vjerojatno, onda bi se u Konjicu možda mogao ubicirati jedan od tri neodređena municipija s područja biskupije Sarsenterensis, koja je bila osnovana 533. g. na saboru u Saloni, ali ne znamo koji od ova tri: *per Rasticiarum, Potuatico ili Benzavatico* — možda upravo posljednji. Ovi su, naime, municipiji ranije pripadali salonitanskoj biskupiji, pa ih stoga treba tražiti na njenoj sjeveroistočnoj granici. U prilog tome bi govorila i činjenica što je rano kršćanstvo i u okolici Konjica ostavilo vidne tragove (Anđelić, Sporn. 103), a odgovaralo bi i geografskom položaju Konjica. Gledajući, dakle, na ovo pitanje u navedenom kontekstu, biskupiji u Cimu (Sarsiteron ?) pripadale bi parohije na Nevesinjskom polju i gornjoj Neretvi oko Glavatice va, koje bi se mogle identificirati s jednim od dva preostala municipija — *per Rasticiarum* (Nevesinjsko polje ?) i *Potuatico* (Glavatičevo ?), a *Benzavatico* kao najsjevernija u Konjicu“.

123: „

Br. 56	**K o n j i c — Repovica** Patsch, GZM 1902, 311, sl. 7 = WM IX. 343, sl. 114	*. . . . et C. Val. Host. Mes. Q. nob. Caes* — Zemaljski muzej Sarajevo, inv. br. 22
Br. 57	**P o d o r a š a c — Han Vitek** Patsch, Strassen, 64, br. 32 = CIL III 10164	*Divo Aug(usto)* — Zemaljski muzej Sarajevo, inv. br. 38
Br. 58	**P o d o r a š a c — Han Vitek** Patsch, Strassen, 64, br. 33 = CIL III 10165	*C. Iul. Maximino p. f. . .* — Zemaljski muzej Sarajevo, inv. br. 20
Br. 59	**P o d o r a š a c — Han Vitek** Patsch, Strassen, 65, br. 34 = CIL III 10166	*M. Iul. Philippo p. f. Aug* — Zemaljski muzej Sarajevo, inv. br. 23
Br. 60	**P o d o r a š a c — Han Vitek** Ballif, Strassen, 33, T. XI, sl. 22, br. 35 = CIL III 10164—10166	Vrlo slabi tragovi natpisa — otučen, *(inscriptio deleta est)*, Zem. muzej Sarajevo, inv. br. 19
Br. 61	**V r b l j a n i — Kaursko groblje** Anđelić, GZM 1960—61, 334 i Spomenici, 56 i 57.	Anepigrafski — sada na mjestu nalaza[1]

123, fus. 1: „Na lok. Nišan na Velikoj u Repovcima nalazi se kao međaš jedan kamen (sačuvan je donji dio) koji bi mogao biti miljokaz. Bliži je miljokazu nego nišanu, ali je vrlo oštećen.“

---

[189] V. moj rad, *Dolabelin sistem*, str. 182. i Anđelić, *Lepenica*, str. 167. V e g o, *Naselja*, pod župa Smućka. — Put Tarčin — Zabrđe — Visoko mjestimično je dobro sačuvan (š. 4 m), v. Bosnische Post, 1892. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[190] I. B o j a η o v s k i, *Rimska cesta dolinom Bosne i njezina topografija*, Zenica 1973, str. 404. i d. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

Ivo Bojanovski, 1981.

128: „ Mnogo kasnije, prilikom izgradnje velike vojne ceste od Knina do Dubrovnika (1806. do 1809. g.), maršal Marmont, francuski guverner Dalmacije, zapisat če i ove riječi: »Sjećanje na radove rimskih armija i vlastito iskustvo navode me na to da pomislim kako su ti slavni radovi izvršeni upravo onako kao i ova cesta (Knin—Dubrovnik, I. B.). Rimski vojnici nisu sami izgradili sve ono što im se pripisuje. Koristili su se radnom snagom stanovnika krajeva gdje su bili smješteni, isto kao što smo mi postupili s Dalmatincima, oni su samo izrađivali obrtničke radove i nadzirali posao.« Svjestan velikog privrednog i kulturnog značenja svoga pothvata, Marmont smatra da će se i njegovo djelo sve to više cijeniti zbog dobrobiti koje su ovi radovi donijeli Dalmaciji i da će njihov rezultat biti ubrzana civilizacija zemlje. "Da bi se primitivci (!) civilizirali", kaže dalje Marmont, „potrebno je najprije ujediniti ih i umnogostručiti njihove međusobne odnose. Ceste mogu ovome odlično poslužiti, one predstavljaju najidealnije sredstvo." Nema sumnje da je sličnu ulogu i domašaj imala i izgradnja rimske ceste od Sarajevskog polja do Drine, po postanku najstarijeg, a po značenju najznačajnijeg kulturnog dobra iz antike u ovom kraju, te da je za domaće stanovništvo imala jaki mobilizirajući poticaj.".

164–165: „Višegodišnja topografska istraživanja na odsjeku Sarajevo — Romanija (1973. do 1980. g.)[191] dovela su me do zaključka da je najstariji put što je Sarajevo povezivao s područjem istočne Bosne, vodio preko Višegradske kapije, Faletića, Hreše i Brezovice na Bjelogorce i dalje[192]. Od njega se na Brezovicama odvaja krak koji je preko Sumbulovca i Mokrog vodio ispod Crvenih stijena na Ravnu Romaniju[193]. Nema sumnje da je to recentniji (turski?) pravac. Stariji je onaj put, poznat kao »Jerinin put«, koji je preko Bjelogoraca i Kadina Sela izlazio na Ravnu Romaniju, a koji je u lokalnom govoru poznat kao »Kadijevački put«, ali se kod starijih ljudi još uvijek sačuvao i naziv »Put (kaldrma) Proklete Jerine«. Po složnom kazivanju svih anketiranih, to je ne samo najstariji put u tome kraju nego i najkraći put od Sarajeva do Drine kojim su Zvorničani, Vlaseničani i Rogatičani od pamtivjeka gonili stoku u Sarajevo[194]."

165: „Sarajevsko polje je veliko raskršće trgovačkih, ali i strateških putova starog i novog doba. Topografska istraživanja područja srednje Bosne (u slivu gornje Bosne) pokazala su da je cesta Sarajevo—Romanija—Drina nastavak onih putova koji su iz više pravaca izbijali na Sarajevsko polje. Ona je dio tranzitne saobraćajnice koja je

[191] U ovim istraživanjima su, osim mene, učestvovali drugovi Kazimir Ilić, Ranko Rosić, Muhamed Kreševljaković, Sabahudin Pilica i drugi, na čemu im se najsrdačnije zahvaljujem. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[192] O. Blau, *Reisen in Bosnien und der Hertzegowina, topografische und pflanzengeographische Aufzeichungen, mit eine Karte und Zusätzen von H. Kiepert*, Berlin 1877, S. 8-10 i 93-95. Blau na Romaniju ide preko Brezovica, a nikada preko Buloga. Između Dervente i Sumbulovca, u kanjonu Miljacke, pravi put je probijen tek 1883. godine izgradnjom današnje ceste. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[193]Evlija Čelebi, Pisani izvori br. 7 (a, b i c). (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[194] Anketirao sam više starijih 1judi u Brezovicama, Bjelogorcima, Kadinu Selu i na Ravnoj Romaniji, a također i u Žljebovima i drugdje.(Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

jadransku obalu povezivala s područjem na Drini i s glavnim gradom Donje Panonije — Sirmiumom.“.

165–166, fus. 20: „Prema istraživanjima dra P. Anđelića, cesta je vodila ovom trasom : *Lipa (Duvanjsko polje) – Trebeševo – Orašac – Kopčići (Varvara) – Uzdol – Vratna Gora (Konjic) – Solakova kula – Bare – Pogorelica (prijevoj na Vranici) – Dusina – Kamenik (Kreševo) – Višnjica (Kiseljak) – Podastinje,* odnosno *Han Ivica – Kobiljača – Ilidža*. Put je bio intenzivno korišten i u tursko doba, a širok je oko 4 metra. Na ovome pravcu je rimsku cestu tražio i O. Blau, *Reisen*, 150 – 166, ali joj nije našao tačan pravac, iako je tu i tamo bio na trasi. Zahvaljujem se dru Anđeliću na gornjem podatku, koji nije objavljen. Na ovom pravcu nisu nađeni miljokazi.“

167–172: „Cesta je rijeku Željeznicu prešla na mjestu današnjeg mosta, ali nemamo elemenata po kojima bismo odredili da li je na tome mjestu bio most ili skela, ali bismo mogli pretpostaviti da se prelaz nalazio u osovini glavnog karda (*cardo maximus*) gradskog rastera, Vjerojatno je da je Željeznica, koja teče otprilike od sjevera prema jugu, presijecala rimsku Ilidžu, ostavljajući kupališni dio (*pars balnearia*) s upravnim zgradama, eventualno i s hramom, na lijevoj (istočnoj) obali, dok se na njenoj desnoj obali može računati s manjim suburbanim dijelom s vilama, kućama i oficinama, eventualno i s putnom stanicom. Vjerojatno je u ovom dijelu uz cestu bila i nekropola, koja još nije pronađena[195]. Daljnji pravac komunikacije približno se može odrediti po položaju turskog (već izmještenog) i katoličkog groblja na Stupu. Taj pravac, naime, leži otprilike u osovini oba mosta — onog na željeznici i mosta na potoku Dobrinji, za koji je A. E v a n s mislio da je u osnovi rimski most[196]. Danas je taj most već prerađen, ali bit će ipak bliže istini da je to turski most (kao i onaj u Plandištu i onaj na željeznici), ali je moguče da je podignut na rimskom supstratu. Tragovi rimske ceste izmedu Ilidže i Sarajeva nisu se sačuvali jer su preslojeni kasnijom upotrebom, ali joj pravac odgovara današnjoj Sarajevskoj i Ilidžanskoj cesti[197]. U ravnici nije ni bilo potrebe da joj se bitnije mijenja trasa. Slabi tragovi antike evidentirani su s obje strane ceste na Bentu (Dobrinja) i na Bašči (Donji Stup), te na Gornjem Stupu (br. 16, 17 i 18). Jedna *villa rustica* nalazila se i kod bivše Zlatareve kule u švrakinu Selu, bliže Miljacki (br. 19). Po žrtveniku koji je isluženi veteran Aurelije Maksim prikazao Jupiteru Tonitratoru (CIL III 8374), moglo bi se eventualno pretpostaviti da je to imanje pripadalo ovom romaniziranom domorocu koji se nakon časnog otpusta, negdje iza 163. godine, povratio u rodni kraj[198]. Najbliži nalazi na pravcu ceste su rimski grobovi koji su

[195] Iz Ilidže i bliže okolice poznata su svega t r i nadgrobna spomenika, GZM 1890, 95-96 = CIL III 12755 (Osijek), GZM 1940, 18-19 (Sarajevo, spolija) i 1979, 127-131 (Ilidža). Na sva tri dolazi gentilicij Ulpia. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[196] *Antiquarian Researches in Illyricum*, III and IV/1885, 19. E v a n s kaže da od vrela Ilidže prema Sarajevu vodi stari popločani put, a čini se da dijelom vodi rimskim pravcem. Dobrinju prelazi mostom »čiji je donji dio očito sastavljen od rimskih blokova«. Jedan okrugli kamen na trotoaru mu izgleda kao fragment rimskog miljokaza. I toponim *Stup*, ime naselja, mogao bi biti u vezi s rimskim miljokazom koji je tu stajao. Fusnota je iz originalnog teksta (I. Bojanovskog).

[197] A. Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva, topografija, geneza i toponimija*, Sarajevo 1973, 186 i 324. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[198] Sa šireg područja Ilidže, iz Graca kod Hadžića, potječe još jedan veteranski natpis: *Aurelius Super veteranus ex leg. VIII Augusta* (CIL III 8375). Vjerojatno su oba veterana pripadala istoj legiji i krajem 2. ili poč. 3. st. kao isluženi vojnici bili naseljeni u Sarajevskom polju. Po svoj prilici se radi o domorocima,

sporadično nalaženi u Sarajevu na mjestu Vojnog logora, Srednjotehničke škole i stare Tvornice duhana (ovdje je prilikom gradnje tvornice nađeno deset rimskih grobova).[199] Na susjednoj C r k v i n i (kod Sergejevskog nazvana Vasiljeva bašta) osim grobova nađeni su i naseobinski elementi — temelji od tri rimske zgrade i podni mozaik, što ukazuje da se tu na mjestu nove zgrade Skupštine i Izvršnog vijeda SRBiH nalazilo neko rimsko naselje (br. 20)[200]. I kod Higijenskog zavoda, uz potok Koševo, također su otkriveni ostaci naselja (od boljih rimskih kuća, kaže VI. Skarić)[201], a blizu njih i keramičarska peć. Ako su naseobinski elementi uz Koševo pripadali istoj aglomeraciji kao i oni na Crkvini, onda bi se moglo uzeti da se jedno rimsko naselje — zajedno s njivama, vrtovima i mlinovima — prostiralo na povećem arealu od Marijin-dvora sve do Koševskog potoka, dakle na arealu srednjovjekovne Vrhbosne (Vrhbosanje), odnosno kasnije turske Magribije mahale[202], čime bi se možda zaokružio kontinuitet naseljenosti ovog dijela grada u toku dvije hiljade godina. Ovom naselju bi pripadalo i groblje na Crkvini, koje je u rimsko doba, bar dijelom, bilo raspoređeno duž ceste. Ako tri posljednja nalazišta povežemo gotovo ravnom linijom, vidjet čemo da je rimska cesta vodila, možda uz manje devijacije, današnjim ulicama Dž. Bijediča, Vojvode R . Putnika i Maršala Tita[203]. Za zaštitu naselja između Marijin-dvora i Koševskog potoka rano je na Debelom brdu bila podignuta manja utvrda, koja je sličnu ulogu imala još u ilirsko doba, a koja je bila korištena i u kasnijoj antici[204]. Ako ovome dodamo i rimsku ciglanu na Šatoriji, ispod Debelog brda (Ljubljanska ulica), nedaleko od Vrbanje mosta (br. 20), koja je radila za potrebe rimskih naselja na Sarajevskom polju, nabrojili smo sve relevantnije topografske podatke s područja grada. Vjerojatno je ovaj prostor u rimsko doba bio naseljen još bolje nego što to možemo zakijučiti po nabrojenim nalazima. Na takav zaključak nas potiču analogije iz ilirskog (predrimskog) doba i iz srednjeg vijeka. Osim Debelog brda, ilirska naselja su se nalazila još i na Soukbunaru i

jer se u široj okolici Ilidže javljaju najčešće upravo Aurelijevci (*Aurelius*), tako *Titus Aurehus Saturninus* (CIL III 13863) u Pazariću, te nekoliko puta oko Kiseljaka (Višnjica, Podastinje). Očito se radi o domorocima koji su civitet dobili od Marka Aurelija. Relativno često ime je i *Ulpia*, po caru Trajanu, a moglo bi se vezati za djelatnost ovoga cara oko unapredenja rudarstva u provinciji Dalmaciji. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

199 F. Fiala, GZM 1894, 123. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

200 D. S e r g e j e v s k i, *Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici*, GZM 1947, 14-29. Na Crkvini je moralo biti groblje i prije nego što je izgrađena jedna od otkopanih zgrada, A. B e n a c, *Sarajevo kroz arheolaške spomenike*, Sarajevo 1954, 28. O Sarajevu u rimsko doba su još pisali: K. P a t s c h, *Sarajevo u rimsko doba*, Nada, 1/1895, br. 5, str. 94-95 i E. Pašalić, *Područje današnjeg Sarajeva u rimsko doba*, Sabrano djelo, 235-246. — Jedan dio lokacije na Marijin-dvoru se spominje i pod nazivom C a r i n a, srednjovjekovnim toponimom indikativnim za hodološka istraživanja. Na području Sarajeva su poznate četiri Carine: 1) kod Višegradske kapije, takoder na pravcu naše ceste, 2) na Alifakovcu, uz put prema Palama i 3) Hambina carina, uz put na obroncima Trebevića. Usp. Bejtić, *dj. nav.* u bilj. 27, str. 83, 382 i 391, a carina na Marijin--dvoru, str. 60, odn. Vl. Skarić, *dj. nav.* u bilj. 31, str. 206 i 220. Ove četiri carine obilježavaju četiri ulaza, odnosno izlaza iz Sarajeva. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

201 Vl. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije*, Sarajevo 1937, str. 27. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

202 H. Š a b a n o v i ć, *Postanak i razvoj Sarajeva*, Naučno društvo NR BiH, Radovi XIII, knj. 5, Sarajevo 1960, str. 6-10. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

203 B e j t i ć, *Ulice i trgovi Sarajeva*, 83, 186, 244-246, 324, 385-386. Š a b a n o v i ć, *nav. dj.* str. 8. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

204 F. Fiala, GZM 1894, str. 108 i 123. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

Zlatištu, pa na Ravnim Bakijama, Obhođi i Nahorevu[205]. Što se tiče srednjeg vijeka, iz ranih turskih izvora doznajemo da su osim Vrhbosanja na području grada bila i sela: Brodac, Pohvaliči, Koševo, Nahorevo, Bilave, Radonje, Radilovići, Hrvatin, Hrid, Bistrik, Komatin, Bilavica i druga[206]. U srednjem vijeku trasom rimske ceste kroz Sarajevsko polje i Vrhbosnu vodio je glavni bosanski drum. Uz taj put u Isa-begovoj fakufnami iz 1462. spominju se, između ostalih, i dvije njive: *Nisputnica* i *Međuputnica*, koje su obje lokatizirane u Vrhbosanju (Vrhbosna), čiji je centar bio na potoku Koševo[207]. Jedna od njih je ležala uza sam put, s njegove desne strane, dok se druga mogla nalaziti izmedu glavnog druma i puta koji je silazio niz potok Koševo, odakle je dolazio i jedan rimski put[208]. Tako nam i srednjovjekovna toponimija pomaže da fiksiramo pravac stare rimske ceste kroz Sarajevo. Sve do Emerovica u Faletićima (br. 21) nisu poznati nikakvi rimski nalazi. Ipak, po jednoj nesigurnoj vijesti, na Baščaršiji je nađeno nekoliko ulomaka rimske opeke i veliki bronzani novac cara Gordijana (240-244)[209]. Sudeći po osnovnim elementima urbanog razvoja, cesta je nastavila ulicom Maršala Tita sve do Baščaršije, odakle se preko Donjih Kovača i ulicom Mirka Lazića (Širokača) popela do Višegradskih vrata[210], što bi značilo da je Sarajevo osnovni element svoga gradskog rastera naslijedilo iz antike. Negdje na teritoriju grada, još prije prelaza u planinsko područje, nalazila se i putna stanica, najvjerojatnije na raskršdu putova kod potoka Koševo, ali se mogla nalaziti i na Baščaršiji, gdje se od glavnog puta odvajao krak za Pale i Praču. Napuštajući Sarajevsko polje, cesta je ulazila u planinsku unutrašnjost pokrivenu šumama, u kojoj se sačuvalo vrlo malo rimskih ostataka.

Uspon na Romaniju

Preko Moščanice (Moštanice) vjerojatno je prešla mostom u današnjem Vasinu-Hanu te nastavila njenom lijevom obalom ispod Emerovica, gdje se sačuvala jedna stara putina (br. 21)[211]. Čini se da je još dva puta morala premostiti rijeku prije uspona na Hrešu. Na to nas podsjeća hidronim M o š č a n i c a (što znači koliko i»premoštena rijeka«), a koji je sigurno srednjovjekovnog porijekla i reminescencija na prvobitno stanje. Uspon prema Hreši počeo je negdje na visini Dusine. Prešavši Hrešu, vodila je ispod Siljevine (k. 1163) i Kobilje glave (k. 1156), u stalnom usponu sve do B r e z o v i c a. Na odsjeku od Vasin-Hana do Brezovica put je uglavnom obnovljen, a stara se putina primjećuje samo na dva mjesta pred Brezovicama. Tragovi stare putine jasno su vidljivi

---

[205] A. Benac, *nav. dj.,* str. 15-21. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[206] Šabanović, *Postanak Sarajeva*, str. 8-9. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[207] Ibidem, str. 9-10. I s t i, *Dvije najstarije vakufnatne u Bosni*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, sv. 11/1951, str. 21. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[208] I.Bojanovski, *Rimska cesta dolinom Bosne i njezina topogratija*, Simpozijum »Srednjovjekovna Bosna i evropska kulturau, Zenica 1973, str. 405-407. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[209] Skarić, *Sarajevo*, str. 27. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[210] B e j t i ć, *nav. dj.,* str. 83, 219, 256 i 386-387. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[211]Situacija danas: ispod Emerovica vodi »Stari put«, zvan i »Kiridžijski put«, širok 3 do 4 metra. Veže Vasin Han i Faletide, ali se ne koristi; zarastao je u živicu. Iznad Emerovica paralelno sa današnjim asfaltnim putom se vide tragovi tzv. »Gornjeg (starog) puta«. čini se da su se ova dva puta sastajala na lok. Drumovi nadomak Hreše. Emerovicama se nazivaju parcele između ova dva puta. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

tek izmedu Brezovica i Bjelogoraca, te preko Borovrata i Jablan-dolova do Graca i dalje. Na Barakovu brdu (Borovrat) vidljivi su i temelji nekog objekta koji bi po imenu mogao biti iz turskog doba (han?). Tu se sačuvala i vrlo kompaktna stara kaldrma s podzidom, široka preko 3,5 metra. U samom Borovratu cesta prolazi pored jakog vrela »Krunina česma« te izlazi na prijevoj Ždrijelo, gdje se jedan put odvaja preko Vučje Luke u Ozren, dok »Kaldrma Proklete Jerine« nastavlja prema istoku, manje-više pravolinijski, bez većih uspona i padova, te izlazi na šumski proplanak Gradac. Na cijelom ovom odsjeku od Borovrata do Graca, dugom oko 4,5 km, sačuvao se kroz šumu umjetno građeni planum s kamenitom podlogom (*agger*), s usjecima (šir. 2,5 m), zasjecima, nasipima i s mjestimičnim podzidom. Širina ovog planuma iznosi oko 4 metra. Idući ovim starim putom »Proklete Jerine« dobija se dojam da ga je po jedinstvenom planu gradila jača društveno-politička organizacija. Na stjenovitom vrhu Graca (k. 1270) sačuvali su se slabi ostaci nekog utvrdenja koje je po tradiciji također gradila »Prokleta Jerina«, a na krčevinama Lolovića pod Gracem nalaze se brojne gomile trijeba od porušenih građevina, koje su bite zidane malterom, a nađe se i poneki obradeni kamen. Navedeni elementi govore u prilog predturskog postanja ovog naselja i utvrde, kao što je i »Put Proklete Jerine«. Vjerovatno sc radi o objektima koji su bili funkcionalno vezani za ovaj put. Položaj Graca je vrlo dominantan, leži na prisojnoj strani, sa širokim pogledom na Mokranjsku kotlinu i na padine Romanije. S Graca je naša cesta silazila u dolinu Miljacke u dva kraka, kroz Duboki potok i pored čifutskog (u stvari muslimanskog) groblja, i to nešto nizvodno od njenog vrela pod Gradinom u Ajdanovićima (Kadino Selo). Tu je, pored rijeke, na P a d a l i š t u bilo neko starinsko raskršće putova. Tu se nalazio i »Kaurski bunar« (!), danas zatrpan, što je također indikacija da se radi o predturskom putu. U blizini bunara bilo je i jedno danas već uništeno »tursko« groblje. S Padališta jedan put je vodio prema sjeveru, i to pored Gradine (između Velike i Male gradine) na vrelu Miljacke. Ova činjenica ukazuje na prethistorijski postanak puta koji prolazi između dvije gradine te vodi na sjever u dolinu Kaljine. Očito je da je suhozidna utvrda na Vel. gradini (k. 1142), s obzirom na svoju visinu, služila više kao osmatračnica, tipa *oppiduma*, na tako značajnoj raskrsnici nego za trajniji boravak tribalnog stanovništva. Ali, mi ćemo se na to pitanje još jednom povratiti, a sada krenimo »Putem Proklete Jerine«, koji nas vodi na Romaniju, dakle u obratnom pravcu. »Put Proklete Jerine« je kod Padališta prešao Miljacku te vodio kroz Kadino Selo, sjeverno od Crkvine na Triješnju (k. 1099). U zaseoku Vranozub premostio je potok Kržulj (kod Ballifa Kršulj) te se kod Tanića kuća desnom stranom potoka Leletve počeo uspinjati uz zapadnu padinu Romanije. Tu se u šumi, iznad »Svatovskog groblja« na Brezju (sa šehitskim nišanima) veže na onaj in *wohlkommen gleichmässiger Steigung* (oko 10%, I. B.*) führendes Strassenplanum*, za koji je Ballif smatrao da je nastavak puta s Romanije[212]. Kod Cmiljeve stijene siječe asfaltnu cestu

[212]*Strassen*, 40: *Im Walde, welcher den westlichen Abhang der Romanja planina gegen das Thal des Kršulj (pravilno Kržulj,* I. B.) *potok bedeckt, traf ich ein in vollkomen gleichmässiger Steigung thalwärts führendes Strassenplanum, welches ich circa 2 Km. lang verfolgen konnte, und welches nach seiner Anlage als Fortsetzung des auf der Romanja planina gefundenen Strassenzuges bezeichnet werden darf*«. Ja sam ovim planumom prošao dva puta i utvrdio da je i on dio »Puta Proklete Jerine« i da ima sve odlike (elemente) rimskih cesta u provinciji Dalmaciji. Potpuno se uklapa u trasu ceste Romanija — Sarajevo. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

(1977) i kod vrela Dobre vode, kod Vojinovića kuća, izlazi na Ravnu Romaniju, prolazi pokraj seoskog groblja pa kroz Tomića sokak (gdje je oko 1935. iskrčen) dolazi na Obhođaše, gdje je pronađen Ballifov miljokaz br. 48 (br. 3)[213]. Sve od Borovrata do Ravne Romanije put i danas vodi kroz šumu, osim kroz Kadino Selo. Ako je rimska cesta na ovome dijelu bila obilježena miljokazima, oni su mogli biti izrađeni od drvenih trupaca, kako je to ponekad bilo i drugdje[214]. Ovdje se postavlja pitanje: zašto je rimski put vodio preko Graca, a ne preko Mokrog na Crvene stijene, kuda su vodili turski i austrijski put? Mislim da je pravac preko Borovrha i Graca povoljniji, a uz to funkcionalniji i komunikativniji, sposoban da Sarajevsko polje poveže ne samo s Podrinjem nego i sa sjevernim oblastima Bosne, s dolinama Krivaje, Drinjače i Spreče, sve do Posavine. Time je otpala potreba izgradnje još jedne dionice puta duge oko 20 km, do vrela Miljacke o čemu su rimski stručnjaci vodili računa[215]. Trasa preko Graca i Kadina Sela je za oko 5 km kraća, vodi prisojnom stranom, a dobro je obskrbljena i izvorima vode."

175–176 : „1. Jedan stari put, nazvan Duga kaldrma, odvaja se u Hreši te preko Vučje Luke i Toplice vodi na Ozren planinu[216] i vjerojatno dalje na sjever (Olovo?). U sadašnjem stanju, to je turski put, ali sudeči po njegovom širokom planumu, sva je prilika da je nastao na starijem supstratu. Na ovaj isti put se veže i ona kaldrma koja se odvaja na Borovratu, gdje se na Ždrijelu vide ostaci starih kučišta, za koje kažu da su »od Grka«. 2. Kod vrela Mokranjske Miljacke, kako sam ved istakao, od magistralne ceste se odvajao jedan put na sjever. On je prolazio izmedu Velike i Male gradine na vrelu Miljacke te kroz selo Gire (ispod Girskog grada) vodio prema Olovu (srednjovj. Plumbum), a najvjerojatnije i dalje preko Kladnja u dolinu Spreče. Na austrijskoj karti označen je kao »Drum«. Svakako je imao vezu i sa Tuzlom (Salines?)[217]. Ovaj put bi odgovarao onome pravcu koji naslućuje E. Pašalić, ali ne dolinom Drinjače prema Drini nego na sjever[218]. On je primao i onaj put iz područja Breze, odnosno iz dolina desnih pritoka Bosne (Vogošća, Ljubina, Misoča, Stavnja, Trstionica) i tako integralno povezivao srednju Bosnu s dolinom Spreče i Posavinom. Uz magistralni pravac preko Romanije na Drinu, ovo je svakako najznačajnija saobračajnica istočne Bosne, koja se

[213] Prije izgradnje austrijskog puta (1888. g.) na Ravnoj Romaniji, kod Tomića sokaka, bilo je raskršće putova, jednog prema Kadinu Selu, a drugog u Mokro, pravcem austrijske ceste. Navodno je do kraja 19. st. han Obhođaš bio u polju, blizu ove raskrsnice, ali je oko 1900. g. preselio u sadašnje Obhodaše (podaci Ilije Tomića r. 1890. g. Ravna Romanija). Prema tome bi stajalište Ballifova miljokaza br. 47 bilo negdje kod Tomića sokaka koji je, čini se, dio rimske ceste. Taj put je na tome dijelu 1935. g. iskrčio Vaso Marić (r. 1903. g.), ali još uvijek pored tog seoskog progona leži iskrčeni kamen. Pravac mu je kuće Lopatića — Tomića sokak — groblje — Dobre vode — Voinovića kuće i dalje prema Kadinu Selu (Mokro), i to pravcem Ballifova planuma (v. bilj. 42). (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[214] Chevallier, *cit. dj.,* str. 38. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[215] Slična situacija je na cesti Narona – Sarajevsko polje, na poddionici Prenj – Hodovo, cf. Godišnjak XVII/1978, 76. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[216] Blau, *Reisen*, S. 94-95. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[217] Jedino naselje spomenuto u starijim izvorima koje bi se moglo lokalizirati u područje istočne Bosne je *kástron tò Salēnés* (Konst. Porph., adm. 32), od starijeg Salinae, abl. Salinis. Cf. A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, I, Wien 1957, 290. Po istoznačnosti toponima smatra se da je to današnja Tuzla (tur. tuz "sol), sr. vj. *Sale*, srpskohrvatski *Soli*. Oko Tuzle se nalaze poznata ležišta soli." (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[218] *Naselja*, str. 70. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

prema sjeveru i sama granala i dopirala sve do Save i Drine. Medutim, iako je put vrlo star, na njemu nema antičkih nalaza. Stoga ovdje samo ukazujem na njegov značaj i generalni pravac."

185–186 : „Komunikacije dolinama Prače i Željeznice očito su rimskog porijekla. Dok je prva povezivala Gornju Bosnu s Rogaticom i Gornjim Podrinjem (Goražde, Foča), čini se da je druga služila za vezu s područjem oko gornje Neretve (Kalinovik, Ulog). Ove ceste nisu bile dio putnog sistema već opisanih komunikacija, ali su s njima bile povezane preko Rogatice. Saobraćajnica dolinom Prače je javna cesta (*via publica*), njen krak prema Rogatici bio je umjetno izgrađen, dok na dijelu od Sarajeva do doline Prače nije ostavila traga. Trasu joj naslućujemo po kasnijem, srednjovjekovnom i turskom, putu koji je sačuvao širinu rimske ceste, iako nije bio kolski put. U području oko Pala nisu nađeni nikakvi rimski ostaci, osim skupnog nalaza grčkog novca kod Prače iz 2. st. pr. n. e, što ukazuje na prethistorijsko porijeklo ovoga pravca[219]. Put dolinom Prače do osobitog izražaja je došao u srednjem vijeku, ništa manje ni u tursko doba, jer je to bila najkraća veza Gornjeg Podrinja sa Vrhbosnom, pa se na tom karavanskom putu razvio značajan trg Prača koja se spominje vrlo rano (1244. g.). Svoj značaj Prača je sačuvala i u tursko doba[220]. O cesti dolinom Željeznice ne može se ništa odredeno reći. Nisu joj pronađeni ostaci, jer je u međuvremenu usku dolinu izmedu Jahorine i Treskavice zasula erozija, a cestu preslojili kasniji putovi. Stoga su na ovome pravcu vrlo skromni i antički nalazi.

1. Rimska cesta dolinom Prače za Rogaticu i Ustikolinu

Od magistralnog pravca Ilidža — Romanija — Drinjača ova se prometnica odvajala već u Sarajevu, možda na današnjoj Baščaršiji koja je bila raskrsnica putova i u kasnija vremena[221]. Na Koziju ćupriju je izlazila preko Alifakovca te preko Buloga vodila na Pale, vjerojatno kroz Pribanj gdje sam kod Crkvišta (zas. Brdo) naišao na planum nekog starog puta koji je vodio paralelno s turskim putom Bulozi — Pale. U sliv Prače je ušla preko Potkorana, ali joj nisu nadeni tragovi. Njena trasa se ipak može slijediti po kasnijim putovima koji su sačuvali širinu rimske ceste (oko 4 m). U dolini Prače se razdvajala u dva kraka, jedan prema Rogatici, a drugi na jug u pravcu Ustikoline na Drini, kuda su vodili i kasniji putovi".

---

[219] A. M a k a n e c, Nalaz grčkih novaca u Prači, GZM 1906, 109. Dvije drahme Dyrrhachiuma nađene su na Palama, K. P a t s c h, GZM 1902, 401 (v. GZM 1894, 172, br. 31). (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[220] H. Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u BiH*, Sarajevo 1957, 80. H. Š a b a n o v i ć, *Bosanski pašaluk*, 131. Župa Prača se spominie 1244., a trg Prača 1336. godine. Preko Prače je putovao B. Kašić, GZM 1902, 259. U Prači se na važnom drumu nalazila menzilhana, stanica za razmjenu konja kojima su se najviše koristili kuriri (tatari). Cf. S k a r i ć. *Sarajevo*, 158. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

[221] H. Š a b a n o v i ć, *Postanak i razvoj Sarajeva*, str. 9; Cf. A. Benac, *nav. dj.* str. 25. U tursko doba je preko Buloga vodio put prema Prači. Dionica od Dervente do Sumbulovca kroz teško prohodni kanjon Mokranjske Miljacke probijena je istom prilikom izgradnje puta Sarajevo—Sokolac 1883. godine. Tom su prilikom na Halilucima kod Buloga otkrivena bogata nalazišta cefalopoda (*Muschelkalk*), što je bilo veliko otkriće za geologiju, usp. F. v. H a u e r, *Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo*, Wien 1887. Usp. F. K a c e r, Geologija Bosne i Hercegovine, I, Sarajevo 1926, str. 33-34. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).

188–189: *Rimska cesta dolinom Željeznice preko Trnova.* Na pravcu dolinom Željeznice vrlo je malo antičkih nalaza. Ništa određeno se ne može reći ni o cesti koja je prolazila ovom dolinom. Ostaci naselja nisu pronadeni, a teško da će se i pronaći u uzanoj dolini između Jahorine i Treskavice, u kojoj su i naselja i saobraćajnice dublje pokriveni erozijom. Što se tiče ceste, ona je već davno preslojena izgradnjom novih putova. Nije isključeno da je ova komunikacija preko Dobrog Polja imala vezu i s dolinom Kolune i s rimskom aglomeracijom u Ustikolini na Drini. Ova cesta je polazila s Ilidže, a na nju su se oslanjala naselja u Štitima i Hrasnici, u Gornjem Kotorcu (oko brežuljka Crkvine) i u Vojkovićima[222]. Antički nalazi u Trnovu se svode na sitnije predmete (iz grobova?): fibula, nož, *ossuarium* s prilozima, među kojima i novci Marka Aurelija i njegove supruge Faustine[223]. Po Radimskom, u Trnovu je nađen rimski sarkofag (u sekundarnoj upotrebi) i mnoštvo fragmenata rimske keramike. Nepokretnih nalaza nije bilo, jer izgleda da je rimski stratum duboko zatrpan. Sve to je dakle i suviše malo da bi se moglo nešto konkretnije govoriti o trasi ceste i njenoj strukturi. 2. *Rimska cesta dolinom Bosne.* Sa Sarajevskog polja se od magistralnog pravca odvajala i cesta koja je vodila dolinom rijeke Bosne kroz oblast Desitijata. Njena trasa vodi perifernim područjem istočne Bosne i kao takva ne pripada putnim sistemima koji su saobračali kroz ovu oblast. Ipak je i ona učestvovala u prometu ove regije preko svojih ogranaka koji su iz doline Bosne vodili na sjever, kako sam to ranije već istakao[224]. Cesta je obilježena brojnim naseljima, ali je ne navode pisani izvori. Ovom prilikom ograničavam se na navedene podatke. Sarajevsko polje je i u antici bilo veliko stjecište putova.[225] Preko njega su prolazili gotovo svi putovi koji su s juga vodili na sjever, kao i oni sa zapada na istok. Takav geopolitički položaj Sarajevskog polja, najveće raskrsnice putova u Bosni, preodredilo je njegovu historijsku ulogu."

Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, 1984.

469 (separat Pavao Anđelića): „Najveći dio ugostiteljske djelatnosti, barem u drugoj polovini XIV i u XV vijeku, odvijao se u nekoj vrsti hanova koji su redovito nosili naziv „kuća" (domus). Te su kuće služile za smještaj putnika, njihovih konja, prtljage i robe koju su sa sobom nosili. Nekada je kapacitet tih kuća bio vrlo velik: 1428. godine, npr. upućen je iz Dubrovnika u Bosnu karavan sa 337 tovara soli. Ugovorom je bilo predviđeno da se sva roba dopremi do „kuće" patarena Milorada u Bradini, a u slučaju nevremena treba da se deponira u „kućama" bosanskog kralja u Konjicu.".

[222] Vl. Skarić, *Sarajevo*, str. 26. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[223] K. Patsch, GZM 1902, 10-11 = WM IX/1904, 274 – 276; F. Fiala, GZM 1899, 89 i 1893, 151 – 152; V. Radimski, *Arheološki leksikon BiH* (rukopis) s. v. Trnovo. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[224] V. bilj. 38. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog).
[225] Vidjeti kartu putova oko Sarajeva kod Vl. Skarića, *Sarajevo*, str. 6. Komunikacije se zrakasto slijevaju na Sarajevsko polje sa svih strana. Na mjestu, gdje se otvara jedini prolaz prema Drini, osnovali su Turci svoje Sarajevo, ali svakako na ranijem supstratu. Na Skarićevoj karti su ucrtnai recentniji putovi. Fusnota je iz originalnog teksta I. Bojanovskog.

Enver Imamović, 1985, 31 – 52.

32: „Gradnja cesta na tlu BiH u punoj mjeri otpočela je tek po ugušenju velikog ilirskog ustanka (od 6. do 9. godine n. e.). Bez sumnje da su već u toku tog rata Rimljani uvidjeli potrebu dobrih komunikacija kojim će brzo i na vrijeme prebaciti snage iz jednag kraja u drugi. Potreba za njima ostala je i nakon ugušenja ustanka, jer je novi gospodar na svim kritičnim tačkama postavio svoje garnizone i uporišta. Kad se političko stanje stabiliziralo prevagnuo je privredni faktor koji je nalagao i ubrzavao gradnju cesta u pokorenim oblastima. Bez dobrih komunikacija bogata rudišta bi ostala neiskorištena i zato se smišljeno prišlo njihovoj gradnji uz svestranu i prisilnu pomoć tek pokorenih plemena. Slijedeći važan razlog da su Rimljani prišli brzoj gradnji cesta na bosanskohercegovačkom području jeste njegov geografski polozaj u odnosu prema dvije vodeće balkanske provincije. Na jugu je bila Dalmacija a na sjeveru Panonija. Prirodna i najkraća veza između njih vodila je preko ovog područja.“.

34: „S obzirom na to da su u ovim krajevima utvrđeni tragovi i ostaci eksploatacije ruda i iz predrimskog doba, shvatljivo je da su i prije dolaska Rimljana na ovom prostoru postojale komunikacije koje su u nekim slucajevima kasnije poslužile Rimljanima kao osnova za njihovu cestovnu mrezu. S obzirom na intenzivnu rudarsku djelatnost kod Ilira u doba njihove samostalnosti, bila je razvijena i trgovina s drugim narodima, pa je i to uvjetovalo gradnju i održavanje komunikacija čiji su tragovi i ostaci utvrđeni na raznim stranama.“.

35: „Tomašek je, npr. ovu cestu vodio preko sjevernog ruba Duvanjskog polja gdje stavlja stanicu Bistue vetus, a onda je dalje vodi preko Vukovskog polja na Gornji Vakuf gdje smjesta stanicu Ad Matricem. Odatle je dalje vodi uz izvorište rijeke Vrbasa, a onda preko planine Vranice i spušta je u Fojnicu gdje se, po njemu, nalazila stanica Bistue nova. Dalji tok je navodno tekao prema Sarajevskom polju, gdje se po njemu nalazila posljednja stanica Stanecli.[226] Hoernes je trasu ove ceste od Gornjeg Vakufa proveo preko planine Vranice do u Fojnicu, gdje se po njemu nalazila stanica Bistue vetus.[227] Slično je postupio i Kiepert, s tim da je kod njega u Fojnici Bistue nova.[228]“

35–36: „Pašalić i Bojanovski, koji su se kod nas u posljednje vrijeme najviše bavili ovim problemom, dali su najvrednije podatke, mada se u nekim svojim zaključcima znatno razlikuju. Sporno je naime to da li je cesta iz Duvna vodila prema Kupresu ili je skretala prema Varvari i Prozoru. S time u vezi je i pitanje da li je cesta vodila preko današnjeg Bugojna ili preko Gornjeg Vakufa da bi dalje usmjerila prema Viitezu, Kiseljaku, Sarajevskom polju, a onda u pravcu istočne Bosne.[229] Kod Bojanovskog se,

[226] W. Tomaschek, Die vorslawische Topographie der Bosna, Her-zegovina, Crna Gora und der angrenzenden Gebiete, Mitteilungen der kais. und kön. Geographischen Gesellschaft in Wien, XXIII Band, Wien 1880, p. 497-528 i 545-567. (Fusnota je iz originalnog teksta E. Imamovića).

[227] M. Ho e r n e s, Römische Strassen und Orte im heutigen Bosnien, Altertümer der Hercegovina (II), Wien 1882, p. 136-143. (Fusnota je iz originalnog teksta E. Imamovića).

[228] Kod: Ph. Ballif, Römische Strassen in Bosnien und Hercegovina, I, nebst einen Anhang über die Inschriften von C. Patsch, Wien 1893, p. 25-27. (Fusnota je iz originalnog teksta E.Imamovića).

[229] Unatoč iznesenim mišljenjima neizvjesnost o tom pitanju će ostati i dalje, sve dok se eventualno ne nađe neki epigrafski iii drugi čvrsti dokaz. (Fusnota je iz originalnog teksta E. Imamovića).

npr. posljednja miljirana stanica Stanecli nalazi u Mošunju[230] a kod Pašalića na području Kiseljaka.[231] Prema našem pogledu na taj problem bili bismo vise skloni Pašalicevom prijedlogu. Već smo na jednom mjestu raspravljali o problemu ubikacije stanice Stanecli gdje smo pokušali dokazati da je zaista bila locirana na području današnjeg Kiseljaka, ili tačnije u današnjem Gromiljaku. Uzimajući u obzir podatke da se na podrucju Gromiljaka susreću znatni tragovi rimske eksploatacije zlata, te da se u okolnim planinama kopalo srebro, bakar, željezo i drugi metali, logičan je zaključak da je ovaj rudarski kraj morao biti uključen u osnovnu cestovnu saobraćajnicu koja je imala rudarski karakter. Ako na dionici Stanecli-Argentaria zaista nije bilo više značajnijih naselja, onda bi se Stanecli u svakom slučaju mogao prije nalaziti u Gromiljaku nego u Mošunju.[232]“

38 : „U sklopu tamošnje mreže važan je bio i put koji je spajao Varvaru (gdje se konvencionalno stavlja stanica Bistue vetus) sa dolinom gornjeg Vrbasa. Na nekim njenim dionicama do danas se sačuvao stratum načinjen od kaldrme široke 4 do 5 metara. Dolina Rame je inače imala važnu komunikacionu ulogu jos u prethistorijsko doba, jer je povezivala bugojansko-vakufski kraj sa prastarom komunikacijom koja je ovamo dolazila s obale.[233] Kako je područje Rame izuzetno bogato tragovima prethistorijskog rudarstva, jasno je da je cesta koja je ovuda prolazila imala prvenstveno rudarsko-trgovački značaj. Dosta važnu ulogu u lokalnoj rudarskoj mreži putova u bugojansko-vakufskom kraju imalo je zapadno podnožje planine Vranice koja je, također, poznata kao bogat rudarski kraj. S okolnih ispirališta zlata i kopova putovi su se slijevali u Gornji Vakuf. Dolinom rječice Desne vodio je jedan put koji je ovaj kraj povezivao sa Kreševom i Fojnicom (preko Dusine), a drugi je vodio uz izvorište Vrbasa i preko Luke i Vrtača spuštao se u dolinu potoka Požarna, a odavde je prosljeđivao za Fojnicu.“

39–40: „Drugi put iz Kreševa vodio je udolinom između planine Volujaka i Tmora i izbijao je kod danasnjeg Tarčina, gdje se spajao s magistralnim pravcem Narona-Argentaria. Tragovi ovih cesta su se na nekim mjestima dobro sačuvani, pa su i danas vidljivi, kakav je slučaj s ostacima kod sela Vranci, gdje se zapažaju kolotečine u dužini preko 200 metara.[234] Takvih i sličnih tragova sacuvalo se osobito mnogo na planini Pogorjelici, oko Dezevice, te uz Dusinski potok (Željeznica). Važna cesta je vodila i dolinom Lepenice. S obzirom na to da je i lepenički kraj predstavljao bogato rudište i tu se ukazala potreba da se izgradi mreža lokalnih putova koji su ovaj kraj povezivali s magistralnim cestama. Jedna takva cesta je vodila dolinom rijeke Lepenice i izbijala je na Han-Ploču, gdje se spajala s magistralnom cestom Salona-Argentaria, a druga preko

[230] I. Bojanovski, o. c., p. 179. (Fusnota je iz originalnog teksta E. Imamovića).
[231] Pašalić, o.c., p. 47 i d. (Fusnota je iz originalnog teksta E. Imamovića).
[232] 0 tome: E. Imamović, *Oko ubikacije rimskog naselja Stanecli*, Godišnjak, XII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 10, ANUBiH, Sarajevo, 1974, p. 223-231. (Fusnota je iz originalnog teksta E. Imamovića).
[233] O tome: I. Bojanovski, Godišnjak, knj. XVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 15, Sarajevo 1978, p. 110, f. 164. (Fusnota je iz originalnog teksta E. Imamovića).
[234] Đ. Basler, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. IX, Sarajevo 1954, p. (Fusnota je iz originalnog teksta E. Imamovića).

Kuliješa i Tulica s njom se spajala na Kobiljoj glavi.[235] Lepenica je bila povezana i s Kreševom i to onom cestom koja je Kreševo spajala s neretljanskim krajem."

40–41: „Tuda[236]· je prolazila magistralna cesta na koju su se baš tu slijevali brojni lokalni putovi. Tu se stjecao put iz Fojnice, Kreševa, Višnjice, Lepenice, Kiseljaka, te onaj koji je preko Gomionačkog brda dolazio iz doline Bosne (Visokog). Prema nekim istraživačima, taj put je vodio nizvodno niz rijeku Fojnicu prema današnjem Visokom, odakle je usmjeravao u pravcu Breze i Vareša.[237] Po drugima, on je vodio preko Kruševske kose i kod Pimče spuštao se u Visočko polje, odakle je dalje vodio u Podlugove i Županju, u čiju blizinu neki stavljaju castellum Hedum (Gradac u selu Podgori[238]. Međutim, vjerojatnije je da je ovaj put vodio iz Gromiljaka preko Gomionackog brda i izbijao na Moštre (Visočko polje). Ovo je inače poznati srednjovjekovni putni pravac koji je spajao Fojnicu s dolinom Bosne. I danas je izuzetno frekventan u pješačkom prometu, a poznat je i pod nazivom »volarski put«.[239] Tragovi tog prastarog puta su i danas vidljivi na mnogim njegovim dionicama, osobito u selu Kraljin, odnosno na Gomioničkoj kosi. U neposrednoj blizini Kraljina i Pajkovića sačuvani su ostaci kaldrme širine 4 m i u dužini nekih stotinjak metara (između Kraljina i Bliznica). Tragovi nisu istraženi u dovoljnoj mjeri, pa se za sada ne moze reći kojem dobu zasigurno pripadaju. Treba jos spomenuti put koji je iz Gromiljaka vodio za Višnjicu, a odavde dalje za Hotigošće i Gojevice gdje se spajao s Dusinskom cestom koja je iz Neretve vodila u Fojnicu."

41: „Odvojak od glavne maglistrale, koji je od Gromiljaka išao prema Visokom a onda preko Arnautovića i Podlugova usmjeravao za Brezu i Dabravinu, imao je također veliki rudarski značaj, jer su na taj način i tamošnja rudišta bila povezana s glavnom rudarskom magistralom."

49–50: „Dugovjeko kolanje ovih i drugih vozila ostavilo je dubok trag na cestama, i to u vidu udubljenja, to jest kolotečina, poglavito u kraškim predjelima.[240] Na našim cestama razmak između njih iznosi 1,20 do 1,25 m, mada ima slučajeva da je razmak veći (1,35 m) ili pak manji (1,20 m).[241] Za bosanskohercegovačke ceste može se reći da su imale standardni razmak od 1,25 m, što znači da su po njima saobraćala tipizirana kola određenog osovinskog raspona, a to su bila mahom teška kola kakva su se koristila za potrebe rudnika".

[235] P. Anđelić, *Lepenica, priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje*, Naucno drustvo SR BiH, knj. III, Sarajevo 1963, p. 168. Fusnota je iz originalnog teksta E. Imamovića).
[236] Po E. Imamoviću kiseljački region ili „tačnije na području današnjeg Gromiljaka". Opaska S. M.
[237] E. Pašalić, o. c., p. 46-37. Fusnota je iz originalnog teksta E. Imamovića).
[238] L Bojanovski, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, p. 184, 227. (Fusnota je iz originalnog teksta E. Imamovića).
[239] Nazvan tako jer se tim putem od pamtivijeka gone volovi na planinsku ispašu u ljetnim mjesecima iz visočko-kakanjsko-sutješkog kraja na planine iznad Fojnice. (Fusnota je iz originalnog teksta E. Imamovića).
[240] Nesto o tome: Ph. Ballif o. c., p. 7-8, T. I, sl. 2. Ima mišljenja da je, u stvari, riječ o prethistorijskim tragovima. 0 tome: E. Pašalić, *Problemi istraživanja ilirskih i rimskih cesta u provinciji Dalmaciji*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knj. III, Sarajevo 1965, p. 252 i d. (Fusnota je iz originalnog teksta E. Imamovića).
[241] Ph. Ballif, o. c., p. 8; I. Bojanovski, o. c., p. 33 i 34. (Fusnota je iz originalnog teksta E. Imamovića).

Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, 1988.

Tom I, 152, (natuknica I. Bojanovski): „Neke od magistralnih cesta sagrađene su iz strategijskih razloga kao vojnički putovi (*viae militares*), a takve su bile i Dolabeline ceste".

Tom I, 153, (natuknica I. Bojanovski):

(a) CIL III, 3198, a = 10156, a + 3200 iz 16/17. g.:

1. ...*ad fines provinciae Illyrici (...) cuius viai millia passus sunt CLXVII munit per vexillarios leg(ionis) VII et XI...*

2. ...*viam Gabinianam ab Salonis Andetrium, aperuit et munit per leg(ionem) VII.*

(b) CIL III, 3201 = 10159 + 3198, b = 10156, b iz 19/20. g.:

3. ...*a Salonis ad Hedum (?) castellum Daesitiatium per millia passuum CLVI munit...*

4. ... *viam ad Bathinum (?) quod dividit Breucos Oseriatibus (?) a Salonis munit per millia passuum CLVIII...*

5. ... *ad imum montem Ditionum Ulcirum per millia passuum a Salonis LXXVIID...*

Tom I, 155, br. IV (natuknica I. Bojanovski):

IV. *Cesta ad Hedum castellum Daesitiatium i njezin nastavak do Argentarije na Drini (Tab. Peut).* Dolabelina cesta dijagonalnog pravca od Salone kroz srednju Bosnu u Podrinje biia je 19/20. g. n. e. završena do kaštela He(dum)? u zemlji Desitijata. Kasnije je produžena do područja Srebrenice na Drini (Argentaria*). Do putne stanice Stanecli* (Mali Mošunj) duga je 122 ritmske milje. Trasu joj je do Kupreškog polja dobro odredio *Ph. Ballif* (1893, 25 id.). Na tom se segmentu sačuvalo i pet miljokaza careva Gordijana III, Decija i Klaudija II, od kojih dva imaju i oznaku milijacije XXXIIII i XXXV m. p., svi su iz Renića na Buškom blatu. *C. Patsch* joj je nastavak tražio na pravcu Duvno—Gornji Vakuf i Mali Mošunj, no vjerovatnije je da je vodila od Duvna na Kupreško polje pravcem današnje glavne komunikacije, te preko stanice Ad Matricem* (Otinovci) i Velikih vrata (1384 m) u Bugojno, gdje joj je *V. Radimsky* našao tragove na Jazvinama u Poričju; odatle je preko Kopila silazila u dolinu Lašve, i to. pravcem Bugojno—Kalin--Kopilo—Pedne—Hrastovci—Rankovići--Čehova--Gladnik—Mali Mošunj (Stanecli?*), kao što se vidi iz opisa *M. Kreševljakovića* (1984, 79 id.). *C. Patsch* ju je dalje usmjerio preko Zenice i Zvijezde planine na istok, što je do danas ostalo otvoreno pitanje. Taj istočni segment nije na terenu otkriven (v. br. VIII). Noviji je istraživači vode na Sarajevsko polje, te preko Romanije na Drinu (*E. Pašalić* 1960, 50; I. *Bojanovski* 1981, 165 id.), ali ni za taj pravac nema određenijeg uporišta u nalazima na terenu.

Lit. *E. Pašalić*, 1980, 35-51; *I. Bojanovski* 1981, 125=197; *I. Bojanovski* 1984, 88; *M. Kreševijakovič* 1984, 79-97.

Tom I, 155, br. VI (natuknica I. Bojanovski) : "*Cesta Delminium (Borčani) – dolina Rame – prijevoj Pogorelica na Vranici – Dusina – Višnjica (Kiseljak) – Ilidža (Aquae S...).* Nije tradirana u izvorima ni potvrđena miljokazima. Na odsjeku Borčani (Delminium) – Lipa – Trebiševo – Orašac – Kopčić u Rami, i dalje trasom Uzdol – Vratna Gora kod Konjica – Solakova Kula (kasnoantička bazilika) – Bare (kasnoantička bazilika) – prijevoj Pogorelica – Dusina – Kamenik kod Kreševa – Otigošće – Višnjica kod Kiseljaka – Podastinje, odnosno Han Ivica – Kobilja Glava – Ilidža kod Sarajeva (Aquae S…) ispitao ju je *P. Anđelić*. Dio toga pravca ispitivao je i *O. Blau* (1877, 150 dd.). U pitanju je jedan rudarski put (kao i onaj Klapavica – Gornji Vakuf), sa brojnim ograncima (tzv. voznicima) na Vranici i Bitovnji. Intenzivno je bila u prometu i u tursko doba. Ne uklapa se u milijaciju ceste sa Solinskog natpisa od 158 milja (4). Cesta nije do kraja ispitana, samo joj je određen pravac. Na karti kod *Ph. Ballifa* između Lipe i Kopčića (Varvara) označena je kao sigurna i otkrivena. Lit. *I. Bojanovski*, 1981, 165, bilj. 20."

Tom I, 158 (natuknica I. Bojanovski) : HE(DUM?), utvrda u zemlji Desitijata (Dalm.). Izvor: *ad He[dum?) [c]astet(lum) Daesitiatium* CIL III, 3201 = 10159, negdje oko Breze ili Kiseljaka (*I. Bojanovski* 1984 a, usp. *A. J. Evans* 1883); »Breza ili njena okolica« (*E. Pašalić* 1960). Usp. *C. Patsch* 1906, 158.

Manfred Schmidt, 2006.

427–428: „Hedum has been identified with the modern village Podgora near Breza some 22 km north-west from Sarajevo[242], where a funerary altar with inscription was found, mentioning a *princeps Desitiatium*[243]. *Castellum* seems to refer to the «headquarters» of the *Daesitiates*, though the structure of this immense *gens*, which according to Pliny comprised 103 *decuriae*[244], surely was not oriented towards an urban center"

432: „The immense number of more than 500 Roman miles or even more, built within a short span of approximately 6 years, clearly shows that this programme was a real feat of strength, aiming at the pacification of this wild country[245]. Thus the roads that were built by pioneering soldiers for the sake of keeping up military discipline and at the same tirne showing presence to the natives, could not but be a first step into the development of Dalmatia and its hinterland: some of these roads hadn't found their destination yet (for instance *Andetrium, ad fines provinciae Illyrici inferioris*), some of them just seem to be indebted to the memory of the rebellion in *Illyricum* in the years

---

[242] See *Barrington Atlas, Map-by-Map Directory* I, p. 292 (*map* 20); WILKES, *Dalmatia*, p.356. (Fusnota je iz originalnog teksta M. Schmidt).

[243] IL]ug, 1582*: Ulpiae T(iti) f(iliae)* I *Proculae an(norum) XX* I *T(itus) F(lavius) Valens Varron(is) / f(ilius) princeps Desitiati(um)* I *et Aelia Justa* I *Scenobar[bi f(ilia)]* - - - - - -(Fusnota je iz originalnog teksta M. Schmidt).

[244] PLIN., nat., 3, 143: *Desitiates* CIII (scil. *decuriis*). (Fusnota je iz originalnog teksta M. Schmidt).

[245] See the comment of Alfoldy in his book on the society and population of Dalmatia (Bevölkerung, p. 172): «„. die gefährlichsten Gebiete Innerdalmatiens gelangten unter eine unmittelbare Kontrolle». (Fusnota je iz originalnog teksta M. Schmidt).

from 6 to 9 A.D., being nothing but loose ends at the back of beyond, which were never meant to become heavily used highways (*ad Batinum flumen, ad Hedum castellum Daesitiatium*).".

Ivo Babić, 2007.

161–162: „U vijencu trećeg kata zvonika bilo je ugrađeno dvadeset devet ulomaka rimskih natpisa otkrivenih 1896. godine tijekom demontaže zvonika. Neki natpisi bili su uobičajenoga sepulkralnog karaktera, a na jednom je pak bila spomenuta carica Faustina.[246] Na četiri velike ploče nekoć ugrađene u zvonik nastavlja se krnji tekst koji evocira gradnju cesta u doba cara Tiberija i namjesnika P. Kornelija Dolabelle (CIL III, 3198a = 10156, a; CIL III, 3198, b = 10156, b; CIL III, 3200; CIL III, 3201 = 10159).[247] Na dvije od tih ploča, na njihovim kraćim stranama, karakteristični su motivi naizmjeničnih zubaca - pravokutnih trokuta, dijelovi romaničkog vijenca koji razdvaja treći od četvrtog kata. Dakle, bočne strane tih ploča s natpisima bile su priklesane u srednjem vijeku i iskorištene kao segmenti vijenca. Natpisi su bili velikim dijelom vidljivi i prije demontaže zvonika jer su poznati od XVII.st., od vremena I. Lucića,[248] J. Spona i G. Whelera,[249] pa do D. Farlatija u XVIII.stoljeću[250] i T. G. Jacksona u XIX.stoljeću.[251] Dakle, dio teksta nije bio sasvim izbrisan. Ipak, srednjovjekovni graditelji nisu iskazali (poseban) respekt prema tako važnom, višedijelnom natpisu na kojem se, među ostalim spominje car (Tiberije), namjesnik P. Kornelije Dolabella, kolonija Salona i mreža cesta od kojih je jedna išla do granica Ilirika."

Salmedin Mesihović, 2012.

57–58; 60–61: „Imajući u vidu miljokaz kod Konjica, jedan od izgrađenih pravaca rimske cestovne mreže je u ranom razdoblju drugog razdoblja rimske vladavine, je u Bosnu iz Hercegovine ulazio upravo na konjičkom području, odnosno preko prijevoja Ivan (načelno kao i danas), više-manje, bar u općim crtama ako ne i u potpunosti, slijedeći predrimsku komunikaciju na ovom pravcu. Upravo radi i ove činjenice, sasvim je logično smatrati da su se rimski inženjeri gradeći Dolabelinu cestovnu mrežu, naslanjali i na predrimsku komunikacijsku mrežu. Uostalom, konfiguracija terena (brdsko – planinski karakter sa usjecima, klancima, gustim šumskim prostranstvima, uskim riječnim dolinama...itd) u dinarskim dijelovima današnje Bosne je takva da za pružanje određenih putnih pravaca nije bilo mnogo različitih izbora ni u predrimsko ni u rimsko doba. Jednostavno rečeno nije bilo mnogo lakih varijanti za postavljanje komunikacije/ceste, pa je onda i lakše pretpostaviti kuda su se pružale takve komunikacije. Radi toga rimske trase morale slijediti bar na nekim dionicama i

---

[246] Bulić 1987, str. 3, 4.. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Babića).
[247] Usp. čitanje natpisa kod Abramić 1926, str. 139-155. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Babića).
[248] Lucius 1666, str. 34. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Babića).
[249] Spon-Wheler 1678, sv. III, str. 80. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Babića).
[250] Farlati 1751, str. 286. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Babića).
[251] Jackson 1887, str. 58. (Fusnota je iz originalnog teksta I. Babića).

predrimsku komunikacijsku mrežu, i ona nije mogla biti radikalno drugačija on nje. A prilikom razmatranja pravaca predrimske komunikacione mreže raspored gradina može biti dobar pokazatelj ili međaš pružanja iste, jer činjenica je da su gradine morale biti i komunikaciono povezane nekim poznatim i korištenim pravcima. Jednostavno rečeno, da bi se došlo do neke gradine, morao je postojati kakav – takav put.... Rimska cesta je slijedila predrimske komunikacije pa je tako ona morala prolaziti i pored većih skupina gradinskih naseobina i ostalih, posebno onih važnijih (npr. većih) naseobinskih aglomeracija međusobno ih povezujući. Radi toga su koncentracija, položaj i gravitacija gradina, odnosno njihov međusobni položaj i sklad, nekada dobar pokazatelj postojanja komunikacionih trasa posebno u predrimsko na matičnom dezitijatskom teritoriju. Uz to potrebno je u procesu detekcije predrimskih, ali i rimskih komunikacija, obratiti pažnju i na postojanje i položaj udolina i riječnih dolina te njihove pravce pružanja, evidentirati prolaze, klance, usjeke, prijevoje što je činjenica koja je posebno izražena na našem brdsko-planinskom prostoru, te se radi toga razloga ne smije u rješavanju pitanja otkrivanja dezitijatskih naselja, sa čim je neumitno povezano i detektiranje komunikacija, posebno one «Dolabeline», nipošto ne smije zanemariti....I rimski putevi su morali pratiti naseobinske aglomeracije, pa ih je najlakše detektirati povezujući antičke naseobinske aglomeracije, naravno imajući u vidu i zemljopisne uvjete.“

Salmedin Mesihović, 2014.

67: „Motivi izgradnje obimne cestovne mreže nisu bili samo želja za cestovnim uvezivanjem duboke kontinentalne unutrašnjosti Provincije sa Salonom (i jadranskom obalom), nego i osiguravanje mira među zajednicama u koje Rimljani nisu imali veliko povjerenje. Zahvaljujući cestama rimske trupe su se mogle brzo i učinkovito prebaciti u unutrašnjost i smiriti neke neželjene eventualnosti. Ceste su i olakšavale i eksploataciju Provincije, skupljanje poreza i odvoz metala (posebno onih plemenitih), ali su i donosile i određene pogodnosti za domicilno stanovništvo. Cestovno uvezivanje je doprinijelo boljoj, snažnijoj i sadržajnijoj privrednoj aktivnosti, polako se razbijala lokalna autarkičnost, a dinarsko – jadranski pojas (ujedinjen u jednu teritorijalno – upravnu jedinicu →provinciju Gornji Ilirik/Dalmaciju) je saobraćajno uvezan u jednu cjelinu kvalitetnim cestama. Sa cestama je povećana i pokretljivost stanovništva (naravno u uvjetima i kontekstu razvitka ranog principata), preko njih su strujali nove kulturne silnice i impulse mediteranske civilizacije. Zahvaljujući cestama izgrađenim između 14. i 19. god. n. e. unutrašnjost Zapadnog Balkana se veoma brzo mijenjala, napuštajući svoj prapovijesni i protohistorijski stil života. Publije Kornelije Dolabela je tako ušao u historiju kao prva osoba za čije se uprave izgradila prva cestovna mreža koja je povezivala jadransko – dinarske prostore i međusobno i sa primorjem i ostatkom svijeta. “

Jelena Beželj, 2015.

22: „Prva cesta koja se spominje na natpisu *ad Hedum castellum Daesitiatium* bila je duga 156 rimskih milja[252], a vodila je od Salone do desidijatske utvrde Hed. Ova je cesta iznimno važna jer je predstavljala najkraći i najlakši put do znaĉajnih rudarskih oblasti u unutrašnjosti provincije Dalmacije, ali u poĉetku je služila u vojniĉke svrhe, tj. služila je za kontrolu plemena Desidijata i nadzor nad ostalim usputnim podruĉjima u unutrašnjosti provincije.[253] Prema I. Bojanovskom smjer ceste je sljedeći: *Salona* – *Tilurium* – Bukova gora (*Ad Libros*) – Privala (*In Monte Bulsinio*) – Duvno (*Bistue Vetus*) – Vrila-Otinovci (*Ad Matricem*) – Bugojno (*Bistue Nova*) – Mali Mošun (*Stanecli*).[254] Isti autor navodi da se utvrda Hed nalazila na Gracu u selu Podgori kraj Ţupĉa koja je bila posljednja toĉka ceste.[255] Ova cesta je na *Tabula Peutingeriana* ucrtana kao cesta *Salona – Argentaria*, a dio od Staneclija do Argentarije je napravljen kasnijih godina, ne za namjesništva Dolabele.[256] Važnost ceste Salona – Argentarij je u tome što je povezivala Dalmaciju s Panonijom i Mezijom te je bila ujedno i rudarska cesta.[257]

[252] Oko 220 kilometara. (Fusnota je iz originalnog teksta J. Beželj).
[253] I. Bojanovski; 1974., str. 186. (Fusnota je iz originalnog teksta J. Beželj).
[254] Ibid., str. 187. (Fusnota je iz originalnog teksta J. Beželj).
[255] Ibid., str. 184. (Fusnota je iz originalnog teksta J. Beželj).
[256] Ibid., str. 133. (Fusnota je iz originalnog teksta J. Beželj).
[257] Ibid., str. 185 i 187. (Fusnota je iz originalnog teksta J. Beželj).

Prilog: Hrestomatijski izvadci iz znanstvene literature u vezi naseobinskog kompleksa „Debelo Brdo“.

František-Franjo Fiala, 1889.

92–93 (je u prvom broju Glasnika Zemaljskog muzeja opisao na pomalo romantičarski način kako je došlo do otkrića nalaza na tada pašnjacima Soukbunara[258]) : „Мјесеца маја 1888. ископавајући некоје биљке на сјеверном окомку Требевића наиђох испод литица и изнад пашњака Собунара на један пршљен од глине и на неколике судовне црјепове. Примитивна техника њихова навела ме је на помисао, да би овдје могло бити земљиште какве предхисторијске насеобине. На неколико мјеста испод споменутих литица под ријетком травом опазио сам земне слојеве с јаким хумусом (црницом) и трухловином, међу којима бијаху многи црјепови од истога типуса а мјестимице и раструњене кости. Децембра 1888. опазио сам на источном крају вијенца од литица, гдје води пут на доминантну висораван, у стјеновитој партији „Вранеш“ одроњену земљу. Разгледавши најближе нађох повеће судовне кршеве гдје слободно леже на земљи, а што је још важније, ја могох да размотрим за метар дебео отвор културнога тавана. Потраживши одмах овај слој у обиму од своја три квадратна метра равнине поради констатовања слојних односаја, ово сам нашао : На слој траве и црнице у дубини од просјечно два дециметра прислања се културан слој са црјеповима, артефактима, дјелићима костију и пуно угљена у дебљини од 80 центиметара до 1 метра. Скоро непрекидан слој црвено печене глине завршио је онај мноме двојако отворен таван на овом мјесту. Испод овог слоја глине бјеше наслагана жута иловача у промјенљивој дебљини без икаква трага од артефаката а за тијем вапнена стијена. .... По овом градиву у малој множини ја засад не могу ништа поуздано да закључим о релативној старости и о културној епоки овога мјеста. Но могу да закључим, да је ово припадало или истом културном степену као и Златиште на сјеверо-западном окомку Требевића, што га је др. Трухелка открио, или да је још старије. Судовни остатци веома су слични онијема на Златишту нађенијем; но оскудица у бронци, као и релативно многобројни алати од костију и камена упућују ме да закључим, е је ова ново откривена предхисторијска насеобина још старија. Иста се протеже поприлично дуго испод многих литица, што окружују пашњак Собунар у простору од неколико стотина квадратних метара. Систематичким истраживањем могао би се добити драгоцјен, научан материјал о најдревнијој културној епоки Босне.“

František-Franjo Fiala, 1890.

212–213; 215; 216; 217; 219–220: „Така је бајка показала траг, по коме је нађено предисторичко селиште код Сарајева на „Златишту“. Аналогон, а можда и удаљени дио те насеобине нашао се, како је јављено у једном извјештају у

[258] Veći dio Soukbunara je danas urbaniziran, dok su periferni dijelovi prema Zlatištu i Širokaći pošumljeni.

„Гласнику“ год. 1889., на сјеверном обронку Требевића изнад пашњака Собунара. Та се гдје под насеобина простире, колико досад могох утврдити, на неких 4000 четворних метара; између себе спојене су насеобине Собунар и Златиште читавим низом мањих налазишта, Јужну страну насеобине омеђашује низ осовних стијена и литица, некојим партијама, које су се надвисиле, нађох најобилатије културне слојеве. ситуацији уошће ти се чини, као да су житељи тих насеобина баш тражили заклона под таким надвишеним стијенама или у литичавим увалама, да ондје смјесте своја огњишта. Такве су аналогије у осталом доста познате; једна од најгласовитијих је наткровна хридина код тако Bruniquel-а у Француској. Што се тиче слоја с културним останцима, њега мјестимице покрила танка ледина, те готово можеш рећи да је откривен; у другу руку морадох готово метар рушевине откопати, док до слоја дођох. Уопће да рекнем, може која се се тај слој наћи у просјечној дубљини од подругог метра. Занимљиве поуке даде ми једно налазиште, сасвим заклоњено под стијеном, је изнад њега надвела, а препознаћеш је већ из далека по томе, што је с доње стране сасвим поцрнела од дима, јер чобани ондје обичавају ватру ложити. Испод 4 дециметра дебелог тавана од пруда наиђох на дебео слој пепела, у коме је помијешано гласираних утарака и средовјечног жељезног оруђа. Прстен од слабог сребра и мален маџарски новац шеснаестога вијека, једино је од неке вриједности у ономе, што овђе нађох. Пепео је овдје наслаган до три дециметра. Под тим пепелом опет је било на три дециметра пруда, за којим је тек слиједило право предисторичко налазиште у дубљини од једног метра. Било је ту утарака од иловастог посуђа, костију, неколико цијелих посуда, творбине од кости и камена. Мјестимице били су слојеви црвене, печене земље помијешани с мноштвом комадића угљена — знак, да је ту кров дуље вријеме горјела ватра. Други знаци уз веома стрму клисуру наведоше ме, те нађох траг другим слојевима. Под таваном ледине и земље црнице од 30 центиметара нађох мноштво троске и као једини артефакт жељезну фибулу на лук; онда је без јасне међе слиједио даљи слој с пепелом, иловастим цреповљем, бронцом, каменитим оруђем, док у дубљини од једног метра не дођох опет до да ту литице. Судећи по раскопаним мјестима, којих има више нег двадесет, мислим смо наишли на обиталиште предисторичког човјека, али не на предисторичко гробиште. ; Нигдје нема трага паљењу љешине и људских костију, артефакти су реда разбацани, слојеви пепела нијесу омеђашени и на далеко се простиру, а по свему томе слиједи, да ту није могло бити гробиште....По мноштву нађеног иловастог суђа, по томе, што га доста има недовршена и при печењу покварена, по големим иловастим слојевима у близини уз лијеву обалу Миљацке, може се с разлогом судити, да су становници те насеобине те посуде сами на градили ономе и свој мјесту умјетнички дар показивали у декорирању ових примитивних објеката. Међу осталим нађено је подоста од и неуприличених, печених комада иловаче, у којима има знатна примјеса угљена, чекиња оморике, сламе и житне пљеве, па и најпослије и комада пловаче, којом су колибе биле примитивно ожбукане, како је то већ нађено код сличних предисторичких насеобина, н. пр. како је нашао др. Мух код Штилфрида на Мархи и на Манхартовим брдима у Доњој Аустрији. ....Да је било и трговине замјењивањем,

то свједоче три нађена комада обсидијана ; тога минерала нема у Босни, те је дакле добављен са стране, можебит из Угарске...Нашло се је и више жрвања, конкавно избрушених плоха,обично од конгломерата, као пест велики, неукусно истесаним бридовима, а на оба краја сплошњени, којима су дробили жито, Ти примитивни ручни млинови, какових данас још налазимо у народа на најнижем културном степену, показују, да су се ти древни житељи Собунарске колоније бавили ратарством... У прво је вријеме судио сам, да ће у собунарској насеобини слабо бити бронца, но послије сам нашао, да је бронц и ту имао замишније поље. Нађено је наиме и предмета за свагдашњу потребу, као и накита од бронца....Пошто је у културном слоју, о коме овдје говорим, нађено костију од оваца, коза и говеда, то онда морамо допустити, да су житељи те насеобине опет, гојили речене животиње. По многим останцима од звјеради видимо да су се људи онога времена највише занимали и хранили ловом. Јелен је једина звијерка онога времена, која је подавно у Босни изумрла. На костима, нарочито од ногу речених животиња, види се често гдје су пресјечене и други знаци (на силу преломљене у зглавцима), по чему се види, да су људи у оно прастаро доба највољели јести мождину.... Праживи у толико су се разумјели у керамику, што су без калупа умјели једноставним декорацијама израђивати најразличитије посуде и справе. А што има она сила зврков и примитивних ручних млинова, по томе се види, да се је сијао лан и неке врсте жита и да је тај свијет већ донекле стално сједио у једноме крају. По нађеним костима животињским разабире се, да су коза, овца и говече већ биле домаће животиње и да је уз то лов био знатан извор за прехрану. Камените и коштане справе такођер показују неки степен кућне индустрије, док уломци обсида и бронцани прибор свједоче, да је и трговине било. И ако уз каменито и коштано оруђе налазимо и бронцано, чини се, да је оно прво доминирало у кућном употребљавању. Колико сам могао разматрати зарезе и усјекотине по костима, све то показује, да се је употребљавало каменито оруђе. Накит, који је састојао од иловастих зрна, пробушених костију и зуба, и оно мало бронца, што је са стране добављено, све је то врло примитивно. А што која је се тиче гвоздене фибуле, споменута на почетку и приказана у слици 34, то је морам пренијети и касније вријеме, пошто сам је нашао уз гвоздену троску над реченим културним слојем и близу површине, као што и није искључено да су они хридови и каснијем поколењу служили за обитавање. Земљиште је добро заклоњено и за обрану врло згодно. Диван поглед у равницу, близина воде, од издашног слоја иловаче неудаљена ни 500 метара, проломи и пукотине у стијенама, који дају добар заклон од вјетра и душманина, пак онда доминирање онога мјеста над равницом, све то морало се је учинити врло згодним пристаништен за народ онако примитивне културе, коме култура дојако показује за Босну најстарији тип.“

František-Franjo Fiala, 1891.

424–425: „Услијед систематичног претраживања, које је године 1891. на Собунару настављено, пошло ми је за руком, да оно, што сам о тој предисторијској насеобини у Гласнику, књига II. од г. 1890., стране 212. до 220. огласио, сад

важним и новим пронађеним градивом проширим и дијелом преиначим. Своје прекопавање протегао сам једино на стародревна населишта под хридинама висоравни; градине на „Дебелом брду“ и „Златишту“ нијесам свео у подручје свога испитивања. Слојеви, у којима нам се сачуваше останци древне културе, бијаху неједнаки и неправилни, те лежаху око двадесет до педесет центиметара дубоко. Налазишта, којих је преко тридесет пронађено, нијесу била једна до другог, по чему се и приказују као да су била осамљена огњишта или нагорјеле колибе. Тај мој назор поткријепише многобројни испржени и црвени комади иловаче, које сам пронашао, а на њима отисци 3-4 цм дебелих прутова. Биће останци припроста плетера, некоћ облијепљена земљом, а зграде сличне колибицама, које и данас народ у нужди од плетених шиба гради, а називље кошарама. Огромни слојеви пепела, у којима се они испржени комади глине налажаху, свједоче нам, да су оне колибе пожаром уништене. Предмети од иловаче запремају у погледу количине и разноликости прво мјесто међу свим обогодишњим нахођајима, као и међу ископинама прошасте године 1890. Прије свега споменути ми је један налаз с тога важан, што подсјећа на неку творничку израдбу иловастих предмета те предисторијске насеобине.“

431: „У осталом допуштам, да је собунарска насеобина кроз одуље вријеме, дакле и за вријеме гласиначке епохе, насељена била, те да се услијед тога нахођаји са тог мјеста хронолошким редом једни за другим мјесто једни до других поврстати могу.“.

František-Franjo Fiala, 1893.

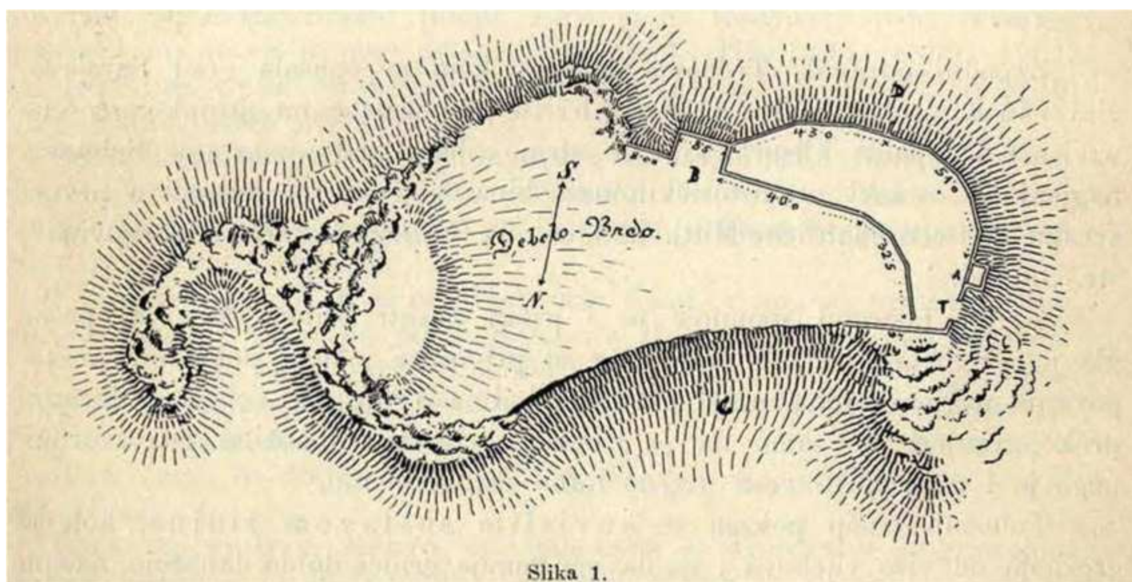
39–41: “Eine solche Schatzgräbergeschichte führte zur Entdeckung der prähistorischen Niederlassung am „Zlatište“ bei Sarajevo, deren Untersuchung Dr. Truhelka 1887 in Angriff genommen hat. Ein Seitenstück, vielleicht aber auch nur eine Fortsetzung der Wolnistätten am Zlatiste, entdeckte ich im Mai 1888 am Nordabhange des Trebević, oberhalb der Vorstadt Sobunar. Die Materialien zur Vorgeschichte der städtischen Ansiedlungen, welche in, in historischer Zeit nacheinander im Sarajevsko polje oder an dem Rande dieser Ebene geblüht liaben, liegen auf einem sehr unebenen Terrain im Südwesten der heutigen Landeshauptstadt. Drei zusammenhängende Stellen sind hier als Fundplätze nachgewiesen und theilweise ausgebeutet worden. Der erste, bisher ergiebigste, welcher unmittelbar neben dem Stadtrande, zwischen den letzten Häusern und dem Spaniolenfriedhofe liegt, heisst So-Bunar nach einem dort betindlichen Brunnen, dessen Umgebung als Schafweide benützt wird und hin und wieder kleinen Karawanen als Lagerplatz dient. Oberhalb dieses Brunnens erhebt sich auf dem steil ansteigenden Grunde ein zweigipfliger Fels, hinter welchem eine hohe, fast senkrechte wand emporragt. Zwischen der Wand und dem Brunnen sicht man viele Spuren der Veränderung, welche hier im Laufe der Zeit durch Abbröckelung des Karstkalkes und Ausfüllung alter Erosionsspalten vor sich gegangen ist. Man wird es daher aufgeben müssen, sieh ein Bild von der Gestaltung; dieses Terrainabschnittes in einer fernen prähistorischen Epoche zu machen. Im Erdreich zwischen den theils gewachsenen, theils losen Felsen, zumeist am Fusse der erwähnten zweigipfligen Felspartie, findet man bis zur Tiefe von 1 M. und darüber die. Spuren eines alten Wohnplatzes, der, wie es scheint, nicht umwallt gewesen ist. Rechts von der erwähnten hohen Wand, welche sicherlich einst für die Wahl dieses Platzes zu einer primitiven Ansiedlung

massgebend war, deren Fuss ,aber heute tief mit Geröll verschüttet ist, führt ein schlechter Fusssteig empor zu einem leidlich ebenen Terrainabschnitt, an dessen Rand, gegen Debelo brdo hin, noch ein halbverlorenes Bauernhäuschen mit ummauertem Aeker, das letzte auf der Höhe dieser Ausläufer des Trebević, steht. Dahinter im Süden erhebt sich mit steilen, nicht sehr hohen Wänden der Gipfel des Hügels Zlatište (768 M.), welcher oben wieder eine gut gangbare, nach Westen und Südwesten gegen das Thal des Lukavacbaches hin, sanft geneigte Fläche trägt. Diese Fläche ist nach den beiden bezeichneten Weltgegenden hin ungefähr in einem Halbkreise durch eine offenbar künstlich hergestellte Bösehung den Ueberrest eines alten Walles, abgegrenzt, während nach Norden und Osten hin die Gipfelwände eine natürliche Schutzwehr bilden. Unterhalb der letzteren, an einer Stelle, die für einen Lagerplatz geeignet scheinen mochte, sind in früheren Grabungen von Herrn Dr. Truhelka ansehnliche Mengen von Wohnstättenfunden erzielt worden, welche den Uebenesten von Sobunar ausserordentlich ähnlich sind und sicherlich aus derselben Besiedlungsepoche herstammen wie diese letzteren. Ausdrücklich erwähnen wir das Fragment eines dicken, vollkommen flachen Thoutellers, dessen niedriger Rand oben mit groben runden Eindrücken ringsum verziert ist. Es ist das eine höchst seltene ketamische Form, welche bisher nur auf dem Castellier von Villonova bei Verteneglio in Istrien unter ganz ähnlichen Lagerungsverhältnissen beobachtet worden ist. Ueberhaupt stehen die bosnisch-hercegovinischen Ansiedlungsfunde, welche von freien oder umwallten Anhöhen stammen, und von welchen ich ausser der Gruppe Zlatište-Sobunar-Debelo brdo noch die Eingwälle von Glasinac und die von Herrn Radimsky untersuchte Wallburg von Kičin bei Mostar (s. seinen unten folgenden Aufsatz über das Bišče polje) nennen will, keinem anderen prähistorischen Vorkommen so nahe wie den istrischen Castellieri, für welche wir ja ebenfalls illyrische Bewohner annehmen dürfen. Der dritte von den genannten Punkten bei Sarajevo, Debelo brdo, ist eine 746 M. hohe Kuppe im Nordwesten von Zlatište, welche gegen das Miljačkathal und gegen Sobunar steil abfällt. Die anbei mitgetheilte schematische Skizze der Umwallung (Figur 1) ist von Ilerrn G. von Stratimirović aufgenommen worden. Wie man daraus ersieht, bildet die obere Fläche des Berges eine langgestreckte Figur von circa 110 M. Länge und circa 35 M. Breite. Im Westen und Nordwesten ist der Wall verdoppelt, theils zum Schutze des Einganges, theils zur Verstärkung der Fortification an den leichter zugänglichen Stellen.“

František-Franjo Fiala, 1894.

107–108: „Zapadni ogranak Trebević-planine, koja je opasala grad Sarajevo, čini 746 *m* visoka glavica Debelo brdo. Megju istočnim obronkom rečene uzvisine i vijenca klisura, koji se strmo obara nad predgragje Sobunar, nagjeni su ostanci prehistoričkih naseobina, koji su već opisani u prvom svesku „ Wissenschaltliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“, str. 39 i d: U toj raspravi spominje se i jedan nasuti bedem, koji je opasao glavicu Debelog brda i duž kojeg su prigodom jednog pokusnog prekopavanja nagjeni prehistorički ostanci. Godine 1893. na veliko poduzetim prekopavanjem ne samo da je iznesena ogromna množina rukotvorina, nego je i mnijenje o vrsti utvrde bitno modifikovano. Tobožnji nasip pokaza se suvislim

sustavom zidina, koji je erozijom od više vijekova i naplavom zemlje crnice dobio današnje, nasipu na dlaku slično lice. *Slika 1.* u tekstu prikazuje nam nacrt Debelog brda s utvrdom. Zidine pašu samo sjeverne, južne i zapadne obronke glavice, na koje se je relativno lako uspeti; istočna je strana strmom, samo smionim penjačima pristupačnom stijenom dosta zaštićena. Zid je od surovo tesanog lomljenog kamena krečnim lijepom uzidan. Taj je lijep stvrdnuo kao cemenat i nema u njemu primjese od opeke. Zid je širok 1 *m*, a visok 0·6—1·3 *m*. Sudeći po nagjenoj ruševini, čini se, da prvobitna visina nije bila preko 2 *m*. Utvrda sastoji od dvije zidine, jedne spoljašnje i jedne unutrašnje, koje se obje hvataju pravokutne zgrade *B* na južnoj strani, u kojoj ima naljeven strop. Spoljašni se zid kao u mnogo kutova prelomljena linija prostire u dužini od 118, na sjevernom je kraju sasma razvaljen i porušen. Ulaz je na zapadnoj strani, širina mu je 3·2 *m*. i zaklonjen je malom gragjevinom pred njim, koja ima 6 *m*, a pod joj je naljeven. Unutrašnja zidina, 72·5 *m* duga, prostire se takogjer u prelomljenoj na više mjesta liniji, te je u njoj samo jedan, jedva metar širok ulaz u nutrašnjost utvrde. Sva je gragjevina sudeći po nahogjajima, iskopanim u zdanjima *B* i *A* duž zidina, iz rimskog doba. O rukotvorinama će kasnije biti govor. Uz pristranke *B* i *C*, kao i na nekim mjestima zaravanka otkopani su megjutim ogromni prehistorički kulturni slojevi. Sjeverni pristranak sastoji gotovo posvema od kulturnog sloja dubokog do 2 *m*, koji u sebi krije rbine od posuda, kosti i razne rukotvorine od kamena, kosti i bronca. U njemu ima, ali samo u najnižim slojevima, gromada i slojeva ožarene gline i komadićima uglja izmiješanog pepela.

Slika 1.

Megju spravama nagjene su forme najrazličitijih perijoda, počevši od ranijeg kamenitog doba pa do seobe naroda. Radi toga, što se taj kulturni sloj uspinje uz vrlo strm obronak, a često i u raspukline zalazi, te je dakle naslagom na puzavu tlu, nije na žalost bilo moguće razlučiti slojeve po perijodama; rukotvorine iz najrazličitije doba leže jedna kraj druge, kako upravo zbog spuzanja i direktnog utjecanja oborine drukčije i ne mogaše da bude. Na zaravanku Debelog brda nagjeni su na prostoru opasanu zidinama na nekoliko mjesta plići kulturni slojevi, u kojim su bile samo rimske rukotvorine. Isto tako nagjeni su u gragjevinama *A* i *B* na samu naljevenu stropu predmeti rimske

provenijencije. U opisu nahogjaja, koji ovdje slijedi, podijeljeni su oni po materiji pojedinih komada, te je tek u većim grupama pokušano razlučivanje po pojedinim perijodama.“

112–113: „Osobiti su interes pobudila dva fragmenta posuda italske provenijencije, koje su valjda importom ovamo dospjele. *Tabla 1, slika 14*. (1/2 nar. vel.). — Dekoracija jedne sastoji od spuštenih paralelnih brazda, onaj dio, dje se brazde spuštaju, lijepo je zagasito-rgjasto obojen, grlce povrh toga pokazuje tragove žutoj masti, kojom je bilo oličeno. Drugi komad, *slika* u tekstu *4*. (1/2 nar. vel.), fragmenat je aretinske posude, na kome se u relijefu prikazana vide dva krilata erota jedan spram drugog, od kojih svaki u desnici drži kupicu za pilo. Aretinski pladnjevi, koji se oslanjaju na samske fabrikate, te su bez sumnje po grčkim uzorima zadnjeg vijeka prije Isusa gragjeni u Arezzu, pokazuju pri finim i ubavim prikazama pojedina grčka imena, ali je pečat majstorov vazda latinski. Lijepa ta roba mora da je u trgovini imala veliku prohogju, jer su te posude našle svoj put daleko preko granica Italije[259].“

115: „Takovih komada, od kojih se kamenite rukotvorine odbijaše (nuelei) i iverja nagjena je velika množina, tako da se na prosto može reći, da je kamenita roba ovdje na samu mjestu načinjena. Opsidijanovog iverja prikupljeno je osam komada. Mora dakle da je taj materijal ovamo donesen u većim komadima iz dalekih krajeva, valjda iz Ugarske.“.

119: „Rečena dva nedovršena komada, kao i velika množina raznoliko savijene broncane žice, u pola gotovih špirala, komada stremenki, pružene i u obluke za fibule iskovane žice i tenećeta, dokazuju, da je u našoj štacij bila fabrikacija naročito za la-tenske fibule.“

121: „Od 3 rimska broncana novea, koji su nagjeni, dva su sasvim izlizana, treći je mali Justinijanov novac iz polovice Vl. vijeka po Is. rogj.“.

123–124: „Da s kulturnog gledišta mognemo ocijeniti nahodište na Debelom brdu, od potrebe je, da na oko uzmemo tamošnju situaciju. Ja sam u mojoj raspravi o Sobunaru[260] već istakao, da je ta glavica možda bila utvrgjeno utočište blize sobunarske naseobine. Položaj u istinu tako odlično dominira, da se za sjevernu i sjeverozapadnu stranu trupa Trebević-planine ne može naći zgodnija tačka. To se mnijenje za neko razdoblje do svršetka halštatske perijode može pripustiti, ali nahogjaji na Debelom brdu obuhvataju ogromnu perijodu od broncanog doba (ako ne uzmemo u račun mlagje kamenito doba) do u doba seobe naroda. Najmlagji je nahogjaj sa Sobunara željezna dvopetljasta fibula na obluk (halštatski oblik). Debelo brdo moglo je dakle samo do tog doba biti tvrgjava susjednog Sobunara. U halštatskoj i la-tenskoj perijodi nastala je na gorskoj glavici naseobina, koja se je održala do u kasnije rimsko doba. Kamenite zidine, kao i ostanci kulama sličnih zaštitnih gragjevina bez sumnje potječu iz rimskog doba; to potvrgjuju rimske rukotvorine, koje se nalaze samo u nutrašnjosti megju zidinama i

---

[259] Denkmäler des klassisehen Altertluums, Lexicaliseh bearbeitet von A. Baumeister. II. sv., str. 2010 i 2011. Monakov i Lipiska 1889. (Fusnota je iz originalnog teksta F. Fiale).

[260] Wissensehaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina. Beč 1893., str. 43. (Fusnota je iz originalnog teksta F. Fiale).

naročito na naljevenom stropu gragjevinii. Šta je sad moglo biti svrhom rečenoj rimskoj gragjevini? Za vojničku posadu bila je premalena i nedostatno utvrgjena, varoš na onom neravnom zemljištu nije mogla biti, te se ono obzidano mjesto samo zamisliti može kao utvrda za manju vojničku posadu. Nego je sjeverozapadno od Debelog brda uz lijevu obalu Miljacke, jedva ½ kilometra zračnom linijom odonud, blizu današnjeg mlina za šljunak, bila rimska ciglana; to se mjesto zove Šatorište. Nedaleko odonud raskopana je prigodom kopanja temelja za erarsku tvornicu duhana oko 10 primitivnih, ciglenim pločama pokrivenih grobova. Po tome izlazi donekle vjerojatno, da su na Debelom brdu bili stanovi nadglednika, koji je upravljao rimskom ciglanom, radnika i vojničke posade. Kad se sada od te rimske ekskurzije vratimo na prehistoričko poprište treba da se upitamo, koje su najbliže analogije našoj naseobini? Odgovor bi se mogao ovako formulirati: U prvom redu naseljene gradine Glasinca, mnoge gradine u Bosni i Hercegovini i kastelijeri u Istri. Samo taj jedan momenat mora se našoj naseobini pridržati kao samo- svojan, a to je, da se je mogla održati kroz tolike kulturne epohe. Već u broncano doba žive ondje ljevari i kalufdžije sjajnog kova. U halštatsko doba cvjeta ondje keramika, čemu su bez sumnje dosta doprinijeli koloniji ilovasti novih sirotinjskih slojevi, pobuda što za su. ondje umjetni u obrt, blizini. vrlo la-tenska lijepe fibule kultura donosi izlaze iz onih radionica, te su odovuda valjda daleka mjesta nabavljala svoj nakit. Pa se uz to kroz sve epohe može razabrati djelatnost trgovine, kako posreduje; opsidijan, jantar, tamjan, gmize i drugo donosili su strani trgovci, pa je stalo zamjenjivali za prirodne proizvode stokom bogatog naroda. Kada napredovati romanizovanje zemlje, još je uvijek ta naseobina zadržala svoju znamenitost zbog ilovastih slojeva u blizini, te je, ako možemo suditi po nagjenom Justinijanovom novcu, trajala do prve polovice šestog vijeka poslije Hrista.“

František-Franjo Fiala, 1895.

123: „Prekopavanju na Debelom Brdu godine 1894. bila je u prvom redu ta svrha, da se posvema otkopa rimski zid na visoravni, onda da se nastavi ispitivanje prehistoričkih slojeva, koji su preostali na sjevernom obronku brda. Novijeh zidina nije se našlo. Kako lanjske godine[261] tako je i sada većina rukotvorina iz rimskog doba i iz vremena geobe naroda nagjena u opsegu zidina na zaravanku, dok su prehistorički objekti nagjeni u slojevima na sjevernom obronku. Potonji pripadaju većinom halštatskoj i lastenskoj perijodi; rukotvora iz broncanog doba nagjeno je samo nekolicina, ali su oni dovoljni, da našoj naseobini spram istarskih kastelijera dadu osobit lokalni kolorit. U raspravi, što ovdje slijedi, samo je ono raspravljeno i prikazano, što je u bitnosti novo. Pri ukrašenim rbinama od sugja prikazane su i pojedine neznatne varijacije s tom namjerom, da se pruži što potpuniji prijegled o ornamentici ilovastog sugja bosanskih kastelijera.“

128: „Već iz rimskog doba potječu na *tab. VI, sl 14*. i *15*., ½ nar. vel, prikazani žragmenti dvostranih češljeva; nagjeni su u opsegu rimskih zidina. Na *tab. VL, sl. 13*, ½ nar. vel, prikazani jednostrani češalj reprezentira tip iz doba seobe naroda.

[261] „Glasnik“ 1894., I. sv.: „Jedna prehistorička naseobina na Debelom Brdu kod Sarajeva“. (Fusnota je iz originalnog teksta F. Fiale).

Karakterističan je na tome komadu zglavcima s njime sastavljeni pridodatak, koji mu služi za ojačanje. Slični su češljevi poznati iz franačkih i alemanskih poredanih grobova[262], iz grobova sa žarama iz doba seobe naroda u Brandenburgu[263], Škotskoj[264] i drugim zemljama.“.

Carl Patsch, 1895.

94–95: „Gg. Dr. *Ć. Truhelka* i *F. Fiala* utvrdiše iskapanjem na zapad doline rijeke Miljacke u pregragju Sobunaru, pa na uzvišicama Zlatištu i Debelom brdu, da je onuda bila predrimska naseobina za doba halštatsko i la tensko. Još se je našlo prehistorijskih tragova i u najbližen susjedstvu grada Sarajeva : godine 1887. najgjoše na nekoje gromile na terasi Močila više kamenoloma poduzetnika Da Rive. Fiala dokazuje da je na Sobunaru bila ko seoska naseobina, a da su se na Zlatištu i Debelom brdu dizale utvrde i pribježišta, ako bi se selo u nevolji našlo. Od prilike u istom kraju – na zapadnom krilu grada – leže i rimska nalazišta. Prije tri godine nagjoše gg. *Kellner* i *Radimsky* na lijevoj obali Miljacke iznad gradskoga kamenoloma, kud se penje uspinjača i uz vrata, gdje se mrvi šljunak, nekoje komade rimskih cigala. I tako se doznalo, da je u ovom kraju bila nekada rimska ciglana. Na dva komada cigle imadu pečati, nekuda izbrisani; jedva s jednoga možemo pod sigurno razabrati, da ovo nije bila državna ciglana. Držo je neki privatnik, mislim neki : *Conat*...-bar se toliko smije nagagjati. Kad se je kopao podrum u kući mirovinske zaklade kraj Ali-pašine džamije, naigjoše gospoda – koju prije navedoh – godine 1891. na ostanke neke rimske gragjevine od cigle. Gosp. *Radimsky* tvrdi sa svijem pravo, da će ti ostanci biti temeljni podzid kakove zgodnije peći (grnila). Valjda je ta peć služila nekada lončaru. Ele su ipak i stari Rimljani cijenili ljepotu prirode uz potok Koševo! Na desnoj strani toga potoka iskopaše pri gradnji kuće mirovinske zaklade komad oslikanoga lijepa (Malter[265])), neosporni dokaz, da je tu nekada stajala kuća. Nedaleko od toga mjesta u Dereboj-ulici nagjeni su odlomci žljebastog crepovlja (ćeremita), pošljednje uspomene neke vile ili ljetnikovca. A čudno li se opire dan današnja vreva prometnoga života, što izbija iz velike tvornice duhana. nekadanjoj tišini rimskoga doba! Tu, gdje danas stotina marljivih i vještih ruku uz veselu pjesan-razbibrigu svoj hljebac zaragjuje, bilo je u ono davno doba tiho mrtvačko pokojište — groblje rimsko. Za gradnje velike tvornice otvorio je gosp. Fiala mnogi zaboravljeni grob i božje sunce obasja nakon tih stoljeća i stoljeća mnogu suhu kost nekadanjih gospodara svijeta. Pošavši odavle tragom rimskijeh gragjevina podrumskog stila, nailazeći kojekuda vazdan sitnijeh ostanaka, drevnih mrvica, vratićemo se korak na korak na staro naše polazište, na Debelo brdo.

---

262 Lindenschmidt: . „Die Alterthümer unserer heidnisehen Vorzeit“, I. knj., IX. sv., tab. 6., sl. 1.12. 1864. (Fusnota je iz originalnog teksta F. Fiale).
263 Voss i Stemming: „Vorgesehiehtliehe Alterthümer a. d. Mark Brandenburg“, Berlin 1890., Dio VI. tab. 8., 6 *b*. (Fusnota je iz originalnog teksta F. Fiale).
264 „Catalogue of the National Museum of Antiquities of Scotland“, Edinburgh 1892., str. 232. (Fusnota je iz originalnog teksta F. Fiale).
265 U Hercegovini kažu : suva, suve; udariti suvu na duvar; - kaže se i klačarda. Fusnota je iz originalnog teksta C. Patscha.

Tijem završismo našu šetnju u megjama grada Sarajeva, pregledavši sve, što nam ostavi rimsko gospodstvo u njegovome temelju.“.

František-Franjo Fiala, 1896.

97: „U godini 1895. nastavljeno prekopavanje na Debelom brdu ograničeno je na pretraživanje kulturnog sloja pri dnu strme istočne glavice, koji je, naslagan na plazavom zemljištu, pri debljini od 1·4 *m* bio širok 20 *m,* a dug 11 *m*. Radi nezgodnog položaja nijesu se na tom slojevi mogli razlučiti ni po vremenu, niti po prostoru, naročito su na klinastom dijelu ovog prostora rukotvori svih kulturnih epoha bili ispremiješani. Izvjestitelju valja se dakle stegnuti na puko nabrajanje nagjenog inventara, osobito ističući za štaciju Debelo brdo i za Bosnu nove tipove. Gragja je podijeljena prema materijalu rukotvorina, jer se u okviru tih većih skupina stilistički mogu odrediti ti rukotvori po manjim periodama.“.

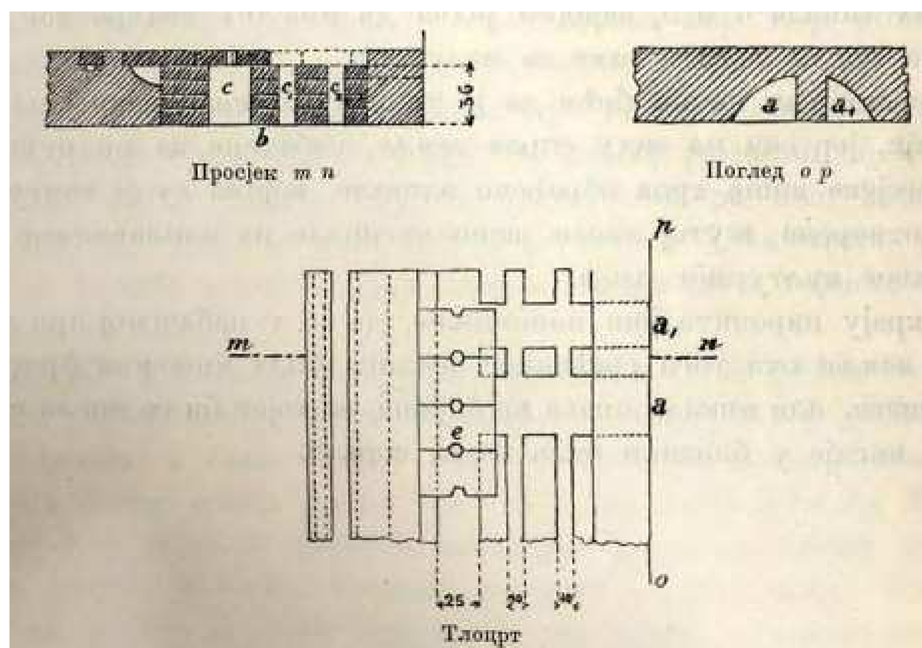
98: „Za čudo je, gdje su dosele rukotvorine od opsidijana u Bosni i Hercegovini nagjene samo u bližim štacijama Debelom brdu i Sobunaru kod Sarajeva. U golemoj množini nahogjaja iz štacije Butmir kod Ilidža, koja obuhvata više hiljada komada, nema dosele nijednoga komada od te vrste kamena. Da li obsidijan možda valja smatrati importiranom robom kasnijih kulturnih epoha, eventualno halštatskog doba? To se donekle čini vjerojatno, u koliko u rečenu kulturnu epohu za Bosnu pada i prvo i ujedno mnogobrojno nahogjenje jantara i gmiza, bez sumnje importirane robe.“

101: „Ovdje nabrojene fibule obuhvataju golemo razdoblje od početka halštatskog doba do daleko u doba careva, dokaz, kako je dugo bilo naseljeno Debelo brdo.“

Vaclav Radimsky, 1896a.

110–112 : „Покушаним прекопавањем украј врата ограде око млина за шљунак нађено је наслагано опеке на више него 30 *cm* дебљине, која је махом састојала од препеченог шупљег цријепа. Тај цријеп није могао бити употребљаван за покривање каког здања, јер су сви комади врло искривљени, те су то очевидно исквaрени комади, набачени из једне циглане. То се потврђује и тиме, што међу тим жљебастим цријепом није нађен ни један жмурњак. Римски су се кровови наиме тако покривали, да би се преко жљебова по двају жмурњака, који су били један до другога, полагао шупљи цријеп, па се за то при римским здањима те двије врсте цријепа вазда налазе измијешане. Други разлог, који ме је навео те мислим, да је на реченом мјесту била римска циглана, тај је, да ни на којој од расутих зидних цигала није било ни трага лијепу или кречу. Да ли се је у тој циглани пекла цигла за римску насеобину на врелу близих Илица, како то бива та данашње купке Илице, не може се дакако у то тврдо рећи, али је вјеројатно. Свакако су већ и у римско доба стајале зграде на западном крају данашњег Сарајева, јер сам ја у земљи, избаченој при копању подрума зграда мировинске закладе, уз десну обалу Миљацке, близу Али-пашине џамије, у мрком, наплављеном слоју, а у дубини од 1 *m* по прилици нашао комадић зидног лијепа с

карактеристичном помпејанском бојом, који је очевидно сплављен с бријега, који се сјеверно отуда уздиже. Надаље су сјевероисточно од тог мјеста уз лијеву обалу потока Кошеве у Деребојској улици при градњи куће господина архитекта Паржика нађени комади римских жмурњака. То је потоње мјесто у долини реченог потока, доста подалеко од глинастих брежуљака на десној обали потока, тако да се овђе мора назријевати не циглана, него останци неко здања. При ископавању подрума за речену зграду мировинске закладе близу Али-пашине џамије нађени су надаље године 1891. останци римске зграде, подигнуте од цигле, на које нам је по својој пријазности свратио пажњу господин грађевни савјетник Келнер. Тај је подрум био ископан у мрком, пепелом врло измијешаном наплављеном слоју до близу два метра дубоко, при чему је на дну подрума ископан у *слици 3*. с оријентирањем на сјевер приказани темељ једне пећи. Очувани грађевни останак био је источно-западно још 2•4 *m* дуг и сјеверо-јужно 2•2 *m* широк. Састојао је од темеља, високог 36 *cm*, кроз који су од источне стране ишла два, готово троугласта паралелна уздужна канала. Али ти канали нијесу пролазили скроз, него су се зауставили код ступа *b*. По ширини ишла су кроз тај темељни зид три пропречна канала *c, c1* и *c2*, који у на сјеверној а испрва без сумње и на јужној страни били затворени. Западни од овиһ попречних канала, ц, бијаше 25 *cm* широк, оба остала бијаху сваки широк по 10 *cm*. Западни дио темеља био је преложен са два реда цигле, исто тако била су над попречним каналом ц четири плочасте опеке, свака по 42 *cm* дуга, 28 *cm* широка и 9 *cm* дебела, него обје спољашње бијаху поломљене.

Слика 3

Насред своје дужине имала су та четири кровна цријепа на свакој страни по један изрез у виду половице шестерокута, тако да би између свака два цријепа, кад би се раставили, остала по једна шестероугла празнина од 7 *cm*, премјер *e*, која је празнина с попречним каналом *c*, и по овом *e* уздужним каналима *a* комуницирала. Ваљда су негда цијели канал *c* и исто тако оба попречна канала *c1*

и *c2* били преложени сличним изрезаним опекама. Ако је тај назор истинит, онда бисмо речени грађевни останак могли сматрати темељем и тлом финије пећи, ваљда лончарске или сл. Уздужни канали *a* и *a1*, били би онда огњевни канали, који су вруче плинове приводили попречним каналима *c, c1* и *c2.* Из тих попречних канала узлазили би надаље плинови, подједнако поврх цијеле површине раздијељени, кроз отворе *e* у праву, преложеним циглама затворену пећ, која је ваљда изнад њих била. Сврси подједнако раздијељене вручине из пећи одговарало би и то, што је задњи канал ц шири, него оба предња *c1* и *c2*, јер су плинови у први ипак већ охладњели улазили. За преостатак цигларске пећи не бих ја цијелу ту уредбу, и не гледећи на њену заплетеност, већ за то држао, што пресјек обају огријевних канала *a* и *a1*, заједно једва да има 0•1 квадратног метра, те су они могли ваљати само за малу пећ. На сваки пак начин биће да је та пећ служила каквој иловастој индустрији, јер сам на зиду спрам земље, избачене из подрума јасно видио пресјек више хрпа обрађене иловаче, којима су се контуре при њиховој отворено жутој масти јасно истицале из наплављеног изнад њих гаравог културног слоја. На крају нарочито још напомињем, да је у избаченој при копању подрума земљи око тога грађевног останка била множина фрагмената римске опеке, али никада знака не бијаше, из којег би се могло извести, да је ту негђе у близини била каква зграда.„

Ćiro Truhelka, 1902.

31: „Gleichzeitig mit dieser Ansiedlung bestand im eigenwehen Weichbilde des heutigen Sarajevo's an den Ausläufern des Trebević bei Zlatište, Sobunar und am Debelo brdo eine zweite Ansiedlung, die jene von Butmir um viel mehr als ein Jahrtausend überdauerte, denn wir finden hier auch die nachfolgenden Perioden der Bronze-, der Eisen- und der römischen Zeit bis in die spätesten Perioden ihres Yen alles vertreten. Die Höhen dieser Ansiedlung waren durch Steinwälle befestigt und die Römer erbauten auf der Kuppe des Debelo brdo ein Castell.“

Vejsil Ćurčić 1908.

364–365: „Jedan dio pučanstva butmirskog pošao je možda u neposrednu okolicu sarajevsku, što najbolje razabiremo po analogijama izmegju butmirskih nalaza i onih sa utvrgjenih mjesta kraj Sarajeva, na koje ćemo u toku ove radnje upozoriti. Otkriće prehistoričkih naseobina oko Sarajeva ima se zahvaliti noćnim kopačima blaga, te je tako pred nekoliko godina otkrito selište kod Sarajeva na Zlatištu. Drugo nalazište, koje je možda pripadalo istoj naseobini našlo se malo kasnije na sjevernom obronku Trebevića iznad pašnjaka Sobunara, a treće opet u neposrednoj blizini na Debelom brdu. Sva su tri mjesta bila u savezu jedno s drugim. Sobunar[266] prozvan po jednom tamo nalazećem se bunaru, omegjašen je na južnoj strani nizom okomitih litica, pod kojima je

[266] So-bunar je turska riječ i dolazi od souk (hladan) i bunar, a ne kako bi mnogi tumačili od so-bunar. (Fusnota je iz originalnog teksta V. Ćurčića).

čovjek mogao naći zakloništa pred neprijateljem, a još više pred hrgjavim vremenom. Dakako da se cijela prvobitna situacija jako promijenila uslijed kršenja stijena, te je cijelo ovo mjesto zasuto. Upravo ispod ovih okomitih stijena nalaze se tragovi prehistoričkog selišta, ali kako se čini, nije bilo nasipom utvrgjeno. Desno od spomenutih litica, kojima je podnožje posuto grohotom kršja, vodi hrgjavi puteljak na malu ravnicu, a nju nadvisuje na južnoj strani strmim obroncima brežuljak Zlatište (768 m), kome se povor zapadno i jugo-zapadno prema dolini Lukavice spušta slabo nagetom ravnicom. Ova je ploština naprama rečenim smjerovima u polukrugu opasana nasipom, koji je još u najstarije mlagje kameno doba podignut, te s ovih strana štiti ovaj plateau, dok je na sjevernoj i istočnoj strani zaštićen prirodnim branama, nizom strmih stijena. I ovdje su nagjeni ostaci selišta iz svih prehistoričkih epoha. Debelo brdo je TAG m visoka glavica sjeverozapadno od Zlatišta, te se strmo obara prama dolini Miljacke i Zlatištu. Ploština na vrhu glavice zaprema duguljasti od prilike 110 *m* dugi i 35 *m* široki prostor. Na zapadu i sjeverozapadu je nasip podvostručen, djelomice da štiti ulaz. djelomice za pojačanje utvrde na lahko pristupačnoj strani. Od ove velike ploštine odvaja se istočno jedan manji zaravanak, pravi vrh glavice, 13·5 *m* širok i 20 *m* dugačak, te je ogragjen posebnim nasipom, a na izvanjskoj strani opkoljen strmim klisurama. Bez sumnje bile su -— kako je već i Fiala naglasio — ove tri naseobine u megjusobnom odnošaju. U mirnim vremenima jedva da su nastanjeni bili Debelo brdo i Zlatište, a stalna naselja bila su ispod stijena pod Zlatištem a u većem broju još na Sobunaru. Ovdje je bilo vođe i zaklona od vjetra i vremena, odavle se udobno i lahko silazilo u dolinu. U neprijateljskoj pogibli nalazio bi na Debelom brdu manji, a na Zlatištu veći broj bjegunaca zaklonište. Na Zlatištu zaklonili bi u takom slučaju stada i čeljad, koja nije bila sposobna da se bori, dočim bi se oružju sposobna momčad zaklonila na Debelom brdu, gdje je imala pred očima svoje naselje na Sobunaru te ga je mogla braniti svojim strjelicama, a ujedno za vremena zapriječiti, da se neprijatelj popne na Zlatište. Sva ova nalazišta sižu djelomice u mlagje kameno doba, pod njen konac i traju kroz sve prehistoričke epohe bez prestanka do u rimsko doba pa i dalje. Burna vremena pod kraj mlagjeg kamenog doba, koja su bila povodom da se do sada mirno stanovništvo povlači u brda, nisu prestala ni u slijedećoj, broneanoj perijodi, kako se razabire iz nalaza. Broj gradina se povećava za mnogo, te od sada opasuje dolinu Miljacke niz suhozidnih gradina. Osobito eksponirane tačke predgorja odabirale se za utvrde, jer se moglo sa njih na daleko viditi, a osobito se polagala važnost na to, da se uvale dobro čuvaju, da se ne bi neprijatelj kroz nje došuljao i iznenada navalio na stanovnike u dolini Miljacke. Isto se tako pazilo i na okolišne obronke.“.

Dimitrije Sergejevski, 1941.

15-18 : „Na tlu sadašnjeg Sarajeva u antično doba nije bilo naseobine gradskog tipa. Ipak u zapadnom dijelu grada bilo je nađeno dosta rimskih ostataka: pojedinih zgrada (među njima dvije ciglane), grobova i raznih sitnih nalaza. Ali nijedan rimski natpis nije bio nađen. 1940. godina dala nam je njih dva. **Br. 1.** Slika 1. U kolovozu 1940. godine počelo se sa rušenjem jedne od najstarijih džamija u Sarajevu, Kemaludinove džamije u Ferhadiji ulici u centru grada. Bilo je takođe prekopano groblje uz džamiju i porušena

zgrada na groblju, pod kojom su se našli starinski muslimanski grobovi. Baš na mjestu ove zgrade, a u dubini od dva i po metra bio je otkopan jedan odlomak stupa sa bazom (u jednom komadu). Materijal je muljika (laporac). Otraga je stup otucan. Stup je visok 0•49 m, od toga na bazu otpada 0•25. Sada se čuva u Carevoj džamiji. Uz ovaj spomenik nije se našlo nikakvih antičkih objekata, niti išta, zbog čega bi se moglo slutiti da je na ovom mjestu postojala jedna antička zgrada. Prema tome naš je spomenik bio donesen (kao građevinski materijal) sa drugog mjesta. I nećemo pogriješiti, ako pretpostavimo da su ga donijeli sa Sarajevskog polja iz Blažuja ili sa Ilidže, gdje se nalaze ostatci većih rimskih naseobina, od kojih je jedna bila res publica Aquae S... To odgovara i tradiciji, prema kojoj je za velike gradnje starog Sarajeva kameni materijal bio uzet iz starih ruševina u spomenutom kraju. Na stupu je urezan natpis, koji je pokrivao najmanje polovinu površine (perimetra) stupa. Ali na našem je odlomku sačuvano samo šest zadnjih redaka, od kojih je donji urezan u bazu. Propao je početak natpisa i desni njegov dio, dok je lijevi kraj (početak redaka) sačuvan. Pada u oči, da natpisu nedostaje vrlo mnogo, i to ne samo početak, nego i u sačuvanim retcima, jer je u sadašnjem stanju veza po sadržaju između pojedinih redaka slaba. Poteškoća je u tome da na stupu kao da ima premalo slobodnog mjesta, da se na njemu smjesti onaj dio redaka koji nedostaje...Sadržaj je natpisa slabo razumljiv prema onome, što je sačuvano. Jedino što možemo pretpostaviti, da se natpis odnosi na municipalni život općine. Oblik slova upućuje nas u III. vijek... **Broj 2.** (S1. 2.). Drugi spomenik, koji se našao uzidan u temelje Kemaludinove džamije, je jedna kocka od bijelog krečnjaka. Strane su i pozadina prazne, ali su izrađene. Na gornjoj površini četverouglasto udubljenje 0·11*m* dugačko, 0·05 *m* široko i 0·08 duboko. Na prednjoj su strani jedva vidijivi tragovi oklesanoga profilisanog okvira (i bordire?) 0·16 širine. Doljnji dio je odbijen, prednja strana oplakana vodom....Sa kojeg rimskog groblja je donesen taj spomenik, mi razumije se ne znamo.“

Dimitrije Sergejevski, 1947.

13 – 16 : „Za svakoga je Sarajliju interesantna istorija njegovog »šehera«, ali razvitak i sudbina Sarajeva poznati su nam manje-više samo iz turskog doba. Što je bilo prije turskog osvojenja, nama je gotovo nepoznato. Pisanih izvora nema ni za antičko doba, ni za srednji vijek, taiko da smo upućeni isključivo na arheološki materijal. Ali ni u Sarajevu ni na Sarajevskom Polju, osim dva relativno mala izuzetka nisu vršena iskopavanja. [267] Ostaju samo slučajni nalazi, koji zbog toga ,imaju za nas vrlo važan značaj. Kad se za vrijeme austrijske okupatorske vladavine izgradivalo Sarajevo, kako izgleda, nije se puno vodilo računa o sitnim, a možda i krupnijim nalazima.“ U ovome članku opisali smo sve nalaze iz antičkog doba, koji još nisu objelodanjeni, a nešto i iz srednjeg vijeka. Ali tu nastaju poteškoće: mnogi od tih nalaza, upravo kameni spomenici, nađeni su bili u sekundarnom položaju. Također je bilo na jednom te istom mjestu (groblje »Vasiljeva Bašča«) nalaza i iz antičkog doba i iz srednjeg vijeka. Sve ove okolnosti potakle su me, da u ovome članku opišem ne samo antičke starine nego i

[267] Dimitrije Sergejevski misli na arheološka iskopavanja obavljana na Debelom brdu i Ilidži.

one sredovjekovne, koje su na taj ili drugi način vezane za antiku; da u ovome članku opišem ne samo ono, što je bilo nađeno u samom Sarajevu. nego i ono, što se našlo na Sarajevskom Polju. Članak nosi prema svemu tome fragmentarni karakter. Ipak držim da je od interesa opisati i te sitnice, da bi se kasnije, kad se količina nalaza poveća, moglo na osnovu ovog materijala doći i do važnijilt zaključaka. Naša je zadaća prikupiti a opisati materijal, da bismo mogli stvoriti sebi što pravilniju sliku kulturnog života na Sarajevskorn Polju u antičko doba. Već je pokojni direktor Zemaljskog muzeja Skarić u svojoj knjizi »Sarajevo i njegova okolica« sumirao podatke iz antičkog doba, ali danas se je količina nađenog a neizdatog materijala znatno povećala; on zahtijeva novi opis.....**Groblje »Vasiljeva Bašča.** Ovo starinsko groblje leži na periferiji Sarajeva između tvornice duhana oficirskih paviljona i obuhvata prostor od 18.000 kv. m. Sa sjevera je ono omeđeno Vojvode Putnika ulicom, koja vodi iz grada prema kolodvoru, sa istočne strane Vrbanjom ulicom; prema jugu ima nekoliko privatnih kuća duž Istarske ulice, dok sa zapada (prema Muzeju) leži uz groblje prazan prostor, koji se iskorišćavao kao vojni drvljanik. Kako izgleda, te dvije ulice postoje još od davnine: za Vojvode Putnika ulicu mi pretpostavljamo, da je taj pravac postojao još u rimsko doba (cesta Narona—Drina). Sve govori i za starinsko porijeklo Vrbanje ulice; tako i prijelaz preko Miljacke (Vrbanja-most) mora da postoji od davnine. Ostaci turskog mosta i sada se vide u koritu rijeke. Tu, na mjestu sadašnje tvornice duhana, izvršavale bi se u tursko doba smrtne osude. Miljacka u to doba nije regulisana i imala je šire korito; pjeskoviti sprudovi hvatali su daleko prema sjeveru, gdje sad stoje oficirski paviljoni i Muzej. Duž tih dviju ulica (Vojvode Putnika i Vrbanje), bolje reći duž putova, koji su tuda išli, bio je za vrijeme austrijske okupacije naen stanoviti broj rimskih grobova (v. stranu 16). Groblje »Vasiljeva Bašča« ide, dakle, u i isti kompleks, u koji ulaze, spomenuti rimski grobovi.* Ovo groblje je jedno od najstarijih u Sarajevu.[268]) Prema tradiciji sarajevska pravoslavna crkvena opština kupila je ovdje, otprilike prije 250 ili više godina, za svoje groblje neku »Vasiljevu Bašču«. Na ovom je mjestu nesumnjivo već i tada postojalo napušteno starinsko groblje, t. j. vidljivi ostaci (stećci) njegovi. Zatim tradicija govori da se 1727 godine, kad se gradila tvrđava (»stari grad«) u Sarajevu, bili upotrebljeni u tu svrhu i nadgrobni spomenici sa ovog groblja.[269]) Poslije su franjevci sagradili na groblju malu kapelicu, čije su ruševine stajale još prije desetak godina. Kako vidirno, groblje je služilo za pokopavanje mrtvih obadviju konfesija. Godine 1888 austrijske su vlasti ukinule ovo groblje. Od 1882 do 1939 godine ležalo je groblje bez upotrebe i iskorišćavalo se samo kao sjenokos. Nakon dugogodišnje sudske rasprave, po kojoj je srpsko-pravoslavnoj crkvenoj opštini pripalo groblja, a jedna trećina katoličkoj crkvi, pravoslavna je opština otkupila onu trećinu; 1939 godine odlučila je crkvena opština da groblje nakon ekshumacije bude upotrebljeno za druge svrhe. U junu mjesecu te godine otpočeo je rad na ekshumaciji, koji je trajao sa jednim velikim prekidom duboko u

[268] Podatke o tome saopštili su mi profesor H. Kreševljaković i odličan poznavalac sarajevskih starina Muhamed Bravo. Obadva drže tradiciju, koju ja ovdje iznosim, potpuno vjerodostojnom; zaista, ona se ni u čemu ne kosi sa nalazima i ostalim faktima. (Fusnota je iz originalnog teksta D. Sergejevskog).

[269] Profesor H. Kreševljaković se sjeća, kako je on, kao dječak, obilazeći gradski bedem, nailazio na uzidane turske nišane. Prema tome drži za potpuno vjerovatno, da bi mogli da budu uzidani i hrišćanski spomenici, tim više što sam i ja našao ostataka krstova u bedemu. Isto tako i u Žutu tabiju, visoko na uglovima uzidano je, nekoliko stećaka sa reljefima. (Fusnota je iz originalnog teksta D. Sergejevskog).

jesen. Prekopana je bila u dubinu od 1.30 gotovo sva površina groblja. Ostala je neprekopana samo uska traka zemlje duž Vrbanje ulice. Prekopavanje se vršilo brzim tempom, pošto je vršeno u akordu i pošto je katkad bilo uposleno do 200 radnika. Ovaj je brzi tempo rada onemogučavao tačno bilježenje svih arheoloških momenata; ipak se nadam, da usprkos takvih okolnosti, krupnije stvari nisu izbjegle pažnji onih koji su nadgledali. Kod prekopavanja groblja stalno je prisustvovao direktor Zemaljskog muzeja u penziji, sada pokojni VI. Skarić, koji je uzeo na se registraciju i opis nadgrobnih spomenika ovog groblja. Najinteresantniji od tih spomenika, koji potječu iz XVIII i XIX vijeka, bili su iz toga uzidani u novu kapelu na starom pravoslavnom groblju, s natpisima prema vani. U julu i avgustu 1943 godine bilo je izvršeno pokusno iskopavanje na prostoru duž Vrbanje ulice, koje je dalo potpuno negativne rezultate; slične rezultate dao je i pokus kopanja u sjevernorn dijelu groblja. Tu se kopalo u dubinu do zemlje-mrtvice (netaknute), ali se nije našlo nikakvih starih netaknutih grobova. -- Našlo se nekoliko grobova iz novijeg doba, a ostala je zemlja bila ispreturana i pomiješana sa ostacima ljudskih kostiju i odlomcima rimske cigle. Ovo je iskopavanje vodio kustos muzeja D-r Korošec. Prostor duž Vrbanje ulice bio je potpuno prazan, što potvrđuje gore iznesenu pretpostavku, da je put duž Vrbanje ulice vrlo starog porijekla. Kad se 1939 godine pristupilo radu na groblju, iz zemlje je virio relativno mali broj spomenika; tokom rada se ispostavilo, da opšti broj tih spomenika doseže nekoliko stotina komada. To su većim dijelom spomenici naročite vrste (nisu to krstovi); nekoliko sličnih komada može se vidjeti i sada na starom pravoslavnom groblju. Oni su u velikom broju zauzimali sredinu groblja od južnog njegova kraja do sjevernog. U zapadnom kraju groblja nalazili su se mali krstići. Taj dio groblja, kako izgleda, počeo je da se upotrebljava kao groblje samo u drugoj polovici XIX vijeka; starijih grobova uopće tu nije bilo nađeno. Duž Vojvode Putnika ulice ostao je uski prostor, do 6 m širine, na kojem se nije našlo spomenika, ali u zemlji je bilo puno grobova i kosti. Čini se da je taj dio za vrijeme austrijske okupacije bio očiščen od spomenika, a zemljište planirano. Od nadgrobnih spomenika najstariji nađeni komad bio je mali spomenik u obliku običnog »stećka«. Dva druga najstarija spomenika bila su iz XVII stoljeća (sada u muzejskoj bašči). U zemlji se našla i dva stara kamena sarkofaga iz srednjeg vijeka. Starijih (prehistorijskih, antičkih, staro-slovenskih) grobova ili nadgrobnih spomenika nije se našlo nikako. Ipak mi držimo da je groblje moglo biti vrlo staro, i to ne samo iz rimskog nego i iz predrimskog doba. Količina ljudskih kostiju, slabo očuvanih, je ogromna. Taj fakat tumači nam zašto se nije moglo naći starijih grobova: groblje je bilo u živoj upotrebi mnogo stotina godina. U sredini groblja nalazilo se neznatno uzvišenje. Nade, koje smo na to mjesto polagali, nisu se ispunile. Našli su se tragovi rimske zgrade: sitni fragmenti opeka, pojedine kocke mozaika, ali nijednog većeg odlomka ili ostatka, ili ostatka temelja. Zemlja je i tu bila sva ispreturana i puna ljudskih kostiju: rimska ruševina bila je davno uništena i mjesto je dugo služilo za pokopavanje. U gornjem sloju zemlje bili su noviji grobovi jedan do drugog. Prema jugo-istoku od ovog mjesta, bliže Vrbanji ulici, radnici su se namjerili na ostatke zida od lomljenog kamena, dugog do 10 m a debelog 0.70 m, sa malterom. U njemu je bilo krupnih komada rimske opeke. O vremenu gradnje toga zida ne možemo ništa reći, jer nije imao u sebi ništa karakteristično. Isto tako nije se vidjelo, u koju

svrhu je bio građen; nije bilo nađeno ni poprečnih zidova, ni poda ili kaldrme; kao da je služio kao jača ograda ili slično. Naokolo je u zemlji ležalo dosta odlomaka rimskog crijepa, opeka, fragmenta tubulusa. Morala je i tu stajati rimska zgrada. Tu su nađena i tri odlomka clijepa sa žigom »CONSTA ...« (naši brojevi 4, 5, 6). Mislim ipak, da je spomenuti zid kasnijeg porijekla. U sjevernom dijelu groblja našlo se ostataka rimske zgrade u nešto boljem stanju. Koncem radne sezone naišli su radnici na dva ostatka zida i na dva komada mozaičnog poda in situ. Zidovi su bili slabe grade od lomljenog kamenja i maltera, betonski pod samo 15 cm debljine, isto slabe izrade. Na jednorn rnjestu pod je bio sačuvan u dužini 1.80 m, ali nije dotakao ni jednog ostatka zida, dok širina sačuvanog komada poda iznosi u najširem mjestu 0.60 m. Na njemu je bilo mjestimično i slabo sačuvanih ostataka mozaika. Na drugom mjestu blizu zida bio je sačuvan komad mozaičkog poda u dužini 4.22 m, a u najvećoj širini 2.09 m (v. sliku 8). Na protivnoj strani nije bilo nađeno ostataka zida, ali sudeći po crtežu mozaika morala je to da bude jedna dugačka uska prostorija, čija je širina iznosila svega 2.25 m. Sastaviti plan dotične zgrade nije se moglo ni djelomično, jer su ostaci, osim spomenutog komada poda, bili posve neznatni. Zemlja na čitavom prostoru oko tih ostataka bila je ispreturana i puna odlomaka rimske opeke, crijepa, tubulusa, ljudskih kostiju. I ispod samog mozaičkog poda bilo je nađeno ljudskih kostiju (bez dodataka), što nam dopušta pretpostavku, da je i u rimsko doba bilo tu groblje. Između nađenih odlomaka rimskog crijepa tri su odlomka nosili ostatke žiga »NIMIXAM« (v. slike 4 i 5). Također su bile nađene dvije male opeke sa poda (inv. broj 340). Sredinom novembra 1939 g. prekopavao se sa istočne strane uski prostor duž Vrbanje ulice. Tamo je bilo nađeno srazmjerno malo grobova (novijeg datuma), zato pak bilo je nađeno na dubini cca 1.00 dva kamena sarkofaga (v. br. 13, 14, 15). Ovdje je bio nađen i mali nadgrobni spomenik u obliku stećka. Tokom rata groblje je bilo pretvoreno u bašču. Prilikom bombardiranja u aprilu 1941 godine avionska bomba velikog kalibra pala je u istočni dio groblja i iskopala ogroman lijevak. Isto se dogodilo i 1944 godine (u centru groblja). Ništa zanimljivo nije se moglo tom prilikom ustanoviti. Bomba manjih dimenzija pala je 1944 godine na obočinu Vojvode Putnika ulice: na dubini cca 1.00 otvorili su se ostaci zida sa slabim malterom bez ičeg karakterističnog. Rupa je bila odmah zatrpana. Kod obrađivanja bašča 1943 i slijedećih godina nije bilo nađeno ništa zanimijivo, osim malog skupa mađarskog novca iz XVII vijeka u zapadnom dijelu groblja.“

18–23 (Pojedini nalazi sa lokaliteta Vasiljeva Bašča) :“**Građevinski materijal.** Kako smo rekli, na groblju je nađeno puno sitnih odlomaka od opeka i drugog građevnog materijala. Nažalost, osim nekoliko komada vrlo sitne cigle (za popločavanje?) nije se našao nijedan komad cigle ne samo čitav, nego makar takav, pomoću koga bismo mogli uspostaviti tačne dimenzije pojedinih komada. Možemo samo konstatovati ovo 1) **Opeka za pod** nađeno je bilo samo debljine 0,06; 2) **opeka od suspenzura** (praznog prostora pod podom) okruglih nije bilo konstatovano, nego samo četvrtastih, promjerom vjerovatno debljine cca 0.055); 3) nekoliko komada cigle grube vrste, debijine 0.04--0.046; 4) **tubulusi** (šuplja cigla) sa četvrtastim prozorčićem; 5) čitavih **tegula** (crijep plosnat) nije se našlo, ali možemo konstatovati širinu od 0.345 sa debljinom od 0.022,

0.025, 0.03, 0. 035, 0.038. Zemlja je kod svih ovih izrađevina uvijek ista; izrada je dobra. Na tegulama su nađeni i žigovi, što je za tegule u unutrašnjosti Bosne dosta rijetka pojava. Nađeni su odlomci sa ovim žigovima: 4) Odlomak crijepa vel. 0.11x0.09, debljine 0.038; visina žiga 0.032, vis. slova l.011; sačuvan je početak žiga CON... ostalo je odlomljeno; slova su vrlo slabo ispupčena, jedva vidljiva (v. slika 2).

Sl. 2-Odlomak tegule “CON”

Na odlomku ima tragova maltera. Inv. br. 338. 5) Odlomak crijepa, vel. 0.22 0.25, debljine cca 0.33. Od žiga, koji je visok 0.03, sačuvana su samo dva slova, drugo i treće od početka:.... ON.... Kaluf je različan od onog kod prethodnog broja. Slova su slabo ispupčena. Inv. broj 362. 6) Odlomak crijepa (slika 3) veličine 0.23 X 0.26; sačuvan je početak žiga, koji je visok 0.028; žig je odlomljen s desne strane. Slova su visoka 0.014 i tako slabo ispupčena da su jedva dva vidljiva; čitanje je ipak sigurno. Okvir natpisnog polja veoma je karakterističan. čita se »CONSTA ...«

Sl. 3 – Odlomak tegule “CONSTA”

Kaluf žiga apsolutno je isti kao kod prethodnog- primjerka. lnv. broj 337. U svoje doba (prije 1899 g.) našao je kustos muzeja Radimski na lijevoj obali Miljacke, u željezničkom prosjeku, blizu našega groblja velike količine razbijena rimskog crijepa i škarta. Tamo je našao i dva odlomka sa žigovima. Slova su bila, kao i na našim primjercima, vrlo slabo ispupčena, jedva čitljiva. C. Patsch izdao je ta dva odlomka sa crtanim slikama[270]). Na jednom odlomku pročitao je nesigurno CONAT... (uspoređujući sa žigom u Minhenu »CONATIV«). Na drugom su se odlomku vidjeli ostaci početnih slova CO..... Nema sumnje, mi imamo posla ne samo sa istim žigom, nego, šta više, i sa istim kalufima. Zaista naš inv. broj 338 (slika 2) podudara se sa odlomkom Patsch-eve slike 1 (Fig. 29), dok naši brojevi 337 i 362, koji imaju vrlo karakterističan okvir, podudaraju se sa Patsch-evom slikom 2 (Fig. 30). Tako isto vrlo je karakteristično i neznatno izbočenje slova u obadva slučaja. Ovo zadnje tumači, zašto je Patsch namjesto »S« pročitao (sa nesigurnošću) »A«. Mislim prema tome, da je naše čitanje »CONSTA ...« tačnije čitanja Patsch-eva tim više što je na crtežu kod Patscha A prikazano kao da ima jedan naročiti za koji bi se reklo, da ne odgovara klasičnom vremenu našim krajevima. Nažalost sami odlomci iz godine 1899 nisu sačuvani. U sjevernom dijelu groblja nađeni su komadi crijepa sa drugim žigom, a kako izgleda, i slabije izrade. 7) Dva odlomka od tegule, koji se spajaju. Širina je 0.345, visina još cca 0.38, debljina 0.25. Na gornjoj površini nalazi se žig sa ispupčenim slovima i ispupčenim okvirom. Žig je sačuvan tako, da je na jednom odlomku ostao gotovo čitav žig, na drugom, pak, samo manji dio zadnjeg slova i kraj okvira. Dužina je čitavog žiga 0.118, visina slova 0.013. čita se NIMIXAM, dakle okrenuto Maximin(us)[271]). Inv. broj 343. 8) Odlomak tegule od slične zemlje (slika 4).

Sl. 4- Odlomak tegule "NIMIXAM"

Odbijen sa sviju strana. Dimenzije su: 0.09x0.08, dok debljina iznosi 0.025, dakle slično kao i kod prethodnog. Sačuvan je gotovo čitav žig NIMIXAM sa ispupčenim slovima i ispupčenim okvirom. Fali samo lijevi kraj okvira i polovica zadnjeg slova sa desnim krajem okvira. Inv. br. 358. Ne samo žig, nego kaluf je isti kao i kod prethodnog broja; dimenzije, oblik i osobine pojedinih slova ponavljaju se na obadva odlomka. Razlika

---

[270] Glasnik, VIII, 1896, str. 109 slike (crteži) 1 i 2. Wiss. Mitt. VI, str. 527, slika 29 i 30. (Fusnota je iz originalnog teksta D. Sergejevskog).

[271] To jest, majstor je urezao u kaluf žig tako, kako se piše i čita, a ne okrenuto kao u ogledalu. (Fusnota je iz originalnog teksta D. Sergejevskog).

(prividna) je samo to, što je kod broja 358 žig s 1ijeve strane bio nešto prignječen; zato su na tom mjestu slova ispala nešto plosnatija. Inače kod broja 358 slova su dijelimično pokrivena talogom od tvrde sige (sintera). Odlomak je nađen prilikom iskopavanja 1943 godine. 9) Odlomak tegule od crne ilovače, dobre izrade. Materijal je sličan materijalu ostalih tegula (slika 5).

Sl. 5- Odlomak tegule "NIM"

Veličina je 0.125x0.08, debljina 0.025. Sačuvan je početkom žiga sa ispupčenim slovima i Ispupčenim prostim okvirom. Visina slova iznosi cca 0.013. Čita se: NIM.... Karakter slova je isti kao i kod prethodnih brojeva (343, 358), ali je kaluf drugi. Naročito se to vidi na nešto tanjoj lijevoj hasti (crte) N i u tome, što je srednji dio M malo kraći nego kod obadva prethodna broja. 10) Kao kuriozum možemo spomenuti odlomak tegule sa otiskom papka vrlo mlade životinje: papak dug je svega 0.018. Od imbreksa t. j. oluka, koji su pokrivali šavove između dvije susjedne tegule, nađeno jte više odlomaka, nijedan veći. Takova je stvar i sa tubulusima (šupljom ciglom). Pojava ovih žigova u Sarajevu dosta je interesantan fakat. Dok su mnogobrojne ciglane u Italiji obično stavljale na svoju robu žigove, u provinciji taj običaj nije bio naročito odomaćen. U provinciji isu česti samo žigovi vojničkih ciglana. Kod nas u Bosni žigovi na tegulama i na ostalim izrađevinama iz zemlje česti su samo u zapadnim krajevima. Ali, ainalizrajući te žigove, mi u većini slučajeva nalazimo ili žigove dobro nam poznatih ciglana iz sjevernih dijelova Jadranskog Mora (oko Trsta i st. d.) ili žigove vojničkin ciglana. Slabije su zastupljene tvornice, koje su ležale u okolici Salone. U Stocu, oko Mostara i u Brotnju (desna obala Neretve), t. j. na donjoj Neretvi, koja je tada u donjem toku bila plovna, nađeno je nekoliko tegula sa žigovima, koji su inače nepoznati: M(arci) VIB[i] C.... CAI LI, IVNI:.... ENAE, NE u Ligaturi, SVPER. Ne možemo utvrditi da li su to bile lokalne tvornice, ili roba uvezena morem, kao što su one poznate »PANSIANA«, »SOLONAS« i t. d. Dovoz crijepa morem na donji tok Neretve bio je u antičko doba najobičnija pojava, zato i ne možemo odredliti porijeklo ove robe. Samo za veliku ciglu iz Stoca sa žigom »SERVILIA« Patsch misli, da je ona proizvod lokalne ciglane. U sjeverozapadnim krajevima Bosne pojavljuju se ili tvrtke iz sadašnje Daimacije, t. j. dovezena roba, kao onaj ERACLIS iz Bugar-grada ili tegule sa žigom

SIS iz sisačkih ciglana, dovezene Unom.[272]) U centralnoj i istočnoj Bosni, a i u zapadnoj, kao na pr. na Livanjskom Polju, na Glamočkom, u Jajcu i njegovoj okolini i.t. d., tegule, koje se često nađu u velikim količinama, redovno ne nose nikakva žiga.[273]) Na taj način nalaz tegula sa žigom na groblju u Sarajevu pretstavlja za nas dosta zanimljiv fakat. Svakako, ova roba nije dovezena izdaleka, i uzevši u obzir nalaze Radimskog, mi držimo da se je ciglana nalazila u neposrednoj blizini groblja, a na teritoriji sadašnjeg Sarajeva. Mi datiramo naše tegule u treći vijek: i to oblik slova CONSTA kao da je stariji od onog NIMIXAM. O kapacitetu ciglane nećemo praviti nikakvih zaključaka. 11) Interesantan je nalaz komada cigle sa našaranim na njemu krstom. Nađen je 1943. godine u sjevernom dijelu groblja, inv. br. 360 (v. sl. 6).

Sl. 6 – Odlomak cigle sa krstom

To je jedan komad cigle, obijen sa sviju strana i otraga. Dimenzije su 0.10x0.08, debljina je veća od 0.04. Materijal je crvena zemlja, izrada je slabija nego kod prije opisanih crijepova. Na cigli je nepažIjivo (na suhoj već cigli) našaran krst. Njegov je oblik karakterističan, sa širim, u obliku trapeza, krajevima hasta (krakova). Dva kraja hasta (krakova) sačtivana su, dva su odlomljena. Svaka se hasta sastoji od dvije paralelne crte u razmaku cca 0.05, koje su unutar spojene kosim crtama bez naročita reda. Taj oblik krsta sa oštrim krajevima dobro nam je poznat i mi ga vidimo u svim crkvama počevši od IV stoljeća i dalje u toku nekoliko vijekova. Tako ovaj odlomak, zajedno sa paricom Justina, koja se našla na istome groblju i paricom Justinijama, koja se našla u refugiumu na Debelom Brdu i sa dolje opisanim Fončičem (str. 39), svjedoci života na ovome mjestu tokom seobe naroda."

[272] U Plevljima u Sandžaku nama je po žigovima poznato nekoliko ciglana. (Fusnota je iz originalnog teksta D. Sergejevskog).

[273] Često, gotovo redovno, vidimo na tegulama neke crte, napravljene, kako izgleda, pomoću prstiju-znakove pojedinih majstora. (Fusnota je iz originalnog teksta D. Sergejevskog).

29–33: „**II Antički arhitektonski komadi.** Asboth u svojoj davno izdatoj, a dosta poznatoj knjizi »Bosnien und die Herzegovina (Wien, 1888)«, govoreći o antičkim spomenicima u Sarajevu, između ostalog je rekao: »Der mächtige Säulenkopf, der im Hofe der Begova-Džamija zu sehen ist, dürfte wohl während ihres Baues von seinem ursprünglichen Platze hierher gelangt sein.« Pročitavši jednom te retke počeo sam da tražim taj kapitel. Ali ga u dvorištu Begove džamije nisam našao, niti je ikada stajao, prema izjavama poznavalaca sarajevskih starina. Tamo zaista stoji jedan veliki kapitel, ali on je orijentalnog oblika, i Asboth svakako nije mogao da pogriješi u tolikoj mjeri. Ova glavica orijentalnog oblika je, prema istim izjavama, izrađena iza 1697 godine, kada je Begova džamija jako nastradala od požara; ali nije bila upotrebljena i ostala je ležati pred džamijom. Mjesto toga našao sam u dvorištu jedne susjedne džamije — Ferhadije zaista jedan veliki antički kapitel. Vjerovatno je da je Asboth omaškom spomenuo Begovu džmiju namjesto Ferhadije. Prije nekoliko godina Vakufski odbor je ustupio taj kapitel Zemaljskom muzeju, gdje je on sada u lapidariju. 17) Kapitel (slika 13) je od bijelog krečnjaka i jako je nastradao: s jedne strane napuknuo, tako da mu je otpalo nekoliko komada; istaknuti dijelovi (volute, ćoškovi abaka, rozete) odbijeni su mu; sav je obijen, a i jako isplakan vodom. Sa kapitelom u jednom komadu izrađen je i astragal, kojim se obično završava stup. Dimenzije kapitela su ove: visina (bez astragala) iznosi 0.53, sa astragalom 0.68. Diagonale abaka u sadašnjem stanju iznose 0.94 i 0.96; neoštećene vjerovatno su iznosile cca 1.00. Gornja površina je ravna, a na njoj su u nepravilnim razmacima uklesana četiri četvorna udubljenja, ali tako, da nijedno ne dolazi u sredinu. Kapitel je korintskog oblika. Proporcije su klasične, t. j. dimenzije abaka, visina kapitela u klasičnim su odnosima prema diametru stupa. Kalatos je gotovo cilindričkog oblika; sabak, visok 0.08, sastoji se od jedne ploče, utegnute u sredini kao obično. Kalatos pod abakom završava se obručem (»listelom«). Rozete (»flos«) na abaku gotovo su sve odbijene, samo se na jednoj još naziru kao ostaci latica. Kapitel ima samo jedan red listova, osam na broju, niskih a širokih (visina cca širina cca 0.29), koji nisu poredani jedan do drugog, nego oni na ćoškovima ispod voluta (na diagonalama) djelomično prekrivaju ostala četiri Ali ovo prekrivanje toliko je neznatno i neupadljivo, da se našemu oku čini kao da leže u jednom redu. Listovi se sastoje od po četiri lapa sa svake strane i jednog na vrhu, a ti lapovi nisu puno izrasli iz lista. Listovi su mekani, mesnati, lapovi su obli, nema sitnih oštrih listića, nema dubokih žljebova sa oštrim rubovima, nego je površina lista samo talasasto savijena; srednja žila oštro iscrtana u reljefu i jako se proširuje prema dolje. Listovi su dosta debeli, ali su se priljubili uz i njihovi vrhovi, sada jako oštećeni, nisu se puno savili natrag. Sa heliksima se dogodila velika promjena: oni ne samo što su izgubili kaulise i svoja lišća, nego i unutarnju svoju polovicu. Ona vanjska počinje između dva lista i diže se u jakom luku; široka je u sredini 0.06 i nešto udubljena. Ispod voluta, koje su sve propale, nalazi se oštro rebro, koje se spušta prema vrhu lista. Sve je to ne samo jako otučeno, nego i jako oplakano vodom. Na jednom takvom rebru kao da se naziru tragovi lista, koji je pokrivao ta rebro, pripijajuči se uz njega. Ali jc vjerovatnije, da su to samo tragovi erozije. Ovo zadnje je vjerovatno, prisustvo jednog lista na ovom mjestu nije ni potrebno zbog veličine i jačine volute koja bi ga sakrivala, a ne bi ni bilo harmonično.

Nažalost nijedna voluta nije sačuvana; izgleda da su morale biti jake, odgovarajući jačini heliksa. Iza frontalnog lista diže se tanka stabljika prema rozeti.

Sl. 13-Kapitel IV v.

Rozete su morale biti jake, sudeći po ostacima jedne. Promatrajući naš kapitel kao cjelinu, vidimo da je on harmonično graden, da je znatno ujednostavnio pojedine dijelove, a u vezi s time i pojačao te dijelove; da je kapitel, izgubivši u nakićenosti (ornamentu), dobio na konstruktivnosti, iako se drži klasične šeme, t. j. zadržao najvažnije dijelove klasičnog kapitela, koji produžuju da vrše zadatak koji im je povjeren. Taj oblik kapitela lijepo ulazi u opšti tok razvitka korintskog kapitela u našim krajevirma u kasno-antičko doba, dajući u isto vrijeme svoj naročiti i rijetki oblik. Mi datiramo naš kapitel u IV stoljeće n. e. i to vjerovatno u njegovu drugu polovicu. Stup je morao imati pri vrhu u diametru oko 0.50 m. Kasnije je korintski kapitel u našim krajevima daleko otišao u istome pravcu razvitka, gubeći ornament i ostajući čisti konstruktivni oblik, originalan i lijep. Mislim na kapitele iz Gradine kod Srebrenice (Domavia)[274]) i iz Majdana kod Mrkonjić-Grada,[275]) koji, razvijajući se u istome pravcu, oponašaju cvjetnu čašicu sa četiri lista, jednostavnu a harmoničnu.[276]) Ovaj kapitel dokazuje, da je pred kraj antike bila negdje u Sarajevskom Polju, pretpostavljamo na Ilidži ili kod Blažuja, jedna velika a lijepa zgrada. Ovaj kapitel potaknuo me je potražim druge dijelove stupova. Tradicija veli da stupovi Begove džarnije potječu iz Blažuja. Begova džamija bila je sagrađena (dovršena) 1531 g. Ona ima četiri stupa. Sofe, t. j. prednji dio džamije nije otvoren sa strana, kao kod ostalih sarajevskih džamija, nego nju sa strana ograđuju dva zida. Izmedu njih su smještena ta četiri stupa. Dva srednja stupa su monoliti, dok se istočni i zapadni svaki sastoji iz dva

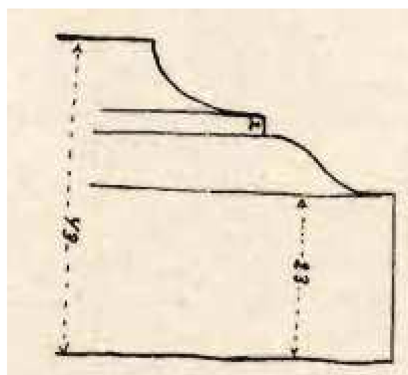
---

[274] Radimski, Wiss. Mitt. IV, 205, sl. 8. (Fusnota je iz originalnog teksta D. Sergejevskog).
[275] Radimski, Glasnik, V, 1893, str. 337, slika 6. Wiss. Mitt. III. 252. (Fusnota je iz originalnog teksta D. Sergejevskog).
[276] E. Dyggve, Recherches à Salone, II, p. 76, fig. 34, IV. (Fusnota je iz originalnog teksta D. Sergejevskog).

komada i stegnuti su u sredini širokim bakrenim kolutom. Sad su stupovi od vremena i atmosferalija, a možda i od prisustva bakra pocrnjeli, dok je njihov materijal bijeli krečnjak. Stupovi su okrugli (bez kanelira), površine je, gdje nije oštećena, gtatka. Mjesta, gdje se stablo stupa sastavlja sa kapitelom i sa bazom, pokrivena su širokim bakrenim prstenovima. Kapiteli su orijentalnog oblika i prema tradiciji, izrađeni su naročito za ovu džamiju. Baze ne pripadaju stupovima, nego sastavljaju jednu cjelinu sa odgovarajućim kamenom kvadrom stilobata. Dobar poznavalac sarajevskih starina, drug M. Bravo, upozorio me je da se visoki stilobat (podium) sofe sastoji od velikih kamenova i to raznih dimenzija i da su vjerovatno bili srednjevjekovni nadgrobni spomenici (stećci), koji su bili upotrebljeni kao gradevni materijal. Zaista, ovo kamenje je upadljivo po svojim dimenzijama i bitno se razlikuje od ostalog sokla džamije, koji je građen od kamenih kvadara obične veličine. Sami stupovi su visoki 4.90 (prema Truhelki, ja nisarn mjerio), na oko posve jednakog diametra kako gore tako i dolje. Perimetar njihov na visini od 1.50 iznosi (počevši od istočnog stupa) 2.10, 2.18, 2.14, 2.18, što odgovara diametru od 0.678 do 0.693. Diametar stupova dakle nikako ne odgovara diametru kapitela iz Ferhadije džamije. A i sami stupovi ne prave utiska antičkih stupova. Usput ćemo navesti podatke o ovim stupovima. Njihovim su se porijeklom zanimali ljudi već odavno..... Narodna tradicija, koju je zabilježio Truhelka[277]) govori da je ove stupove vuklo niz Lukavicu po sto pari volova. Ta dakle tradicija kao da se podudara sa izjavom Lašvanina. Opet je Kantamirija pisao početkom XIX vijeka da su ti stupovi sječeni u jednom majdanu pod Ozrenom. Sam Truhelka navodi sve te podatke, ali svoga mišljenja ne daje. Za nas nije važno iz kojeg majdana su ti stupovi. Kako smo rekli, oni ne prave utiska da su iz antičkog doba. 18) Vratimo se našoj temi. Pred Begovom džamijom, pored gore spomenutog orijentalnog kapitela stoji kao stepenica za ezan-taš komad stupa kojemu fali jedan segment. Material je bijeli krečnjak, druge vrste nego onaj na stupovima džamije. Kamen viri iz zemlje 0.36, a diametar je 0.65, dakle dosta manji od diametra stupova. Nastavio sam traganje za stupovima u Sarajevskom Polju. 19) U selu Osijeku kod mlina pok. Sime Njege na rječici Zujevini stoji ukopan komad, od stupa (od stabla). Prije on je stajao kao binjektaš pred kulom paše Babića, u Osijeku. On viri iz zemlje na cca 0.80; jako je obijen, tako da se diametar može ustanoviti samo približno između 0.60 i 0.61. Površina je ravna (bez kanelira); na gornjem je srezu četvrtasto udubljenje. Materijal je bijeli krečnjak. Po svome diametru taj kamen stupa mogao bi da odgovara kapitelu iz Ferhadije džamije, samo ako primimo, da je stup imao entazis (t. j. da je gore bio tanji nego dolje), što je inače bila redovna pojava. Čuo sam da je nekoć blizu Crkvine na koti 586 ležala velika baza od stupa; ali ovaj kamen nisam mogao naći. 20) Tokom maja mjeseca 1947 godine dogodio se u Sarajevu jedan na oko beznačajan nalaz. Kada je u vezi sa izgrađivanjem Sarajeva bila porušena Čijidžik-džamija iza Glavne pošte i otpočeto kopanje zemlje za temelje nove zgrade, naišli su radnici na zid sastavljen od kamenja velikih dimenzija. Prema tradiciji džamija i groblje oko nje bili su sa strane Miljacke osigurani jakim zidom za odbranu od poplava. U tome se, dakle, zidu našao velilci kameni blok od antičke građevine. Dimenzije su: 1.13x1.13, a debljina 0.43. Sa tri strane na tome je

[277] Glasnik, XXIV, 1912, str. 64. (Fusnota je iz originalnog teksta D. Sergejevskog).

bloku izrađen profil (v. sliku 14), dok je četvrta strana bez profila grubo otesana. Mi imamo posta sa profilisanim komadom od donjeg dijela klasične fasade.[278]) Tokom rimskog carstva, (a još više tokom Renesanse) takvi profilisani dijelovi često su sastavljali donji dio »anta« ili služili kao pjedestal stupovima; uopšte, kako smo rekli, mogli da sastavljaju donji dio cijele fasade. Ti dijelovi bi imali po dva profila — gornji i donji. Mi imamo, kako izgleda, posla sa donjim profilom, jer nijedna od plosnatih površina nije glatko izrađena. Kao primjer sličnih arhitektonskih dijelova možemo navesti u Solinu (Saloni) kod Splita podium antičkog hrama,[279]) U Pulju — hram Avgusta.[280]) Samo je profil u našem slučaju prostiji od spomenutih. Tako ovi komadi: kapitel u Ferhadiji, komad stupa kod mlina i komad u Begovoj džamiji i onaj kod Čejdžik-džamije mogu da budu ostaci velike antičke zgrade ili zgrada u rimskom municipiju.

Sl. 14-Profil"

Dimitrije Sergejevski, 1948a.

172–174: "**Br. 6,** Tab. III Sl. 1. Sredinom mjeseca oktobra 1947 godine, prilikom gradnje nove željezničke stanice u Sarajevu, našao se u zemlji spomenik u obliku kamenog medaljona. On se našao u zemlji potpuno usamljen, bez ikakvih drugih nalaza, bez ičeg što bi odavalo njegovu provenijenciju ili upotrebu. Medaljon je izrađen od lapora. (mulika, mergel), 0.58 u diametru, od čega na okvir sa astragalom otpada 0.10, debeo je cca 0.11, ima kratku nogu, visoku 0.21, široku gore 0.18, a debelu 0.14. Cjelokupna visina spomenika iznosi 0.79. U udubljenom polju (0.04) prikazan je konjanik okrenut na desno. Konj ide korakom. Glava konjanika okrenuta je en face; na njoj je visoka kapa. Potankosti kape i crte lica su propale. Desnom rukom drži dizgine, lijeva nije vidljiva. Na konjaniku je ogrtač, koji se jedva vidi na prsima, ali lepрša u zraku iza leđa konjanika. Na desnom ramenu vidi se kao neki predmet koji strši (iza leđa?) i gotovo dosiže desno uho. Od sedla gotovo se ništa ne vidi, jer je spomenik, a naročito njegov donji i lijevi dio jako nastradao. Bolje je sačuvan prednji dio, iako i tu ima odbijenih komada, ali makar površina nije odbijena. Vidimo da je rad vrlo

[278] Taj donji dio arhitekti zovu, odnosno su zvali, različito, podium, stilobat, pjedestal, supstrukcija i. t. d. (Fusnota je iz originalnog teksta D. Sergejevskog).
[279] Recherches à Salone, II. str. 17, fig. 9, C. (Fusnota je iz originalnog teksta D. Sergejevskog).
[280] Ib. str. 14, fig. 3, str. 16, fig. 9, F. (Fusnota je iz originalnog teksta D. Sergejevskog).

primitivan, iako se majstor trudio (što često biva) da radi precizno (na pr. konjsko oko). Bočna je strana spomenika jako obijena. Straga je kamen samo donekle izravnan. O sadržaju reljefa ne može biti sumnje: imamo pred sobom sliku t. zv. »Tračkog konjanika« ili, kako su ga obično zvali u antičko doba u Trakiji »Heros«. Nama su poznate mnoge i mnoge stotine primjeraka reljefa »tračkog konjanika«. Sarno u Bugarskoj zabilježeno je više od 1000 primjeraka.[281]Ima ga i u susjednim zemljama: Srbiji, Rumunskoj, Makedoniji, Grčkoj i dr. Ako usporedimo te reljefe sa našim, upada u oči 1) da su u večini slučajeva ti reljefi malih dimenzija (20 do 30 cm), 2) svi oni imaju oblik četvrtastih pločica, često sa okruglim gornjim krajem. U korpusu Kacarova nema ni jednog medaljona. Ovo zadnje je vrlo zanimljivo. Kameni medaljoni su nam dobro poznati u svojstvu nadgrobnih spomenika. Oni se mogu naći .na srednjem i donjem Dunavu, od Beča do Rumunjske; mnogobrojni su primjerci u Bugarskoj. Na tim medaljonima prikazano je poprsje pokojnog ili pokojnih. Kod nas u Bosni nije dosada nađen ni jedan primjerak samostalnih medaljona. Medaljon se pojavljuje samo kao sastavni dio nadgrobnog reljefa na stelama većih dimenzija. Imamo takvih primjera sa Drine i iz Bihaća. U takvim medaljonima pojavljuje se slika ili slike pokojnih; drugih slika ili figura u medaljonima nismo imali. U IV vijeku te medaljone obično drže krilati geniji. Samostalni medaljon u Bosni dosada nije bio poznat. Ne možemo reći da je slika konjanika u Bosni potpuno nepoznata, Ne računamo one nadgrobne reljefe iz Ljubuškog, koji prikazuju konjanika rimske vojske, a na kojima se konj propeo. Oni su nam dobro poznati sa Rajne i sastavljaju posebnu grupu koja nikako ne dolazi u obzir. Isto tako ne dolaze u obzir nekoliko lovačkih scena u kojima težina leži haš u prikazivanju samog lova. Takođe ostavljamo po strani i reljef iz Viteza kod Travnika, jer nije karakterističan. Ali ima jedna vrsta nadgrobnih spomenika na kojima vidimo sličnog konjanika u istom stavu. Ta slika uvjek je prikazana zajedno sa drugim i to vrlo karakterističnim slikama. Ti spomenici su kocke, ukrašene sa tri strane slikama. Na prednjoj je strani prikazana gozba: muškarac (pokojnik) leži na sofi, pored njega sjedi žena i rođaci. Teme prikazu najbolje odgovara naziv »dača« (njemački Totenmahl) običaj koji je i nama dobro poznat. U Bosnu su ti reljefi došli iz Grčke, gdje su imali dugu istoriju. S desne strane te kocke prikazan je ili sto sa posuđem, ili služavka sa suđem. S treće, lijeve strane prikazan je pokojnik na konju. Ovaj zadnji reljef potsječa na tračkoga konjanika. On jaši mirnim korakom okrenut na desno; na njemu je obično odijelo, hlamida leprša iza leđa. Drugih figura ili kakvih atributa nema. Osobina je tih reljefa što su anepigrafski (nemaju natpisa). Kako izgleda, oni su sačinjavali samo jedan dio nadgrobnog spomenika: imali su postolje, a na njima se nalazio gornji dio u obliku piramide (sačuvan u Karanu kod Užica). Takvih kocaka imamo na srednjoj Drini, a još više ih ima u Užičkcm kraju. Nema sumnje da ovi konjanici sa kocaka koji su vezani sa prikazom »daće« prikazuju heroizirane pokojnike. Oni su prikazani po grčkom uzoru, kao i »daća« što je vjerovatno, makar djelomično, odgovaralo i ilirskom vjerovanju. Nameće se nekoliko pitanja. Da li je naš spomenik nadgrobni ili je votivni reljef? Može da bude i jedno i drugo. Ipak mislim, lakše će se naći usamljen votivni reljef neobičnog

[281] Kazarow, G.: Die Denkmäler des Thrakischen Reitergottes in Bulgarien (= Diss. Pannonicae, Ser. Fasc. 14). 1938. (Fusnota je iz originalnog teksta D. Sergejevskog).

oblika, nego li nadgrobni spomenik posve neobičnog tipa. Ako je to votivni reljef, postavićemo pitanje: koga zapravo prikazuju likovi »tračkog konjanika«, kada se pojavljuju samostalno kao votivni reljefi? Ko je, dakle taj heros? Obično se misli da je to jedno autohtono tračko božanstvo. Na mnogobrojnim reljefima u Bugarskoj koji prikazuju Tračkog konjanika on katkada nosi ime Apolona, Asklepija, Silvana, ili, najčešće, zove se sarno Heros. Često je udružen sa raznim drugim božanstvima. Njegovi votivni reljefi često se nalaze kod izvora. Budući da su Tračani bili na kudikamo nižem stupnju kulture od Grka, a nisu, kako izgleda, imali svoje umjetnosti, oni su počeli da prikazuju to božanstvo kao popularnog grčkog »herosa«. Evo kako govori o tome najbolji poznavalac tih stvari G. Kacarov: »Tračanin koji je najviše volio rat, lov i konje zamišljao je svoje glavne bogove kao konjanike i kada je svoje nadgrobne spomenike ukrašavao slikom Herosa na konju, on je tim ispoljavao svoju nadu da će pokojnik kao blaženi jahač, prateći svog boga, uživati u besmrtnom i blaženom životu. U rimsko doba, iz kojeg potiču naši spomenici, tračk i Heros je podzemno božanstvo lova."[282]) Prema tome Kacarov tačno razlikuje dvije vrste spomenika sa Herosom: gdje je Heros prikazan na votivnom reljefu, on prikazuje tračko božanstvo, dok na nadgrobnim spomenicima pretstavlja heroiziranog pokojnika. Tako Kacarov. Slično misli i većina istraživača, na pr. Seure[283]) ili jedan od najnovijih D. Tudor. On govori izmedu ostalog: »Ipak problem ovog kulta ostaje još neriješen. Većina naučenjaka u ovom jahaču gleda lokalnog boga, čiji kult varira kod tračkih plemena prema oblastima. Taj kult se ikonografski formirao pod uticajem grčkih nadgrobnih spomenika.«[284]) Ali ima i drugih mišljenja. Tako je, na pr. pokojni N. Vulić u jednom kratkom članku[285]) pretpostavio da je ne samo slika nego i sam kult t. konjanika grčkog porijekla i da t. konjanik pretstavlja samo heroiziranog pokojnika a nikakvo tračko božanstvo sa grčkim imenom i sa grčkim načinom prikazivanja. lako lično dijelim mišljenje Kacarova, neću sad govoriti o tom opširnom i zamršenom pitanju koje spada u domen istorije religije u prvim stoljećima naše ere. Tim više što se teoretski mogu dati i druga rješenja ovog pitanja. Za opšte orijentisanje u ovom pitanju rekli smo dosta. Kod nas u Bosni, kako smo vidjeli, dosada je bio poznat samo konjanik — heroizirani pokojnik na nadgrobnim spomenicima, i to samo na krajnjoj istočnoj međi naše zemlje, t. j. Bosne. Naš novonađeni reljef zasada je usamljen i u pogledu svog oblika i u pogledu mjesta svog nalaska. Odakle on u srednjoj Bosni? Bilo je istraživača, kao na .pr. Patsch, koji su držali da je u Bosni bilo autohtonih Tračana. Ako ih je i bilo, teško je pretpostaviti da su oni u III vijeku n. e. u takvoj mjeri zadržali veze sa svojim sunarodnicima na Istoku. Ne treba zaboraviti da svi ti reljefi »herosa« potiču iz rimskog doba; kod nas u Bosni ne bi mogli ni da se pojave prije II vijeka n. e. Svakako je taj nalaz jedno veliko iznenađenje za nas."

[282] Kazarow u: Pauly – Wissowa, Real-Enc., Supplb, III, Sp. 1145. (Fusnota je iz originalnog teksta D. Sergejevskog).
[283] Seure: Revue Arch. 1913, p. 62. (Fusnota je iz originalnog teksta D. Sergejevskog).
[284] D. Tudor: Un nou monument al cavalerului Trac (=Cronica numismaticӑ și arheologicӑ, anul XI, 1935. (Fusnota je iz originalnog teksta D. Sergejevskog).
[285] „Glas" Srpske Ak. CXIV (64), 87. Uspor. A. Buday u Dolgozatok = Travaux de l` Institut arch. de l` Université â Szeged. II, 1926, p. 56. (Fusnota je iz originalnog teksta D. Sergejevskog).

Branimir Gabričević, 1954.

41–45: "Nedavno je Sergejevski na stranicama ovog časopisa,[286]) među novim akvizicijama odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja, objavio i jedan medaljon s prikazom tračkog konjanika, nađen u Sarajevu god. 1947. Tom prilikom Sergejevski je ukazao na iznimnu pojavu samostalnog medaljona na teritorij i Bosne te - uzimajući u obzir i taj neobični oblik - pokušao odrediti funkciju samog spomenika. Budući, naime, da se prema mišljenju najuvaženijih poznavalaca balkanskih religioznih starina prikaz tračkog konjanika ne odnosi samo na glavno tračko božanstvo (dakle, votivni karakter), nego i na heroiziranog pokojnika (nadgrobni karakter),[287]) Jasno je, da za određivanje funkcije takvih spomenika njihov ikonografski prikaz, uzet sam za sebe, nije gotovo ni od kakve važnosti, nego da pri tome odlučnu rijec imaju kombinacije s drugim prikazima, epigrafički elementi, okolnosti nalaza, itd. S obzirom pak na okolnost, da je navedeni sarajevski spomenik nađen potpuno izoliran i bez ikakvih bilo neposrednih bilo posrednih arheoloških indicija, koje bi na neki nacin govorile u prilog jednoj ili drugoj funkciji, to je oblik medaljona, koji za prikaze tračkog konjanika dosad nije uopče bio poznat, objektivno ostao kao jedini elemenat, na temelju kojeg bi se možda dalo pokušati da se odredi karakter sarajevskog prikaza. Ako bi se, naime, u medaljonima neke određene vrste antičkih spomenika moglo na siguran nacin utvrditi, da su svojim oblikom poslužili kao uzor navedenom sarajevskom spomeniku, onda bi se i njegov funkcionalni karakter mogao s prilično sigurnosti odrediti prema karakteru i funkciji odnosne vrste, koja mu je svojim oblikom poslužila kao uzor. U tom je smislu, prilikom objavljivanja, nadgrobna funkcija sarajevskih medaljona bila dobila izvjesnu prednost, jer je tim povodom Sergejevski primjetio, da se samostalni medaijon javlja jedino kao nadgrobni spomenik, i to u srednjem i donjem Podunavlju, dok se na području Bosne medaijon nalazi samo kao sastavni dio izvjesnog broja nad grobnih stela. No, spomenuti izvrsni poznavalac antičkih starina Bosne, vodeći računa o okolnosti, da samostalni medaljon dosada u Bosni uopće nije bio poznat, ipak više naginje pretpostavci, da je navedeni sarajevski spomenik imao votivnu funkciju, jer -, kako on kaže - »lakše ce se naći usamljen reljef neobicnog oblika, nego li nadgrobni spomenik posve neobičnog ti-a«. Prije nego bih se složio (ili ne složio) s takvim mišljenjem, smatram potrebnim upozoriti na jednu činjenicu, koja dosad u tu svrhu nije bila uočena, te izvršiti analize, koje ce ukratko osvijetliti genezu i razvoj medaljona u antičkoj plastici podunavskih oblasti,[288]) a sve to u cilju, da bi komparacije sa sarajevskim medaljonom bile što stvarnije i sadržajnije. Treba prije svega voditi racuna o činjenici, da se na podunavskom - ili, šire receno, na balkanskom - području samostalni medaljon ne javlja samo u nadgrobnoj, nego i u votivnoj funkciji. To je slučaj s mitričkom plastikom, i to opet baš i isključivo na balkansko-podunavskom

---

[286] GZM Nove serije III, str. 172-174, Tabla III, 1. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Gabričevića).

[287] Ibidem, gdje je Sergejevski naveo glavna mišljenja i osnovnu literaturu. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Gabričevića).

[288] Kažem »ukratko«, jer bi detaljnije analize prelazile okvir ove radnje. Tako sam potpuno ispustio vrlo interesantno i dosad, koliko mi je poznato, nenačeto pitanje, za š t o se samostalni medaljon nalazi samo u srednjem i donjem Podunavlju. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Gabričevića).

prostoru.[289]) Prema tome, oblik samostalnog medaljona ne mora biti elemenat, koji će pri određivanju funkcije sarajevskog spomenika pledirati - u mjeri, naravno, u kojoj taj elemenat sam po sebi to može - isključivo za njegov nadgrobni karakter, jer mitrička plastika govori s gotovo jednako formalnih razloga i za drugu, votivnu mogućnost funkcije. Međutim, pošto je ukazivanjem na mitričke medaljone uspostavljena »ravnoteža« u analogijama, morat će se dobro ocijeniti svi momenti, koji govore u prilog, ili na štetu, svake pojedine od tih dviju vrsta spomenika s obzirom na mogućnost, da su inspirisale oblik sarajevskog medaljona. No, prije nego se to pokuša učiniti, potrebno je izvesti analize o postanku, razvitku i vremenu postanka podunavskih nadgrobnih i votivnih medaljona te s na taj način dobivenim elementima priči postavljenom problemu i - ukoliko bude moguče - pokušati ga riješiti. Gdje je i na koji način nastao samostalni medaljon nadgrobnog karaktera? - Što se tiče područja, na kome je nastao, čini se da to pitanje ne bi smjelo sadržavati poteškoca: radi se o provincijama srednjeg i donjeg Podunavlja, gdje su takvi spomenici isključivo i u velikom broju nađeni. S obzirom pak na njihovu genezu, mišljenja su različita. Schober smatra, da se taj oblik podunavskih nadgrobnih spomenika razvio iz metropolske »imago clipeata«.[290]) S takvom interpretacijom nije se složio S. Ferri,[291]) iako bi spomenuto tumačenje bilo dobro došlo njegovoj poznatoj koncepciji u odnosu na antičku umjetnost rimskih provincija. Ferri je naprotiv iznio dvije mogućnosti geneze podunavskih nadgrobnih medaljona,[292]) ali nije se upuštao da dokazuje niti jednu niti drugu. Moje je mišljenje,[293]) da se taj samostalni medaljon razvio iz onih nadgrobnih stela, koje unutar svoje arhitektualne i plastičke dekoracije imaju i medaljon s portretom pokojnika (odnosno pokojnika)[294]. Isticanjem tog najmarkantnijeg dijela stele pomalo je došlo do redukcije ostalih dijelova koji su se oko takvog medaljona na steli nalazili i na taj se način medaljon osamostalio. Takvu interpretaciju geneze noričkih, panonskih i dačkih nadgrobnih medaljona temeljim na ovoj argumentaciji: a) Priličan broj takvih samostalnih medaljona nosi na svom gornjem dijelu trokutni zabat s postoljem za akroterij,[295]) što nedvojbeno govori o prijašnjoj strukturalnoj cjelini medaljona s arhitekturom nadgrobne stele te pretstavlja prelaznu fazu u procesu navedene redukcije; b) Velik broj samostalnih medaljona ima na prednjoj strani, kao okvirni ukras, lovorov;

---

289 Dosad su doduše poznata samo dva samostalna mitrička medaljona: jedan nađen u Solinu (Bull. Dalm. XXXII, str. 52, tabla VII, 1) te dva fragmenta jednog medaljona iz Dacije (Cumont II, fig. 158). (Fusnota je iz originalnog teksta B. Gabričevića).

290 Die Römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien, str. 209-211. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Gabričevića).

291 *Silvio Ferri*, L'arte Romana suI Danubio,. str. 111-113. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Gabričevića).

292 Mogućnosti, na koje ukazuje Ferri (citirano mjesto) bile bi ove: a) Medaljon je direktna derivacija onih nadgrobnih stela, koje su na svom gornjem kraju zaobljene. Taj zaobljeni vrh se je otcijepio od cjeline, zadržavajući istu debljinu i noseći sa sobom portret pokojnika. b) Medaljon je nastao pod utjecajem (slučajnim ili ne) spomenika, kod kojih je takva transformacija bila vec izvršena. Ferri tu misli na kasnoetrurske stele, koje da su dobro poznavali Kelti, a budući da u Noriku postoji keltski etnički fundus, onda bi takvo tumacenje postanka medaljona u podunavskom području - kako misli Ferri - bilo plauzibilno. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Gabričevića).

293 Nije mi poznato da je dosad netko iznio i argumentirao takvu hipotezu. Sudeći po Ferriju, koji je imao pri ruci svu odgovarajuću literaturu, čini se da nije. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Gabričevića).

294 Na pr. *Schober*, o. c. Abb. 143-148. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Gabričevića).

295 Ibidem, Abb. 159, 168, 169, 170,itd. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Gabričevića).

odnosno hrastov vijenac.[296]) Odakle samostalnim medaljonima taj dekorativni detalj? - Više je nego vjerovatno, da ga baštine iz vremena, kad su bili sastavni dio stela, na kojima se - kao uostalom i na sarkofazima - bezbroj puta pojavljuju vijenci, bilo da su prazni ili da uokviruju portret pokojnika. Ako uzmemo u obzir simbolično značenje takvih vijenaca,[297]) onda je prilično jasno, da je portret ušao unutar vijenca baš iz razloga, što vijenac simbolizira triumf nad smrću, besmrtnost i sl. Stavljanjem, dakle, portreta unutar vijenca još je jace naglašena imortalizacija pokojnika, što je sasvim u skladu s prekogrobnim iluzijama antičkog svijeta u II i III st. n. e., tj. u vrijeme kad su naši spomenici uglavnom i rađeni. Sasvim je razumljivo, da vijenac - rekompezaciju za pobjedu pokojnikovih vrlina - nose krilate Viktorije, odnosno Eroti, koji se u takvim situacijama mogu smatrati materijaliziranim oblikom ljudske duše.[298]) A baš takvi Eroti, koji mnogo puta nose vijence na stelama i sarkofazima, nose i jedan samostalni medaljon iz muzeja u Budimpešti,[299]) što dovoljno jasno govori o genezi samostalnog medaljona, tj. da je zajedno s figurama Erota izdvojen iz arhitekturalno-plastičke cjeline nadgrobnog spomenika. Spomenuti medalion iz budimpeštanskog muzeja dokumentira, dakle, na poseban nacin proces redukcije nadgrobne stele na sam medaljon. Sto se tiče vremena postanka spomenutih podunavskih samostalnih medaljona, moglo bi biti da su se oni razvili relativno vrlo rano, jer Schober datira neke od njih i u I st. n. e.[300]) Ne ću ulaziti li pitanje da li je to baš točno, ali u svakom slučaju ti su medaljoni bili u modi u II st. n. e., a trajali su po svoj prilici i u III st. n. e. S obzirom na votivnu kategoriju samostalnih medaljona napomenuo sam, da se radi o mitričkoj plastici. Genezu tih mitričkih samostalnih medaljona tumačim na analogan način kao i onih nadgrobnih, tj. redukcijom pokrajnih, manje važnih dijelova jedne plastičke cjeline. Postoje, naime, u ikonografiji mitričke tzv. kompleksne kućne slike i takvi primjerci (i to ogromnom većinom baš u Podunavlju!), kod kojih je centralna slika tauroktonije uokvirena, mjesto uobičajene plinte odozdo i svoda pećine odozgo, ili vijencem ili kružnim, odnosno ovalnim okvirom, unutar kojeg su izrađeni zodijakalni znakovi.[301]) Redukcijom sekundarnih scena, koje se nalaze izvan takva okvira, nastao je samostalni mitrički medaljon. Sto se tiče vremena njegova postanka, to se je zbilo poslije pojave samostalnih nadgrobnih medaljona otprilike za jedno stoljeće, s obzirom da je trebalo izvjesno vrijeme da se razviju razne varijante mitričke kompleksne slike, a onda da iz jedne od njih redukcijom sekundarnih dijelova dođe i do samostalnog medaljona. Nakon izvedenih gornjih analiza potrebno je izdvojiti sve one elemente, na temelju kojih će se sarajevski medaljon dovesti u odnos sa svojim uzorima u Podunavlju. Pri tome treba dobro ocjeniti svaku pojedinačnu konstataciju i vidjeti, da li ona govori u prilog ili na štetu ove ili one vrste uzora, odnosno u prilog ili na štetu ove ili one

[296] Ibidem, Abb. 164, 166, 168, itd. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Gabričevića).
[297] Cf. Cumont, Recherches sur le sym' olisme funéraire chez les Romains, Paris 1942, passim. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Gabričevića. Fusnota je iz originalnog teksta B. Gabričevića).
[298] Ibidem, str. 347, gdje su navedeni izvori za tu interesantnu interpretaciju. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Gabričevića. Fusnota je iz originalnog teksta B. Gabričevića).
[299] *Schober*, o. c. Abb. 179. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Gabričevića).
[300] Ibidem, Abb. 169, 170, itd. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Gabričevića).
[301] Sve takve spomenike citira *Kazarov* u clanku: Neue Mithrasdenkmäler aus Bulgarien (Germania 19, Heft 1), kojom je prilikom i sam publicirao jedan takav reljef. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Gabričevića).

funkcije sarajevskog spomenika. Ukupna slika svih tih momenata omogućit će konačan zaključak bez obzira da li će se on moći izvesti u korist jedne od naših dviju pretpostavki, ili će pitanje ostati i dalje otvoreno. a) Poznato je, da karakteristični reljefi tračkog konjanika potjecu iz rimskog doba. S obzirom da je sarajevski medaljon nastao najvjerovatnije u III st. n. e., to su mu kao uzor mogli poslužiti i nadgrobni i votivni medaljoni, jer su obje vrste u to doba živjele i kolale u Podunavlju. Jedino ako bi se dokazalo, da je sarajevski medaijon raniji od konca II st. n. e., onda bi - u skladu s onim što je prije rečeno o vremenu nastanka dviju vrsta medaljona - nadgrobni medaljon imao nad votivnim izvjesnu, ne baš malenu ni lako osporivu prednost. b) Centar proizvodnje obiju vrsta medaljona bio je u donjem (za nadgrobne medaljone i u srednjem) Podunavlju. Uzmemo li u obzir ne samo geografsku blizinu Podunavlja s teritorijom današnje Bosne, nego i okolnost, da su između rimskih provincija Dalmacije i Dacije epigraficki utvrđene vrlo jake trgovacke i vojnicke veze,[302]) te da su arheološki dokumentirani i kulturni utjecaji,[303]) onda ne bi bilo ništa cudno, da se na današnjoj teritoriji Bosne pronađu i takvi oblici antičkih spomenika, koji su prvenstveno karakteristicni za Daciju odnosno za Podunavlje u širem smislu. Za nadgrobni medaljon to je tim razumljivije, jer se na području Bosne (Srebrenica, Bihač) nalaze tipovi i onih stela, na kojima se u medaljonu nalazi portret pokojnika. Te su stele došle u Bosnu nesumnjivo iz Podunavlja[304]) pa kako su mogle doći one, tako su mogli doći i samostalni medaljoni, koji su s takvim stelama, kako smo vidjeli, u genetskoj vezi. Isto tako je i votivni medaljon mogao vrlo lako prodrijeti u Bosnu, jer je mitrička ikonografija utjecala na mitričku plastiku u rimskoj provinciji Dalmaciji.[305]) Prema tome, geografski politički i kulturno-historijski razlozi govore s jednako prava u prilog jedne i druge pretpostavke. c) Opravdana je s mnogo razloga pretpostavka, da je klesar sarajevskog spomenika imao pred sobom kao uzor onu vrstu medaljona, koja mu je u odnosu na tračkog konjanika i sadržajno i likovno-ikonografski bila bliska i prihvatljiva. Komparacije na temelju likovno- ikonografskog elementa išle bi u prilog votivnom medaljonu kao uzoru, pa prema tome i votivnom karakteru sarajevskog prikaza, jer ikonografske sličnosti tračkog božanstva s Mitrom ipak u izvjesnoj mjeri postoje.[306]) Naprotiv, likovno-ikonografski momenti nisu išli na ruku nadgrobnim medaljonima da budu uzor pri oblikovanju sarajevskog spomenika, jer podunavski medaijon, o kome je riieč, prikazuje isključivo portrete jednog ili više pokojnika, dakle realne ovozemaljske likove, dok je heroizirani trački pokojnik transponiran u izrazitu religioznu simboliku, u

[302] Cf. Patcsh, Dalmacija i Dacija. GZM IX, 665 i dalje. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Gabričevića).
[303] Ti se utjecaji jasno vide baš na ikonografiji mitričke kultne slike u provinciji Dalmaciji, o čemu sam opširno pisao u radnji: L' iconographie de Mithra tauroctone dans la province romaine de Dalmatie (ARCHAEOLOGIA JUGOSLAVICA 1.). (Fusnota je iz originalnog teksta B. Gabričevića).
[304] U dalmatinskom primorskom pojasu takvih stela gotovo i nema. Poznata su svega dva spomenika iz splitskog arheološkog muzeja, što po mome mišljenju još jednom govori o utjecajima, koji su u provinciju Dalmaciju - pa i u njen primorski pojas - dolazili iz širokog podunavsko-balkanskog zaleđa. Ovom prilikom moram svratiti pozornost na medaljone s portretima Dioklecijana i njegove žene u mauzoleju Palače. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Gabričevića).
[305] Vidi bilj. 18. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Gabričevića).
[306] Božanstvo, glave okrenuto »en face«, jaši na životinji, hlamida tračkog konjanika i Mitre lepրša na identično izveden način, kapa tračkog konjanika je vrlo slicna Mitrinoj, itd. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Gabričevića).

kojoj realističko-portretni momenti nisu ni od kakve važnosti i gdje se lik konjanika ikonografski razlikuje od mirnih poprsja u podunavskim medaljonima. To je valjda i razlog zašto se prikaz tračkog konjanika, kad ima nadgrobnu funkciju, ne pojavljuje u medaljonu ni u samoj Bugarskoj, iako je ondje bilo mnogo prilika, da se taj oblik preuzme te da se na taj nacin spomenici heroiziranog tračkog pokojnika i samim oblikom diferenciraju od votivnih reljefa s istim ikonografskim prikazom.[307]) Formalni likovno-ikonografski, dakle, momenti govore više u prilog pretpostavci, da su votivni medaljoni služili kao uzor sarajevskom spomeniku, no ako bi se uz to postavilo pitanje i sadržajnih analogija, onda bi opet mogućnosti bile podjednake. Trački konjanik u sepulharnoj namjeni ima isti sadržajni smisao kao i portret u podunavskim medaijonima, pa je stoga - ukoliko je bio izrađen u medaljonu - isto kao i ovaj posljednji mogao dominirati čitavim nadgrobnim spomenikom kao njegov najistaknutiji i najsadržajniji dio. S druge strane više je nego vjerovatno, da su - zahvaljujući religioznom sinkretizmu onog vremena - postojale neke sadržajne sličnosti između tračkog božanstva na konju i Mitrina kulta.[308]) d) Niti onaj jedini ornamentalni detalj sa sarajevskog spomenika (tj. astragal na samom okviru), a niti momenti tehničke izrade ne plediraju u odlučnoj mjeri ni za votivni ni za nadgrobni uzor, iako donekle idu u prilog ovom posljednjem. Prije svega motiv astragala, iako se javlja u okviru ponekog nadgrobnog medaljona.[309]) nije karakterističan ni za jednu ni za drugu vrstu. Sarajevski medaljon ima osim toga na svojoj donjoj strani nogu, kojom je bio pricvršćen u neki postament. Takve noge imaju nadgrobni spomenici-medaljoni iz Donje Panonije i Dacije, dok se taj detalj na votivnim medaijonima - s obzirom na njihov mali broj i fragmentarnost - nije mogao konstatirati. Nadalje, dimenzije su sarajevskog spomenika u odnosu na ogromnu većinu reljefa s prikazom tračkog konjanika prilicno impozantne, pa bi i taj detalj u izvjesnoj mjeri mogao govoriti u prilog nadgrobne funkcije, gdje su samostalni medaljoni morali biti relativno većih dimenzija. Na temelju čitavog dosadašnjeg izlaganja vidimo, da objektivni činjenicni materijal i izvođenja, koja iz njega slijede, ne pružaju dovoljno argumenata, pomocu kojih bi se s izvjesnom sigurnosti mogao donijeti zaključak u prilog jednoj od dviju pretpostavki. Rezultat je, dakle, čitavog ovog kratkog raspravljanja negativan, No, i time se je nešto dobilo. Buduci, naime, da sepulhralna namjena sarajevskog spomenika nije isključena, ostala su i dalje otvorena vrata jednoj mnogo široj i važnijoj problematici. Jer, ukoliko bi se - zahvaljujući nekoj novoj okolnosti i nalazu - moglo ustanoviti, da je sarajevski

---

[307] Isti bi se prigovor mogao postaviti i za votivne reljefe tračkog konianika u Bugarskoj, jer je i u tom slučaju bilo prilike, da se kopira oblik mitričkog medaijona. No, taj bi se prigovor ipak dao lakše odbiti, jer je u Donjem Podunavlju postojao za sve kultne reljefe (tj. reljefe posvećene raznim božanstvima) ustaljen isti oblik: pravokutna ili trapezoidna ploča s oblinom na gornjoj strani. Pri tako ustaljenoj i čvrstoj tradiciji donjepodunavskih radionica teško je pretpostaviti, da bi reljefi tračkog konjanika kopirali jednu manju običnu varijantu mitričke slike. Vjerojatnije je, da se tako nešto moglo dogoditi negdje, gdje navedene ustaljene tradicije nije bilo, kao u Bosni, naprimjer. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Gabričevića).

[308] Da je izmedu kulta tračkog konjanika i mitraizma u toku vremena došlo i do izvjesnih sadržajnih analogija, zahvaljujuci religioznom sinkretizmu, može se suditi po spomenicima tzv. dunavskih konjanika, koji sadrže elemente i tračke i mitričke religije, pa se stoga više puta u literaturi inazivaja »tračko- mitričkim«. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Gabričevića).

[309] Cf. *Schober,* o. c., Abb. 165, gdje su dva reda astragala kombinirana s cvijetnim ornamentom. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Gabričevića).

medaljon bio ipak sepulhralnog karaktera, onda bismo bili prisiljeni misliti i na etničkog nosioca takva spomenika. Votivni, naime, prikaz tračkog konjanika, kad se nađe izvan područja utvrđene tračke etničke cjeline, ne mora još govoriti o iskljucivo tračkom nosiocu,[310]) dok nadgrobni karakter, tj. kad trački konjanik znaci heroiziranog pokojnika, gotovo nužno ukazuje na opravdanost takve pretpostavke. To iz razloga, što se u ovom posljednjem slučaju radi o vrlo dugotrajnim i čvrstim tradicijama tračkih prekogrobnih koncepcija, koje nisu bile sposobne da se u toku II ili III st. n. e. probiju iz okvira uže tehnicke grupacije, koja ih je stvorila i konzervativno čuvala. U tim su se, naime, stoljećima širom rimskog imperija, a posebno u Podunavlju, bila već afirmirala vrlo atraktivna i rafinirana orijentalna prekogrobna shvaćanja, kojima staro i prilično naivno tračko vjerovanje teško da je moglo konkurirati u sticanju adepta izvan vlastitog etničkog kruga. Stoga mogučnost nadgrobne funkcije sarajevskog medaljona - kad se uzme zajedno s kockastim nadgrobnim spomenicima s Drine i iz okoline Užica, o kojima govori Sergejevski[311]) te s interesantnim natpisom iz Ilidže posvecenim Apolonu Tadenu[312]) - arheološki signalizira na mogucnost postojanja tračkog življa na sjeveroistočnom području rimske Dalmacije,[313]) nezavisno i bez obzira na pitanje, kada je i na koji način ono tamo došlo. Nešto sigurnije moći će o tome kazati samo nova arheološka otkrića. Cilj je ovog članka u tome, da - ukoliko postoji vjerovatnost nadgrobnog karaktera sarajevskog tračkog konjanika - upozori na problematiku, koja se time nameće, a koja je sadržajno kudikamo zamašnija i važnija od naoko usko postavljenog problema funkcije jednog spomenika, koji bi tobože bio interesantan jedino zbog toga, što s obzirom na područje, gdje je nađen,ima izuzetno jedinstven i neobičan oblik."

Alojz Benac, 1954.

15–19: „Sobunar - Debelo Brdo - Zlatište su tri lokaliteta vrlo blizu jedno drugom i povezana rnedusobno kulturnom prošlošću u preistoriskom vremenu. Smještena su na jugoistoćnoj periferiji Sarajeva i zauzimaju najniže obronke Trebevića. Svojim smještajem ona su najuže vezana za sam grad i pretstavljaju baš njegovu davnu prošlost. Pored Gradca kod Kotorca, od svih prehistoriskih naselja oko Sarajeva ova tri imaju svakako najburniju prošlost. Život je tu trajao kontinuirano od prestanka neolitske epohe do VI vijeka n. e. Dominirajući položaj nad dollinom Miljacke bio je valjda jedan od osnovnih uslova za naseljavanje. Pozadi je Trebević a prema istoku i sjeveru otvoren vidik na sve okolne visove. Istraživanja na ovim mjestima vršio je Franjo Fijala 1887,

[310] Opća društvena i religiozna situacija pogodovala je širenju i miješanju raznih kultova. Tako, napr., spomenici Kibelina ili Mitrina kulta ne moraju svaki put nužno pretpostaviti i orijentalca vjernika, jer su i neorijentalci mogli primiti i štovati navedena božanstva. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Gabričevića).
[311] Citirano mjesto u bilj. 1. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Gabričevića).
[312] O odnosu Apolonova epiteta Tadenus prema Trakiji, vidi Marić, Antički kultovi u našoj zemlji. Beograd 1933. str. 21-22. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Gabričevića).
[313] Može se, doduše, misliti i na to, da su se prekogrobne predodžbe stanovnika navedenog područja podudarale s onima, za koje danas obično smatramo, da su karakteristične samo za trački etnički prostor. No, i u tom slučaju problem tračkog utjecaja ostao bi i nadalje otvoren, a stara Patsch-eva hipoteza, koja se temelji isključivo na lingvistickim elementima (G Z. M. XVIII, str. 463-467), mogla bi možda jednog dana dobiti podršku i s arheološkog gledišta. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Gabričevića).

1890-91 i 1894 godine. On je utvrdio ovdje čitavu mrežu naselja i ustanovio da su Sobunar i Zlatište povezani nizom manjih nalazišta. Na cijelom prostoru nije pronađen nijedan grob, tako da nam nekropole ovih stanovnika nisu do sada poznate. Ispod pojedinih stijena i u uvalama otkrivena su prehistoriska ognjišta na dubini od 1,50-2 m. Na ostalim dijelovima tih naselja nisu bila moguóa sistematska iskopavanja. Ona su ležala na stijenovitoj podlozi koju su kiše vjekovima sapirale. Svi slojevi su ispremještani, tako da je materijal takoder pomiješan i onaj najstariji našao se zajedno sa mladim. Samo tipološkom analizom moglo se ustanoviti šta pripada kojem periodu. No, to je slučaj jedino sa keramičkim, metalnim i kamenim materijalom. Životinjske kosti je gotovo nernoguóe vremenski fiksirati, tako da se ne može preciznije odrediti ni ekonomika društvenih grupa koje su se ovdje smjenjivale. Isti je slučaj i sa manjim ostacima nastambi. Po svemu izgleda da je najstarije naselje bilo na Debelom Brdu. Sasvim je i logično da stanovnici u ono nemirno poslijeneoÌitsko doba traže zaklonište na dominirajućim bregovima, a takvo je Debelo Brdo. Ovdje je nađeno relativno najviše kamenog oruda, iako su ona i tu malobrojna. Međutim, pored standardnih neolitskih sjekira, na Debelom Brdu se pojavljuju njihove nove forme koje mnogo lakše i sigurnije vezujemo za branzano doba nego za neolit. Mnogo odlučniji faktor je keramika sa Debelog Brda. Ona pokazuje jednu interesantnu smjenu etničkih grupa u prehistoriskom periodu ovog naselja. Najstariji su primjerci t. zv. slavonske kulturne grupe, a treba istaći da su oni i mnogobrojniji nego na Gradcu kod Kotorca. U detaljima u ornamentici slavonska keramika na Debelom Brdu je veoma slična sa onom iz Gradca, a ima izvjesnih razlika sa materijalom iz Hrustovače i Gradine kod Alihođe. Zbog toga se može uzeti da su nosioci t. zv. slavonske kulture, koji su prodrli do Sarajeva, nastanili prvo Gradac kod Kotorca (i to privremeno!), a onda se nešto trajnije nastanili na Debelom Brdu. Njima óe pripadati i navedena kamena oruda, koja su oni još upotrebljavali i pored metalnih oruđa. To bi bila prva i najstarija naseobina na ovom mjestu. Uz slavonsku keramiku na Debelom Brdu se pojavila Í kerarnika t. zv. panonske kulture koja isto tako pripada bronzanom dobu. Već samo ime govori o tome da se ta kultura razvijala na području Panonije, sa poznatim nalazištima u Vatinu, Dubovcu i drugim mjestima. Keramika ove kulture ima svoje posebne osobine: urezane i inkrustirane ornarnente u obliku izduženih trouglova i koncentričnih krugova (to su, naravno, samo najkarakterističniji orna menti). U Bosni i Hercegovini veoma su rijetka nalazišta ove kulturne i etničke grupe. Nešto tragova imamo u dolini Bile, a svakako mnogo jasnije na Debelom Brdu. Nosioci t. zv. panonske kulture prodrli su također preko Save u Bosnu u toku bronzanog doba. Njihove male grupe doprle su u Centralnoj Bosni do Sarajeva i jedna takva grupa nastanila se na Debelom Brdu. Oni su veó sasvim dobro poznavali tehniku lijevanja i služili se isključivo metalnim oruđem. Dolazak panonske etničke grupe prekinuo je boravak pripadnika slavonske kulture na Debelom Brdu, koji se vjerovatno nisu rnogli oduprijeti ovoj provali, iako je moguóe da su oni i ranije otselili odavde. I život ove druge, panonske kulturne grupe na Debelom Brdu nije bio dugotrajan. Tako zasada izgleda prema nalazima arheološkog materijala koji pripada toj grupi. Moguóe je da su se i pripadnici panonske kulture sami otselili sa Debelog Brda, pogotovo ako uzmemo da su oni bili pretežno stočari. Ali ovdje postoji i jedan drugi momenat. Krajem bronzane epohe u Bosni se javlja potpuno nova etnička

grupacija koja doskora zaposjeda cijelu njenu teritoriju. Danas se već može sigurnije reói da su to bile ilirske grupe ili - bolje rečeno - društvene grupe iz kojih se ovdje razvijaju kasnija ilirska plemena. Nije još sigurno ustanovlieno odakle su se doselili ilirski preci u naše krajeve. Jedni smatraju iz Lužičke oblasti, drugi iz sjevernijih krajeva i t. d. a neki misle da su se razvili ovdje iz ranijih društvenih grupa. Najteže je svakako braniti ovo posljednje stanovište, jer ne postoje nikakvi tragovi kulturnog kontinuiteta sa starijim grupama. Ilirske grupe donijele su jedan potpuno novi kulturnl izraz, koji nema ništa zajedničkog sa prethodnim kulturama. Ilirske grupe su vrlo brzo u tolikoj mjeri zagospodarile teritorijom Bosne i Hercegovine da nestaje svakog traga ostalih grupacija. Njihovo poznavanje rnetalne tehnike i žilava vitalnost uklonili su sve oko sebe (bilo uništavanjem, bilo asimilacijom) i veó početkom halštatskog perioda Bosna i Hercegovina su nastanjene isključivo ilirskim elementom. Iliri - odnosno njihovi preci - su donijeli sa sobom i neke nove forme u načinu života. Oni izgraduju dvije vrste naselja: sojenička i gradinska. Prva su podignuta na obalama velikih rijeka, a druga na bezbroj brežuljaka po cijeloj Bosni i Hercegovini. Usko vezano s ovim, stanovnici tih naselja provode i razIičit život. Oni u sojenicama se bave vrlo, intenzivno zemljoradnjom, a zatim stočarstvom, dok im je lov sporedno zanimanje. Oni na brežuljcima su izraziti stočari - nomadi, a lov je zauzimao važno mjesto u njihovom zanimanju. Zemljoradnja je bila po strani. Sojenička naselja su veóa i pripadaju brojnijim grupama. Naprotiv, naselja na brežuljcima pripadaju manjim grupicama i nisu tako trajna. Svi ti brežuljci liće utvrđenjima (neki su i opasani suhozidom), a narod ih naziva gotovo redovno gradinama. Po tome je i čitava kultura koja se na njima razvijala dobila od nekih istraživaća naziv „gradinska kultura". Neke ilirske grupe zaposjele su i okolinu Sarajeva, a s vremenom i sve brežuljke koji neposredno opasuju grad. Prvo je, kako izgleda, opet bilo zaposjednuto Debelo Brdo. Na njemu su nađeni pojedini bronzani bodeži koji još nose izvjesne oznake bronzanog doba, a liće mnogo najstarijim bodežima iz ilirske sojenice Donje Doline kod Bos. Gradiške. Opet je, dakle, zaposjednut najpogodniji položaj za odbranu. Ilirski živalj se ovdje kontinuirano razvija sve do rimske okupacije. Doskora se naseobina proširila na susjedni Sobunar i Zlatište, gdje su bili pogodniji uslovi za naselje. Debelo Brdo ostaje sada samo kao utvrdenje za odbranu (brežuljak je vjerovatno bio opasan suhozidom). Halštatski period je vrijeme najbujnijeg života llira oko Sarajeva; oni se proširuju na sve okolne brežuljke. Nalazi iz halštatskog periocla na Sobunaru - Zlatištu - Debelom Brdu pokazuju veliku raznovrsnost. Pretežan dio keramičkih predmeta pripada baš ovom periodu. To su mnogobrojne zdjele, lonci i druge vrste posuda koje pripadaju t. zv. gradinskoj kulturi, a odlikuje se posebnom modelacijom drški i ornamenta. Oruđa se izrađuju od bronze i željeza, a nakit pretežno od bronze. Lijevanje je vršeno na licu mjesta, što se vidi po nađenim kalupima od pečene zemlje i kamena. Od oruđa su najviše izrađivani keltovi; među nakitom se ističu lijepo radene kopče (fibule). Pored toga nađena su iz halštatskog perioda mnogobrojna koštana oruđa - šila, čekiói i dr., kao i nakit ornamentisan najčešće raznim kružićima. Vrlo je instruktivno za dalji razvoj života na ovim lokaIitetima primjetiti da su krajem halštatskog perioda napuštena naselja na Zlatištu i Sobunaru, a da se život nastavio samo na utvrđenom Debelom Brdu. To se nije desilo bez posebnih

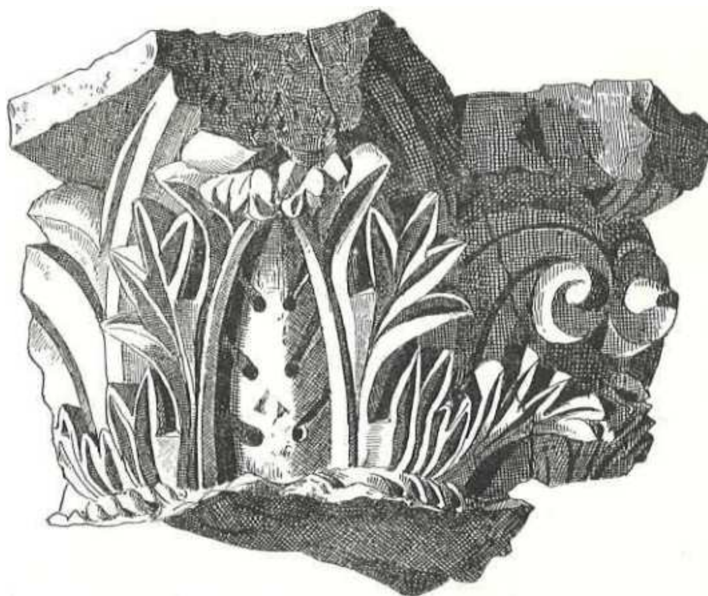
uzroka, o čemu će nešto kasnije biti govora. U neposrednoj okolini Sarajeva nalazi se priličan broj gradinskih naselja iz halštatskog doba."

20 – 21 : „U **Močilima**, kao i na **Velikom** i **Malom Orlovcu** nalaze se prehistoriske gomile izrađene od nasutog kamena. Naročito su mnogobrojne na Orlovcu i one spadaju u ogromni sistem ilirskih gromila koji se pruža preko čitave Romanije (sa Glasincem na prvom mjestu). Iliri su u Istočnoj Bosni i u Hercegovini imali poseban način pokopavanja, Pokojnika bi stavili u grob ograđen kamenim pločama, a zatim ga zasuli gomilom kamenja. Na taj način načinjene su i gromile na Orlovcu i u Močilima. Najveói dio gnomila na Romaniji pripada halštatskom periodu, pa óe isti slučaj biti i sa orlovačkim gromilama. - Zanimljiva je pojava da niti oko Debelog Brda niti oko ostalih ilirskih gradina nisu pronađene takve gromile. Stoga je sasvim vjerovatno da je Veliki i Mali Orlovac zajednička ilirska nekropola ovog kraja. To će biti mjesto posveóeno kultu mrtvih i svi okolni stanovnici nosili su svoje pokojnike na Orlovac pa ih tamo sahranjivali po svom ritualu. U prvoj polovini IV vijeka u Bosni opet dolazi do izvjesnih poremeóaja. Sa sjevera prodiru u većim masama Kelti koji su preko sjeverozapadne Bosne prodrli u dolinu Neretve. Kelti su nosioci jedne nove kulture. Ta kultura je usavršila tehniku obrade željeza a njihova oružja i nakit imaju svoje posebne forme. S njihovim upadom počinje u Bosni t. zv. latenski period, odnosno mlađe željezno doba. Društveno uređenje kod Kelta bilo je - izgleda - na nešto višem stupnju od ilirskog, a uz to su imali i jače oružje. To ih je činilo nadmoónim pa su u prodoru prema jugu Balkana redovno pobjeđivali ilirske grupacije koje su susretali na svom putu. Keltsko prodiranje imalo je znatnog uticaja na život Ilira u Bosni. To se očituje naročito u dva prravca. Neke ilirske grupe stopile su se sa pridošlim Keltima i stvorile novi, keltsko-ilirski amalgam (Japodi). Druge grupe su se pomjerale sa puta keltskog prodora, a ujedno stupile u šire saveze radi lakše odbrane. To je u priličnoj mjeri doprinijelo formiranju velikih ilirskih plemena koje poznajemo iz istoriskih podataka. Elementi keltske kulture prihvaóeni su uz to u manjoj ili veóoj mjeri - od gotovo svih ilirskih grupa. Po svemu izgleda da Kelti nikada nisu prodrli u sarajevski kraj. Nigdje nisu pronađeni čisti tragovi njihove kulture. Ali to ne znači da prodor Kelta nije imao uticaja i na život Ilira u sarajevskom kraju. Ilirske grupe koje su se uklanjale Keltima potiskivale su jedna drugu; nastala su opasna pomjeranja sa ugrožavanjem pojedinih grupa. Ta sudbina zadesila je i ilirske grupe oko Sarajeva. One zbog toga napuštaju svoja naselja i povlaće se negdje dalje u brda. Jedini je izuzetak Debelo Brdo gdje se je život i dalje produžio, iako su Zlatište i Sobunar napušteni. Teško je reói da li su na Debelom Brdu nastavili život Iliri - starosjedioci ili je neka nova ilirska grupa zaposjela napušteno naselje. Jedno je sigurno. Život na Debelom Brdu bio je prilično intenzivan i u toku latenskog doba. Tamo su nađene velike količine tipičnih latenskih fibula koje to najbolje pokazuju. U tom vremenu sarajevski kraj ulazi u sastav velike teritorije na kojoj se formira i snažno razvija ilirsko pleme Desidijata. Debelo Brdo je upravo na periferiji ovog područja. U takvom stanju Sarajevo i njegova okolina dočekuju rimske osvajače. Uzimajuói sve ove podatke u cjelini, Sarajevo i njegova okolina imali su u prehistoriskom dobu slijedeói razvoj: a) najstarije naselje bilo je u Butmiru i ono pripada kraju neolitske epohe, b) u bronzanom dobu butmirsko stanovništvo smjenjuju

nosiocí t. zv. slavonske kulture (Gradac kod Kotorca, Debelo Brdo i možda Fortica na Bakijama), a zatim nosioci t. zv. panonske kulture (Debelo Brdo), c) krajem bronzanog doba ovaj kraj zaposjedaju ilirske grupe koje stvaraju čitav niz gradinskih naselja, sa naročito intenzivnim razvojem u halštatskom periodu, d) u latenskom periodu ilirsko stanovništvo ima naselje jedino na utvrđenom Debelom Brdu."

24–28: „Arheološki nalazi iz ovog vremena su dosta brojni, ali ipak nisu takovi da bi prema njima dobili potpunu sliku o životu koji se tada odvijao na teritoriji Sarajeva i njegove okoline. To su pojedinačni i razbacani nalazi, nađeni više slučajno nego nekim sistematskim iskopavanjima i zato pružaju samo oslone tačke za rekonstrukciju života. Među najstarije rimske tvorevine spadaće vjerovatno utvrđenje na Debelom Brdu. Rimske zidine podignute su bile na razvalinama starog ilirskog utvrđenja i čine jednu snažnu otpornu tačku. Ovaj zid opasuje sjevernu, južnu i zapadnu stranu brijega, koje su lakše pristupačne, dok je istočna strana od prirode zaštićena. Sagrađen je od grubo klesanog i lomljenog kamena spojenog krečnim malterom; njegova visina iznosila je oko 2 m. Osim vanjskog zida (a taj se povija prema terenu), postoji i jedan unutarnji poprečni zid — nešto kao druga obranbena linija. Ulaz u tvrđavu nalazio se na zapadnoj strani, a na južnoj strani podignuta je manja kula, četverugaone osnove i isturena nešto naprijed. Između zidova nađeni su na Debelom Brdu vrhovi rimskih kopalja i strelica, predmeti za svakodnevnu upotrebu (ključevi, noževi, dijelovi ogledala, vaga, konjske opreme, raznog zanatskog alata, nakita i dr.), a među keramičkim sudovima bilo je i uvezenih komada iz Italije. Tu je nađen i jedan kasnoantički lonac sa natpisom koji pretstavlja jedini primjerak minuskulnog kurziva u B. i H. Natpis u prevodu glasi: »Ja sam pravi lončar, a moje su ruke prljave i plodne« (čitanje D. Sergejevskog). Poslije ugušenja ustanka pod vodstvom Batona sarajevski kraj bio je opustošen, stanovništvo rastjerano, ilirsko utvrđenje na Debelom Brdu porušeno. Rimska utvrda na istom mjestu bila je podignuta vjerovatno zbog smještaja vojničkog odjela koji će uspostaviti red i sprovesti pacifikaciju ovog kraja. Kasnije je ova uloga otpala, ali je utvrđenje bilo zaposjednuto sve do VI vijeka n. e. (to se može utvrditi po nalazu Justinijanovog novca). Vojnička posada imala je u kasnijem vremenu ulogu obične straže na raskrsnici puteva i čuvara javnog poretka. Neposredno pod Debelim Brdom leži današnje Sarajevo. Gusto poredane kuće i ulice prekrile su čitav prostor uz dolinu Miljacke, tako da je na tom prostoru onemogućeno svako dalje arheološko istraživanje. Svi nalazi iz rimskog doba koje danas posjedujemo sa teritorije samog grada otkriveni su prilikom izgradnje pojedinih građevina. Zbog toga oni daju prilično mutnu sliku. Današnje Sarajevo leži vjerovatno na jednoj od najvažnijih rimskih cesta. Ona je vodila od Narone (selo Vid kod Metkovića) na Drinu i imala ovaj pravac: Narona — Klepci, dakle, kod Čapljine — Peševac (gdje je presjecala današnju cesti Stolac—Domanovići) — Hodovo — Zovido — duž Nevesinjskog polja do Kruševljana — Lipeta Karaula (gdje se spajala sa cestom iz Mostara) — Borak iznad Konjica — Ivan planina — Sarajevsko polje — Ilidža. Ovdje se gube dalji tragovi, ali se opet pojavljuju na Romaniji (miljokaz kod Hana Obhođaša). Cesta je preko Romanije išla na Han Pijesak i kod Drinjače silazila na Drinu. Gotovo je sigurno da od Ilidže trasa ceste vodi sadašnjim putem i da je pored muzeja i Marijin Dvora išla današnjom glavnom ulicom. Od ovog

glavnog rimskog puta granale su se sporedne ceste, od kojih se jedna račvala baš iz današnjeg Sarajeva i išla preko Kozje Ćuprije prema Prači. Uzimajući u obzir ovakav pravac ceste, veoma je vjerovatno da je na teritoriji današnjeg grada stajala u rimsko vrijeme putna postaja. Kod Rimljana je postojao običaj da postaje prave na mjestima gdje se iz ravnice prelazi u planinske masive. Tu bi putnici prenoćili, odmorili se i zatim nastavili svoje putovanje kroz planinu. Sarajevo je smješteno upravo na takvom jednom mjestu pa je zato normalno što su ovdje bile podignute neke građevine. Da vidimo koji su nalazi dosada nađeni u samom Sarajevu. Na lijevoj obali Miljacke, do mosta koji vodi za Kovačiće, bila je ranije ciglana. Tu se je krajem prošlog vijeka izrađivala cigla za izgradnju hotela i drugih objekata u banji Ilidži. Prilikom rada na ciglani konstatovani su mnogobrojni ostaci rimske cigle. Probnim iskopavanjem naišlo se na sloj debeo 30 cm sastavljen iz samih komada rimskog crijepa. Ustanovljeno je da je tu odbačena čitava masa iskrivljenih i pokvarenih komada koji se nisu mogli upotrebiti za pokrivanje zgrada. To je najočitiji znak da je ovdje u rimsko doba postojala ciglana. Kod toga se može navesti čudnovata koincidencija događaja. Austrougarska uprava otvorila je tu ciglanu da bi dobila potreban materijal za izgradnju Ilidže. U rimsko doba na teritoriji Ilidže postojao je grad i veoma dobro uređena banja. Vrlo je vjerovatno da je ista ciglana služila u rimsko doba za potrebe iste banje. Samo na dva odlomka crijepa zapažen je žig sa natpisom CONSTA ... i CO ... Po obliku slova na žigovima ciglana uz Miljacku radila je u III vijeku n. e. Naravno, to ne znači da ona nije bila u pogonu i ranije i kasnije. Drugi objekat ove vrste nađen je 1891 godine prilikom kopanja podruma bivše Mirovinske zaklade kod Ali-pašine džamije. Ovdje su konstatovani ostaci jedne velike lončarske peći posebne konstrukcije, sa dovodnim i odvodnim kanalima. Oko peći ležale su hrpe ilovače koja je služila lončaru za izradu keramičkih predmeta. Vlasnik ove peći i radionice našao je sasvim pogodno mjesto za svoj rad. Potrebnu ilovaču mogao je naći u blizini a raskrsnica puteva i putna postaja bila je pogodno mjesto za prodaju. Sam lončar imao je — kako izgleda — lijepo uređenu kuću, jer su u blizini peći nađeni ostaci zidnog lijepa sa karakterističnim pompejanskim bojama. To je odlika boljih rimskih kuća. Nedaleko od ovog objekta, na obali potoka Koševa, nađeno je dosta primjeraka rimskog crijepa. Po tome možemo suditi da je i ovdje bila podignuta jedna rimska kuća. U centru grada nisu zabilježeni nikakvi značajniji arhitektonski nalazi iz rimskog doba. Zato se ne može ni pretpostaviti da su ovde ležale neke rimske zgrade. Korintski kapitel iz IV vijeka koji je ležao u dvorištu Ferhadije džamije, donji dio antičkog stupa uzidan u stepenice za ezan- taš u Begovoj džamiji ,dio stilobata iz dvorišta bivše Čejdžik džamije (iza glavne pošte) i dva oštećena spomenika sa natpisom iz Kemaludinove džamije nemaju dokumentarnu vrijednost za ovaj dio grada.

Rimski kapitel nađen na Ilidži

To su izolovani komadi koji su kao građevinski materijal preneseni ovamo iz Ilidže ili Blažuja. Nešto važniji nalazi iz rimskog doba potječu iz onog dijela grada koji leži zapadno od Marijin Dvora. Oni su nađeni in situ i zato imaju veću vrijednost za samo Sarajevo. Među njima treba navesti ostatke zgrada u »Vasiljevoj bašči« te grobove na mjestu tvornice duhana, u »Vasiljevoj bašči« i kod logora. »Vasiljeva bašča« je prostor koji leži između tvornice duhana, oficirskih paviljona i muzeja. Tu je dugi niz vjekova postojalo groblje i bilo u upotrebi do najnovijih vremena. Kod iskopavanja 1939 i 1943 godine nađeni su ovdje temelji od tri rimske zgrade. Jedna od njih imala je pod od mozaika, čiji su dijelovi također nađeni. Plan ovih zgrada nije se mogao tačno ustanoviti jer je dugim zakopavanjem sve bilo ispreturano i građevinski materijal pomiješan sa ljudskim kostima. Pošto su na većem prostoru »Vasiljeve bašče« nađene rimske opeke, crijep i drugi građevinski materijal, može se pretpostaviti da je ovdje bilo više građevina u rimsko doba. Među građevinskim materijalom otkriveni su i dijelovi tegula sa natpisom CONST .. ., CON ... i NIMIXAM (obrnuto čitano MAXIMIN). Natpisi na onim prvim identični su sa onim nađenim tegulama u rimskoj ciglani, pa su vjerovatno tamo i izrađene. Tegule sa natpisom NIMIXAM su po svoj prilici nešto mlađe. Na jednom odlomku cigle urezan je krst karakterističan za doba seobe naroda. Rimski grobovi bili su razbacani na dosta velikom prostoru zapadno od Marijin Dvora. Prilikom kopanja temelja za tvornicu duhana naišlo se na 10 takvih grobova, pokrivenih pločama od cigle i bez priloga. U »Vasiljevoj bašči« također je moralo biti rimskih grobova, iako oni nisu nađeni in situ kod iskopavanja. Ali ljudske kosti pod neoštećenim podom jedne zgrade jasno svjedoče da su tu bili grobovi prije nego što je izgrađena kuća. Ispred vojničkih logora, pokraj ulice, nađeno je također nekoliko rimskih grobova. Oni su bili pažljivo konstruisani od tanke opeke i pokrivene pločama od čistog materijala. U grobovima su se čak našli i prilozi. Zanimljivo je spomenuti jedan mali grob u ovoj grupi koji se sastojao od urne u obliku običnog lonca (sa pepelom pokojnika unutra) i bio pokriven sa tri crijepa. To nam pokazuje da su i ovdje postojala dva načina sahranjivanja: spaljivanje i sahranjivanje u rakama. Napokon, među nalazima iz

rimskog doba treba spomenuti veći broj novca sa svih krajeva Sarajeva i njegove periferije. Oni pokazuju jedan kontinuirani red od I-—VI vijeka (od Tiberija do Justinijana), što je najbolji znak da se život u Sarajevu odvijao za sve vrijeme rimske uprave."

Esad Pašalić, 1963.

40–41: „U samom Sarajevu otkriveni su tragovi rimskog naselja koje je ležalo u zapadnom dijelu današnjeg grada. Supstrukcije rimskih zgrada otkrivene su u Vasiljevoj bašči, tj. u parku kod Filozofskog fakulteta na Marijin dvoru. Na tom prostoru i ispred vojnog logora otkopan je veći broj grobova u kojima su se uz kosti pokojnika nalazili i prilozi. U ovom dijelu grada, na lijevoj obali Miljacke, radila je ciglana koja je podm irivala potrebe kako naselja u Sarajevu tako i drugih naselja u bližoj okolini. Među mnogobrojnim odlomcima raznovrsne rimske opeke na prostoru ciglane sačuvala su se dva odlomka tegula sa žigovima: CONSTA. . . i CO ... Iz ruševina rimskih zgrada koje su se nalazile u parku kod Filozofskog fakutelta takođe su izvađene tegule sa žigovima: C O N ST ..., C O N ... i NIMIXAM (obratno: MAXIMIN). Oblik slova na tegulama i neki drugi nalazi u ruševinama zgrada odgovaraju III vij. n. e. što pokazuje da je ciglana radila u to vrijeme. U supstrukcijarna se čuvao i fragment krovne opeke sa krstom (IV vij. n. e.) i jedan primjerak novca iz VI vij. n. e. (Iustinus). Pored Koševskog potoka, kod Alipašine džamije, otkiveni su ostaci rimske keramičke radionice, koja je imala svoje dovodne i odvodne kanale. Nedaleko od radionice prikupljeni su raznoliki arhitektonski fragmenti koji potiču od najmanje dvije rimske zgrade…. Na Debelom brdu iznad Sarajeva nalazila se rimska utvrda. Ovdje su sačuvane rimske zidine među kojim a su nađeni brojni predmeti svakodnevne upotrebe (alati, nakit, noževi, ključevi, vaga, keramika i si.) i nekoliko numizm atičkih primjeraka (drahma Dyrrhachium , Constantinus I i II i Iustinianus I). Sa raznih mjesta u gradu prikupljeno je dosta antičkih moneta koje idu u neprekidnom nizu od Tiberija do Justinijana.[314]"

Alojz Benac, 1964.

133–134: „Posebno je značajno u ovom pogledu nalazište na Debelom brdu kod Sarajeva. Geografski je vrlo blisko Butmiru, ali na njemu nema tragova života dok je postojalo neolitsko naselje u Butmiru. Tek nakon napuštanja Butmira (a tamo je do kraja trajala čista butmirska kultura) dolazi do naseljavanja Debelog brda. I život onda ovdje teče kroz čitavu dalju praistoriju. – Na Debelom brdu su nađene samo u neznatnom broju prave neolitske sjekire[315]. Kremeno oruđe je, naprotiv, mnogo bogatije zastupljeno, pa u tom pogledu imamo lijepu konkordansu sa odgovarajućim stanjem u

---

[314] Nalazi u Sarajevu: F. Fiala: WMBH IV. 38—72 (passim): V. 130 i VL 129— 138: K. Patsch: WMBH VI. 212: W. Radimskv: WMBH VI 527—529; D. Sergejevski: GZM XLIV, 1932. 23—24: LII. 1940. 15—19 i 1947. NS II, 13—50. Upor. Ć. Truhelka: GZM XXIV, 1912, 153—154. Fusnota je iz originalnog teksta E. Pašalića.

[315] F. *Fiala*, Prähistorische Ansiedlung auf dem Debelo brdo bei Sarajevo, WMBH, IV, 1896, S. 55, Fig. 127. (Fusnota je iz originalnog teksta A.Benca).

najmlađim vinčanskim slojevima sjeveroistočne Bosne. Kremeni nožići i strugalice su dobro dotjerani i odgovaraju pravim neolitskim izrađevinama[316]. Kremene strelice sa trnom su gotovo sasvim izašle iz mode, a mjesto njih su ušle u upotrebu strelice sa krilcima[317]. Na keramici je zapažen samo neznatan dodir sa neolitskim periodom: jedan fragment vaze sa motivom šrafiranog polja, izveden u Furchenstich tehnici[318], par motiva Tannenmuster i traka ispunjenih prekrštenim linijama[319] i jedna zdjela sa unutra uvučenim obodom i udubljenim linijama koje imitiraju kasniji ukras turbana[320]. Takve zdjele su nam poznate iz najmlađeg stratuma vinčanske kulture u sjeveroistočnoj Bosni. Na Debelom brdu su neolitske retencije vrlo slabe, iako postoje. To je i razumljivo kada uzmemo u obzir da su Brdo zaposjelo nosioci vučedolske kulture, koji su dovde prodrli u većem broju."

Ćiro Truhelka, 1942.

65–67: „Jednog dana dođe mi visok, mršav musliman, orlova nosa i živahna oka, te se predstavi kao Mehaga Pliska i pokaza mi brončani prsten i fibulu tipa, kakav sam poslije vrlo često nalazio na Glasincu. On mi ispripovjedi, da je u oči Ivanjdana gledao, kako pod stijenama Zlatišta na zapadnom rubu Sarajeva izbija iz zemlje plamen od blaga, tamo zakopana. To znači, da tamo leži zlato, ali pošto on nema »tilsum« (talisman), kojim se ono diže, a ljudi mu rekoše, da sam ja majstor u tom zanatu, zamoli me, da pođem s njim i da vidim, što tu valja raditi. Rekao sam, da se tu doista može nadati blagu, ali znanstvenom, a ne zlatu i srebru, te pođosmo zajedno na nalazište. Tu sam ustanovio, da je podnožje Zlatišta i njegov vrh sve do Debelog Brda i pod njim podnožje oko vrela Sok-bunara posuto ulomcima prehistoričkih posuda, kremenjem, krhotima kamena oruđa, nagorjelom ilovačom i drugim tragovima velikog prehistoričkog naselja, zaštićenog na vrhu Debelog brda gradinom, koja je opasana bedemom od kamene suhozidine. Dao sam se odmah na iskapanje. Mehaga je nabavio radnike, te ih nadzirao, i tako smo za par dana sabrali lijepu hrpu prehistoričkog materijala, koji je činio prvu jezgru buduće sarajevske prehistoričke zbirke. Mehaga Pliska, razočaran, što nema zlata, tješio se time, što sam bio zadovoljan nađenom »starudijom«, iako je pritom kimao glavom. Manija traženja i kopanja blaga bila je u ono doba vrlo rasprostranjena. Bosnom su obilazili mnogi kopači blaga, u jagmi za fantomom, a iz Dalmacije je dolazilo ljudi, koji su lakovjernima prodavali »planove«. po kojima se mogu naći mjesta, gdje ima zakopana blaga. Ta je manija zahvatila i Mehagu i koliko god sam se mučio, da mu tu ludost izbijem iz glave, ostao je uporan sljedbenik tog praznovjerja, uvjeren, da će danas — sutra ipak naći blago. Tom je vjerovanju bio odan ne samo neuki narod, nego i po koji inteligentniji čovjek, tako neki inženjer H. J., koji je obilazio Hercegovinom, tražeći s pomoću takvih planova blago.

[316] Ibid., S. 53, Fig. 108-117. (Fusnota je iz originalnog teksta A. Benca).
[317] Ibid., S. 54, Fig. 118-124. (Fusnota je iz originalnog teksta A. Benca).
[318] Inv. Broj Praistorijskog odsjeka Arheološkog odjeljenja Zemaljskog muzeja 927. (Fusnota je iz originalnog teksta A. Benca).
[319] F. *Fiala*, 1.c., S. 44, Fig. 43; Isti, Sobunar bei Sarajevi, WMBH I, 1893, S. 46, Fog. 14. (Fusnota je iz originalnog teksta A. Benca).
[320] F. *Fiala*, WMBH IV, 1896, S. 50, Fig. 86. (Fusnota je iz originalnog teksta A. Benca).

Pri tom je naišao doduše na mnoge vrijedne starine, koje su muzeju dobro došle, ali zlata nije našao ni gram. Jednoč sam morao s Mehagom u Krupac, u dolinu Željeznice, da vidim njegovo glavno polje rada. Tu je u dnu strme stijene, koja je ogradila malu obalnu terasu, visoku nekih 10 m, bio ulaz u prostranu pećinu, gdje je Mehaga potrošio velik dio svog imetka, da odstrani iz prednjeg dijela zemlju, koja je zatrpala čitavu pećinu. Pošto nije nigdje bilo ni traga ni znaka bilo kakvom kulturnom nalazu, rekao sam mu, da je šteta njegova truda, i uloženog troška u taj posao. — Pa tko bi nanosio ovu silnu zemlju u pećinu, ako nema u njoj blaga, koje je trebalo sakriti? — upita Mehaga nepovjerljivo. — Sama priroda — odvratih; — kiša i oborine splavile su kroz hiljade godina i niz nebrojene škripove, što presijecaju stijene, s brda mulj i sitnu zemlju i tako zatrpale pećinu. Mehaga, naravski, nije ni ovaj put vjerovao, ali ga nisam razuvjerio i on je do smrti živio u nadi, da će tu ipak naći veliko blago. Put u Krupac bio bi požalio, da se na povratku ne namjerismo na brdu kod Kotorca na gradinu, koja možda označuje mjesto starog Porfirogenitova grada Katere, gdje sam naišao na slične tragove naselja, kao i na Zlatištu. Na ovom potonjem nalazištu, osobito na Sok-bunaru pabirčio je iza mene Franjo Fiala, činovnik obližnje tvornice duhana, te je prigodice radio i lopatom i donosio u muzej sve, što bi našao. Bio je svršeni kemičar, bavio se u dokolici botanikom i pabirčenjem prehistoričkih starina na Zlatištu, Debelom Brdu i Sok-bunaru, a kako je u tom poslu bio vješt i pouzdan, dobro mi je došlo njegovo suradništvo, jer sam dobio vremena, da se bavim drugim proučavanjima. Često mi je govorio, da mu se rad u tvornici ne sviđa te bi volio biti namješten kod muzeja, a kad je tomu došla zgodna prilika, nastojao sam, da mu se ispuni želja.“

Borivoje Čović, 1965.

73: „Možemo samo da pretpostavimo da je, negdje u toku ranog bronzanog doba, na Debelom Brdu došlo do osnivanja jednog naselja čija je kultura bila bliska starijem naselju na Podu, s jedne, i najranijim pojavama glasinačkog područja, s druge strane; u daljem razvoju javljaju se ovdje tipični elementi slavonske kulturne grupe koji mogu da znače bilo uništenje prvobitnog i osnivanje novog naselja koje pripada slavonskoj kulturnoj grupi (što je najmanje vjerovatno), bilo infiltraciju nosilaca slavonske grupe u ovo naselje - dakle izvjesno etničko miješanje - ili, najzad, samo uticaj slavonske grupe na ovo naselje, kao što je pretpostavljao Korošec. Kako je ukupna količina karakterističnih keramičkih nalaza čitavog ovog perioda na Debelom Brdu relativno mala, a podaci o okolnostima nalaza nedostaju, teško je zauzeti stav koje je od ovih rješenja najprihvatljivije. U svakom slučaju, slavonskoj kulturnoj grupi teško se može pripisati osnivanje prvobitnog naselja na ovom položaju. Pojava karakterističnih elemenata ove grupe na Debelom Brdu sekundarnog je karaktera i - kako će kasnije biti pokazano - bez vidljivijeg uticaja na dalji razvoj, koji pokazuje čvrstu povezanost sa razvojem ostalih gradinskih naselja južne Bosne (Pod, Varvara i, naročito, glasinačke gradine). U hronološkom pogledu, ova starija faza naselja na Debelom Brdu (označimo je kao Debelo Brdo A) može se približno sinhronizovati sa naprijed pomenutim nalazištima južne i centralne Bosne (Pod A, Varvara A, Alihodže A i B), mada

vjerovatno ulazi ne što dublje u početak srednjeg bronzanog doba (Bl) nego što je s ovim nalazištima slučaj.“.

89: „Stoga na Debelom brdu možemo računati s postojanjem jedne duže faze života naselja u toku starijeg željeznog doba (Debelo Brdo D), čiji bi početak bio predstavljen ranije pomenutim horizontom VIII vijeka (Dl), a koja se završava negdje na prelazu iz VI u V vijek.“

90: „U ovo vrijeme postoji i naselje na Debelom Brdu, što se da utvrditi prvenstveno na osnovu karakterističnih metalnih nalaza V i IV vijeka.[321]“

91: „Najzad, na Debelom Brdu postojalo je naselje i u vremenu koje odgovara srednjoevropskom srednjem i kasnom latenu – Debelo Brdo F (Lt. C-D, III-I vijek st. e.)“

Margita Smole-Gavrilović, 1971.

89: „CARINA, SARAJEVO — srednjovjekovno groblje. U jesen 1970. godine, otpočela je u Sarajevu izgradnja velikog građevinskog objekta predviđenog za smještaj republičkih organa upravljanja. Uza lokacija objekta je na Marin dvoru, između stare zgrade Fabrike duhana i novog Filozofskog fakulteta, a zahvata i veliki dio predjela Carina, koji je odavno u stručnoj literaturi proznat kao zanimljivo i vrijedno arheološko nalazište. Još u vrijeme izgradnje Fabrike duhana pronađeni su grobovi iz ranog srednjeg vijeka, a zatim, između dva rata, u blizini današnje poslovnice GSP-a i autobusne stanice, otkriveni su ostaci luksuzne građevine iz rimskog peroda (D. Sergejevski GZM 1947). Također se zna, da je na Carini, i to upravo na prostoru gdje se danas podiže zgrada republičkih organa upravljanja, bilo i dosta stećaka, a pronađen je jedan kameni sarkofag u kojem je bila staklena čaša iz 15. vijeka. U tursko doba je na tom području bilo groblje sveg kršćanskog stanovništva Sarajeva, koje je kao takvo egzistiralo do kraja 19. vijeka. Čim su otpočeli radovi na iskopu zemlje za temelje zgrade republičkih organa upravljanja — u jesen 1970. godine stupilo se u pregovore sa investitorom i izvođaćem radova, kako bi se iskop zemlje za kraće vrijeme obustavio, budući da su na čitavom području ispod buldožera »ispadali-« fragmenti srednjovjekovne keramike, a na dubini od oko 1,00 m pojavili su se grobovi pokriveni kamenim pločama od muljike. Međutim, svi napori arheologa da se radovi obustave ostali su bezuspješni. Buldožeri su raznijeli sve, i tek u ljeto 1971. god. uspjeli smo provesti manje zaštitno iskopavanje na južnom, perifernom dijelu radilišta. Otvoreno je pet kvadrata (4x4 m) u kojima je bilo 37 grobova, od kojih je izvjestan broj recentnih. Srednjovjekovni grobovi su na dubini od 1,00 — 1,30 m. Od priloga u grobovima je pronađeno veoma malo, ali na prostoru izmedu grobova nađen je veći broj fragmenata keramike i dva srebrna dubrovačka novčića iz 15. vijeka. Osim ovoga, na čitavom području nalaženi su i fragmenti rimske opeke. Stručnu ekipu su sačinjavali: M. Smole Gavrilović, kustos Zemaljskog muzeja Čelebic, stud, arheologije i S. Čerkez, crtač.“

[321] up. WMBH IV, S. 63 ff. Fig. 174, 175, 177, 190-192, 198; WMBH V, Taf. LIV, 1, 6; WMBH VI, S. 132, ff. Fig, 11, 23, 25 itd. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Čovića).

Đuro Basler, 1972.

55–56: „Debelo Brdo u Sarajevu je poznati lokalitet s ostacima iz eneolitskog, bronzanog i ilirskog doba prethistorije (sl. 27). Tu su se otprilike 2.000-1.800 god. prije n. ere, naselili prvi stanovnici današnjeg Sarajeva otkada, dakle, datira i kontinuirano naseljavanje grada. U VI vijeku, ubrzo nakon protjerivanja Istočnih Gota iz ovih krajeva, ovdje je sagrađen refugij za naselje koje se steralo na prostoru od današnjeg Marijin-dvora do Koševa i Skenderije. O samom refugiju malo nam je što poznato[322]. Prostor refugija bio je preko 100 m dužine; sa tri strane pružao se zid debljine oko 1 metar, dok je sa četvrte (istočne) postojala stijena kao prirodna zaštita. Ulaz je bio sa zapada. Desno od ulaza stajao je istureni toranj veličine 6 metara. Tornju slična građevina nalazi se uz južni zid. U kulturnom sloju nađeni su razni predmeti iz rimskog doba. O načinu gradnje, slaganju kamena u zidove i drugim potankostima, u postojećem izvještaju nije ništa rečeno. Ipak se ne možemo oteti utisku da se i ovdje nalazimo pred refugijem iz VI vijeka, jer ovaj kraj je tek 535. godine povraćen u zajednicu Carstva."

Ivana Bajo, 1974.

49–50: „U Sarajevskom polju su tako nastale rimske stražarnice na Naklu, Kotorcu i Debelom brdu. Položaj nekadašnjih ilirskih naseobina odlično je odgovarao utvrdama iz kojih će se vršiti nadzor i čuvanje puta. Najveći značaj imala je naseobina na Debelom brdu. Bila je opasana dvostrukim bedemom koji je štitio zapadnu, sjevernu i južnu stranu, dok je istočna prirodno bila zaštićena stijenom. Spoljni zid bedema je sačuvan u dužini od 118 m. od 78,5 m. Visina sačuvanih zidova je varirala od 0,3 do 1,3 m. Ulaz u utvrdu je bio na zapadnoj strani. Zidovi su bili pravljeni na uobičajeni rimski način od tesanika sa jezgrom od lomljenog kamena zalivenog krečnim malterom. Unutar bedema nađeno je dosta keramičkih fragmenata i metalnih predmeta. Keramika je zastupljena fragmentima bojenih posuda sa motivima horizontalnih traka izvedenih mrkom bojom, komadima glaziranih posuda kao i grubljom keramikom. Metalni predmeti su brojni. Nađeno je ovdje vrhova kopalja, razni dijelovi konjske opreme, predmeti za svakodnevnu upotrebu, kao ključevi i dijelovi vage i karakteristični oblici nakita, među kojima su posebno interesantne fibule. One pripadaju najstarijim formama rimskih fibula, tipološki- vezanim za kasnolatenske oblike. Trougaona noga koja se završava masivnim dugmetom kao i plastično ispupčenje na luku, elementi su koji je vezuju za njih. Jedna varijanta ovih fibula su i sidro fibule, oblik veoma rasprostranjen u Bosni u I i II vijeku. Na Naklu se površinskim istraživanjem nisu mogli otkriti ostaci nekog rimskog građevinskog objekta, ali je nađen izvjestan broj keramičkih fragmenata kao i metalnih predmeta za svakodnevnu upotrebu, među kojima i jedan ključ. Ostaci rimske građevine zatrpani velikom količinom građevinskog materijala na jugozapadnoj strani platoa na Kotorcu nisu posebno ispitivani. Tu je nađeno i nekoliko fragmenata posuda. Vrijeme nastanka stražarnica na Naklu i Kotorcu je neizvjesna, dok je novčić

[322] F. Fiala, Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva, GZM, VI (1894), str. 107-108. (Fusnota je iz originalnog teksta Đ. Baslera).

imperatora Avgusta pouzdan dokaz da je utvrda na Debelom brdu postojala već u prvoj polovini I vijeka."

53–56: „Na teritoriji Sarajeva je u rimsko doba postojala naseobina. Pojedini ispitani objekti pokazuju da je imala zanatski karakter. Ovo je naselje, vjerovatno, bilo i postaja kakve su Rimljani dizali na mjestima gdje put napušta ravni predio i prelazi u planinsko područje. Još 1891. god., prilikom kopanja temelja za zgradu Mirovinske zaklade, kod Ali-pašine džamije, otkriveni su ostaci lončarske peći sa sistemom udužnih i poprečnih cijevi, kao i znatna količina crijepa i zidnoga lijepa sa tragovima slikanja pompejanskim bojama, koji su ukazivali na postojanje bogate stambene zgrade. U njoj je vjerovatno, stanovao vlasnik lončarske radionice. 1893. god. je na lijevoj obali Miljacke prilikom radova na podizanju ciglane, otkrivena velika končina rimskoga crijepa i opeke. Iako tom prilikom nije nađena i peć, sama količina proizvoda je ukazivala na postojanje rimske ciglane na ovom mjestu. Među crijepovima su otkrivena i dva komada sa žigom i signaturom »CO ..... « i »CONSTA. . .«. Prema obliku slova D. Sergejevski ih je datirao u III vijeku.[323] S obzirom da je materijal ove vrste bio veoma potreban zbog građevinskih radova na Ilidži, ciglana je počela sa radom, vjerovatno, znatno ranije. Na ostatke rimskih građevina naišlo se i na lokalitetu Vasiljeva bašča, koji obuhvata prostor između Tvornice duvana, Zemaljskog muzeja i vojnih paviljona. Kompleks zgrada podignut na ovom prostoru pripada kasnoj fazi rimskog doba. Kakva je bila namjena građevina, teško se može reći, 'pošto su im ostaci dobrim dijelom uništeni kasnijim ukopavanjem u srednjem vijeku i u tursko doba. Ovdje je i u rimsko doba bilo groblje prije nego što su podignute zgrade. Temelji zgrada bliže Vrbanja ulici, kao i u centralnom dijelu ovoga prostora su u potpunosti uništeni. Tu je otkrivena samo gomila opeke, crijepa i tubulusu. Sačuvalo se nešto od temeljnih zidova objekta na sjevernoj strani sa dijelom mozaika. Jednostavan motiv izduženih i četvrtastih rombova koji su se smjenjivali, kao i veoma slaba izrada, ukazuju da je građevina bila, vjerovatno, podignuta krajem III i početkom IV vijeka. Ispod poda u ovoj zgradi takođe se naišlo na kosti. Grobovi su otkopani i ispred Vojnog logora, prilikom kopanja temelja za Srednju tehničku školu. To su grobovi ozidani tankom opekom i pokriveni pločama od cigle. Na teritoriji Sarajeva je nađena i znatna količina novčića iz I — IV vijeka. Tragovi života u rimsko doba otkriveni su još i u Gornjoj Vogošći, kao i u dolini Jošanice. U Gornjoj Vogošći, u kraju Kamenjača kod Krsmanova hana, naišlo se na izvjesnu količinu građevinskog materijala. Tu su, takođe, nađeni fragmenti keramičkih posuda i posuda od stakla, srebrni novčići i fragmenti željeznih predmeta. Na rimski materijal se naišlo iuz put prema Sarajevu. U dolini Jošanice, na desnoj obali potoka Gradine, u blizini sumpornog vrela, otkriveni su ostaci zidina rimske zgrade, koji, kao i prethodni objekt, nisu ispitivani. Podaci iz rimskog doba, mada prilično fragmentarni, doprinose da se stvori približna slika života u sarajevskom kraju. To je period mira u Bosni, u kome se naš kraj izgrađuje u ekonomskom i kulturnom pogledu. Rimska kultura se među ilirsko stanovništvo širila iz upravnog i kulturnog centra na Ilidži. Iliri su, ipak, uprkos jakog upliva, čuvali svoju kultumu tradiciju. Trzavice kroz koje je prolazila Imperija i

[323] Sergejevski, Dimitrije. Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici. —— Glasnik. Zemaljskog muzeja, NS 1947, str. 22. Fusnota je iz originalnog teksta I. Bajo.

opadanje rimske moći se upečatljivo ogledaju u napuštanju velikih tradicija rimske umjetnosti, mada je život u ovom kraju bio veoma intenzivan u III i IV vijeka. Prema nalazima novčića careva Justina i Justinijana jedino je naseobina na Debelom brdu preživjela pad Rimske imperije. 3) *Srednji vijek*. Veoma je teško rekonstruisati život u našem kraju u periodu srednjeg vijeka kako u pretfeudalnoj fazi tako i u periodu bosanske feudalne države. Materijal je veoma oskudan. Iz perioda seobe naroda (IV — VII) potiču neki nalazi sa Kotorca i Debeaog brda. Na Kotorcu su nađeni vrhovi strijela sa tri i četiri brida a na Debelom brdu novčići careva Justina i Justinijana. Takođe je na teritoriji Sarajeva nađena i gema kralja Teodoriha. Najznačajniji nalazi iz ovog perioda potiču sa lokaliteta Varošište kod sela Mihaljevića u blizini Rajlovca, gdje je, prilikom radova jedinica JNA, otkrivena nekropola na kojoj se vršilo sahranjivanje u dužem vremenskom periodu. U jednom su grobu nađene karakteristične ostrogotske fibule polukružne glave ukrašene sa petprofiliranih dugmeta i nogom poligonalnog oblika koja se završavala stiliziranom životinjskom glavom. Infiltracija Avara i Slavena na Balkan počinje već koncem V vijeka. U toj fazi svoga boravka Slaveni su doprli i u oblast centralne Bosne. Neka sela oko Ćatića i Rogatice nose ime Obri što je staro ime za Avare. U vrijeme naseljavanja Slaveni su živjeli u uslovima naturalne privrede u rodovskim zajednicama. Osnov njihove ekonomike bilo je stočarstvo. Takvim uslovima života odgovarala su naselja na istaknutim visovima okolnih bregova koji su okruživali Sarajevsko polje. Na Naklu, Kotorcu, Debelom brdu i Fortici javlja se slavenski materijal. Nešto veći broj fragmenata slavenskih posuda nađen je samo na Debelom brdu. Na svim nalazištima se radi o fragmentima koji ne dopuštaju rekonstrukciju sudova što u dobroj mjeri otežava preciznije datiranje. Na Ilidži je, takođe, nađen slavenski materijal. Otkriveno je nekoliko bronzanih naušnica —— karičica sa jednim i tri_ koljenca koje se datiraju u IX — XI vijek. Najznačajniju ulogu u pretfeudalnoj fazi imalo je naselje na Kotorcu. Konstantin Porfirogenit ga u svom djelu »De administrando imperio« pominje kao jedan od dva utvrđena grada u Bosni. Zidna konstrukcija utvrde koja je opasivala plato na kome je nekada bila prehistorijska gradina i kasnije rimska stražarnica, pravljena je od nepravilnog kamena uz upotrebu pijeska i krečnog maltera....“

Borivoje Čović, 1974.

33: „Praistorijska, a zatim antička i srednjovjekovna aglomeracija koja se razvijala na potezu Soukbunar — Debelo brdo —— Zlatište postala je već odavno neizbježan dio svakog šireg razmatranja o istoriji Sarajeva. Za to ima više razloga. Prvi i najvažniji je, svakako, taj da se radi o prvom otkrivenom arheološkom nalazištu na teritoriji grada i uz to dosad najvećem i najvažnijem. Drugi je razlog dugotrajnost kon- tinuiniranog života tog naselja koji obuhvata više od dva milenija. Treći je bogatstvo i raznovrsnost arheoloških nalaza iz različitih epoha i perioda otkrivenih u ostacima ovog naselja, koji pružaju mogućnost da se stvori dosta živa slika razvoja ove dugotrajne aglomeracije. Nasuprot ovome, već odavno uočenom, značaju i mjestu koje naseobinskom kompleksu Soukbunar — Debelo brdo — Zlatište pripada u starijoj istoriji Sarajeva, stoji posve nedovoljna proučenost arheoloških nalaza iskopanih ili prikupljenih na ovim

lokalitetima i— u zavisnosti od toga — još veći broj posve otvorenih, neriješenih ili samo djelimično riješenih pitanja iz istorije ovog naselja. U kojoj je mjeri taj materijal nedovoljno proučen i kakve sve mogućnosti u sebi krije, može se dobro ilustrovati čak i sa dva tri proizvoljno izabrana primjera. Tako je tek prije kraćeg vremena dio jedne keramičke posude, otkriven na Debelom brdu još 1895.[324] godine — identifikovan kao mikenski, što otvara potpuno nove poglede na mogućnost postojanja mikenskih uticaja i veoma duboko u unutrašnjosti zapadnog Balkana i, u isto vrijeme, pokazuje da je Debelo brdo još u bronzano doba moralo biti značajniji kulturni ili ekonomski (trgovački) centar[325]. Ili, drugi primjer: analize i studije obavljene 1973. godine pokazale su da je ovo naselje, poslije Ljubljanskog barja, najbogatije nalazište eneolitskih kalupa za izlivanje bakrenog oružja i oruđa u Jugoslaviji, drugim riječima da je Debelo brdo u kasnom eneolitu moralo biti dosta važan metalurški centar.[326] Dalje, i jedna posve površna analiza postojećeg fonda keramičkih nalaza pokazala je da poznati primjerak Justinijanova novca ne označava završnu tačku u razvoju ovog naselja, odnosno da sa kasnom antikom ne prestaje život ove aglomeracije, već da se pro- . dužuje još izvjesno vrijeme po doseljenju Slavena — koliko, to tek treba istražiti. A ovakvih pitanja moglo bi se navesti još dosta.“.

42: „Autor je još jednom postavio pitanje nastanka praistorijske naseobine na Debelom brdu, na južnoj periferiji Sarajeva. Poznato je da je ovo naselje trajalo tokom čitavog bronzanog i željeznog doba, a nastavilo je život i u doba rimske vladavine, pa i u ranom srednjem vijeku. Isto je tako već prije ustanovljeno da najstariji kulturni horizont koji se može pouzdano odrediti pripada kasnom eneolitu i to vučedolskoj kulturnoj grupi. Poznati su bili i neki kameni artefakti (sjekire, nožići, strugalice) koji su ukazivali na mogućnost da je prije vučedolskog, postojao na ovom lokalitetu i nešto stariji, neolitski horizont. Njegovo hronološko mjesto i kulturna pripadnost nisu, međutim, bili određeni. Među nepublikovanim materijalom s ovog nalazišta našao se i dio jedne tipično neolitske sjekire kalupastog tipa, (Sl. 1) izrađene od lakog kamena (magnezita), što povećava vjerovatnost postojanja jednog horizonta iz mlađeg neolita. Pored toga, dva ranije objavljena (sl. 2 i 3) i jedan dosad neobjavljeni keramički fragment (sl. 4) pokazuju srodnost sa hvarsko-lisičićkom kulturnom grupom. Autor prema tome zaključuje:

1. Na Debelom brdu postojao je horizont mlađeg neolita koji prethodi osnivanju naselja vučedolske kulturne grupe.

2. Osnivači tog, najstarijeg naselja na ovom lokalitetu pripadaju istom onom talasu doseljenika sa juga (iz Hercegovine) koji su krajem neolita u većem broju naselili i neke dijelove južne i centralne Bosne, promijenivši znatno kultumu fizionomiju nekih naselja butmirske grupe, kao što je to u svojoj studiji »Obre II« pokazao A. Benac. U to vrijeme neolitsko naselje u Butmiru, u Sarajevskom polju, po svoj prilici više nije postojalo.

[324] F. Fiala, Izvještaj o prekopavanju na Debelom brdu kod Sarajeva, Glasnik Zemaljskog muzeja (dalje: GZM) VIII, (1896), str. 106, sl. 45 i 46. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Čovića).
[325] „Oslobođenje“ Sarajevo, 29. XII 1972. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Čovića).
[326] B. Čović, Praistorijsko rudarstvo i metalurgija u Bosni i Hercegovini, Simpozij o istoriji rudarstva i metalurgije u BiH, Zenica 1973. (u štampi). (Fusnota je iz originalnog teksta B. Čovića).

Neki odnos prema butmirskoj kulturi pokazuje, ipak, cilindrični keramički predmet (sl. 7) koji takođe pripada najstarijem horizontu naselja na Debelom brdu".

Joannis A. Sakellarakis – Zdravko Marić 1975.

156: „Die mykenischen Scherben vom Debelo Brdo lassen sich einer Kanne zuweisen die vielleicht in dieser Zeit nach Bosnien exportiert wurde. Nach B. Čović[327] bestand auf dem Debelo Brdo eine Ansiedlung in der Zeit von ungefähr 1600 v. Chr bis zum Anfang des 1. Jahrhunderts nach Chr. und auch weiter. Es könnte also tatsächlich ein mykenisches Gefäß in diese Ansiedlung gelangt sein. Das Auftauchen mykenischer Keramik hoch im Norden der Balkanhalbinsel stellt sogleich die Frage auf welche Weise und auf welchem Weg ein Gefäß so weit von seinem Herstellungsplatz dorthin gekommen ist. Die Kanne dürfte höchstwahrscheinlich auf dem Seewege über die Adria bis zur Mündung der Neretva, weiter flußaufwärts bis zu dem großen Neretva-Knie und dann über das Gebirge bis zu seinem Fundort gelangt sein. Ein Transport auf dem Landweg ist in dieser frühen Zeit unwahrscheinlich."

Borivoje Čović, 1976.

75: „Једини изузетак је Дебело брдо на периферији данашњег Сарајева. Ту је једна група Вучедолаца нашла, најзад, сигурније прибјежиште и могућности нешто дужег боравка, развивши и доста значајну занатску дјелатност – лијевање бакарних бојних сјекира, бодежа, врхова за копље, шила и слично. Тиме је почео живот једног дуготрајнијег насеља, најстаријег на ужој територији Сарајева и занимљивог због тога што његови остаци живо рефлектују многе мијене и догађаје током посљедња два миленија старе ере. То насеље чемо стога још који пут споменути."

78: „Сличних примјера има више. На Дебелом брду код Сарајева, поред „вучедолских" и „баденских" елемената налазимо и трагове боравка неких људи чија је култура медитеранског поријекла и ослања се на неолитске традиције. Вјероватно је и овдје било неког мијешања и стапања, попут онога у Алихоџама."

193–194: „Средњобосанска културна скупина, чији су носиоци, како смо претпоставили, били Деситијати (или њихови анонимни преци) показује у својој раној фази, крајем другог миленија старе ере, знатну експанзивност. То се посебно јасно може уочити на два значајна археолошка налазишта, од којих једно лежи на јужној периферији њиховог територија, а друго у блиском сусједству, У Рами. Стога је и тим налазиштима потребно посветити неколико редова. Прво од њих је Дебело брдо код Сарајева. Најстарији трагови на том изванредном положају припадају, у културном смислу, још неолиту: ту је било посљедње прибјежиште неке мале неолитске заједнице која се, по свој прилици, повукла

[327] Čović, Glasnik Sarajevo Arheologija N.S. 20, 1965, 72f. 78-82. 98.99. (Fusnota je iz originalnog teksta J. A. Sakellarakisa i Z. Marića).

из долине Босне у вријеме првих налета сточарских племена, на прелазу из трећег у други миленij. Убрзо затим насеље су заузели Вучедолци, који су се ту, изгледа, и нешто дуже задржали. Периоду њиховог боравка на Дебелом брду припадају тамо нађени калупи за лијевање бојних сјекира, бодежа, игала, а вјероватно и других предмета од бакра. Већ почетком бронзаног доба Вучедолце смјењују носиоци „јужнобосанске културне скупине". Од тада — па све до краја праисторије — развија се овдје континуиран живот захваљујући, вјероватно, изузетно повољном географском положају, не само у локалном смислу. Смјештено на једном од западних обронака Требевића, Дебело брдо је доминирало над дијелом Сарајевског поља, над долином Миљацке, с једне, и Жељезнице, са друге стране. Но, гледано шире, оно се налазило управо на мјесту гдје се завршава значајна сјеверна саобраћајница — долина Босне — и гдје почињу други, планински путеви који воде у југоисточну Босну и источну Херцеговину. Тај положај био је вјероватно од пресудног утицаја на развој овог насеља у трговински и занатски центар. Такав центар било је Дебело брдо несумњиво током жељезног доба, али почеци тог развоја падају, по свој прилици, раније, у бронзано доба. Можда је још металуршка дјелатност Вучедолаца поставила први темељ таквог развоја, створила традицију, која се затим вијековима одржавала. У посљедњим стољећима другог миленија старе ере ово насеље је достигло и своје највеће територијално простирање. Осим самог Дебелог брда и његових падина, оно се крајем другог миленија проитирило, с једне стране, на уски плато испод стијена (на рубу данашњег насеља Соукбунар), а са друге стране до у подножје сусједног бријега Златишта. У том периоду је у насељу обновљена и металуршка дјелатност — производе се бронзана копља, стријеле, бодежи, игле и разни накит, а оживјела је и трговина, посебно металном робом, о чему свједоче, нпр. типови бронзаних сјекира, не само средњоевропског већ и јужнојадранског и италског поријекла. У археолошком материјалу Дебелог брда из тог времена, најкасније око 1000. године старе ере, појављује се велика количина керамичке робе типичне за средњобосанску културну скупину. Та се појава, наравно, може објаснити и трговином, поготово кад су у питању примјерци финије, орнаментисане керамике. Али не треба искључити ни могућност освајања овог насеља од стране носилаца средњобосанске скупине или можда њихове мирне инфилтрације. У сваком случају је симптоматично да се економски процват и територијално ширење овог насеља крајем бронзаног доба подудара с оваквим или онаквим присуством материјала средњобосанске скупине у његовом културном слоју.“.

Borivoje Čović, 1976a.

107–108: „Neki od objekata ove vrste sa Debelog brda bili su objavljeni još u izvještajima F. Fiale[328], dok su drugi identifikovani tek prije dvije godine, prilikom revizije nalaza s Debelog brda u depou Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Gotovo je ne vjerovatno, međutim, da ni na objavljene primjerke, koliko mi je poznato, nije doskoro bila obračena nikakva pažnja, niti su igdje bili pominjani kao eneolitski. Razlog za to je, po svoj prilici, pomanjkanje stratigrafskih podataka o ovom lokalitetu, zbog čega se uopšte materijal s Debelog brda smatra nedovoljno pouzdanim i rijetko se uzima u

[328] F. Fiala, Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva, GZM VI, 1894, 107—124, sl. 12; T. VIII, 9, 11, 12. — Takođe i WMBH IV, 1896, S. 38 ff, Fig. 167—169, 172. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Čovića).

obzir, premda se radi o jednom od najznačajnijih naselja metalnog doba u unutrašnjosti sjeverozapadnog Balkana. Stoga je potrebno dati i nekoliko prethodnih napomena o ovom nalazištu. Ovdje nas, razumije se, interesuju samo njegovi stariji kulturni stratumi. Kako F. Fiala izričito navodi, neporemećenih praistorijskih slojeva na ovom nalazištu nije bilo, a največi dio nalaza potiče sa padina Debelog brda, gdje su ležali u sekundarnom položaju[329]. Ipak, danas več postaji mogučnost da se dobar dio nalaza, ne samo metalnih već i keramičkih, dosta sigurno odredi komparativno-tipološkim metodom i tako restituiše osnovna kulturna stratigrafija ovog dugotrajnog naselja. Najstariji nalazi pripadaju, bar u kulturnom smislu, kasnom neolitu. Radi se, po svoj prilici, o kratkotrajnom boravku neke manje grupe neolitskog stanovništva koje se, kako je primiječeno, u nesigurnim prilikama, nastalim nakon prodora novih, eneolitskih populacija, povlači na gradinske položaje[330]. Sljedeći kulturni stratum pripada eneolitu. Sigurnih (tipičnih) badenskih ili kostolačkih elemenata nije nađeno, ali su dosta brojni nalazi vučedolske kulturne grupe, pa se Debelo brdo i ubraja medu najjužnija njena nalazišta. Za naša razmatranja važno je istaći da se medu vučedolskim materijalom s Debelog brda, pored »klasičnih« vučedolskih ornamenata[331], veoma cesto javlja i keramika ukrašena duboko urezanim, paralelnim cik-cak linijama (tzv. motiv riblje kosti)[332]. Taj je tip ukrašavanja poznat, doduše, i u badenskoj i u kostolačkoj grapi, ali je isto tako dobro zastupljen i u repertoaru motiva vučedolske grupe, pa ga nalazimo i na svim vučedolskim naseljima sjeverozapadne i centralne Bosne[333]. Važno je reći i to da se na ovaj način ukrašeno posuđe s Debelog brda i po svojoj fakturi posve podudara s »klasično« ukrašenom vučedolskom keramikom ovog nalazišta. Sljedeći kulturni stratum pripada več bronzanom dobu, i to jednoj j oš nedovoljno definisanoj grupi koju sam preliminarno nazvao »južnobosanskom«[334]. Kako je več Fiala u svom prvom izvještaju konstatovao, na Debetom brdu je postajala raznovrsna i živa zanatska djelatnost, i to ne samo u željezno doba, več i u ranijim periodima[335]. Medu objektima koji tu djelatnost dokumentuju važnu grupu čine kalupi i drugi pribor za livanje objekta od metala.“.

Stojan Dimitrijević 1979.

[329] GZM VI, 1894, 108. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Čovića).
[330] B. Čović, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, GZM, n.s., XX, 1965, 69, 92—94; isti, Počeci naselja na Debelom brdu, Prilozi za istoriju Sarajeva V (u štampi). (Fusnota je iz originalnog teksta B. Čovića).
[331] GZM VI, 1894, T. II, 1—4; T. III, 5; GZM VII, 1895, T. II, 4, 5, 8, 12, 18, 19. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Čovića).
[332] GZM VI, 1894, T. III, 12; GZM VII, 1895, T. II, 1; T. III, 10. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Čovića).
[333] GZM, n.s., III, 1948, T. V, 7 (Hrustovača), GZM, n.s., IV—V, 1949/50, T. IV, 1—6 (Alihodže), GZM, n.s. XIÌ, 1959, T. III, 6, 7. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Čovića).
[334] GZM, n.s., XX, 1965, 77, 82. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Čovića).
[335] GZM VI, 1894, 124—125. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Čovića).

309: „Južnobosanski tip ili tip Debelo brdo zastupljen je, prije svega, u južnim regionima srednje Bosne, napose u Sarajevu i njegovoj okolini, tj. u porječju gornjeg toka rijeke Bosne i njenih najjužnijih pritoka. Zasada je poznato sedam naselja ovog tipa, to su: Debelo brdo kod Sarajeva i Fortica na Bakijama u Sarajevu, Gradac kod Homolja (nedaleko od Sarajeva), Gradac u Lepenici (kod Fojnice), Alihodže u dolini Bile, Gradac kod Toplice (nedaleko Kreševa) i Gradac u Kotorcu. Svi lokaliteti su gradinskog tipa. Najranije je od ovih naselja istraženo Debelo brdo; još 1893. god.; jedino suvremeno istraživanje izveo je A. Benac u Alihodžama.“.

Borivoje Čović, 1983.

171: „Od nalazišta ranog bronzanog doba u prelaznoj zoni najprije je otkriveno *Debelo brdo* sa susjednim *Soukbunarom* i *Zlatištem*, s kojima čini jedinstven naseobinski kompleks. Na žalost, veoma bogat i raznovrstan arheološki materijal ovih nalazišta koje je iskopavao F.Fiala (1889-1896) ostao je bez stratigrafskih podataka, pretežno zbog sekundarnog položaja samih slojeva, a donekle i zbog metoda iskopavanja, pa se može odrediti isključivo tipološki.[336] Na toj osnovi je moguće izdvojiti samo ograničenu količinu nalaza s ovih lokaliteta.“.

Borivoje Čović, 1983a.

433: „Neki karakteristični keramički objekti koji (po oblicima i ukrasu) pripadaju ovoj grupi bili su nađeni još krajem prošlog stoljeća, i to u okviru materijala jednog nalazišta koje, u osnovi, ne pripada srednjobosanskoj grupi. To je naseobinski kompleks *Debelo brdo – Zlatište – Soukbunar*, gdje se materijal srednjobosanske grupe pojavljuje kao rezultat importa ili uticaja.“

Borivoje Čović, 1983b.

390–392: „Prvo i jedno od najvažnijih nalazišta bilo je otkriveno već u najranijoj fazi arheološkog rada u Bosni. To je naseobinski kompleks Debelo brdo – Zlatište – Soukbunar na južnoj periferiji Sarajeva (u daljem tekstu : Debelo brdo) koji je iskopavao F.Fiala u nekoliko kampanja od 1889. do 1896. godine.[337] Manja istraživanja obavio je V. Ćurčić, koji je objavio i dio kasnije pronađenog materijala.[338] Noviju hronološku i kulturnu interpretaciju dao je B. Čović.[339]“

[336] Za literaturu v. B. Čović 1965, 34 (napomena 35). (Fusnota je iz originalnog teksta B. Čovića).
[337] F. Fiala, 1890, 1891, 1893a, 1894, 1895, 1896. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Čovića).
[338] V. Ćurčić, 1908, 370-375; pretežan dio materijala koji Ćurčić objavljuje potiče s iskopavanja F.Fiale 1896. godine. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Čovića).
[339] B. Čović, 1965, 72, 78, 83, i d. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Čovića).

396: „Naseobinski kompleks Debelo brdo – Zlatište – Soukbunar obuhvatao je plato ispod strmih stijena kod Soukbunara, te zaravanke i kotlinice između Debelog brda i brda Zlatišta, kao i platoe pomenutih brda koji su bili fortificirani – dakle, i oovdje se radi o naselju s manjim utvrđenim dijelovima i s otvorenim „podgrađima....Može se pretpostaviti da su stambeni objekti, npr., na naseobinskom kompleksu Debelo brdo-Zlatište – Soukbunar bili smješteni u grupama, zavisno od konfiguracije terena, te da su prostori unutar bedema na obje glavice služili kao refugij u slučaju opasnosti za čitavo stanovništvo....[340].“

409: „Ako uzmemo u obzir činjenicu da je i slijedećim periodima (starije i mlađe željezno doba) dokumentovano prisustvo metalnih izrađevina veoma različitih tipova i provenijencije na ovom nalazištu, možemo zaključiti da se već od kasnog bronzanog doba naselje na Debelom brdu afirmiše kao značajan trgovački – posrednički centar. To je, s obzirom na njegov geografski položaj – na mjestu gdje se završava put iz Podunavlja dolinom Bosne, a započinju putevi preko visoravni i prevoja ka jugoistočnoj Bosni i Hercegovini – posve razumljivo i očekivano..... Sudeći po čitavoj situaciji u Varvari, i u naseobinskom kompleksu Debelo brdo—ZIatište--Soukbunar moraIo bi se raditi o stabilnim i čvrsto organizovanim društvenim zajednicama. Način života je nesumnjivo sjedilački, što se vidi i po kontinuitetu s prethodnim periodom (srednjim bronzanim dobom), a i po trajanju naseljenosti tokom čitavog kasnog bronzanog doba. Razvijena metalurška djelatnost i trgovina pretpostavljaju i određen stepen podjele rada, a potrebe uredenja naselja (Varvara) i njegove odbrane određene norme društvenog života, organizacije, a vjerovatno i društvene hijerarhije. Da li to vrijedi i za širi teritorij, teško je reći, no meni se čini da bismo za ovaj period (ili bar za njegove završne etape) smjeli pretpostaviti postojanje čvršćih plemenskih organizacija, zasnova-nih na široj srodnosti, ali i na zajednićkom teritoriju. Jedan takav teritorij mogla je činiti kotlina Rame sa širom okolinom, a drugi područje oko Sarajeva. Ta dva uža područja se — u okviru prelazne zone — dosta jasno izdvajaju kao posebne kulturne cjeline (i pored zajedničkih elemenata koji ih vežu).“

Lidija Fekeža, 1983.

„Lokalitet Debelo brdo smješten je aa stenovitoj čuki na najnižim zapadnim padinama Trebevića. Samu glavicu i zaravan /dužine 110 m i širine 35 m/ opasava sistem povezanih zidova od ostataka rimske fortifikacije. Zidine su opasavale sjeverne, južne i zapadne obronke dok je na istoku bila čuka /13,5 m šir. I 25 m duga/ koja je posebnim bedemom bila odjeljena od platoa a bila je i prirodno zaštićena. Zid je bio od lomljenog kamena, pritesanog i vezan malterom. Širok je 1 m a visok 0,6 do 1,3 m. Uz zidove i okoliko njih nadjen je kulturni sloj dubok i do 2 m od eneolita do doba seoba naroda. D. Brdo je možda bilo refugij obližnjeg naselja na Soukbunaru u bronzanom dobu. U halštatu i latenu na Glavci je nastala naseobina koja se održala do u kasno rimsko doba, do polovine VI vijeka n. e....Rezime opisa stanja u sondi C. U ovoj sondi odmah pri otkopavanju I o.s. naišli smo na ostatak verovatno temelja zida omotača utvrdjenja na

[340] V. Ćurčić, 1908, 365. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Čovića).

Debelom Brdu. Ovaj zid je sačinjavao južni deo omotača utvrdjenja. Zid je debeo 1,25 m. Visina zida merena sa njegove vanjske strane na kojoj je mogao biti u potpunosti oslobodjen i opserviran iznosila je oko 0,55 – 0,60 m. U potpunosti se zid mogao iskopati samo sa južne strane jer je na severnoj strani bio ukopan do samih prirodnih stena. Južna strana zida je ujedno i spoljna strana omotača utvrdjenja. Otkopan je, ustvari sačuvan je deo zida u visini od oko 0,60 m, tj. samo tri reda kamenja, grubo oklesanog, nejednake veličine. Primećuje se sa spoljne i unutrašnje strane zidni omotač od nešto krupnijeg kamenja a izmedju njih je trpanac. Kamenje je, iako nedovoljno oklesano i nejednake veličine ipak slagana po principu tri fuge tj. spoj dva kamena je na sredini donjeg kamena. /skica br. 8/. Debljina zida je 1,10 – 1,30 m. Trpanac je debeo 0,70 m, a debljina oplate 0, 20 – 0,60 m zavisno od veličine kamenja. /uglavnom 0,40 – 0,60 m/.....SITUACIJA U SONDI E2. Sonda E2 je postavljena tako da njenu južnu stranu tj. njen južni profil čini veliki zid. Kopano je po visini celog tog zida. Zid je bio ispod današnjeg površinskog sloja jedno 0,40 m kad se računaju urušenja njegovih gornjih delova što se dobro vidi na fotografiji broj 29, dijapozitivu br. 13, 19, - 21. Konstrukcija zida : Zid je ukopan u šljunkovitu smedju sterilnu zemlju jedno 0,30 m /sa južne strane/ a sa severne /koja čini južni profil sonde E2/ strane je tlo dosta stenovito. Na visini od 0,30 m – 0,40 m koliko su temeljni zidovi, pojavljuje se rizalit od kojeg počinje spoljni zid koji se sačuvao u visini 1,90 m. Kvalitet gradnje zida je dobar. Zid ima dva lica, debljine je kao i zid u sondi C, tj. 1 m Unutra je trpanac. Spojen je nepečenom zemljom /ilovačom/ pomešanom sa tucanim krečnjakom. Na vanjskom delu /južnom delu zida/ prilikom njegovog potpunog čišćenja, uočava se trag gorenja /crni se od tragova gara/ i to na visini od otprilike 0,40-0,90 m /mereno od rizalita/ što se može videti i na slici br. 29 i dijapozitivu br. 13 kao i na izradjenoj skici br. 7/ Sa unutarnje strane zida, otprilike na istoj visini je taj trag gara na istoj visini uočljiv, ali se ne vidi na dijapozitivima jer je zid bio zatrpan slojem tamno smedje zemlje, pa je stoga i kod njegovog otvaranja severna strana ostala tamnija. Sa južne spoljne strane zida, otprilike na nivou rizalita ispod paljevine bio je sloj finog luga /pepela/ od sagorenog istucanog krečnjaka. Prema tome požar je bio dosta jakog intenziteta. Spoljna i unutrašnja oplata zida su uradjene na redove koji su fugirani, Kamenje je samo primarno oklesano, majstori su se trudili da bude podjednake veličine, ali su ipak pazili, čak pri ubacivanju manjeg kamenja da poštuju sistem 3 kamena sa tri spojnice tj. T sistem u gradnji, radi solidnije gradnje. Zid je istovetno gradjen kao i zidovi u sondama E i C....Ispod je bio sloj crvene zemlje debeo 0,60 /od 1,60 -2,20 m u kojem je još nalažena keramika premda je ovo prvobitni prirodni sloj na terenu. Temelji su ovde dakle bili oko 0,60 m visoki a zatim je na njima podignut zid. U svim mehaničkim slojevima nalažen je pokretni sloj paljevine, gara koji je ovde bio vrlo intenzivan i debeo oko 0,30 m. Istočni profil sonde je padao prema dosta strmom nagibu terena.“

Borivoje Čović, 1984.

122–123: „Produkcija raznih tipova bakrenog oruđa i oružja postojala je u toku kasnog eneolita u južnoj, centralnoj i sjeverozapadnoj Bosni. Izgleda da se naselje na Debelom brdu kod Sarajeva može označiti kao dosta važan centar ove produkcije.“

Borivoje Čović, 1984a.

113: „Neke zajednice nalazile su izlaz iz prenaseljenosti na drugi način. Uz staro naselje na prirodno zaštićenom položaju Debelom brdu kod Sarajeva nikli su, krajem II i početkom I milenija periferni ogranci, smješteni ispod stijena nad Soukbunarom i na podnožju Zlatišta, čime je tijesni prostor Debelog brda bio rasterećen. U slučaju opasnosti pružao je stari centar naselja na Debelom brdu utočište stanovnicima čitave ove rastegnute aglomeracije."

128: „Najzad, sunčev disk, predstavljen u obliku točka sa četiri paoke – po svoj prilici dio nekog žrtvenika ili sličnog kultnog predmeta – nađen na Debelom brdu kod Sarajeva, svjedoči o postojanju sunčevog kulta i u našim južnim krajevima.".

135: „Takvu je ulogu moglo imati i naselje na Debelom brdu iznad Kovačića u Sarajevu, na završetku puta koji iz Panonije vodi dolinom Bosne prema jugu i u neposrednoj blizini značajnih stočarskih areala – Glasinca na istoku i Kalinovika na jugu. Predmeti najrazličitijeg porijekla, nađeni u ostacima ovih naselja, to dobro potvrđuju.".

Vladislav Skarić, 1985 (1937).

40: „Од свих поменутих градина и насеља испитано је само *Дебело брдо* са *Златиштем* и *Соукбунаром*, Код њих је utvrђено да су, иако потјечу из неолита, били насељени и у bronчano доба. Много брончаних предмета ту није нађено: неколико келтова, кратак мач, врх од копља, срп, тестера, масивне наруквице за ноге и велика украсна игла; поред тога неколико калупа од камена за љевање брончаних предмета. Најдоње од ових насеља, Соукбунар, био је насеље људи, који се у мирно доба баве привредом. Али када би настала ратна времена, ти би исти људи постајали ратници, па би остављали своје село и са чељади и покретним имањем се склањали у градове на Дебелом брду и Златишту. Соукбунарско село је трајало кроз цијели брончани период, а опустјело је почетком раног *гвозденог доба*, званог *халштат*. У Босни и Херцеговини је нађено на много мјеста насеља и гробља из халштатске периоде, а у сарајевском је крају главно налазиште овога времена опет Златиште и Дебело брдо. Дакако да је свијет овога времена становао и на другим мјестима сарајевске околине, али се, изузевши *Moчila* (s лијеве стране Миљацке изнад Обхође), није још ништа нашло од халштатских људи. Како је познато са других босанских страна (нпр. са Гласинца) наши су халштатски људи били у трговачком саобраћају са Италијом и Грчком. Грчки су трговци доносили своју металну робу (оружје) у јадранско приморје, па је одатле понешто допрло и у унутрашњост, дакле и у сарајевски крај. Али је овдје било и домаће индустрије. Баш је нарочито око Дебелог брда била развијена лончарска радња, која се могла развити стога што је одмах доље крај Миљацке било добре лончарске земље. Овај се свијет бавио и другом привредом, ратарством и сточарством. Равнији плоднији дијелови на територији

данашњег Сарајева око Миљацке и даље по Сарајевском пољу, као и пристранци брда, сигурно нису остали неискоришћени, него су орани и заливађавани. Виши дијелови у брду су им служили као испаше за стоку.“.

44: „Осим римског кастела на Дебелом брду нађена је испод њега на *Шаторији* (данашњи новн кварт у Ковачићима) римска циглана. С десне стране Миљаске нађено је неколико римских гробова на земљишту духанске фабрике, једна циглом озидана гробница у главној војној касарни. Лончарска пећ на земљишту зграде пензионог фонда код Алі-пашине цамије і нешто остатака од бољих римских кућа у кошевској страні Горице и у улици Деребоју (на земљишту Паржикове куће). Све је ово мало за овако лијеп положај као што је сарајевски. Но може се узети као прилично сигурпо да ће се кад-тад наћи римских остатака и у сарајевској срединн. По једној несигурној вијести нађено је једном приликом на Башчаршији, негдје близу подница, неколико комада римске цигле и бронзани велики новац цара Гордијана (240—244 гол.). Иако несигурна, вијест није невјероватна, јер се Башчаршија налазила на једном раскршћу које је старије од Сарајева.“

Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, 1988.

42: „15.68 **DEBELO BRDO**, Sarajevo- Centar. Praistorijsko, rimsko i srednjovjekovno naselje s utvrđenim dijelovima. Nalazište je istraživao F. Fiala između 1888. i 1896, a manje reviziono iskopovanje izveli su 1983. L. Fekeža i B. Govedarica. Smješteno na niskim zapadnim obroncima Trebevića. U praistorijsko doba to je širi naseobinski kompleks s otvorenim dijelovima i utvrđenim tačkama koji obuhvata visove Debelo brdo i Zlatište, kotlinu između njih, te zaravanak pod strmim stijenama iznad Soukbunara. Najstariji tragovi naseljavanja pripadaju manjim grupama kasnoneolitskog ili eneolitskog stanovništva i ne mogu se kulturno bliže opredijeliti. U kasnom eneolitu to je veće naselje južnobosanske grupe vučedolske kulture, s ljevačkim centrum za izradu bakrenog oružja i oruđa. Tu populaciju u rano bronzano doba smjenjuje novo stanovništvo, srodnom onom koje u isto doba osniva Pod kod Bugojna (sloj A). Nejasna je situacija sa srednjim bronzanim dobom jer se specifični nalazi tog vremena ne mogu sa sigurnošću diferencirati. Tom dobu bi pripadao, ukoliko je autentičan, fragment mikenske keramike (14. v. st. e.). U kasno bronzano doba razvija se na ovom lokalitetu ponovo veća aglomeracija, po kulturi srodna s Varvarom C i glasinačkom grupom. To naselje kontinuirano živi i tokom starijeg i mlađeg željeznog doba, razvijajući se u važan trgovački i zanatski centar (obrada metala). Pouzdani tragovi života postoje i iz doba rimske vladavine, sve do kraja antike (Justinijanovo doba), o čemu svjedoče ostaci čvrstih fortifikacionih zidova na platoru Debelog brda, kao i nalaz keramičke posude s natpisom i imenom majstora. LIT.: *F. Fiala* 1894 a, 107-140; *F. Fiala* 1896 b, 97-107; *D. Sergejevski* 1947, 39-40; J. *A. Sakellarakis-Z. Marić* 1975, 153-156; *B. Čović* 1976 a, 105-115; *B. Čović,* 1983 c, 390-412; *B. Čović* 1983 d, 170-182. B. Čović….“

Borivoje Čović, 1999.

67: „Keramika obje ove grupe zastupljena je na Debelom brdu; prema tome, ovi kalupi mogli bi pripadati bilo (nešto starijem) badenskom, bilo vučedolskom naselju na ovom lokalitetu. Kako su izraziti, ĉisto badenski elementi na Debelom brdu malobrojni, nasuprot znatno većoj koliĉini sigurnih vuĉedolskih (a sami kalupi tipološki odgovaraju najmlađim varijantama ovog tipa sjekira), vjerojatnije je da ovi kalupi pripadaju vremenu trajanja vuĉedolskog naselja na Debelom brdu. Ukupan broj kalupa (8 fragmenata) nije velik no ipak je to, poslije Iga u Ljubljanskom barju,[341] najveća kolekcija eneolitskih kalupa za izlievanje oruţja i oruĊa dosad poznata na tlu Jugoslavije. To nam daje pravo da Debelo brdo označimo kao jedan od centara produkcije bakarnog oruţja u ovom dijelu Balkana.“.

Salmedin Mesihović, 2012.

43–53: „Na osnovi činjenica i indicija koje se mogu dobiti iz jedinog do danas poznatog vrela koji spominje HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM mogu se izvući sljedeći zaključci i pretpostavke :

1. Čim se njegovo ime pojavljuje na solinskom natpisu, riječ je o nesumnjivo u to doba bitnoj lokaciji. HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM je imao toliko značenje za tadašnju provincijsku upravu da se smatralo shodnim i potrebnim, da se u ovoj prvoj sustavnoj izgradnji rimske cestovne mreže u unutrašnjosti provincije Dalmacije, poveže sa provincijskom prijestolnicom i naravno da se to i zabilježi i tako ovjekovjeći. Znači, nije riječ o nekom minornom ili ad – hoc naselju, nego o značajnijoj lokaciji sa izražajnijom tradicijom postojanja i poznavanja u širem regionalnom kontekstu. U okviru toga je HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM je bio i krucijalna strateška tačka u unutrašnjosti Provincije, jer izgradnja rimskih puteva u tek pacifiziranim oblastima je primarno bila motivirana vojno – strateškim interesima. Naravno ta bitnost ovog dezitijatskog kastela (na ravnini provincije Dalmacije) u ovom vremenu je sigurno rezultat činjenica da se nepunu deceniju ranije završio Veliki Ilirski ustanak od 6. do 9. god. n. e., u kojem su Dezitijati bili glavni stup općeustaničkog Saveza i otpora. Uostalom i posljednji đepovi otpora nalazili su se na dezitijatskom području. „Dezitijatska“ atribuizacija imena kastela ukazuje i da je riječ o važnijem središtu ovog ilirskog naroda i njegove politije (tada ponovo organizirane kao peregrinske *civitas*). To bi podrazumijevalo da je zona HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM imala i znatno političko, privredno pa i religijsko, uz naravno komunikaciono i simboličko značenje. Tako se samo iz imena jasno ogleda i sva bitnost ovog mjesta, koje u sebi jedino od svih po nazivu (poznatih iz izvorne građe) lokacija sa gornjobosanskog i lašvanskog područja, nosi i ekskluzivni dezitijatski atribut. Navedena činjenica smješta ovo naselje na vrlo visoko mjesto na ljestvici važnosti dezitijatskih naseobina čim

[341] P. Korošec – J. Korošec, Najdbe s koliĉarskih naselbin prilogu na Ljubljanskom barju, Ljubljana 1969, 20 – 21. (Fusnota je iz originalnog teksta B. Čovića).

mu i oficijelni projekt provincijalne (a ne samo lokalne važnosti) kao što je izgradnja putne mreže pridaje pažnju spominjući ga kao jednu od destinacija.

2. Riječ je o lokalitetu čije ime počinje sa slogom HE… i u sebi sadržava i dezitijatsko ime u vidu prisvojnog genitiva. Sudeći po obliku i smislu fragmenta natpisa u kome se spominje ovaj lokalitet, njegov naziv predstavlja složenicu od tri riječi/dijela. Na prvom dijelu se mogu prepoznati samo prva dva slova HE…dok je ostatak imena previše izlizan, i u tu lakunu bi se moglo prostorno smjestiti još par slova. Radi toga njegova, u literaturi uobičajena lekcija kao HEDVM nije pouzdana.[342] Drugi dio naziva je, također oštećen, moguće rekonstruirati kao *castellum*, dok je treći dio, koji je i za nas najvažniji, u potpunosti ne samo sačuvan nego i u punom obliku, bez skraćivanja dat i riječ je o dezitijatskom imenu u obliku prisvojnog genitiva u odnosu prema prva dva dijela imena, pogotovu prema riječi *castellum* na koji se izgleda prisvojnost u prvom redu i odnosi. Znači ime HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM bi se moglo prevesti kao He…, dezitijatski kastel (utvrda, citadela).

3. Samo spominjanje dezitijatskog imena je nedvosmislen pokazatelj da se ovaj lokalitet nalazio na prostoru koji je, u vrijeme izgradnje Dolabeline ceste do njega, pripadao dezitijatskoj *civitas*, odnosno sigurno se nalazio situiran na dezitijatskoj teritoriji 19 i 20 god. n. e. Spominjanje HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM za spomenute godine, jasno indicira njegovo postojanje i za vrijeme kada se počela graditi «Dolabelina» cestovna mreža. Pošto se Dolabelina mreža morala bar u nekim svojim dijelovima naslanjati i na epihorsku putnu mrežu, može se sa većom vjerojatnoćom pretpostaviti da je i prije njegovog spominjanja na solinskom natpisu, ovo naselje predstavljalo važniju naseobinu i za vrijeme ustanka 6 - 9. god. n. e., a onda samim tim i za prvo razdoblje rimske vladavine, a možda i u vrijeme nezavisnosti bosanske unutrašnjosti prije zime 34/33. god. p. n. e. To bi sugeriralo da je naše dezitijatsko naselje bilo komunikaciona točka i prije realizacije Dolabelinih inženjerijskih cestovnih projekata, a samim tim ne samo za Dezitijate nego i za širu regiju, bitna lokacija i naseobina. I nakon 20. god. n. e., HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM, pošto se nalazio na glavnoj cestovnoj ruti, je zadržao svoj značenje, možda i u toku čitavog I st. n. e. U tom periodu nakon 20. god. n. e., HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM je vjerojatno doživio i bitno transformiranje u naselje sa odlikama antičkog tipa, pa je na njegovom

[342] O lekciji Hedum ili Hedos v. Budrovich, 1954-1957, 91; Alföldy, 1965; Bojanovski, 1974, 17, bilj. 15. Na osnovi latinskog *haedus, i, m*=jare, i ime dezitijatskog kastela bi se možda moglo špekulativno dovesti u vezu i sa terminima za kozu i jarca. To bi imalo opravdanje u kultu ilirskog Silvana, koji je bio prisutan i na dezitijatskom području. Na dezitijatskom prostoru danas postoje lokaliteti Kozograd u Selakovićima kod Fojnice i rječica Kozica koja izvire u sjeverno od današnje Fojnice i uliva se u donji tok Lašve. Kozograd je srednjovjekovni grad, koji je u XV. st. zabilježen pod nazivom Kozao (Basler, 1954, 304; Palavestra, 1974, 119-122). Međutim, ako bi se prihvatila činjenica da se albanska riječ „dash“ (u pluralu „desh“), u značenju ovan, može etimološki dovesti u vezu sa dezitijatskim imenom, onda se samim tim smanjuje i mogućnost da je riječ He... bila vezana ili proizašla iz riječi koja se odnosi na „kozu“ ili „jarca“. Totemska životinja kod Dezitijata je vjerojatno bio ovan, a ne jarac ili koza. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

mjestu ili na bližoj lokaciji, na ravnijem predjelu koji mu je neposredno gravitirao, za vrijeme rimske vladavine postojalo i znatnije naselje, ali se i zadržala i pozicija gradine kao naseobine, naravno prilagođena novim uvjetima.[343]

4. Ako je HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM, bio na osnovi natpisa udaljen 156 rimskih milja, on bi se tada (19/20. god. n. e.) nalazio između 229 i 234 današnjih kilometara udaljenosti od Solina. Uz sve izneseno potrebno je navesti i da se *He(dum) castellum Daesitiatium* nalazio na glavnoj rimskoj komunikaciji (odnosno jednom od krakova „Dolabeline" cestovne mreže) i poslije 20. god. n. e., i poslije njene kasnije nadogradnje prema istoku.

5. Upotreba termina «*castellum, i, n*,» za prvo vrijeme rimske vlasti u ilirskim zemljama, većinom i najvjerojatnije se odnosi na određenje gradine (naravno sa svojim podgrađem) kao tipa naseobine, pa se u tome kontekstu treba promatrati i podatak Plinija Starijeg (*NH* III, 141); …*in hoc tractu sunt Burnum, Andetrium, Tribulium, nobilitata proeliis castella.* ... na tom se potezu nalaze Burnum, Andetrij, Tribulium (riječ je o Tiluriumu, op. a.)-kasteli proslavljeni u ratovima koji je on nesumnjivo preuzeo iz neke ranije građe koja je govorila o rimsko-ilirskim ratovima, vjerojatno vezano za Oktavijanovu kampanju 34 - 33. god. p. n. e., i Veliki Ilirski ustanak od 6. do 9. god. n. e., u kome se poimenično (u izvještaju *Cass. Dio* LVI, 12, 3) spominje i Andetrij (... ᾽Ανδήτριον...). Kod Veleja Paterkula (II, CXV, 4) se za domorodačka uporišta za vrijeme ustanka u dinarskom pojasu, a koja su sigurno predstavljala gradinska naselja, upotrebljava izraz «*...situ locorum ac montium…*». U grčkom jeziku ekvivalent terminu «*castellum*», odnosno našem gradina, kada se odnosi na ilirske zemlje bi bili izrazi : ἀκρόπολις, ἄκρα, ἡ, τεῖχος, φρούριον, koje upotrebljava Kasije Dion kada govori o ilirskim naseljima za vrijeme ustanka.[344] Postojanje naselja sa akropoljom/citadelom (koja ustvari predstavlja gradinu) je bilo standardna forma ustroja prapovijesnih i protohistorijskih metalnodobnih većih i značajnijih naselja. Najbolji primjer, i to ograđenih naselja sa citadelom (dupli obrambeni prsten) pružaju grubi opisi ustaničkih uporišta Splonum i Raetinum u izvještaju Kasija Diona.[345] Sve navedene činjenice jasno sugeriraju da HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM, treba tražiti na istaknutom uzvišenju koje zadovoljava i određene zemljopisne uvjete kao što je relativno zaravnjeni blago padinski plato na vrhu, i padine koje se spuštaju prema ravnici ili riječnoj udolini. Na tome prostoru bi postojalo gradinsko naselje, koje bi se sastojalo od utvrđenog akropolja/citadele (gradine u užem smislu) i podgrađa. Ako je tvrdnja da je HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM i u predrimsko i u rimsko doba bila za Dezitijate vrlo bitna pozicija, onda se ona morala nalaziti u gušće naseljenom prostoru, sa populacijom koja gravitira toj gradini. To bi uključivalo

[343] Slične primjere imamo i na Delmatskom području. Zaninović, 1994, 47. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).
[344] *Cass. Dio* LV, 34, 5; LVI, 11, 2; 11, 4; 12, 3. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).
[345] *Cass. Dio* LVI, 11. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

i postojanje podgrađa, posebno ako se ima u vidu eventualno postojanje vojne posade. Ako je 20. god. n. e., postojala vojna posada nedezitijatske pripadnosti na citadeli, tada je morao postojati i dio u kojem je živjelo domorodačko, dezitijatsko stanovništvo. U tom slučaju bi se moglo pretpostaviti da je uz garnizon smješten na citadeli, postojalo i pravo civilno naselje, odnosno podgrađe na padinama ili u podnožju u kome je živjela dezitijatska populacija, zajednica kojoj je u predrimsko doba pripada gradina/citadela u kojoj se 19 i 20. god. n. e., nalazio garnizon.[346] Jedino bi u slučaju postojanja i dezitijatske stalno naseljene populacije u naseobinskoj aglomeraciji u čijem sastavu bi se nalazio i HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM, bilo logično da se ovaj kastel, ako je 20. god. n. e., u njemu boravila vojna posada, nazove dezitijatskim. U suprotnom, teško bi bilo zamisliti da bi kastel nosio taj atribut da nije postojala i neka dezitijatska populacija, odnosno da je etabliranjem garnizona bila iseljena zajednica kojoj je gradina pripadala, i da nije u širem okviru naseobinskog kompleksa koji je nosio naziv HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM bila naseljena i peregrinska dezitijatska populacija, koja bi se nalazila pod jurisdikcijom dezitijatske *civitas*. Radi toga nije nemoguće ni zamisliti HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM kao možda jedno složeno naselje, sa citadelom u kojoj se 19/20. god. n. e., možda nalazio vojni garnizon. U širem smislu ime HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM bi se odnosilo na čitavo gradinsko naselje, dok bi se u užem smislu izraz *castellum* odnosio samo na utvrđeni akropolis naselja. Iz svih navedenih činjenica i pretpostavki temeljenih na načinu i smislu spominjanja HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM proizilazi i jedno vrlo bitno pitanje, a to je da li se na spomenutom lokalitetu na godine na koje se natpis izričito spominje (19/20. god. n. e.) nalazio vojni garnizon. Tačnim ili bar približnim odgovorom na ovo pitanje, još bi se više suzila potraga za ovim kastelom sa dezitijatskim imenom. Moguće je pretpostaviti da je 19/20. god. n. e. ova citadela služila i kao garnizon oružanih snaga Rimske Države, odnosno kao njihova etablirana utvrda.[347] Naravno, ako je

[346] Garnizon je morao da se nalazi u okviru ili u blizini većeg naseobinskog, domorodačkog kompleksa, u prvom redu podgrađa u kome bi većinski živjela domorodačka, dezitijatska populacija, i koje bi predstavljalo i središte, ili bar vrlo bitno mjesto u kome se odvijao dezitijatski upravni i politički, a vjerojatno i općedruštveni i ekonomski, pa i kulturni život. Ali taj garnizon bi se morao nalaziti situiran i na mjestu koje je bilo prometno i komunikaciono dobro uvezano i prije izgradnje «Dolabeline» cestovne mreže, pa je i iz toga razloga na toj lokaciji morala živjeti domorodačka populacija u stalnom naselju. U tom slučaju to domorodačko stanovništvo, ako 19/20 god. n. e., već nije moglo prebivati na gradini, sigurno je moralo živjeti u dijelu naseobinskog kompleksa koji je naslonjen na gradinu, kao što je naselje-podgrađe ili naselje u ravnom dijelu kojim je dominirao kastel. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

[347] Nije nemoguće pretpostaviti da je on rimskim potrebama služio i u periodu prije izbijanja ustanka u proljeće 6 god. n. e., jer Kasije Dion spominje određenu rimsku jedinicu koja je nesumnjivo morala predstavljati garnizon u unutrašnjosti Provincije i koja je prva bila poslana protiv one prve grupe koja se pobunila (veći dio mobiliziranog kontingenta ilirskih pomoćnih jedinica je još uvijek iščekivao razvoj situacije). To jasno ukazuje da su postojali posadni garnizoni u dubokoj unutrašnjosti dinarskog pojasa i prije 6 god. n. e., i to u blizini, možda upravo i na mjestu koje je bilo određeno kao zborno mjesto ilirskih auksilijara, prije njihovog upućivanja na Dunav. Možda je moguće pretpostaviti da je upravo *He(dum) castellum Daesitiatium* poslužio kao bitna komunikaciona tačka i utvrđena i naseobinska pozicija kao zborno mjesto za odašiljanje ilirskih pomoćnih četa, jer je ustanak vjerojatno izbio na dezitijatskom

i postojala vojna posada na kastelu, ostatak gradinskog naselja je vjerojatno nastavljao postojati kao epihorska, domorodačka (dezitijatska) naseobina, sa svojim obilježjima i ranije navedenim značenjima i sa istim imenom koje počinje sa HE... Ipak, ova citadela/kastel se morala nalaziti na takvom mjestu da dominira nad čitavim naseobinskim kompleksom i okolnim područjem. Ako je 20. god. n. e. na HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM postojala utaborena vojna posada, on je i u vrijeme nezavisnosti dezitijatske politije, prvog razdoblja rimske vladavine, vremena Ustanka i obnove rimske vladavine nakon 9. god. n. e. sigurno morao postojati kao «živo» i funkcionalno domorodačko gradinsko naselje. U suprotnom ne bi imalo ni smisla ni logike da se on javlja i za 19/20. god. n. e., pa čak da se i na njemu možda etablira vojna posada, niti da on posluži kao krajnja tačka jednog od krakova široke cestovne mreže nastale za vrijeme namjesnikovanja P. Kornelija Dolabele.

6. Pod nazivom HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM bi se podrazumijevala i naseobinska aglomeracija vrlo bitnog (možda i središnjeg) značenja za Dezitijate,[348] jer bi jedino u tom smislu bilo opravdano njeno atribuiranje dezitijatskim imenom.[349] I to bi se onda moglo koristiti u pokušaju bar približnog ili logičkog lokaliziranja HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM. Na solinskim natpisima, jedino se ova naseobina nominira i sa jednim narodnosnim ilirskim imenom u formi prisvojnog genitiva, kao dijelom svoga punoga imena. Ova činjenica bi morala sama po sebi nešto da simbolizira, odnosno možda direktno ukazuje na značenje koje je ovo naselje imalo za dezitijatski narod i njegovu političku cjelinu. Sukladno tome značenju i dezitijatsko ime se pojavljuje u okviru njegovog punog imena čime se određuje i njegov domorodačko-narodnosni ekskluzivitet. Ako se ovaj lokalitet kao takav označava i za 20. god. n. e., ---na samim počecima drugog razdoblja rimske vladavine--- nesumnjivo je on morao imati takvo značenje i ranije, što bi pokazivalo da je riječ o jednoj dugovječnoj i bitnijoj gradini još iz vremena nezavisnosti dezitijatske politije. Samim tim može se konstatirati postojanje kontinuiteta naseobinskog boravljenja ljudi na toj gradini i u željeznom dobu do

području, pa je samim tim logično da se i zborno mjesto nalazilo na dezitijatskom području. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

348 Dezitijatska politija i Dezitijati, općenito kao narod, su sigurno morali imati neko sjedište i u vremenu nezavisnosti i u vremenu rimske vladavine. To ne bi morao biti samo političke, nego i religijski centar. Npr. u sjedištu Ubijaca se nalazilo žrtvenik posvećen Augustu, odnosno carskom kultu. Tako bi se i u dezitijatskom središtu trebalo pretpostaviti postojanje are Augusta. Poštovanje carskog kulta u njenom središtu primarno bi odražavalo lojalnost određene *civitas*. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

349 Uporediti Daorson = središte Daorsa, Delminijum = središte Delmata, Doklea = središte Dokleata, pa i u vezi manjih zajednica (*Plin. NH.* III, 140; 142) kao što su Ortoplini i njihovo središte *Ortoplinia*, Vegi ili Begi i njihovo središte *Vegium*, Korinjani i njihovo središte *Corinium,* Nediti/Nedini i njihovo središte *Nedinium/Nadinium,* Pituntine i njihovo središte *Petuntium,* Onastine i njihovo središte *Oneum,* Narestine i njihovo središte *Nareste.* Sličan i interesantan primjer imamo i u slučaju *Oppidum Ubiorum*, (kasnije sa promjenjenim imenom u *Colonia Agrippinae*, današnji Keln). Nije nemoguće da je kao i u slučaju narodnosnog središta Ubijaca i dezitijatsko središte u trenutku promjene svoga statusa (najvjerojatnije vezano sa primanjem rimskog građanstva) promijenilo i ime. Samim tim je moguće da se to staro dezitijatsko središte krije u imenu nekog antičkog naselja poznatog iz drugih vrela. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

uspostave rimske vladavine. Sa druge strane, naseobina (u zoni HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM) je gotovo sigurno nastavila postojanje i nakon 20. god. n. e., kada se sigurno počela preobražavati u pravcima razvitka antičke kulture i načina života. Vjerojatno je naseobina imala i duži razvojni period u antičko doba. Tako bi i danas širi lokalitet na kojem se nalazio HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM u sebi morao sadržavati i nalaze i željeznodobne, originalno ilirske (dezitijatske) i rimske, antičke provenijencije, i to i materijalne građe i nepokretnog i pokretnog karaktera. U slučaju da se na lokalitetu HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM nalazio garnizon, on bi kao takav morao da ima i neke tragove vojnog prisustva u neposredno postustaničkom razdoblju. I ti vojnički nalazi bi odražavali antičku materijalnu tradiciju, jer i legijske i auksilijarne trupe, koje bi bile stacionirane, ne bi baštinile u bitnoj mjeri domorodačku željeznodobnu kulturu. Tako bi ispod rimskih, antičkih stratuma slijedili domorodački, željeznodobni stratumi a morali bi se registrirati i tragovi predrimske gradine, ali i rimskog kastela.

Naravno sasvim je moguća i drugačija opcija, odnosno da 20. god. n. e., na HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM nije postojala oružana posada oružanih snaga Rimske države (ni legijskog ni auksilijarnog tipa), nego da je i tada to bila gradina koja pripada dezitijatskoj *civitas* u potpunosti. Ali i u tom slučaju postojanje podgrađa, odnosno naseobinske aglomeracije je vrlo moguće jer su domorodačke gradine, bar one veće i važnije, imale uobičajeno i podgrađa koja su isto bila zaštićena fortifikacijama, o čemu će kasnije biti detaljnijeg govora. Ipak je vjerojatnije, imajući u vidu ustanak u kojem su dominirajuću ulogu imali Dezitijati i rimsku sumnju u dezitijatsku lojalnost i spremnost za prihvaćanje rimske državne i provincijalne vlasti, da su Rimljani ipak imali utaborenu vojnu posadu (legijskog, auksilijarnog ili mješovitog karaktera) na mjestu citadele vrlo bitne (možda i središnje) dezitijatske stalne naseobinske aglomeracije. Nakon ugušenja ustanka 9. god. n. e., rimskoj upravi se nametnula kao esencijalna potreba da u potpunosti pacificira i drži pod stabilnom kontrolom nekada pobunjeno područje, posebno njegovo jezgro i najžešće uporište, kao što je nesumnjivo bila i dezitijatska teritorija. U tu svrhu Rimljani su morali Zapadni Balkan prekriti mrežom garnizona---redovnih legijskih i auksilijarnih trupa---- što je bio najbolji garant opstojnosti rimske uprave, na prostoru i među stanovništvom sumnjive lojalnosti. Da bi opet ti garnizoni mogli biti uvezani u cjelovit sustav bilo je neophodno da se oni povežu sa primorjem i provincijskim središtem saobraćajnicama rimskog tipa, kako bi se ubrzalo i olakšalo njihovo snabdijevanje resursima i trupama. Poradi i toga razloga moguće je pretpostaviti da se na HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM 19/20 god. n. e., nalazio garnizon oružanih snaga Rimske Države, a koji je ustanovljen neposredno nakon konačnog slamanja ustanka u rujnu 9 god. n. e. Analogiju tezi da se u drugom desetljeću, a onda vjerojatno i kasnije na HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM nalazio vojni garnizon, imamo i u slučaju Andetrija,[350] koji je bio jedno od najvažnijih

[350] Zaninović, 1984, 70; Isto, 1996, 216; 289; Bojanovski, 1988, 356-357; 359; Zaninović, 1999, 216; 226; Škegro, 1999, 255. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

ustaničkih uporišta, i Tilurija, koji je izvorno bio domorodačko gradinsko naselje.[351] Iz navedenog bi se moglo zaključiti da se na gradini ovog naselja označenog i dezitijatskim imenom sigurno 19. i 20. god. n. e., a vjerojatno i u toku čitavog drugog desetljeća I. st. n. e. i kasnije nalazio vojni garnizon, što bi bila neophodna mjera radi konsolidiranja rimske uprave i interesa na dezitijatskom području.[352] Iz svega izloženog mogla bi se možda izvesti sljedeća rekonstrukcija postojanja, razvitka i funkcioniranja HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM. Za vrijeme nezavisnosti dezitijatske politije, riječ bi bila o znatnijoj naseobinskoj aglomeraciji, trajnog karaktera sa sjedilačkim stanovništvom koje se jednim svojim dijelom bavi i nepoljoprivrednim djelatnostima kao primarnim privrednim granama (trgovina, metalurgija, zanatstvo itd.). Takvo naselje bi možda bilo i upravno i političko središte bilo čitave dezitijatske zajednice i politije ili bar jednog njenog dijela (možda su se u njemu nalazili i neke institucije duhovnog, religijskog karaktera ili bar bi bili izraženi pojedini aspekti religijskog života Dezitijata). Ova naseobinska aglomeracija, koja bi bila naseljena dezitijatskom populacijom, bi i za vrijeme nezavisnosti u sebi sadržavala i podgrađe i gradinu/citadelu na koju bi se primarno odnosio i izraz dezitijatski kastel sa solinskog natpisa. Za vrijeme rimske vladavine, nakon ugušenja ustanka konkretno 19. i 20. god. n. e., a vjerojatno i kasnije na citadeli je možda postojala i vojna posada, s tim da nije isključeno da i prije proljeća 6. god. n. e. (za vrijeme prvog razdoblja rimske vladavine), nije postojala neka vrsta vojne ili stražarske posade na ovoj gradini. Kasnije bi se civilno podgrađe spustilo u ravne oblasti ispod uzvišenja na kojoj se nalazila gradina i razvilo bi se u naselje antičkog tipa, možda i grad u smislu mediteranskog urbaniteta. U kasnoj antici, ta utvrda bi bila ponovo aktivirana u punoj mjeri kao utvrda/refugium populacije koja bi se u njoj sklanjala ili u kojoj se nalazila posada koja bi tu populaciju ne više kontrolirala kao u prvim desetljećima I. st. n. e., nego štitila. Možda bi prvi dio imena HE… odgovarao imenu čitave te aglomeracije, a sa dodatkom *castellum Daesitiatium* bi se preciznije određivala gradina/citadela/utvrda koja je dominirala tom aglomeracijom. Radi izloženog lokaciju HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM je sasvim realno moguće tražiti na nekoj od ključnih (i po komunikacionoj vrijednosti i po značaju-možda i veličini) predrimskih naselja, koje je prvenstveno bilo izgrađeno po metalnodobnom tipu gradinskog naselja sa podgrađem. Na području zahvata dezitijatske narodnosne zajednice i političke jedinice do danas je registriran veliki broj gradinskih naselja, od kojih su neka impozantnih dimenzija a detektirana su i podgrađa.

---

[351]Zaninović, 1984; Isto, 1996, 289; Bojanovski, 1988, 356-357; 359; Tončinić, 2005; Škegro, 1999, 255. Inače o Tiluriju v. Zaninović, 1984; Isto, 1996, 213; 268-270; 280-291; Sanader, 2003. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

[352] I cestu «*viam a Salonis ad He(dum) castellum Daesitiatium per milia passuum CLVI munit….*» su vjerojatno gradile stacionirane VII i XI legija, kao što je to za prve dvije ceste (izgrađenih 16/17 god. n. e.) sa solinskih natpisa izričito naznačeno. Vrlo je moguće da su u izgradnji učestvovale i pomoćne jedinice, ali u velikoj mjeri i domaće, peregrinsko stanovništvo uglavnom kao radna snaga za sirove i teške fizičke poslove koji je zahtijevaju tehničku vještinu i preciznost. Ako su legije, i to konkretno VII legija, u čiju zonu odgovornosti je spadalo i dezitijatsko područje, učestvovale u izgradnji ceste do dezitijatskog kastela, onda je logično pretpostaviti da su se detašmani ove legije nalazili utaboreni i uz sam tok ceste, a samim tim zašto ne i na HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM, iako nije isključeno da je možda i neka pomoćna jedinica bila stacionirana u spomenutoj utvrdi. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

Ali sigurno ovi prostori posebno oni koji se pružaju do Krivaje, preko planine Zvijezda, kriju još uvijek dosta gradina. Nažalost, gradine Gornje Bosne i lašvanskog porječja uglavnom su ostale slabo istražene."

67–82: „Predrimsko doba. Sarajevsko područje je zbog svoje zemljopisne pozicije, kao i geomorfoloških uvjeta, još od neolitika bilo komunikaciono raskršće. Na sarajevskom polju su se sjekle komunikacije koje su dolazile sa srednjeg Jadrana ne duž Neretve i istočne Hercegovine išle prema panonskom bazenu i srednjem Podunavlju sa onim komunikacijama koje su suda dolazile sa istoka (preko gornjeg Podrinja i porječja Prače) i onda išle prema sjeverozapadu, sjevernom Jadranu i Alpima. U sarajevsku oblast sa sjevera predrimska komunikacija je ulazila uzvodno prateći tok rijeke Bosne, a sa sjeverozapada je ulazila iz pravca srednjeg toka Lepenice. Nesumnjivo je postojala i komunikacija koja je iz jugozapadnog pravca ulazila u sarajevsko polje (povezujući prijevoj Ivan i idući duž rječice Zujevine). Sve te tri komunikacije su se u zapadnom dijelu sarajevskog polja spajale u jednu glavnu komunikacija koja je „po horizontali" prolazila sarajevskim poljem prema istoku. Ta komunikacija je morala dolaziti do u blizinu velikog i izrazito dugovječnog (višemilenijumskog) naseobinskog kompleksa Zlatište – Debelo Brdo – Soukbunar, koje je nesumnjivo činilo značajnu aglomeraciju sa ekonomskim, političkim, religiozno – kultnim i kulturnim značenjem za tadašnju populaciju sarajevskog područja, pa i šire. Vjerojatno je predrimska komunikacija zbog konfiguracije terena išla desnom stranom Miljacke, koja je na istoku sarajevskog područja sa znatno više ravnijeg prostora od lijeve strane. Iako se nalazi na lijevoj strani naseobinski kompleks Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar je ustvari bio situiran praktično odmah iznad toka Miljacke i bio je vrlo blizu komunikacije koja je u svome glavnom pravcu prolazila desnom stranom.[353] Na sarajevskom području je inače najveća koncentracija gradina na sunčanim padinama i stranama današnjih Starog Grada i Centra. Razumljivo je zašto su gradine na sarajevskom istoku uglavnom koncentrirane na sunčanim padinama, ne samo iz razloga evidentne sjene koja pada na trebevičke padine užeg sarajevskog područja,[354] južno od Miljacke nego i iz toga što je prilaz istočnom dijelu sarajevskog područja i naseobinskom kompleksu Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar znatno otvoreniji sa sjevera i sunčanih padina nego preko Trebevića. Radi toga je na ovom prostoru bilo neophodno postojanje čitavog niza gradina koje su bile uvezane i u neki sustav (zajedno sa naseobinskim kompleksom Zlatište – Debelo brdo – Soukbunar), možda i u vidu funkcionalne obrambene i kontrolne zone na sarajevskom području. Ovaj naseobinski kompleks bi tako komunikaciju neposredno nadgledao i vizualno pratio na jednom dužem odjeljku.Pored gradina evidentiranih u Arheološkom leksikonu (i prikazanih na kartama), na desnoj strani Miljacke na istočnom dijelu

[353] O naseobinskom kompleksu Zlatište – Debelo Brdo – Soukbunar v. Fiala, 1889, 92-93; Isto, 1890, 212-220; Isto, 1891, 424-431; Isto, 1894, 107-140; Isto, 1895, 123-137; Isto, 1896, 97-107; Ćurčić, 1908, 364-365; Sergejevski, 1947, 39-40; Čović, 1976, 75, 78, 98; 193-194; Isto, 1976 A, 105-115+Tbl.I-III; Isto, 1983, 170-182; Isto, 1983 A; Isto, 1983 B, 390-412; Isto, 1987; Sakellarakis-Marić, 1975, 153-156; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 42; Mesihović, 2008. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

[354] Nevjerojatno izgleda, ali spomenuta činjenica je vrlo vidljiva na tome mikro-prostoru sarajevskog Starog Grada, i to na primjeru intenziteta otapanja ili zadržavanja snijega. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

sarajevskom području, moguće je da su se gradine nalazile i na sljedećim lokalitetima; Grdonj; Bastion, Da Riva; Bijela Tabija na Vratniku; Meterizi, Hreša; Gradina Goropeč; Gradište, Han Bulog; Na lijevoj strani Miljacke, na lokalitetu Močila se isto moguće nalazila gradina, koja nije evidentirana u Arheološkom leksikonu BiH. Negdje u istočnom dijelu sarajevskog područja glavna komunikacija se račvala na dva dijela i to jedan prema porječju Prače i dalje prema gornjem Podrinju i drugi prema sjeveroistoku ka srednjem i donjem Podrinju. Potrebno je istaći da je istočno – sarajevsko područje sve do samoga kraja IV. st. p. n. e. bilo i granično područje rasprostriranja srednjobosanske kulturne grupe i glasinačke kulture starijeg željeznog doba, odnosno onih njenih dijelova čiji su nosioci bili Autarijati.[355]Predrimsku komunikacionu mrežu na današnjem sarajevskom području je možda činila i komunikacija koja je preko toka Lepenice (pored velike gradine Oštrik, Kulaješ) ulazila u širu zonu Tarčina, i spajala se sa komunikacijom koja je od prijevoja Ivan išla duž Zujevine prema sarajevskom polju. Vjerojatno je postojala i jedna komunikacija koja se u zapadnim dijelovima sarajevskog polja poprečno odvajala od glavne komunikacija i išla duž Željeznice prema gradinskom naselju Ilinjača na Gornjem Kotorcu i onda dalje prema dubini bjelašničkog masiva.

Rimsko doba

U antičko doba, i u sarajevskoj oblasti se dešava sličan proces vezano za naseobinsku kulturu kao i u ostatku Zapadnog Balkana. Iako se načelno slijedi predrimski, naslijeđeni naseobinski šablon, naselja se koncentriraju i spuštaju u ravnije, pristupačnije i pitomije zone. Nakon gašenja dezitijatske peregrinske *civitas,* sarajevska oblast je ulazila u teritorijalno – upravnu nadležnost municipalne (prvo u statusu municipija, zatim kolonije i na kraju respublike) jedinice *Aquae*...(„Toplice" ili „Banje"), sa urbanim i upravnim središtem u ilidžanskim Lužanima. Pored antičkog naselja u Lužanima, značajno naselje se nalazilo i u rejonu današnjeg gradskog centra Sarajeva, i predstavlja nesumnjivo kontinuirani nastavak predrimskog naseobinskog kompleksa Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar (smješteno je odmah ispod gradine u ravnijem predjelu). Na samom Debelom Brdu evidentirano je sigurno postojanje utvrde (citadele, kastela) u IV. st., i kasnije (VI. st. nakon Justinijanove „rekonkviste"), pa je moguće da je Debelo Brdo kao kastel postojao i u periodu prvih stoljeća rimske vladavine.[356] Antička naselja su evidentirana inače širom sarajevske oblasti, uključujući i vrlo bitno kasnoantičko i ranosrednjovjekovno naselje na Ilinjači, Gornji Kotorac, koje je gotovo sigurno Katera iz „*De administrando imperio*" romejskog cara Konstantina

[355] O Autarijatima v. Mesihović, 2007 A. . (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

[356] Sve izloženo dokazuje naseobinsko postojanje i život ovog rejona i to intenzivno i u toku antičkog perioda, uključujući i period obnove romejske vlasti. Potrebno je naglasiti da je na ovom mjestu oko utoka Koševskog potoka u Miljacku i u srednjem vijeku postojalo stalno naselje na kojem su se održavali sajmovi i vašari (Utorkovište?), koje je opet isto možda predstavljalo na neki način kontinuiranog nastavljača antičke naseljenosti na ovom području. Tako bi i današnje Sarajevo ustvari u sebi baštinilo, prilično široko shvaćeno, i postojanje stalne naseljenosti u metalno doba i antičko doba zone današnjeg Centra. Nažalost ime ove antičke naseobine, kao ni njenog predrimskog prethodnika nije sačuvano. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

VII. Porfirogeneta (905 – 959. god.).[357] Lokalna putna mreža u sarajevskoj oblasti je bila sastavni dio putne sheme provincije Dalmacije i to kao njeno bitno i značajno čvorište. Sudeći po rasporedu nalaza građevinske antičke djelatnosti, kao i zamljopisnih i geomorfoloških uvjeta te tadašnjih strateških potreba glavni cestovni pravac je morao dolaziti do današnje Ilidže. Upravo u tome dijelu sarajevskog polja su se sastajali rimski koji su sa sjevera, sjeverozapada, jugozapada i juga ulazili u sarajevsku oblast. Glavni rimski put je vjerojatno bio onaj koji se pružao duž toka rijeke Bosne, jer je ne tome potezu registriran čitav niz antičkih naseobina. I iz pravca srednje Lepenice je vjerojatno dolazila cesta koja je *Aquae*... i naselje u Centru povezivala sa naseobinskom aglomeracijom Višnjica – Podastinje – Kiseljak. U zapadne dijelove sarajevskog polja je ulazila još jedna bitna cesta i to ona koja je dolazila preko prijevoja Ivan (odnosno iz Narone) i duž toka Zujevine.[358] Iz Aquae... je vodio lokalni put i prema Kotorcu, i dalje duž Željeznice. Nakon utapanja svih navedenih putnih pravaca u zapadnom dijelu Sarajeva, jedinstvena cesta je išla istočno, prolazeći kroz naselje u Centru. Na samom istočnom kraju sarajevskog polja (možda na lokalitetu Brodac u blizini današnje Vijećnice) ta jedinstvena cesta se ponovo račvala. Jednim pravac je vodio na sjeveroistok, i to na Faletiće, preko rječice Moščanice prema srebrnonosnim rudnicima Domavije, odakle je ulazio u panonsku putnu mrežu Da je cesta išla ovim pravcem i to preko sjeveroistoka Starog Grada, i da ona dočekala i slavensko naseljavanje, dokaz je upravo ime rječice Moščanica (koja se premošćavala mostom, kako samo njeno ime sugerira). Ovaj pravac je sigurno zabilježen na Pojtingerovoj karti na dionici *Stanecli – Argentaria*. Drugi pravac je prelazeći Miljacku išao prema jugoistoku, i srednjem i donjem porječju rijeke Prače, gdje se nalazila i *col... Ris…*, i dalje ka gornjem Podrinju., odakle je ulazio u mezijsko – makedonsku putnu mrežu. Na mjestu gdje je cesta prelazila Miljacku, odnosno počela se odvajati u ovom pravcu u srednjem vijeku je postojalo selo Brodac, čije ime je vjerojatan dokaz da se na tom lokalitetu rijeka prebrođavala, još u slavensko, srednjovjekovno doba što je vjerojatno bilo i antičko nasljeđe. Iz svega izloženog može se sagledati da komunikacije u rimsko doba sudeći po koncentraciji nalaza naseobinskog tipa kao da bar u svojim osnovnim konturama slijede predrimske pravce, samo što se one sada slijevaju u banjsko naselje, Ilidžu, koja samim tim predstavlja i saobraćajno čvorište iz kojeg izlazi jedna bitna komunikacija koja se duž sarajevskog polja pruža prema istoku i prolazi kroz za nas «bezimeno» naselje u podnožju Debelog Brda.

---

[357] Mesihović, 2010 (sa popisom odgovarajuće literature). (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

[358] Sudeći po nalazu miljokaza sa natpisom (*CIL* III, 10164 (p 2174)) *Divo Augusto,* iz doline Trešanice kod Konjica, ova saobraćajnica je bila vrlo rano nastala, i postojala je i bila funkcionalna za vrijeme Tiberijeve vladavine. A da je ova cesta koja je išla iz Narone i preko istočne Hercegovine u sarajevsku oblast bila značajna i u znatno kasnijim razdobljima potvrđuju još dva miljokaza *CIL* III, 10165 (p 2174) i *CIL* III, 10166 (p 2174), isto nađena u zoni Trešanice. Prvo spomenuti miljokaz je nastao za vrijeme suvladarstva cara Maksima Tračanina (vl. 235. – 238. god. n. e.) i njegovog sina Gaja Julija Vera Maksima (vl. 236. – 238. god. n. e.) = *Imp(eratori) C(aio) Iul(io) / Maximino / Pio Felici [et] C(aio) Iu[l(io)] / Vero Maximo nobilissim[o] /5 Caes(ares) Augg(usti),* dok je drugo spomenuti miljokaz nastao za vrijeme vrijeme cara Filipa Arabljanina (vl. 244. – 249. god. n. e.) = *I[mp(eratori)] Cae/s(ari) M(arco) Iuli/o Philipp/o P(io) F(elici) Aug(usto)*. Na osnovi nalaza ovih miljokaza, jasno se može tvrditi da je rimska cesta koja je išla iz Konjica prema prijevoju Ivan, bila više – manje usmjerena slično kao i današnja cesta duž Trešanice (preko Ovčara). (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

Kontinuitet gradina-rimske naseobine. Zbog udaljenosti navedene na solinskom natpisu, dezitijatski kastel čije ime počinje sa HE…, bez obzira kojim pravcem u zonama središnje Bosne pružali Dolabeline ceste, sasvim je realno pretpostaviti da se morao nalaziti u području južno i jugoistočno od zeničke kotline, ušća Lašve u Bosnu i uopće od lašvanskog porječja, te istočno od planina Vranice i Bitovnje, i zapadno od romanijskog područja, te sjeverno od bjelašničkog planinskog masiva. Na osnovi ovoga bi u obzir za lokalizaciju dezitijatskog kastela dolazili u obzir : sarajevska oblast (uključujući i dio romanijske oblasti), lepenička – fojnička oblast, visočko - brezanska i kakanjska oblast. Druga pretpostavka jeste da je riječ o primarno gradinskom naselju, koje je egzistiralo i u ranoantičko doba (sigurno u prvom razdoblju rimske vladavine i na početku drugog razdoblja, a možda i kasnije). Na osnovi toga, očekivati je naseobinski kontinuitet, što uključuje i predrimske i rimske nalaze. U vezi sa dobijenim zaključcima, potrebno je naglasiti da su istraživanja gradina bila vrlo površna (uglavnom je riječ o rekognosticiranju), pa zato sve izloženo treba uzeti samo uvjetno. Na prezentiranom području od 82 evidentirane gradine nalazi antičke provenijencije su nađeni na njih 20 i to :

1. Gradac, Gradac, Hadžići, nalazi; rimski kameni spomenik i pojedinačni nalaz,

2. Velika Gradina, Zenik, Ilidža, nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda i nekropola ravnih grobova-tri groba sa spaljenim pokojnicima,

3. Grad Svrake, Vogošća (lokalitet u tekstu poznat kao Semizovac), nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda,

4. Gradac (Ilinjača), Gornji Kotorac, Ilidža, nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda i ranokršćanska crkva/bazilika,

5. Debelo Brdo, Sarajevo-Centar, nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda,

6. Gradac Hodidjed, Sarajevo-Stari Grad, nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda,

7. Gradina, Gradina, Pale[359], nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda.

8. Zvonigrad, Božići, Fojnica, nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda,

9. Gradac, Višnjica, Kiseljak, nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda,

10. Crkvina, Podastinje, Kiseljak, nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda i rimski kameni spomenik,

11. Gradac, Homolj, Kiseljak, nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda i ranokršćanska crkva/bazilika,

12. Veliki Gradac, Ramadanovci-Goduša, Visoko, nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda,

13. Visoki, Grad Visoko, nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda,

14. Gradac, Mokronoge-Gunjače, Visoko, nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda,

[359] Mazalić, 1939, 25-28; Bešlagić, 1971, 265. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

15. Gradac, Podgora, Breza, nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda i novac,

16. Gradina, Dabravine, Vareš, nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda; ranokrščanska crkva/bazilika; rimski kameni spomenik; hipogej/grobna komora,

17. Grad, Gornja Koprivnica, Kakanj, nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda,

18. Gradina, Brežani, Kakanj, nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda,

19. Bobovac, Dragovići-Mijakovići, Vareš ,nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda i novac,

20. Gradina (Gradac) Karaula, Kakanj, nalazi; naseobinski tragovi, možda utvrda.

Na sarajevskom području, i to u oblasti Hadžića se nalazi i svetilište koje postoji i u predrimsko i u antičko doba Trojan, Pazarić, Hadžići. Na dosada vrlo površno pregledanoj najvećoj gradini Gornje Bosne na Oštrik, Kuliješ, Kiseljak nisu pronađeni tragovi antičke provenijencije. Nije nerealno pretpostaviti da se na nekom od tih 20 lokaliteta nalazila i ona bitna dezitijatska gradina, a koja je 19/20. god. n. e., na solinskom natpisu sačuvana kao HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM. Sada je potrebno samo razlučiti kojim periodima antičkog razvitka pripadaju ti antički nalazi, kako bi se onda još više suzio izbor. U ovom kontekstu je potrebno otkriti da li su se ti tragovi mogli odnositi i na rane periode rimskog prisustva u Gornjoj Bosni, te razlučiti da li je za te utvrde riječ o kasnoantičkim refugijima. Da bi neko dezitijatsko/gornjobosansko naselje moglo biti HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM, ono je moralo postojati u vremenskom kontinuitetu neposredno predrimsko doba – prvo razdoblje rimske vladavine – Veliki Ilirski ustanak -- I. st. n. e., te znači da je moralo sadržavati načelno kontinuirane nalaze....

Bez obzira da li se Bistue Nova locirala u mošunjsko ili neko drugo lašvansko područje ili u zeničku kotlinu, i to njen južni dio, dezitijatski kastel sa solinskog natpisa, treba situirati južnije od kakanjske oblasti), i to ili u visočko, lašvansko-kiseljačko, brezansko ili vrlo vjerojatno sarajevsko područje. U tom slučaju otpadaju lokaliteti Grad, Gornja Koprivnica, Kakanj; Gradina, Brežani, Kakanj; Bobovac, Dragovići-Mijakovići, Vareš; Gradina (Gradac) Karaula, Kakanj. Kada se uz to doda i činjenica da je riječ o lokalitetu kroz koji je prolazila cesta od Salone (kasnije produžena u Srednje Podrinje), onda bi se broj potencijalnih lokaliteta navedenih u prethodnom odjeljku rada još više smanjio. Pored lokaliteta Gradac, Hadžići, je vjerojatno prolazila i predrimska komunikacija i rimska cesta koja je dolazila iz Hercegovine za sarajevsko polje,[360] koja vjerojatno nije odgovarala Dolabelinoj cesti od Salone do HCD. Gradac (Ilinjača), Gornji Kotorac, Ilidža, se nalazio suviše južno uzvodno uz Željeznicu (njegov komunikacioni pravac je vodio dalje prema bjelašničkom masivu) i nije se mogao nalaziti na glavnom pravcu

[360] Gradac, Hadžići se nalazi uz samu rijeku Zujevinu. U kasnoantičko doba je za potrebe lokalne gradnje kamen eksploatiran i na ovom prostoru i u ovom kamenu su bili izrađeni i dijelovi oltarne pregrade iz kasnoantičke bazilike koji su tamo pronađeni (Škegro, 1999, 263). Ovaj lokalitet je mnogo poznatiji po srednjovjekovnom gradu. Nažalost zbog primata istraživanja srednjovjekovnog nasljeđa i njegove nesumnjive i vidljive dominacije, predrimsko, rimsko i kasnoantičko nasljeđe koje je isto prisutno na ovom lokalitetu, je ostalo u zasjenku, te se ne mogu izvući neki precizniji podaci koji bi detektirali ulogu i značaj ovog mjesta u periodu koji je za nas interesantan. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

ceste Salona – HCD. Gradina, Gradina, Pale, je lokalitet koji je isto pružao dugačak kontinuitet od gradine, preko utvrde iz rimskog doba, do srednjovjekovnog grada. Nalazi se na vrhu istaknutog brijega iznad vrela Miljacke, ali vjerojatno na pravcu koji je vodio prema Gornjem, a ne Srednjem Podrinju. Zvonigrad, Božići, Fojnica, se nalazi u nešto izoliranijoj zoni. Gradac, Podgora, Breza je jedan od lokaliteta na koji se smještao *He(dum) castellum Daesitiatium.* Međutim sam lokalitet na kojem je postojala i gradina i rimska naseobina (možda utvrda), vjerojatno se nije nalazio na glavnom cestovnom kraku Dolabeline putne mreže.[361] Slično je i sa lokalitetom Gradina, Dabravine, Vareš, koji se nalazi u dubini porječja Stavnje i van glavnog cestovnog pravca.[362] Ako je cesta Salona-Argentaria podudarna sa cestom do HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM, to bi značilo da je morao postojati i nastavak te ceste do Argentarie, a u slučaju Dabravina to ne bi bila baš realna opcija. Preostalih 10 lokaliteta su :

1. Velika Gradina, Zenik, Ilidža, situirana je između srednje Lepenice i zone ušća Miljacke i Željeznice u Bosnu te donjeg toka Zujevine. Moguće je da je i u predrimsko i u rimsko doba pored ili kroz ovaj lokalitet prolazila i predrimska komunikacija i rimska cesta koja je iz srednje Lepenice vodila ka sarajevskom polju. Vjerojatno je u tom slučaju cesta išla nešto južnije prema jednom lokalnom potoku koji se ulijevao u sami donji tok Zujevine, neposredno prije njenog ušća u Bosnu, a odatle je možda cesta išla prema *Aquae* ….

2. Grad Svrake, Vogošća vjerojatno je služila i kao rimska naseobina uz cestu koja se duž rijeke Bosne pružala u sarajevsko polje. neposredno do nje se nalazila moguće još jedna rimska utvrda na lokalitetu Gradina, Svrake, Vogošća.

3. Naseobinski kompleks Zlatište - Debelo Brdo - Soukbunar, Sarajevo-Centar, riječ je o jednom složenom lokalitetu koji je zahvaćao veće područje u predrimsko doba uglavnom u zoni naseobinskog kompleksa Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar, a u antičko doba naselje je funkcioniralo u ravnom arealu ispod spomenutog kompleksa. Rimska cesta koja je prolazila podno ovog naseobinskog kompleksa se vrlo lako može smatrati i onom koja se spominje na solinskom natpisu i koja se pruža do HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM, a sama dugotrajnost i značenje naseobinske aglomeracije na ovom području i u predrimsko i u rimsko doba navodi na pomisao da je ovu zonu potrebno promatrati kao jednu od relevantnih kandidata za detekciju HE[…. ?]ASTEL[….

---

[361] U blizini lokaliteta Podgora se nailazi i na toponim Župča (mjesto nalaza natpisa porodice «Batona»), koji bi sugerirao neko upravno ranosrednjovjekovno područje. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

[362] Dabravine su bile značajna lokacija i za predrimsku populaciju i za antičko doba, koja se nalazi na istaknutom grebenu iznad lijeve obale Stavnje, sa vidljivim tragovima rimskih i kasnoantičkih fortifikacionih substrukcija. Bazilika na Dabravinama se mogla datirati na potezu kasna antika-srednji vijek. Lokalitet je bogat rimskim nalazima, i neki toponimi (npr. Vardište sa suprotne desne strane Stavnje) ukazuju na postojanje utvrde/kastela. Naziv Vardište sugerira postojanje određene stražarnice, pa i vojne postaje sa druge strane (u odnosu na lokalitet Gradina-Dabravine) rijeke Stavnje. Ta postaja bi na neki način bila povezana sa Gradinom Dabravine, odnosno naseljem na i oko nje. A i činjenica da se pored Vardišta, u zoni Dabravina nalaze i dva toponima Gradina i Gradac mora da ima neko posebno značenje. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

?] DAESITIATIVM. Na samom Debelom Brdu, koje dominira čitavom ovom zonom i u rimsko doba, uključujući i kasnu antiku evidentno je prisustvo rimske utvrde. Nije suviše napomenuti i da se ovaj lokalitet nalazi ne suviše daleko od središta *R.P. Aquae ...,* na Ilidži, upravne i teritorijalne jedinice municipalnog ustroja, koja je zamijenila dezitijatsku *civitas*. Ako bi zona na Debelom Brdu i oko njega na obližnjim padinama i u ravnom arealu bila HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM, onda bi se moglo vrlo lako objasniti i to da *Aquae S…* na Ilidži, odnosno rimsko naselje koje se razvilo oko toplica postaju središte jedne municipalne jedinice, kojoj pripada kompletno sarajevsko područje.

4. Gradac Hodidjed, Sarajevo-Stari Grad, nalazi se na jednom od prirode dobro postavljenom lokalitetu nakon što se izađe sa istočnog dijela sarajevskog polja. Istraživanja ovog lokaliteta su utvrdila njegovu iznimnu važnost posebno u prapovijesno doba. Pored Hodidjeda su prolazile i predrimske komunikacije i rimske ceste i srednjovjekovni putovi.[363]

5. Gradac, Višnjica, Kiseljak, predstavlja jedan od dijelova velike aglomeracije Višnjica-Podastinje-Kiseljak, koja je u antičko doba imala izniman značaj, a naslanjala se i na predrimsku tradiciju naseljenosti u kiseljačko-lepeničkoj oblasti. U blizini, pored, ili kroz zonu Višnjice (i u ravnom arealu koji se pruža do desne strane Fojničke Rijeke i u padinskom i brdskom dijelu). prolazila je i predrimska komunikacija i rimska cesta koja bi se možda mogla smatrati i onom poznatom sa solinskog natpisa, pa bi se i zona kompletne Višnjice ili bar aglomeracije Višnjica-Podastinje-Kiseljak mogla smatrati kandidatom za detekciju HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM.

6. Crkvina, Podastinje, Kiseljak, ustvari pripada velikoj aglomeraciji Višnjica-Podastinje-Kiseljak, i po Anđeliću (1963, 156; 160) «*po ...prostranstvu, a naročito po obilju površinski vidljivog arheološkog materijala, ova gradina spada među najveće u Bosni i Hercegovini*. »

7. Gradac, Homolj, Kiseljak, nalazi se sa druge strane, u odnosu na Oštrik, Kuliješ, rijeke Lepenice, na ovom lokalitetu je detektirana rimska utvrda/refugij iz kasnoantičkog razdoblja, Mala je vjerojatnoća da se na ovom lokalitetu nalazio HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM

8. Visoki, Grad Visoko, predstavlja lokalitet isto dugog trajanja na jednom od dominantnih brda u visočkoj oblasti. Ispod njega je prolazila i predrimska komunikacija i rimska cesta, koja je sa sjevera išla duž Bosne i tu se odvajala za kiseljačko-lepeničku oblast i sarajevsko područje, te za brezansku oblast i dolinu Stavnje. Nažalost prapovijesni, a posebno rimski slojevi nisu uslijed posebno intenzivne srednjovjekovne djelatnosti (postoji vrlo bitan grad za srednjovjekovnu

[363] Lokalitet poznat u znanstvenoj literaturi kao Hodidjed postoji u kontinuitetu prapovijest, preko rimskog doba do duboko u srednji vijek i najranije osmansko razdoblje. Hodidjed, odnosno njegov plato Gradište nalazi se na odlično strateškom mjestu, a sudeći po iskopavanjima mr. sc. Lidije Fekeže, ovaj lokalitet je u prapovijesti i protohistoriji predstavljao bitnije naselje sa jakom naseobinskom tradicijom. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

Bosnu) sačuvani u potrebnoj mjeri kako bi se preciznije i jasnije detektirali i utvrdili razinu razvitka ovog lokaliteta u predrimsko i rimsko doba.

9. Veliki Gradac, Ramadanovci-Goduša, Visoko, je lokalitet koji je situiran na istaknutom brdu Gradina. Mala je vjerojatnoća da se na ovom lokalitetu nalazio HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM.

10. Gradac, Mokronoge-Gunjače, Visoko, je lokalitet čija je gradina, na osnovu svoga promjera spadala u grupu najvećih gradina Gornje Bosne, a u kasnoj antici je služila i kao refugij. Gravitira dolini rijeke Bosne kuda je sigurno prolazila i predrimska komunikacija i rimska cesta koja je od kakanjske oblasti išla prema Visokom.

Na osnovi ovog kratkog pregleda mogućih lokacija, najviše šansi za lokaliziranje HCD imaju naseobinski kompleks Zlatište - Debelo Brdo – Soukbunar (odnosno padine iznad lijeve strane Miljacke i ravniji plato oko Miljacke, sa obje njene strane), naseobinska aglomeracija Višnjica – Podastinje – Kiseljak, ali možda ne bi trebalo ni isključiti Hodidjed, Visoki i Gradac-Mokronoge.

Detaljnija analiza najvjerojatnijih prijedloga.

Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar i ravniji areal ispod njega.

Sarajevsko polje je zbog svoje konfiguracije, položaja i gravitiranosti, nezaobilazno u pružanju glavnih komunikacija i cesti i u predrimsko i u rimsko doba.[364] Ono predstavlja ne samo prostor prostor kroz koji je prolazila i drevna komunikacija koja je od Jadrana preko toka rijeke Bosne vodila ka panonskom bazenu nego i veza i to kao neka vrsta «crijeva» koja povezuje Gornje Podrinje, odnosno pravac prema jugoistoku i središnjem Balkanu sa dolinom Bosne i središnjom Bosnom. Najraniji, do danas pronađeni, nalazi sa ovog lokaliteta pripadaju manjim grupama kasnoneolitskog ili eneolitskog stanovništva. U kasnom eneolitiku na njemu se već oblikuje veće naselje nosilaca južnobosanske grupe vučedolske kulture sa ljevačkim centrom za izradu bakrenog oružja i oruđa. Otada pa kroz čitavo brončano doba Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar ostaje važniji i naseobinski, ali i privredni (iznimna keramička proizvodnja, metalurgija, zanatstvo i trgovina, ali i poljoprivreda) centar, što se i pored turbulencija i migracija posebno onih iz kasnog bronzanog doba, nastavlja, i to posebno izraženo, i tokom čitavog željeznog doba. Naravno u tih 2000 godina postojanja naseobinski kompleks Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar, nije zadržavao ni istu narodnosnu i kulturološku, a možda i etničku osnovu, ali je kao naselje i to bitnije, postojalo. Na ovom prostoru, pored nesumnjivog postojanja rimske utvrde na Debelom Brdu i visoravni koja mu pripada, sa obje strane Miljacke, na prostoru koji uglavnom pokriva područje današnje općine Centar-Sarajevo (Marin Dvor, ul. Danijela Ozme) pronađen je veliki broj tragova rimske naseobinske djelatnosti (zgrada, vila, utvrda), pa i privrednih pogona---lončarske/keramičarske radionice uz Koševski potok kod današnje Ali-pašine džamije i Higijenskog zavoda, te u Kovačićima sa lijeve strane Miljacke, odmah ispod

[364] O značaju sarajevskog polja u predrimsko i rimsko v. Ćeman, 2000, 126. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

Debelog Brda, ciglane.[365] Evidentirano je više rimskih grobova u skupinama na Marin Dvoru[366] i Obali. Na prostoru nove željezničke stanice, sve u istoj zoni, je pronađen objekt sa predstavom konjanika («Trački konjanik»), a širom Sarajeva je pronađeno dosta rimskih kovanica koji pripadaju od Tiberija (14 - 37. god. n. e.) do Valensa (364 - 378. god. n. e.), te od Justina i Justinijana i vrlo zanimljiv nalaz sestercija Didija Julijana. Prisustvo ove kovanice sugerira da je centralni dio Sarajeva, predstavljao jedno od bitnijih putnih i trgovačkih stajališta na komunikacijama Salona-Narona-Domavia i Salona-Bistue Nova-Argentaria, i da je promet krajem II. st. n. e. ovim pravcem bio izrazito živ i sadržajan. Jedino bi u tom slučaju bilo moguće da u kratkom periodu vladavine jednog cara kojeg pojedine provincije i vojni zapovjednici nisu od početka priznavali, da se u kontinentalnom zaleđu provincije Dalmacije nađe kovanica njemu posvećena. A na prostoru današnjeg vrta Zemaljskog muzeja je nađena i brončana rimska fibula tipa «sidro». Utvrda na Debelom Brdu je postojala i bila korištena i u I. st. n. e., što bi dokazivao jedan denar pronađen na Debelom Brdu, dok bi brončana kovanica Vetranija, kovana u Sisciji 350. god. n. e., sa iste lokacije dokazivao korištenje Debelog Brda i u IV. st. n. e., i to prije bitke kod Hadrijanopolja.[367] Inače na Debelom brdu je pronađeno još rimskih kovanica. Naselje na Marin Dvoru je isto postojalo i u I. i II st. n. e., i to sudeći po nalazima pokretnog materijala, npr. fibula. Kao što se iz ovog kraćeg pregleda može vidjeti Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar i ravniji areal ispod njega, nudi i pravo obilje pokretnog materijala, pronađenog posebno u istraživanja F.Fiale, koje pripada i eneolitiku, i brončanom dobu i starijem i mlađem željeznom dobu, i rimskom vremenu i kasnoj antici i vremenu seobe naroda.

Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar i ravniji areal ispod njega se, gledano u zemljopisnom smislu, ne nalaze u središnjem dijelu dezitijatskog prostora, nego su bili više situirani prema jugoistoku i granici sa drugim narodnosnim i kulturnom pojavama, od kojih za starije željezno doba je potrebno primarno istaći Autarijatsku narodnosnu zajednicu i glasinačku kulturu. Tako bi se Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar moglo promatrati i kao veliko granično ili bar najisturenije prema jugoistoku naselje, koje i pored iznimnih kulturnih prožimanja posebno onih iz autarijatsko-«glasinačkog» pravca ipak načelno pripada srednjobosanskoj kulturnoj grupi i zajednicama njenim nositeljima, od kojih su najvažnije bile one koje su u mlađe željezno doba činile dezitijatski politički entitet. U mlađe željezno doba, nakon sloma njihovog moćnog istočnog susjeda, dezitijatske zajednice su se možda proširile i prema istoku, ali ne previše i ne sigurno dalje istočno od Romanije. Tako bi i pred dolazak Rimljana, sarajevsko područje opet činilo jugoistočni dio dezitijatskog prostora. Ali to što se neko naselje nije nalazilo u središtu teritorije koju je određeni narod zauzimao ne mora značiti da ono nije bilo i njegovo glavno upravno, kulturno, duhovno, ekonomsko, društveno itd., naselje. Normalno je bilo da se dezitijatske zajednice sa sarajevskog područja ujedinjavaju sa drugim zajednicama Gornje Bosne i lašvanskog porječja, pa i da to ujedinjavanje kreće sa

[365] Radimsky, 1896; Škegro, 1999, 251; 257. Opeku su proizvodile radionice sa žigovima *Maximin* i *Consta*….(Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).
[366] Kod kopanja temelja za Srednju tehničku školu bio je nađen još jedan grob sa kraja III. st. n. e. Sergejevski, 1932, 23; Isto, 1947, 29. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).
[367] Sergejevski, 1947, 40-41. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Mesihovića).

sarajevskog područja u tim pravcima zbog činjenice da je riječ o jednoj zemljopisnoj i prirodnoj cjelini. Oblasti od Starog Grada pa do Gornjeg Podrinja su iznimno planinskog karaktera, sa zajednicama koje potpuno zavise od stočarstva, za razliku od onih na zapadu u kojima je bila prisutna i zemljoradnja, rudarstvo itd. Osim toga i zajednice Gornje Bosne i lašvanskog porječja su narodnosno i kulturno srodne i samim tim mnogo bliže nego što bi to bio slučaj sa postautarijatskim zajednicama na istoku, pa je logičnije da se ujedinjavanje, ako je taj proces vodila dezitijatska zajednica sa sarajevskog područja, odvijalo prema zapadu. Uz to nakon sloma Autarijata, keltska hegemonija se proširila na dobrom dijelu vanhelenskog Balkana, a Dezitijati sa sarajevskog područja mogli su biti prvi koji su spoznavši nestanak tako moćnog i tradicionalnog susjeda, kakav su bili Autarijati, osjetili potrebu za ujedinjavanjem uslijed keltske opasnosti. Osim toga, dodjeljivanje određenog narodnosnog, zemljopisnog, ili nekog drugog prisvojnog atributa određenom naselju ili čak pokrajini je svojstveno upravo naseljima i oblastima na granici, krajini ili «prvoj liniji» u odnosu prema nekome. Na taj način bi se argument da Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar i ravniji areal ispod njega nisu bili HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM, jer se nisu nalazili na zemljopisno središnjem dijelu dezitijatske teritorije, mogao prilično relativizirati.

Naseobinska aglomeracija Višnjica-Podastinje-Kiseljak.

Navedena zona predstavlja drugi mogući lokalitet koji bi se mogao dovesti u vezu sa HE[…. ?]ASTEL[…. ?] DAESITIATIVM. Ovaj areal se možda nalazio na pravcu pružanja i Dolabeline ceste i ceste Salona-Argentaria, a i nalazio se za razliku od šire zone Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar, u unutrašnjosti dezitijatskog područja. Područje Višnjice je vrlo bogato antičkim nalazima i to posebno onim naseobinske prirode, koji otkrivaju postojanje naselja i zgrada i kasnoantičke crkve/bazilike. Inače tragovi nastambi i zgrada iz rimskog doba su evidentirani, pored Gradac, Višnjica, i na lokalitetima, 1. Višnjica polje, Donja Višnjica, Kiseljak; 2. Mravnjače 1, Višnjica, Kiseljak, sa tragovima i mozaika; 3. Bijele Vode, Gornja Višnjica, Kiseljak; Na lokalitetu Gornja Višnjica-Begovići, Kiseljak, pronađeni su tragovi postojanja kasnoantičke kršćanske crkve/bazilike (možda čak i dva ranokršćanska lokaliteta crkve/bazilike na Begovića njivama---sigurno--- i Begovića guvnu---možda---). Zanimljivo je da se starokršćanski objekt ili objekti nalazi/e na padinama Gornje Višnjice, a ne u ravnijom arealu Višnjice polje i Mravnjača, što pokazuje da se dominanta naseljenost u kasnoj antici i nesigurnim razdobljima ponovo pomjera na padine Gornje Višnjice. Inače u naseobinskoj aglomeraciji Višnjica-Podastinje-Kiseljak, pronađeno je i dosta antičkih grobnica, spomenika i natpisa koji otkrivaju razvijeno i komunikacijski otvoreno i prometno područje, što je rezultat i činjenice i da se u zaleđu ove aglomeracije nalazilo i bogato rudonosno područje. O tome dovoljno govore i nalazi novca i ostave novca."

Adnan Busuladžić, 2020.

179 : „U arheološkoj literaturi ulomak mikenske keramike nađen na lokalitetu debelo brdo kod Sarajeva predstavlja najstariji do danas otkriveni ostatak, koji potvrđuje kontakte između indigenog stanovništva i najstarijih stanovnika stare Grčke.“.

Adnan Kaljanac – Jesenko Hadžihasanović, 2022.

51: „Cilj istraživanja. Probna arheološka istraživanja na platou Vranjače, pozicioniranom istočno od lokaliteta nacionalnog spomenika *Arheološko područje Debelo brdo, prahistorijsko gradinsko naselje, antički i kasnoantički odbrambeni objekat u Sarajevu, izvršena su na osnovu javnog poziva koji je raspisala Općina Centar u Sarajevu*. U skladu s uvjetima definiranim pozivom, istraživanje je predstavljalo ispitivanje općinskog zemljišta sa ciljem utvrđivanja da li se, s obzirom na blizinu nacionalnog spome nika Debelo Brdo, u opsegu nekoliko katastarskih čestica nalazi ikakav arheološki lokalitet. U slučaju pronalaska arheoloških ostataka drugi defini rani zadak je bilo utvrđivanje parametara distribucije samih nalaza, time i cjelokupnog potenci jalnog lokaliteta. Tok istraživanja, organizacija rada, sastav ekipe, metodologija Na temelju dogovora među učesnicima istraživa nja i Općine Centar istraživanja su provedena to kom 2017. godine. Arheološko iskopavanje prob nih sondi vršile su dvije različite ekipe, od kojih je jedna radila ETP (extensive field survey), dok je druga radila ITP (*intensive field survey*) iskope. Prema potrebi je organizirana dodatna ekipa koja je otvarala dodatne sonde (DS). Također je tokom istraživanja na više mjesta iskorištena si tuacija postojanja različitih rovova koji su nasta li još u sklopu ratnih djelovanja 1992–1995. go dine te su oni na nekoliko mjesta dodatno pro šireni sa ciljem utvrđivanja stratigrafskih profila veće dužine. Prema prvobitnom planu istraživa nja uslijed velike predmetne površine istraživa nja planirana su i geofizička snimanja, ali je usli jed značajne količine arheoloških nalaza koji su pronađeni u većem broju probnih iskopa geofi zičko snimanje izostavljeno s obzirom na to da je prisustvo arheološkog lokaliteta već potvrđe no direktnim nalazima.“

60: „Zaključak. Uzimajući u obzir prethodno navedeno, pitanje nalaza na širem prostoru Vranjača kod Sarajeva i njihovog odnosa s obližnjim zonama nacionalnih spomenika zasigurno ukazuje na činjenicu da je otkrićem arheološkog lokaliteta na Vranjačama otvorena mogućnost revidiranja dosadašnjih sa znanja i tumačenja naselja na Debelom brdu. Tako je na prvom mjestu neophodno ukazati na to da je o ova dva prostora moguće govoriti isključivo kao o jednoj cjelini, jednom prahistorijskom naselju, koje je u svom vrhuncu zauzimalo znatno veći prostor od dosad poznatog, a tokom vremena i vjerovatnim opadanjem naselja reducirano je na samo Debelo brdo, da bi u konačnici postalo utvrda antičkog perioda. Nasuprot ovome, s obzirom na to da je ovaj lokalitet do sada bio neevidentiran, samo naselje koje se nalazilo na ovom prostoru zakonskom regulativom o zaštiti nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine po dijeljeno je ne samo u razmjeru veličine – manja zona pod statusom nacionalnog spomenika i veća bez tog statusa – već i samim nivoom za štite na zonu koja uživa najveću zakonsku zaštitu i nastavak lokaliteta udaljen nekoliko deseti na metara koji ne uživa apsolutno nikakvu za konsku zaštitu, čak ni najnižeg nivoa. Ovo pita nje je zasigurno znatno opsežnije,

polazeći od sa mih procedura proglašenja zaštite zasnovanih na prilično davnim istraživanjima i ne tako svježoj literaturi, te bi u tom duhu zahtijevalo i znatno veće revizije metodologije valoriziranja i definiranja ne samo ovog već svih lokaliteta pod zaštitom. Na kraju, pod hipotezom da navedeni pro blemi i nisu prisutni, otvaranjem Vranjača kao arheološkog lokaliteta i problematiziranjem nje govog odnosa s okruženjem nameće se potreba za planiranjem proširenja zone probnih istraživanja kao i pokretanja sistematskih istraživanja na samim Vranjačama s obzirom na to da je u ovom trenutku nejasno da li su one bile naselje, a Debelo brdo, kako je pretpostavljao Fiala, for tifikacija na periferiji i uzvišenju, ili su činili jednu cjelinu u potpunosti, ili je Debelo brdo, s ob zirom na prisutnost starijih nalaza, predstavljalo prvobitno naselje, koje je u jednom trenutku do živjelo ekspanziju na susjedni plato. Da bi se bo lje razumjeli i definirali ovi odnosi u krajnjoj instanci nameće se kao prioritetna potreba upra vo ovo posljednje, pokretanje sistematskih istra živanja i jasnije definiranje Vranjača u prostornom i hronološkom smislu. Nažalost, postizanje ovog cilja predstavlja labirint navedenih zakonskih i sličnih problema te se, bar u ovom trenutku, još neko vrijeme ne može govoriti o cjelovi tim istraživanjima koja bi integrirala cjelokupan prostor koji je, bar naizgled, činio zonu stoljetne naseljenosti u brončano i željezno doba.“.

Prilog : Hrestomatijski izvadci iz znanstvene literature u vezi identificiranja lokaliteta Brdo iz povelje Bele IV. i postojanja naselja po imenu Vrhbosna

Krunoslav Draganović, Poviest 1942.

742–744: „Do danas je ostalo neriješenim pitanje, gdje je to mjesto Brdo (»Burdo«) u župi Vrhbosni, gdje je bila stolna crkva i kaptol bosanskog biskupa u vrijeme bana, Ninoslava. Mišljenja se o tomu vrlo razilaze. Razlog je tomu jednostavan: odviše malo znamo o biskupskom Brdu, da bismo ga mogli sa sigurnošću danas prepoznati. O cijeloj stvari znamo tek slijedeće: negdje između 1233. i 1238. nakon svog obraćenja darovao je Ninoslav oveću svotu novca za gradnju biskupske crkve. Kad je ban okrenuo kabanicom, traži papa od dominikanaca, u Pečuhu, kod kojih je novac bio pohranjen, da ga predaju biskupu Ponsi za gradnju. crkve. Iz darovnice godine 1244. već se vidi, da je crkva u Brdu utemeljena (»fundata«), a to ovdje znači sagrađena. Malo kasnije, 1246. i 1247., govori se o mjestu bosanskog biskupa, u kojem je crkva sv. Petra, da bi ga jedino kaločki nadbiskup mogao uspješno braniti od nasrtaja heretika. Dosadašnja mišljenja o položaju sela Brdo u Vrhbosni lijepo je izložio Hoffer[368] istaknuvši ujedno poteškoće raznih sentencija i njihovu nedokazanost. Uopće se ne treba obazirati na mišljenje, koje je Riceputi[369] zabilježio u XVIII. stoljeću sabirući građu za Farlatijev Illyricum Sacrum, da je biskupska stolica bila u rudarskom gradu K r e š e v u.[370] Ovo mišljenje počiva na kasnijim, očito krivotvorenim dokumentima te uopće ne zavrijeđuje pažnje. Neki su nadalje tražili Brdo kod današnjeg sela Blažuja u Sarajevskom polju.[371] Blažuj, istina, leži u župi Vrhbosni, ali nas nikakav poseban razlog ne upućuje na njega. Što više, iskapanjem u Blažuju došle su na vidjelo samo ruševine rimskih zgrada, dok o sredovječnim nema ni spomena.[372] Dosta kasno javlja se glas, da je u Blažuju bila velika crkva sv. Blaža očito je mišljenje bazirano na imenu Blažuj, čiji je građevni materijal navodno upotrijebljen za gradnju Begove džamije u Sarajevu.[373]Drugi opet traže Brdo kraj rijeke Lepenice, istovjetujući ga sa današnjim Banbrdom[374]. Međutim to se mišljenje ne da održati, jer je Banbrdo izvan okvira župe Vrhbosne; ono leži u župi Lepenici, te je još za turskih vremena spadalo fojničkom, a ne sarajevskom kadiluku i

[368] Dva odlomka iz povećeg rada o kršćanskoj crkvi u Bosni, Spomen-knjiga iz Bosne, 82-83. (Fusnota je iz originalnog teksta K. Draganovića).
[369] Illyricum Sacrum, IV, 46. (Fusnota je iz originalnog teksta K. Draganovića).
[370] Neprestano patvorena listina kralja Tomaša iz 1446., koju potpisuje izmišljeni biskup Kreševa i Neretve Vilimir Vladimirović, grčkoga obreda (Hoffer, spom. Djelo 82). (Fusnota je iz originalnog teksta K. Draganovića).
[371] Klaić, Povijest Bosne, 19; Jukić, Zemljopis i povjestnica Bosne 32. (Fusnota je iz originalnog teksta K. Draganovića).
[372] Glasnik Zem. Muz. 1892., 225 ss. (Fusnota je iz originalnog teksta K. Draganovića).
[373] Radi se o izvješću biskupa Delivića god. 1737. (Jelenić, Spomenici kulturnog rada franjevaca Bosne Srebreničke, Mostar 1927., 37). Prigodom popravaka kaldrme Begove džamije naišlo se na kamen starijih građevina. Misli se, da bi to kamenje potjecalo od starog šadrvana, srušena 1893., kad je pred džamijom sagrađen novi („Jug. List" od 21. X. 1940.). (Fusnota je iz originalnog teksta K. Draganovića).
[374] Rački, Rad. Jug. Akad., 1869., VII, 126 i Rad LVI, 72. – Jireček, Handelsstrassen 32.- Klaić, u početku slijedi Račkoga (Bosnensia, Zagreb 1879., Atlas za hrv. Povjesnicu, tumač s 8), ali se kasnije odlučuje za Blažuj. (Fusnota je iz originalnog teksta K. Draganovića).

nahiji.[375] Mi znamo dobro, da su se stare međe vjekovima sačuvale pod Turcima, kako nas Skarić upozoruje.[376] Hoffer misli, da je »neodređeno ili opće ime Brdo prešlo u ime Vrhbosna, te da je u njoj bila biskupska stolica“[377]. Od Hofferovih učenika višeput sam slušao, kako je on pobliže označivao onaj dio Sarajeva, stare Vrhbosne, gdje bi imala biti biskupska crkva: to je brežuljak na lijevoj obali Miljacke iznad Bistrika, gdje se nalazi džamija i ulica imenom Brdo-džamija. Hoffer dakako ne može dokazati svoje teze. Ona nam se ne čini ni odviše vjerojatnom. Ničim nije dokazano, da se je Brdo kasnije prozvalo Vrhbosnom. Na brežuljku Brdo-džamije nijesu nađeni nikakvi tragovi stare crkve niti druge stare ruševine. Varoš Vrhbosna (»Varbossania«) spominje se po prvi put istom 1379.[378] U mjestu se nalaze katolički trgovci iz Dubrovnika. Kasnije u tursko vrijeme upravo u staroj Vrhbosni (»Varoš-atik« »Stara varoš«), koja leži podno sarajevske tvrdave od Baščaršije niz Miljacku, nalazila se je i stara katolička gradska četvrt (»franačka mahala«).[379] Nigdje nikakvom zgodom ne spominju ti katolici, od kojih nam je sačuvan priličan broj dokumenata, da bi u njihovom gradu ili odmah kraj njega nekada stolovao bosanski biskup i bila biskupska crkva. Radi toga držimo, da biskupsko Brdo imamo tražiti na drugom mjestu. Nama se čini najvjerojatnijim, da je Brdo sa stolnom crkvom sv. Petra bilo na glavici Crkvište (kota 1073) iznad željezničke stanice Pale, od prilike 16 km jugoistočno od Sarajeva.[380] Visoravan Pale (nešto iznad 800 m nad morem) spadala je bezuvjetno sredovječnoj župi Vrhbosni, koje se granice nalaze dalje na istok, na vodomeđi rijeka Miljacke i Prače. Neposredno pod Crkvištem nalazi se i danas selo Brdo, koje je, kako izgleda, sačuvalo svoje staro ime. Čitav kraj oko Brda i Pala bio je u srednjem vijeku dobro naseljen, o čemu svjedoče brojne nekropole. Na samome Crkvenom brdu, kojeg se glavica zove Crkvištem, imade dosta sredovječnih ruševina od nekoliko zgrada. Sama crkva morala je biti katolička, jer nije orijentirana prema istoku. Pod Crkvištem leži niži brežuljak Križ, koji ne može sakriti svog katoličkog podrijetla; dalje na sjevero-istoku od Pala leži selo Jelovci sa mahalom Križevcem (kod Sumbulovca). Ne smijemo konačno zaboraviti ni okolnosti, da 15 km zračnom linijom u pravcu istok-jugoistok leži već spomenuta Biskupina u Prači sa starim biskupskim posjedom i vjerojatno crkvom.[381]Zadnju riječ o održivosti ove teze

---

[375] Blau, Reisen in Bosnien und Herzeg., Berlin 1877., 16. (Fusnota je iz originalnog teksta K. Draganovića).
[376] Skarić, Župa Zemaljnik i stara nahija Zmijanje, Glasnik Zemaljskog muzeja 1937, 37. (Fusnota je iz originalnog teksta K. Draganovića).
[377] Spom. djelo 87. (Fusnota je iz originalnog teksta K. Draganovića).
[378] Jireček, Handelsstrassen 85. (Fusnota je iz originalnog teksta K. Draganovića).
[379] G. Elezović, Turski spomenici u Skoplju, 27; Skarić, Sarajevo 38, 39. (Fusnota je iz originalnog teksta K. Draganovića).
[380] Austrijska specijalna karta „Sarajevo“, broj 30/XIX. 13. (Fusnota je iz originalnog teksta K. Draganovića).
[381] Prvi je Mazalić upozorio na selo Brdo kod Pala kao eventualno biskupsko sijelo (Glasnik Zem. Muz. 1939., 18). – Značajno je, da su neka sela u okolici Brda zadržala svoje sredovječno ime. Nešto više od jednoga sata prema sjeveru leži sredovječna tvrđa Hodidid sa trgovačkim podgrađem; Hodidid i Vrhbosnu osvajaju Turci 1428., ali ga 1430. preotima ban Matko Talovac. U kolovozu 1435. opet je Hodidid u turskim rukama. Osvojio ga je Vojvoda Barak, sin Mehmed Čelebije. Na Hodidid spominje današnje selo Hodidjed sa glavicom (kota 1085) i ruševinama na njoj. Po Baraku zove se današnje selo Barakovac, tek ¼ sata udaljeno od našeg Crkvišta. Pola sata od Brda na sjeverozapad leži selo Dragulje, nazvano po plemenitoj porodici Dragulja, koja je služila moćnom velmoži Radinu Jablaniću, gospodaru Borča. (Skarić, Sarajevo 33). Izgleda da je po Radinovu sinu Pavlu Radinoviću nazvano cijelo polje

reći će arheolozi, kad budu vršili iskopavanja na Crkvenom brdu, što do danas još nije učinjeno.“.

Dimitrije Sergejevski, 1947.

50: „Iz kasnijeg srednjeg vijeka imamo nekoliko spomenika, koji potvrđuju da je tu, kao i na Sarajevskom Polju, život bio intenzivan. O tome svjedoči i kapitel, opisan na strani 44. Pred dolazak Turaka na mjestu sadašnjeg Sarajeva, i to u njegovom istočnom dijelu, ležala je mala varošica Vrh-Bosna. Za postojanje većeg grada ili uopće većih gradova u Bosni tokom srednjeg vijeka nije bilo razloga, još manje nego li u rimsko doba. Samo dolazak Turaka, za koje je Bosna služila kao navalna baza prema Zapadu, pretvorio je malenu Vrh-Bosnu u veći grad i stvorio od njega centar za cijelu zemlju.“.

Alojz Benac, 1954.

38–41: „Centar vlasti bosanske banovine bio je u visočkom kraju, no središte crkvene uprave smješteno je bilo u župi Vrhbosni. Stolna crkva bosanskog biskupa nalazila se na nekom Brdu od Sarajeva. Sagradio ju je ban Ninoslav (?). Do danas nije tačno ustanovljeno koje je to Brdo, ali je sigurno da je ležalo unutar Vrhbosanske župe. Nasuprot električnoj centrali u Sarajevu, na lijevoj obali Miljacke, nađen je 1940 god. kameni kapitel. Glavni ukrasi na njemu su biljni prepleti i pretstave štitova. Po svojim karakteristikama kapitel pripada romanskom stilu i može se staviti u XI ili XII vijek. Sasvim je moguće da je ovaj kapitel donešen na pomenuto mjesto iz porušene stolne crkve na Brdu. On ujedno pretstavlja i jedini arhitektonski nalaz monumentalne građevine iz toga doba u Sarajevu i njegovoj okolini. Župa Vrhbosna u doba razvoja feudalnog društva dobiva i svoje središte koje također nosi ime Vrhbosna. Nova varoš nije nikada igrala neku istaknutu političku ulogu u bosanskoj državi. Stajala je u istočnom dijelu današnjeg Sarajeva, a imala je, izgleda, i svoje utvrđenje (Bijela Tabija). Nastanak varoši Vrhbosne vezan je za društvene i političke promjene. Bosanska

Palima. Turski ferman iz 1449. kojim sultan Murat II dijeli zemlje ispod Romanije svom ratnom drugu Širi – Merdu, naziva taj kraj „Pavli oglu vilajet“ t.j. Pavlovinom ili Pavlovom zemljom. Drugi, mlađi ferman iz 1514. zove cijeli kraj „Pavli ile“ ili „Pavli eile“. Gof. 1711. spominje se u Popisu bos. Spahija nahija Pavle (Glas. Zem. Muz. 1930., 10). Odatle je lako moglo nastati ime Pale, koje također nazivaju Palima. Oba gore spomenuta znamenita fermana posjeduje g. Osman Sokolović u Sarajevu. On je o njima napisao zapažen članak u listu “Gajret“ iz 1936., 99-101, pod naslovom „Iz naše prošlosti“. Obitelj Pavlovića bila je kod Turaka dobro poznata. Već spomenuti otac vojvode Baraka Mehmed Čelebija ponosno se zove „Pavlovića zemlje gospodar“ (Truhelka, Tursko – slovenski spomenici dubrovačke arhive, Glasnik Zem. Muz. 1917.,13). – Na samome Crkvištu križaju se *tri stara sredovječna puta*, koja vode u *tri obližnje sredovječne gradine*, svaka odprilike nešto više od jednog sata hoda daleko: na Hodidjed, na Stari grad na sastavcima Paljanske i Mokranjske Miljacke te na Gradinu kod izvora Paljanske Miljacke. U neposrednoj blizini Crkvišta nalaze se dvije sredovječne nekropole.- Zanimljivo je, da su mi pravoslavni seljaci sela Pribnja pod Crkvištem, Popovići – Gačani god. 1939, pripovijedali, da je na Crkvenom brdu nekada bila crkva, ali da ne znaju, da li je bila pravoslavna ili katolička. Možda bi izgledalo kao poteškoća, da se biskupska crkva nalazi tako visoko (1073 m). Međutim, valja znati, da je u ona burna vremena biskupska crkva i sjedište morala biti u tvrdom gradu, negdje na sigurnu brdu. Svi okolni gradovi su visoko položeni: Hodidjed 1096, Gradina na izvoru Miljacke 1048. i Stari grad na sastavcima obiju Miljacki preko 1000 m. Jednako tako i druga neutvrđena naselja leže na visini od 800 do 1200 metara. (Fusnota je iz originalnog teksta K. Draganovića).

banovina i njeni feudalci uspostavljaju jače trgovačke veze sa drugim krajevima, naročito sa Dubrovnikom. Kroz Sarajevsko polje uspostavlja se opet trgovački put, koji se preko Romanije produžava prema Drini. Vrhbosna (na mjestu današnjeg Sarajeva) je najpogodnije mjesto za odmor, pretovar i neposredni trgovački dodir sa Istočnom Bosnom i susjednim oblastima. Tako je ponovno, iz istih uzroka, načinjena postaja koja se razvila u malu srednjevjekovnu varoš. Dok je političko središte banovine i kraljevine bilo pomaknuto više prema Centralnoj Bosni, Vrhbosna je sačuvala svoj trgovački karakter sve do dolaska Turaka. Pa i pod Turcima, iako se Sarajevo vrlo brzo razvijalo i širilo, upravna središta su često bila u drugim gradovima (Travnik, Banja Luka). Srednjevjekovna Vrhbosna naročito se uzdigla u toku XIV vijeka. U to vrijeme postoje najjači trgovački odnosi bosanske države sa Dubrovnikom i Jadranom uopšte. U gradu su već mogli biti nastanjeni i dubrovački trgovci, koji odavde šalju svoje izvještaje u Dubrovnik. Ti izvještaji su sačuvani. Zanimljiva je jedna vijest o Vrhbosni iz 1300-te godine. U njoj se govori o prodaji robinjice Dobroste koja je pripadala nekom Luki, sinu dubrovčanina Dominka Balde. Poznata je stvar da se bosansko roblje — makar i u manjem broju — prodavalo još u XIV i XV vijeku. Ali iz ove vijesti doznajemo da je i varoš Vrhbosna u tome igrala nekakvu ulogu. M. Mandić je bio mišljenja da je srednjovjekovna Vrhbosna ležala u Sarajevskom polju — u trouglu Gradac kod Kotorca — Lukavica — Toplik. Nikakvi arheološki podaci ne mogu, međutim, da potvrde ovakvu pretpostavku. Mnogo je opravdanije stanovište velike većine istoričara koji Vrhbosnu lokalizuju u istočnom dijelu današnjeg Sarajeva. Od druge polovine XIV vijeka župa Vrhbosna i varoš Vrhbosna dolaze pod neposrednu vlast Rađena Jablanovića, odnosno Pavla Rađenovića i njegovih nasljednika iz porodice Pavlovića. Ta porodica je odigrala vrlo važnu ulogu u bosanskoj državi i spadala u red najmoćnijih velikaških porodica. Izvjesno vrijeme ona je držala čitavu Istočnu Bosnu, izuzev Srebrenice i njene okoline. — Na brežuljku Pavlovcu kod Toplika nalazilo se nekad veliko srednjevjekovno groblje sa stećcima. Spomenici su uglavnom uništeni, ali je ipak ostao jedan veliki sarkofag (duž. 264 cm, šir. 164 cm, vis. 124 cm). Prema narodnoj tradiciji ovo je grob kneza Pavla Radenovića koji je ubijen 1415 godine na Parenoj Poljani kod Sutjeske, a sam lokalitet dobio je po njemu svoje ime. Ukoliko se može vjerovati ovoj tradiciji, Sarajevsko polje bilo je onda važan dio posjeda porodice Pavlovića. Feudalci se pokopavaju na svojoj »zemlji plemenitoj«, a to je za Pavla Radenovića današnji Pavlovac. Inače je Borač bio matica porodice Pavlovića. Pokopavanje pod stećcima bio je opći narodni običaj od XIII—XV vijeka u velikim dijelovima Bosne. Taj običaj vladao je i u župi Vrhbosni, jer su nam se neki stećci iz ovog kraja sačuvali sve do dana današnjeg. Nagli razvoj Sarajeva pod turskom upravom i kasnije povlačio je za sobom razgranatu građevinsku djelatnost. Stoga nije čudnovato što na području grada ima vrlo malo ostataka od ovih spomenika. Ali ih ipak ima. Kod iskopavanja u »Vasiljevoj bašći« našao se u zemlji i jedan mali stećak, koji je ujedno i najstariji nadgrobni spomenik na ovom lokalitetu. Nekoliko stećaka uzidano je i u uglovima Žute Tabije, gdje se oni još uvijek dobro raspoznaju. Stećci su upotrebljeni kao građevinski materijal i pri gradnji visokog stilobata sofe na Begovoj džamiji. Bilo ih je mnogo više i oni leže razbijeni u zidovima, sudeći po Begovoj džamiji i Žutoj Tabiji. Nije li to znak da su i u varoši Vrhbosni stanovali ljudi bliski narodnim

običajima? Cak ni dubrovački trgovci nisu mogli da poremete ovu tradiciju koja je ostala nedirnuta od zapadnih uticaja. U bližoj okolini Sarajeva nailazimo na brojne i velike nekropole. Stećci na jevrejskom groblju iznad Kovačića su najbliži susjedi, grada, pa i oni vjerovatno imaju vezu sa Vrhbosnom. U istočnom kraju ističe se groblje na Han Hreši koje danas broji oko 40 spomenika a ranije ih je bilo znatno više. Neki od njih imaju lijepe ukrase. Ta nekropola pripadala je bližim susjedima Vrhbosne, stočarima sa Malog Orlovca. Nekropola na Pavlovcu već je spomenuta (u prvobitnom stanju brojila je ta nekropola preko 100 stećaka), no Sarajevsko polje imalo je još niz takvih grobalja. Jedno je među njima na Crnač-groblju kod Gornjeg Kotorca, dobro sačuvano sve do danas. Samo jedan spomenik na crnačkom groblju nosi natpis: A se leži Bogčin kneza Štipka i t. d., ali taj natpis ne pruža nikakvih istoriskih podataka. Jedino ime Bogčin daje naslutiti da je njegova porodica doselila negdje iz južnijih krajeva (bliže Dubrovniku). U Rogačićima kod Blažuja srećemo opet stećke. Vrlo je zanimljivo da su ovdje srednjevjekovni spomenici pravljeni od rimskih ploča, donesenih vjerovatno sa tamošnjeg Crkvišta. Njihov položaj i namjena su, dakle, sekundarni. — Nekropole sa stećcima u Sarajevskom polju pripadaće selima i zaseocima koja su prema ovome bila gusto poredana zapadno od Vrhbosne. Njihovi stanovnici mora da su se i onda pretežno bavili zemljoradnjom. Takvu situaciju našli su Turci u prvoj polovini XV vijeka. U istočnom dijelu Sarajeva ležala je varoš Vrhbosna sa svojim utvrđenjem: trgovačka raskrsnica nastanjena domaćim življem i možda stranim trgovcima — pretežno Dubrovčanima. Oko varoši su bila razbacana sela i zaseoci; u brdima naseljeni pretežno stočarima, a u polju pretežno zemljoradnicima. Godine 1435 sultanov vojskovođa Barak zaposjeo je definitivno ovaj kraj, osvojivši utvrđeni Hodiđed (valjda Stari grad kod Buloga) i tvrđavu u Vrhbosni. Pošto je Vrhbosna bila određena kao baza za daljnja prodiranja, Turci vrlo brzo pristupaju proširenju varoši i grade čitav niz javnih i drugih građevina. Dolazak Turaka ne znači i uništenje ranijeg naselja. Još godine 1461 spominje se na desnoj obali Miljacke Stara Varoš, a samo četiri godine kasnije isti dio se naziva Franačka mahala. Ova Stara Varoš će po svoj prilici biti stara Vrhbosna, koja je kao takva ušla u sastav novog grada pod Turcima. Rušena, doziđivana i pregrađivana kroz daljnje vjekove, Stara Varoš nije ostavila za sobom nikakvih ranijih tragova, nego je vremenom primila istu fizionomiju kao i ostali dijelovi grada.“.

Konstantin Jireček, 1959.[382]

242: „Жупа В р х 6 о с н а (supa Urhbozna) дословно „врело Босне", тачније извориште Боспе, ср. Врх-Прача, Врх-Лаб итд.). Обухватала је басен око извора ријеке Босне. У њој је лежало Б р д о (Burdo), сједиште бана и католичког бискупа, са саборном црквом св. Петра. Према Рачком то је данашње село Б а н – Б р д о, на путу од врела Босне до Лепенице. Јукић међутим смјешта стару бискупску цркву св. Петра у данашњи Блажуј, у околини самог извора Босне, гдје има и старих рушевина. О старини овога некадашњег насеља у Блажују говоре

[382] Djelo je izvorno objavljeno na njemačkom jeziku : *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters: historisch-geographische Studien*, Verlag der Kön. Böhmischen Ges. der Wiss., Prag, 1879.

остаци римских скулптура које је енглески путописац Evans тамо нашао.[383] Вруци (Vrudchy) са цркном св. Стефана лежао је испод брда Игмана. Поред тога листина спомиње у овој жупи још „Bulino" u „Knesepole". — Велики град Врхбосна (сада Сарајево) спомиње се први пут у XIV в. (§ 16).“.

299: „Сам град Врхбосну не треба тражити никако на извору Босне, него у цитадели данашњег Сарајева, које је још у XVI в. било опште познато као „Varbossania“. Ријетко се спомиње у хришћанско доба; тек се 1379 спомиње као мјесто гдје су се задржавали дубровачки трговци, а 1415 као мјесто гдје је закопан војвода Павле Раденовић. Турци су видјели одличан положај мјеста, па га одабрали за главно војничко мјесто у Босни; већ 1436 и 1439 налазио се овдје турски војвода који је био постављен да мотри на трибутарне хришћанске династе. [384] Пошто су Турци освојили Босну, сједио је турски намјесник за Босну у Врхбосни. Петанчић, Курипешић и дубровачка преписка из почетка XVI в. називају овај град још увијек samo Varbossania, Werchbossen, Vercbossania. Али се већ око средине тога вијека јавља израз Bosna Serai (дворац Босне), слав. Сарајево, италијански Serraglio или Saraio.“

Hazim Šabanović, 1960.

76–80: „Kad tako stoji sa pitanjem srednjevjekovnog grada Vrhbosanj (Vrhbosne) i kad je jasno da istoimena varoš nije mogla nastati iz podgrađa toga grada, onda je razumljivo da se mora ponovo razmotriti i pitanje te varoši, pitanje njenog smeštaja i odnosa prema kasnijem Sarajevu. Proučavajući ta pitanja došli smo do uvjerenja da dosadašnja stanovišta o tim pitanjima nisu tačna i da se ta pitanja, zahvaljujući turskim izvorima, pored sve svoje zamršenosti, mogu definitivno raščistiti. Glavni izvor za rješavanje ovih pitanja pretstavlja poznata Isa-begova vakufnama za njegove zadužbine u Sarajevu, napisana krajem februara 1462 godine.[385] To je osnovni dokumenat ne samo za proučavanje postanka Sarajeva, nego i za pitanje srednjevjekovne varoši Vrhobosne. On nam omogućuje da uz. pomoć nekih drugih izvora tačno utvrdimo gdje se ta varoš nalazila, da jasno sagledamo njen odnos prema kasnijem Sarajevu i da dosta detajno upoznamo situaciju na prostoru na kome su položeni temelji ovoga grada, kakva je bila prije njegovog osnivanja. Drugi važan izvor za rješavanje pitanja srednjevjekovne Vrhbosne jeste sumaran turski popis Bosanskog sandžaka iz 1468/69 godine.[386] U njemu ima nekoliko važnih podataka koji nam omogućuju da pravilno shvatimo neka teža i nejasna mjesta i podatke koje pruža spomenuta vakufnama i daje još nekoliko

[383] Capitulum S.Petri in Bosna и 1239: Theiner, Mon. Hung. 172. Raški ib. 126, Jukić l.c.; Evans, Through Bosnia and the Hercegovina (London 1876) 237. (Fusnota je iz originalnog teksta K. Jirečeka).
[384] Дозвола неком Дубровчанину (за вријеме тадашњих ратних прилика) да оде на два мјесеца у Verbosenie, 26. апр. 1379 (Л. Реф. 1378-81). Павле: Пуцић И п. XVI (в. напом. 115). Посланства турским војводама 1436 и 1439, Lett. 1435-40. Il castello di Varch Bosna, da cui crebbe la citta di Saraio, Luccari (ed. 1605) 17. (Fusnota je iz originalnog teksta K. Jirečeka).
[385]Istanbul, B;lebiye kütüphanesi, Aš Cevdet Jadzmalari Br. 0,76. (Fusnota je iz originalnog teksta H. Šabanovića).
[386] H. Sabanović, *Najstarije vakufname u Bosni.* POF II, 27. (Fusnosta je iz originalnog teksta H. Šabanovića).

važnih novih podataka o srednjevjekovnoj Vrhobosni, njenom domaćem imenu, smještaju i odnosu prema kasnijem Sarajevu, kao i podatke za poznavanje situacije u tome gradu u prvoj fazi njegovog razvoja. Nekoliko značajnih pojedinosti za rješavanje gornjih pitanja pružaju i kasniji turski popisi Sarajeva, a naročito oni iz 1485, 1489 i 1528 godine[387]. Na osnovu tih podataka vidi se da je u srednjevjekovnoj župi Vrhbosni ili Vrhbosanju postojalo istoimeno otvoreno gradsko naselje, varoš, trg, Vrhobosna ili Vrhbosanje kakvih je u Bosni bilo još, ne samo u rudarskim centrima, nego i izvan njih, kao što su, napr., Foča, Prača, Zenica, Pljcvlja, Prijepolje, itd. Kada je ta varoš osnovana sada se ne zna. Najstarije vijesti koje jasnije upućuju na postojanje toga mjesta potiču tek iz 40-tih godina XV st. Takova je ona vijest iz 1436, a naročito ona iz 1439 g., po kojoj je dubrovački poslanik imao da traži turskog vojvodu Isa-baliju ili oko Hodidjeda ili oko Vrhobosanja ili negdje u okolini. Dalje nema nikakvih sigurnih vijesti o tome mjestu sve do 1462 g. kada se ono spominje u Isa-bcgovoj vakufnami pod imenom Atik Varoš = *Stara Varoš,* očito u vrijeme kad je već bila propala. Isto mjesto spominje se 1468 g. u najstarijem popisu Bosanskog sandžaka pod imenom Eski Trgovište = *Staro Trgovište,* i to opet u vezi sa posjedima Isa-begovog vakufa. Nema nikakve sumnje da se pod tim imenom krije isti lokalitet koji se u Isa-begovoj vakufnami zove Stara Varoš niti ima sumnje da se pod tim imenima krije isto ono naselje koje se u navedenim dubrovačkim izvorima spominje pod imenom Vrhbosanje ili Vrhbosna. Zbog toga smatram da se srednjevjekovna varoš Vrhbosna u lokalnim uslovima zvala jednostavno *Trgovište,* a da su Dubrovčani, to nedovoljno određeno mjesto nazivali Vrhbosanje ili Vrhbosna po imenu župe u kojoj se ono nalazilo. Narodni lokalni naziv toga mjesta (Trgovište) je opet sinonim sa mađarskom riječi *varoš* koja je Turcima bila poznatija, bliža i lakša od toga našeg narodnog naziva ovoga mjesta pa su oni stoga vjerovatno to Trgovište zvali još i *Varoš.* Međutim u spomenutom popisu iz 1468 g., u kome se spominje Vrhbosanje pod imenom Staro Trgovište, upisano je *Sarajevo* pod imenom *Trgovište,* a ne turski *Saray-ovasi* ili skraćeno *Saray* kako su Turci, skoro redovno nazivali Sarajevo. Dubrovčani su opet i to mjesto, Trgovište odnosno Sarajevo, stalno nazivali Vrhbosanje isto onako kako su nazivali i staro srednjevjekovno Trgovište odnosno staru Varoš. Iz toga se može s pouzdanošću zaključiti da je u Srednjem vijeku, u neposrednoj blizini današnjeg Sarajeva postojalo mjesto koje se u lokalnim uslovima zvalo Trgovište, a koje su Dubrovčani zvali Vrhbosanje, da je to mjesto bilo u neposrednoj blizini kasnijeg Sarajeva te da je ono usljed turskih ili ugarskih upada, a možda i zbog unutrašnjih međusobnih trvenja, propalo prije nego što je podignuto Sarajevo, pa je zato kasnije, kad su Turci u njegovoj neposrednoj blizini osnovali novu varoš, novo trgovište, i lokalno i dubrovačko ime toga propalog mjesta preneseno na novo naselje Sarajevo i da je ono stoga uneseno u zvanične turske katastarske knjige pod imenom Trgovište, premda su ga Turci nazivali Saray-ovasi odnosno Saray što je kasnije postalo zvaničan naziv, dok su ga Dubrovčani po starom mjestu i dalje, sve do druge polovine XVI st., skoro isključivo nazivali Vrhbosanje. S druge strane je vjerovatno srednjevjekovna varoš Vrhbosna u vrijeme kad se ona spominje u

[387] Istanbul, Basvelkalet Arşivi, Tapu defterleri Br. 18, 24 i 56. (Fusnota je iz originalnog teksta H. Šabanovića).

navedenim turskim izvorima bila već propala, dok se novo mjesto, nova varoš, odnosno novo trgovište podizalo pa se ona stoga za razliku od toga novog naselja počela nazivati Stara Varoš odnosno Staro Trgovište. Već na osnovu toga sada pouzdano znamo da je u prvoj polovini XV st. postojalo srednjevjekovno mjesto Trgovište odnosno Vrhbosanje i da je ono različito od onoga naselja koje su u drugoj polovini istog vijeka u neposrednoj blizini starog mjesta podizali Turci. Sada, kad sasvim pouzdano znamo da je to mjesto postojalo, onda se mora priznati da i onih nekoliko podataka u kojima se spominje Vrhbosanje u vezi sa dubrovačkim trgovcima od 1296 do početka XV st. upućuju da se tu nije moralo uvijek raditi o cijelo župi Vrhbosni, nego da se bar nekih od njih odnosne na određeno mjesto u toj župi. Pri tom mislim u prvom redu na onu vijest iz 1379 g. na osnovu koje su Jireček, a po njemu Skarić, Kreševljaković i drugi smatrali da se tu prvi put spominje Vrhbosanje kao određeno mjesto, premda to ne kaže izričito niti na to drukčije sasvim jasno ni ta niti koja druga vijest iz XIII i XIV st., nego na postojanje toga mjesta jasnije ukazuje tek ona vijest iz 1436, a naročito ona iz 1439 g. No pored svega toga sada se ne može ništa sasvim određeno reći kada je ta varoš osnovana pa čak ni kada se ona prvi put spominje u izvorima, ali je vjerovatno da je propala prije 1455 g., kada je izvršen prvi turski popis Vrhbosanske župe u kome se spominju skoro sva naselja u toj župi koja i danas postoje pod istim imenima, ali među njima u tome popisu nigdje nema ovoga mjesta ni pod jednim spomenutim niti kojim drugim imenom. Preostaje nam još da pokušamo odgovoriti na pitanje gdje se ta varoš nalazila i kakav je njen teritorijalni i stvarni odnos prema kasnijem Sarajevu te da tako otklonimo zabune historičara koje postoje o tim pitanjima. Naime, historičari koji su se bavili problemom srednjevjekovne varoši Vrhbosne i postankom Sarajeva smatrali su da se srednjevjekovna varoš Vrhbosna razvila iz podgrađa istoimenog grada, da je ona ležala pod tim gradom i da se iz nje razvilo današnje Sarajevo. Zato su oni historičari, koji su smatrali da je grad Vrhbosna ležao na mjestu današnjeg sarajevskog grada na Vratniku, zastupali mišljenje da je varoš Vrhbosna ležala pod tim gradom i da Sarajevo pretstavlja kontinuitet sa tom srednjevjekovnom varoši (Jireček, Skarić, Kreševljaković i dr.). Oni pak historičari, koji su smatrali da grad Vrhbosna nije bio tu, smještali su i varoš Vrhbosnu na onim mjestima gdje im se činilo da je mogao biti grad Vrhbosna. Svi su, dakle, varoš Vrhbosnu vezali za istoimeni grad. Iz prethodnih izlaganja jasno je da se srednjevjekovna varoš Vrhbosna nije razvila iz podgrađa istoimenog grada, nego da je ona bila otvoreno gradsko naselje, običan trg kakvih je u Srednjem vijeku bilo dosta. Ali uvjerenje o postojanju sred- njevjekovnog grada Vrhbosne nije bilo jedini argumenat na osnovu koga su spomenuti historičari smatrali da je srednjevjekovna varoš Vrhbosna identična sa kasnijim Sarajevom. I za njih je presudan argumenat za to pitanje bila činjenica da se i Sarajevo u dubrovačkim i drugim zapadnim izvorima XV i XVI st. nazivalo Vrhbosanje isto kao i srednjevjekovna varoš Vrhbosna. Na osnovu te činjenice i podataka koje pruža Isa-begova vakufnama Kreševljaković i Skarić su, identifikujući staru Vrhbosnu sa Sarajevom, smjestili tu varoš na desnoj strani Miljacke uglavnom između Ćumurije, Careve ćuprije i današnje Varoši, dakle, u strogom centru starog Sarajeva. Međutim mi smo na osnovu tih i nekoliko novih podataka iz spomenutih popisa koji nam omogućuju tačnu interpretaciju nekih podataka koje pruža spomenuta vakufnama došli do uvjerenja da srednjevjekovna varoš Vrhbosna odnosno

Stara Varoš Isa-begove vakufname i Staro Trgovište navedenog popisa nije ležalo na spomenutom mjestu, nego podrug kilometra dalje na zapad sa središtem oko potoka Koševa gdje se sastaje nekoliko starih puteva i dolazi na glavni drum koji pretstavlja današnja Titova ulica. To je prije svega onaj put koji kroz Koševo preko Kobildola vodi u Centralnu Bosnu. Zatim lokalni put kojim se preko potoka Sušice dolazilo iz Pofalića. Dalje, jedan ili dva puta koji su preko Vrhbanje ili Skenderije vodili na spomenuti glavni drum. Tu, na sastavu spomenutih puteva bio je mislim centar male srednjevjekovne varoši Vrhbosanja. Da bi to dokazali pokušaćemo prije svega da izvršimo rekonstrukciju ne samo prostora na kome se nalazila ta varoš nego i prostora na kome je podignuto Sarajevo. Taj prostor izgledao je sredinom XV st., prije osnivanja Sarajeva, a prema podacima koje pruža Isa-begova vakufnama i spomenuti popisi, ovako: Na onoj padini što se pružala od današnje Bembaše prema Baščaršiji nalazilo se staro selo *Brodac,* koje se spominje 1462 g. ako ne još 1455 g. Sav ostali prostor po padinama s desne strane Miljacke i njenoj dolini na toj strani kao i prostor iznad glavnog druma, današnje Titove ulice, pretstavljao je ziratne zemlje stanovnika toga sela. On je bio ispresijecan sa nekoliko puteva koji su povezivali bližu i dalju okolinu. Preko toga prostora vodio je glavni bosanski drum koji je dolazio iz Sarajevskog Polja, prolazio kroz prostor srednjevjekovne varoši Trgovišta ili Vrhbosne i dolazio na današnju Baščaršiju gdje se također nalazila raskrsnica puteva na razne strane. S toga druma koji je identičan sa današnjom Titovom ulicom, od potoka Koševa do Baščaršije odvajalo se nekoliko puteva prema sjeveru i sjeverozapadu koji su vodili u srednjevjekovna sela *Pohvaliće* (danas Pofalići), *Koševo, Nahorevo, Bjelave, Radonje, Radiloviće* i druga. Jedan put dolazio je sa jugozapada spuštajući se niz Širokaču i Bistrik u dolinu Miljacke i preko te rijeke vodio na spomenutu raskrsnicu. Sa Baščaršije vodio je jedan put preko Kovača i Vratnika prema sjeveroistoku useloBiosko, poznato od 1455, i dalje na Istok, a zvao se *Bioski put.* On se spominje 1462 godine. Drugi put vodio je sa spomenute raskrsnice na Baščaršiji kroz današnje *Kračule* i selo Brodac na Miljacku, prelazio preko te rijeke upravo ondje gdje je danas Šeher-ćehajina ćuprija pa kroz *Alifakovac* vodio na *Koziju Ćupriju* i dalje na Istok. S istočne strane spomenutog prelaza *(broda)* po kome se nazvalo selo Brodac, tačno pod tim selom, ondje, gdje se ulica *Nadmlini* spušta na Miljacku, nalazili su se seoski mlinovi, a iza njih prema Bembaši ziratno zemljište. Na prostoru što ga zatvaraju spomenuti putovi i Miljacka nalazile su se kuće i ziratna zemlja stanovnika sela Broca. Današnji *Vratnik* koji se spominje u XV vijeku pod imenom *Bratnik,* izgleda, nije bio naseljen prije Turaka kao ni "ostali prostor na toj strani sve do sela *Hvaletića* (danas Faletići) koje se spominje 1455 godine. Tada su *Bakije* predstavljale pustu mezru. Sjeverno od Baščaršije i današnje Varoši nalazilo se selo *Radonje,* a dalje selo *Radilovići* koje se spominje od 1455 do 1565, ali se ona ne mogu bliže lokalizovati. Današnji *Budakovići* i *Bardačkije* poznati su od sredine XVI stoljeća. Dalje na zapad ležala su stara sela *Bilave* i *Koševo.* Čini se da je sav prostor koji je zatvarala Miljacka, Bioksi put i atari sela sjeverno od glavnog druma pretstavljao ziratne zemlje stanovnika sela Broca. Na tome prostoru spominju se 1642 godine tada dobro poznati lokaliteti *»Hleb Selište, Vrti, Selište,* između dva puta i *Podine«,* vjerovatno Čurčića Brijeg, te još dvije mezre od kojih je jedna bila blizu Podina, a druga se prostirala od atara sela Radonje do atara sela

Radilovića. Među posjede stanovnika sela Broca spadao je, zna se pouzdano, i prostor koji zaprema današnja *Mahala Sarača Ismaila* na *Banjskom Brijegu.* Manje je jasna situacija na lijevoj strani Miljacke. U XV st. spominje se na toj strani više lokaliteta u Trebeviću i ispod njega (*Brus, Skaknići,* u Dovlićima i dr.), a na najnižim padinama Trebevića, *Komatin* i *Bilavica,* koja je identična sa onim krajem u kome se danas nalazi ulica *Bjelavica.* Iz Srednjeg vijeka datiraju svakako i lokaliteti *Toplik* na Miljacki, suprotno od sela Broca, zatim *Hrvatin, Hrid* i *Bistrik* iako se ne spominju u izvorima. Zna se još da je prostor od Toplika do današnje Careve džamije pretstavljao ziratno zemljište koje je kasnije postalo svojina Isa-bega Ishakovića i pretvoreno u voćnjak. Sličan slučaj bio je i sa velikim prostorom u *Skenderiji.* On je sve do kraja XV st. pretstavljao ziratno zemljište, koje se zvalo *Skakrići* ili slično, pa je tada došlo u posjed bosanskog sandžakbega Skenderpaše koji je za taj kompleks dao njegovim vlasnicima zemlju *Kakrin* (danas Kakrinje), a Skakriće pretvorio u bašte i voćnjake na kojima je kasnije podigao svoju tekiju. Premda nam, dakle, stanje na toj strani Miljacke prije osnovanja Sarajeva nije poznato u svim pojedinostima ipak mislim da se na osnovu podataka kojim raspolažemo, stara Vrhbosna nije mogla nalaziti na toj strani. Svi nas podaci vode da tu varoš smjestimo oko glavnog druma na potoku Koševi. Na tome prostoru nalazilo se 1462 g. zemljište *»Stare zavije{?) koje se nalazilo u mjestu koje se zove Varoš,* a *prostiralo se do Miljacke«,* zatim parcela *»Zagorica blizu Stare Varoši«,* pa *Meduputpnica* i *Nisputnica«.* Prostor s obe strane potoka Koševa pri njegovom utoku u Miljacku pretstavljao je tada ziratno zemljište koje se s jugozapadne strane prostiralo do mulk-imanja Balabana sina Bogčinova, a sa zapada je graničilo sa hrišćanskim grobljem. Ono je tada spadalo u posjede Isa-begova vakufa. Godine 1468 spominju se na istom prosloru *»jedan čifluk u Starom Trgovištu koji je tada pripadao vakufu Isa-begove zavije, a sastojao se od dvije njive s obe strane puta, Kneževe njive, koja se nalazila kod hrišćanskog groblja (mešhed), i od njive koja se zvala Bara, a nalazila se iznad kuće Balabana sina Bogčinova«.* U jednom popisu bosanskih vakufa iz 967/1569 g. navode se posjedi Isa- begova vakufana koji su bili izdati u zakup (mukata) a među njima *»parcela blizu Stare zavije, njiva Koševo u samom Sarajevu, Međuputnica, Varošište, Nisputnica, Sušica, Zagorica, zemljište Velike Bašte, zemljište Velikog Bostana, zemljište zapuštenog vinograda, zemljište nekih mahala«* i dr. Krajem XV st. spominje se i *Gorica* kao- ziratno zemljište koje je tada prešlo u svojinu Skender-pašina vakufa. Kada se ovi podaci međusobno uporede i prouče dolazi se do uvjerenja da se većina tih lokaliteta nalazila na području mjesta koje se u Isa-bcgovoj vakufnami zove *Varoš* odnosno *Stara Varoš,* u popisu iz 1468 g. *Staro Trgovište,* a u popisu iz 1569 g. *Varošište.* Dalje, da su se skoro sve te parcele nalazile na prostoru od bivše Zemaljske banke do potoka Sušice, te da je taj prostor spadao u atar Starog Trgovišta ili Vrhbosanja, kome je centar bio na potoku Koševi. Prostor između potoka Koševa, Miljacke i glavnog druma do Uprave gradskog saobraćaja na Marijin-dvoru pretstavljao je ziratne zemlje od kojih se jedna, valjda ona do Miljacke, zvala *Kneževa njiva,* a druga je vjerovatno identična sa *Nisputnicom.* Obe su graničile sa onim starim hrišćanskim grobljem što se nalazilo na prostoru iza Uprave gradskog saobraćaja. To groblje spominje se u izvorima 1462 i 1468 g. kao zapadna granica posjeda lsa-begova vakufa. *Kneževa njiva* potsjeća na nekog kneza stare Vrhbosne. To je mogao biti i spomenuti

Bogčin koji je, kako je već pretpostavio Skarić, vjerovatno identičan sa onim Bogčinom sinom kneza Štipka, koji »leži na svojoj zemlji na plementojoj« u Crnač-groblju kod Gornjeg Kotorca. Taj ili neki drugi Bogčin imao je sina Balabana koji je od oca naslijedio imanje i kuću u Starom Trgovištu. On je neke od tih posjeda prodao Isa-begu prije 1462 g., a ostale je naslijedio njegov sin Alija koji se spominje 1468 g. kao posjednik jednog čifluka u Trgovištu. Između glavnog puta i ulice Sušice koja rastavlja Goricu od Zagorice nalazile su se ziratne zemlje Međuputnica, Zagorica i Sušica a iznad njih Gorica i sve se spominju u drugoj polovini XV st. Ubikaciju Sušice pomaže nam postojanje istoimenog potoka, koji ispod Zemaljskog muzeja utiče u Miljacku. Donedavno se tako zvala i ona ulica koja je vodila sa potoka Koševa u Pofaliće odnosno na novu željezničku stanicu. Tu, uz taj put bila je i lsa-begova njiva Sušica. Parcela Međuputnica nalazila se vjevoratno između ulice Sušice i glavnog druma. Dalje na zapad nalazila se, pouzdano znamo, ona parcela lsa-begova vakufa »koja se zove Zagorica blizu Stare Varoši«. Ona se spominje i u kasnijim izvorima sve do XIX st. kada sc navodi u jednom dokumentu u sastavu *Mahale Šejha Magribije.* To je ona mahala iza današnje Vojne bolnice. S lijeve strane današnje Titove ulice od potoka Koševa do Marijin-Dvora prostirala se treća parcela lsa-begova vakufa koja se zvala Nisputnica. Južno od nje nalazila se ona neimenovana parcela toga vakufa što se prostirala od potoka »Koševa na zapad do hrišćanskog groblja«, koje smo naprijed ubicirili. Paralelno s tom parcelom »od potoka Koševa na istok do mulkovnog imanja Balabana sina Bogčinova« prostirala se druga parcela istog vakufa koja se spominje 1462 i kasnije. Negdje na prostoru gdje Koševska ulica izlazi na Titovu nalazila se tada kuća Balabana sina Bogčinova, a ispod nje do Miljacke i potoka Koševa njegovo imanje koje je on sigurno naslijedio od oca koji je imao prostrana imanja u Vrhbosni, Kotorcu i Trebeviću. Na potoku Koševi, u Staroj Varoši odnosno Starom Trgovištu bilo je više mlinova domaćih stanovnika. Jedan se zvao Kačmiš ili slično. On je tu imao svoju baštinu i jedan mlin na potoku Koševi, ali je prije 1468 godine pobjegao pa je njegova baština pretvorena u čifluk i prodata Aliji sinu Balabanovu. Njiva *Bara* koja se spominje 1468 g. u posjedu Isabegova vakufa a na prostoru Starog Trgovišta nalazila se na mjestu bivše Hipotekarne banke koje se donedavno zvalo Bara. Prema tome atar stare Vrhbosne zahvatao je uglavnom prostor od bivše Zemaljske banke do potoka Sušice. Na osnovu svega toga mislim da je Stara Varoš, Staro Trgovištcn odnosno Vrhbosna ležalo na onome raskršću puteva kod današnjeg Higijenskog zavoda, Alipašinc džamije i zgrade bivše Direkcije šuma i prema tome ona je različita od Sarajeva. Kada je ta varoš propala i u njenoj neposrednoj blizini osnovano Sarajevo onda su na njega prenesena oba imena te varoši, pa se stoga Sarajevo najstarijih vremena pored turskog imena Saray-ovasi i skraćeno Saray nazivalo i Trgovište a u dubrovačkim izvorima Vrhbosanie.“

Sima Ćirković, 1964.

63–65: „Победа угарских крсташа, иако није била потпуна, створила је ипак услове да се поново још енергичније приступи остварењу циљева католичке цркве у Босни. Пошто се Вилдесхаузен у међувремену повукао, постављен је други

епископ, овога пута угарски доминиканац Понса. Избор доминиканца за бискупа није нимало случајан. Ред проповедника, створен на Западу у борби против катара, био је и на босанском тлу најватренији борац против јереси. Угарски доминиканци су вршили инквизиторску службу и, по сведочанству једног свог летописца, употребљавали у Босни ломаче спаљујући оне који се нису хтели обратити. Настављена је и активност која је ишла за тим да у Босни створи католичку црквену организацију идентичну осталим бискупијама тога доба. Наставило се грађење катедралне цркве, започето још пре овога рата. Бискупији су даровани поседи и сакупљана су новчана средства за њено издржавање. Када је пре краја 1239. завршена босанска стона црква у Брду, у жупи Врхбосни, организован је уз њу каптол и тражени су са других страна фратри проповедници, да би се бискупија ојачала. Тада је свакако заведено и плаћање десетине која је и много доцније у чисто католичким крајевима била код становништва врло непопуларна. “.

Marko Vego, 1965.

296 (prikazu Ćirkovićeve knjige o historiji srednjovjekovne bosanske države): „Na strani 63. Ćirković piše o građenju katedrale sv. Petra u Brdu u Vrhbosni prije 1239. godine i ne određuje gdje se to Brdo nalazi i šta se u izvoru od 1244. godine podrazumijeva pod imenom Vrhbosna: župa ili naselje. 0 ovom pitanju su objavljeni novi podaci na osnovu izvora. Najnovijom transkripcijom povelje Bele IV iz 1244. godine ustanovljeno je da su mnoga mjesta u ovoj povelji pogrešno pročitali i prepisali A. Theiner T. Smičiklas. D. Mandić je pregledao tekst Beline povelje i prepisao ga drukčije, pravilnije nego njegovi prethodnici. Donio je faksimil i prijepis po kome se očito vidi da u tekstu, koji se odnosi na naše pitanje, ne postoje riječi »supa Vrhbozna« nego »supra Vrhbozna«, U tom dijelu Beline povelje tekst glasi: »...in supra Vrhbozna Burdo cum omnibus suis pertinenciis ubi ipsa ecclesia cathedralis sancti Petri est fundata„,.« (dr o. D. Mandić, Bogomilska crkva bosanskih krstjana, Chicago 1962, 158 bilj. 214 i 160 bilj. 229, 456, sl. 5, red 17). Ovom novorn transkripcijom Beline povelje konačno je riješeno pitanje mjesta crkve sv. Petra, katedrale latinske biskupije u Bosni. Burdo iz Beline povelje se nalazi na Brdo-Džamiji kod Bistrika, upravo nad starim naseljem Vrhbosnom. Ovim je ujedno riješeno i pitanje postojanja varoši Vrhbosne 1239. godine. U jednom zaključku I splitskog sabora 925. godine se navodi da sjedište biskupa ne smije biti u malim varošima ili selima da se ne bi ugled biskupa okrnjio. Po tome se može zaključiti da je Vrhbosna bila veća varoš. U pismu pape Inocenta IV od 20, 7. 1246. g. spominje se civitas et dioecesis bosnensis. To se ponavlja 1317. godine (A. Theiner, MH I, 201, 486). Jedan kameni spolij s latinskim natpisom i spomenorn imena sv. Petra apostola od Vrhbosne je pronađen u Sarajevu. Pomenutim podacima o katedrali sv. Petra i varoši Vrhbosna pronađeni spomenik dobiva potvrdu o svom porijeklu, tj, da je iz današnjeg Sarajeva (GZM 1947, NS. 45, 46, Sl. 24).“

Muhamed Hadžijahić, 1970.

289–291: „U novije vrijeme neki pridaju naročito značenje riječi „supra”, koja, tako napisana, treba da je u izvornom, obliku (D. Mandić, M, Vego). Polazeći od interpretacije da je ovdje u pitanju prijedlog, enigmatično Brdo bi, po ovom shvaćanju, bilo iznad mjesta Vrhbosna. Samo mjesto bilo bi identično sa sarajevskim kvartom Latinluk, kako su to uzimali Kreševljaković i Skarić, pa bi Brdo iz povelje od 1244. trebalo biti smješteno poviše Latinluka (ovo je gledište zastupao i A. Hoffcr). Čini se, ipak, da treba ostati kod dosada općenito usvojenog stanovišta da je u povelji, u stvari, navedena „supa” (župa) Vrhbosna, analogno navođenju drugih župa, a naročito zato što je konstrukcija sa „supra” u protivnosti sa gramatičkim pravilima latinskog jezika. Prema tome, iz povelje bi proizlazilo da je Brdo bilo u župi Vrhbosni — i ništa više. Što se tiče vrhbosanske varoši, mislim da se, za razliku od ranije Kreševljaković-Skarićeve teze, može usvojiti mišljenje[388]da se nalazila kilometar i po dalje od Latinluka niz Miljacku, upravo na mjestu gdje je ulaz u Sarajevsku kotlinu, koja se onda tu proširuje u Sarajevsko polje. Taj ravni prostor koji presijeca Miljacka bio bi u neku ruku podgrađe poznatih arheoloških nalazišta Debelog brda sa Soukbunarom i Zlatištem, na kojima su utvrđeni kulturni zaostaci počevši od neolita pa do duboko u srednji vijek. Nasuprot Debelom brdu stoji brdo zvano Gorica, pa bi podno ovih brda, na potezu širokom kojih 750 metara, stajala vrhbosanska varoš. Jedno od uporišta za ovu tezu vidim u tome što se na osnovu jednog temesuka od 11. safera 1256 (15. april 1840) (u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu) može bliže identificirati lokalitet Zagornica, kraj koje se — prema lsa-begovoj sarajevskoj vakufnami od februara 1462 — nalazila „stara varoš”, tj. varoš koja je prethodila turskom Sarajevu. Zemljišni posjed Zagornica, koji je 1462. uvakufio Isa-beg, bio je u posjedu njegova vakufa i 1840. godine, pa je u temesuku iz te godine označeno da se nalazi u šejh-Magribinoj mahali. Ova je mahala pod Goricom, a to onda znači da, slijedeći Isa-begovu vakufnamu od 1462. i temesuk od 1840, „staru varoš” treba ubicirati na ravnom prostoru podno Gorice i Debelog brda.[389] Ovaj inače mali prostor Hazim Šabanović još više sužava, nalazeći „na onome raskršću puteva kod današnjeg Higijenskog zavoda, Ali-pa- šine džamije i zgrade bivše Direkcije šuma” u turskim dokumentima iz 1468. spomen „starog trgovišta”, a iz 1569. spomen „varošišta”.[390] Šabanović, po mome mišljenju, nije u pravu kad ubicira vrhbosansku varoš isključivo na desnoj strani Miljacke na ušću potoka Koševa. S obzirom na konfiguraciju terena i uski prostor, zatim na činjenicu da je već od rimskog doba postojao most koji je ovdje spajao obje strane Miljacke, te s obzirom na srednjovjekovne arheološke nalaze upravo na lijevoj strani Miljacke, nema razloga da se kao dio vrhbosanske varoši ne obuhvati i prostor sa lijeve strane rijeke. Baš na lijevoj strani Miljacke postoji i lokalitet Debelo Brdo, pa bi prostor koji označavam kao vrhbosansku varoš bio u izvjesnom smislu podgrađe Debelog Brda. Nije onda bez

[388]Upr. M(uhamed) H(adži) j(ahić): Vrlibosanje i Sarajevo. Pitanje topografskog smještaja vrhbosanske varoši, Sarajevo 1959.— Hazirn šabanović; Postanak i razvoj Sarajeva, Naučno društvo NRBiH, Radovi XIII, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, knjiga 5, Sarajevo 1960. (Fusnota je iz originalnog teksta M. Hadžijahića).

[389] M. Hj., ibidem, str. 10—11. (Fusnota je iz originalnog teksta M. Hadžijahića).

[390] Nazivi „staro trgovište”, „stara varoš" i „varošište” imaju se svakako uzeti kao locus communis, a nikako kao konkretni nazivi za naselje koje je prethodilo Sarajevu. (Fusnota je iz originalnog teksta M. Hadžijahića).

osnove i pretpostavka da u samome nazivu Debelog Brda treba tražiti rješenje i za Brdo iz 1244. godine. Da je ovakav zaključak prilično fundiran, pokazuju još neke indicije. U ovom kraju, na lijevoj obali Miljacke, preko puta električne centrale, otkriven je 1940. kameni kapitel, koji se nalazio na nekim starim temeljima ili podzidu bez maltera. Prema mišljenju Sergejevskog, koji je dao njegov opis i dvije fotografije, kapitel pripada romanskom slogu i mogao bi se datirati u XI stoljeće (prema Ivanki Nikolajević kapitel je mogao nastati početkom druge polovine XII vijeka). Sigurno je da potječe od jedne monumentalne srednjovjekovne zgrade, koja je, po svoj prilici, tu stajala, pa zato nije posve isključeno da se u ovom slučaju radi o crkvi sv. Petra.[391] Jedna dalja indicija koja ide u prilog tvrdnji da je ovdje stajala crkva sv. Petra naslućuje se i u okolnosti da se sve do u XVIII vijek ravnica koja se neposredno nastavljala na Sarajevo nazivala Petrovim poljem, što navodi na zaključak da je taj naziv mogao nastati po crkvi sv. Petra, odnosno njenim posjedima (jedan stih iz 102 pjesme Erlan- genskog rukopisa starih srpskohrvatskih narodnih pjesama sadrži motiv da se u Sarajevu daje prednost „mladoj nevistici" u odnosu na djevojku, koja stoga ljuto kune „Сарајево и поље петрово"). Dovođenje Vrhbosne u bližu vezu sa crkvom sv. Petra u Brdu nameće se i rekonstrukcijom srednjovjekovnog natpisa na ari „Catii" (koja je pronađena 1940. godine na groblju kod Kemaluddinove džamije u Sarajevu). Sergejevski[392] je prvi red natpisa pročitao

apostOLI PETRI VERB…..

pa se na ovo VERB vjerojatno nastavlja „osaniae" — Verbosaniae. Ako je to tako, onda bi bilo dozvoljeno pretpostaviti da se osim Brda označavala i Vrhbosna kao mjesto gdje se nalazila crkva posvećena apostolu Petru."

294 : „Kao što se iz ovoga pregleda vidi, grô zemljišnih posjeda katoličke bosanske biskupije bio bi koncentriran u bližoj i daljoj okolini Vrhbosne, pa bi to upućivalo na zaključak da je ovaj kraj imao dugotrajniju tradiciju crkvenog centra. Valja naglasiti i to da se u povelji izričito govori o potvrdi i rekongnosciranju posjeda od strane bana Ninoslava, njegove braće i vlastele, što znači da je sve to zemljište još otprije pripadalo bosanskoj biskupiji. Uspostavljanje upravo u Brdu-Vrhbosni katedralne crkve s kaptolom vjerojatno je rezultirao iz jednog ranijeg već pripremljenog stanja. Ovdje se, uostalom, po svoj prilici davno nalazio i civitas Bosna iz Provinciale vêtus (popis u kojem je spomenuta civitas Bosna potjecao bi iz razdoblja od 1060. do 1075. godine). Ove konstatacije, mislim, ne gube od vrijednosti ni ako se ima pred očima da je katedralna crkva na Brdu bila posve efemerna pojava, jer se zna da nije postojala 1238. godine, a već 1247. bosanski biskup je optužen da je pao u herezu, pa je onda pod tim izgovorom bosanska biskupija podvrgnuta kaločkoj nadbiskupiji".

Marko Vego, 1972.

---

[391] Zanimljivo je predanje „da je crkva bila na mjestu današnje Alipašine džamije kod potoka Koševe" (Franjevački vjesnik XXXV, siječanj 1928, str. 14), dakle opet na prostoru koji označavam kao vrhbosansku varoš. (Fusnota je iz originalnog teksta M. Hadžijahića).

[392] Glasnik Zemaljskog muzeja sv. II, 1947, str. 46. (Fusnota je iz originalnog teksta M. Hadžijahića).

85-86; 90; 91; 92; 94 : „U naučnim krugovima se dugo raspravljalo, a i danas se raspravlja, o problemu postanka srednjovjekovne varoši Vrhbosne i, s njom u vezi, turskog šehera Sarajeva, ali se, po mom mišljenju, ovo pitanje nije do kraja rasvijetlilo. Stariji učenjaci su tvrdili da je varoš Vrhbosna istovjetna turskom Sarajevu, i to kao njegov prethodnik. Smatrali su da je Sarajevo jednostavno nastavak stare varoši Vrhbosne. U novije vrijeme izneseno je mišljenje da je Sarajevo novo tursko naselje — bez srednjovjekovnog utvrđenja sa obilježjima islamskog grada.[393] Želim da iznesem neke nove povijesne i druge dokaze o ovim pitanjima koji će prilično potvrditi da je varoš Vrhbosna postojala mnogo ranije nego kako su o njoj pisali pojedini učenjaci. U isto vrijeme pokušaću da objasnim da su uz varoš Vrhbosnu postojala dva utvrđenja manjeg ili većeg obima: jedan najvjerovatnije na Vratniku, na Bijeloj Tabiji u današnjem Sarajevu, drugi na Brdu nad starom varoši Vrhbosnom (civitas Vrhbosna). Za ovakvo tvrđenje dao mi je, pored ostalog, povod povjesničar dr Dominik Mandić povodom objavljivanja svoje knjige »Bosanska crkva bosanskih krstjana«. Mandić piše da se prema izvorima, stolna katolička crkva Svetoga Petra bosanske latinske biskupije nalazila na »Brdu povrh Vrhbosne«. Tako je pisao latinski dio teksta povelje Bele IV iz. godine i A. Theiner, čijem prijepisu učenjaci nisu vjerovali. Zato je Mandić ubicirao Brdo prema starijim učenjacima i na osnovu povelje Bele IV na mjestu današnje Brdo-džamije kod Bistrika u Sarajevu, iako se po mišljenju M. Hadžijahića, ne isključuje ni drugi lokalitet podgrađa Debelog Brda u Sarajevu. Jedan i drugi lokalitet su pripadali području varoši srednjovjekovne Vrhbosne i bili naseljeni od najstarijih vremena do danas. Po objavljivanju pomenute Mandićeve knjige i u njoj faksimila Beline povelje i 1244 otklonjena je svaka sumnja u pravilan prijepis. Povelju su pogrešno prepisali T. Smičiklas i E. Fermendžin, a po njima ostali učenjaci stalno citirali. U pogrešnom prijepisu pomenutih učenjaka Beline povelje spominje se tobože župa Vrhbosna s mjestom Brdo, gdje je sagrađena katolička katedrala Svetog Petra od Vrhbosne. A. Theiner je pravilno prepisao tekst pomenute povelje i stavio pravilan izraz u prijepisu »in supra(sic) Vrhbosna Burdo«. Zbog znaka zagrade uz riječ sic učenjaci su mislili da je Theiner zamijeno riječ supa i prepisao je kao supra. Ovo je bio razlog da su učenjaci tražili lokalitet Brdo negdje na terenu župe Vrhbosna i prema tome i katoličku katedralu Svetog Petra. Da su pomenuti učenjaci pravilno shvatili tekst i Theinerov prijepis, ne bi došlo do ove zabune. Mandić je pravilno objavio tekst Beline povelje iz 1244 godine i njezin faksimil prema sačuvanoj buli pape Grgura XI od 31. listopada 1375. godine u kojoj se nalazi tekst ove povelje u prijepisu (sl. 1). U pravilnom tekstu, odnosno prijepisu, ne stoji da je katedrala Svetog Petra sagrađena na lokalitetu *Brdo u župi Vrhbosna* nego *na Brdu povrh Vrhbosne* (...in supra Vrhbozna Burdo cum omnibus suis

[393] K. Jireček, Handelsstrassen..., S. 85; E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 12-13; A. Theiner, Vet. MSM I, 296-298; H. Kreševljaković, Naše starine 1955 (III), Sarajevo 1956, pos. otisak, 3; V. Skarić, Glasnik Zemaljskog muzeja 1929, sv. za historiju i etnografiju, 41-54; Sarajevo i njezina okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije, Sarajevo 1937, 35-52; H. Šabanović, Bosanski pašaluk, Sarajevo 1959, 37, 117. 116, 119; Postanak i razvoj Sarajeva, Radovi XIII, knj. 5 (Naučno društvo BiH), Sarajevo 1960, 72-80; Marko Vego, Glasnik Zemaljskog muzeja 1965 (NS Arheologija, 295-297; Poyiest Bosne, Napredak, Sarajevo 1942, 743- -752; M. Hadžijahić, Dobri Pastir, Sarajevo 1959 (IX), 88-110; Hazim Šabanović, Radovi XXVI, knj. 9, 41 (izdanje Naučnog društva BiH), Sarajevo 1965. (Fusnota je iz originalnog teksta M. Vege).

pertinentiis, ubi ipsa ecclesia cathedralis sancti Petri est fundata...).... U Belinoj povelji iz 1244. godine se izričito navodi da je bosanski latinski biskup dobio u posjed Brdo nad Vrhbosnom sa svim zgradama, zemljištem i trgom oko Brda. Ovo se dade, pored ostalih navoda, zaključiti po izrazu »Burdo cum omnibus suis pertinentiis«.[394]....... Svako biskupsko sjedište je moralo biti dobro naseljeno (*civitas populosa*) i u njemu je društveno-politički život, za ono vrijeme, bio razvijen u najvećoj mjeri. Biskupi su morali imati dovoljno zemljišta i drugih prihoda od desetine da bi mogli pristojno živjeti, tako da im se ugled ne bi umanjio. Osim toga, svako biskupsko sjedište moralo je imati utvrđenje ili neke kule za odbranu od neprijatelja... Treba da napomenemo da su biskupske crkve do XI stoljeća služile i za crkvene župe. Poslije toga su parokijalne crkve bile posebne.[395] Zato i zidanje katedrale Svetog Petra u Vrhbosni pretpostavlja postojanje parokijalne crkve. Može se postaviti pitanje zašto je katedrala sagrađena na Brdu, nad ravnim naseljem Vrhbosnom. Razlog, po mom mišljenju, leži u zgodnoj odbrani biskupskog ansambla i u poštovanom imenu naziva Brdo. U srednjem vijeku Brdo je bilo značajno sudsko, administrativno, ekonomsko i sveto mjesto gdje su se obavljali značajni poslovi....Da bismo utvrdili da je varoš (civitas) Vrhbosna postojala i ranije od XIII stoljeća, spomenuta u Provinciale Vetus u XI stoljeću, analiziraćemo kasnije izvore domaćeg i stranog porijekla, naročito povelju Bele IV od 20. srpnja 1244. godine. Bela IV je uz ostale posjede, darovao bosanskoj latinskoj crkvi naselje Vrhbosnu s lokalitetom Brdo i usto »mercaturas et collectam que ban elyssi vocantur et omnes alias collectas... »To je potvrdio i ban Ninoslav.[396] Posjedi bosanskog biskupa u srednjem vijeku su bili u pravoj Bosni, Solima, Usori i u Slavoniji. To je dokaz da je bosanska biskupija u XIII stoljeću bila prostrana i da je od njenog područja trebalo uspostaviti 3 ili 4 nove biskupije, i to u zgodnim mjestima. U ovom smislu, papa Grgur IX piše 1233. godine, kad je svrgao bosanskog biskupa palog u herezu.[397] Takva situacija je bila i u doba papskog legata Ivana de Casamare, 1203. godine, kad je bosanska crkva bila bez svoga biskupa.[398] U ovom slučaju sjedište stare biskupije ostaje gotovo redovno u starom, prvobitnom mjestu, dok sjedišta novih biskupija mogu biti u ostalim važnim centrima. Jedino može biti iznimka ako je staro sjedište bilo potpuno uništeno, kao što je bilo za Cavtatom (Epidaurum) i Doklejom.... Nema sumnje da je katedrala bila sagrađena u vremenu između 1239 i 1244 godine. Ovo još ne znači da i prije nije postojala parokijalna i mala biskupska crkva... Drugi izvori pisani poslije izdanja Beline povelje od 1244. godine jasno govore o naselju Vrhbosni., iako se u tim

---

[394] Dr O. Dominik Mandić, *Bosanska crkva bosanskih krstjana*, Chicago 1962, 158 bilj. 214, 160 bilj. 229, faksimil sl. 5, red 17.; A. Theiner, o. c. 296- 298; T. Smičiklas, Codex diplomaticus IV, 236-240; Pavao Andjelić, Glasnik Zemaljskog muzeja 1962 (NS Arheologija, 165- -171). (Fusnota je iz originalnog teksta M. Vege).

[395] Francuscus Zeibert, *Compendium historiae ecclesiasticae*, Brunnae 1903, p. 262. Poznato je da je Doclea u Duklji bila sjedište mitropolite, ali je nakon rušenja njezino ime prešlo na barsku biskupiju koja je od 1089. godine postala nadbiskupijom. (Fusnota je iz originalnog teksta M. Vege).

[396] Vidi kod Mandića u bilješci 2. Izraz ban elyssi označava banove dažbine jer riječ elyxus označava pridjev pečen, tj. zaoblica koja se daje banu prigodom dolaska u neko mjesto (jus descensus). (Fusnota je iz originalnog teksta M. Vege).

[397] E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 7—8; A. Theiner, Mon. Hune. I, p. 113. (Fusnota je iz originalnog teksta M. Vege).

[398] T, Smičiklas, Cod. dipl. III, br. 32. (Fusnota je iz originalnog teksta M. Vege).

izvorima izričito ne spominje *civitas Vrhbosna*, nego jedino *civitas*. Iz konteksta se vidi da se radi o varoši Vrhbosni, sjedištu bosanskog biskupa... Može se slobodno zaključiti da je *civitas Vrhbosna* bilo značajno i veliko naselje sa utvrđenjima. Ovo potvrđuje i kroničar Lukarević koji je spomenuo utvrđenje Vrhbosnu (*castello di Varch-Bossina).*[399] Poslije datih podataka o Vrhbosni nema sumnje u podatak Lukarevića....Svi ovi civitas podaci očito govore da je Vrhbosna bila značajno i veliko naselje prije i poslije njezina spomena u povelji Bele IV. Možda je Vrhbosna bila *civitas libera* ili posebna općina s posebnom upravom i razvijenijim ekonomskim i društvenim životom, kao što je bio slučaj s biskupskim sjedištima u srednjem vijeku. Civitas libera u Vrhbosni je mogla postati upravo u doba kad su ugarsko-hrvatski vladari davali sloboštine pojedinim gradovima u Hrvatskoj i Slavoniji u prvoj polovini XIII stoljeća. Ovakvi slobodni gradovi se nazivaju *villae liberae*. Tada je Vrhbosna imala veliki broj stanovnika sa razvijenim trgom i trgovinom i velikim brojem prolaznika sa svih strana, naročito iz da primorskih gradova."

Ivana Bajo, 1974.

56–57: „U to vrijeme, svakako, na- staje i razvija se i Vrhbosna, no prvi trag o njoj potiče iz 1244. god. U povelji ugarskog kralja Bele IV pominje se da je 1239. god. bila izgrađena crkva Sv. Petra na mjestu zvanom Brdo, iznad varoši Vrhbosne. Lokacija crkve, kao i same varoši, je do danas ostala nepoznata. Nađen je jedino kapitel ukrašen romanskim prepletom 1940. god. na lijevoj obali Miljacke, nasuprot Električnoj centrali, za koji se može pretpostaviti da potiče iz ove crkve, a iste godine je nađen i kamen na groblju kod Kemaludinove džamije. Iz natpisa na njemu, mada je veoma oštećen, vidi se da potiče iz crkve Sv. Petra. Postoje različita mišljenja o tome gdje je bila varoš Vrhbosna. Zasada je najprihvatljivije ono prema kome je varoš bila lokalizirana. u istočnom dijelu današnjeg Sarajeva. Doskora se za jedan dio lijeve obale Miljacke zadržao naziv Latinluk, a za Principov most Latinska ćuprija, što bi moglo označavati dio srednjovjekovne varoši u kome su boravili dubrovački trgovci. To potvrđuje i nalaz novčića bosanskih vladara, ugarskih kraljeva i Dubrovačke republike. Isto tako se i u jednoj vakufnami iz 1462. god. pominje "na desnoj obali Miljacke Stara varoš, naseobina koja će kasnije dobiti ime Franačka mahala i s vremenom se stopiti sa dijelovima gradskog naselja koje su izgrađivali Turci. "".

Desanka Kovačević – Kojić, 1978.

23: „У писму папи Гргуру IX од 1232. године, уз остале притужбе против босанског бискупа, изричито се наводи да он станује у неком селу с јеретицима, [400] али име тог села није поменуто. Познато је да босанска бискупија, све док се није приступило реорганизацији цркве, није имала стално сједиште. Тек након

[399] Luccari, Copioso ristretto, Ragusa 1790, 29. (Fusnota je iz originalnog teksta M. Vege)
[400]„Cum hereticus in quadam villae moretur", *Codex diplomaticus* III, Zagreb 1905, 362, 5. VI 1232. (Fusnota je iz originalnog teksta D. Kovačević-Kojić).

реорганизације подиже се и прва стона црква, посвећена св. Петру, у Брду, у жупи Врхбосна, коју помиње и повеља Беле IV. [401] Ова катедрална црква је била саграђена вјероватно већ у току 1238- а свакако прије краја 1239. године – и уз цркву је основан каптол. [402] Још увијек је спорно гдје у ствари треба лоцирати ово Брдо са црквом св. Петра у жупи Врхбосни. [403]"

Juraj Kujundžić (alias Đure Baslera), 1978.

301–302: „Lokalitet čije ime sadrži riječ „brdo" nije daleko od nalazišta romaničkog kapitela. To je Debelo Brdo- prethistorijska i antička utvrda sa nukleusom budućeg Sarajeva. U traženju prvobitnog Brda u Vrhbosni, autori su prečesto odlazili čak i daleko od Sarajeva, zaboravljujući na (Debelo) Brdo i ispod njega položena Hiseta, tj. Atik-Varoš iz dokumenata s druge polovine XV stoljeća.[404]Ako je, dakle, dozvoljeno pretpostaviti mjesto stare sarajevske katedrale sv. Petra, onda tu, prije sveha dolazi u obzir prostor bivše tekije Skender paše Mihajlovića na mjestu današnjeg privrednog centra Skenderija. Taj prostor se u staro doba mogao zvati Brdo, Podbrdo ili tome slično, a nalazio se unutar župe, odnosno varoši Vrhbosna. Arheološki nalazi dozvoljavaju ubiciranje srednjovjekovne varoši na prostor između potoka Koševo i današnjeg poteza Marindvor-Vrbanja, odnosno ulice koje se još početkom XX stoljeća zvala Vrbanja, a vodila ke Čerišan mostu. Katedrala je iz razumljivih razloga mogla biti podignuta na biskupovom imanju pod Debelim Brdom, na lijevoj obali Miljacke. ".

Salih Jalimam, 1988.

---

[401] „In supra Vrhbozna Burdo cum omnibus suis pertinenciis, ubi ipsa ecclesia cathedralis sancti Petri est fundata", *Codex diplomaticus* IV, 239. I. Čremošnik, *Izvještaj o iskopinama u Rogačićima kod Blažuja*, GZM VIII, Sarajevo 1953, 310-311." (Fusnota je iz originalnog teksta D. Kovačević-Kojić).

[402] J. Šidak, „Ecclesia Sclavonie", 21. нап. 18, 26, 28. С. Чирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 67. (Fusnota je iz originalnog teksta D. Kovačević-Kojić).

[403] К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 242, А. Хофнер u *Spomen-knjizi iz Bosne*, 84-87; К. Драгановић у Напретковој *Poviesti Bosne*, 740-741.
У приказу књиге С. Чирковића, расправљајући о положају Брда, М. Вего каже сљедеће : „О овоме питању су објављени нови подаци на основу извора. Најновијом транскрипцијом повеље Беле IV из 1244. године установљено је, да су многа мјеста у овој повељи погрешно прочитали и преписали А. Theiner i Т. Смичиклас. А. Мандић је прегледао текст Белине повеље и преписао га друкчије, правилније него његови претходници. Донио је факсимил и пријепис по коме се очито види да у тексту, који се односи на наше питање не постоји ријеч „supa Vrhbozna" него „supra Vrhbozna". GZM, XX, *Sarajevo* 1965, 296. Међутим, у објављеној Белиној повељи уопште не пише „supa" него „supra" (*Codex dimplomaticus* IV, 239), те, према томе, Д. Мандић не доноси ново рјешење за читање текста. Упор.: М. Vego, *Civitas Vrhbosna*, 85-94. Друга је ствар што се углавном усталило мишљење да је оно „supra" погрешно написано и да то мјесто треба читати као „жупа". Уз разматрање Белине повеље К. Јиречек је дао и сљедећи коментар: „Theiner, Mon. Slav. I, 296 (papina potvrda od godine 1375). Текст је ту врло искривљен: supra мјесто supa неколико пута". К. Јиречек, *Трговачки путеви*, 242, нап. 98. Упор.: D. Sergejevski, *Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici*, GZM II, Sarajevo 1947, 45, 46. Има покушаја да се Дебело Брдо идентификује са Брдом из 1244. М. Hadžijahić, *O nekim lokalitetima srednjevjekovne Bosne*, 290, 291." (Fusnota je iz originalnog teksta D. Kovačević-Kojić).

[404] H. ŠABANOVIĆ, o.c. str. 20. Staru Varoš ubiciram na prostor između Marindvora i potoka Koševa. (Fusnota je iz originalnog teksta J. Kujundžića).

79 : „U pismu pape Grgura IX. iz 1232. godine, uz ostale optužbe protiv tadašnjeg bosanskog biskupa, izričito se kaže da stanuje „u nekom selu s hereticima". Ali se ime toga sela ne spominje.[405] Kako se pretpostavlja u povijesnoj literaturi, sama bosanska biskupija, sve dok se nije pristupilo reorganizaciji Crkve, nije imala stalno sjedište. Reorganizacija je imala za cilj stvoriti katoličku crkvenu organizaciju istovjetnu ostalim biskupijama toga doba. Tek nakon reorganizacije u povijesnim se izvorima spominje podizanje stolne katedralne crkve posvećene sv. Petru u Brdu u župi Vrhbosna.[406] Katedralna crkva sv. Petra vjerojatno je izgrađena već tijekom godine 1238, a svakako prije kraja 1239. Uz crkvu je osnovan i kaptol.[407]Pretpostavlja se da je uz katedralnu crkvu bilo i utvrđenje za obranu biskupa, kaptola i sve ostale imovine. U povijesnoj literaturi još je uvijek sporno gdje treba pravilno locirati mjesto Brdo zajedno sa stolnom katedralnom crkvom sv. Petra u župi Vrhbosna.[408]"

Ahmed Aličić, 2008.

69–70: „DIO VILAJETA SARAJ-OVASI[409]

SAMI PAZAR TORKOVIŠTE[410]

domova muslimana 5, domova kršćana 65, neoženjenih 15, udovica 5

Mezra RAKOVICA[411] pusta

Mezra KAKRIN[412] pusta

Mezra KOTORIČA[413], pusta

Mezra VOJKOVIĆ[414] (Vojkovikli?) pusta.

Ove mezre su sijališta spomenutog pazara. ODSJEKOM : tržne takse, globe, ispendža i desetina:18.000

Selo BROTAC[415] (BRODAC), domova muslimana 3, domova kršćana 12, neoženjenih 2"

---

[405] *CD*, III, str. 362. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Jalimama).
[406] *CD*, IV, str. 239. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Jalimama).
[407] *CD*, IV, str. 94. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Jalimama).
[408] D. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države,* Sarajevo, 1978, str. 23. (Fusnota je iz originalnog teksta S. Jalimama).
[409] U originalu Sarajovasi. Kasnije Sarajevo, današnja, bar nominalna, priejstolnica države Bosne. (Fusnota je iz originalnog teksta A. Aličića).
[410] U ovom popisu ispravno je čitati samo kao TORKOVIŠTE, nastalo od UTORKOVIŠTE, kako se ovo pazarište i zvalo i koje se nalazilo u župi Vrhbosni (Vrhbosanju), a ne kao TRGOVIŠTE. Utorkovište je, u suštini, prvotni naziv za Sarajevo, koje se razvilo na tom trgovištu (pazarištu), u kojem se održavao Pazar u dan utorak. Dakle, nije ispravno čitati trgovište. U ostalom i pisar ga je tako upisao i nije pravio pleonazam sa pazar i trgovište. Suvišno je ovdje uvoditi druge varijante dešifriranja. (Fusnota je iz originalnog teksta A. Aličića).
[411] U originalu Rakoviča. Danas naselje sjeverozapadno od Sarajevo. (Fusnota je iz originalnog teksta A. Aličića).
[412] U originalu Kakrin. Danas naselje u okolini Ilidže. (Fusnota je iz originalnog teksta A. Aličića).
[413] U originalu Kotoriča. Danas dio sarajevskog naselja Ilidža, kao G. i D. KOTORAC jugoistočno od Sarajeva. (Fusnota je iz originalnog teksta A. Aličića).
[414] Danas naselje u okolini Ilidže, jugoistočno od Sarajeva. (Fusnota je iz originalnog teksta A. Aličića).

72 : „ČIFLUK. *To su dvije njive u Starom Torkovištu*[416]*, sa obje strane puta, zatim Kneževa njiva koja se nalazi pored nemuslimanskog groblja i njiva po imenu Bara, koja se nalazi iznad kuće Balabana, sina Bokčinovog, koja je data kao sijalište Isa-begovoj tekiji u Sarajevu, s tim da je uživaju i obrađuju stanovnici tekije i da daju desetinu.* PRIHOD 40."

---

[415] BRODAC, selo. U originalu : Brotča. Selo za koje se uglavnom kaže da je na njegovim temeljima izraslo Sarajevo. Danas područje od Šeher-ćehajine ćuprije do Careve džamije s lijeve strane Miljacke. Zemlja je otkupljena ili zamijenjena sa seljacima po objektivnim tržnim cijenama i tu je sagrađena prva muslimanska mahala, a odatle se Sarajevo širilo i prema zapadu i sjeveru, ustvari u svim pravcima. Do danas je sačuvan naziv Brodac, a to je mjesto gdje se prelazilo preko Miljacke na javnom putu koji je preko Širokače išao na sjever u centralnu Bosnu. Za ovo selo se najčešće kaže da je osnova urbanog razvoja Sarajeva, otvorenog tipa gradskog naselja, kao što su i, gotovo, sva druga gradska naselja nastala u osmanskoj civilizaciji. Utemeljio ga je Isa-beg Ishaković, još kao krajišnik carskog krajišta koje se zvalo Skopsko krajište, jer mu je sjedište bilo u Skoplju, ali se po svoj prilici dio koji je zahvatao Bosnu, od Novog Pazara do Hodidida, izdvojio, makar i neformalno, u Bosansko krajište. Međutim, historijski izvori nisu sasvim decidni kad se tiče tkave tvrdnje o nastanku Sarajeva i zato baratanje tim terminom treba biti oprezno, jer postoji određena sumnja, u naučnom smislu. Vjerovatnija je postavka Hazima Šabanovića da se stvarno urbano naselje grada Sarajeva, kao upravnog centra, razvilo na području oko Alipašine džamije i dalje prema zapadu do džamije Magribije. Pri tome su jako važna razlikovanja GORNJE VAROŠI i DONJE VAROŠI. Vidjeti njegove studije o urbanom razvoju grada Sarajeva. (Fusnota je iz originalnog teksta A. Aličića).

[416] Ne može se precizno odrediti pojam Starog Torkovišta. Ako prihvatimo mišljenje Hazima Šabanovića, a ono je najprihvatljivije, da je staro Torkovište ili Utorkovište bilo smješteno na potoku Koševo oko današnje Alipašine džamije, te ako znamo sigurno da je kršćansko groblje bilo na današnjem širem prostoru Marijin Dvora, u blizini današnjih zgrada državnih institucija, onda možemo ubicirati Staro Torkovište, upravo tamo gdje ga je ubicirao Hazim Šabanović. Ali tu možemo dodati i pojmove Nova Varoš i Stara Varoš, kako se u defterima dijeli Vrhbosanje, pa bismo mogli reći da je STARO TORKOVIŠTE, na KOŠEVSKOM POTOKU kod Higijenskog zavoda, a, recimo, Novo Torkovište istočno ili sjeveroistočno od toga, tj. na mjestu koje se i danas poznaje kao Varoš. (Fusnota je iz originalnog teksta A. Aličića).

BIBLIOGRAFIJA

Kratice

AE	L'Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'Antiquité romaine, París.
AEHercegovine	= A. Šačić, Antički epigrafski spomenici istočne Hercegovine, Sarajevo, 2011.
AHB	S. Mesihović, *Antiqui homines Bosnae*, Sarajevo 2011
ANU BiH	Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
AV	Arheološki vestnik, SAZU, Ljubljana
BASD	Bulletttino di archeologia e storia dalmata, Spalato
Capaldi–2017 2017	C. Capaldi – F. Zevi, La collezione epigrafica MANN, Napoli
CBI	Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo (časopis Godišnjak)
CD III *Slavoniae*,	T. Smičiklas, *Codex diplomaticus Croatiae, Dalmatiae et* *Volumen III, Diolomata annorum 1201–1235*. 1905, Zagreb.
CD IV *Slavoniae*,	T. Smičiklas, *Codex diplomaticus Croatiae, Dalmatiae et* *Volumen IVI, Diolomata annorum 1236–1256*. 1906, Zagreb.
CIL	*Corpus Inscriptiones Latinarum.*
D/*ILS*	H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*, 3 Bände, Berlin 1892–1916.
EDCS	Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby (http://oracle-vm.ku-eichstaett.de:8888/epigr/epigraphik_en)
EDH	Epigraphische Datenbank Heidelberg (http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/offen/suchen2.html?benutzer=gast&kennwort=g2dhst)
EDR	Epigraphic Database Rome.
Grbic–2014	= D. Grbić, Tribal communities in Illyricum. Pre-urban administrative structures in the Roman provinces between the Adriatic and the Danube (first-third centuries), Beograd 2014.

GZM Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo

HAD Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb

HD Epigraphic Database Heidelberg

ILBovianum G. de Benedittis, Molise. Repertorio delle iscrizioni latine 1. Bovianum, Campobasso 1995

ILJug *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia*

JAZU Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

LCL The Loeb Classical Library, London: William Heinemann LTD – Cambridge Mass.: Harvard University Press

Legio–VII = D. Tončinić, Monuments of Legio VII in the Roman province of Dalmatia, Split 2011

MH Matica Hrvatska, Zagreb

N. S. Nova serija GZM od 1945. sv. I–VIII; od sv. IX (1954. god.)
naziva

se N. S. Arheologija (izdanje Glasnika Zemaljskog muzeja posvećeno arheologiji), Sarajevo.

PIR 1897/1898 *Prosopographia imperii romani saec.* I. II. III., *edidit Elimar*
Klebs,

Berolini (Berlin): apvd Georgivm Reaimervm

PIR 1998 *Prosopographia imperii romani saec.* I. II. III., *editio altera, Berolini • Novi Eboraci: apvd* Walter de Gruyter & Co.

PJZ Praistorija jugoslovenskih zemalja, Tom I–V, glavni urednik
Alojz

Benac, Sarajevo: ANU BiH, CBI

PLRM I *The Prosopography of the Later Roman Empire, Vol. I A.D. 260–395*, by A.H.M. Jones – J. R. Martindale – J. Morris, Cambridge University Press, 1971.

PLRM II *The Prosopography of the Later Roman Empire, Vol. II A.D.*
395–

527, by J. R. Martindale, Cambridge University Press, 1980.

PLRM IIIA *The Prosopography of the Later Roman Empire, Vol. IIIA A.D.*
527–

641, by J. R. Martindale, Cambridge University Press, 1992.

PLRM IIIB *The Prosopography of the Later Roman Empire, Vol. IIIB A.D.*
527–

641, by J. R. Martindale, Cambridge University Press, 1992.

PWRE[1] Paulys-Wissowa Real-Enzyclopädie der classischen altertumswissenschaft, Stuttgart

Solin–2017a H. Solin, Iscrizioni parietali di Pompei, in: C. Capaldi–F. Zevi (Hgg.) La collezione epigrafica. Museo archeologico nazionale di Napoli, Milano 2017, 246–275

TM Trismegistos

VAHD Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Arheološki muzej u Splitu

VAMZ Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu

WMBH Wissenschafliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina, Wien

[1] Paulys-Wissowa Real-Enzyclopädie der classischen altertumswissenschaft ili Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft ili Pauly-Wissowa takođe i Pauly-Wissowa-Kroll (pored PWRE, skraćenice i P.-W. ili RE) je obimna i sveobuhvatna njemačka enciklopedija antičkog svijeta i helensko-rimske klasične civilizacije koja je izlazila od 1893. do 1978. – Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (BHS: "Paulijeva Realna enciklopedija klasične nauke o starini"). PWRE je bila zamišljena kao potpuna dopuna i prerada ranijeg djela pod nazivom Real-Encyclopädie der classischen Alterthumswissenschaft in alphabetischer Ordnung (BHS: "Realna enciklopedija klasične nauke o starini uređena po alfabetskom redosledu"). "Realna enciklopedija klasične nauke o starini" čiji je autor bio August Fridrih Pauli (kojem se pridružilo još 17 autora) i pokrenuta je 1837. god., a nastavljena i nakon smrti Paulija (1845. god.) sve do 1852. god. Na osnovi ovoga originalnog enciklopedijsko-leksikografskog djela započeo je Georg Visova sa izdavanjem svoje edicije, a nakon njega su taj posao nastavili Vilhelm Krol, Karl Mitelhaus, Konrat Cigler i Hans Gartner.
PWRE ima 66 tomova, 15 sveski dopuna i dva registra koji su objavljeni 1980. god., dok je 1997. god. izašao konačni registar u dva dijela po alfabetskom redu i sistemtiziran. Svaki članak u PWRE pisali su priznati stručnjaci za odgovarajuću oblast. Neki članci se mogu smatrati, s obzirom na dužinu, kao manje monografije. Neki članci su bili izdati samostalno.
Pored toga, od 1964. do 1975. izlazila je skraćeno, modernizovano i svima dostupno izdanje — Der Kleine Pauly Lexikon der Antike. Auf Grundlage von Pauly's Realenzyklopädie der classischen Altertumswissenschaft unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter herausgegeben von Konrat Ziegler, Walther Sontheimer und Hans Gärtner. (tzv, "Mali Pauly"). Od 1996. izašlo je 12 tomova Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike (tzv. "Novi Pauly"), koji su prošireni sa tri toma historije recepcije i historije nauke, kao i jednom serijom dodataka. Osim antike, Novi Pauly u svojim sadržajima bavi se i temama iz osnovne grčko-rimske civilizacije u staroorijentalnim kulturama kao i egipatskoj kulturi kao i kulturama okolnih naroda i vizantistikom. U saglasnosti sa savremenim trendovima Novi Pauly više prati transformacije starovekovnog sveta u kasnoj antici i proširuje svoje posmatranje sve do godine 600. pa i dalje.Specifikum za projekat Novog Paulija je izdanje posebnih svezaka koje se odnose na historiju izučavanje antike i klasičnih civilizacija. Najpre je bilo u vidu izdavanje 12 tomova Leksikona antike, 3 toma ka Recepciji antike i jedan registar. Umesto 16 tomova na kraju je izašlo 19. Svezak dopuna je izašao 2002. god., a dalji (6 zasada) su u pripremi. Od 2002. u izdavaštvu Bril izlazi i engleska verzija Novog Paulija.

Izdanja izvora / vrela

Antoninov Itinerarij 1848.: *Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*, G. Parthey–M. Pinder, Berlin: F. Nicolai, 1–234.

Apijan 1863.: *Apijan, Ilirike,* Ante Starčević, Zagreb: Danica Ilirska.

Apijan 1879.: *Appiani, Historia Romana,* Ludovicus Mendelssohn, Lipsiae: Teubneri.

Apijan 1899.: *Appian, The Foreign Wars, The Illyrian Wars*, http://www.perseus.tufts.edu/, bazirano na ed. Appian. The Foreign Wars. Horace White. New York. The Macmillan Company. 1899.

Apijan 1912.: *Appian, Roman History, Volume I: Books 1–8.1*, Horace White, LCL.

Apijan 1912.: *Appian, Roman History, Volume II: Books 8.2–12*, Horace White, LCL.

Apijan 1913.: *Appian, Roman History, Volume III: The Civil Wars, Books 1–3.26*, Horace White, LCL.

Apijan 1913.: *Appian, Roman History, Volume IV: The Civil Wars, Books 3.27–5*, Horace White, LCL.

Apijan 2005.: Marjeta Šašel Kos, Appian and Illyricum, *Situla 43*, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 52–81.

Flor 1947.: *Lucius Annaeus Florus, Epitome of Roman History,* Edward Seymour Forster, LCL.

Flor 2005.: *Lucije Anej Flor, Dvije knjige izvadaka iz Tita Livija o svim ratovima u sedam stotina godina*, Josip Miklić, Zagreb: Latina et Graeca.

Jordanes.: *Iordanes, De summa temporum vel origine actibusque gentis Romanorum,* www.thelatinlibrary.com.

Jordanes 1882.: *Iordanes Romana et Getica,* Theodor Mommsen, Berolini.

Kasije Dion 1914.: *Dio Cassius, Roman History, Volume I: Books 1– 11*, Cary, Earnest – Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1914.: *Dio Cassius, Roman History, Volume II: Books 12–35*, Cary, Earnest – Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1914.: *Dio Cassius, Roman History, Volume III: Books 36–40*, Cary, Earnest – Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1916.: *Dio Cassius, Roman History, Volume IV: Books 41–45*, Cary, Earnest – Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1917.: *Dio Cassius, Roman History, Volume V: Books 46–50*, Cary, Earnest – Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1917.: *Dio Cassius, Roman History, Volume VI: Books 51–55*, Cary, Earnest – Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1924.: *Dio Cassius, Roman History, Volume VII: Books 56–60*, Cary, Earnest – Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1925.: *Dio Cassius, Roman History, Volume VIII: Books 61–70*, Cary, Earnest – Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1927.: *Dio Cassius, Roman History, Volume IX: Books 71–80*, Cary, Earnest –Foster, Herbert B., LCL.

Kasije Dion 1986.: Marjeta Šašel Kos, *Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu*, Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 50–273.

Konstantin Porfirogenit 1903.: *Excerpta historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti, Vol. I*, *Excerpta de legationibus Romanorum ad Gentes, Excerpta de legationibus gentium ad Romanos*, Berlin: Weidmann.

Konstantin Porfirogenit 1905.: *Excerpta historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti, Vol. III*, *Excerpta de insidiis,* Berlin: Weidmann.

Konstantin Porfirogenit 1906.: *Excerpta historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti, Vol. II, pars 1, Excerpta de virtutibus et vitiis I*, Berlin: Weidmann.

Konstantin Porfirogenit 1906.: *Excerpta historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti, Vol. IV, Excerpta de sententiis*, Berlin: Weidmann.

Konstantin Porfirogenit 1910.: *Excerpta historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti, Vol. II, pars 2, Excerpta de virtutibus et vitiis II*, Berlin: Weidmann.

Livije 1912.: *Livius, Ab urbe condita*, Canon Roberts, New York.

Livije 1919.: *Livy, History of Rome, Volume I: Books 1–2*, Foster, B.O., LCL.

Livije 1922.: *Livy, History of Rome, Volume II: Books 3–4*, Foster, B.O., LCL.

Livije 1924.: *Livy, History of Rome, Volume III: Books 5–7*, Foster, B.O., LCL.

Livije 1926.: *Livy, History of Rome, Volume IV: Books 8–10*, Foster, B.O., LCL.

Livije 1929.: *Livy, History of Rome, Volume V: Books 21–22*, Foster, B.O., LCL.

Livije 1940.: *Livy, History of Rome, Volume VI: Books 23–25*, Moore, Frank Gardner, LCL.

Livije 1943.: *Livy, History of Rome, Volume VII: Books 26–27*, Moore, Frank Gardner, LCL.

Livije 1949.: *Livy, History of Rome, Volume VIII: Books 28–30*, Moore, Frank Gardner, LCL.

Livije 1935.: *Livy, History of Rome, Volume IX: Books 31–34*, Sage, Evan T., LCL.

Livije 1935.: *Livy, History of Rome, Volume X: Books 35–37*, Sage, Evan T., LCL.

Livije 1936.: *Livy, History of Rome, Volume XI: Books 38–39*, Sage, Evan T., LCL.

Livije 1938.: *Livy, History of Rome, Volume XII: Books 40–42*, Sage, Evan T.–Schlesinger, Alfred C., LCL.

Livije 1951.: *Livy, History of Rome, Volume XIII: Books 43–45*, Schlesinger, Alfred C., LCL.

Livije 1959.: *Livy, History of Rome, Volume XIV:Summaries. Fragments. Julius Obsequens. General Index*, Schlesinger, Alfred C., LCL.

Livije 1987.: *Livy XIV*, Alfred C. Schlesinger, LCL.

Osmanski popis 1455.: *Krajište Isa-Bega Ishakovića, Zbirni Katastarski popis iz 1455. godine*, preveo Hazim Šabanović, Monumenta Turcica, Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, Serija II, Defteri, Knjiga 1, Orijentalni institut u Sarajevu, 1964.

Osmanski popis 1468/69.: *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, preveo Ahmed S. Aličić. Islamski kulturni centar Mostar, 2008.

Plinije Stariji 1857.: *The Natural History. Pliny the Elder. Vol. VI,* John Bostock – H. T. Riley, London. Taylor and Francis, Red Lion Court, Fleet Street.

Plinije Stariji 1866.: *Naturalis historia,* Berlin: ed. Weidmannos.

Plinije Stariji 1938.: *Natural History, Volume I: Books 1–2*, Rackham, H., LCL.

Plinije Stariji 1942.: *Natural History, Volume II: Books 3–7*, Rackham, H., LCL.

Plinije Stariji 1940.: *Natural History, Volume III: Books 8–11*, Rackham, H., LCL.

Plinije Stariji 1945.: *Natural History, Volume IV: Books 12–16*, Rackham, H., LCL.

Plinije Stariji 1950.: *Natural History, Volume V: Books 17–19*, Rackham, H., LCL.

Plinije Stariji 1951.: *Natural History, Volume VI: Books 20–23*, Jones, W. H. S., LCL.

Plinije Stariji 1956.: *Natural History, Volume VII: Books 24–27*, Jones, W. H. S., LCL.

Plinije Stariji 1963.: *Natural History, Volume VIII: Books 28–32*, Jones, W. H. S., LCL.

Plinije Stariji 1952.: *Natural History, Volume IX: Books 33–35*, Rackham, H., LCL.

Plinije Stariji 1962.: *Natural History, Volume X: Books 36–37*, Eichholz, D. E., LCL.

Plinije Stariji 1976.: Prijevod Mate Suića u dodatku «Antički pisci» u knjizi «*Antički grad na istočnom Jadranu*», str. 297, Zagreb.

Plinije Stariji 2003.: Prijevod Brune Kuntić Makvić u dodatku «Izvori» u knjizi «*Antički grad na istočnom Jadranu»* (2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje), str. 421, Zagreb.

Plinije Stariji 2004.: *Plinije Stariji, «Zemljopis starog svijeta»*, Uroš Pasini, Split: Književni krug.

Plinije Stariji 2015.: *Plinije Stariji, Istorija prirode* (na osnovi *Pliny the Elder – Natural History: A Selection*, objavljeno u poznatoj biblioteci "Penguin Classics", koje potpisuje prof. John Healy. Beograd: Dosije.

Pojtingerova karta 1974.: *Tabula Peutingeriana, Monumenta cartographica Jugoslaviae*, I antičke karte, Posebna izdanja knj. 17, Gavro A. Škrivanić, Beograd: Istorijski institut.

Prokopije 1940.: *Procopius, Vol. 7: On Buildings, General Index*, H. B. Dewing, LCL.

Ptolemej Klaudije 1843.: *Claudii Ptolemaei Geographia. 3 vols*., ed. Nobbe, C. F. A., Leipzig: Carolus Tauchnitus.

Ptolemej Klaudije 1883.: *Claudii Ptolemaei Geographia.* ed. Carolus Müllerus, Paris: Didot.

Ptolemej Klaudije.: *Ptolemej Klaudije, Geografija,* korišten tekst sa http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Periods/Roman/_Texts/Ptolemy/2/15*.html, bazirano na transkriptu Dover edition, prvi put izdato 1991, republikacija javnog rada, originalno izdatog 1932 od The New York Public Library, N.Y. sa naslovom "Geography of Claudius Ptolemy".

Ptolemej Klaudije 1932.: *Claudius Ptolemy: The Geography,* Stevenson, Edward Luther, New York: New York Public Library. (reprint New York: Dover, 1991.)

Ptolemej Klaudije 1974.: Ptolemejeva karta*, Monumenta cartographica Jugoslaviae*, I antičke karte, Posebna izdanja knj. 17, Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović, Beograd: Istorijski institut.

Ptolemej Klaudije 2000.: *Ptolemy's Geography: An Annotated Translation of the Theoretical Chapters*, J. L. Berggren, Princeton University Press.

Ptolemej Klaudije 2006.: *Ptolemaios, Handbuch der Geographie, Griechisch-Deutsch*. 2 vols., Stückelberger, Alfred, and Gerd Graßhoff (eds), Basel: Schwabe Verlag.

Ptolemej Klaudije 2006 A.: *Ptolemejevska Geografija*, Milutin Tadić, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva u Beogradu.

Ravenjanin[2] 1995.: Slobodan Čače, *Civitates Dalmatiae u «Kozmografiji» Anonima Ravenjanina.* Zadar: Arheološki muzej Zadar.

Ravenjanin 1860.: *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica,* G. Parthey-M. Pinder, Berlin: F. Nicolai.

Strabon 1917.: *Strabo, Geography, Volume I: Books 1–2,* Jones, Horace Leonard, LCL.

Strabon 1923.: *Strabo, Geography, Volume II: Books 3–5,* Jones, Horace Leonard, LCL.

Strabon 1924.: *Strabo, Geography, Volume III: Books 6–7,* Jones, Horace Leonard, LCL.

Strabon 1927.: *Strabo, Geography, Volume IV: Books 8–9,* Jones, Horace Leonard, LCL.

Strabon 1928.: *Strabo, Geography, Volume V: Books 10–12,* Jones, Horace Leonard, LCL.

Strabon 1929.: *Strabo, Geography, Volume VI: Books 13–14,* Jones, Horace Leonard, LCL.

Strabon 1930.: *Strabo, Geography, Volume VII: Books 15–16,* Jones, Horace Leonard, LCL.

Strabon 1932.: *Strabo, Geography, Volume VIII: Books 17. General Index,* Jones, Horace Leonard, LCL.

Strabon 1954.: *The Geography of Strabo,* H. L. Jones, LCL.

---

[2] Djelo srednjovjekovnog pisca Gvidona (rano XII. st.) uveliko se slaže sa Ravenjaninovom "Kosmografijom", pa se u pogledu Dalmacije, podaci Gvidona i Ravenjaninove V. knjige gotovo u potpunosti podudaraju (Čače, 1995, 8) i često zajedno navode (*Ravennatis anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*).

Vegecije 2002.: *Publije Flavije Vegecije Renat, Sažetak vojne vještine*, Teodora Shek Brnardić, Zagreb: Golden marketing.

Velej Paterkul 1955.: *Velleius Paterculus, Compendium of Roman History*, Frederick W. Shipley, LCL.

Velej Paterkul 2006.: *Gaj Velej Paterkul, rimska povijest,* Josip Miklić, Zagreb: Latina & Graeca.

Literatura

Abramić, Mihovil, 1926–1927, O novim miljokazima i rimskim cestama Dalmacije, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 49*, Arheološki muzej u Splitu, 139–155, Tbl. I–II, karta. (Riječ je o tekstu pretiskanom i uneliko uređenom članku M. Abramića objavljenom u Starinaru).

Abramić, Mihovil, 1928, O novim miljokazima i rimskim cestama Dalmacije, *Starinar III, ser. 4 (1926–1927)*, 31–44+Tbl. IV–V.Alačević, Josip, 1878, Delminium. *BASD I, nr. 2,* 21–32; nr. 3, 38–42; nr. 4, 51–61.

Alföldy, Géza, 1964, Eine römische Straßenbauinschrift aus Salona, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 16*, 247–256.Alföldy, Géza, Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. *Mit einem Beitrag von András Mócsy. Akadémiai kiadó*, Budapest, 1965.Alföldy, Géza, 1965a, Eine römische Strassenbauinschrift aus Salona, *Klio 46*, 323–327.

Alföldy, Géza, 1965 b, Epigraphica, *Situla 8*, 93–112.Alföldy, Géza, 1969, Die Personnennamen in der römischen Provinz Dalmatia, *BzN, N.F. Beiheft 4*, Heidelberg.

Anđelić, Pavao, 1963, Arheološka ispitivanja. U: Lepenica – priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje. Sarajevo, *Naučno društvo SRBIH, Posebna izdanja III*, Sarajevo. 151–181+Prl. 2

Anđelić, Pavao, 1984, Doba srednjovjekovne bosanske države, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Veselin Masleša, 435–583.

Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom I–III; Mape 1–4; 1988, Sarajevo: Zemaljski muzej.Axhanela (Adžanela) Ardian, 2004, Ethnolinguistic overview of ancient Illyrian tribe names in Bosnia and Herzegovina in article: Illyrian Bosnia and Herzegovina – An Overview, Qendra per studime Ballkanike/Centre for Balkan Studies / Centar za balkanske studije, Prishtine / Priština, 2004 na http://www.balkancenter.org/Anglsht/ardian.ilyrianbosna.html (datum preuzimanja 8. VII. 2010. god.)

Babić, Ivo, 2007, Zapažanja o zvoniku splitske katedrale, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 100*, Arheološki muzej u Splitu, 145–170.

Bajo, I., 1974, Karta arheoloških nalazišta u okolini Sarajeva, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva IV*, Sarajevo, 43–68.

Ballif, Philipp, 1893, *Römische Straßen in Bosnien und der Hercegovina, Herausgegeben vom Bosnisch-Hercegovinischen Landesmuseum*, Wien: Gerold. Dio (u vidu separata) o epigrafskim spomenicima koji detektiraju rimske ceste uradio Carl Patsch (p. 52–70).

Ballif, Philipp, 1903, *Das Strassenwesen in Bosnien und der Hercegovina*, Wien.

Basler 1972 – Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Biblioteka "Kulturno nasljeđe", Veselin Masleša, Sarajevo, 1972.

Bauer, Adolf, 1894, Zum dalmatisch-pannonischen Kriege 6–9 n. CHR, Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn *XVII*, 135–148.

Bejtić 1973 – A. Bejtić, *Ulice i trgovi Sarajeva,* ur. Ahmet Grebo, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1973.

Benac, Alojz, 1954, Sarajevo kroz arheološke spomenike, U: *Sarajevo od najstarijih vremena do danas. I,* Sarajevo, 1–42.

Benac, Alojz, 1964, *Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu*, Sarajevo: Veselin Masleša.

Benac, Alojz, O identifikaciji ilirskog etnosa, *ANU BiH, CBI 8,* 1973, 93–108.

Benac, Alojz, 1984, Mlađe kameno i prelazno doba, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast, 2. izd. Sarajevo: Veselin Masleša, 29–99.

Benac, Alojz, 1987, O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji, *PJZ V – željezno doba*, 737–802.

Benac, Alojz, 1984, Mlađe kameno i prelazno doba, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Veselin Masleša, 29–97.

Bešlagić, Šefik, Izvještaj o probnom kopanju na Crkvini kod sela Vrtuci, *N. S. Arheologij, GZM, sveska XXXVII*, 1982, 87–92.

Betz, Artur, 1938, *Untersuchungen zur militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien,* Baden bei Wien.

Beželj, Jelena, 2015, *Publije Kornelije Dolabela*, magistarski rad, Odsjek za arheologiju, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.

Blau Otto, 1870, Monatsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften.

Blau Otto, 1877, *Reisen in Bosnien und der Herzegovina*, Berlin, Verlag von Dietrich Reimer, VIII+231.

Bojanovski, Ivo, 1973, Rimska cesta dolinom Bosne i njezina topografija. U: *Radovi sa simpozijuma «Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura». Izdanja Muzeja grada Zenice III,* Zenica, 393–414.

Bojanovski, Ivo, 1973a, Rimska cesta Narona – Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta, *ANU BiH, Godišnjak X, CBI 8*, 137–187+Krt. 1.

Bojanovski, Ivo, 1974, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, *ANU BiH, Djela, XLVII, CBI 2.*

Bojanovski, Ivo, 1977, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine), I – Prethistorijska i antička komunikacija Salona – Narona i njena topografija u svjetlu arheoloških i istorijskih izvora, *ANU BiH, XV, CBI 13,* 83–152+Tbl. I–III+Prl. 1–3.

Bojanovski, Ivo, 1978, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) II –Prethistorijska i rimska cesta Narona – Sarajevsko polje s limotrofnim naseljima. *ANU BIH, XVII, CBI 15*. 51–125+Tbl. I – VI+Prl. 1.

Bojanovski, Ivo, 1981, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji III – Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni. *ANU BiH, XIX, CBI 17*. 125–197+Tbl. I – III+Krt. 1.

Bojanovski, Ivo, 1984, Razdoblje rimske uprave, U: Visoko i okolina kroz historiju I. Visoko, Skupština opštine, 49–99.

Bojanovski, Ivo, 1984a, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine), IV – Rimska cesta Siscia – Sirmium (Tab. Peut.) i njena topografija, *ANU BIH, XXII, CBI 20*, 145–265+Tbl. I-IX+Prl. 1.

Bojanovski, Ivo, 1987, Gornje Podrinje u sistemu rimskih komunikacija, *ANU BIH, XXV, CBI 23*, 71–182+Tbl. I-III+Prl. 2.

Bojanovski, Ivo, 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, *ANU BiH, Djela, LXVI, CBI, 6.*

Bojanovski, Ivo, 1999, Antičko rudarstvo u Bosni u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, *Radovi sa simpozijuma «Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX st.» 8–11. XI 1973,* Zenica, 133–175.

Budimir, Milan – Flašar, Miron, 1963, *Pregled rimske književnosti, De auctoribus romanis,* Beograd.

Budrovich, Attilio, 1954–1957, Per la lettura di alcune importanti iscrizioni salonitane, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 56–59*, Arheološki muzej u Splitu, 91–93.

Bulić, Frane, 1887, Iscrizioni Inedite, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* X, Split, 5–13.

Bulić, Frane, 1890, Iscrizioni Inedite, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* XIII, Split, 145–150.

Bulić, Frano, 1899, Strade Romane in Dalmazia, *Bullettino di archeologia e storia dalmata XXII*, 26–28.

Bulić, Frane, 1902, L'iscrizione della "praefectura Phariaca Salonitana", Bullettino di archeologia e storia dalmata XXV, Split, 3–29.

Bulić, Frane, 1907, Sterro di una Chiesa antica christiana del VI sec. nella località detta Crikvina a Klapavice, nel Comune Censuario di Klis (Clissa), *Bullettino di archeologia e storia dalmata XXX*, 101–122.

Bulić, Frano, 1921, Ager Salonitanus, Trovamenti antichi a Klis (Clissa), *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, XLIV*, 21–26.

Busuladžić, Adnan, 2020, Sjaj antičkih Grka: keramičke posude, slikane vaze, skulpture, oružje, nakit, staklo, numizmatika iz muzejskih zbirki u Bosni i Hercegovini = The splendour of ancient Greece: pottery, painted vases, sculpture, arms andarmour, jewellery, glass, coins from the museum collections of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine 2020.

Cabanes, Pierre, *Iliri od Bardileja do Gencija*, Svitava, Zagreb, 2002.

Cons, Henry, 1882, *La province romaine de Dalmatie*, Paris, XV–414+Krt. 1.

Ćeman, Mirza Hasan, 2000, Res Publica Aquarum S… *Monografija Ilidža, općina Ilidža, Sarajevo*, 122–169.

Ćirković, Simo, 1964, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd.

Ćurčić 1908 – V. Ćurćić, Prehistoričke utvrde oko Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja, god. XX, sv. 3*, Sarajevo, 1908, 363 – 381+Tbl. I–II.

Čače, Slobodan, 1995, *Civitates Dalmatiae u «Kozmografiji» Anonima Ravenjanina.* Zadar: Arheološki muzej Zadar.

Čače, Slobodan, 1995a, Dalmatica Straboniana (Strabon, Geogr. 7, 5. 5). *Diadora S. 16–17*, 101–133.

Čače, Slobodan, 2003, Aserija u antičkim pisanim izvorima ASSERIA, 1, Zadar: Muzej antičkog stakla u Zadru, 7–43.

Čović, Borivoj, 1965, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, *GZM N.S. Arheologija XX.* 27 – 145+Prl. 2.

Čović 1974 – B. Čović, Počeci naselja na Debelom Brdu u Sarajevu, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva 4*, 1974, Muzej Sarajeva, 33–42.

Čović, Borivoj, *Od Butmira do Ilira,* Sarajevo, 1976.

Čović 1976a – B. Čović, Metalurška djelatnost vučedolske grupe u Bosni, *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjiga XIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 11*, Sarajevo, 1976, 105–115+Tbl. I – III.

Čović 1983 – B. Čović, Regionalne grupe ranog bronzanog doba, u Alojz Benac (ur.) *Praistorija Jugoslovenskih zemalja-bronzano doba,* Sarajevo, 1983, 114–190.

Čović 1983a – B. Čović, Srednjobosanska kulturna grupa, u Alojz Benac (ur.) *Praistorija Jugoslovenskih zemalja-bronzano doba,* Sarajevo, 1983, 433–457.

Čović 1983b – B. Čović, Prelazna zona, U: Alojz Benac (ur.) *Praistorija Jugoslovenskih zemalja – bronzano doba,* Sarajevo, 1983, 390–412.

Čović 1984 – B. Čović, Praistorijsko rudarstvo i metalurgija u Bosni i Hercegovini, *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjiga XXIV, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 22*, Sarajevo, 1984, 111 – 144 +Krt. 1.

Čović, Borivoj, 1984a, Bronzano i željezno doba, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast.* II izdanje, Sarajevo. 101–190.

Čović 1987 – B. Čović, Srednjobosanska grupa, u Alojz Benac (ur.) *Praistorija Jugoslovenskih zemalja – željezno doba,* Sarajevo, 1987, 481 – 528+Tbl. LI – LIII.Čović 1999 – B. Čović, Prahistorijsko rudarstvo i metalurgija u Bosni i Hercegovini, *Radovi sa simpozijuma «Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX st.» 8–11. XI 1973*, Zenica, 57–88. Čremonik, Gregor – Sergejevski, Dimitrije, 1930, Gotisches und römisches aus Breza bei Sarajevo, *Novitates Musei Sarajevoensis*, Sarajevo, 9+Tbl. I–III.

Čremošnik, Irma, 1953, Izvještaj o iskopavanjima u Rogačićima kod Blažuja, *GZM, N. S. VIII.* 303–315+Prl. 2+Tbl. I–V.

Dimitrijević 1979 – Stojan Dimitrijević, Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks, u Alojz Benac (ur.) *Praistorija Jugoslovenskih zemalja – eneolitsko doba,* Sarajevo, 1979, 267–341 + T. XXVII–XLV.

Domaszewski, Alfred von, 1902, Die Beneficiarienposten und die römischen Strassennetze, *WZGK XXI,* Trier, 158–211.

Domaszewski, A, 1904, Le stazioni dei beneficiarii e le reti stradali romane nell' Illyricum, *Bulletttino di archeologia e storia dalmata XXVII*, Supplemento 1–16.

Drechsler-Bižić 1987 – R. Drechsler-Bižić, Japodska grupa, U: Alojz Benac (ur.) *Praistorija Jugoslovenskih zemalja – željezno doba,* Sarajevo, 1987, 391–441+Tbl. XLIII–XLVII.

Đuliman, Emela, 2023, Rezultati arheološkog istraživanja na lokalitetu Vranječe kod Debelog Brda, završni magistarski rad, Odsjek za arheologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.

Đurić, Miloš, 1972, *Istorija helenske književnosti*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Đurić, Miloš, 2003, *Istorija helenske književnosti*, Beograd: Dereta.

Gabričević, Branimir, 1954, Sarajevski medaljon s prikazom tračkog konjanika, *GZM, N. S. Arheologija IX*, 41–46.

Glavaš Tihomir, Iskopavanje preromaničke crkve u Vrutcima kod Vrela Bosne, *N. S. Arheologij, GZM, sveska XXXVII*, 1982, 93–122.

Glavičić, Miroslav, 2008, Epigrafska baština rimskodobnog Epidaura, Archaeologia Adriatica 11, 43–62.

Gračanin, Hrvoje, 2005, Illyricum of the 2. and 3. centuries AD in the works of Latin and Greek historians, *Illyrica antiqua, FF press*, Zagreb, 287–298.

Gross Hans, 1913, Zur Entstehungs-Geschichte der Tabula Peutingeriana, doktorska disertacija, Ludwig.

Evans, Artur, 1883, *Antiquarian Reserches in Illyricum (Parts I–II*), Westminster,

Evans, Artur, 1885, *Antiquarian Reserches in Illyricum (Parts III–IV)*, Westminster.

Farlati, Daniele, 1751, *Illyricum sacrum*, Tom I, Venecija.

Feind, Robert, 2010, *Byzantinische Monogramme und Eigennamen – Byzantine monograms and personal names*, Edition Münzen & Sammeln.

Fekeža 1983 – L. Fekeža, *Neobjavljeni dnevnik rada sa iskopavanja na Debelom Brdu juli – august 1983*, Gradski zavod za zaštitu i uređenje spomenika kulture u Sarajevu (Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo), 1983.

Ferjančić, Božidar, 1959, Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije. Tom 2, SANU, VII–XII, 1–98 (*Posebna izdanja CCCXXIII, Vizantološki institut 7)*, Beograd.

Fermendžin, E., 1892, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica*, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, Zagreb: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium.

Fiala 1889 – F. Fiala, Nova predhistorijska naseobina kod Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja, god. I, sv. 2*, Sarajevo, 1889, 92–93.

Fiala 1890 – F. Fiala, Prehistorijski nalazi na Sobunaru kod Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja, god. II, sv. 2*, Sarajevo, 1890, 212–220.

Fiala 1891 – F. Fiala, Prehistorijska istraživanja na Sobunaru kod Sarajeva u godini 1891, *Glasnik Zemaljskog muzeja, god. III, sv. 4*, Sarajevo, 1891, 424–431.

Fiala 1893 – F. Fiala, Prähistorische Wohnstätten in Sobunar bei Sarajevo, *Wissenschafliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina, I*, Wien, 39–54.

Fiala 1894 – F. Fiala, Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kraj Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja, god. VI, sv. 1*, Sarajevo, 1894, 107–140.

Fiala 1895 – F. Fiala, Izvještaj o iskopinama na Debelom brdu kod Sarajeva god. 1894, *Glasnik Zemaljskog muzeja, god. VII, sv. 1* Sarajevo, 1895, 123–137.

Fiala 1896 – F. Fiala, Izvještaj o prekopavanju na Debelom brdu kod Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja, god. VIII, sv. 1*, Sarajevo, 1896, 97–107.

Hadžijahić, Muhamed, 1970, O nekim lokalitetima iz povelje Bele I V od 20. jula 1244. godine*, Radovi, Knjiga XXXV, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 12*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 289–295.

Hörnes, Moritz, Römische Strassen und Orte im heutigen Bosnien, Alterthümer der Hercegovina (II), Wien, 1882, 130–150.

Imamović, Enver, 1980, Međašni natpisi na području rimske provincije Dalmacije, *Prilozi Instituta za istoriju, XVI, br. 17,* Sarajevo. 27 – 59 br. 1–21+4 slična natpisa.

Imamović, Enver, 1985, Rimske rudarske ceste na području Bosne i Hercegovine, *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, XX, 21*, 31–52.

Jagenteufel, Adolf, 1958, Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian*, Schriften der Balkankommission; Antiquarische Abteilung. 12*, Wien.

Jalimam, A. Salih, 1988, Dominikanci u srednjovjekovnoj Bosni, *Croatica Christiana periodica, Vol. 12 No. 22*, 73–86.

Jalimam, A. Salih, 1999, *Djelatnost dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni*, IPP "Hamidovic", Biblioteka posebnih izdanja, Tuzla 1999.

Jelić, Luka, 1898, Najstariji kartografski spomenik o rimskoj pokrajini Dalmaciji, *GZM, god. X, sv. 4*. 531–559.

Jireček, Konstantin, 1879, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters: historisch-geographische Studien*, Verlag der Kön. Böhmischen Ges. der Wiss., Prag.

Jireček, Konstantin, 1959, Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem veku, Zbornik Konstantina Jirečeka I, Posebna izdanja Srpske akademije nauka i umjetnosti, CCCXXVI, Beograd, 205–303.

Jackson, T. G., 1887, *Dalmatia, the Quarnero and Istria*, Vol. II, Oxford.

Jovanović 1979 – B. Jovanović, Rudarstvo i metalurgija eneolitskog perioda Jugoslavije, U: Alojz Benac (ur.) *Praistorija Jugoslovenskih zemalja – eneolitsko doba,* Sarajevo, 1979, 27–54 + T. I–V.

Kähler, Heinz, 1940, Die Porta Caesarea in Salona, *VAHD 51 (1930–34)*, 1–47.

Kaljanac Adnan, Jesenko Hadžihasanović, 2017, Izvještaj o probnim arheološkim radovima na lokalitetu Vranjače istočno od lokaliteta nacionalnog spomenika arheološko područje Debelo brdo, prahistorijsko gradinsko naselje, antički i kasnoantički odbrambeni objekat u Sarajevu, Sarajevo, 2017, 1–44.

Kaljanac Adnan, Jesenko Hadžihasanović, 2022, Rezultati arheološke prospekcije 2017. godine na lokalitetu Vranjače, Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 51, 2022, 51–64.

Katičić Radoslav, 1962, Die Illyrischen Personennamen in ihrem südöstlichen Verbreitungsgebiet, *Živa Antika* 12, Filozofski fakultet u Skoplju, 1962, 95–120.

Katičić Radoslav, 1963, Das mittteldalmatinische Namengebiet, *Živa Antika* 12, Filozofski fakultet u Skoplju, 1963.

Katičić Radoslav, 1965, Zur Frage der keltischen und pannonischen Namengebiete im römischen Dalmatien, *Godišnjak*, Akademija nauka i umjetnosti, III, Centar za balkanološka ispitivanja 1, 1965, 53–76.

Kolb, Anne, 2007. Raumwahrnehmung und Raumerschliessung durch römische Strassen, In: *Rathmann, M. Wahrnehmung und Erfassung geographischer Räume in der Antike*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 169–180.

Kolb, Anne, 2012, The Conception and Practice of Roman Rule: the Example of Transport Infrastructure, *Geographia Antiqua 20–21*, 2011/2012, 53–69.

Kolb, Anne, 2014, Communications and Mobility in the Roman Empire, in The Oxford Handbook of Roman Epigraphy (eds. Christer Bruun–Jonathan Edmondson), Oxford University Press, 649–670.

Kovačević-Kojić, Desanka, 1978, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo: IP “Veselin Masleša”.

Kreševljaković, Muhamed, 1984, Prilozi za istoriju sela i spomenika kulture na području komune Pucarevo, *Naše Starine XVI–XVII*, 79–97.

Kubitschek, Wilhelm, 1917, Itineraria Romana, Göttingische gelehrte Anzeigen, *No. 1 und 2*, *Niedersächsische Akademie der Wissenschaften zu Göttingen*, 1–117 (riječ je o jednoj vrlo detaljnoj, oštroj i opravdanoj kritici na djelo Konrada Millera pod naslovom *Itineraria Romana* iz 1916.)

Kujundžić, Juraj, 1978, Katedrala sv. Petra u Vrhbosni, *Nova et vetera 28*, 295–303.

Lučić, Ivan, 1666, *De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amsterdam.

Lučić, Josip, 1966–1967, O nekim problemima najstarije dubrovačke povijesti, Historijski zbornik, god. XIX–XX, br. 1–4, Povijesno društvo Hrvatske: Zagreb, 537–547.

Marinović, Ante, 1959, Epigrafski spomenici o rimskom namjesniku Dolabelli u Cavtatu, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, 6–7, 121–128+2 sl.

Marjanović, Damir – Primorac, Dragan – Mesihović, Salmedin. 2019, *Preci u nama. Genetičko blago Bosne i Hercegovine*, Mladinska knjiga, Sarajevo.

Matijević, Ivan, 2011, Natpisi Prve kohorte Belga iz Salone, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, Vol. 104, No. 1*, 181–207.

Mayer, Anton, 1940, Doprinosi poznavanju rimskih cesta u Dalmaciji, *VAHD LI, 1930–1934*. 125–156+Krt. 1.

Mayer, Anton, 1957, *Die Sprache der alten Illyrier, Bd. 1*: Einleitung; Wo&rterbuch der illyrischen Sprachreste, (Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung XV), Beč.

Mayer, Anton, 1959, *Die Sprache der alten Illyrier, Bd. 2*: Etymologisches Wo&rterbuch des Illyrischen Grammatik der Illyrischen Sprache XVI), Beč.

Mesihović, Salmedin, *Autarijati,* Sarajevo (u rukopisu). Dopunjena verzija magistarskog rada: *Problem kulturne i narodnosne zajednice Autarijata,* Zagreb, 2007.

Mesihović, Salmedin, *Desitijati,* Sarajevo (u rukopisu). Dopunjena verzija doktorske disertacije: *Desitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba,* Zagreb, 2007a.

Mesihović 2007b – S. Mesihović. Prapovijesne i protohistorijske gradine Sarajeva, *Znakovi Vremena, Broj 38*, Ibn Sina, Sarajevo, 2007, 154–164.

Mesihović, Salmedin, 2008, “Ovidije i Ilirik”, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 35, Akademija nauka i umjetnosti, knjiga XXXVII, 2008, 89–100.

Mesihović 2008a – S. Mesihović, Prapovijesne i protohistorijske gradine Sarajeva. Značenje, istraženost i potencijali budućih istraživanja, *Prilozi za proučavanje historije Sarajeva, br. 5,* Sarajevo, 2008a, 3–9.

Mesihović, Salmedin, 2008b, “INSCRIPTIONES LATINARVM SARAEVONENSIS” (sa kraćim pregledom naseobinske kulture u antičko doba) – doprinos historiji sarajevskog područja u antičko doba, Historijska traganja I, Institut za historiju, Sarajevo, 9–68.

Mesihović, Salmedin, 2009, “Baton Breučki – predaja i kazna. Prilozi antičkoj historiji sjeveroistočne Bosne”, Gračanički Glasnik, god. XIII, br. 28., Gračanica, 24–49.

Mesihović, Salmedin, 2009a, “Hajdučija na tlu rimskih ilirskih provincija”, *Prilozi 38, Institut za istoriju u Sarajevu*, 31–39.

Mesihović, Salmedin, 2009b, “SVPPLEMENTVM REBELLIO ILLYRICI I – Germanikova Pounjska ofanziva”, Historijska traganja IV, Institut za istoriju, Sarajevo, 9–33.

Mesihović, Salmedin, 2010, Aevum Dolabellae – Dolabelino doba, *Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti, knjiga XXXIX*, 99–123.

Mesihović, Salmedin, 2010a, “Podjela provincije Ilirik”, Pregled – časopis za društvena pitanja, god. LI, br. 2, Sarajevo, 87–100.

Mesihović, Salmedin, 2010b, Dezitijati u rimskoj armiji, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga XIV/1 (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), Sarajevo, 67–75.

Mesihović, Salmedin, ANTIQVI HOMINES BOSNAE, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2011. (AHB)

Mesihović, Salmedin, 2011A, Transformacija identiteta Dezitijata kroz proces romanizacije, Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju, Zbornik radova I, Institut za istoriju u Sarajevu, 191–213.

Mesihović, Salmedin, *Rimski vuk i ilirska zmija. Posljednja borba*, izdavač Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2011B.

Mesihović, Salmedin, Plinijevske peregrinske civitates na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, Vol. 104*, Split, 2011c, 55–78.

Mesihović, Salmedin, Ime ilirskog naroda Dezitijata, *Prilozi 40, Institut za istoriju u Sarajevu*, 2011d, 11–22.

Mesihović, Salmedin, Problem ubiciranja Desneka, *Pregled – časopis za društvena pitanja, god. LII, br. 1*, Sarajevo, 2011e, 135–146.

Mesihović, Salmedin, HE[…. ?]ASTEL […. ?] DAESITIATIVM, (Modificirani izvadak iz doktorske disertacije: "Dezitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba"), *Hrvatski narodni Godišnjak, br. 59*, Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo 2012, 41–86.

Mesihović, Salmedin, PROCONSVLES, LEGATI ET PRAESIDES. *Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2014.

Mesihović, Salmedin, Ilirike, autorsko izdanje, Sarajevo, 2014a.

Mesihović, Salmedin, Baton – prilozi istraživanju naše ilirske i antičke baštine, *Zbornik za zaštitu, proučavanje i promociju kulturno-historijskog nasljeđa Gradina*, Zenica, 2014b, 21–136.

Mesihović, Salmedin, *Historija Autarijata*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2014c.

Mesihović, Salmedin, 2015, "ORBIS ROMANVS (Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije)", autorsko izdanje, Sarajevo.

Mesihović, Salmedin, 2016, "Pobuna panonske armije 14. god. n. e.", Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 45, Akademija nauka i umjetnosti BiH, 119–126.

Mesihović, Salmedin, Familija Publija Kornelija Dolabele, *Acta Illyrica, Godišnjak Udruženja za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS, god. I, br. 1,* 2017, 10–22.

Mesihović, Salmedin, Bitka za Ilirik, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS, Sarajevo, 2018.

Mesihović, Salmedin, 2018a, "Baton Dezitijatski, dezitijatska politija i vizija ustanka", Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), knjiga 5, 87–109.

Mesihović, Salmedin, 2018b, "Predstave ilirskih *ethne* u *augusteumu* u Afrodisiju", Acta Illyrica, Godišnjak Udruženja za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS, god. II, br. 2, 131–148.

Mesihović, Salmedin, 2018c, “Florov podatak o rudarstvu u središnjoj Bosni”, *Zbornik radova sa simpozija Rudarstvo, metalurgija i geonaslijeđe Kreševa, Fojnice i Kiseljaka, održanog 2. i 3. XII. 2016,* Kreševo, 18–23.

Mesihović, Salmedin, 2020, “Ovid and Illyricum”, *Journal of the Faculty of Philosophy in Sarajevo, (History, History of Art, Archeology), Volume 7, Number 2, Special issue “Reflections on Life and Society in the Western Balkans. Studies in the History of Bosnia and Herzegovina*”, Sarajevo, 2020, 45–57.

Mesihović, Salmedin, *Rimljani: Život, naslijeđe, sjećanje*, O. D. FONT, Sarajevo, 2020a.

Mesihović, Salmedin, *ORIGINES. Nastanak rimskog svijeta*, O. D. FONT, Sarajevo, 2020b.

Mesihović, Salmedin, *Principat. Vlast prvog građanina*, O. D. FONT, Sarajevo, 2020c.

Mesihović, Salmedin, Iliri. Postanci, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS i O. D. FONT, Sarajevo, 2021.

Mesihović, Salmedin, *Dominat. Vlast gospodara*, O. D. FONT, Sarajevo, 2021 A.

Mesihović, Salmedin, *PRVA REPUBLIKA*, O. D. FONT, Sarajevo, 2021 B.

Mesihović, Salmedin, *Principes of civitates peregrinae in province Illyricum Superior / Dalmatia – Principsi peregrinskih civitates u provinciji Gornji Ilirik / Dalmacije*, O. D. FONT, Sarajevo, 2021C.

Mesihović, Salmedin, 2022, Hrestomatija istraživanja jedinice municipalne autonomije AQVARVM, urađena za dokumentaciju Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo.

Mesihović, Salmedin, 2023, *Rimski grad na sarajevskom polju. Hrestomatija*, izdavač: autor, Sarajevo.

Mesihović, Salmedin, 2023a, *Tragovi Batona. Vrela za historiju Velikog Ilirskog ustanka*, izdavač: autor, Sarajevo.

Mesihović, Salmedin, *Drevni grad u središnjoj Bosni*, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Sarajevo, 2024.

Mesihović, Salmedin – Šačić, Amra, Historija Ilira, Univerzitet u Sarajevu, 2015.

Mesihović*,* Salmedin, – Kahriman, Dženana – Hadžiabdić, Fadil, “FONTES Izvori za historiju rimskog svijeta”, Koautorstvo sa i Fadil, izdavač: Udruženje za proučavanje i

promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS i O. D. FONT, Sarajevo, 2021.

Mesihović, Salmedin – Šačić, Amra – Edin Veletovac. *Magični svijet Ilira – Historija zaboravljene civilizacije*, izdavač: Mladinska knjiga Sarajevo, 2021.

Miller, Konrad, 1916, *Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Štutgart, LXXV+992.

Milotić, Ivan, 2010, *Rimska cestovna baština na tlu Hrvatske*, Hrvatsko društvo za ceste, Zagreb.

Misilo, Krunoslav, 1936, Rimski spomenici iz Bosne, *GZM, god. XLVIII, sv. 1.* 15–26+Tbl. I–V.

Mollinary, Anton. 1914, *Die Römerstrassen in der Europaischen Türkei*, Zagreb: KGL Landesdruckerei.

Mušeta-Aščerić, Vesna, 1985, Srednjovjekovna župa Vrhbosna. Problemi granica i vlasti, *Prilozi Instituta za istoriju XX/21*, Sarajevo, 257–268.

Mušeta-Aščerić, Vesna, 1986, Ostaci srednjovjekovne toponomastike na području župe Vrhbosna, *GZM N. S. Arheologija, XL/XLI* (1985–1986), 211–230.

Mušeta-Aščerić, Vesna, 1987, O vlastelinstvu na području župe Vrhbosne u XV vijeku, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine 38*, Sarajevo, 87–100.

Mušeta-Aščerić, Vesna, 2006, *Sarajevo i njegova okolina u XV stoljeću – između Zapada i Istoka*, Sarajevo Publishing, Sarajevo.

Novak, Grga, *Prošlost Dalmacije I, Od najstarijih vremena do Kandijskog rata*, Zagreb 1944. i novo izd. Slobodne Dalmacije, Split. 2004.

Ostrogorski, Georgije, 1959, *Istorija Vizantije*, Beograd: Srpska književna zadruga.

Ostrogorski, Georgije, 1969, *Sabrana dela Georgija Ostrogorskog. Knjiga prva: O vizantijskom feudalizmu*, Beograd: Prosveta.

Ostrogorski, Georgije, 1969a, *Sabrana dela Georgija Ostrogorskog. Knjiga druga: Privreda i društvo u vizantijskom carstvu*, Beograd: Prosveta.

Ostrogorski, Georgije, 1970, *Sabrana dela Georgija Ostrogorskog. Knjiga treća: Iz vizantijske istorije, istoriografije i prosopografije*, Beograd: Prosveta.

Ostrogorski, Georgije, 1970a, *Sabrana dela Georgija Ostrogorskog. Knjiga četvrta: Vizantija i Sloveni*, Beograd: Prosveta.

Ostrogorski, Georgije, 1970b, *Sabrana dela Georgija Ostrogorskog. Knjiga peta: O verovanjima i shvatanjima Vizantinaca*, Beograd: Prosveta.

Ostrogorski, Georgije, 1970c, *Sabrana dela Georgija Ostrogorskog. Knjiga druga: Istorija Vizantije*, Beograd: Prosveta.

Papazoglu, Fanula. Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, *ANU BiH, Djela, XXX, CBI 1,* 1969.

Pašalić, Esad, 1953, Novi prilozi poznavanju rimskih cesta u Bosni i Hercegovini, Glasnik Zemaljskog muzeja, Nova serija VIII, 277–287+Tab. I–II.

Pašalić, Esad, 1959, Römische Strassen in Bosnien und der Herzegowina, *Archaeologia Iugoslavica III*, 61–73+Taf.

Pašalić, Esad, 1960, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini,* Zemaljski muzej, Sarajevo.

Pašalić, Esad, 1963, Područje današnjeg Sarajeva u rimsko doba, Prilozi za proučavanje historije Sarajeva, br. 1, Muzej Sarajeva, 33–46.

Pašalić, Esad, 1975, Problem istraživanja ilirskih i rimskih cesta u provinciji Dalmaciji, *Sabrano djelo*, Sarajevo, (prvi put objavljeno u : *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, 3*, 243–260, BiH, Sarajevo, 1965), 139–154.

Pašalić, Esad, 1975a, O antičkim naseljima uzduž rimske ceste Duvno – Varvara na Rami – Gornji Vakuf – Vitez – Zenica, *Sabrano djelo*, Sarajevo, (prvi put objavljeno u: *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, VI*, 193–237, BiH, Sarajevo, 1954), 160–187.

Pašalić, Esad, 1975b, O hodološkim pitanjima u izučavanju antičke istorije (s naročitim osvrtom na našu zemlju), *Sabrano djelo*, Sarajevo, (prvi put objavljeno u: *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, IX*, 139–175, BiH, Sarajevo, 1958), 109–138.

Pašalić, Esad, 1975c, Römische Strassen in Bosnien und der Herzegowina, *Sabrano djelo*, Sarajevo, (prvi put objavljeno u : *Archaeologia Iugoslavica III*, 61–73+ Taf.), 92–108.

Pašalić, Esad, 1975d, Područje današnjeg Sarajeva u rimsko doba, *Sabrano djelo*, Sarajevo, 235–246.

Pašalić, Esad, 1975e, Questiones de bello dalmatico pannonique, *Sabrano djelo*, Sarajevo, (prvi put objavljeno u Godišnjaku Istorijskog društva BiH, Sarajevo, 1957), 376–421.

Paškvalin, Veljko, 1996, Prilozi proučavanju ilirsko-panonskog plemena Dezitijata i njegovog teritorija u krajevima srednje Bosne u predrimsko i rimsko doba, *GZM, N. S. Arheologija XXXXVII*, 93–116.

Paškvalin, Veljko, 2000, Ilirsko-panonsko pleme Desitijata srednje Bosne u rimsko doba i rekognosciranje njihova područja, *ANU BiH, XXXI, CBI 29*, 191–241.

Paškvalin, Veljko, 2008, Kamenjača, Breza kod Sarajeva – mlađe željezno dobna i rimska nekropola, *ANU BiH, XXXVII, CBI 35*, 101–179.

Patsch, Carl, 1893, Bericht über eine Reise in Bosnien, *AEM XVI,* Wien, 75–93; 125–141.

Patsch, Carl, 1893a, II, rimski natpisi iz doline Lašve, *GZM, god. V*, *sv. 4.*, 700–707.

Patsch, Carl, 1895, Sarajevo za rimskog doba, *časopis Nada I*, Sarajevo, 94–95.

Patsch, Carl, 1896, Iapodi, *GZM, god VIII, sv. 1*, 113–140.

Patsch, Carl, 1898, Iapodi, *GZM god. X, sv. 2–3*, 335–364.

Patsch, Carl, 1900 B, Rimska mjesta po Imotskom polju, *GZM, god XII, sv. 2*, 295–344.

Patsch, Carl, 1901, Daesitiates, PWRE, *col*., 1982–1983.

Patsch, Carl, 1906, Arheološko-epigrafska istraživanja povjesti rimske provincije Dalmacije, *GZM, god. XVIII, sv. 2*, 151–181.

Patsch, Carl, 1909, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römisschen Provinz Dalmatien, *WMBH XI*, 104–183.

Patsch, Carl, 1910, Prilozi našoj rimskoj povjesti, *GZM, god. XXII, sv. 1*. 177–208.

Patsch, Carl, 1912 A, Archäologische-epigrafische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien. *WMBH XII*, 68–167.

Poviest 1942, Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463. Knjiga prva, Sarajevo: Napredak.

Radimsky, Vjenceslav (Vaclav), 1894, Starine kotara županjačkog u Bosni, *GZM, god. VI, sv. 2*, 283–319.

Radimsky, Vjenceslav (Vaclav), 1896, Die vorgeschichtlichen und römischen Alterthiuner des Bezirkes Zupanjac in Bosnien. *Wissenschafliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina IV*. Wien, 135–169.

Radimsky, Vjenceslav (Vaclav), 1896a, Ostanci rimske ciglane i ciglarske peći u Sarajevu, GZM, god. VIII, sv. 1, 110–112.

Ramović, Mehmed, 1999, Nalazišta ruda zlata, bakra, kalaja, željeza, srebra, olova, žive, antimona i arsena u SR BiH, *Radovi sa simpozijuma «Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX st.» 8–11. XI 1973,* Zenica, 9–20.

Rendić-Miočević, Duje, 1948, Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije, *VAHD* LII/193, 1–67.

Rendić-Miočević, Duje, 1952, Druzov boravak u Dalmaciji, u svjetlu novog viškog natpisa, VAHD 54, 41–50+Tbl. II.

Rendić-Miočević, Duje, 1959, Cohors VI voluntariorum, Nota epigraphica, VAHD, 61, 156–158.

Rendić-Miočević, Duje, 1962, P. Cornelius Dolabella, legatus pro pretore provinciae Dalmatiae, proconsul provincia Africae Proconsularis. Problèmes de chronologie. Acte des IV. Internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik, 17, bis 22 September, Wien, 338 – 347 + 1. tbl.

Rendić-Miočević, Duje, 1964, P. Cornelius Dolabella, legatus pro praetor provinciae Dalmatiae, proconsul provinciae Africae Proconsularis, u *Akten des IV. Internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik*, Wien, 1964, 338 – 347 +1.Tbl.

Rendić-Miočević, Duje, 1965, Ilirske onomastičke studije (II). Imena Firmus, Valens, Maximus u procesu romanizacije ilirskog onomastika, *Živa antika*, *XIII–XIV*, Skopje, 101–110.

Rendić-Miočević, Duje, 1968, Novi Dolabelin "terminacijski" natpis iz okolice Jablanca. VAMZ, III, 63 – 73+1 – 3 tbl.

Saria, Balduin, 1929, Bathinus flumen. *Zbornik naučnih radova Ferdi Šišiću povodom 60 godišnjice života* (1869–1929), Zagreb, 137–142.

Saria, Balduin, 1930, Bathinus flumen, *Klio, 23, H.1,* Leipzig, 92–97.

Saria, Balduin, 1933, Bathinus-Bosna, *Klio, 26, H.2–3,* Leipzig, 279–282.

Sakellarakis, Marić 1975 – Joannis A. Sakellarakis, Marić Zdravko, Zwei fragmente mykenischer Keramik von Debelo brdo in Sarajevo, *Germania 53*, Berlin, 1975, 153–156.

Sarić, Azra, 2022, Izvještaj o arheološkim istraživanjima na lokalitetu Vranjače (Prva faza sistematskih istraživanja), Sarajevo, 2022, 1–33.

Schmidt, G Manfred, 2006, "Regional development" under Tiberius and the tabulae Dolabellae, in *Misurare il tempo, misurare lo spazio. Atti del Colloquio AIEGL*, Borghesi 2005, (eds, M.G. Angeli Bertinelli – A. Donati), Faenza (Ravenna), 423–440.

Sergejevski, Dimitrije, 1932, Spätantike Denkmäler aus Zenica, *GZM, god. XLIV*. 35–56+Tbl., XVII–XXIV.

Sergejevski, Dimitrije, 1940, Rimski natpisi iz Bosne, Užićkog kraja i Sandžaka, *Spomenik SKA XCIII*, 133–160.

Sergejevski, Dimitrije, 1941, Rimski natpisi novi i revidirani, *GZM god. LII, sv. 1*, 15–26.

Sergejevski 1947 – D. Sergejevski, Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici, *Glasnik Zemaljskog muzeja, Nova serija, Društvene nauke, sv. II*, Sarajevo, 1947, 13–50.

Sergejevski, Dimitrije, 1948, Rimska cesta na Nevesinjskom polju, *GZM N. S.*, *sv. III*, 43–60.

Sergejevski, Dimitrije, 1948a, Nove akvizicije odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja, *GZM N.S.*, *sv. III*, 167–187+Tbl. I–VII.

Skarić, Vladislav, 1929, *Postanak Sarajeva i njegov teritorijalni razvitak u 15. i 16. vijeku*, Glasnik zemaljskog muzeja XLI, sveska 2 (za historiju i etnografiju), 41–53.

Skarić, Vladislav, 1937, *Sarajevo i njegova okolina od nastarijih vremena do Austro-Ugarske okupacije,* Izdanje opštine grada Sarajeva.

Skarić, Vladislav, 1985, Izabrana djela, Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena, Veselin Masleša, Sarajevo.

Smole-Gavrilović, Margita, 1971, Carina, Sarajevo – srednjovjekovno groblje, *AP 13*.

Smith, William,[3] 1849, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, *Vol. I–III,* London: Taylor, Walton, and Maberly, Upper Gower Street and Ivy Lane, Paternoster Row: John Murray, Albemarle Street.

[3] William Smith (20. V. 1813. – 7. X. 1893. god.) bio je britanski leksikograf koji je najzaslužniji za objavljivanje niza epohalnih leksikografskih rječnika koji su se bavili baštinom klasične grčko-rimske civilizacije:

Smith, William, 1854, *Dictionary of Greek and Roman Geography*, *Volume I,* London: Walton and Maberly, Upper Gower Street and Ivy Lane, Paternoster Row: John Murray, Albemarle Street.

Smith, William, 1857, *Dictionary of Greek and Roman Geography*, *Volume II,* London: Walton and Maberly, Upper Gower Street and Ivy Lane, Paternoster Row: John Murray, Albemarle Street.

Smith, William, 1859, *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, Boston: Little, Brown and Company.

Smith, William, 1867, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, *Vol. I–III,* Boston: Little, Brown and Company.

Smith, William, 1870, *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, Boston: Little, Brown and Company.

Smith, William, 1875, *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, London: John Murray.

Smith, William, 1890, *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, London: John Murray.

Spon, Jacob – Wheler, George, 1678, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece, et du Levant*, *II volume*, Paris.

Stipčević, Aleksandar, *Iliri, povijest, život, kultura*, I izdanje (1974); II dopunjeno izdanje (1989); III izdanje (1991), Zagreb.

Stipčević, Aleksandar, 1981, Kultni simboli kod Ilira – građa i prilozi sistematizaciji- *Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 10, ANU BiH, Posebna izdanja, knjiga LIV*, Sarajevo.

1. Prvo je 1842. god. objavljen "A Dictionary of Greek and Roman Antiquities". Drugo veće i poboljšano izdanje je iz 1848, a i kasnije izlazio u editiranim izdanjima sve do 1890. Veći dio ovoga rječnika za grčke i rimske starine sam William Smith je napisao.
2. Zatim je 1849. slijedio "Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology" u tri volumena. Ustvari ovo djelo je originalno objavljeno 1844. pod nešto drugačijim naslovom. Uz urednika W. Smitha u stvaranju ovoga rječnika grčke i rimske biografije i mitologije učestvovalo je još 35 autora (učenjaka klasične civilizacije) članaka, natuknica i definicija.
3. I na kraju "Dictionary of Greek and Roman Geography". Prvi tom rječnika za grčku i rimsku geografiju izašao je 1854, a drugi tom 1857. god. Uz urednika W. Smitha u stvaranju ovoga rječnika grčke i rimske geografije učestvovalo je još 17 autora (učenjaka klasične civilizacije) članaka, natuknica i definicija.

Iako su na ovim leksikografskim rječnicima radili i mnogi drugi učenjaci, u bibliografiji, natuknicama u glavnom tekstu i fusnotama ovoga djela oni se navode kao Smith, W. godina izdanja, tom, broj stranice. Stvarni autor citiranog članka ili natuknice se uvijek nalazi u inicijalima na kraju članka u konkretno korištenim rječnicima. U slučaju da iza članka / natuknice nema inicijala autora, onda je članak / natuknica napisao editor / urednik = Smith, 1867: I, vi: "The Articles which have no initials attached to them are written by the Editor".

William Smith je zaslužan i za objavljivanje nekoliko školskih rječnika, zatim seriju "Principia" za učenje starogrčkog i latinskog jezika, "Student's Manuals of History and Literature", "Latin-English Dictionary based upon the works of Forcellini and Freund" (završeno 1855. god.), "Dictionary of the Bible" (1860–1865), "Dictionary of Christian Antiquities" (1875–1880), "Dictionary of Christian Biography" (1877–1887), "The Atlas" (1875).

Suić, Mate, 1995, Pristupna razmatranja uz problem etnogeneze Hrvata, *Etnogeneza Hrvata,* Zagreb: Nakladni zavod MH, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 13–27.

Šabanović, Hazim, 1959, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo: Svjetlost.

Šabanović, Hazim, 1960, Postanak i razvoj Sarajeva, *Radovi knjiga XIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 5*, Naučno društvo NR BiH, Sarajevo.

Šabanović, Hazim, 1965, Teritorijalno širenje i građevni razvoj Sarajeva u XVI stoljeću, *Radovi, knjiga XXVI, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 9,* Naučno društvo NR BiH, Sarajevo.

Šačić Amra, 2016, *Administrative Organization of Today's Bosnia and Herzegovina during the Early Roman Empire (I–III century) / Upravna ureditev ozem-lja današnje Bosne in Hercegovine v času zgodnjega rimskega cesarstva (1–3. stoletje*) (rukopis doktorske disertacije), Ljubljana 2016.

Šačić Beća, Amra, 2018, Koji je administrativni status rimskog naselja na Ilidži?, *Acta Illyrica Acta Illyrica, Godišnjak Udruženja za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS, god. II, br. 2*, 149–178.

Šačić Beća, Amra, Klesarske greške na antičkim epigrafskim spomenicima sarajevske regije, *Acta Illyrica, Godišnjak Udruženja za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS, god. IV, br. 4,* 2020, 223–238.

Šašel, Jaroslav – Ana, 1963, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, Situla 5,* Ljubljana (*ILJug* I).

Šašel, Jaroslav – Ana, 1978, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt, Situla 19,* Ljubljana (*ILJug* II).

Šašel, Jaroslav – Ana, 1986, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt, Situla 25*, Ljubljana (*ILJug* III).

Šidak, J., 1955, Ecclesia Sclavoniae i misija dominikanaca u Bosni, *Zbornik Filozofskog fakulteta* u Zagrebu, 11–40.

Škegro, Ante, 1997, Inscriptiones latinae et graecae Bosniae et Hercegovinae, *Op. Arch. 21,* Zagreb, 85–116.

Škegro, Ante, 1999, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Hrvatski studij, Zagreb.

Tasić, Dimitrijević 1979 – N. Tasić, Stojan Dimitrijević, Uvod, u Alojz Benac (ur.) *Praistorija Jugoslovenskih zemalja – eneolitsko doba,* Sarajevo, 1979, 11–25.

Tasić, Dimitrijević, Jovanović 1979 – N. Tasić, Stojan Dimitrijević, B. Jovanović, Zaključna razmatranja, u Alojz Benac (ur.) *Praistorija Jugoslovenskih zemalja – eneolitsko doba,* Sarajevo, 1979, 417–460.

Theiner, Augustino, 1863, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia, Tomus Primus 1198–1549*, Roma.

Tomaschek, Wilhelm, 1880, Die vor-slavische Topographie der Bosna, Herzegowina, Crna Gora und der angrenzenden Gebiete, *Mittheilungen der k.k. geographischer Gesellschaft in Wien*, *23*, Wien, 497–528; 545–567.

Truhelka, Ćiro, 1892, Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine, *GZM, god. IV, sv. 4*, 340–365.

Truhelka, Ćiro, 1895, Abraksas gema iz Sarajeva, *GZM, god. VII, sv. 2*, 215–216.

Truhelka, Ćiro, 1902, Geschichte von Sarajevo, Bosnischer Bore, Sarajevo, 41–51.

Truhelka, Ćiro, 1921, *Istorija Sarajeva*, Sarajevski Kompas, Sarajevo: Novica Terzić, 1–11.

Truhelka, Ćiro, 1942, *Uspomene jednog pionira*, Izdanje hrvatskog izdavalačkog bibliografskog zavoda, Zagreb.

Vego, Marko, 1965, Prikaz: Sima Ćirković, Istorija srednjovjekovne bosanske države, Beograd 1964, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija Arheologija XX*, 295–304.

Vego, Marko, 1972, Civitas Vrhbosna, *Naše starine XIII*, Sarajevo, 85–96.

Vego, Marko, 1965, Prikaz: Sima Ćirković, Istorija srednjovjekovne bosanske države, Beograd 1964, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija Arheologija XX*, 295–304.

Vego, Marko, 1972, Civitas Vrhbosna, *Naše starine XIII*, Sarajevo, 85–96.

Vulić, Nikola, 1911, Dalmatsko-panonski ustanak (od 6–9 g. po Hr.), *Glas SKA, LXXXVIII.*

Vulić, Nikola, 1926,Dalmatsko-panonski ustanak od 6–9 g. po Hr. *Glas SKA CXXI*, 55–72.

Wilkes, J. J. *History of the provinces of the Roman Empire, Dalmatia,* University of Birmingham, London, 1969.

Wilkes, John, 1976, Boundary Stones in Roman Dalmatia I., The Inscriptions, *AV 25*, Ljubljana, 258–274.

Wilkes, J. J., 1992, *The Illyrians,* Blackwell Publishers, Oxford, UK, and Cambridge, MA.

Wilkes, J. J. *Iliri,* Split, 2001.

Zacos, Georgios, 1984–1985, *Byzantine Lead Seals. Volume Two, Nos 1–1089*, compiled and edited by John W. Nesbitt, 2 Vols, Berne.

Zajmi, Abdullah – Bardhi, Mehdi – Drini, Sulejman – Mulaku, Latif – Luboteni, Gani – Imami, Sitki, 1981, *Fjalor Shqip – serbokroatisht / Albansko – srpskohrvatski rečnik*, Instituti Albanologjik, Priština.

Zaninović, Marin, 1984, Vojni značaj Tilurija u antici, *Znanstveni skup «Cetinska Krajina od prethistorije do dolaska Turaka»,* HAD, Split, 65–75.

SAŽETAK

Na jednom od natpisa koji su podignuti kao spomen na završetak golemog infrastrukturnog projekta gradnje cestovne mreže koja je povezala provincijsku prijestolnicu Salonu sa kontinentalnom unutrašnjošću spominje se toponim "Desitijatski kastel He..." kao krajnja destinacija jedne od izgrađenih cesta. Još od najranijih objavljivanja spomenutih natpisa, nazvanih po namjesniku Dolabeli, traje i potraga za lokacijom ovog kastela, a vjerojatno i naselja. Ponuđen je bio veliki broj teorija i prijedloga vezanih i za trasu ceste od Salone do desitijatskog kastela He... i za njegovu lokaciju. Ono što se sigurnostisa sigurnošću do sada znalo jeste da se kastel morao nalaziti negdje na prostoru Gornje Bosne, koja je u mlađem željeznom dobu i ranom principatu pripadala ilirskom narodu Desitijata.

Naš prijedlog se zasniva na trasi ceste koja je iz Salone, preko vojne baze VII. legije u Tiluriumu išla na Duvanjsko polje i odatle preko Ravanjskog polja ulazila u Ramu odakle se pružala duž gornjeg toka rijeke Neretve sve do današnjeg Konjica. Odatle bi se cesta uzdizala sve do prijevoja na Ivan planini, odakle bi se spustila u sarajevsko područje na kojem je još od završne faze neolitika, pa u kontinuitetu kroz sve metalne epohe, postojalo razvijeno i ekonomsko, komunikaciono, pa samim tim i populaciono, društveno i politički bitniji naseobinski kompleks "Debelo Brdo". Udaljenost između Salone i spomenutog naseobinskog kompleksa bi odgovarala i onoj udaljenosti od 156 rimskih milja (od Salone do desitijatskog kastela) koja je zapisana na Dolabelinim natpisima. Naseobinski kompleks "Debelo Brdo" pokazuje sve odlike koje ga kvalificiraju za identifikaciju kao desitijatskog kastela. Na samom Debelom Brdu imaju i vrlo vidljivi tragovi rimske vojne utvrde koja i postoji veoma dugo, pa sve do samoga kraja antičkog doba.

Na Debelom Brdu su bila pronađena i dva predmeta sa ucrtanim monogramima, vjerojatno grčkim pismenima. Na jednom od njih je možda moguće pročitati i kraticu ΔHC (DES). Ako bi takvo čitanje bilo tačno, to bi bio još jedan vrijedan dokaz potvrđivanju teze o tome da je naseobinski kompleks "Debelo Brdo" ustvari to naselje sa kastelom koji nosi desitijatsko ime. Inače, desitijatsko ime u grčkom jeziku i pismu započinje i sa primjerima ΔHC, kao npr. kod historičara Kasija Diona. Navedeno čitanje jednog od monograma bi navodilo na ovu lokaciju i identificiranje toponima Desnik koji je zapisan u djelu Konstantina Porfirogenita o vladanju carstvom.

Na prostoru na kojem se pružao naseobinski kompleks "Debelo Brdo" je u četvrtoj deceniji XIII. st. bila podignuta i katedralna crkva posvećena sv. Petru, a u kasnom srednjem vijeku nalazilo se i otvoreno naselje sa trgovištem. Od posljednjih decenija XV. i tijekom prvih decenija XVI. st. ovo naselje, sa svojom višemilenijumskom tradicijom naseobinskog načina života, apsorbira u grad po imenu Sarajevo.

SUMMARY

On one of the inscriptions that were erected during governor *Publius Cornelius Dolabella* to commemorate completion of huge infrastructure building project of road-network that connected Salona, capital of *provincia Illyricum (Superior)* with its continental interior, toponym *castelllum Daesitiatium HE...* is mentioned as the final destination of one of the constructed roads. Ever since the earliest publication of the mentioned inscriptions, named after the governor Dolabela, the search for the location of this castle, and probably the settlement, has been going on. A large number of theories and proposals were offered related to the route of the road from Salona to *castelllum Daesitiatium HE......* and its location. What was known with certainty until now is that the castle must have been located somewhere in the territory of Upper Bosnia, which in the Late Iron Age and early Principate belonged to the Illyrian nation *Daesitiates*.

Our proposal is based on route of the road from Salona, through the military base 7th legion in Tilurium, to Duvanjsko polje and from there via Ravan plain entered region Rama from where it stretched along the upper reaches of the Neretva river all the way to today's Konjic. From there, the road would rise all the way to the pass on the Ivan mountain, from where it would descend into the Sarajevo area where, since the final phase of the Neolithic, and continuously through all the metal eras, there was a developed economic, communication, demographic, socially and politically important settlement complex "Debelo Brdo". The distance between Salona and the aforementioned settlement complex would also correspond to the distance of 156 Roman miles (from Salona to the *castelllum Daesitiatium HE...*) that is written on Dolabella inscriptions. The settlement complex "Debelo Brdo" shows all the features that qualify it for identification as a *castelllum Daesitiatium HE...* On Debelo Brdo itself, there are very visible traces of a Roman military fort that existed for a very long time, until the very end of 6th century.

Two objects with engraved monograms, probably in Greek letters, were also found on Debelo Brdo. It may be possible to read the abbreviation ΔHC (DES) on one of them. If such a reading were correct, it would be another valuable piece of evidence to confirm the thesis that the settlement complex "Debelo Brdo" is in fact the settlement with the castle that bears the *Daesitiates* name. By the way, name of this nation in Greek language and script also begins with ΔHC, for example in historiographic work of *Cassius Dio*. The mentioned reading of one of the monograms would point to this location and identify it with the toponym Desnik, which is written in the work of Byzantine emperor Constantine Porphyrogenitus on ruling the empire.

In the fourth decade of 13th century, a cathedral church dedicated to St. Peter, was erected in this area, and in 14th and 15th century there was also an open settlement with a market place. Since the last decades of 15th century and during the first decades of 15th century. this settlement, with its millennial tradition of the village way of life, is absorbed into the city named Sarajevo.

BIOGRAFIJA SA BIBLIOGRAFIJOM AUTORA

Salmedin Mesihović rođen je 5. IV. 1975. godine u Sarajevu gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju. U akademskoj 1995/1996. godini upisuje studij historije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, na kojem je i diplomirao u oktobru 1999. god., na temu "Glasinačka kultura". Od aprila 2000. god. zaposlen je na istom Odsjeku kao asistent. Poslijediplomski studij iz arheologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu upisao je krajem 2001. god., i magistrirao na temu "Problem kulturne i etničke zajednice Autarijata" 7. VI. 2004. godine u Zagrebu. Naredne 2005. godine nastavio je školovanje na jednogodišnjem doktorskom studiju iz stare povijesti na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Doktorirao je na temi "Dezitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba" 30. I. 2007. godine u Zagrebu. U martu 2009. godine izabran je u zvanje docenta na oblasti stari vijek na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, a u septembru 2013. godine izabran je u zvanje vanrednog profesora za istu oblast. U zvanje redovnog profesora za nastavne predmete iz drevnih civilizacija, klasične civilizacije i ilirskih studija prof. dr. sc. Mesihović Salmedin izabran je 2. VII. 2019. godine.

U dosadašnjem naučno-istraživačkom radu Salmedin Mesihović je objavio sljedeće knjige: 1. ANTIQVI HOMINES BOSNAE. 2. Revolucije stare Helade i Rimske Republike. 3. Rimski vuk i ilirska zmija. Posljednja borba. 4. Progresivizam. 5. Popratna djela. Sabrani članci, opservacije, 34 komentara. 6. Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta, koautorstvo. 7. Historija Autarijata. 8. PROCONSVLES, LEGATI ET PRAESIDES. Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije. 9. Ilirike. 10. ORBIS ROMANVS (Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije). 11. Filipike. 12. Historija Ilira, koautorstvo sa Amrom Šačić. 13. Helenske apoikije u Italiji i Siciliji. 14. Liberalna frakcija rimskog nobiliteta – Gaj Lelije i Scipion Emilijan. 15. Tito i mi – jučer, danas, sutra, koautorstvo. 16. Drugo izdanje knjige "Tito i mi – jučer, danas, sutra", koautorstvo. 17. Helenske apoikije u Italiji i Siciliji, II (printano) izdanje. 18. Liberalna frakcija rimskog nobiliteta – Gaj Lelije i Scipion Emilijan, II (printano) izdanje. 19. Geneza zla. Agrarna kriza: ekonomski i socijalni pad Republike. 20. Hrestomatija. Origines. Izbor iz izvorne građe o nastanku rimskog svijeta. 21. Bitka za Ilirik. 22. Kraljevstvo pobunjenih robova. 23. Epizoda iz povijesti montiranih sudskih i političkih procesa – Progon braće Publija i Lucija Kornelija Scipiona. 24. Publije Mucije Skevola. Jurista, revolucionar, historičar. 25. Preci u nama. Genetičko blago Bosne i Hercegovine. Koautorstvo sa Damirom Marjanovićem i Draganom Primorcem. 26. CORNELIA AFRICANA MINOR, FILIA SCIPIONIS ET MATER GRACCHORVM. Prilog izučavanju revolucionarne uloge žena u politici klasične civilizacije. 27. LEX SEMPRONIA AGRARIA. Prilog historiji revolucionarnog zakonodavstva. 28. Kako se kalio revolucionar. 29. Historijsko daleko zrcalo. 30. Tajna drevnog svijeta: Paladij / The secret of ancient world: Palladium. 31. Izvori o Troji, Ilionu, Wilusi. 32. Prva dalmatinska i Druga dalmatinska kohorta. 33. RIMLJANI – život, naslijeđe, sjećanje. 34. ORIGINES – Nastanak rimskog svijeta. 35. PRINCIPAT – Vlast

“Prvog građanina”. 36. DOMINAT – Vlast gospodara. 37. PRVA REPUBLIKA. 38. ILIRI – Postanci. 39. Ratni zločini u teoriji i praksi antičkog perioda. Hanibal, ratni zločinac!? 40. Atena i Pelazgi. 41. Princepsi peregrinskih civitates provincije Gornji Ilirik / Dalmacije – Principes of civitates peregrinae in province Illyricum Superior / Dalmatia. 42. Magični svijet Ilira – Historija zaboravljene civilizacije, koautorstvo sa Amrom Šačić Beća i Edinom Veletovcem. 43. FONTES. Izvori za historiju rimskog svijeta, koautorstvo sa Dženanom Kahriman i Fadilom Hadžiabdićem. 44. Pjesme planina i mora. Kraljevi zmijskog prijestolja. 45. Scipionovsko stoljeće. Hrestomatija izabranih vrela. 46. Rimski grad na sarajevskom polju. Hrestomatija. 47. Priče iz Ilirije. Autarijati i Ardijejci. 48. Tragovi Batona. Vrela za historiju Velikog Ilirskog ustanka. 49. Tajna natpisa br. 46417. 50. Primjeri organizirane i protestne akcije ženske solidarnosti u Rimskoj Republici. 51. Zašto i kako ubiti tiranina? 52. Drevni grad u središnjoj Bosni.

U dosadašnjem naučno-istraživačkom radu Salmedin Mesihović je objavio sljedeće znanstvene studije i članke: 1. BiH kroz prizmu historijskog razvitka religijske misli. 2. Kontroverze u zamisli Apsoluta. 3. Zapad – Realnost i ideja. 4. Rimski vuk i kineski zmaj. Kinesko izaslanstvo Augustu? 5. Kritika suvremenih ideologija. 6. Maes, zvan i Titianos na putu u Hansku Kinu. 7. Rimsko izaslanstvo Hanskoj Kini. 8. Prapovijesne i protohistorijske gradine Sarajeva. 9. INSCRIPTIONES LATINARVM SARAEVONENSIS (sa kraćim pregledom naseobinske kulture u antičko doba) – doprinos historiji sarajevskog područja u antičko doba. 10. Ovidije i Ilirik. 11. Prapovijesne i protohistorijske gradine Sarajeva. Značenje, istraženost i potencijali budućih istraživanja. 12. Baton Breučki – predaja i kazna. Prilozi antičkoj historiji sjeveroistočne Bosne. 13. Hajdučija na tlu rimskih ilirskih provincija. 14. Blagaj u arheološkim istraživanjima. 15. Katera. (Kasnoantička i ranosrednjovjekovna utvrda). 16. SVPPLEMENTVM REBELLIO ILLYRICI I – Germanikova Pounjska ofanziva. 17. CIVES COLONIAE RIS... – Likovi s antičkih epigrafskih spomenika rogatičko-romanijskog područja. 18. Prilozi antičkoj topografiji Bosne i Hercegovine – dva toponima sa šireg jajačkog područja. 19. Dezitijati u rimskoj armiji. 20. Značenje željeznih mačeva u procesu razvitka ljudske kulture. 21. Podjela provincije Ilirik. 22. RES PVBLICAE SCRIBONIANI. 23. Thallóczy und die Untersuchung der Bezeichnung “Bosna”. 24. Aevum Dolabellae – Dolabelino doba. 25. Bistuenska porodica sa natpisa *CIL* III, 12 768. 26. Problem ubiciranja Desneka. 27. Transformacija identiteta Dezitijata kroz proces romanizacije. 28. Ime ilirskog naroda Dezitijata. 29. Plinijevske peregrinske civitates na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. 30. Namjesnici provincije Gornji Ilirik / Dalmacije od 42. do 68. god. n. e. 31. HE[… ?]ASTEL [… ?] DAESITIATIVM. 32. Novootkriveni antički epigrafski spomenik iz Ljusine kod Bosanske Krupe. Koautorstvo sa mr. sc. Adnanom Kaljancem. 33. Antičko naselje uz Zimošnicu u Moštrima kod Visokog. 34. Baton – prilozi istraživanju naše ilirske i antičke baštine. 35. Votivna ara Jupitera Kapitolinskog. Koautorstvo sa Tarikom Silajdžićem. 36. Epigrafski spomenik iz Donje Šibenice kod Jajca. Koautorstvo sa Amrom Šačić i Edinom Bujakom. 37. Gaj Blosije i uloga stoičke filozofske misli na političku djelatnost plebejskog tribuna Tiberija Sempronija Grakha i nastanak popularske platforme i pokreta.

38. Aristonik i Država Sunca. I. dio. 39. Familija Publija Kornelija Dolabele. 40. Pobuna panonske armije 14. god. n. e. 41. Aristonik i Država Sunca. II. dio. 42. Baton Dezitijatski, dezitijatska politija i vizija ustanka. 43. Helenističke protokomunističke utopističke ideje i filozofska učenja. 44. Predstave ilirskih *ethne* u *augusteumu* u Afrodisiju. 45. Florov podatak o rudarstvu u središnjoj Bosni. 46. Ovid and Illyricum. 47. Otkrivanje homerovskog koda: Tersitov bijes. 48. Novi nalazi iz rimskog perioda u kakanjsko-vareškom području. Koautorstvo sa Samilom Beganović. 49. Troja između mitologije i dokumenata. 50. Novopronađeni epigrafski spomenik princepsa Mezeja u Jajcu. 51. Novi nalazi i perspektive arheoloških istraživanja urbanog i upravnog središta municipija *Aquae*. 52. Osi i Aravisci, Iliri? Na obalama Dunava. 53. Slučajevi Vistilije i Emilije Lepide, primjeri prožimanja seksa i visoke politike u ranom Principatu. 54. Arduba – "Visoki grad". 55. Tragovi kraja Aqu(a)e, njene municipalne jedinice i antičkog načina života na sarajevskom području.

Prilog : Naseobinsko i putno stanje iz vremena Austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, Izvadci sa karte : Habsburg Empire (1869-1887) - Third Military Survey (1:25000).

1. Salona : https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=here-aerial%2C129&bbox=1830104.8293723282%2C5391449.40752838%2C1844618.3101179763%2C5396427.368995452
2. Klis : https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=here-aerial%2C129&bbox=1833246.3911182166%2C5394736.200910975%2C1847759.8718638646%2C5399714.162378048
3. Dugopolje : https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=here-aerial%2C129&bbox=1838031.348972234%2C5398817.938629618%2C1852544.829717882%2C5403795.90009669
4. Dicmo polje https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=here-aerial%2C129&bbox=1843535.1654286948%2C5402241.212022829%2C1858048.6461743428%2C5407219.173489901
5. Vojnic Sinjski – Gardun – Trilj : https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=here-aerial%2C129&bbox=1853410.8295414543%2C5403257.8244407065%2C1867924.3102871024%2C5408235.785907779
6. Cacvina : https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=here-aerial%2C129&bbox=1861413.7879191486%2C5403219.606218154%2C1875927.2686647966%2C5408197.567685226
7. Tijarice : https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=here-aerial%2C129&bbox=1870865.2262916577%2C5401262.821107841%2C1885378.7070373057%2C5406240.782574913
8. Kamensko -Arzano : https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=here-aerial%2C129&bbox=1881236.6888164082%2C5401667.937299445%2C1895750.1695620562%2C5406645.898766518
9. Renici Bukova Gora https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=here-aerial%2C129&bbox=1888987.4036011565%2C5403456.564461134%2C1903500.8843468046%2C5408434.525928207
10. Buško blato : https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=here-aerial%2C129&bbox=1895451.9470365106%2C5406543.307286517%2C1909965.4277821586%2C5411521.268753589
11. Grabovicka planina : https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=here-aerial%2C129&bbox=1899115.8815828788%2C5408677.778436964%2C1913629.3623285268%2C5413655.739904037
12. Prema Duvnu : https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=here-aerial%2C129&bbox=1905085.5764445234%2C5412179.1541830655%2C1919599.0571901714%2C5417157.115650138

13. Lanište : https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=here-aerial%2C129&bbox=1908792.772899523%2C5413470.940369309%2C1923306.253645171%2C5418448.901836381
14. Županjac : https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=here-aerial%2C129&bbox=1911142.40724125%2C5418365.439210478%2C1925655.887986898%2C5423343.400677551
15. Eminovo selo : https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=here-aerial%2C129&bbox=1912441.836722097%2C5422401.314245634%2C1926955.317467745%2C5427379.275712706
16. Mokronoge : https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=here-aerial%2C129&bbox=1912923.3908167288%2C5428065.298070739%2C1927436.8715623769%2C5433043.259537811
17. Kobilica kosa : https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=here-aerial%2C129&bbox=1912846.9537884437%2C5430557.14507621%2C1927360.4345340917%2C5435535.106543282
18. Kobilića kosa 2 : https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=1916385.419331984%2C5432276.410571224%2C1930898.900077632%2C5437254.372038296
19. Zvirnjača : https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=1921736.0116035307%2C5435341.535871998%2C1936249.4923491788%2C5440319.497339071
20. Zvirnjača i Ravansko polje : https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=1924595.6361078904%2C5434317.279284765%2C1939109.1168535384%2C5439295.240751837
21. Dašnik : https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=1930527.1493861862%2C5434447.221707993%2C1945040.6301318342%2C5439425.183175066
22. Mekotine : https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=1931085.1399259348%2C5435631.9956464125%2C1945598.6206715829%2C5440609.957113485
23. Varvara Kopcic Proslap https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=1938751.7732214537%2C5433491.758854425%2C1953265.2539671017%2C5438469.720321497
24. Kovacevo polje : https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=1948459.2761052556%2C5430785.887644901%2C1962972.7568509036%2C5435763.849111973
25. Gorica : https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbo

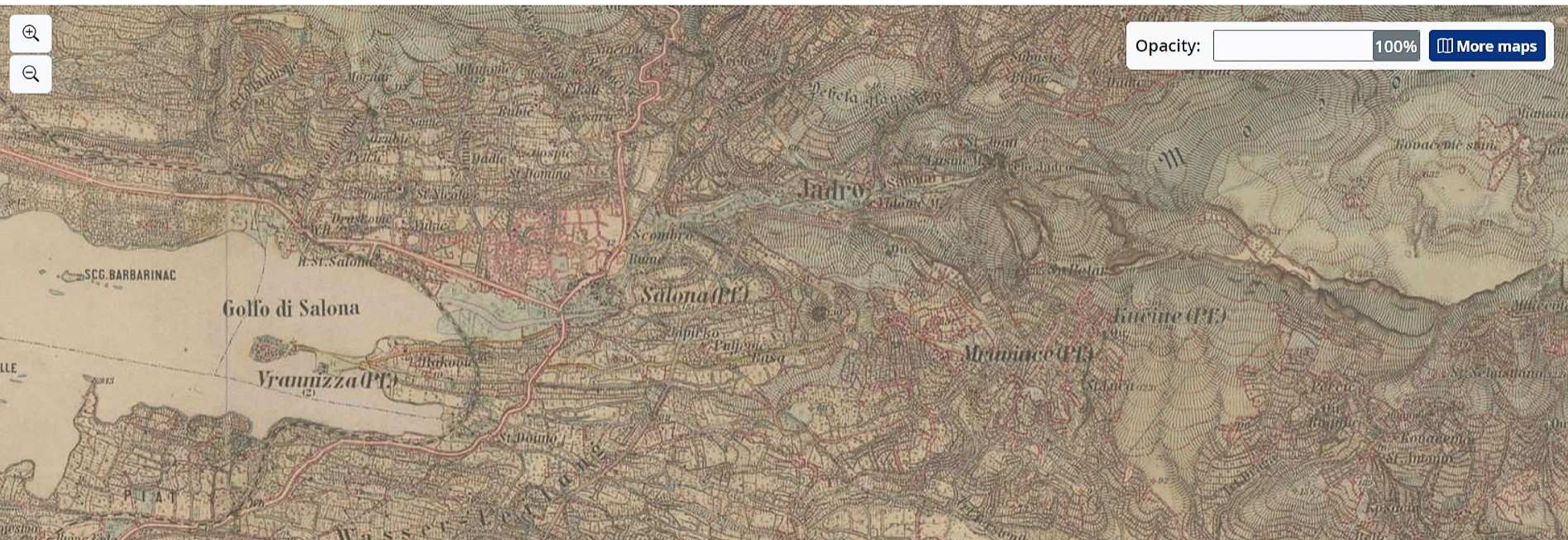
x=1954062.1096370728%2C5429356.5151576465%2C1968575.5903827208%2C5434334.476624719

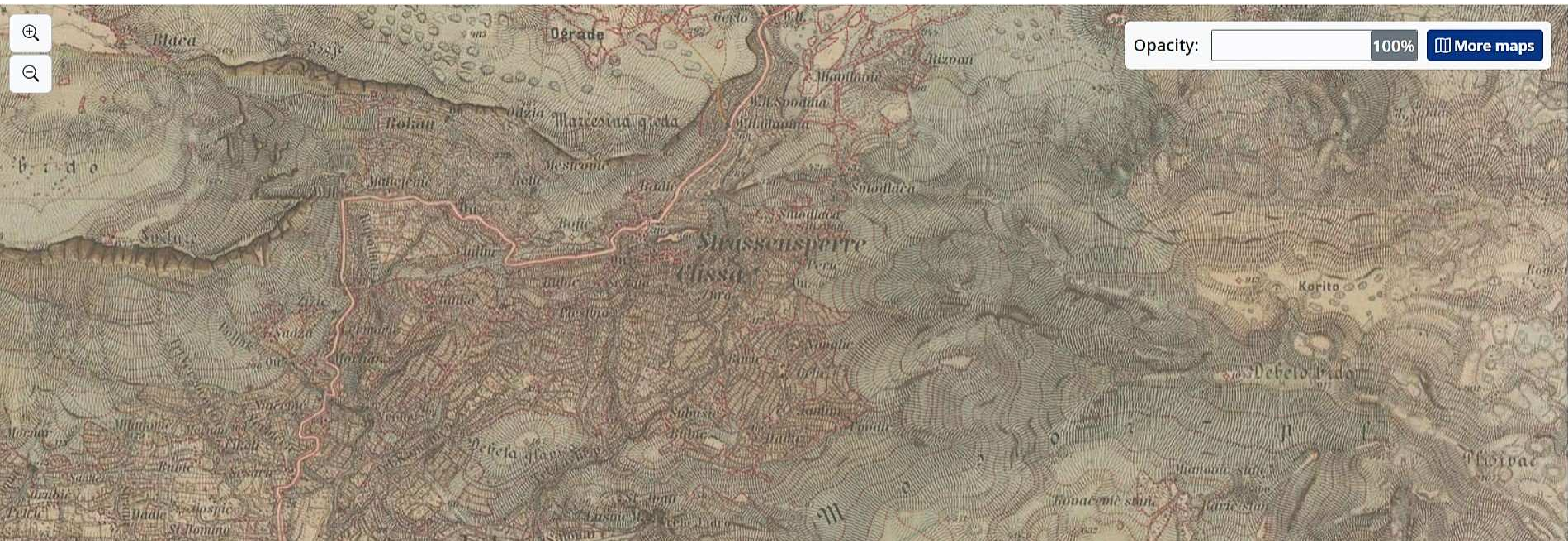
26. Dolina Rame :
https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=1961896.9055465763%2C5426459.551668992%2C1976410.3862922243%2C5431437.513136065
27. Istirama :
https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=1963662.60078333%2C5422591.838008607%2C1978176.081528978%2C5427569.799475679
28. Slatina :
https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=1970519.0018414506%2C5419450.276262701%2C1985032.4825870986%2C5424428.237729773
29. Ostrožac
https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=1971741.9942940124%2C5415804.229809377%2C1986255.4750396605%2C5420782.19127645
30. Lisičići :
https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=1983887.8384967456%2C5415743.079953487%2C1998401.3192423936%2C5420721.041420559
31. Od Lisicica do konjica :
https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=1989429.5233390054%2C5412976.059471244%2C2003943.0040846535%2C5417954.020938316
32. Konjic :
https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=1995200.519266119%2C5410193.751233447%2C2009714.000011767%2C5415171.71270052
33. Šušnja :
https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=1996966.2145028727%2C5413289.450879002%2C2011479.6952485207%2C5418267.412346074
34. Podorašac :
https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=1995842.590420348%2C5416706.186976418%2C2010356.0711659961%2C5421684.14844349
35. Dragočaj
https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=1996209.488389384%2C5419259.183400402%2C2010722.969135032%2C5424237.144867474
36. Bradina i Ivan sedlo :
https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=1999894.1424631984%2C5424254.030676216%2C2014407.6232088464%2C5429231.992143288

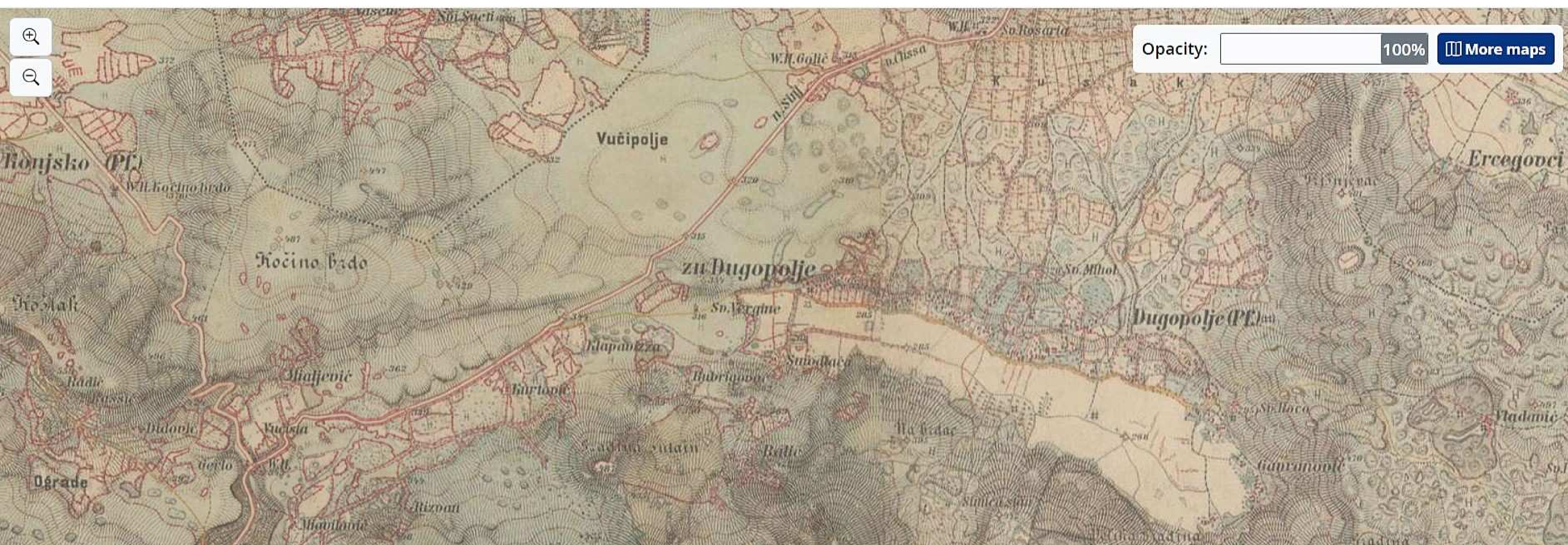
37. Raštelica :
https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=2002638.2313121%2C5426761.164562491%2C2017151.712057748%2C5431739.126029563
38. Tarćin :
https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=2008371.008141904%2C5430414.855330956%2C2022884.488887552%2C5435392.816798029
39. Pazarić :
https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=2015219.7648848698%2C5430498.935945436%2C2029733.2456305178%2C5435476.897412509
40. Žunovnica :
https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=2018445.4078284053%2C5432792.045627656%2C2032958.8885740533%2C5437770.007094729
41. Hadžići :
https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=2021579.3259880973%2C5435933.60766513%2C2036092.8067337454%2C5440911.569132202
42. Blažuj :
https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=2025989.7425784678%2C5438433.097965205%2C2040503.2233241159%2C5443411.059432277
43. Lužani (Aqu()ae :
https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=2032528.399499244%2C5435816.9106147755%2C2047041.880244892%2C5440794.872081848
44. Stup :
https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=2035807.5475461434%2C5437490.881942444%2C2050321.0282917914%2C5442468.843409516
45. Pofalići :
https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=2039132.5582765471%2C5440112.672537486%2C2053646.0390221952%2C5445090.634004558
46. Debelo brdo :
https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=2047441.2630178786%2C5440800.606083637%2C2061954.7437635267%2C5445778.5675507095
47. Sarajevsko polje :
https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=2011576.0520174825%2C5429725.83404857%2C2069629.9750000737%2C5449637.679916858
48. Gornja Neretva :
https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbo

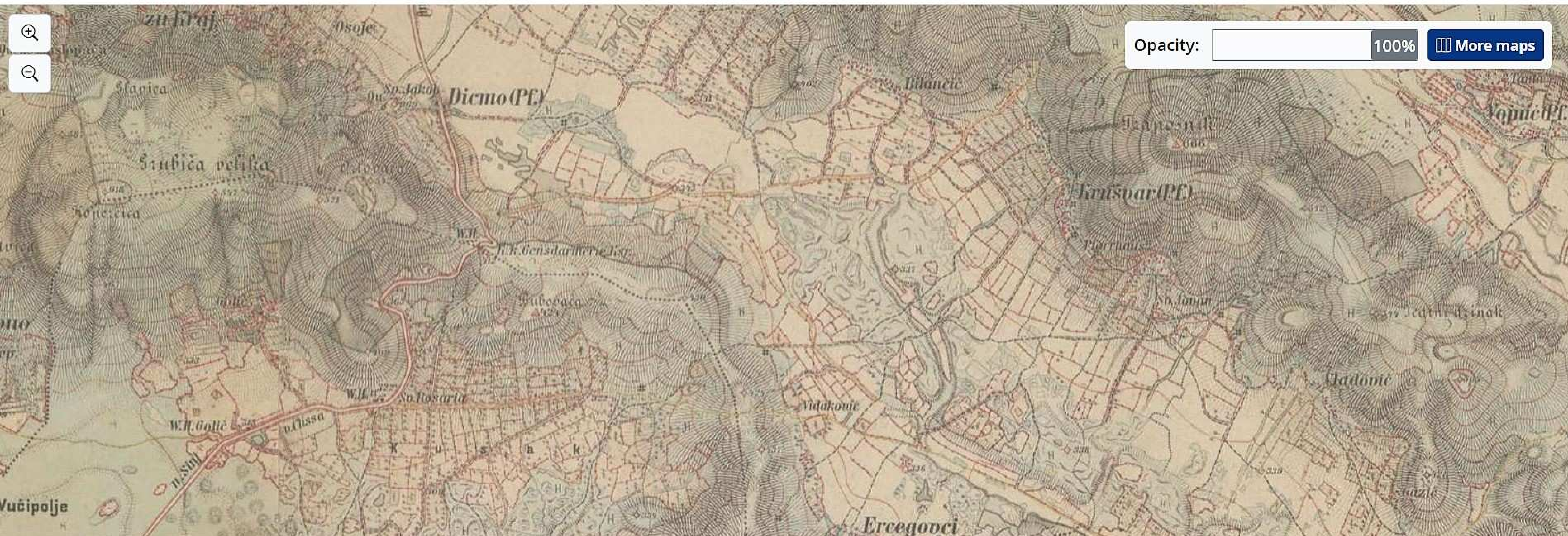
x=1965494.5740621197%2C5407316.503718372%2C2023548.497044711%2C5427228.34958666

49. Rama : https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=1928939.8154658985%2C5417705.584992349%2C1986993.7384484897%2C5437617.430860637
50. Ravansko polje https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=1906222.7285601378%2C5424982.389851834%2C1964276.651542729%2C5444894.235720121
51. Duvanjsko polje : https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=1894115.1037463%2C5410337.053016359%2C1952169.0267288913%2C5430248.898884647
52. Busko blato : https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=1874822.3959409834%2C5401317.483970292%2C1932876.3189235746%2C5421229.3298385795
53. Triljsko podrucje : https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=1838128.7666071681%2C5393224.433339289%2C1896182.6895897593%2C5413136.279207577
54. Salonitansko podrucje : https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=1821985.266466605%2C5387996.14165428%2C1880039.1894491962%2C5407907.987522568
55. Od Splita do Sarajeva : https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000/?layers=osm%2C129&bbox=1815499.5958134404%2C5379041.546589867%2C2047715.2877438057%2C5458688.930063021

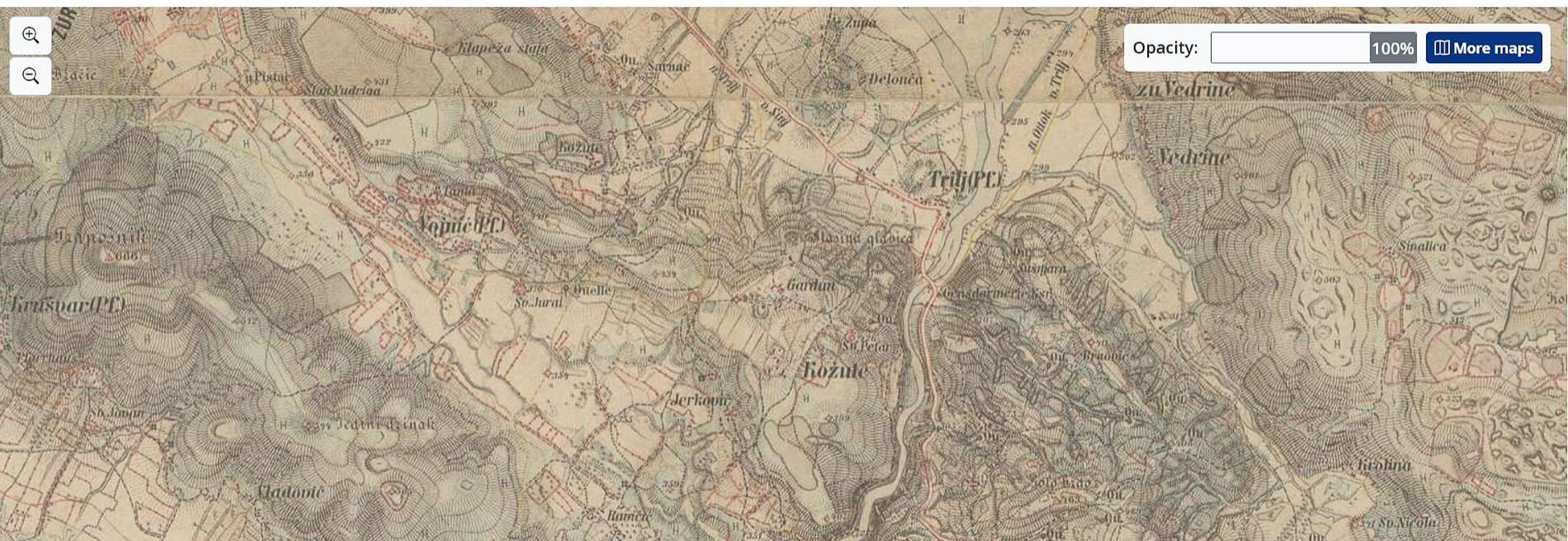

Opacity:
100%
More maps
SCG.BARBARINAC
Golfo di Salona
Salona (P.L.)
Jadro
Scombro
Vrannizza (P.L.)
Mravince (P.L.)
PIAT

Opacity:
100%
More maps
Blaca
Ograde
Rokan
Marcesina greda
W.H. Spodina
Strassensperre
Clissa
Smodlaca
Korito
Kovačević stan

Opacity:
100%
More maps
Vučipolje
Konjsko (Pf.)
Kočino brdo
zu Dugopolje
Dugopolje (Pf.)
Ercegovci
Sv. Mihol
Sv. Vergine
Klapavizza
Ograde

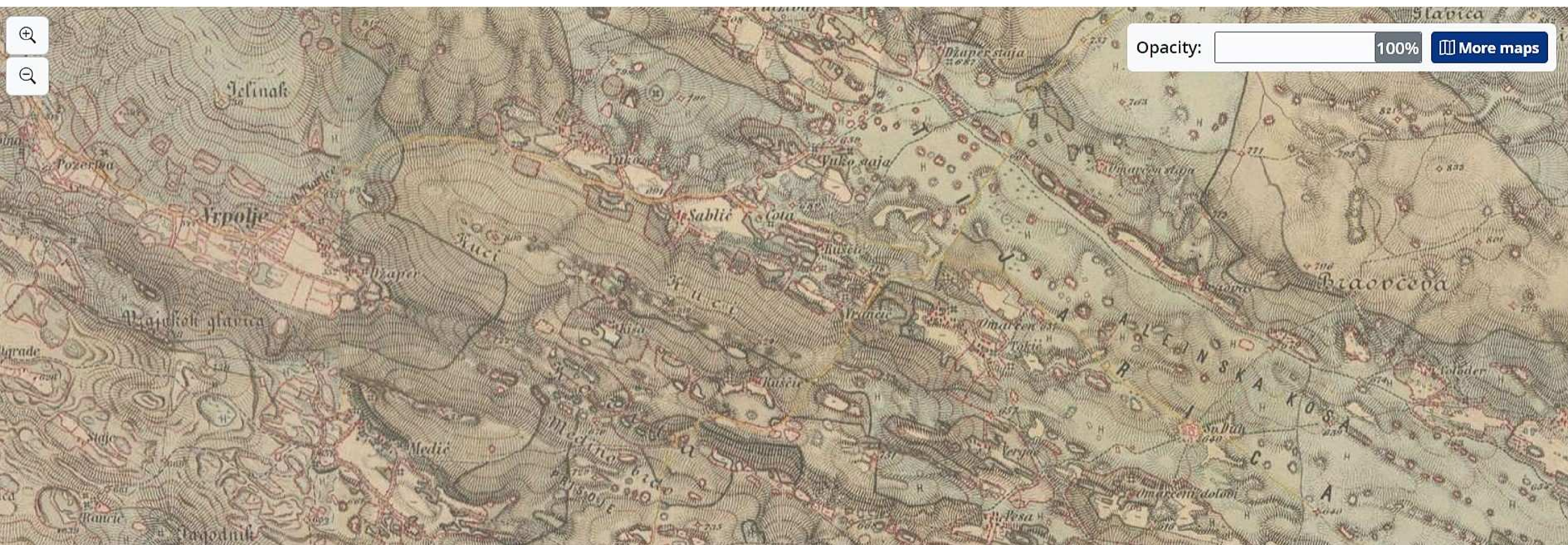

Opacity:
100%
More maps
Dicmo (Pf.)
Ercegovci
Vučipolje

Opacity:
100%
More maps
zu Vedrine
Vedrine
Trilj(Pf.)
Delonča
Kožule
Gardun
Sv. Petar
Kožule
Jerkovic
Sv. Juraj
Quelle
Krušvar(Pf.)
Sv. Ivan
Vladović
Krolina
Sv. Nicola

Opacity:
100%
More maps
zu Vedrine
zu Velić
Vedrine
Trilj (Pf.)
Velić
Jelinak
Sinalica
Vrpolje

Opacity:
100%
More maps
Jelinak
Vrpolje
Sablić
Čota
Medić
Slavica
Braovčeva
Tokić
ALEINSKA KOSA

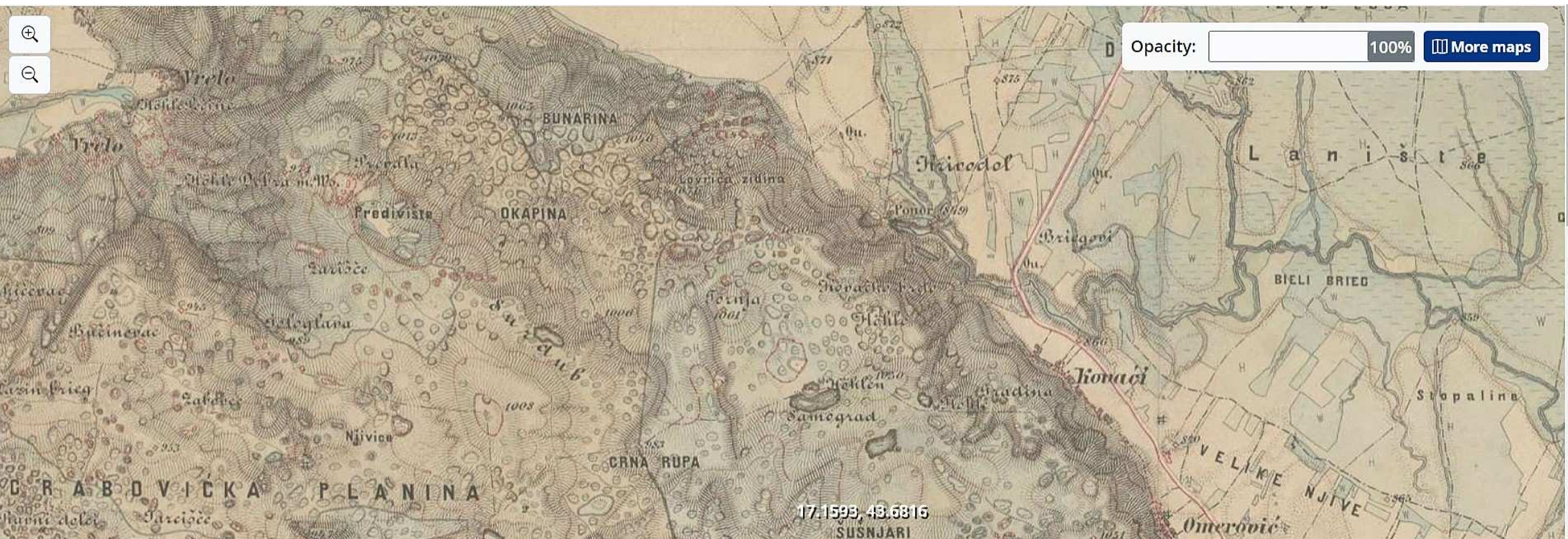

Opacity:
100%
More maps
KAZAGINAC
Slavica
Kriz
Kamensko
Kroline
Vlajšuša
VLAKI
Lokva
Brekalo
Arampasina pašica
Malovan veliki
Malovan mali
Dujmić
Kotorac
Bradarić
Aržano (Pf)
Tutti santi
Belobrk
Lokva

Opacity:
100%
More maps
Ponor stara mlinica
Rašeljke
von Imoschi
Marinovac
Bukova gora
Zidini
KRUTINE
Kurtovina
BUŠKO BLATO
Križ Igličić
KAZAGINAC
Kozlac
Umac
LISKOVE DOCI
Amborine
Kazaginac
Lokva
Kroline
Vlajsuša
Kamenica
Mujakovo polje
Brekalo
Lokva
Arampašina pašica
Malovan veliki
za Drvenikom
Mujakovo polje
17.0163, 43.6194

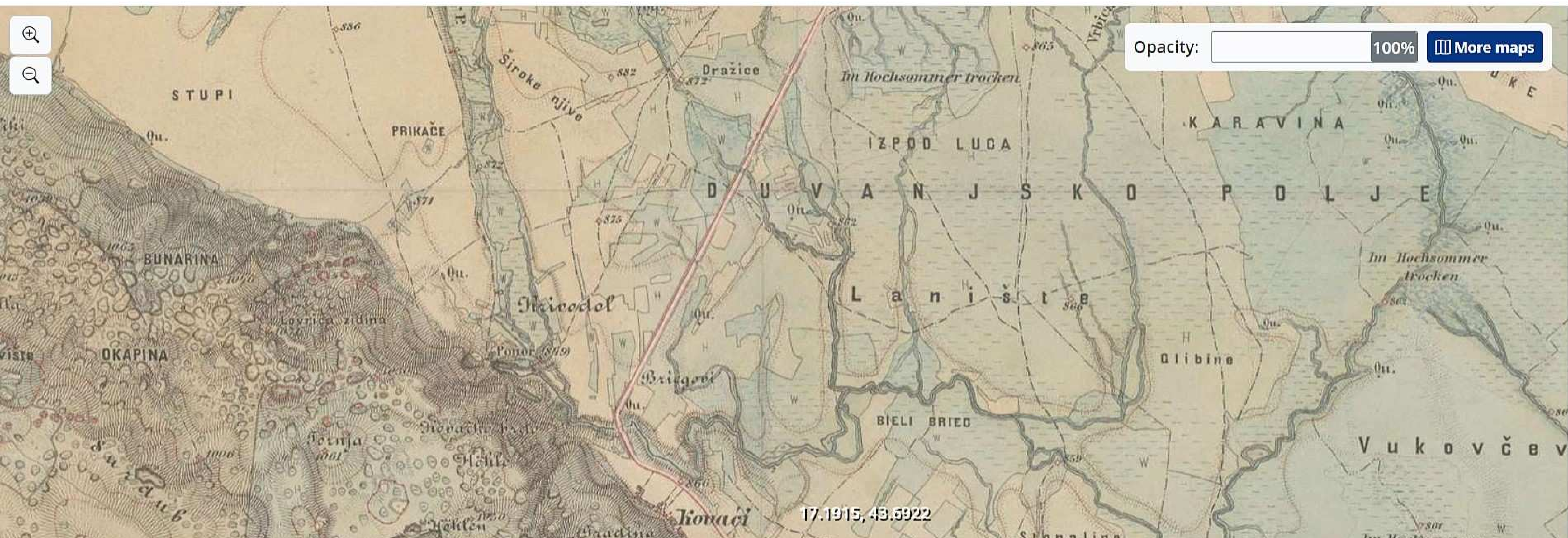

Opacity:
100%
More maps
Höhle Golubinka
Qu. Babino vrelo
Koritska čatrnja
Jezero
Qu. Makištica
Gradina
Rovine
Dubravac
Ćurići
Beljan
Jazvinka
Metaljke
DUBOKA KAMENICA
Korito
Papinovac
DELIBANOVAC
KRUTINE
KURAVADA
Zidini
Bukova gora
Kozlac
Umac
17.0742, 43.6412

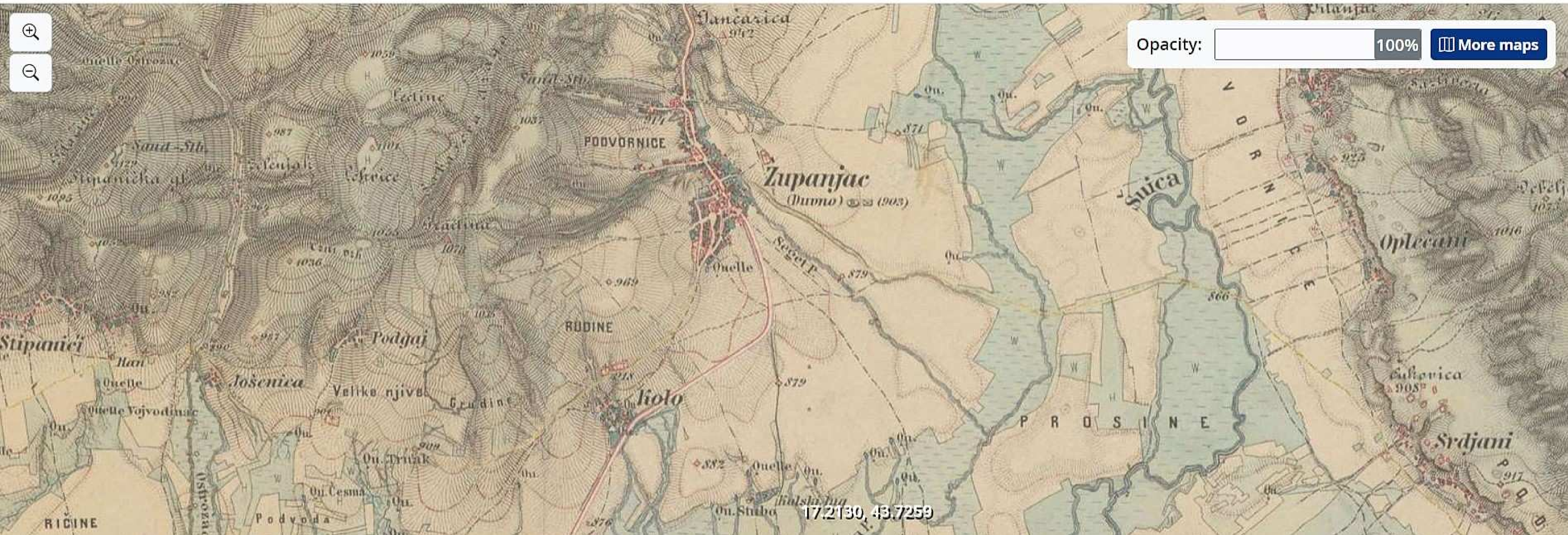
Opacity:
100%
More maps
GRABOVIČKA PLANINA
Grabovica (Pl.)
zu Grabovica
PODVORNICA
CRNA RUPA
ŠUŠNJARI
Njivice
Buzanica
Nabilovac
Draga
Dobriči
Köhle Golubinka
Rovine
Koritska čatrnja
Dubravac
Ćurići
Brečevnjak
Kuševa glavica
Selimanac
RUMENJ
Beljani
Höhle
Gradine
Jagvinka
Metaljke
DELIBANOVAC
Svilne torine
Priboj
17.1062, 43.6574

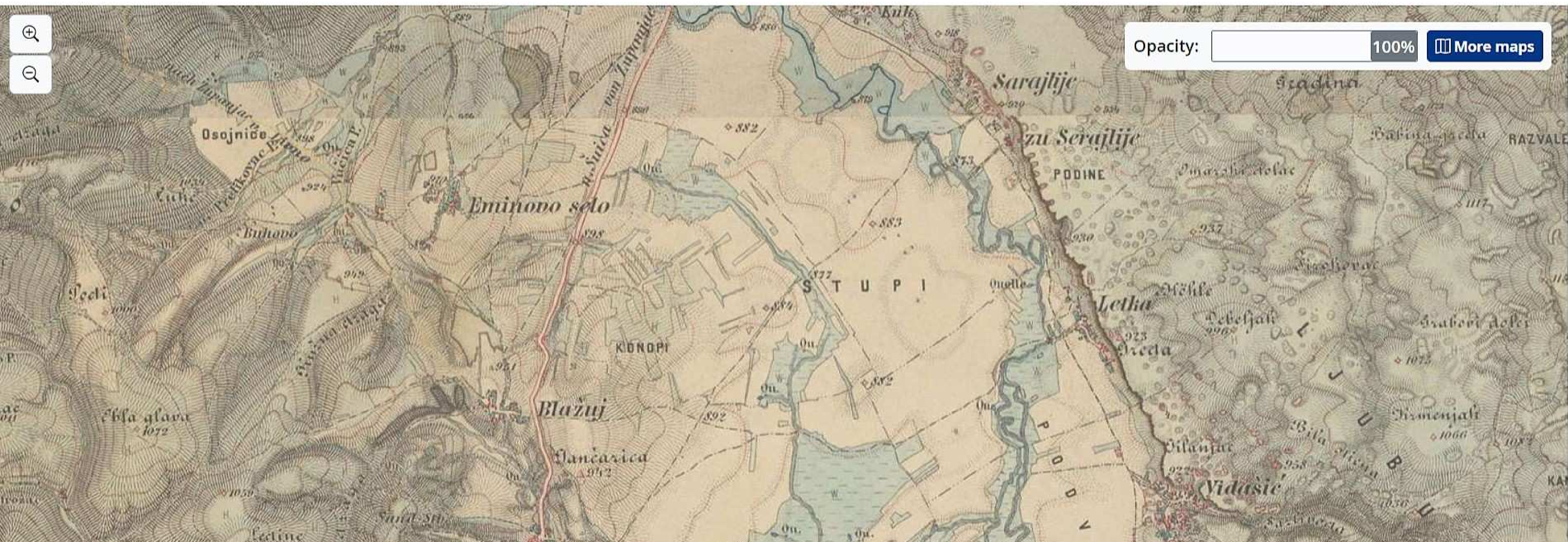
Opacity:
100%
More maps
Vrelo
BUNARINA
OKAPINA
Predivište
Krivodol
Ponor
Briegovi
L a n i š t e
BIELI BRIED
Konaći
Stopaline
Samograd
Njivice
CRNA RUPA
GRABOVIČKA PLANINA
VELIKE NJIVE
Omerović
SUSNJARI
17.1593, 43.6816

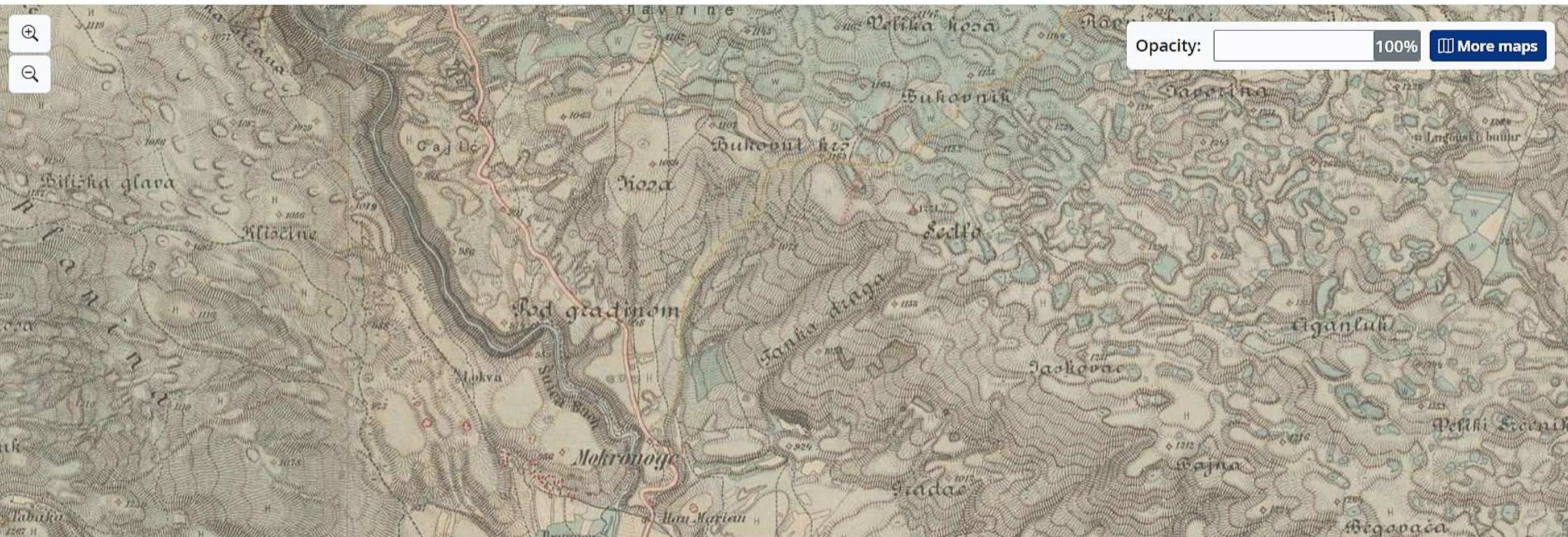
Opacity:
100%
More maps
STUPI
PRIKAČE
Široke njive
Dražice
Im Hochsommer trocken
IZPOD LUCA
KARAVINA
DUVANJSKO POLJE
BUNARINA
OKAPINA
Lovrića zidina
Ponor
Briegovi
Lanište
Glibine
BIELI BRIEG
Vukovčev
Im Hochsommer trocken
Kovači
17.1915, 43.6922

Opacity:
100%
More maps
Zupanjac
(Duvno)
(903)
PODVORNICE
RUDINE
Kolo
PROSINE
Šuica
Oplečani
Srdjani
Stipanići
Jošenica
Podgaj
Velike njive
Grudine
Quelle
Segetp.
RIČINE
Podvoda
Qu. Česma
Qu. Stubo
17.2130, 43.7259

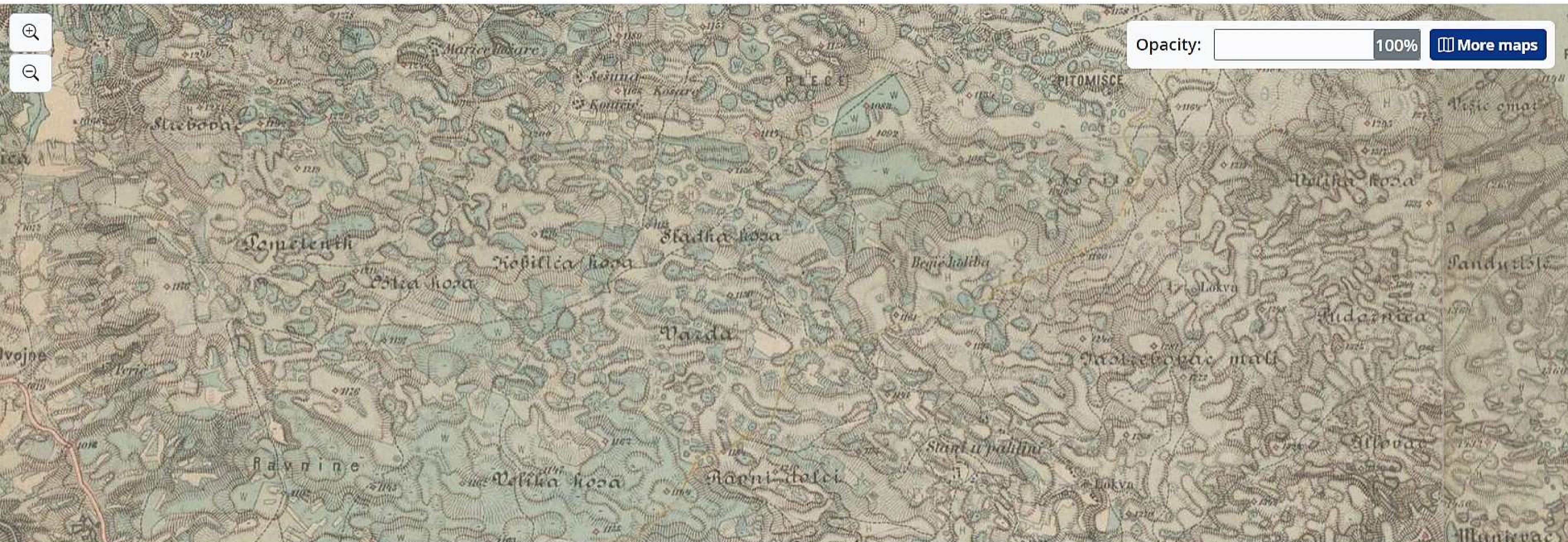

Opacity:
100%
More maps
Osojnice
Eminovo selo
Buhovo
Blažuj
KONOPI
S T U P I
Sarajlije
zu Serajlije
PODINE
RAZVALE
Letka
Vidašić
Quelle

Opacity:
100%
More maps
Velika kosa
Bukovnik
Javorina
Koza
Biliška glava
Pod gradinom
Lokva
Mokronoge
Sedlo
Jaskovac
Ciganluk
Bajna
Gradac
Begovača

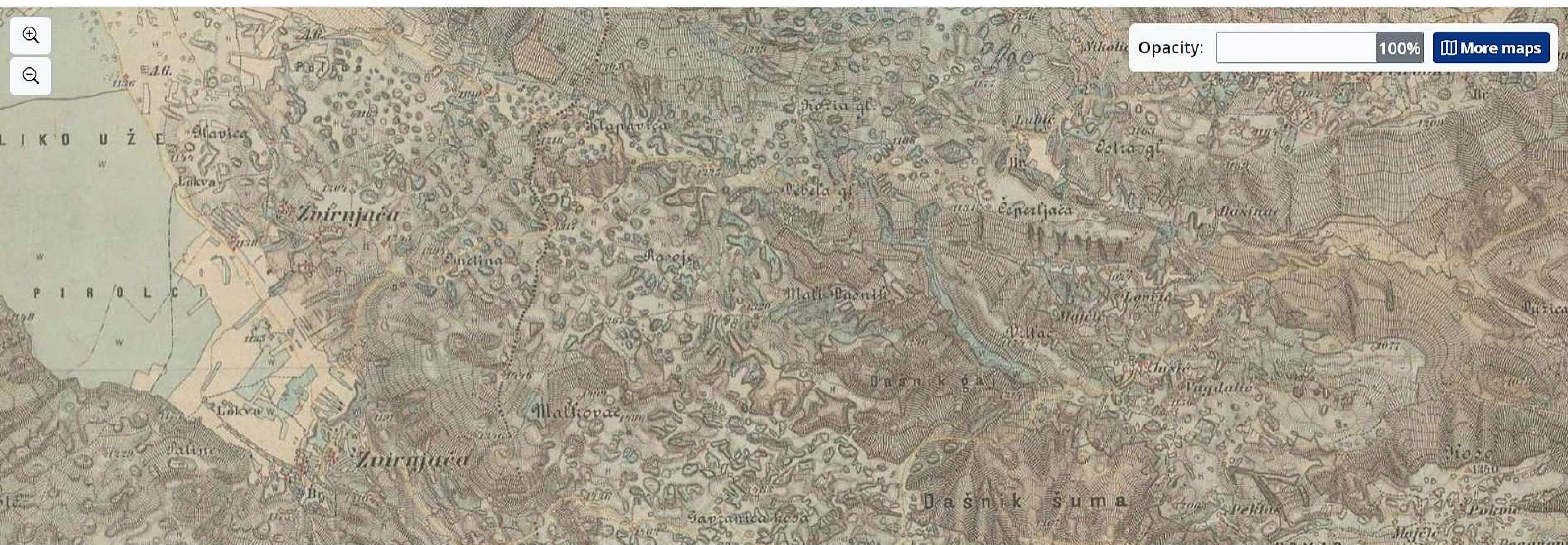
Opacity:
100%
More maps
Dvojne
Ravnine
Velika kosa
Bukovnik
Varda
Koša
Sedlo
Javorina
Biližka glava
Klisčine
Šaličić
Lokva

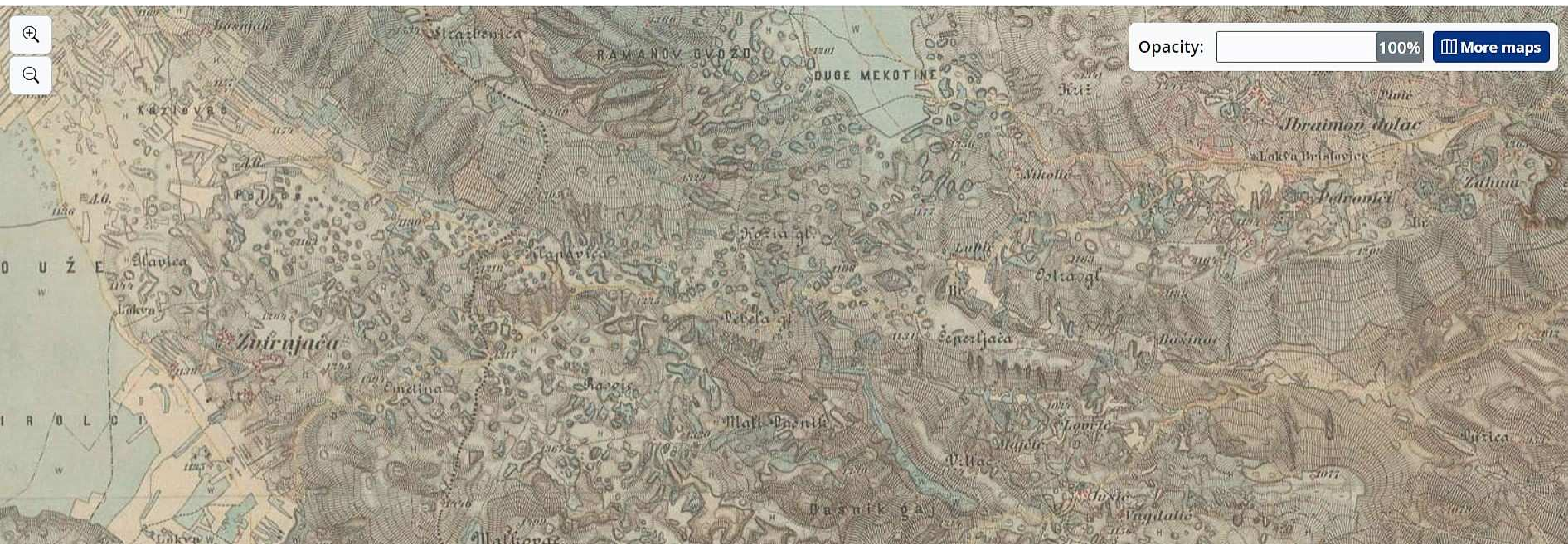
Opacity:
100%
More maps
PITOMISCE
Ravnine
Vazda
Velika kosa
Lokva
Stani u palilini
Alovac

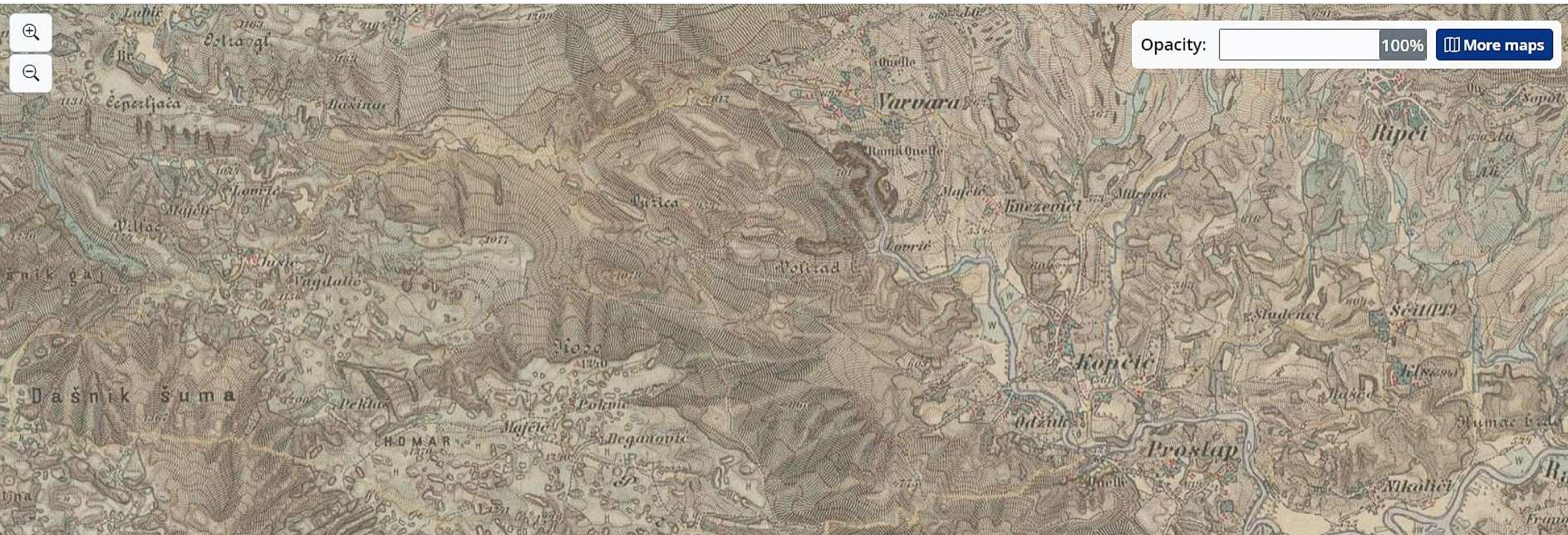

Opacity:
100%
More maps
Kosjača
Pajka
KOSJAČA
VELIKI KRIŽ
Lokva
Velika koza
n. Prozor
VELIKO UŽE
Slavica
Zmirnjača
PIROLCI
PLEĆI
PITOMISCE
Višće cmat
Velika koza
Malkova

Opacity:
100%
More maps
VELIKO UŽE
PIROLCI
VELIKI KRIŽ
PITOMISCE
Lokva
Zvirnjača
Zvirnjača
Malkovac

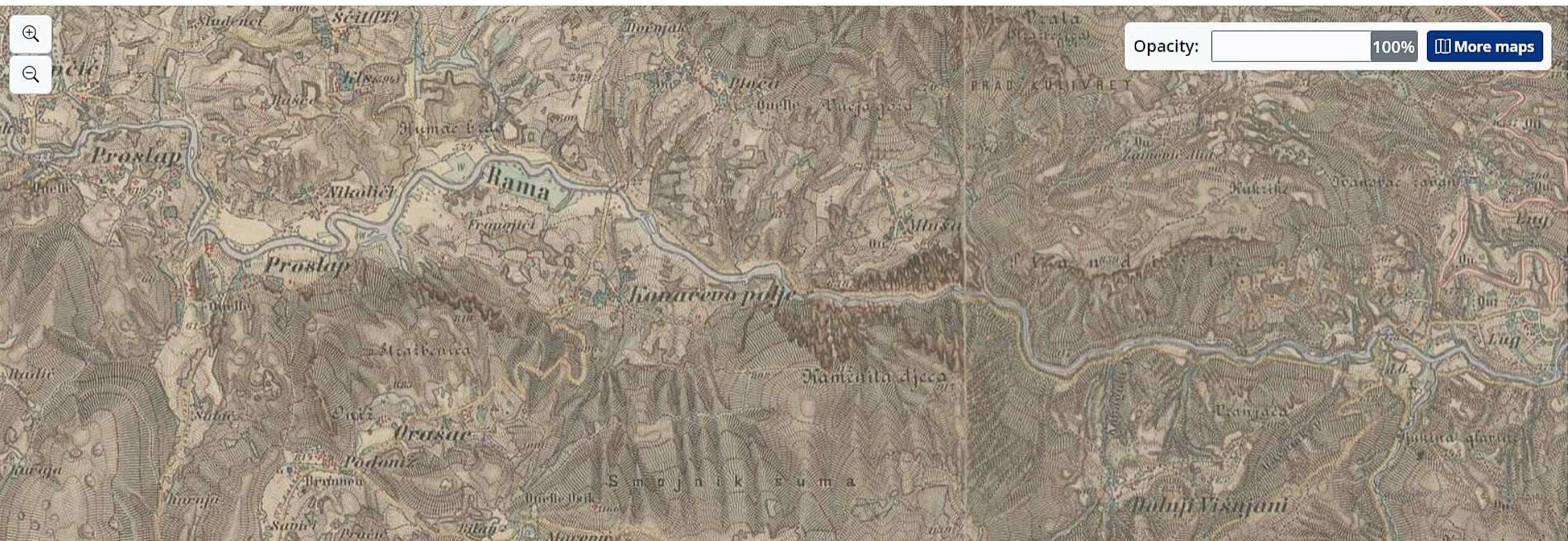

Opacity:
100%
More maps
LIKO UŽE
PIROLCI
Zvirnjača
Čeperljača
Dašnik gaj
Malkovac
Zvirnjača
Dašnik šuma

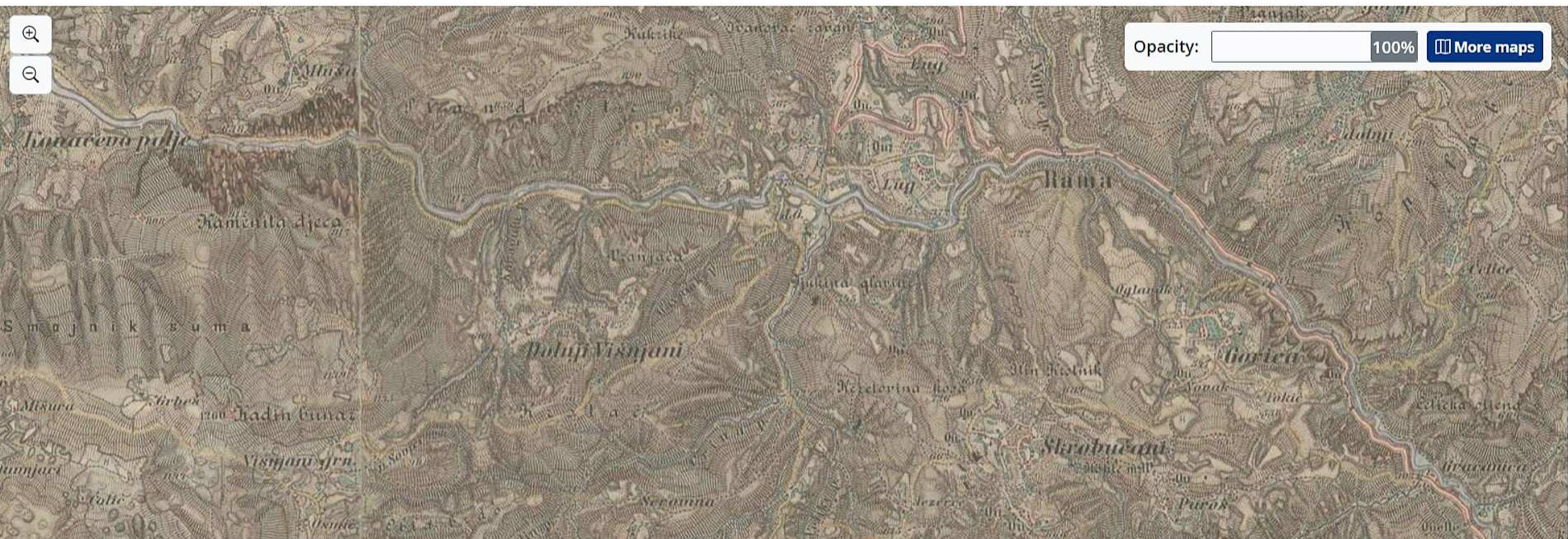

Opacity:
100%
More maps
RAMANOV GVOZD
DUGE MEKOTINE
Ibraimov dolac
Lokva Bristovice
Zahum
Kozja gl.
Debela gl.
Čeperljača
Mali Dasnik
Dasnik gaj
Lokva

Opacity:
100%
More maps
Čeperljača
Varvara
Quelle
Ripei
Rama Quelle
Knezevići
Lovrić
Studenci
Kopčić
Odžak
Prostap
Nikolići
Dašnik šuma
HOMAR
Deganović

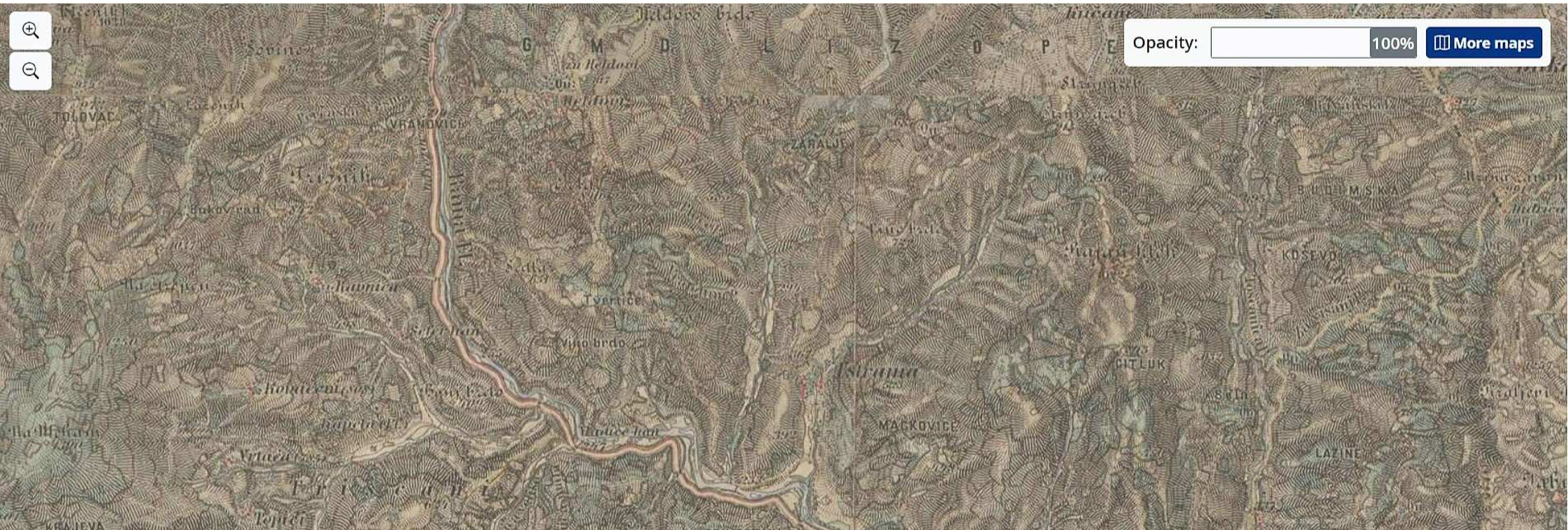
Opacity:
100%
More maps
Proslap
Rama
Nikolići
Proslap
Lug
Lug

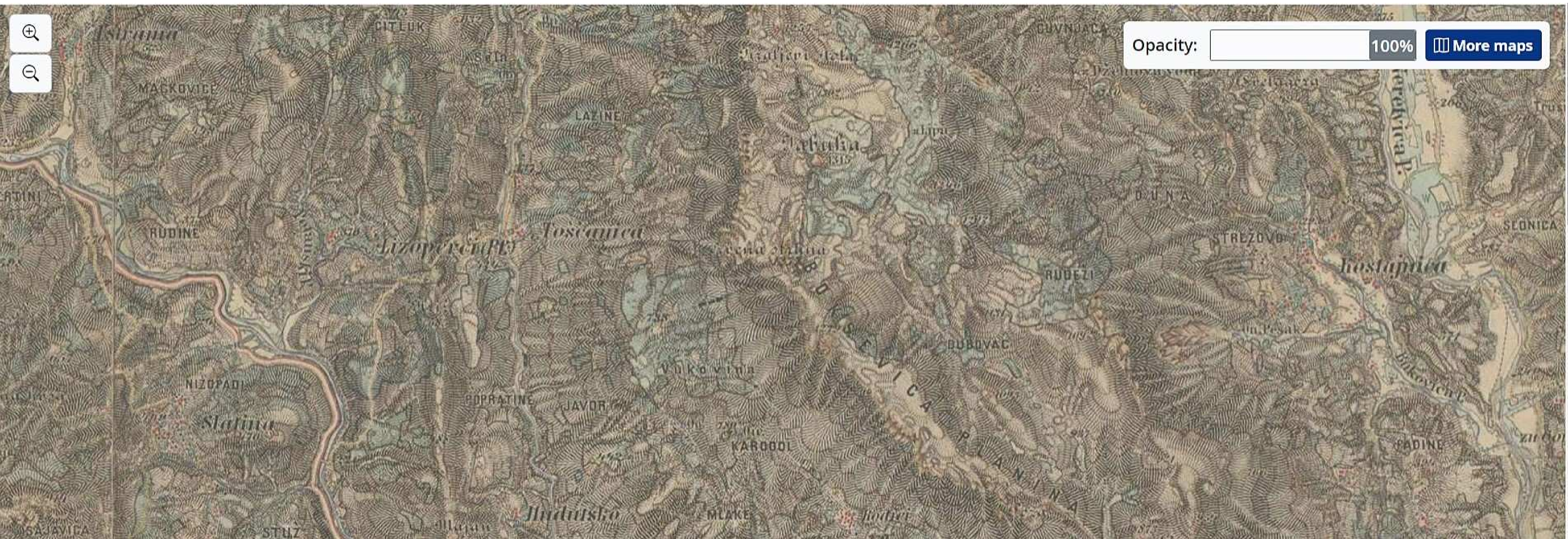

Opacity:
100%
More maps
Rama
Lug
Gorica

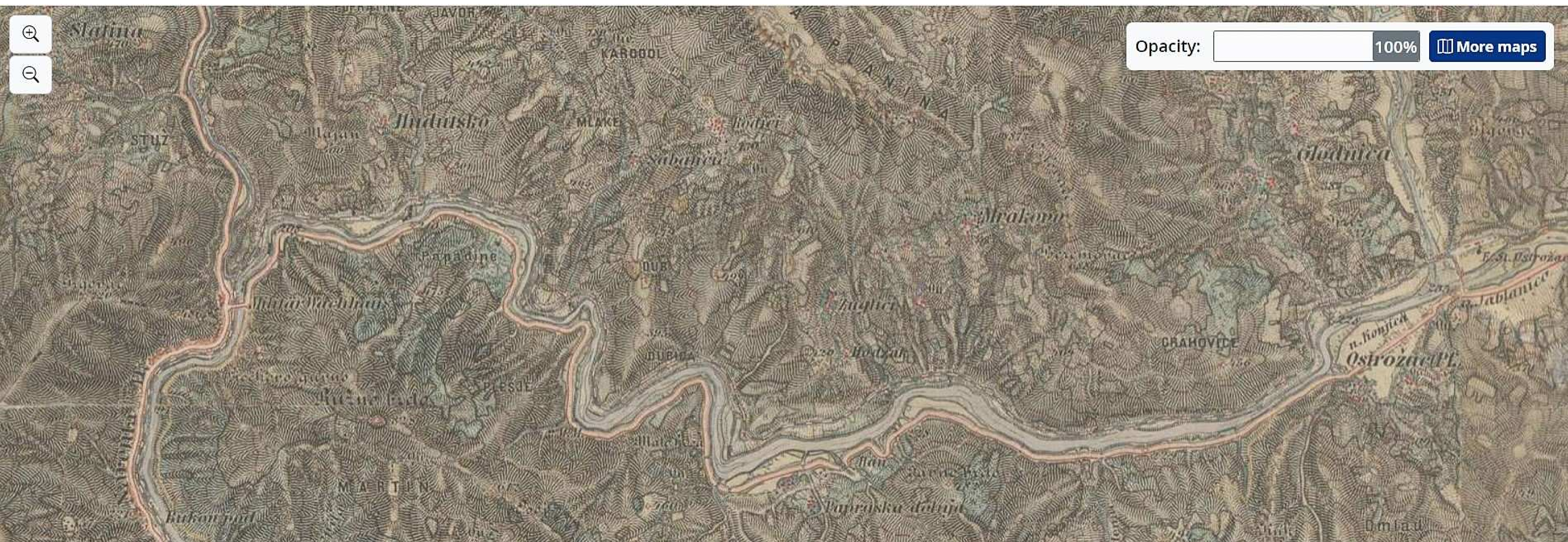

Opacity:
100%
More maps
Gorica
Klek

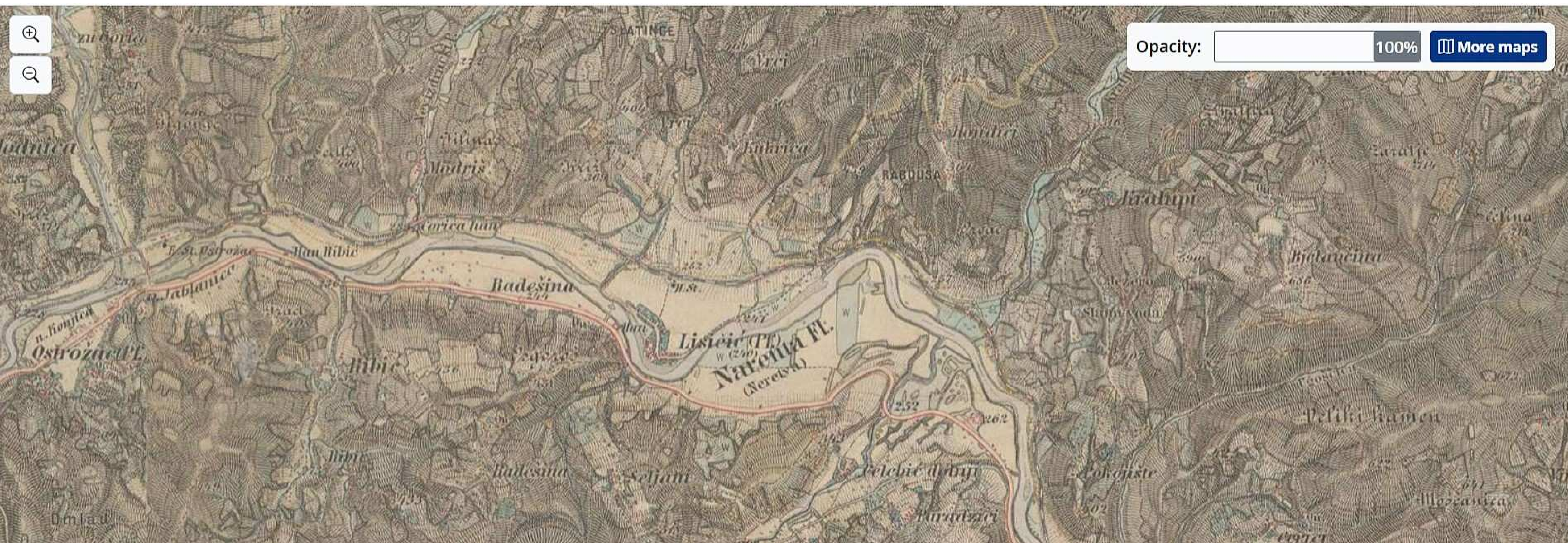

Opacity:
100%
More maps
G M D L I Z O P E
TOLOVAC
VRANOVICI
ZARALJE
BUDIMSKA
KOSEVO
Tvertice
Vino brdo
CITLUK
MACKOVICE
LAZINE
KRAJEVA

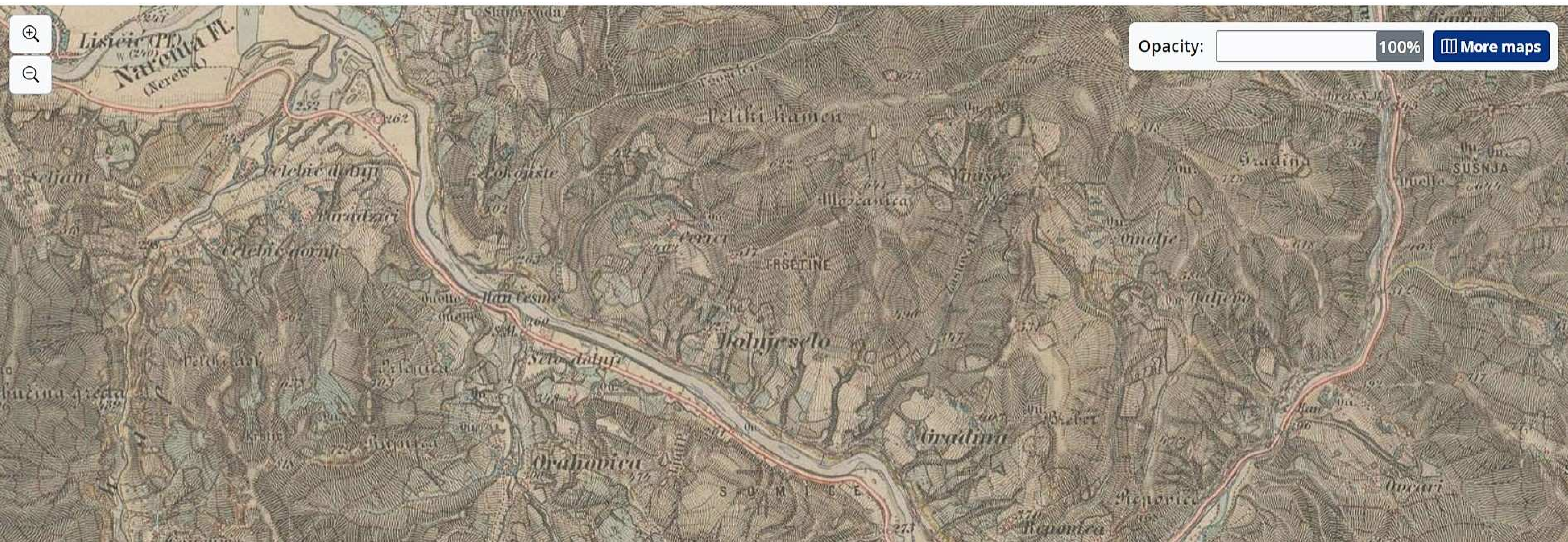

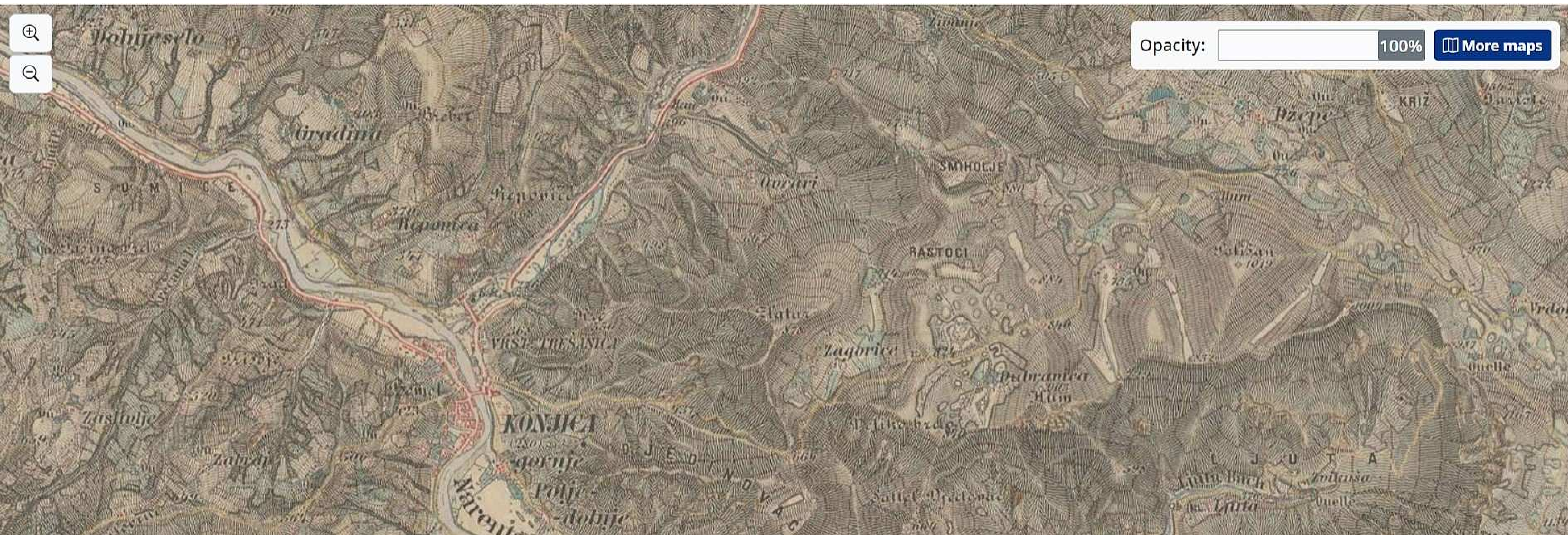
Opacity:
100%
More maps
CITLUK
MACKOVICE
LAZINE
RUDINE
Toscanica
NIZOPADI
Slatina
POPRATINE
JAVOR
KARODOL
MLAKE
STUZ
CUVNJACA
DUNA
STREZOVO
RUDEZI
DUBOVAC
SEONICA
Kostajnica
PADINE
Vukovina

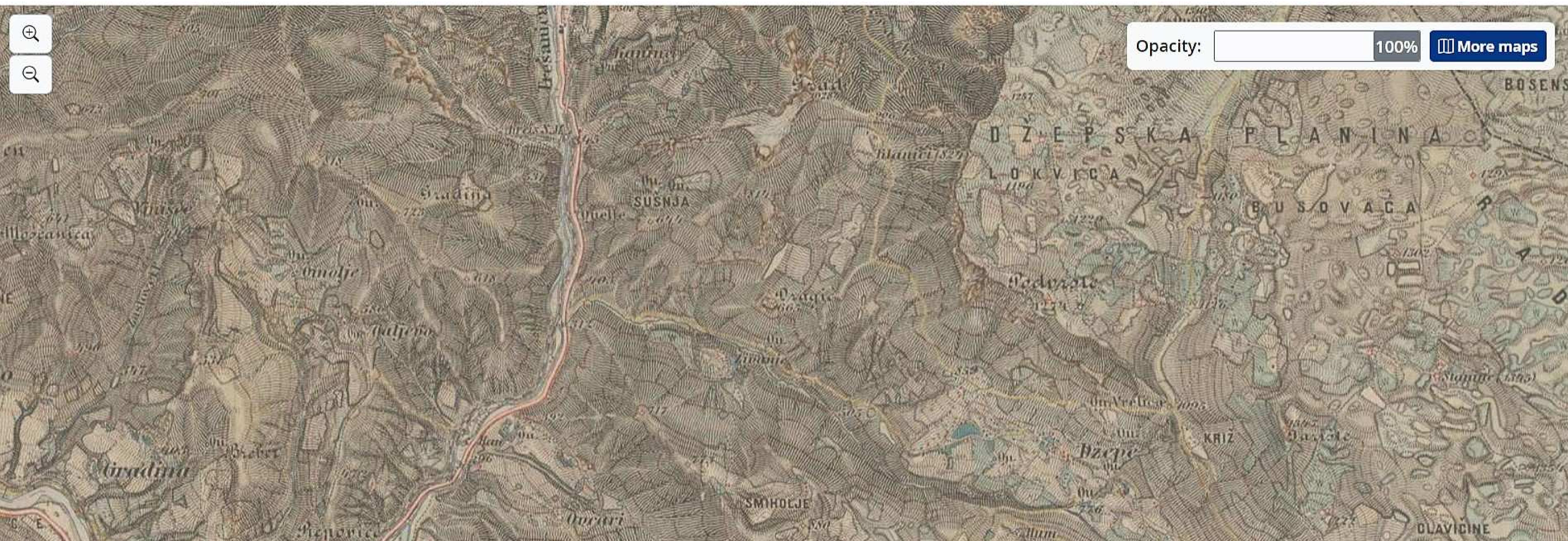
Opacity:
100%
More maps
Slatina
JAVOR
KAROODI
STUŽ
MLAKE
PLANINA
Glodnica
DUB
DUBICA
GRAHOVICE
MARTIN

Opacity:
100%
More maps
Modriš
Ćorića han
Han Bibić
Radešina
n. Jablanica
n. Konjica
Ostrožac Pf.
Bibić
Lisičić (Pf.)
Narenta Fl.
(Neretva)
Seljani
Kralupi
Bjelančina
Skoro voda
Veliki Kamen
Pokojište
252
262

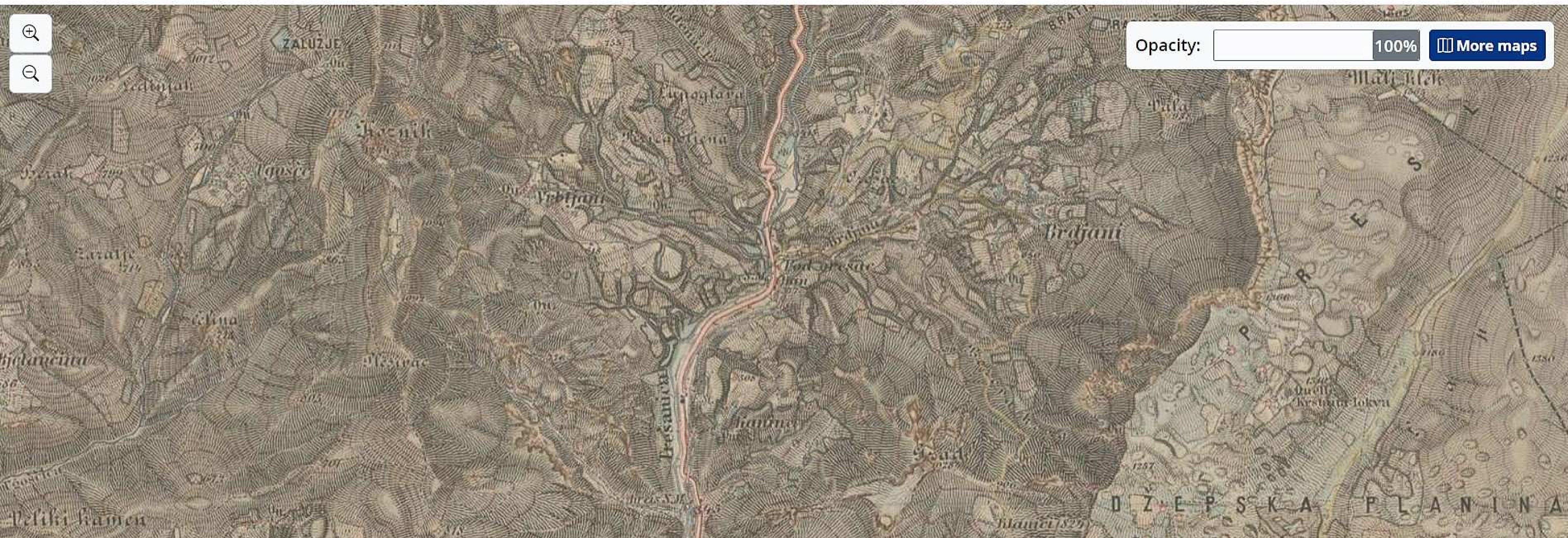

Opacity:
100%
More maps
Narenta Fl.
(Neretva)
Veliki kamen
Pokojište
Dolnjeselo
Gradina
Orahovica
SUSNJA
Ovcari
Han Česme
S U M I C E

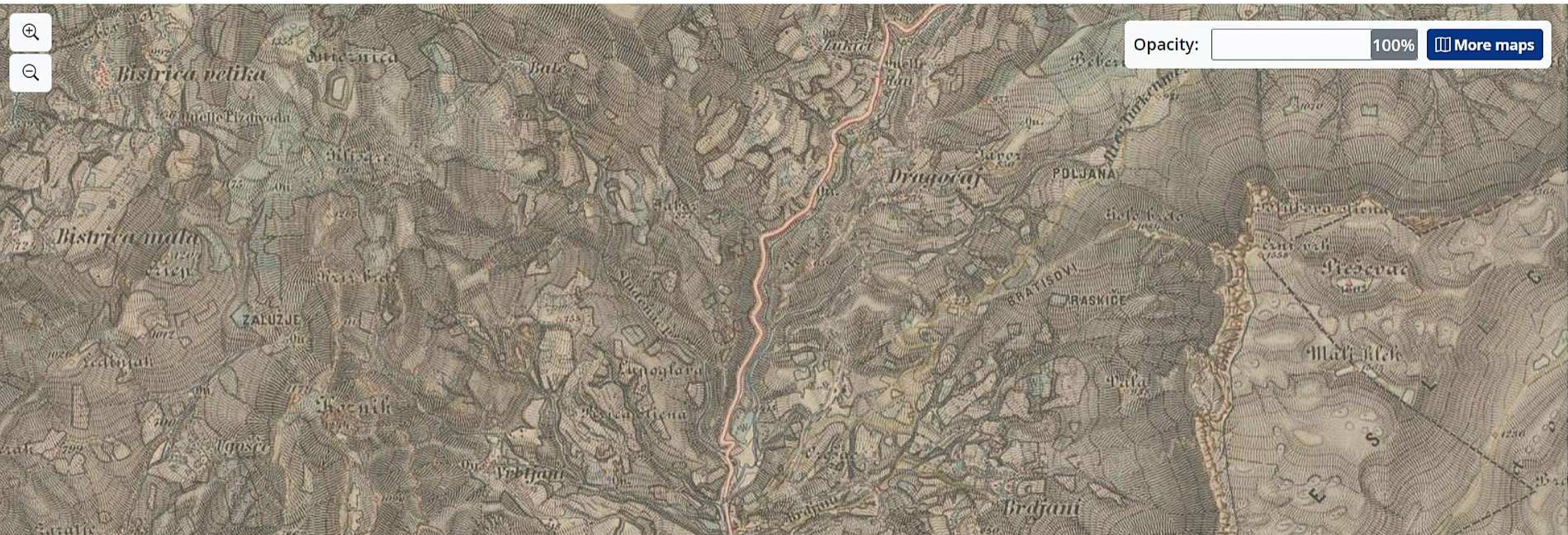

Opacity:
100%
More maps
Dolnjeselo
Gradina
S U M I C E
Repovica
KONJICA
VRST TRESANICA
SMIHOLJE
RASTOCI
KRIŽ
Zagorice
Dubravica
L J U T A
Ljuta Bach

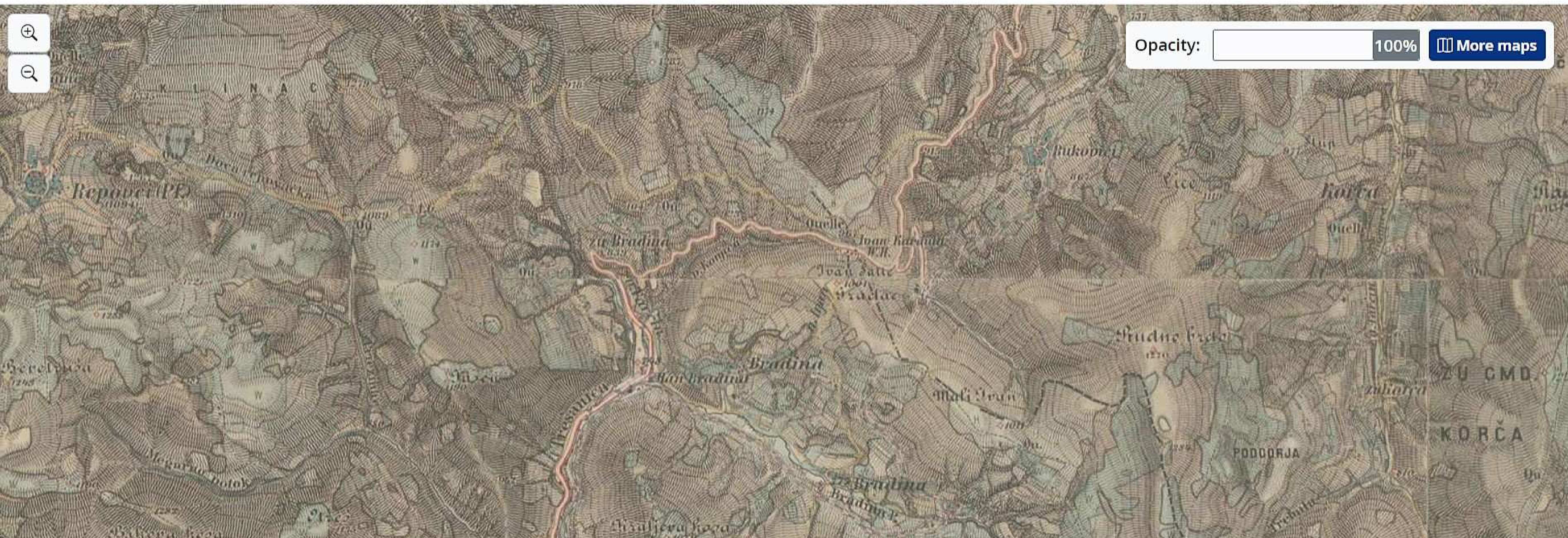

Opacity:
100%
More maps
DZEPSKA PLANINA
LOKVICA
BUSOVACA
SUŠNJA
SMIHOLJE
KRIŽ
CLAVICINE

Opacity:
100%
More maps
ZALUŽJE
Brdjani
Veliki kamen
DŽEPSKA PLANINA

Opacity:
100%
More maps
Bistrica velika
Bistrica mala
ZALUŽJE
Dragoraj
POLJANA
BRATISOVI
RASKIČE
Brđani

Opacity:
100%
More maps
KLINAC
Repovci (PE)
Bukovici
Korča
zu Bradina
Quelle
Bradina
Han Bradina
Mali Ivan
ZU GMD.
KORČA
PODGORJA
Bradina

Opacity: 100% More maps

Rastelica

Međanovac

Trzanj

Osredak

Odžak

Budmilići

Kubač gaj

SELIŠTE

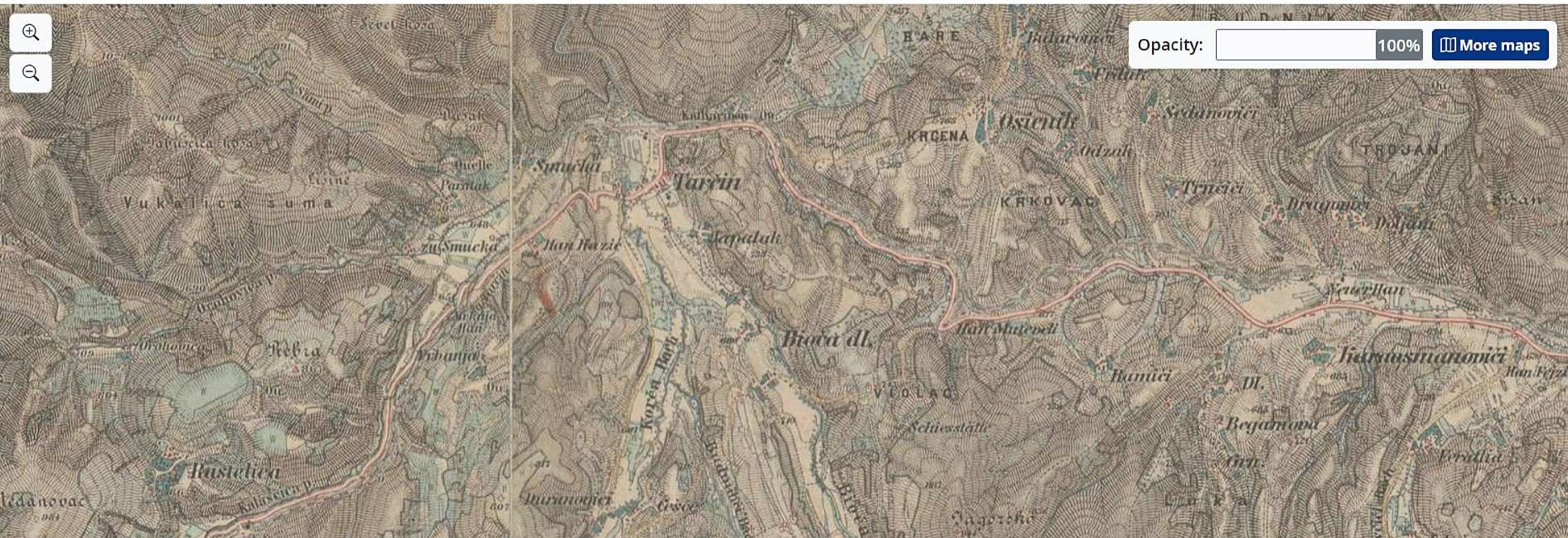
Bukovici

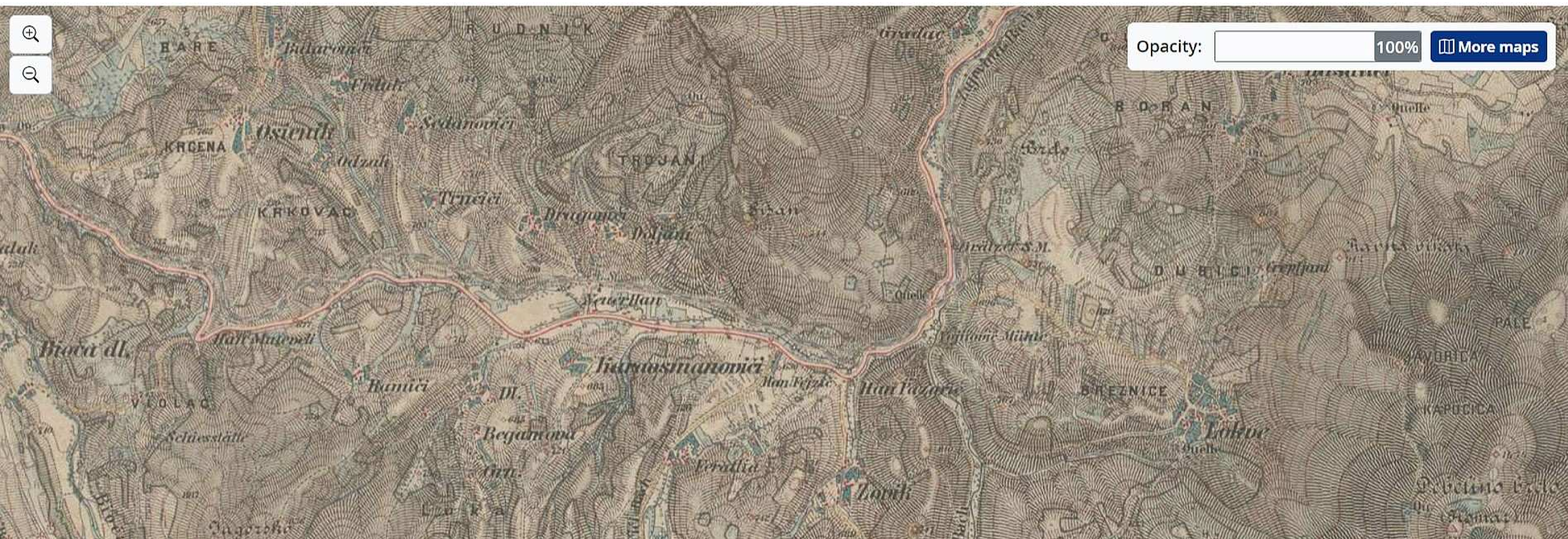
Tubak

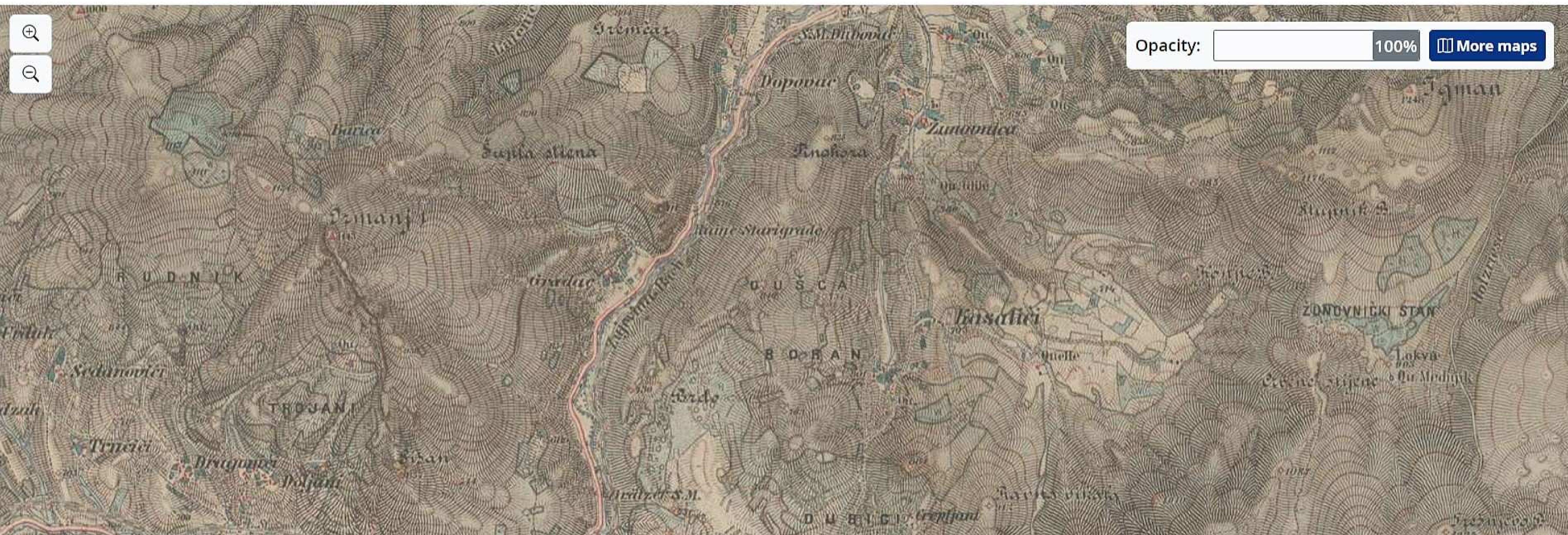
Ragal

zu Bradina

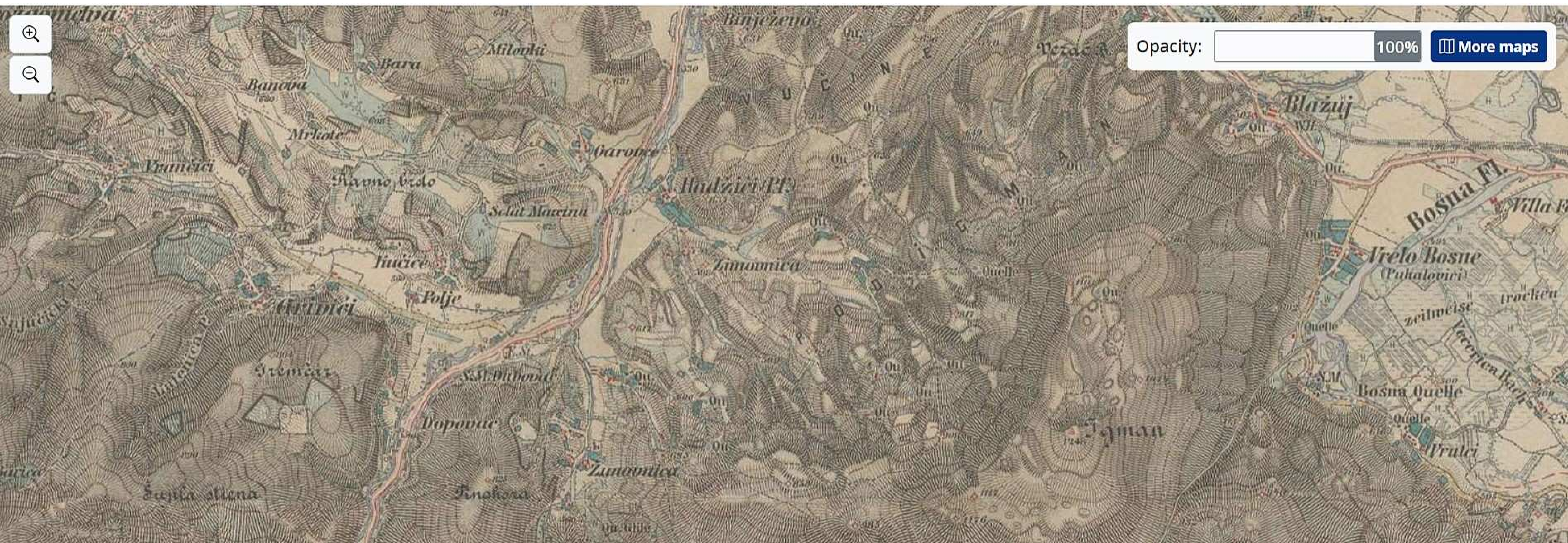
Quelle

Opacity:
100%
More maps
Tarčin
Smučka
zu Smučka
Vukalica šuma
Han Hazić
Rebra
Rastelica
Vrbanja
BARE
KRCENA
KRKOVAC
TROJANI
Sedanovići
Trnčići
Doljani
Neuer Han
Bioča dl.
VIOLAC
Schiesstätte

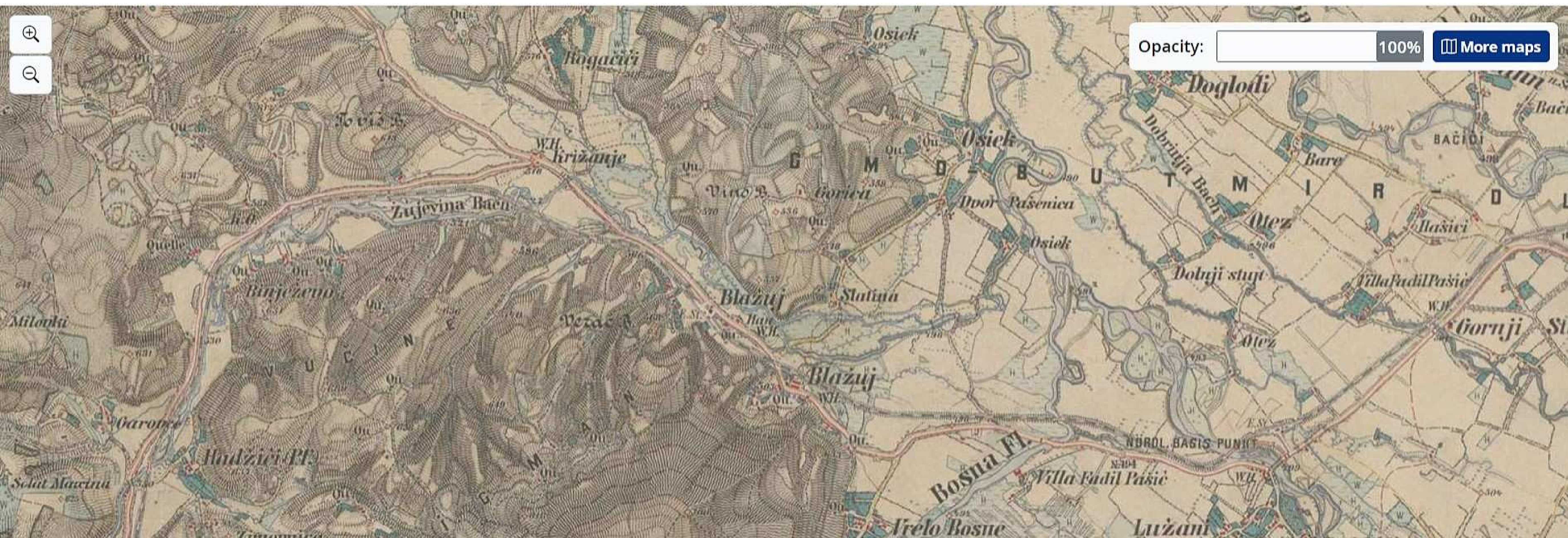

Opacity:
100%
More maps
RUDNIK
BARE
KRCENA
KRKOVAC
TROJAN
BORAN
DUBICI
Neuer Han
Quelle
Bioca dl.
BREZNICE
PALE
KAPUCICA
Lokve
Zovik
Begamova
Doljani
Trncici

Opacity:
100%
More maps
Igman
Dopovac
Zunovnica
RUDNIK
Kasalići
ZONOVNICKI STAN
Lokva
Quelle
Sedanovići
TROJANI
Doljani

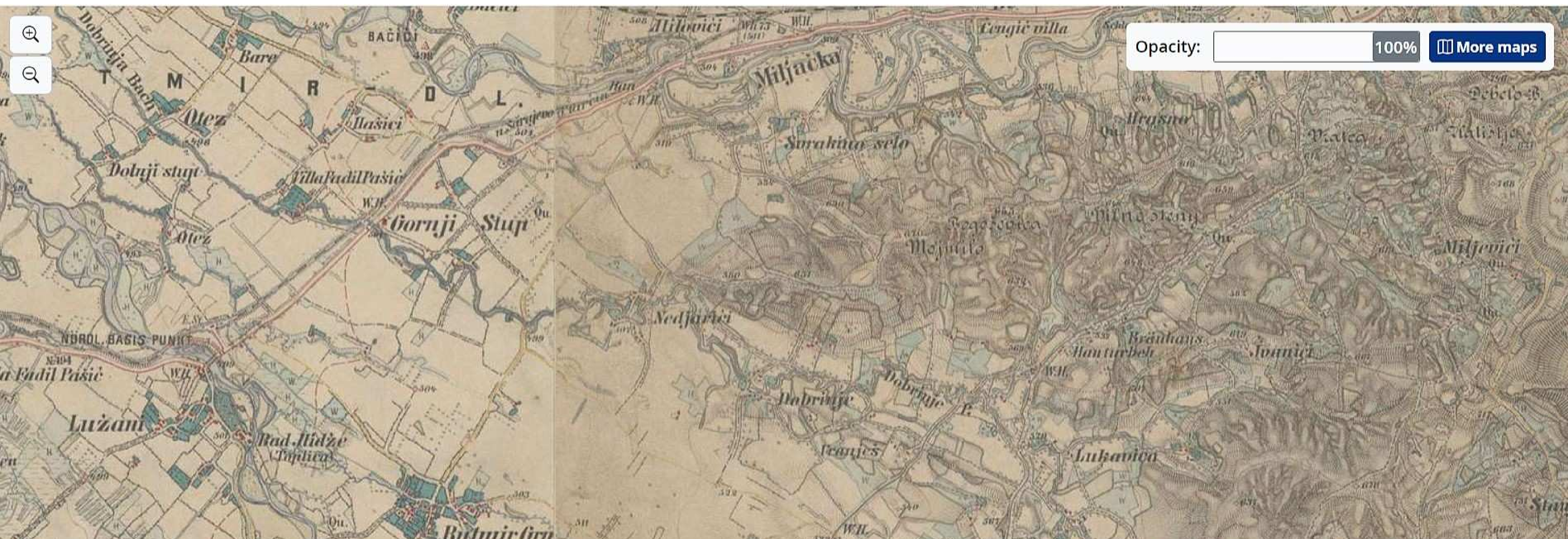
Opacity:
100%
More maps
Binjezevo
Bara
Banova
Mrkote
Hadžići Pf.
Ravno brdo
Polje
Zimovnica
Blažuj
Bosna Fl.
Vrelo Bosne
zeitweise
trocken
Quelle
Bosna Quelle
Igman
Dopovac
Zimovnica

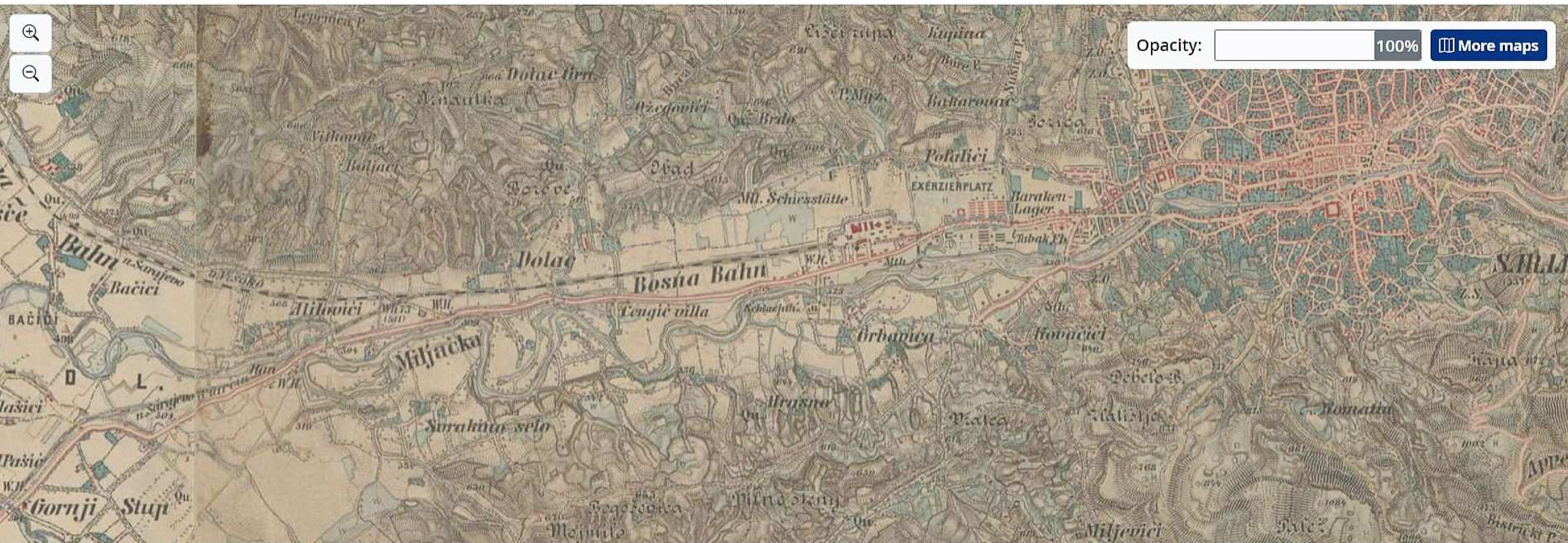
Opacity:
100%
More maps
Osiek
Rogačići
Doglodi
Križanje
Osiek
Bare
BAČIĆI
Dobrinja Bach
Gorica
Dvor Pašenica
Otez
Hašići
Zujevina Bach
Osiek
Dolnji stup
Villa Fadil Pašić
Binježevo
Blažuj
Slatina
Gornji
Milonki
Otez
Blažuj
Garovci
Hadžići
NÜRDL. BASIS PUNKT
Bosna Fl.
Villa Fadil Pašić
Vrelo Bosne
Lužani

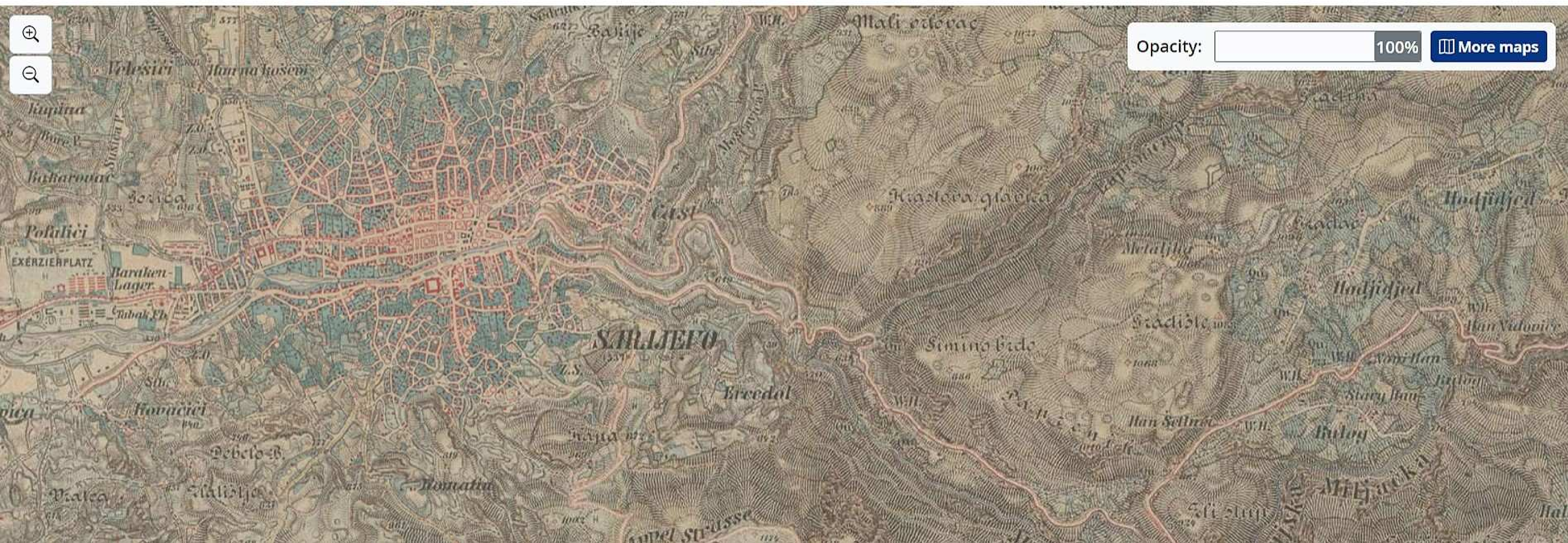
Opacity: 100% More maps

Blažuj
Slatina
Otez
Gornji
Stup
Nedžarići
Bosna Fl.
NORDL. BASIS PUNKT
Villa Fadil Pašić
Vrelo Bosne
(Pakalovići)
Lužani
Bad Hidže
(Toplica)
Dobrinje
Dobrinje P.
Lukavica
Hantürbeh
Branhaus
trocken
zeitweise
Quelle
Bačevo
Butmir Grn.
W.H.
Bielopolje Han
Bosna Quelle
Zeljesnica
Kotorac Dl.
Lukavica P.
Prutci
Bare
Stite
Kotorac Grn.

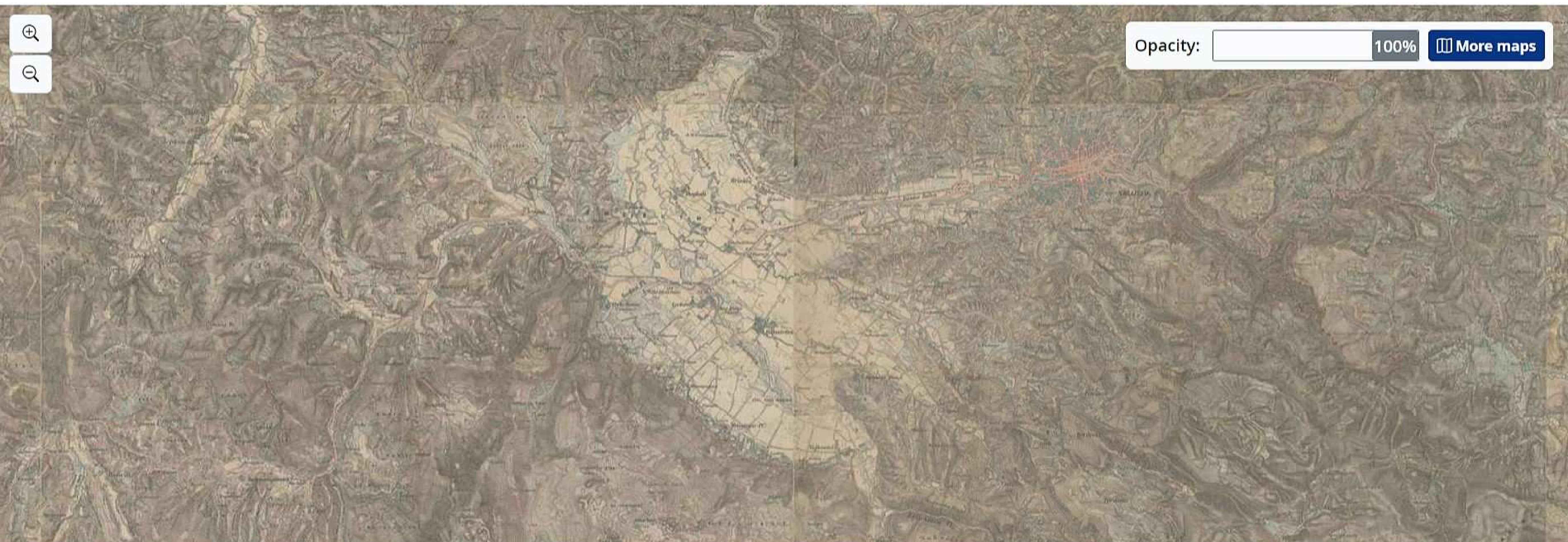

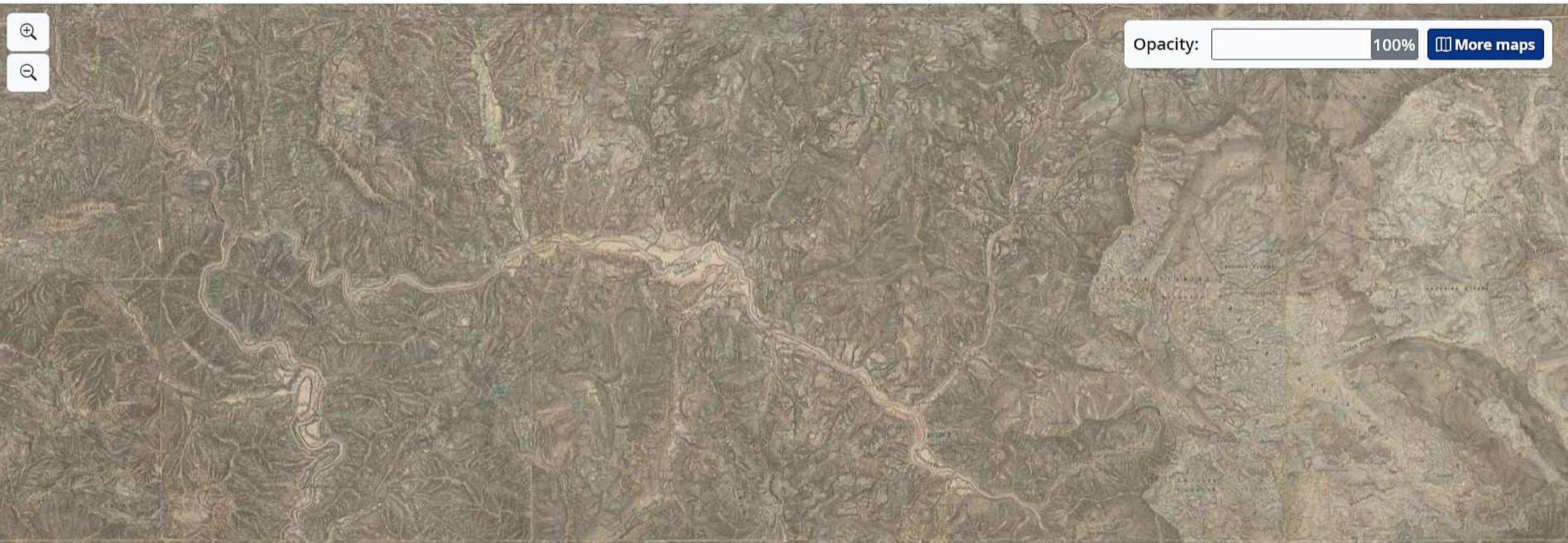
Opacity:
100%
More maps
Dobrinja Bach
Bare
Otez
Ilašići
Dolnji stup
Villa Fadil Pašić
Gornji Stup
NORDL. BASIS PUNKT
Lužani
Bad Hidže
(Toplica)
Milovići
Miljačka
Čengić villa
Švrakina selo
Hrasno
Mojmilo
Nedjarići
Dobrinje
Lukavica
Miljevići

Opacity:
100%
More maps
Dolac Brn.
Ozegovići
Bakarovac
Pofalići
EXERZIERPLATZ
Baraken-Lager
Mil. Schiesstätte
Dolac
Bosna Bahn
Bahn
Bačići
BAČIĆI
Alilovići
Tengić villa
Grbavica
Kovačići
Miljacka
Sarakina selo
Hrasno
Debelo B.
Miljevići
Gornji
Stup

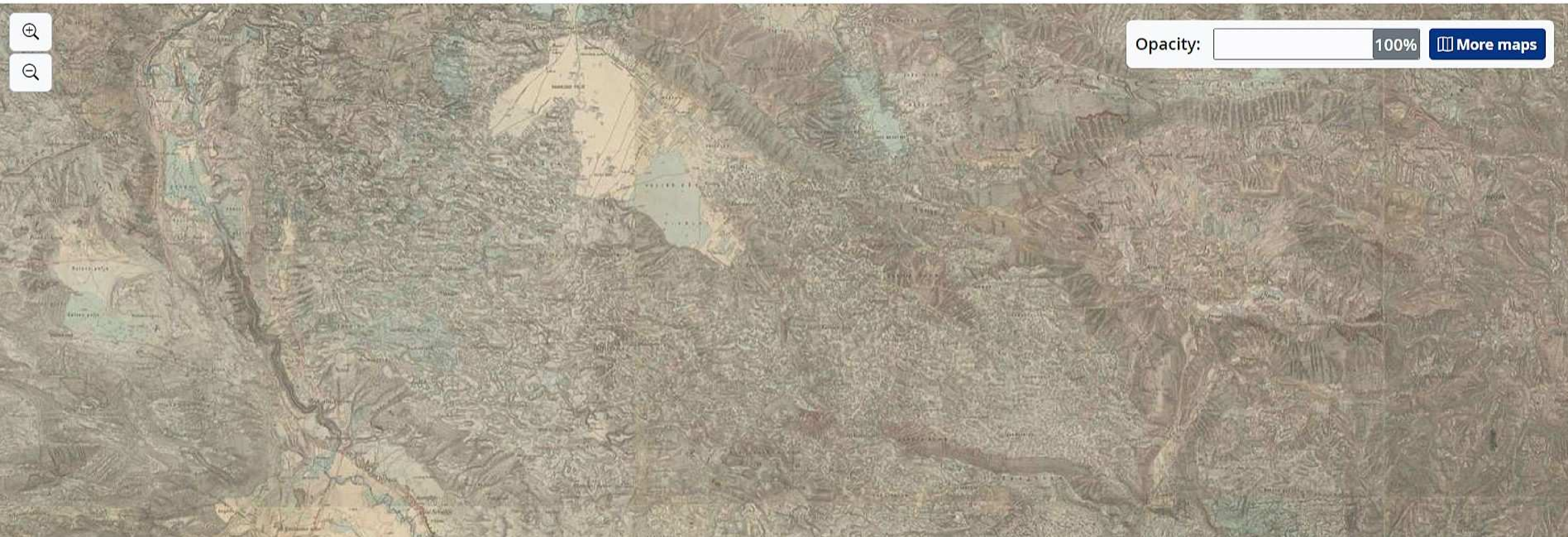

Opacity:
100%
More maps
Velešići
EXERZIERPLATZ
Baraken-Lager.
Pofalići
Kovačići
SARAJEVO
Mali orlovac
Hodjidjed
Bulog

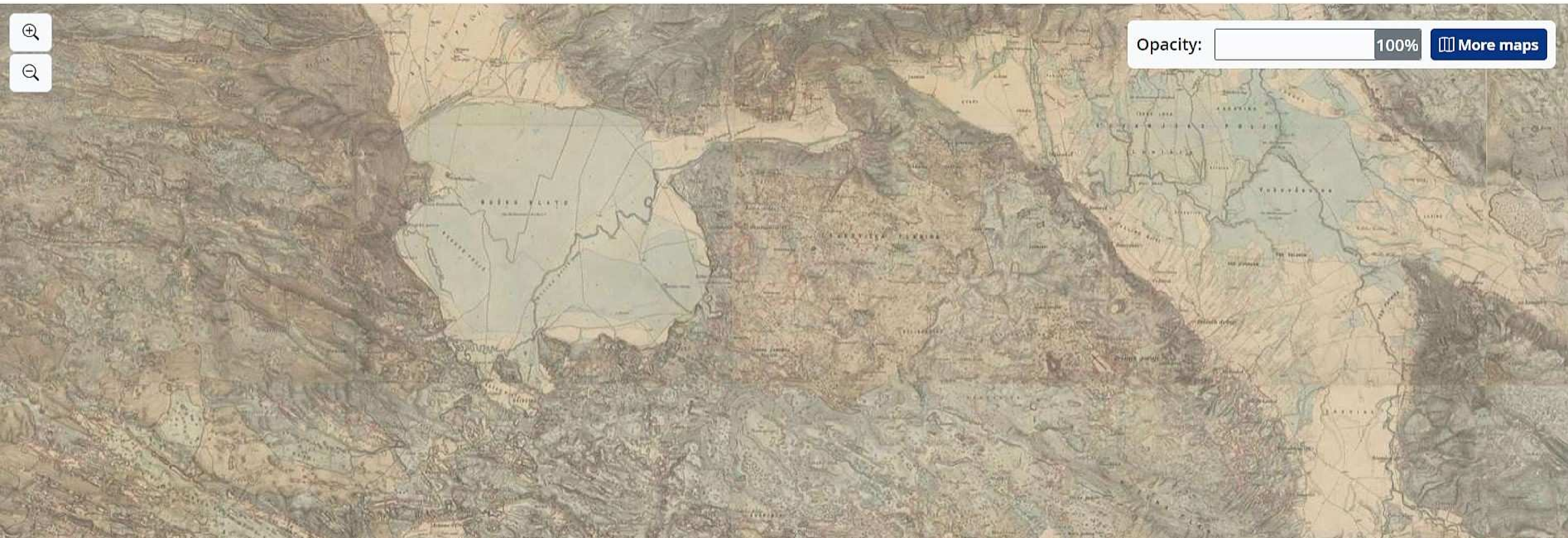

Opacity:
100%
More maps

Opacity:
100%
More maps

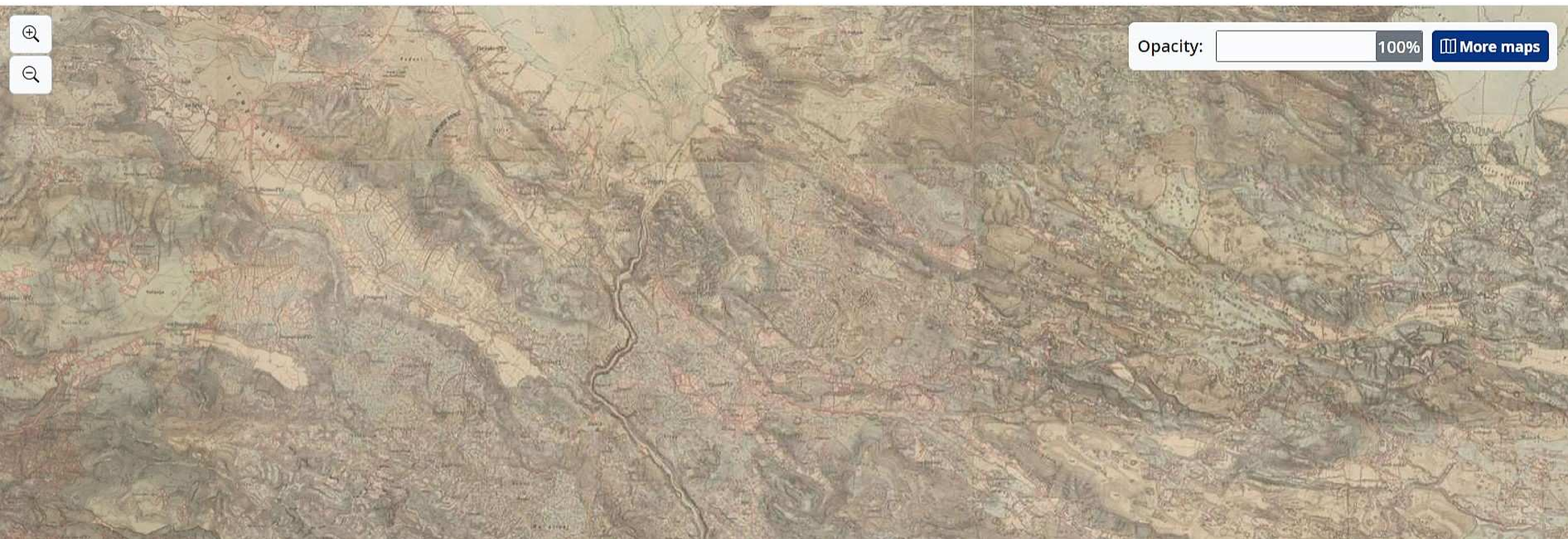

Opacity:
100%
More maps

Opacity:
100%
More maps

Opacity:
100%
More maps

Opacity:
100%
More maps

Opacity:
100%
More maps

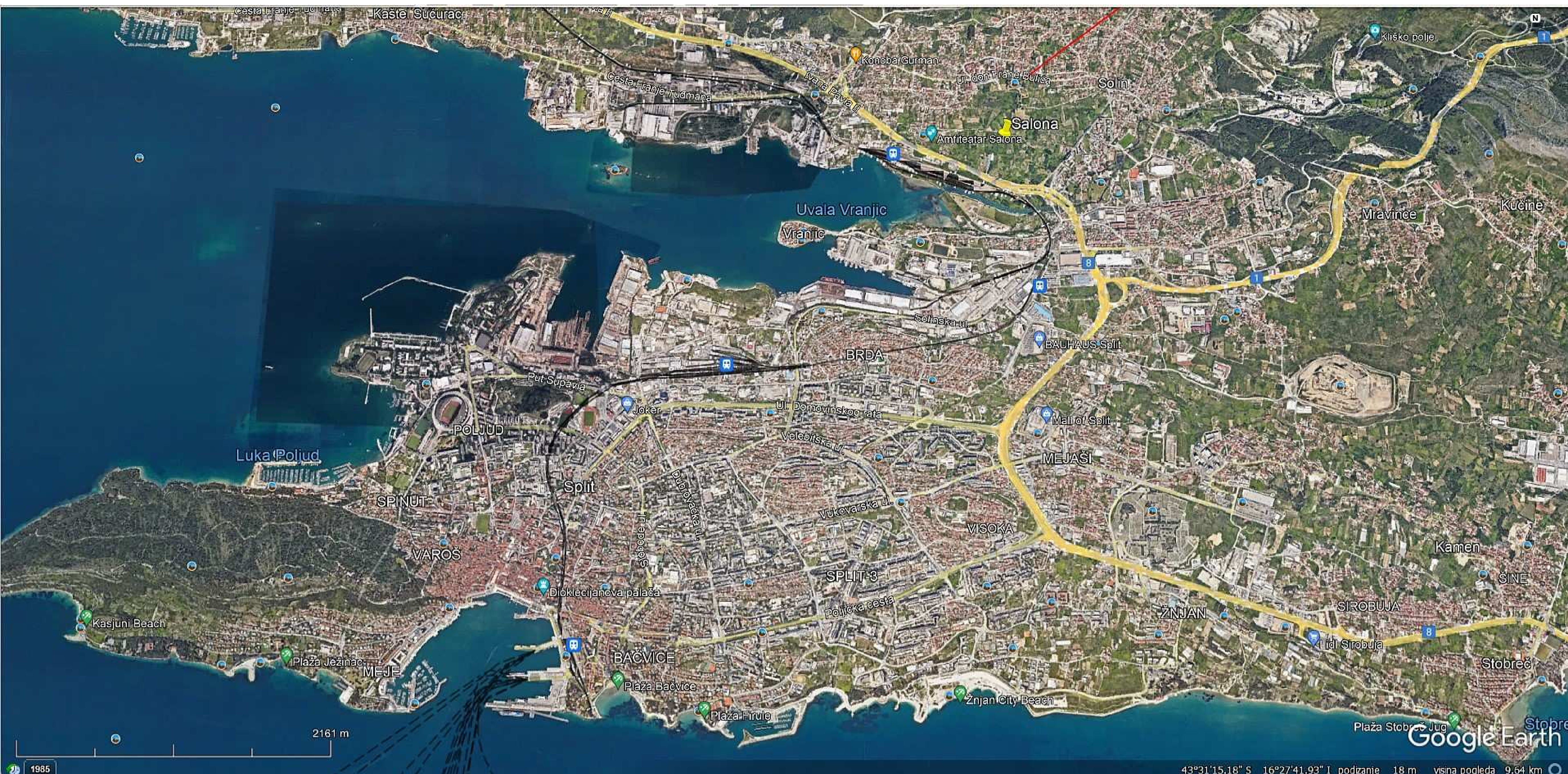

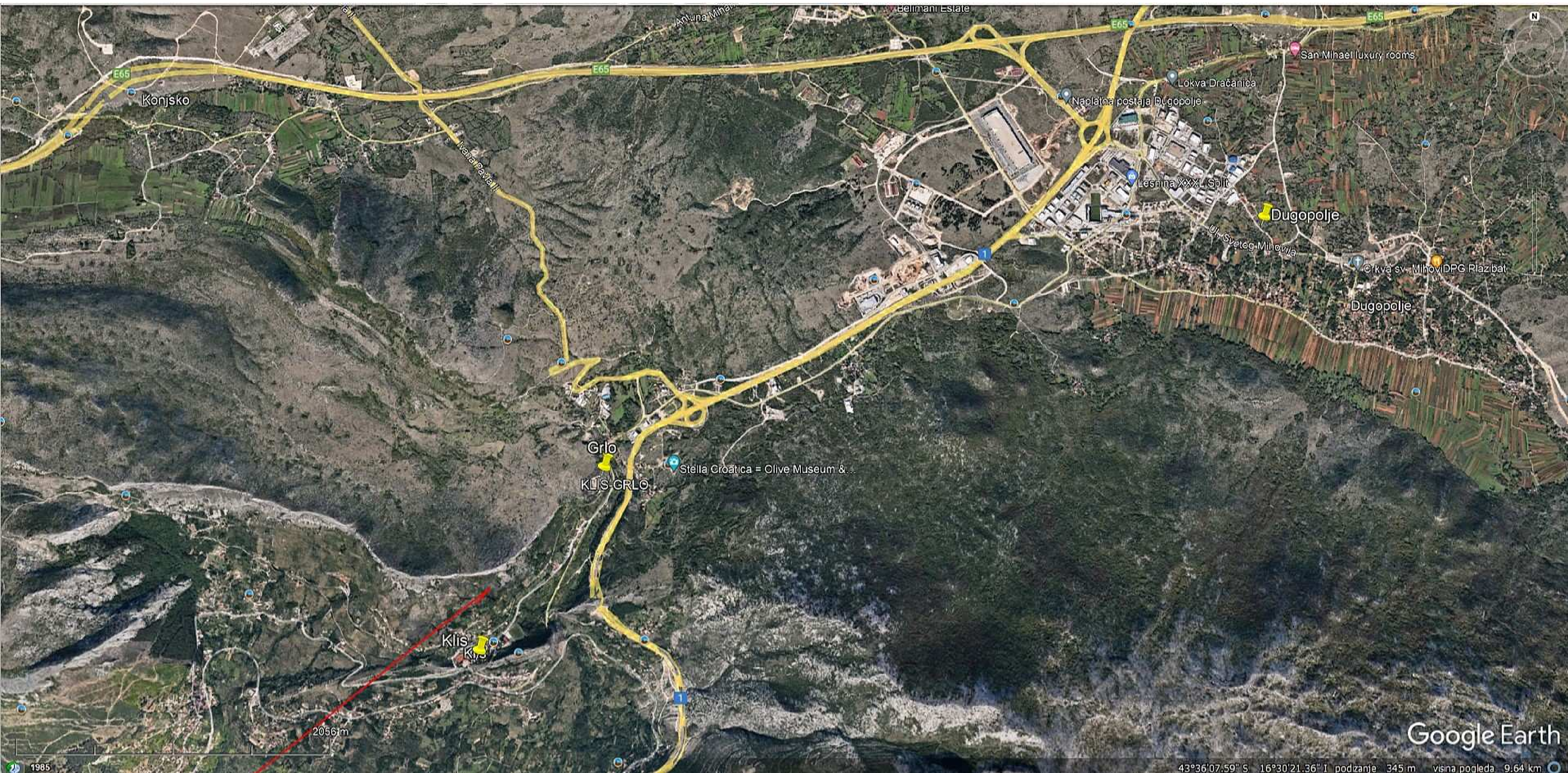
Opacity:
100%
More maps
CANALE DELLA BRAZZA

Opacity:
100%
More maps

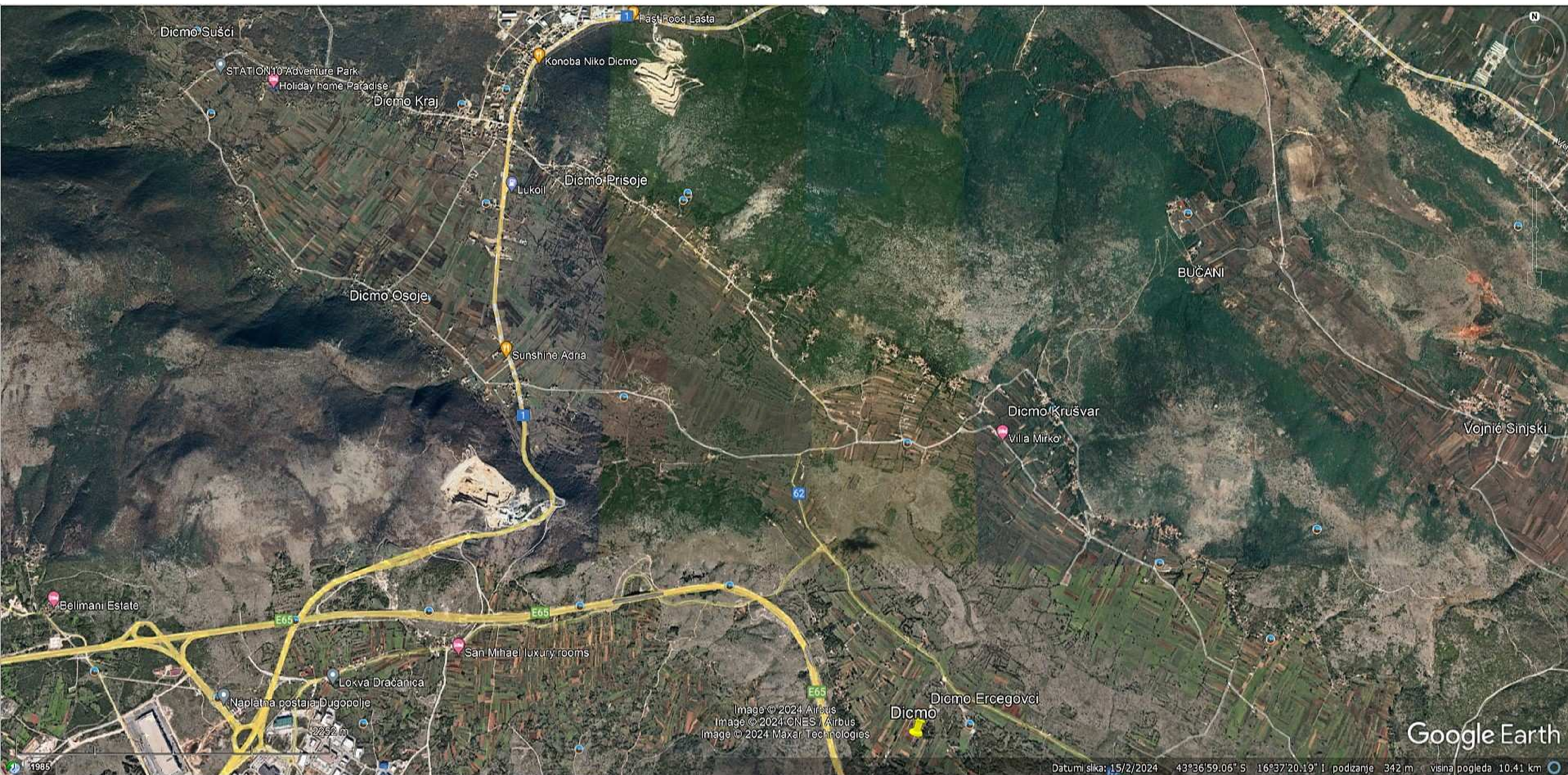
Prilog : Karte sa Google Earth

1. Split – Salona
2. Klis – Dugopolje
3. Dicmo
4. Dicmo – Vojnić – Gardun – Trilj.
5. Čačvina
6. Tijarica – Kamensko
7. Kamensko – Buško jezero – Renići – Bukova gora.
8. Bukova gora – Prisoje.
9. Prisoje – Tomislavgrad.
10. Mokronoge.
11. Ravansko polje.
12. Varvara.
13. Kovačevo polje.
14. Dolina Rame.
15. Ustirama – Jablaničko jezero.
16. Jablaničko jezero – Konjic.
17. Podorašac.
18. Bradina – Ivan Sedlo.
19. Raštelica – Tarčin.
20. Pazarić – Hadžići.
21. Aqu(a)e
22. Sarajevo.

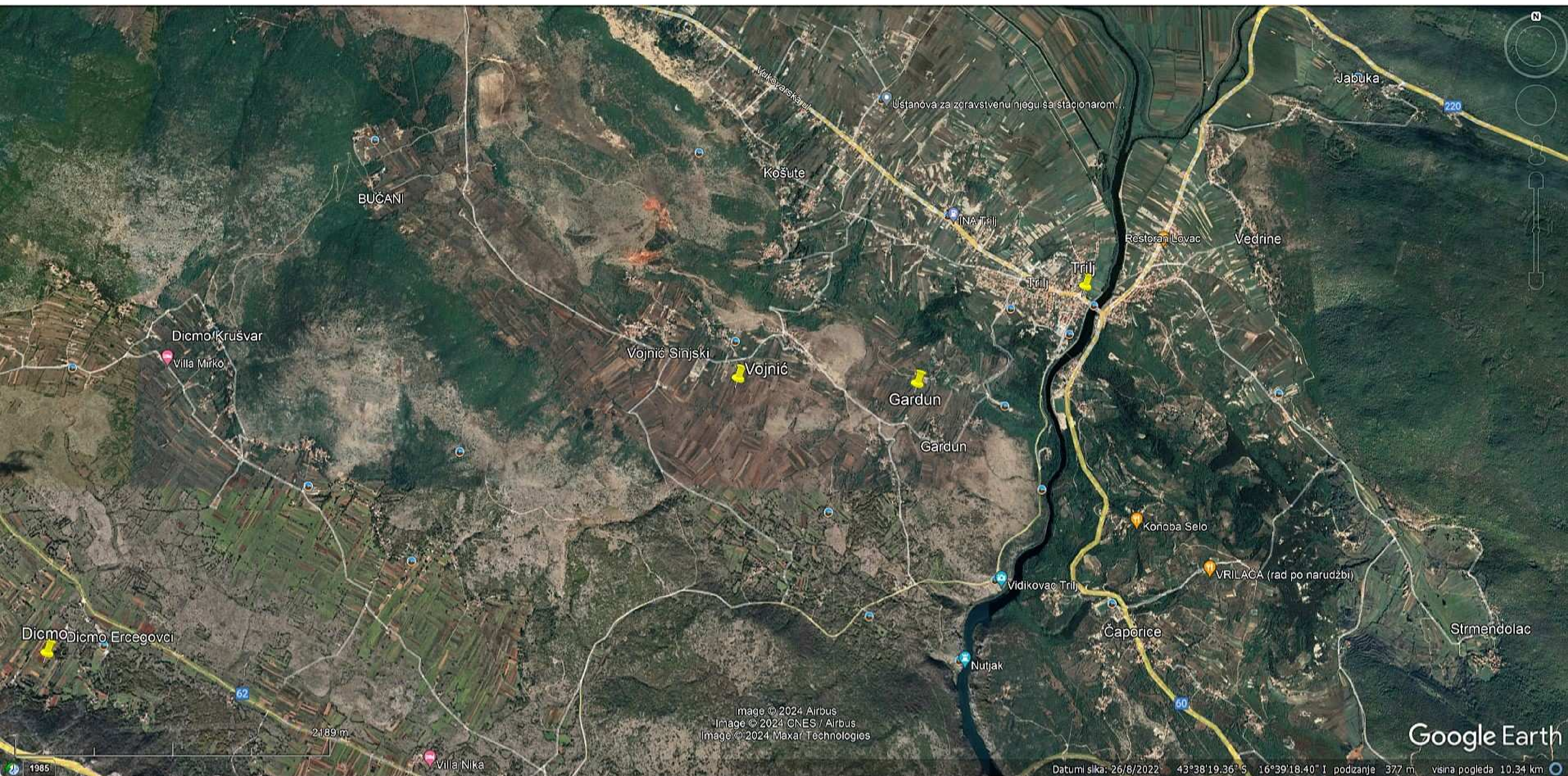

Kaštel Sućurac
Konoba Gurman
Ul. don Frane Bulića
Solin
Kliško polje
Cesta Franje Tuđmana
Salona
Amfiteatar Salona
Uvala Vranjic
Vranjic
Mravince
Kučine
Solinska ul.
BAUHAUS Split
BRDA
Put Supavla
Joker
Ul. Domovinskog rata
Mall of Split
POLJUD
Luka Poljud
Velebitska ul.
MEJAŠI
Split
SPINUT
Vukovarska ul.
VISOKA
VAROŠ
Kamen
SPLIT 3
Dioklecijanova palača
Poljička cesta
ŽNJAN
SIROBUJA
Kasjuni Beach
Lidl Sirobuja
Plaža Ježinac
BAČVICE
MEJE
Plaža Bačvice
Stobreč
Žnjan City Beach
Plaža Firule
Plaža Stobreč Jug
2161 m
Google Earth
1985
43°31'15.18" S 16°27'41.93" I podizanje 18 m visina pogleda 9.64 km

Konjsko
E65
Grlo
KLIS-GRLO
Stella Croatica = Olive Museum &...
Klis
Dugopolje
Lokva Dračanica
Naplatna postaja Dugopolje
San Mihael luxury rooms
Crkva sv. Mihovila
DPG Plazibat
Ul. Svetog Mihovila
Ivana Pavla II
Bellmani Estate
2056 m
Google Earth
43°36'07.59" S 16°30'21.36" I podizanje 345 m visina pogleda 9.64 km
1985

Dicmo Sušci
STATION10 Adventure Park
Holiday home Paradise
Dicmo Kraj
Konoba Niko Dicmo
Fast Food Lasta
Lukoil
Dicmo Prisoje
BUČANI
Dicmo Osoje
Sunshine Adria
Dicmo Krušvar
Villa Mirko
Vojnić Sinjski
Belimani Estate
San Mihael luxury rooms
Lokva Dračanica
Naplatna postaja Dugopolje
Image © 2024 Airbus
Image © 2024 CNES / Airbus
Image © 2024 Maxar Technologies
Dicmo Ercegovci
Dicmo
Google Earth
Datumi slika: 15/2/2024 43°36'59.06" S 16°37'20.19" I podizanje 342 m visina pogleda 10.41 km

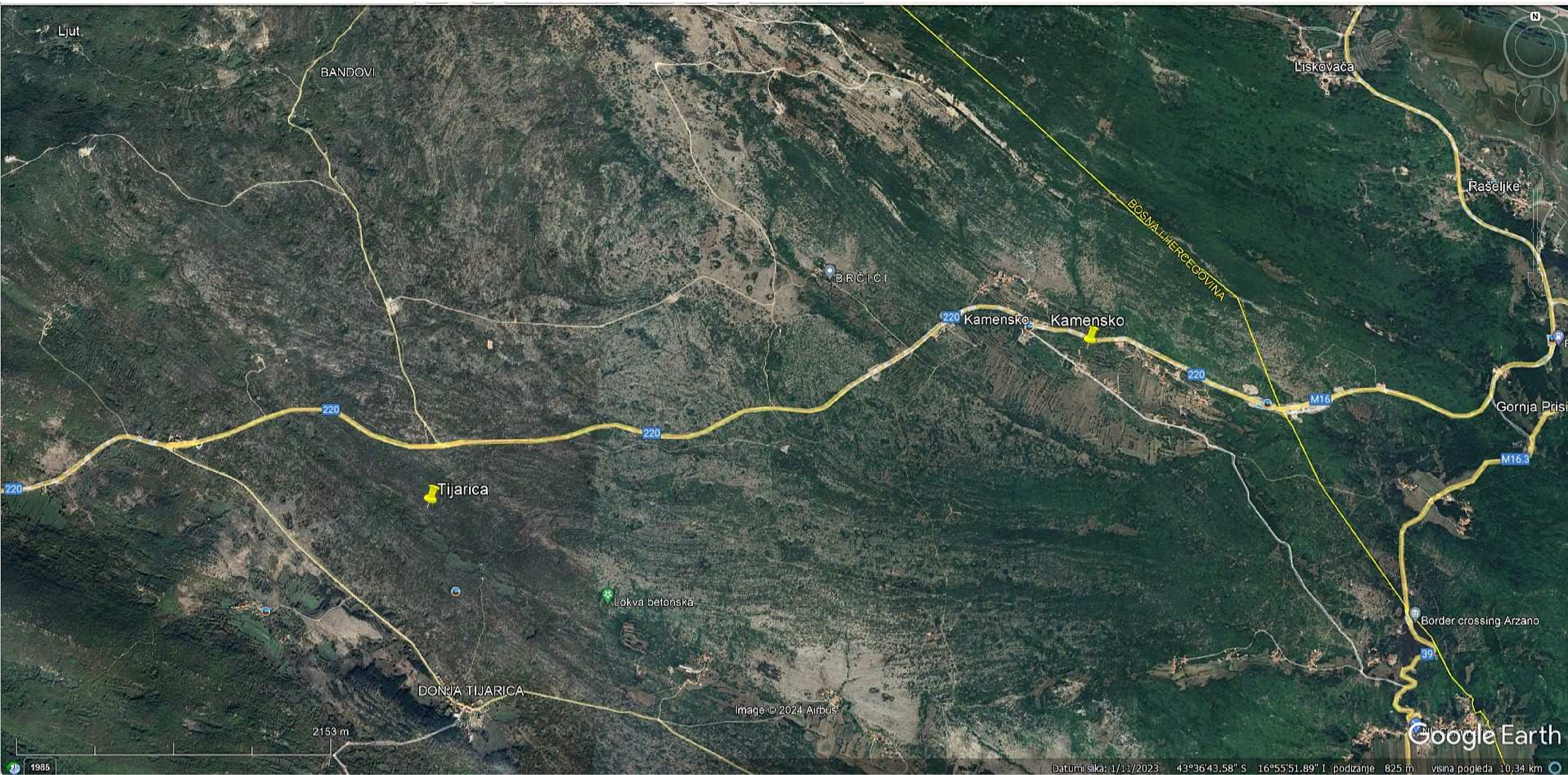

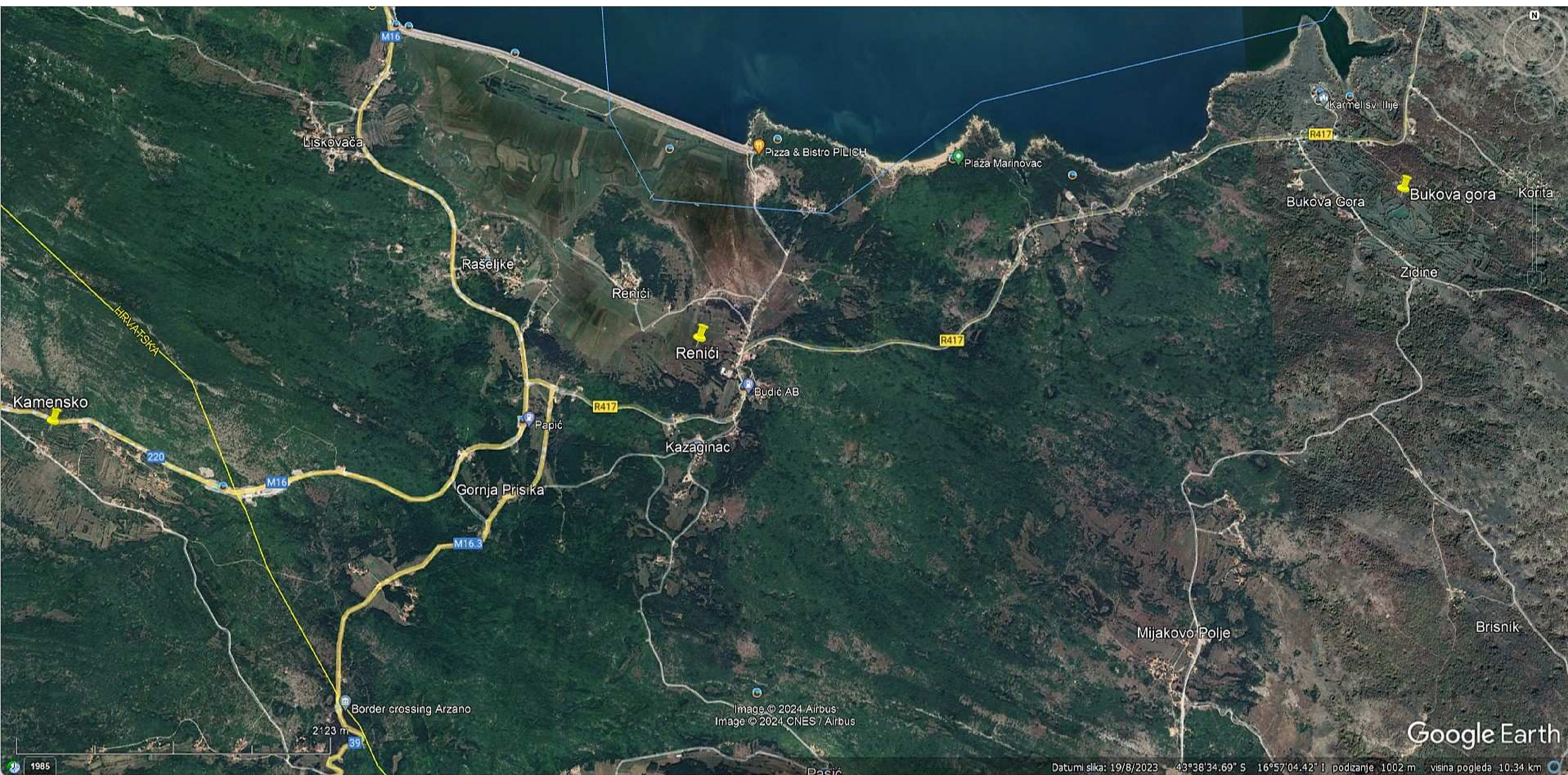
Ustanova za zdravstvenu njegu sa stacionarom…
Jabuka
220
Košute
BUČANI
INA Trilj
Restoran Lovac
Vedrine
Trilj
Trilj
Dicmo Krušvar
Villa Mirko
Vojnić Sinjski
Vojnić
Gardun
Gardun
Konoba Selo
VRILAČA (rad po narudžbi)
Vidikovac Trilj
Čaporice
Strmendolac
Nutjak
Dicmo
Dicmo Ercegovci
62
60
Image © 2024 Airbus
Image © 2024 CNES / Airbus
Image © 2024 Maxar Technologies
2189 m
Villa Nika
Google Earth
1985
Datumi slika: 26/8/2022 43°38'19.36" S 16°39'18.40" I podizanje 377 m visina pogleda 10.34 km

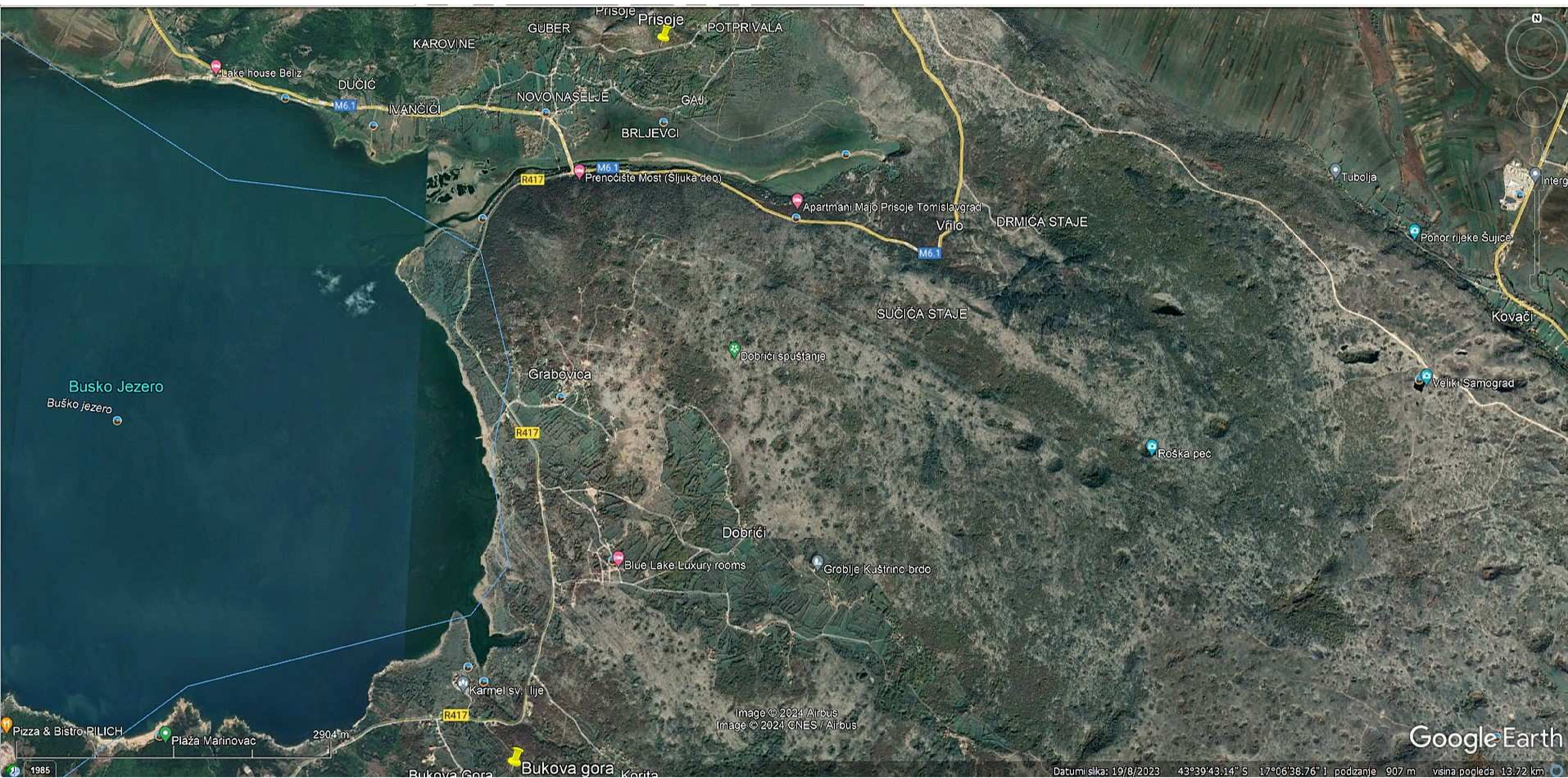
Izvor Graba
Jabuka
220
Apartman Jurika Trilj/Velić
220
Restoran Lovac
Vedrine
Trilj
Trilj
Velić
220
Čačvina
Čačvina
Lokva
Vrpolje
220
Konoba Selo
VRILAČA (rad po narudžbi)
Čaporice
Strmendolac
Image © 2024 Airbus
Image © 2024 CNES / Airbus
2256 m
60
1985

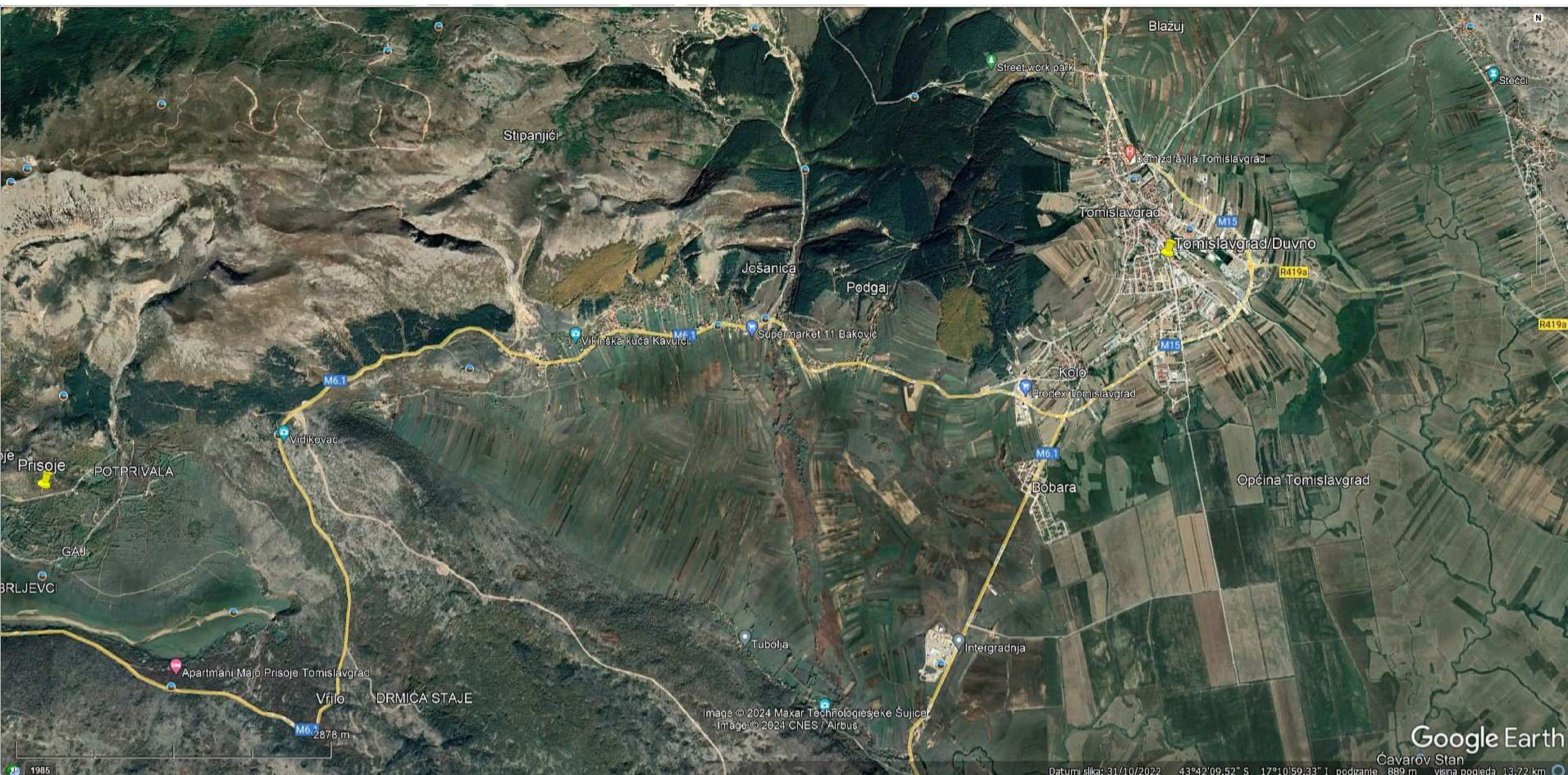
Datumi slika: 1/11/2023 43°36'44.46" S 16°47'28.54" I podizanje 573 m visina pogleda 10.34 km

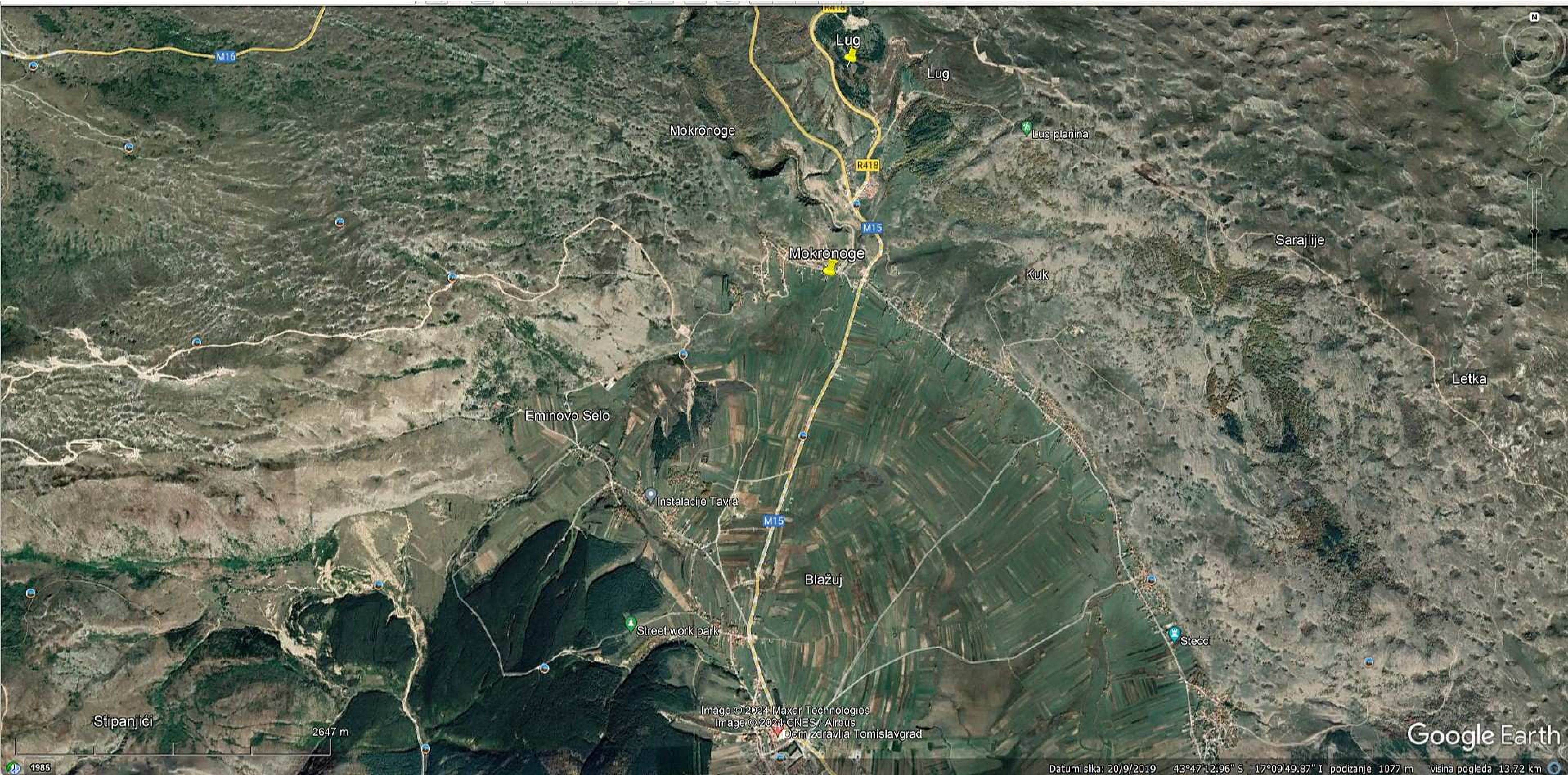

Ljut
BANDOVI
BRČIĆI
BOSNA I HERCEGOVINA
Lišković
Rašeljke
Kamensko
Kamensko
220
220
220
220
220
220
M16
M16.3
Gornja Prisi
Tijarica
Lokva betonska
Border crossing Arzano
39
DONJA TIJARICA
Image © 2024 Airbus
2153 m
Google Earth
1985
Datumi slika: 1/11/2023 43°36'43.58" S 16°55'51.89" I podizanje 825 m visina pogleda 10.34 km

M16
Liskovača
Pizza & Bistro PILICH
Plaža Marinovac
Karmel sv. Ilije
R417
Bukova Gora
Bukova gora
Korita
Zidine
Rašeljke
Renići
Renići
R417
HRVATSKA
Budić AB
Kamensko
R417
Papić
Kazaginac
220
M16
Gornja Prisika
M16.3
Mijakovo Polje
Brisnik
Border crossing Arzano
Image © 2024 Airbus
Image © 2024 CNES / Airbus
2123 m
39
Google Earth
1985
Pasić
Datumi slika: 19/8/2023 43°38'34.69" S 16°57'04.42" I podizanje 1002 m visina pogleda 10.34 km

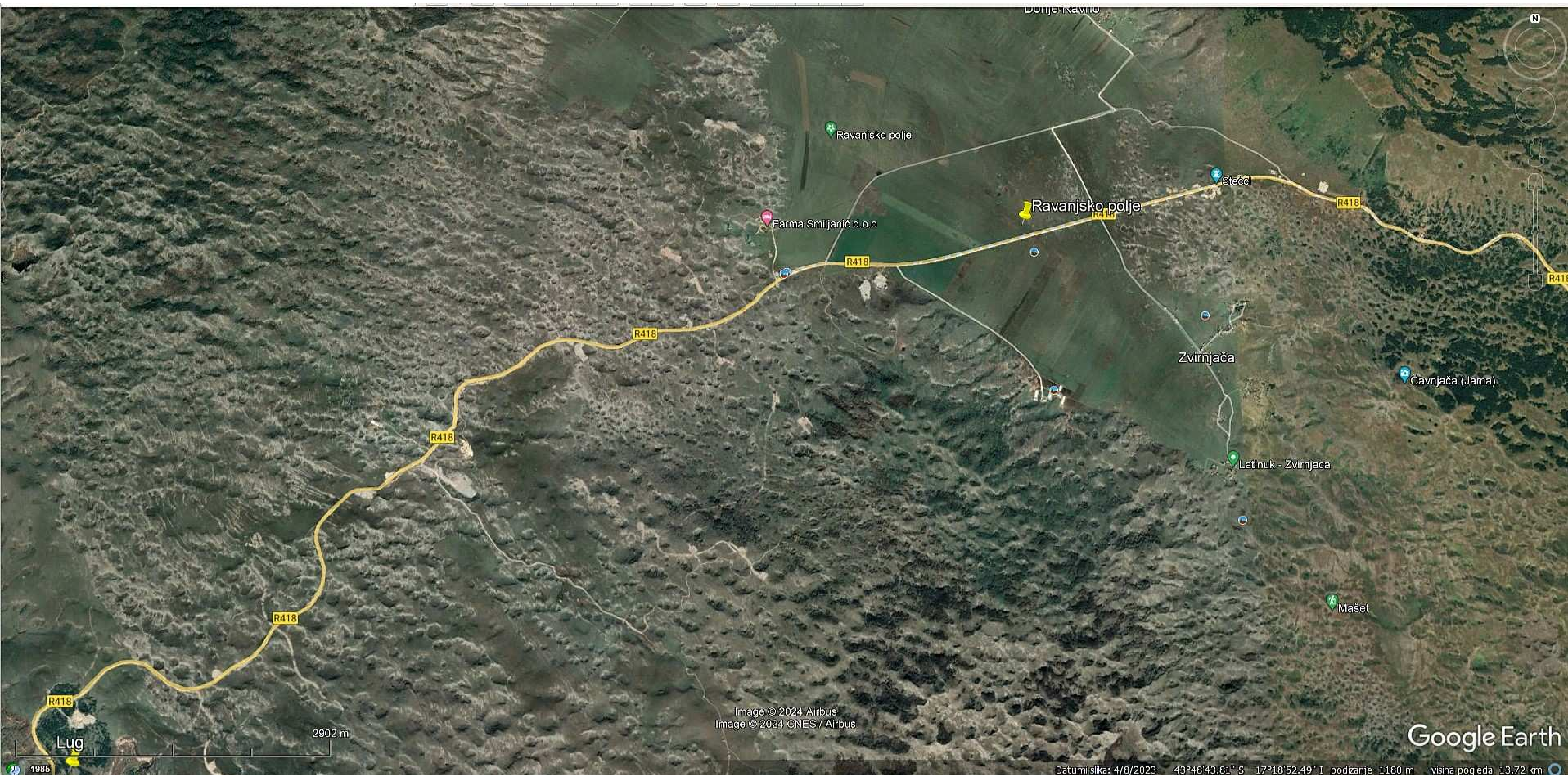

Prisoje
GUBER
POTPRIVALA
KAROVINE
Lake house Beliz
DUČIĆ
M6.1
IVANČIĆI
NOVO NASELJE
GAJ
BRLJEVCI
R417
Prenoćište Most (Šljuka deo)
Apartmani Majo Prisoje Tomislavgrad
Vrilo
DRMIĆA STAJE
Tubolja
Ponor rijeke Šujice
SUČIĆA STAJE
Kovači
Dobrići spuštanje
Grabovica
Busko Jezero
Buško jezero
Veliki Samograd
Roška peć
Dobrići
Blue Lake Luxury rooms
Groblje Kuštrino brdo
Karmel sv. Ilije
Image © 2024 Airbus
Image © 2024 CNES / Airbus
Pizza & Bistro PILICH
Plaža Marinovac
2904 m
Bukova gora
Bukova Gora
Korita
1985
Google Earth
Datumi slika: 19/8/2023 43°39'43.14" S 17°06'38.76" I podizanje 907 m visina pogleda 13.72 km

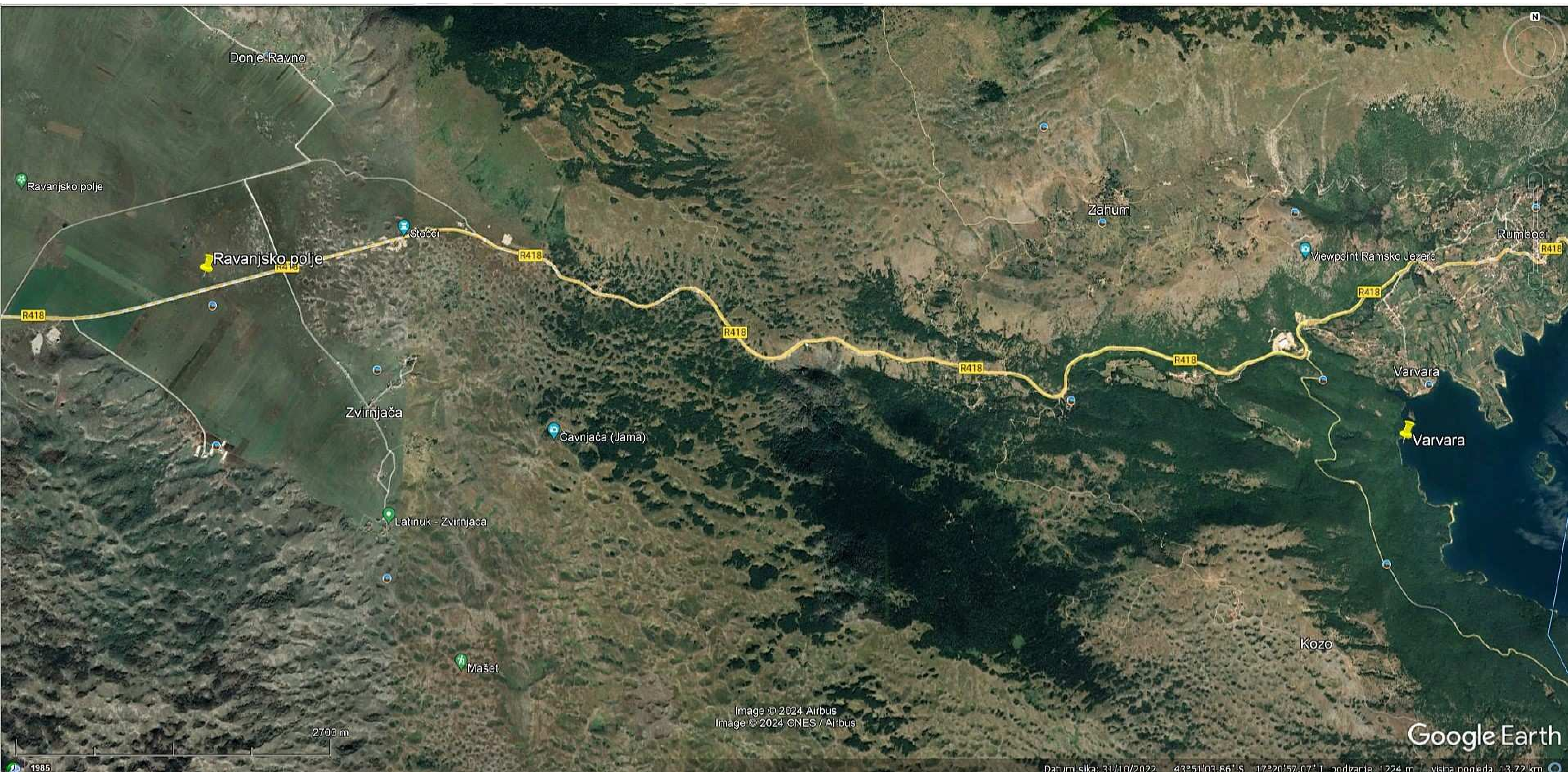

Blažuj
Street work park
Stećci
Stipanjići
Dom zdravlja Tomislavgrad
Tomislavgrad
M15
Tomislavgrad/Duvno
R419a
Jošanica
Podgaj
R419a
Vikendica kuća Kavurci
M6.1
Supermarket 11 Baković
M15
Kolo
M6.1
Prodex Tomislavgrad
Vidikovac
M6.1
Prisoje
POTPRIVALA
Bobara
Općina Tomislavgrad
GAJ
BRLJEVCI
Tubolja
Intergradnja
Apartmani Majo Prisoje Tomislavgrad
Vrilo
DRMIĆA STAJE
Image © 2024 Maxar Technologies
Image © 2024 CNES / Airbus
M6.1
2878 m
Google Earth
Ćavarov Stan
1985
Datum slika: 31/10/2022 43°42'09.52" S 17°10'59.33" I podizanje 889 m visina pogleda 13.72 km

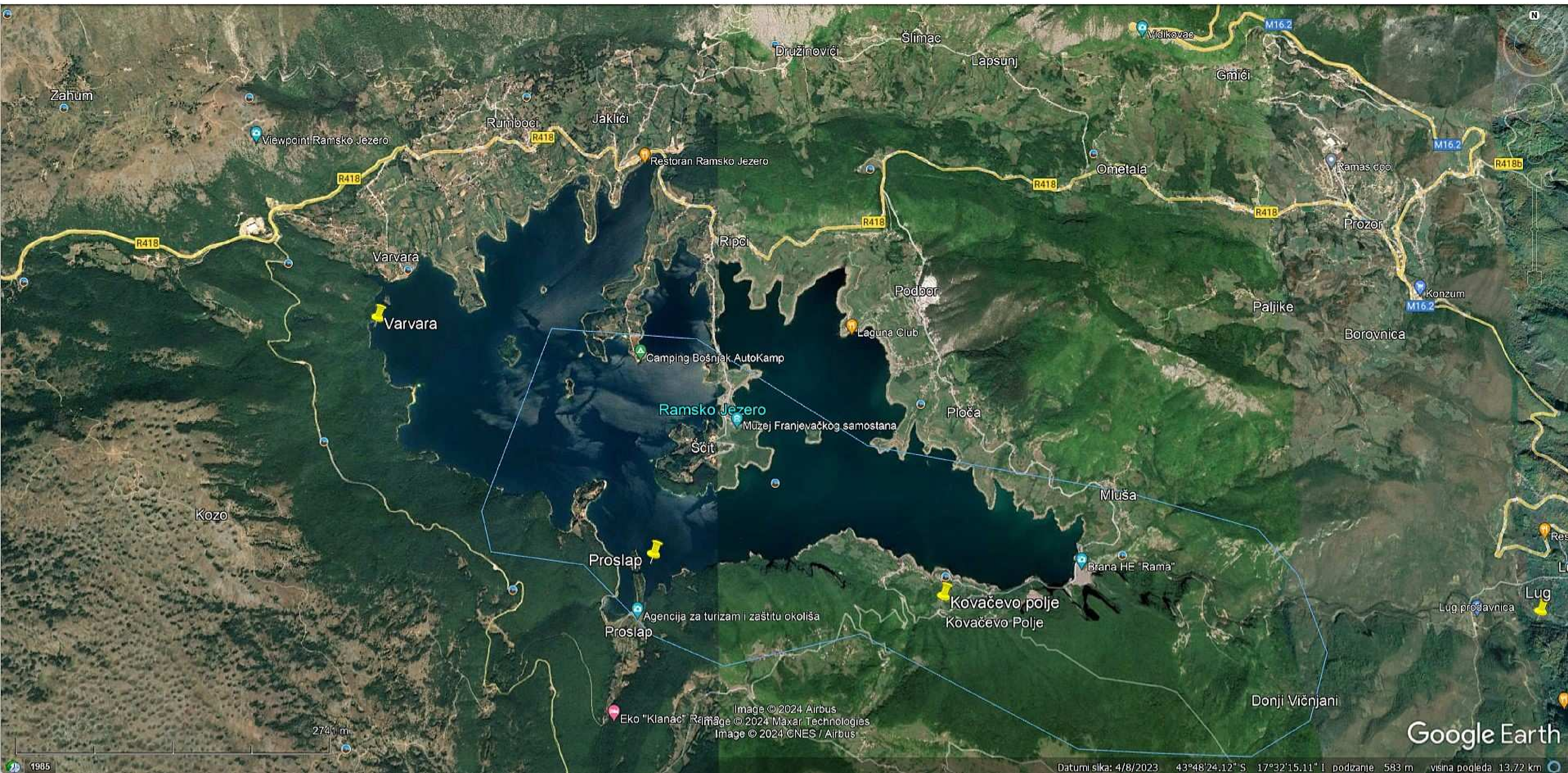

M16
Lug
Lug
Mokronoge
R418
Lug planina
M15
Mokronoge
Sarajlije
Kuk
Letka
Eminovo Selo
Instalacije Tavra
M15
Blažuj
Street work park
Stećci
Stipanjići
2647 m
Image © 2024 Maxar Technologies
Image © 2024 CNES / Airbus
Dom zdravlja Tomislavgrad
Google Earth
1985
Datum slika: 20/9/2019 43°47'12.96" S 17°09'49.87" I podizanje 1077 m visina pogleda 13.72 km

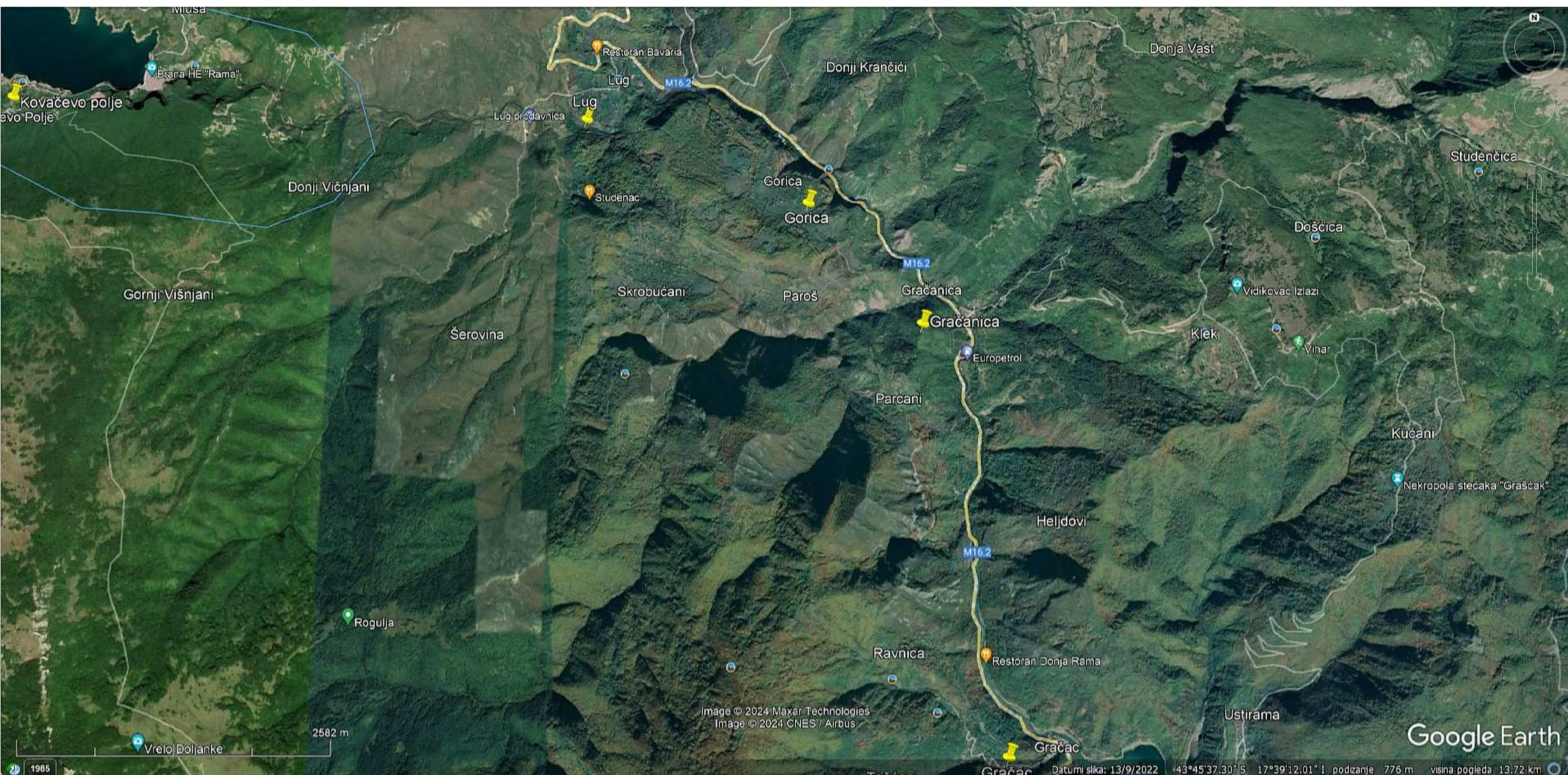

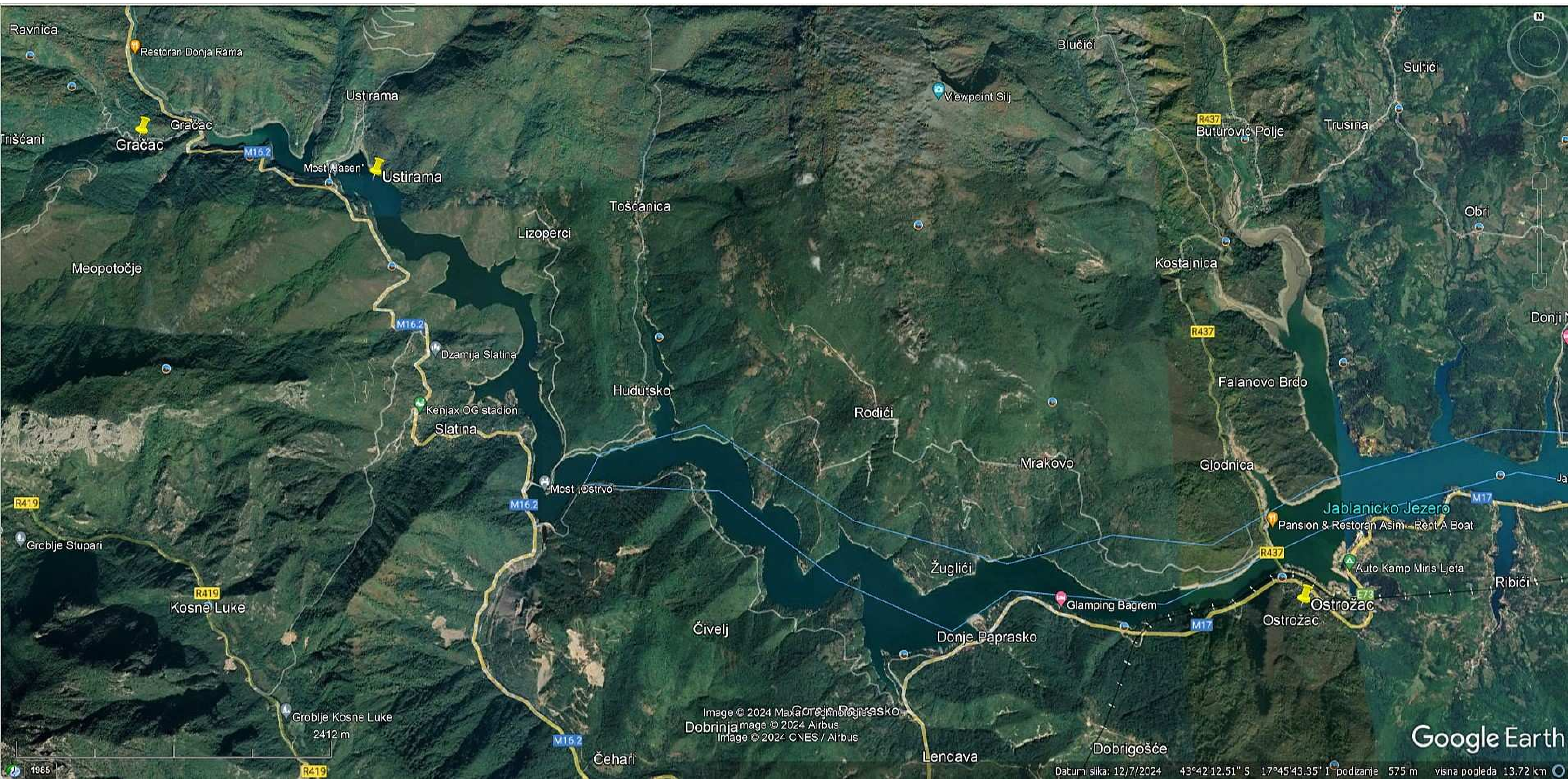
Donje Ravno
Ravanjsko polje
Farma Smiljanić d.o.o
R418
Stećci
Ravanjsko polje
Zvirnjača
Cavnjača (Jama)
Latinuk - Zvirnjaca
Mašet
Lug
2902 m
Image © 2024 Airbus
Image © 2024 CNES / Airbus
Google Earth
1985
Datum slika: 4/8/2023
43°48'43.81" S
17°18'52.49" I
podizanje 1180 m
visina pogleda 13.72 km

Donje Ravno
Ravanjsko polje
Stećci
Ravanjsko polje
R418
R418
R418
R418
R418
R418
R418
R418
Zahum
Rumboci
Viewpoint Ramsko Jezero
Varvara
Varvara
Zvirnjača
Čavnjača (Jama)
Latinuk - Zvirnjaca
Mašet
Kozo
Image © 2024 Airbus
Image © 2024 CNES / Airbus
2703 m
Google Earth
1985

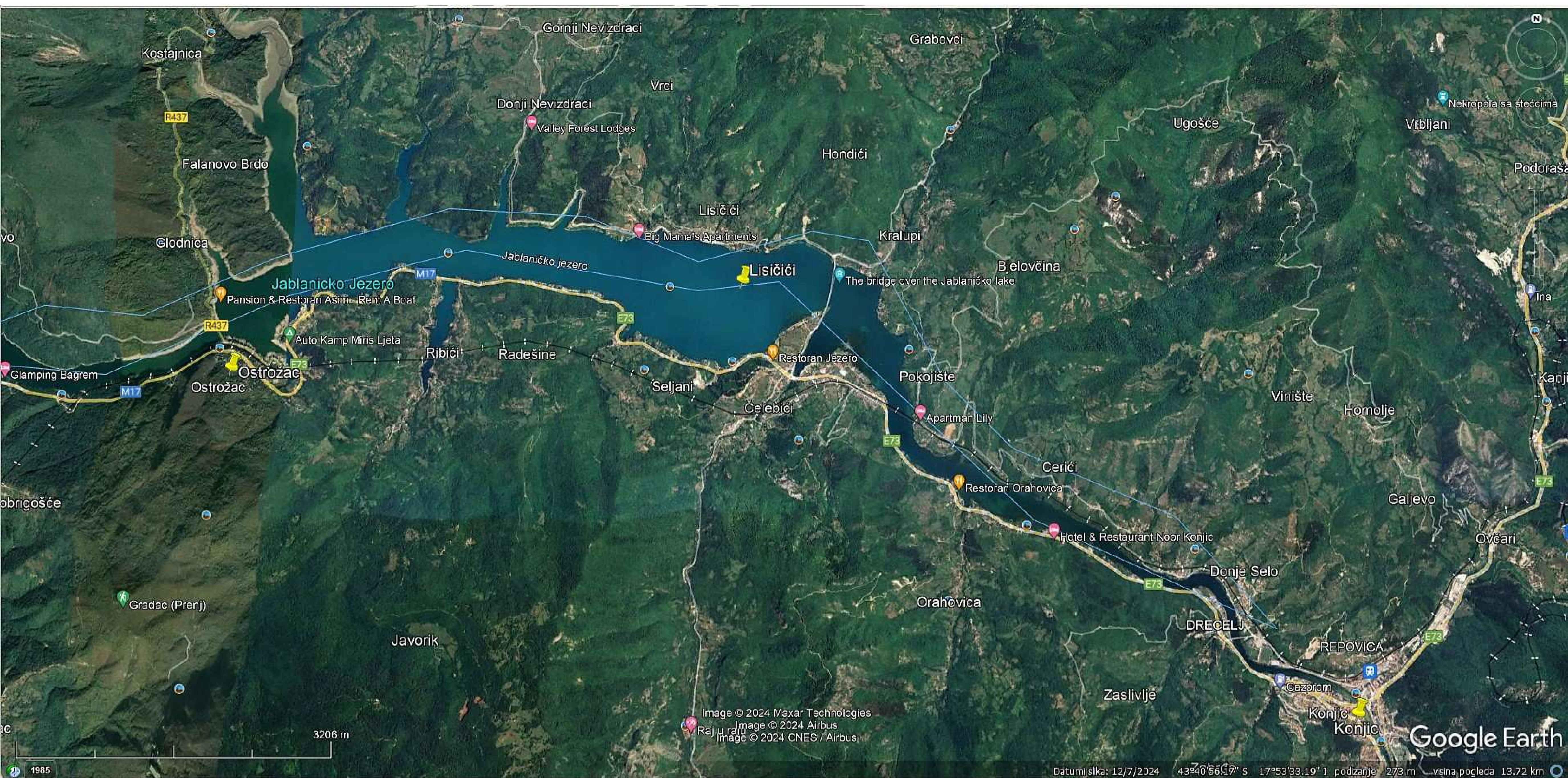

Zahum
Viewpoint Ramsko Jezero
Rumboci
Jaklići
Družinovići
Šlimac
Lapsunj
Vidikovac
Gmići
M16.2
R418
Restoran Ramsko Jezero
Ometala
Ramas doo
R418b
Prozor
Ripci
Varvara
Podbor
Konzum
Paljike
Borovnica
Laguna Club
Camping Bošnjak AutoKamp
Ramsko Jezero
Muzej Franjevačkog samostana
Ploča
Šćit
Kozo
Mluša
Proslap
Brana HE "Rama"
Kovačevo polje
Kovačevo Polje
Agencija za turizam i zaštitu okoliša
Lug
Lug prodavnica
Donji Vičnjani
Eko "Klanac" Rama
Image © 2024 Airbus
Image © 2024 Maxar Technologies
Image © 2024 CNES / Airbus
2741 m
1985
Google Earth
Datum slike: 4/8/2023 43°48'24.12" S 17°32'15.11" I podizanje 583 m visina pogleda 13.72 km

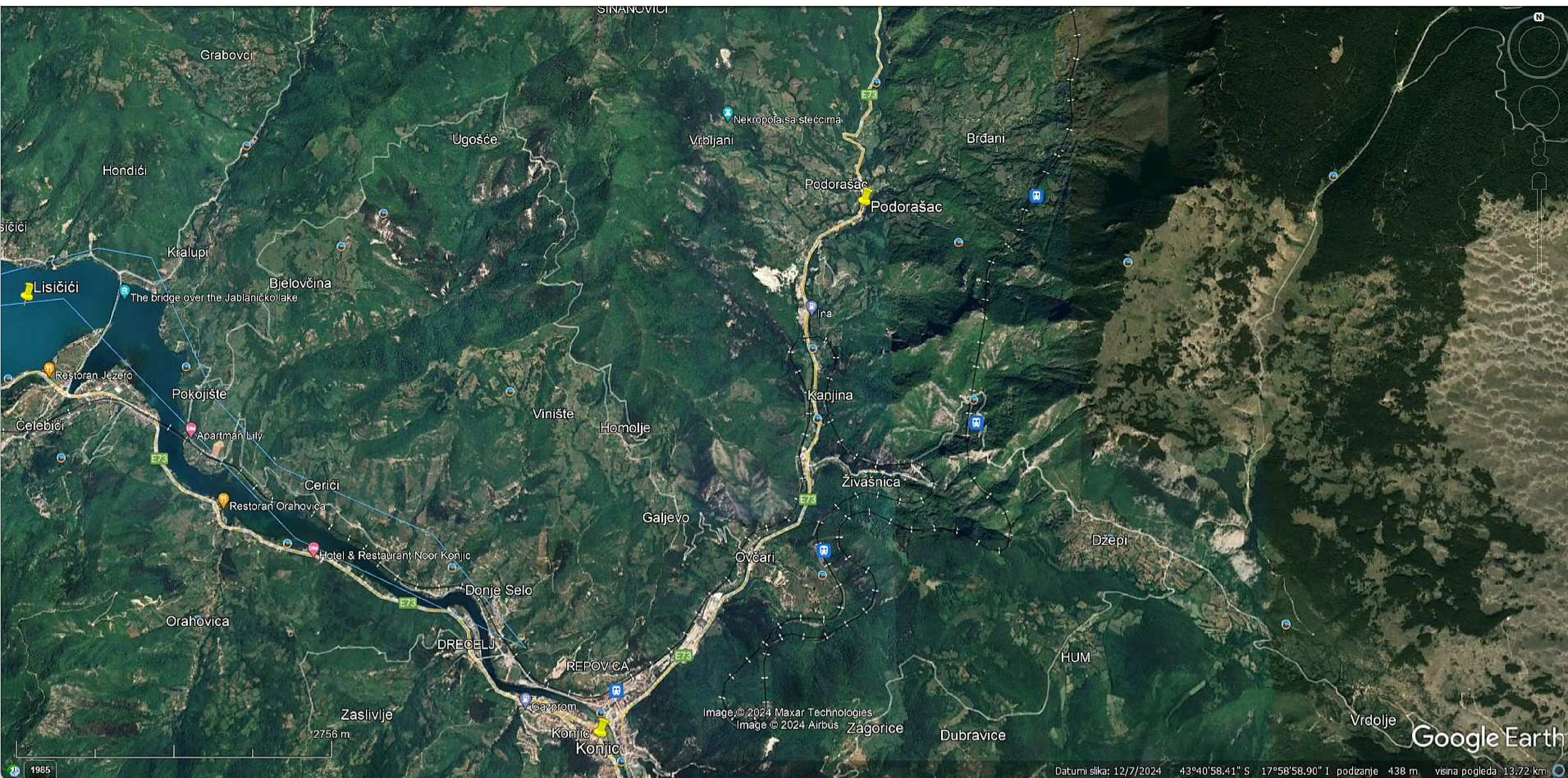

Kovačevo polje
Brana HE "Rama"
Restoran Bavaria
Lug
Lug
Lug prodavnica
M16.2
Donji Krančići
Donja Vast
Donji Vičnjani
Studenac
Gorica
Gorica
Studenčica
Gornji Višnjani
Skrobućani
Paroš
M16.2
Gračanica
Gračanica
Doščica
Vidikovac Izlazi
Šerovina
Klek
Vihar
Europetrol
Parcani
Kućani
Nekropola stećaka "Grašćak"
Heljdovi
M16.2
Rogulja
Ravnica
Restoran Donja Rama
Image © 2024 Maxar Technologies
Image © 2024 CNES / Airbus
Ustirama
2582 m
Vrelo Doljanke
Gračac
Gračac
Google Earth
1985
Datumi slika: 13/9/2022
43°45'37.30" S 17°39'12.01" I podizanje 776 m
visina pogleda 13.72 km

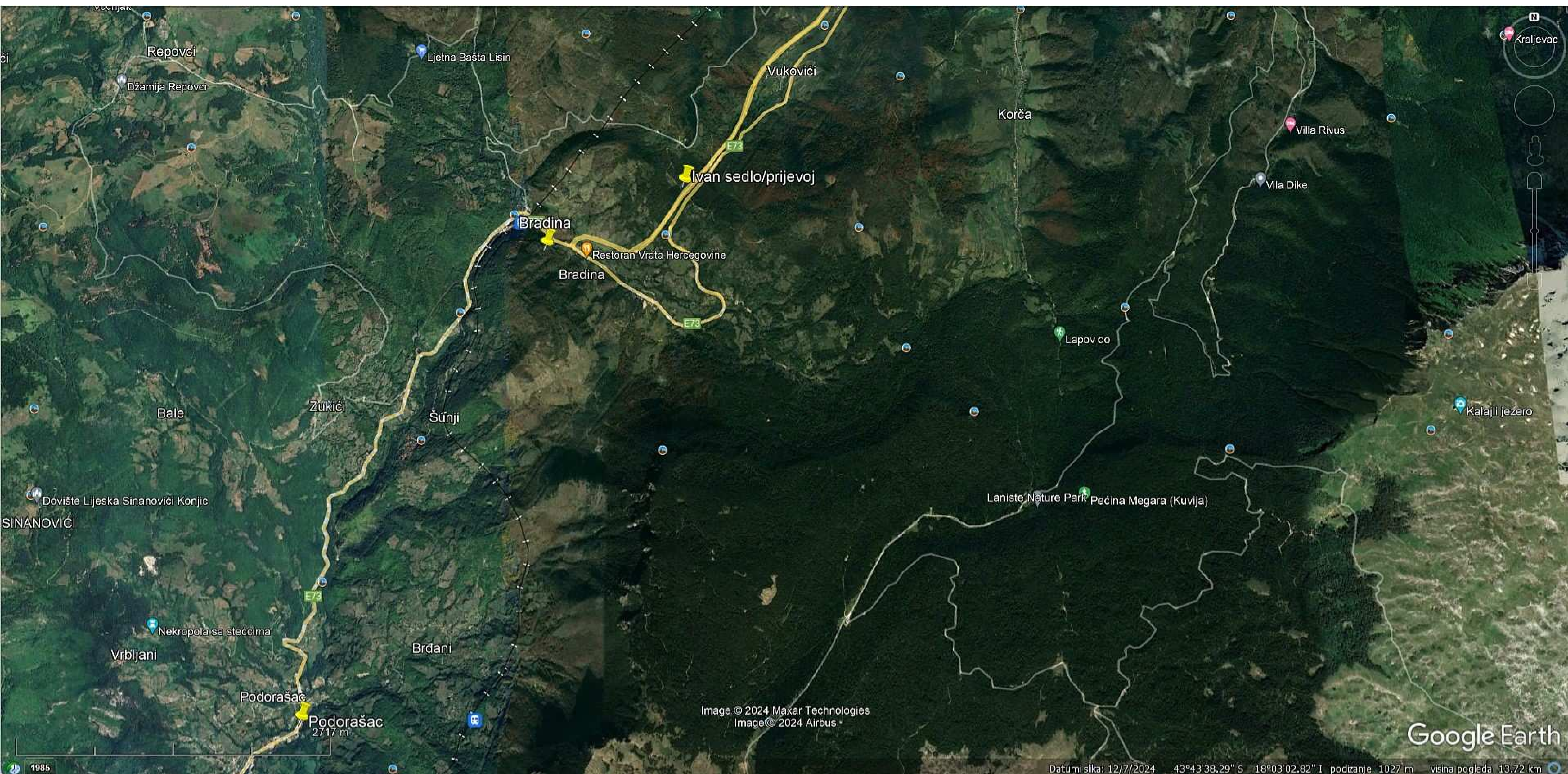
Ravnica
Restoran Donja Rama
Ustirama
Gračac
Gračac
Trišćani
M16.2
Most "Jasen"
Ustirama
Tošćanica
Lizoperci
Meopotočje
M16.2
Dzamija Slatina
Hudutsko
Kenjax OG stadion
Slatina
Rodići
Mrakovo
Most „Ostrvo"
M16.2
R419
Groblje Stupari
R419
Kosne Luke
Žuglići
Glamping Bagrem
Čivelj
Donje Paprasko
Groblje Kosne Luke
2412 m
Dobrinja
R419
M16.2
Čehari
Lendava
Dobrigošće
Blučići
Viewpoint Silj
R437
Buturović Polje
Trusina
Sultići
Obri
Kostajnica
R437
Falanovo Brdo
Glodnica
Jablanicko Jezero
Pansion & Restoran Asim - Rent A Boat
R437
Auto Kamp Miris Ljeta
M17
E73
Ostrožac
Ostrožac
Ribići
M17
Image © 2024 Maxar Technologies
Image © 2024 Airbus
Image © 2024 CNES / Airbus
Google Earth
1985
Datumi slika: 12/7/2024 43°42'12.51" S 17°45'43.35" I podizanje 575 m visina pogleda 13.72 km

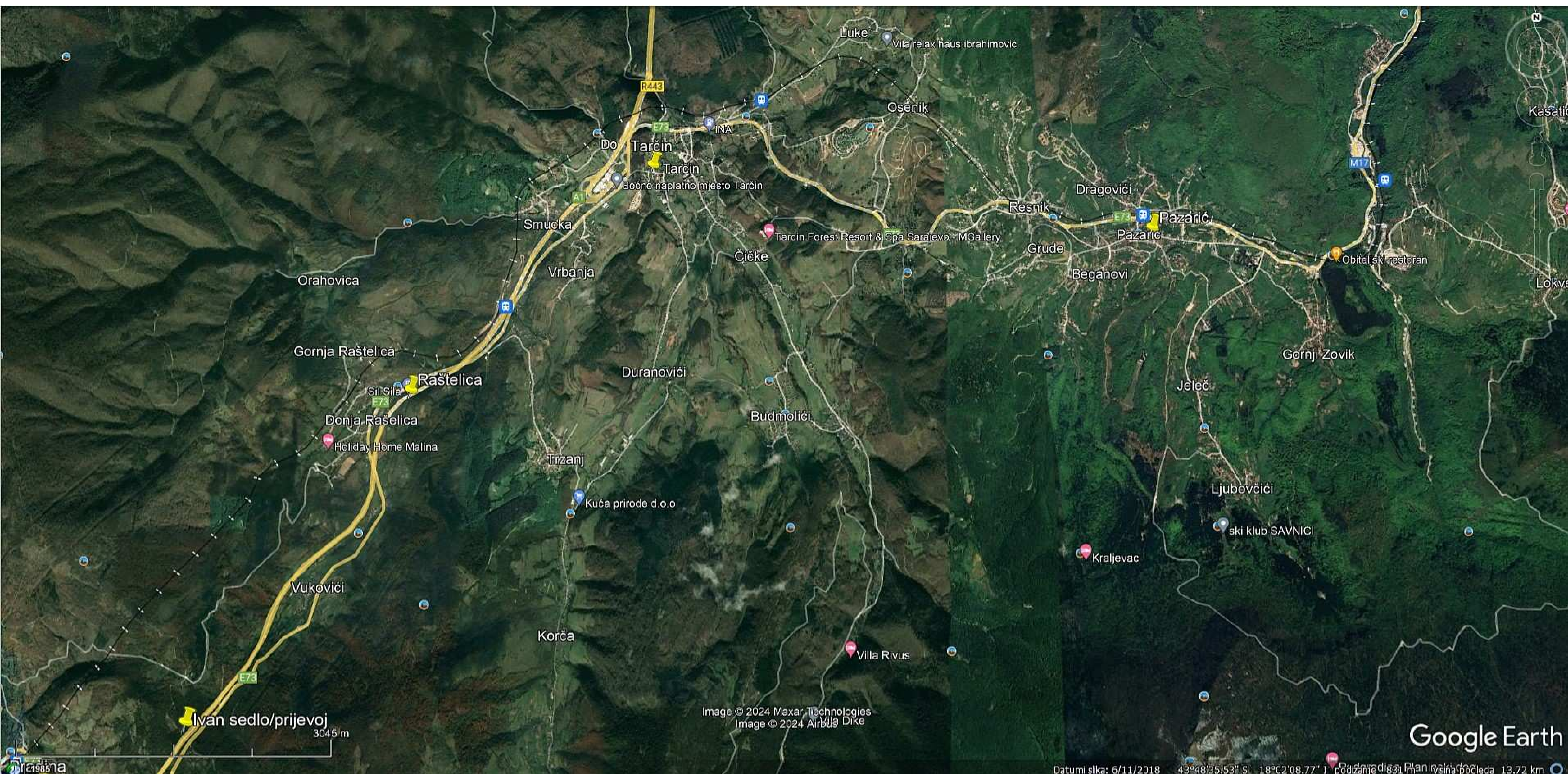
Gornji Nevizdraci
Grabovci
Kostajnica
Vrci
Donji Nevizdraci
Valley Forest Lodges
Ugošće
Vrbljani
Nekropola sa stećcima
Hondići
Falanovo Brdo
Lisičići
Big Mama's Apartments
Kralupi
Glodnica
Jablaničko jezero
Lisičići
Bjelovčina
Jablanicko Jezero
The bridge over the Jablaničko lake
Pansion & Restoran Asim - Rent A Boat
Auto Kamp Miris Ljeta
Ribići
Radešine
Restoran Jezero
Glamping Bagrem
Ostrožac
Ostrožac
Seljani
Pokojište
Čelebići
Apartman Lily
Vinište
Homolje
Cerići
Restoran Orahovica
Galjevo
Hotel & Restaurant Noor Konjic
Ovčari
Donje Selo
Gradac (Prenj)
Orahovica
DRECELJ
Javorik
REPOVICA
Gazprom
Zaslivlje
Konjic
Konjic
Raj u raju
Image © 2024 Maxar Technologies
Image © 2024 Airbus
Image © 2024 CNES / Airbus
3206 m
Google Earth
1985

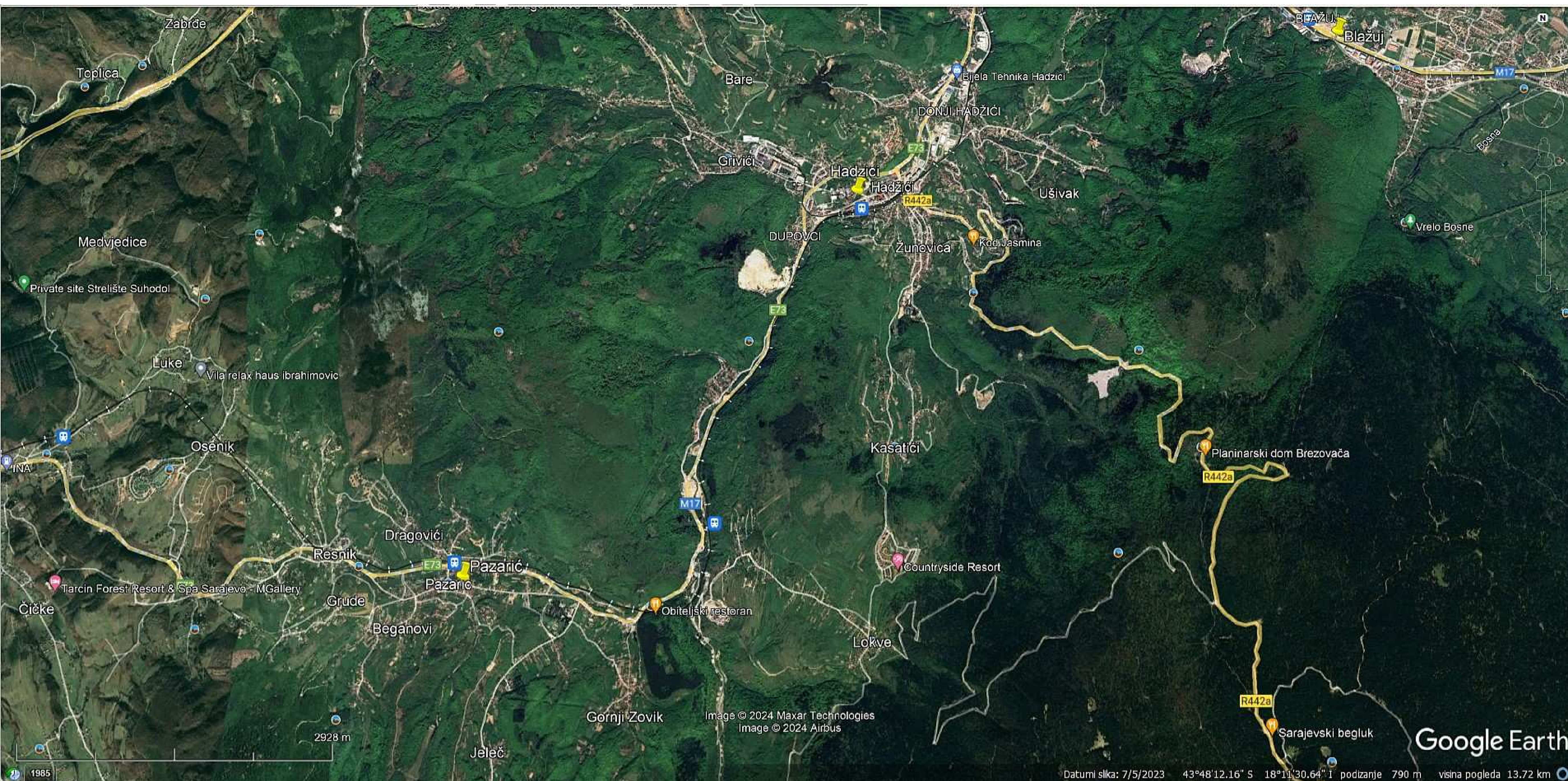
Grabovci
Hondići
Ugošće
Vrbljani
Nekropola sa steccima
Brđani
Podorašac
Podorašac
Kralupi
Bjelovčina
Lisičići
The bridge over the Jablaničko lake
Ina
Restoran Jezero
Pokojište
Vinište
Homolje
Kanjina
Čelebići
Apartman Lily
E73
Cerići
Živašnica
Restoran Orahovica
Galjevo
Džepi
Hotel & Restaurant Noor Konjic
Ovčari
Donje Selo
Orahovica
DRECELJ
REPOVICA
HUM
Gazprom
Zaslivlje
Image © 2024 Maxar Technologies
Image © 2024 Airbus
Zagorice
Dubravice
Vrdolje
Konjic
Konjic
2756 m
1985
Google Earth
Datum slika: 12/7/2024 43°40'58.41" S 17°58'58.90" I podizanje 438 m visina pogleda 13.72 km

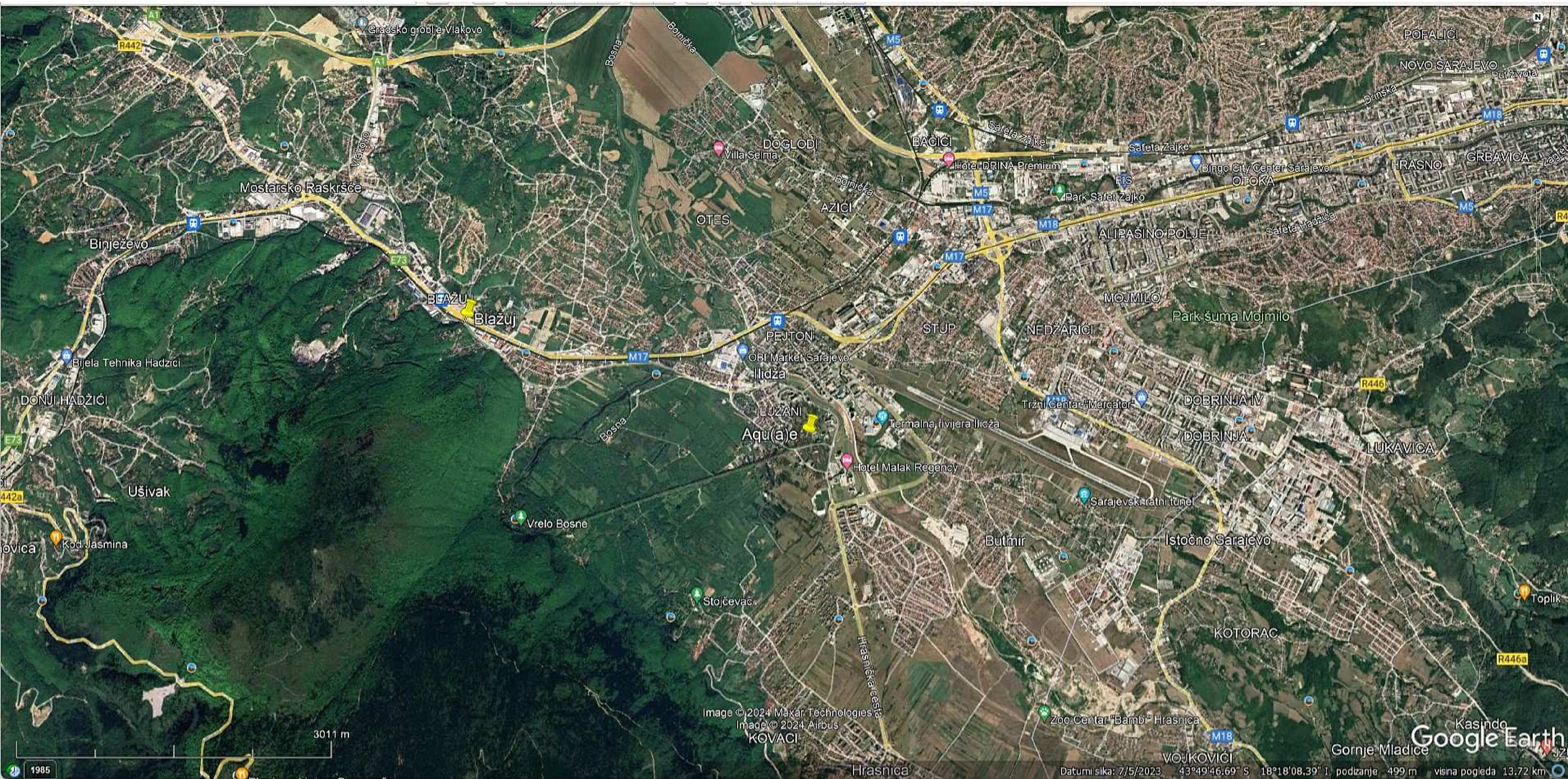
Repovci
Džamija Repovci
Ljetna Bašta Lisin
Vukovići
Korča
Kraljevac
Villa Rivus
Vila Dike
E73
Ivan sedlo/prijevoj
Bradina
Restoran Vrata Hercegovine
Bradina
E73
Lapov do
Bale
Zukići
Šunji
Kalajli jezero
Dovište Lijeska Sinanovići Konjic
SINANOVIĆI
Laniste Nature Park
Pećina Megara (Kuvija)
E73
Nekropola sa stećcima
Vrbljani
Brđani
Podorašac
Podorašac
2717 m
Image © 2024 Maxar Technologies
Image © 2024 Airbus
Google Earth
1985
Datum slika: 12/7/2024 43°43'38.29" S 18°03'02.82" I podizanje 1027 m visina pogleda 13.72 km

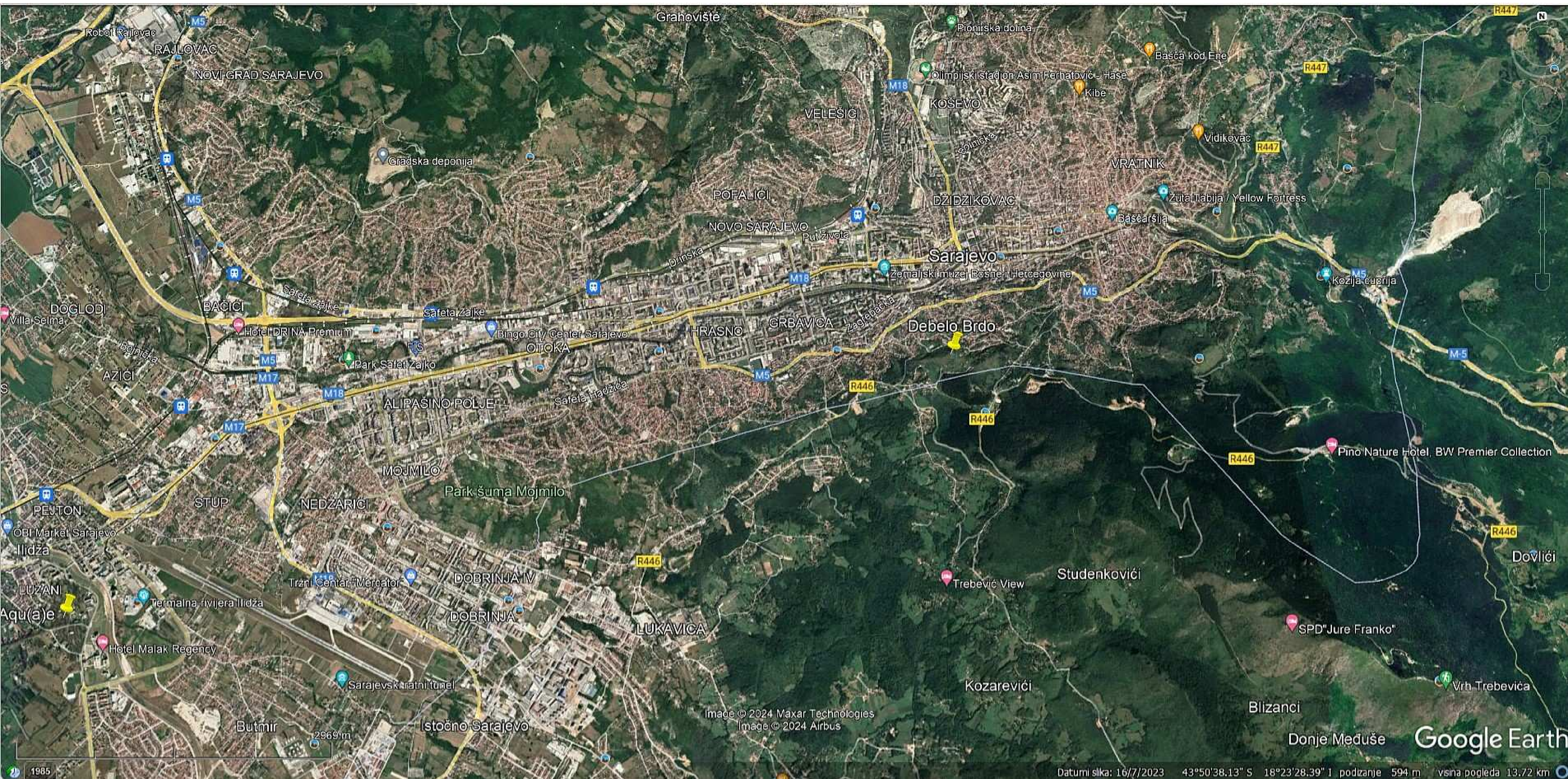
Luke
Vila relax haus ibrahimovic
R443
Ošenik
E73
INA
Do
Tarčin
Tarčin
Bočno naplatno mjesto Tarčin
A1
Smucka
Tarcin Forest Resort & Spa Sarajevo - MGallery
Čičke
Vrbanja
Orahovica
Dragovići
Resnik
E73
Pazarić
Pazarić
Grude
Beganovi
Obiteljski restoran
M17
Kasatići
Lokve
Gornja Raštelica
Raštelica
Sil Sila
E73
Donja Rašelica
Holiday Home Malina
Duranovići
Budmolići
Trzanj
Kuća prirode d.o.o
Gornji Zovik
Jeleč
Ljubovčići
ski klub SAVNICI
Kraljevac
Vukovići
Korča
Villa Rivus
E73
Ivan sedlo/prijevoj
3045 m
Image © 2024 Maxar Technologies
Image © 2024 Airbus
Google Earth
Datumi slika: 6/11/2018

Zabrđe
Toplica
Bare
Bijela Tehnika Hadzici
DONJI HADŽIĆI
BLAŽUJ
Blažuj
M17
Bosna
Grivići
Hadzici
Hadžići
E73
R442a
Ušivak
Medvjedice
DUPOVCI
Kod Jasmina
Žunovica
Vrelo Bosne
Private site Strelište Suhodol
E73
Luke
Vila relax haus ibrahimovic
Planinarski dom Brezovača
R442a
INA
Osenik
Kasatići
M17
Dragovići
Resnik
E73
Pazarić
Pazaric
Countryside Resort
Tarcin Forest Resort & Spa Sarajevo - MGallery
Čičke
Grude
Obiteljski restoran
Beganovi
Lokve
Gornji Zovik
Image © 2024 Maxar Technologies
Image © 2024 Airbus
R442a
Sarajevski begluk
2928 m
Jeleč
Google Earth
1985
Datumi slika: 7/5/2023 43°48'12.16" S 18°11'30.64" I podizanje 790 m visina pogleda 13.72 km

Gradsko groblje Vlakovo
Bojnička
Bosna
POFALIĆI
NOVO SARAJEVO
Villa Selma
DOGLODI
BAČIĆI
Hotel DRINA Premium
Safeta Zajke
Bingo City Center Sarajevo
HRASNO
GRBAVICA
OTOKA
Mostarsko Raskršće
AZIĆI
Park Safet Zajko
OTES
ALIPAŠINO POLJE
Binježevo
BLAŽUJ
Blažuj
MOJMILO
Park šuma Mojmilo
PEJTON
STUP
NEDŽARIĆI
OBI Market Sarajevo
Ilidža
Bijela Tehnika Hadzici
DONJI HADŽIĆI
DOBRINJA IV
LUŽANI
Aqu(a)e
Termalna rivijera Ilidža
DOBRINJA
LUKAVICA
Hotel Malak Regency
Sarajevski ratni tunel
Ušivak
Vrelo Bosne
Kod Jasmina
Butmir
Istočno Sarajevo
Stojčevac
Toplik
KOTORAC
Image © 2024 Maxar Technologies
Image © 2024 Airbus
Hrasnička cesta
Zoo Centar "Bambi" Hrasnica
3011 m
KOVAČI
VOJKOVIĆI
Gornje Mladice
Kasindo
Google Earth
Hrasnica
1985
Datum slika: 7/5/2023 43°49'46.69" S 18°18'08.39" I podizanje 499 m visina pogleda 13.72 km

Grahovište
Robot Rajlovac
RAJLOVAC
NOVI GRAD SARAJEVO
Pionirska dolina
Bašča kod Ene
Olimpijski stadion Asim Ferhatović - Hase
Kibe
KOŠEVO
VELEŠIĆI
Gradska deponija
Vidikovac
VRATNIK
POFALIĆI
DŽIDŽIKOVAC
Žuta tabija / Yellow Fortress
Baščaršija
NOVO SARAJEVO
Sarajevo
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Kozija ćuprija
DOGLODI
Villa Selma
BAČIĆI
Safeta Zajke
Hotel DRINA Premium
Bingo City Center Sarajevo
HRASNO
GRBAVICA
Debelo Brdo
OTOKA
Park Safet Zajko
AZIĆI
ALIPAŠINO POLJE
MOJMILO
Park šuma Mojmilo
Pino Nature Hotel, BW Premier Collection
PEJTON
STUP
NEDŽARIĆI
OBI Market Sarajevo
Ilidža
Dovlići
LUŽANI
Termalna rivijera Ilidža
Tržni Centar "Mercator"
DOBRINJA IV
DOBRINJA
Trebević View
Studenkovići
LUKAVICA
SPD"Jure Franko"
Hotel Malak Regency
Sarajevski ratni tunel
Kozarevići
Vrh Trebevića
Blizanci
Butmir
Istočno Sarajevo
Image © 2024 Maxar Technologies
Image © 2024 Airbus
Donje Međuše
Google Earth
Datum slike: 16/7/2023
43°50'38.13" S
18°23'28.39" I

Prilog : **Karte Vojnogeografskog instituta, Beograd Razmjer 1:25 000. Drugo izdanje, štampano 1986.**

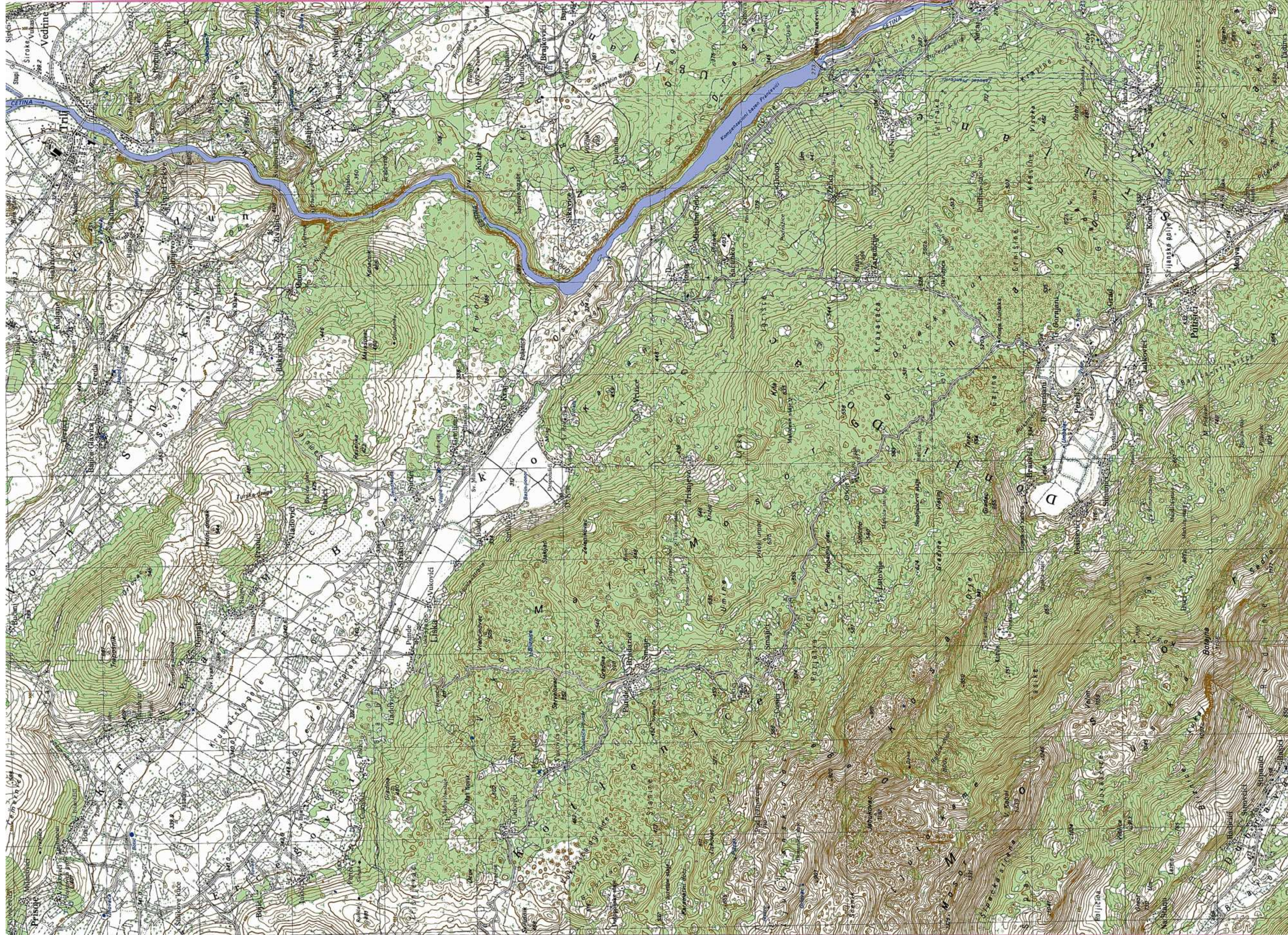
1. Salona
2. Klis
3. Trilj
4. Od Trilja do granice
5. Kamensko
6. Renići
7. Buško jezero
8. Duvno
9. Mokronoge
10. Ravansko polje
11. Varvara
12. Ramsko jezero
13. Dolina Rame
14. Ušće Rame
15. Jablaničko jezero
16. Konjic
17. Raštelica
18. Hadžići
19. *Aqu(a)e*
20. Debelo Brdo - Sarajevo

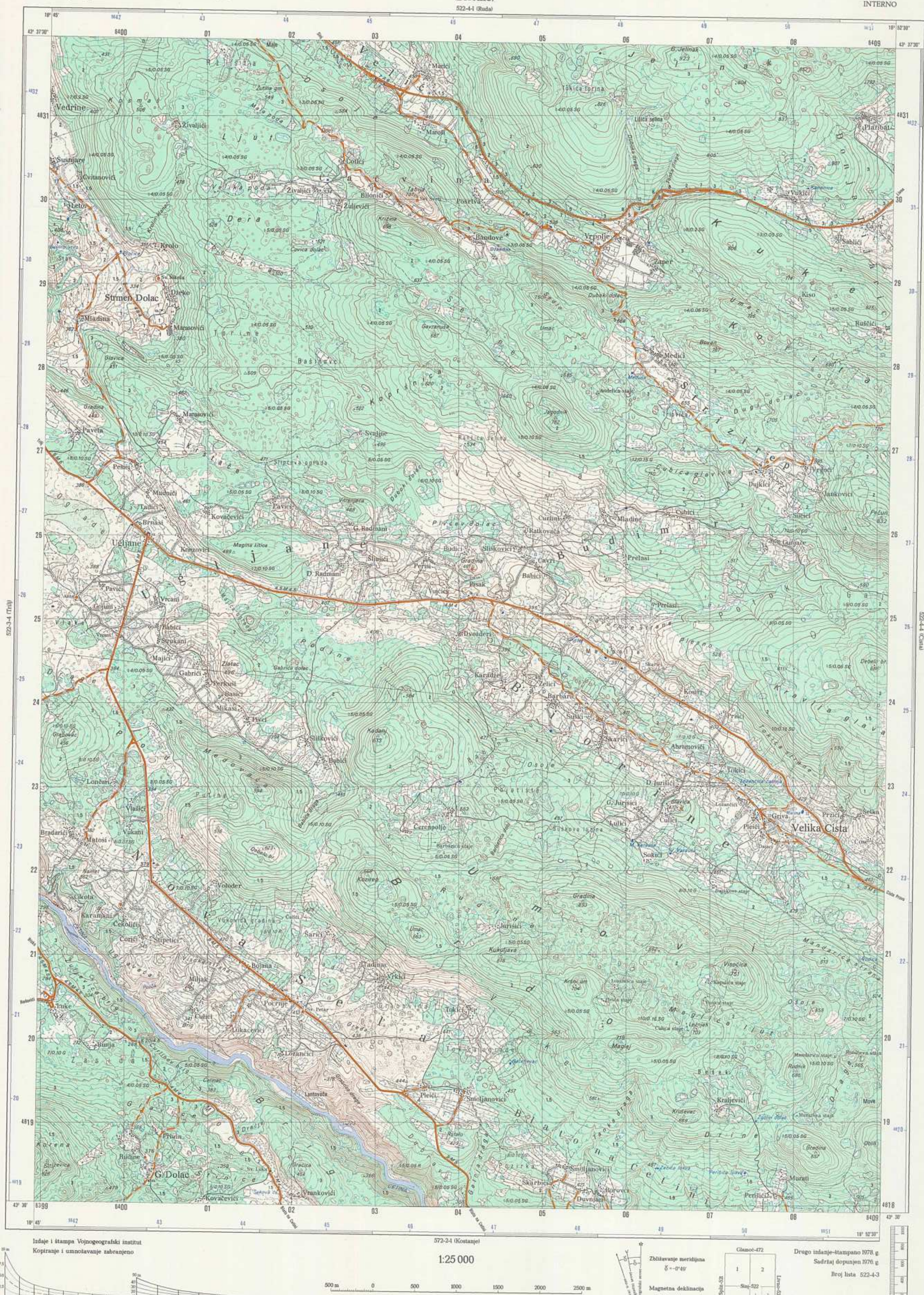

Koruše
Dugobabe
Prugovo
Konjsko
Veliki Bročanac
Kozjak
Kaštel
Kambelovac
Kaštel Gomilica
Kaštel Sućurac
SOLIN
KAŠTELANSKI ZALJEV
L. Solin
L. Lora
L. Poljud
SPLIT
Sportska lučica
Gradska l.
Trstenik

Prugovo
Osoje
Butiže
Konjsko
Koprivno
Dugopolje
Klis
Mravince
Žrnovnica
Stobreč

CETINA
Trilj
Vedrine
Široke
Vukasi
Stupi

522-4-3
Topografska karta 1:25 000
Sinj 4-3
(Biorine)
VOJNA TAJNA
INTERNO
522-4-1 (Ruda)
522-4-4 (Cista)
522-3-4 (Trilj)
572-2-1 (Kostanje)
Strmen Dolac
Ugljane
Vrpolje
Velika Cista
G. Dolac
Budimir
Bitovnja
Izdaje i štampa Vojnogeografski institut
Kopiranje i umnožavanje zabranjeno
1:25 000
Zbližavanje meridijana
Magnetna deklinacija
Glamoč-472
Split-521
Sinj-522
Livno-522
Drugo izdanje-štampano 1978. g
Sadržaj dopunjen 1976. g
Broj lista 522-4-3

Topografska karta 1:25 000
Sinj 4-4
(Cista)
522-4-2 (Voštane)
572-2-2 (Zadvarje)
522-4-3 (Biorine)
523-3-3 (Studenci)
1:25 000
Izdaje i štampa Vojnogeografski institut
Kopiranje i umnožavanje zabranjeno
Zbližavanje meridijana
δ = 0°44'
Glamoč-472
Drugo izdanje-štampano 1977. g.
Sadržaj dopunjen 1976. g.
Broj lista 522-4-4
Čista Provo
Svib
Dobranje
Kamensko
Brčići
Matići
G. Tabak
D. Tabak
Krolo
D. Prisika
Brekalo
Progon
Zajići
Dujmići
Kotarci
Miljci
Pištelek
Lazići
Pavići
Škarići
Pervani
Šabići
Jukići
Bradarići
Marasović
Volođeri
Tarabnik
Vran Dolac
Bravići
Selina
Pešа
Sukići
Mužerovići
Ivankovići
Milardovići
Vujovići
Cubelići
Lerotići
Vrlići
Setka
Maglići
Kapulice
Vucak
Sonjci
Kurlovići
Klarići
Čelani
Rojnice
Mandarići
Buzarin Gornji
Buzarin Donji
Tutici
Bošnići
Madunići
Jubići
Hajduk
Mustapići
Cvijići
Gabnjčići
Bodrožići
Čelari
Markelići
Ljubići
Jurčevići
Ljubičići
Brdari
Glavići
Bijader
Jasenak
Kljenak
Donja ljut
Gornja ljut
Dobrinje
Čorići
Lovreć
Samije

Topografska karta 1:25 000

Livno 3-3
(Studenci)

523-3-1 (Golinjevo)

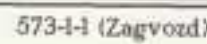
522-4-4 (Čista)

523-3-4 (Raško Polje)

573-1-1 (Zagvozd)

Izdaje i štampa Vojnogeografski institut

1:25 000

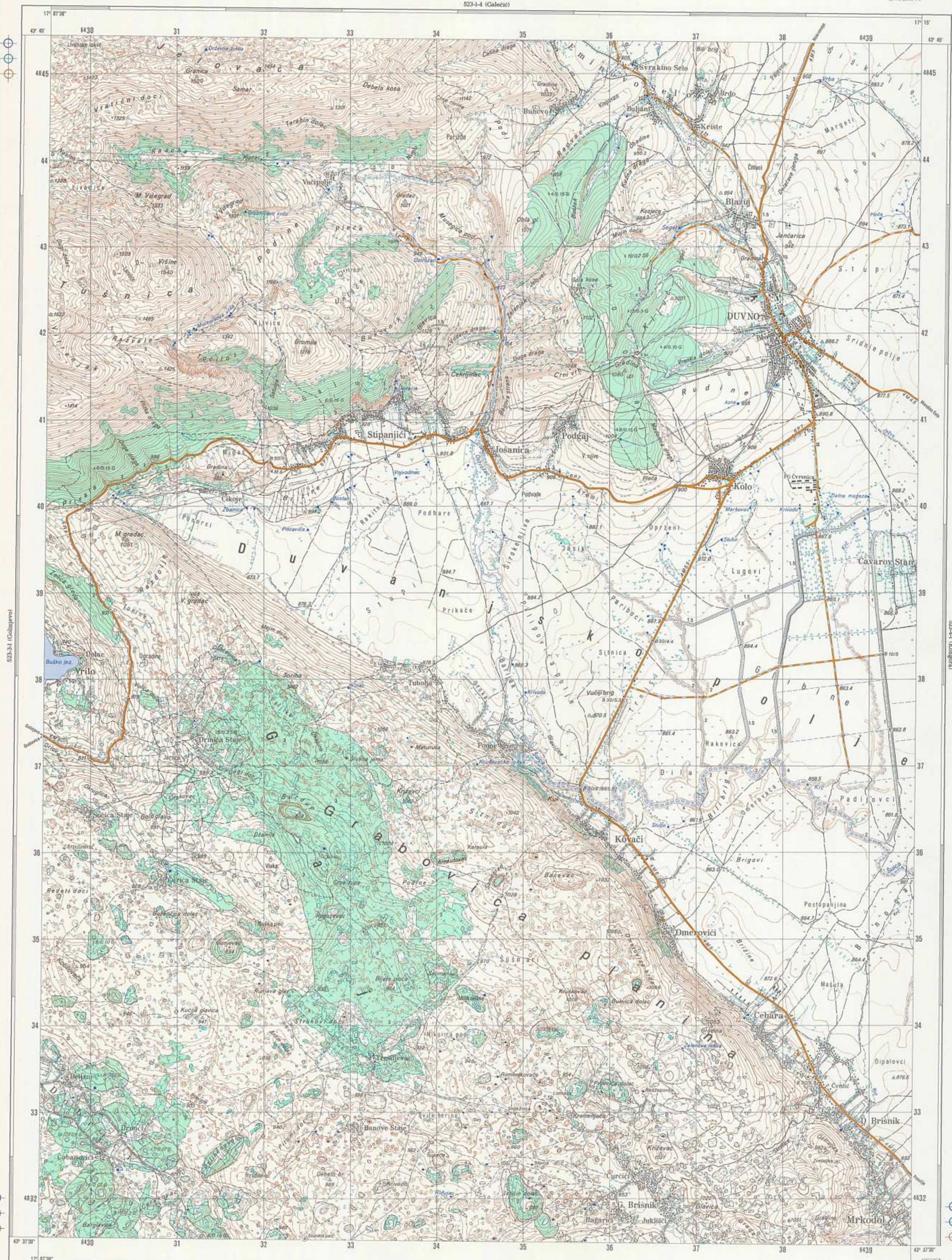

Zbližavanje meridijana
δ = -0°39'

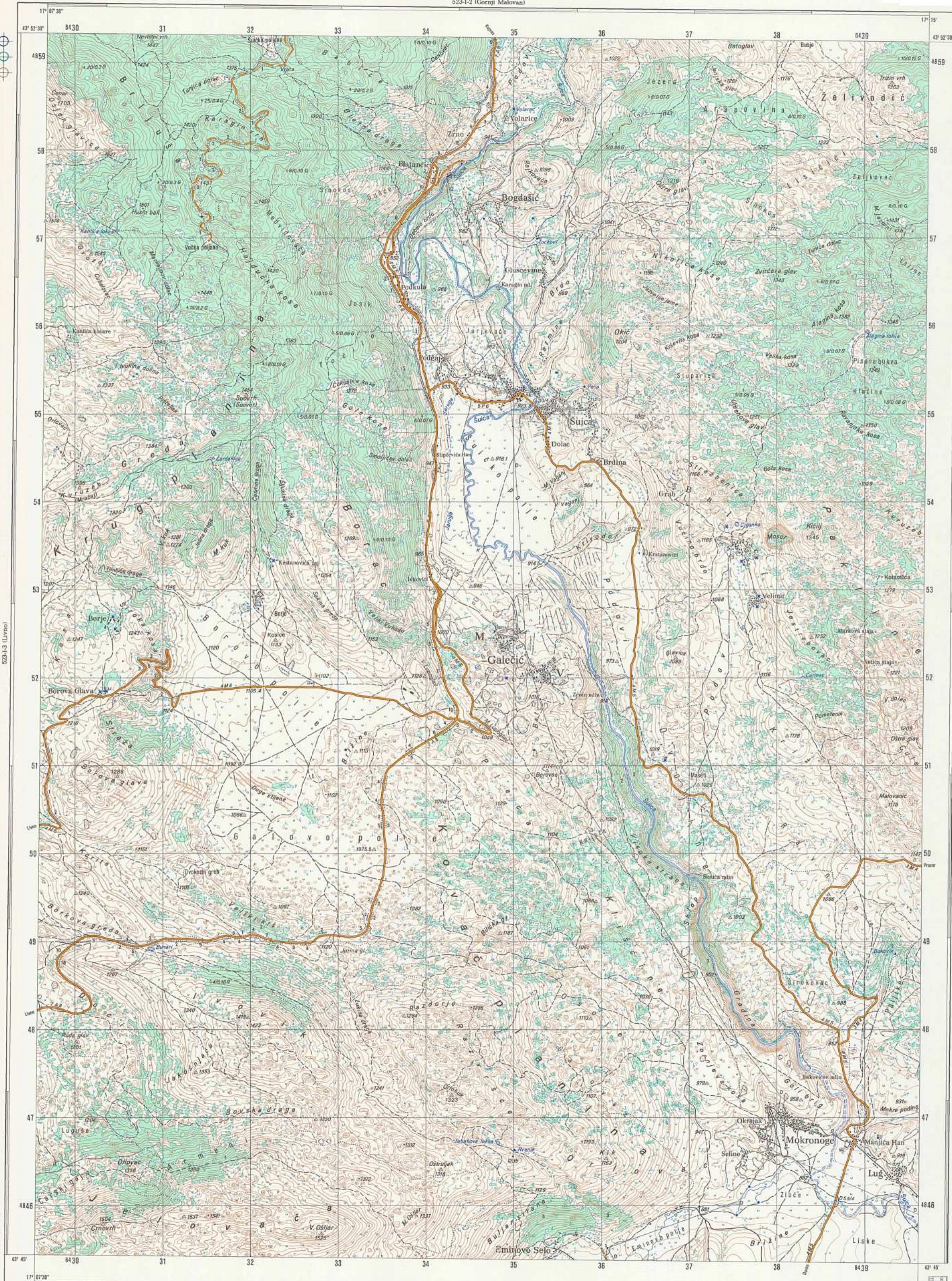
Jajce-473

1	2

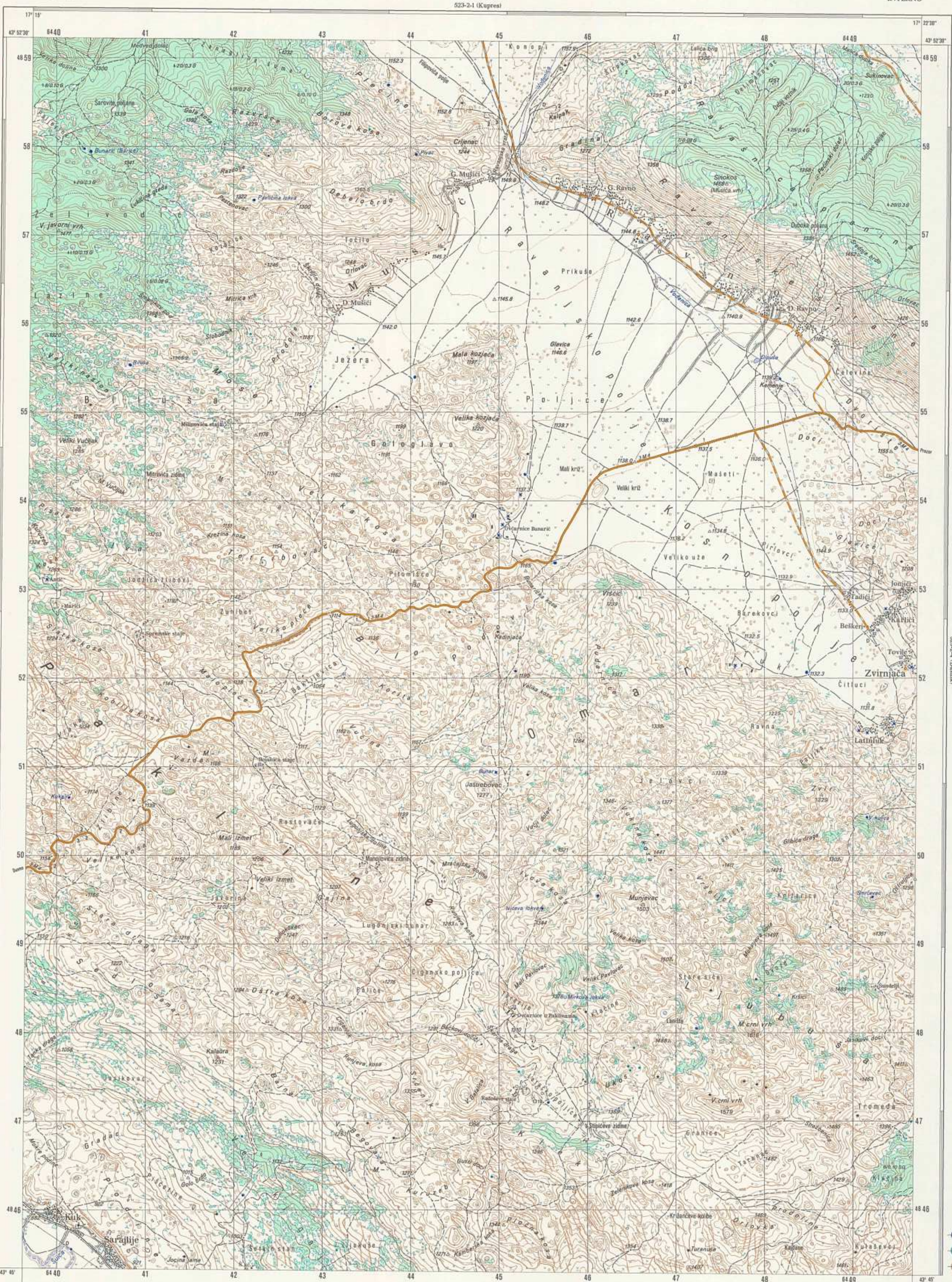
Drugo izdanje-štampano 1976.g.
Sadržaj dopunjen 1973.g.
Broj lista 523-3-3

Topografska karta 1:25 000
Livno 3-1
(Golinjevo)
523-1-3 (Livno)
522-4-2 (Vošćane)
523-3-2 (Duvno)
523-3-3 (Studenci)
BUŠKO JEZERO
Golinjevo
G. Golinjevo
D. Golinjevo
Sr. Golinjevo
Podhum
Mandek
Pavići
Mandek jez.
Batinića Brdo
Poljana
Podpur
Kulaši
Žukovica
Sedlo
Karovine
Dučići
Prisoje
Guber
Oraśac
Podprivala
Brljevci
Zelići
Crkvine
Vrilo
Naklo
Gaj
Ivančići
Sarići
Grabovica
Alagušići
Vrande
Čapići
Beljani
Kurteśovina
Lasići
Ćurići
Zečevići
Gradina
Korita
Ljutčica
Čule
Škoj
Zidine
Gale
Kurtovine
Raseljke
Bravci
Renići
Potkraj
Rudnik Tušnica
Bukovača
Buljani
Vodice
Tušnica
Krug
Vitrenik
Gvozd
Mala Tušnica
Polje
Poljane
Krivići
Risovača
Rt
Plandovička glav.
Klapavice
Mravinj
Gradina
Dubokadraga
Zmijinjevac
Salakovac
Kolin gaj
Pominovac
Bukova gora
Izdaje i štampa Vojnogeografski institut
Kopiranje i umnožavanje zabranjeno
1:25 000
Zbližavanje meridijana
δ = -0°39'
Jajce-473
Drugo izdanje-štampano 1976.g.
Sadržaj dopunjen 1973.g.
Broj lista 523-3-1

523-3-2
Topografska karta 1:25 000
Livno 3-2
(Duvno)
523-1-4 (Galečić)
VOJNA TAJNA
INTERNO
523-4-1 (Kongora)
523-3-1 (Golinjevo)
523-3-4 (Raško Polje)
Izdaje i štampa Vojnogeografski institut
Kopiranje i umnožavanje zabranjeno
1:25 000
Zbližavanje meridijana
Magnetna deklinacija
Drugo izdanje-štampano 1976 g.
Sadržaj dopunjen 1973 g.
Broj lista 523-3-2
DUVNO
Kolo
Stipanjići
Jošanica
Podgaj
Blažuj
Buljani
Svrakino Selo
Kovači
Omerovići
Cebara
D. Brišnik
G. Brišnik
Mrkodol
Vrilo
Buško jez.
Cikoje
Tuhobić
Ponor
Čavarov Stan
Duvanjsko polje
Grabovica planina
Tušnica
Jelovača

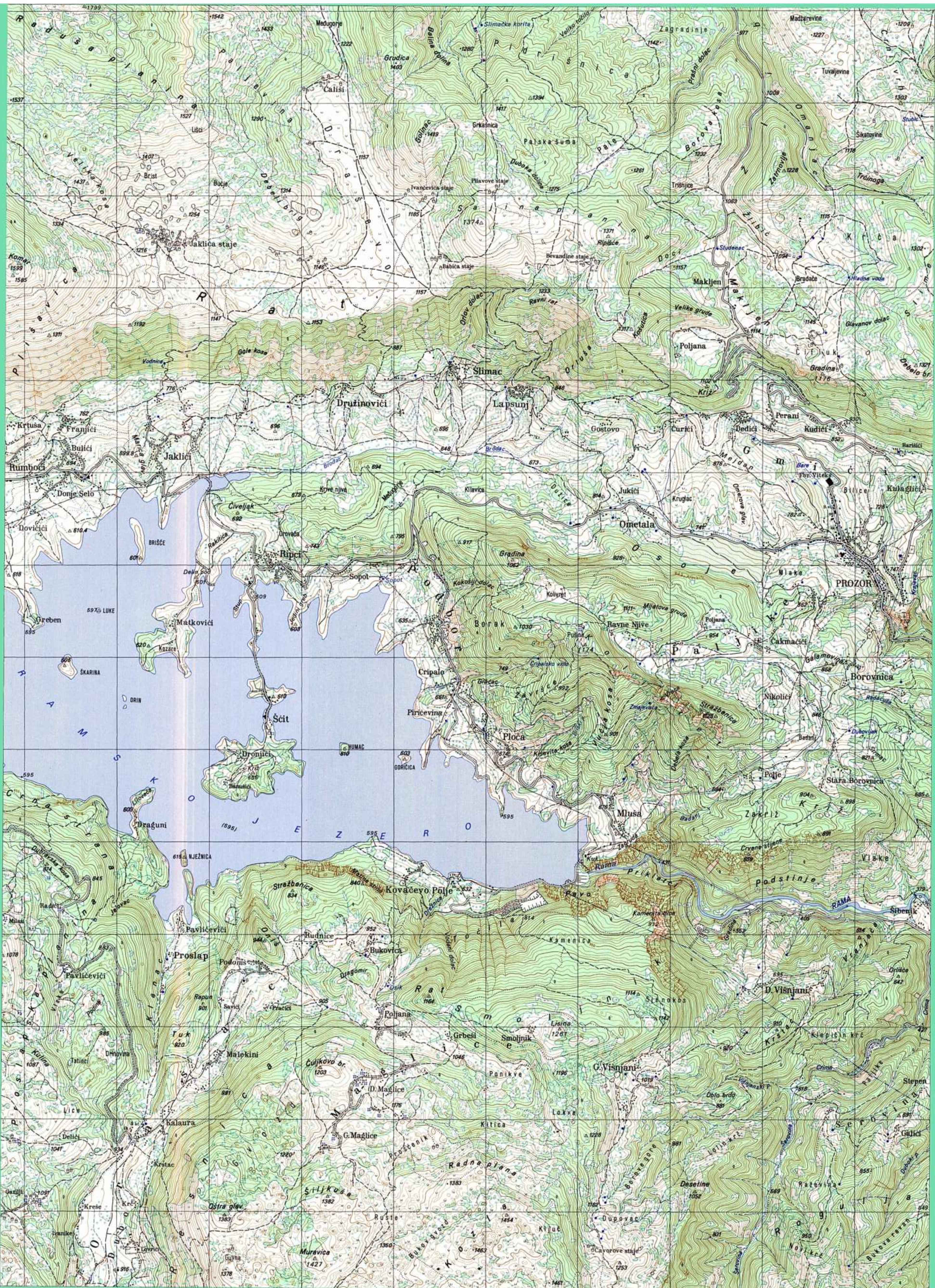

Topografska karta 1:25 000
Livno 1-4
(Galečić)
523-1-2 (Gornji Malovan)
Bogdašić
Šuica
Dolac
Brdina
Šuičko polje
Galečić
Borova Glava
Borovo polje
Galovo polje
Kovač Planina
Mokronoge
Manjića Han
Lug
Okruk
Seline
Zloće
Liske
Eminovo Selo
Želivodić
Batoglav
Bunje
Podgaj
Podkula
Blatance
Zrno
Volarice
Vaganj
Krivodol
Podovi
Velimir
Mosor
Kučlji
Borje
Kosice
Lugoše
Crnovrh
V. Oštjar
523-1-3 (Livno)
523-2-3 (Zvirnjača)
523-3-2 (Duvno)
1:25 000
Izdaje i štampa Vojnogeografski institut
Kopiranje i umnožavanje zabranjeno
Drugo izdanje-štampano 1976.g
Sadržaj dopunjen 1973.g
Broj lista 523-1-4
Zbližavanje meridijana

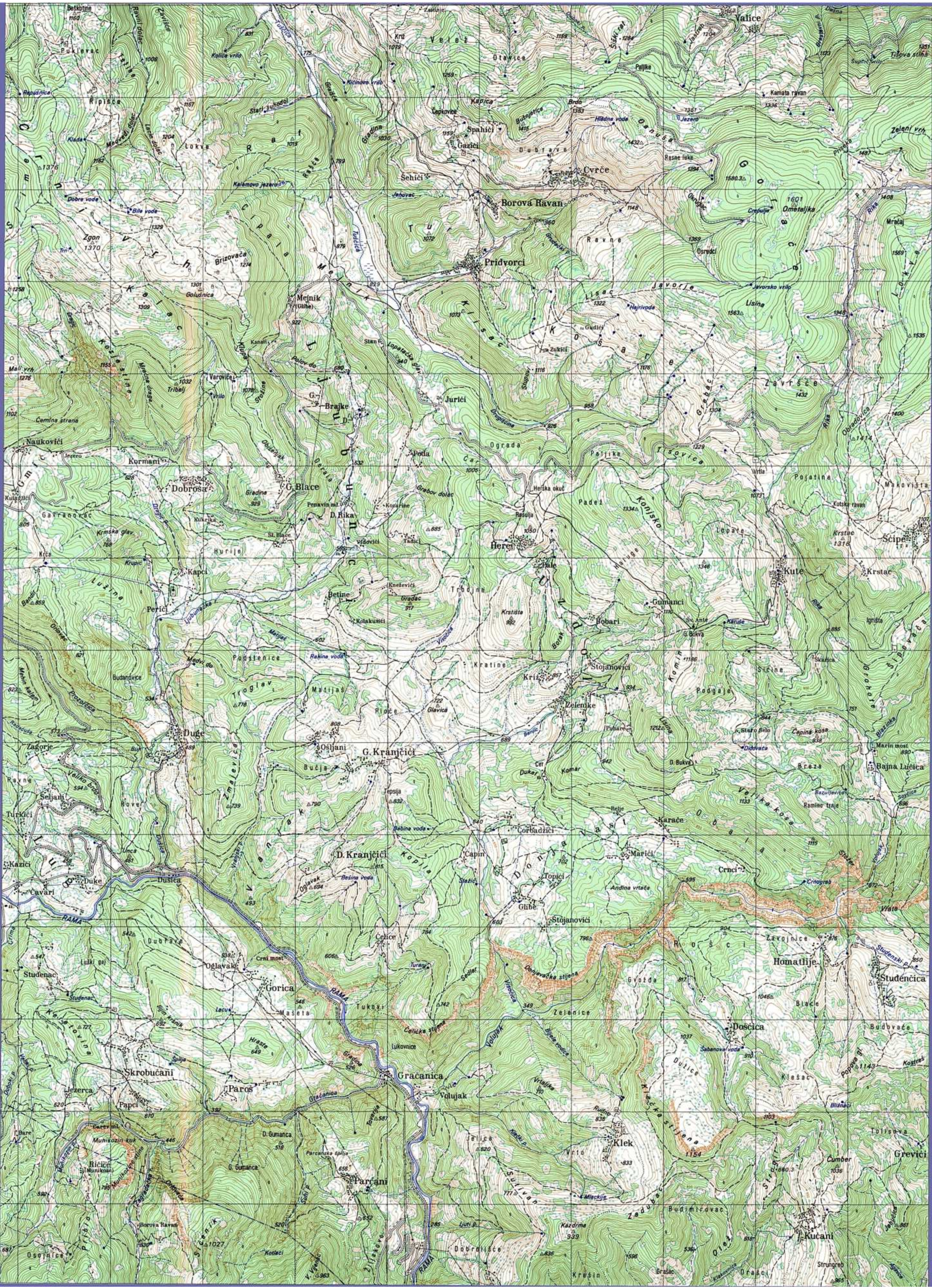

523-2-3
Livno 2-3
(Zvirnjača)
523-2-1 (Kupres)
Topografska karta 1:25 000
VOJNA TAJNA
INTERNO
523-2-4 (Dašnik)
523-1-4 (Galečje)
523-4-1 (Kongora)
1:25 000
Izdaje i štampa Vojnogeografski institut
Kopiranje i umnožavanje zabranjeno
Drugo izdanje-štampano 1976.g.
Sadržaj dopunjen 1973.g.
Broj lista 523-2-3
Zbližavanje meridijana
Magnetna deklinacija
Zvirnjača
G. Ravno
D. Ravno
G. Mušići
D. Mušići
Kovačevo
Kuk
Šarajlije
Latinluk
Čittuci

523-2-4
Livno 2-4
(Dašnik)
523-2-2 (Gornje Vukovsko)
Topografska karta 1:25 000
VOJNA TAJNA
INTERNO
524-1-3 (Prozor)
523-2-3 (Zvirnjača)
523-4-2 (Vran-pl-zapad)
RAMSKO JEZERO
Varvara
Gornje Selo
Donje Selo
Rumboci
Ibrahimov Dolac
Sarčevići
Sandali
Ceprljaci
Petrovići
Padež
Grušće
Ivankovići
Ljubuša
Dašnik
Kik
Raduša planina
Pisojnik
Ruda polje
Rumboćko polje
Kriz
Kozo
Hodžić
Markovac
Karačići
Janjčerica
Ljutice
Prozlapska urija
Osojnica
Vabač
1:25 000
Izdaje i štampa Vojnogeografski institut
Kopiranje i umnožavanje zabranjeno
Zbližavanje meridijana
δ = -0°23'
Magnetna deklinacija
Drugo izdanje-štampano 1976.g.
Sadržaj dopunjen 1973.g.
Broj lista 523-2-4
Jajce-473
Livno-523
Sinj-522
Konjic-52

PROZOR
Makljen
Poljana
Slimac
Lapsunj
Družinovići
Gostovo
Čurki
Dedići
Perani
Kudići
Jukići
Ometala
Jaklića staje
Jaklići
Krtuša
Franjići
Bulići
Rumboci
Donje Selo
Dovićići
Greben
Čiveljak
Ripci
Sopot
Matkovići
Šćit
Dronjići
Dragúni
Borak
Cripalo
Pirićevine
Ploča
Mluša
Ravne Njive
Cakmačići
Borovnica
Nikolići
Stara Borovnica
Podstinje
RAMA
Šibenik
D. Višnjani
G. Višnjani
Kovačevo Polje
Bukovica
Rudnice
Proslap
Pavlićevići
Poljana
Grbeši
Smoljnik
Malekini
D. Maglice
G. Maglice
Kalaura
Desetine
RAMSKO JEZERO

Valice
Cvrče
Borova Ravan
Šehići
Spahići
Gazići
Pridvorci
Mejnik
Jurići
Naukovići
Kormani
Dobrosa
G. Blace
D. Rika
Kute
Šćipe
Gumanci
Bobari
Stojanovići
Zelenike
Duge
Ošljani
Bučja
G. Kranjčići
D. Kranjčići
Karače
Topići
Stojanovići
Gorica
Dušće
RAMA
Gračanica
Voljak
Klek
Paroš
Skrobućani
Papci
Parcani
Došćica
Homatlije
Studenčica
Bajna Lučica
Kućani
Grevići

Heljdovi
Ravnica
Gračac
Ustirama
Lizoperci
Toščanica
Međupotočje
Pavlovići
G. Slatina
D. Slatina
Hudutsko
Orlovac
Pačići
Zukići
Stupari
Stuparska bukovina
Bukova ravan
Bobovište
Sjenokos
Čehari
Mirci
Zlate
Kopno brdo
Doljanka
Muharnica
Jagodnik
Debeli brijeg
Krivelj
Lomivrat
Snježnica
Drijenča
Čovo
Borovac
Tolovac
Prajine

JABLANIČKO JEZERO
Ostrožac
JABLANICA
Bačina
Jelačići
Lug
Devor
D.Jablanica
NERETVA
Mrakovo
Rodići
Šabančići
Žuglići
Glodnica
Falanovo Brdo
Kostajnica
Blučići
Goransko Polje
Gostovići
Seonica
Sultići
Trušina
Gorica
D.Nevizdraci
G.Nevizdraci
Ribići
D.Paprasko
G.Paprasko
Dobrigošće
Krstac
Dragan Selo
Ravna
Bijela
Javorik
Toščanica
Idbar

KONJIC
NERETVA
JABLANIČKO JEZERO
Živašnica
Zagorice
Polje-Bijela
Kanjina
Homolje
Galjevo
Repovica
Ovčari
Čerići
Ostrožac
Čelebići
Orahovica
Pokojište
Bjelovčina
Seljani
Badesine
Lisičići
Bukovica
Vrbljani
Homolje
Turija
Tušila
Tresnjevica
Strgonice
Hondići
Herići
Koto
Grabovci
Dobro polje
Borci
Cerići
Višnjevice
Bazdarevići
Trebojje
G. Nevizdraci

Kreševo
Stojčići
Mratinići
Volujak
Ivica
Trkovići
Kojsina
Vranci
Botunja
Pirin
Zabrde
Toplica
Gunjani
Medvjedice
Luke
Osenik
Tarčin
Do
Smucka
Japalaci
Kazina Bara
Orahovica
Vrbanja
G. Raštelica
D. Raštelica
Duranovići
Trzanj
Odžak
Budmolići
G. Bioča
D. Bioča
Vukovići
Bradina
Mrkajići
Korča
Tmor planina
Ivan planina
Zagoni

HADŽIĆI
PAZARIĆ
D. Hadžići
Drozgometva
Vranjići
Grivići
Dupovci
Žunovica
Binježevo
Gradac
Kasatići
Lokve
Zovik
Dragovići
Doljani
Resnik
Osenik
Mokrine
Bukovica
Žeželovo
Homolj
Ivica
Azapovići
Rudnik
Tulica
Rakovica
Gladno Polje
Raskršće
Rogačići
Mišćevići
Garovci
Kučice
Ljubovčići
Bojakovići
Koščan
Kulijes
Lokvanjsko polje
Bojišća
Zimozelen
Kominjac
Mlake
Kondila
Nadgajnice
Stolušа
Lasac
Beganovi

Topografska karta 1:25 000

Sarajevo 2-3
(Ilidža)

VOJNA TAJNA
INTERNO

525-2-I (Ilijaš)

525-2-4 (Sarajevo)

525-4-I (Hadžići)

SARAJEVO
ILIDŽA
HRASNICA
Rajlovac
Butmir
Dobrinja
Lukavica
Otes
Vreoca
Plandište
Kovači
Glavogodina
Sokolović-Kolonija
Bijelo Polje
D. Kotorac
G. Kotorac
D. Mladice
G. Mladice
Vojkovići
Grlica
Lužnica
Kasindo
Vrutci
Šiljak
Vrelo Bosne
Kamenjača
Blažuj
Osijek
Rogačići
Dogladi
Bačevo
Bare
Bojnik
Mihaljevići
Zabrđe
Kripac
Stožje
Toranovići
aerodrom Sarajevo
aerodrom Butmir
Alipašin Most
Alipašino Polje
Novi Grad
Bosna
Miljacka
Željeznica
Dobrinja

525-4-I (Bjelašnica-istok)

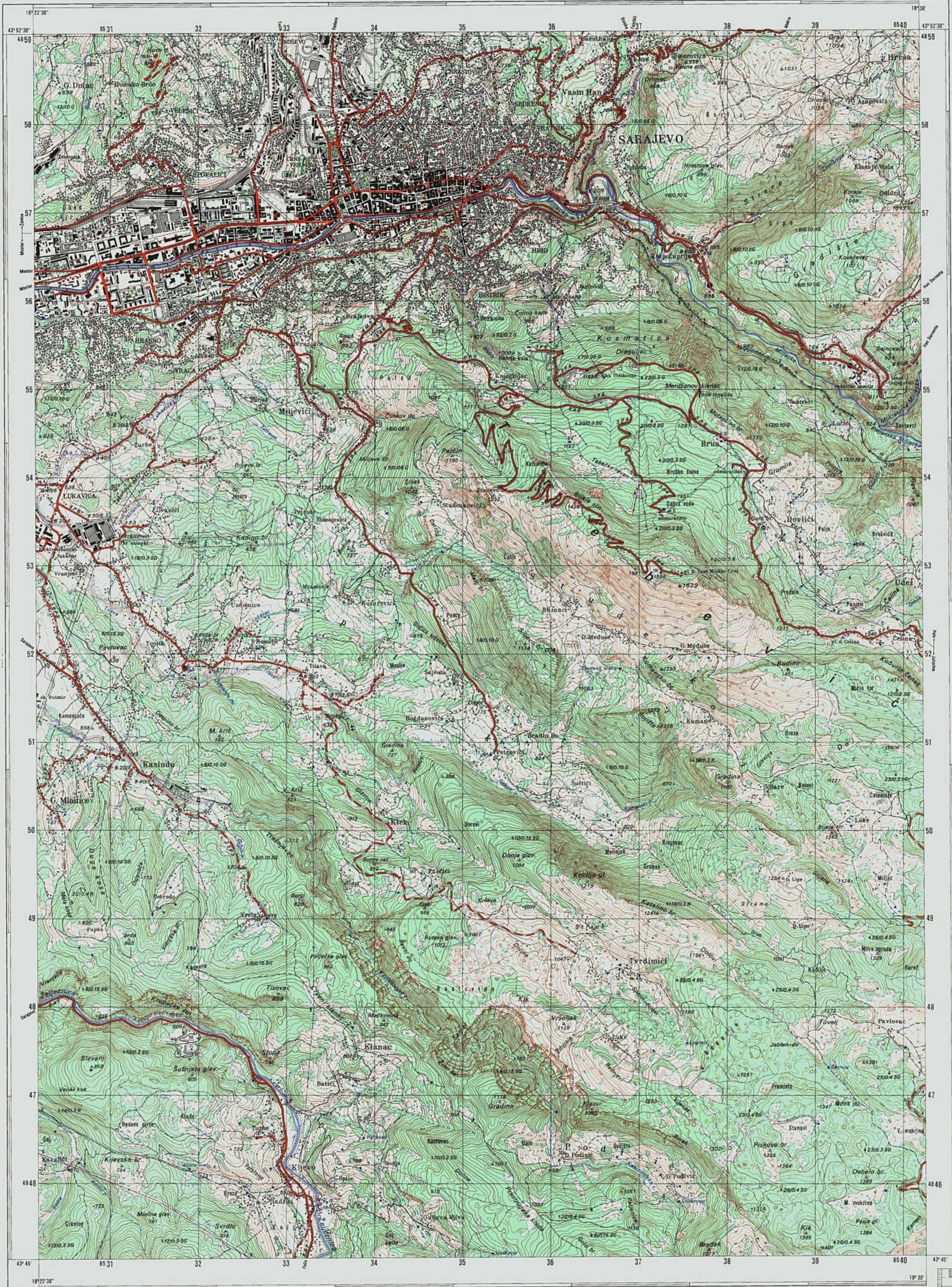
1:25 000

Izdaje i štampa Vojnogeografski institut
Kopiranje i umnožavanje zabranjeno

Zbližavanje meridijana
δ = + 0°13'

Vareš-475

Drugo izdanje-štampano 1986. g.
Sadržaj dopunjen 1984. g.
Broj lista 525-2-3

Topografska karta 1:25 000
Sarajevo 2-4
(Sarajevo)
525-2-2 (Paletići)
VOJNA TAJNA
INTERNO
SARAJEVO
LUKAVICA
Kasindo
Miljevići
Brus
Dovlići
Tvrdimići
Klanac
Kijevo
Studenkovići
525-4-2 (Ilovice)
1:25 000
Izdaje i štampa Vojnogeografski institut
Kopiranje i umnožavanje zabranjeno
Zbližavanje meridijana
Drugo izdanje-štampano 1986. g
Sadržaj dopunjen 1984. g
Broj lista 525-2-4

Prilog : **Karte iz Arheološkog leksikon Bosne i Hercegovine.**

1. Arheološka karta, regija 13. Praistorijsko doba
2. Arheološka karta, regija 13. Doba rimske vladavine
3. Arheološka karta, regija 14. Praistorijsko doba
4. Arheološka karta, regija 14. Doba rimske vladavine
5. Arheološka karta, regija 15. Praistorijsko doba
6. Arheološka karta, regija 15. Doba rimske vladavine

ARHEOLOŠKA KARTA - REGIJA 13.

OPŠTINE: ZENICA, TRAVNIK, PUCAREVO, VITEZ I BUSOVAČA

PRAISTORIJSKO DOBA

IZOHIPSE NA 100 m

161 Oštrc, Donji Koricani, Travnik

159 Orahovacko polje, Nemila, Zenica

74 Gradina, Potkraj, Travnik

168 Podastinje, Travnik

79 Gradina, Velika Bukovica, Travnik

24 Carine, Krpeljici, Travnik

97 Guca Gora, Travnik

129 Kuzno groblje, Guca Gora, Travnik

147 Nad Gajem, Bilica Docic, Travnik

28 Gradina, Turici, Travnik

78

65 Gradina, Bukovica, Travnik

66 Gradina (Kraljicino vrtlo), Bukovica, Travnik

104 Jankovici, Travnik

191 Travnik

199 Vlahovica brijeg, Ovcarevo, Travnik

73 Gradina, Miškica brdo, Travnik

Balbunar (Saraj), Travnik

190 Travnik

150 Nebo, Brajkovici, Travnik

81 Gradina, Vidoševici, Travnik

174 Puticevo, Travnik

64 Gradina, Alihodže, Travnik

146 Mujevine, Alihodze, Travnik

63 Gradac, Tarabovac, Travnik

61 Gradac (Ricice), Travnik

59 Gradac, Pokrajcici, Travnik

82 Gradina, Zabilje, Vitez

151 Nevic Polje, Travnik

85 Gradina - Megara, Goleš, Travnik

143 Miskovica Sica, Gradnik, Travnik

86 Gradina na Gladniku, Gladnik, Travnik

184 Novi Travnik

60 Gradac, Rankovici, Travnik

89 Grbavica Brdo, Grbavica, Vitez

88 Grbavica, Vitez

75 Gradina, Preocica, Vitez

160 Orlac, Preocica, Vitez

52 Glavica, Mali Mošunj, Vitez

Gradac, Mali Mošunj, Vitez

182 Stara Bila, Vitez

106 Jasike, Veliki Mošunj, Vitez

154 Mali Mošunj - Divjak, Vitez

149 Na stinama, Krcevine, Vitez

83 Gradina (Grad), Zenepici, Novi Travnik

80 Gradina, Veliki Mošunj, Vitez

29 Veliki Mošunj, Vitez

198 Crkvine (Gradac, Kalvarija), Mali Mošunj, Vitez

84 Gradina - Catrnja (Komandska gradina), Veliki Mošunj, Vitez

77 Gradina, Stranjani, Zenica

117 Kica, Gradišce, Zenica

145 Mrtovacka gradina, Gradišce, Zenica

101 Hum, Donja Gracanica, Zenica

9 Donja Gracanica, Zenica

68 Gradina, Drugovci, Zenica

69 Gradina, Gradina - Seoci, Zenica

72 Gradina, Koplo, Zenica

197 Vis (Veliki i Mali), Podbrežje, Zenica

111 Kamen, Puhovac, Zenica

ZENICA

71 Gradina, Klopce, Zenica

67 Gradina, Dobriljevo, Zenica

194 Uvrate, Raspotocje, Zenica

40 Drivusa, Zenica

108 Jelinak, Busovaca

70 Gradina, Jelinak, Busovaca

130 Lasva, Zenica

14 Borak, Katici, Busovaca

BUSOVAČA

157 Opara, Novi Travnik

206 Zmijska glavica, Monjci, Novi Travnik

62 Gradac, Rastovo, Novi Travnik

113 Karaula (Krajinsko groblje), Sebesic, Novi Travnik

LEGENDA

- NALAZIŠTE, KULTURNO NEOPREDELJENO
- PEĆINSKO NALAZIŠTE
- PALEOLIT - NALAZIŠTE NA OTVORENOM
- NASELJE NA OTVORENOM
- GRADINA
- GROB
- NEKROPOLA RAVNIH GROBOVA
- TUMULUS, NEKROPOLA SA TUMULIMA
- POJEDINAČNI NALAZ
- OSTAVA
- NOVAC
- OSTAVA NOVCA
- RUDNIK, KAMENOLOM
- PRIVREDNI POGON CIGLANA, KOVAČNICA, TALIONICA I
- SOJENIČKO NASELJE
- CRTEŽI NA STIJENI

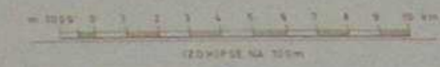

ARHEOLOŠKI LEKSIKON BOSNE I HERCEGOVINE

ARHEOLOŠKA KARTA - REGIJA 13.

OPŠTINE: ZENICA, TRAVNIK, PUCAREVO, VITEZ I BUSOVAČA

DOBA RIMSKE VLADAVINE

LEGENDA

- NALAZIŠTE, KULTURNO NEOPREDELJENO
- PEĆINSKO NALAZIŠTE
- NASELJE NA OTVORENOM
- GROB
- NEKROPOLA RAVNIH GROBOVA
- TUMULUS, NEKROPOLA SA TUMULIMA
- POJEDINAČNI NALAZ
- OSTAVA
- NOVAC
- OSTAVA NOVCA
- VILA RUSTIKA, VILA URBANA
- SVETILIŠTE, HRAM, MAUZOLEJ
- RIMSKA UTVRDA
- MOST
- RIMSKI KAMENI SPOMENIK, STELA, CIPUS, ARA
- HIPOGEJ, GROBNA KOMORA
- BAZILIKA, CRKVA
- RUDNIK, KAMENOLOM
- PRIVREDNI POGON: CIGLANA, KOVAČNICA, TALIONICA
- GRANARIJ
- CRTEŽ NA STIJENI
- NATPIS UKLESAN U ŽIVU STIJENU
- RELJEF UKLESAN U ŽIVU STIJENU
- RIMSKI KASTRUM

ARHEOLOŠKI LEKSIKON BOSNE I HERCEGOVINE

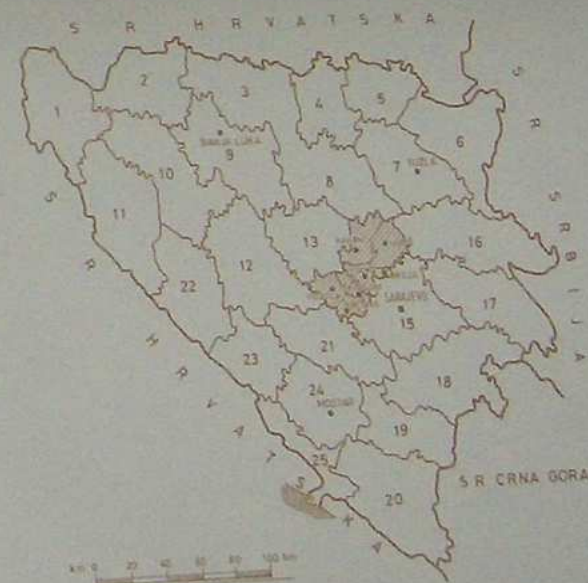
ARHEOLOŠKA KARTA - REGIJA 14.

OPŠTINE : KAKANJ, VAREŠ, VISOKO, BREZA, FOJNICA, KISELJAK I KREŠEVO

PRAISTORIJSKO DOBA

IZOHIPSE NA 100 m

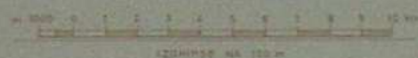

ARHEOLOŠKI LEKSIKON BOSNE I HERCEGOVINE

ARHEOLOŠKA KARTA - REGIJA 14.

OPŠTINE: KAKANJ, VAREŠ, VISOKO, BREZA, FOJNICA, KISELJAK I KREŠEVO

DOBA RIMSKE VLADAVINE

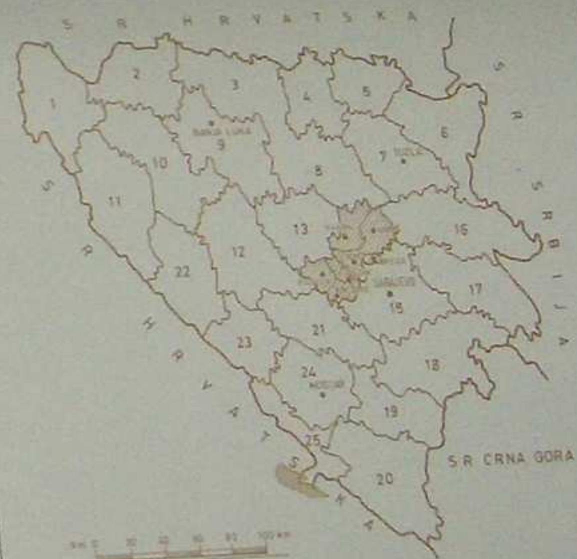
Strana, Bilješevo, Kakanj 210
Crkvina (Grčko groblje), Donja Zgošća, Kakanj
Gradina (Gradac), Karaula, Kakanj
Gromile, Karaula, Kakanj 106
Bobovac, Dragovići - Mijakovići, Vareš 13
51 Duge Njive (Kaursko groblje), Doboj, Kakanj
Crkvenjak, Hašimići, Kakanj 29
Bjelavići, Kakanj
Gradina, Brežani, Kakanj
Grad, Gornja Koprivnica, Kakanj 72
227 Veliki Grad (Gradina), Seoča - Gerdečići, Visoko
Gradina, Dabravine, Vareš 66
Crkvina, Mokronoge - Bužić mahala, Visoko 34
79 Gradac, Mokronoge - Gunjače, Visoko
Omejak, Maurovići, Visoko 178
Raskršće, Maurovići - Rizvići, Visoko 201
216 Svatovsko groblje, Lisovo - Baskije, Visoko
Svibe, Gornje Moštre, Visoko 217
31 Crkvina, Breza
Kamenjača, Breza 124
Srdj, Breza 207
1 Arnautovići - Mile, Visoko
238 Vratnica, Visoko
Vina, Župča, Breza 231
Gradac, Podgora, Breza
33 Crkvina, Gromiljak, Kiseljak
Gromiljak, Kiseljak 107
232 Visoki, Grad, Visoko
Fojnica 1 56
Ostružnica, Fojnica 181
Fojnica 2 57
234 Humac, Podastinje, Kiseljak 116
Višnjica Polje, Donja Višnjica, Kiseljak
108 Hambarine, Podastinje, Kiseljak
Povratnica, Podastinje, Kiseljak 187
Podastinje, Kiseljak 189
Mravnjace, Višnjica, Kiseljak 168
35 Crkvina, Podastinje, Kiseljak
Ljeskovice, Višnjica, Kiseljak 161
135 Kiseljak
Bijele Vode, Gornja Višnjica, Kiseljak 8 81
Gradac, Višnjica, Kiseljak 150
Kravaca, Kiseljak
Glavica, Kiseljak 64
Krčevine, Kiseljak 191
Pod Gracem, Gornja Višnjica, Kiseljak 146
229 Veliki Gradac, Ramadanovci - Goduša, Visoko
252 Zvonigrad, Bozići, Fojnica
118 Ispod Gradine, Duhri, Kiseljak
110 Han Ploča, Kiseljak
Ocrkavka, Homolj, Kiseljak 174
249 Zgonovi, Azapovići, Kiseljak
Dusina, Fojnica 52
147 Kreševo
Gradac, Homolj, Kiseljak 78
Kulješ, Kiseljak 154
Zabrdje, Kiseljak 240

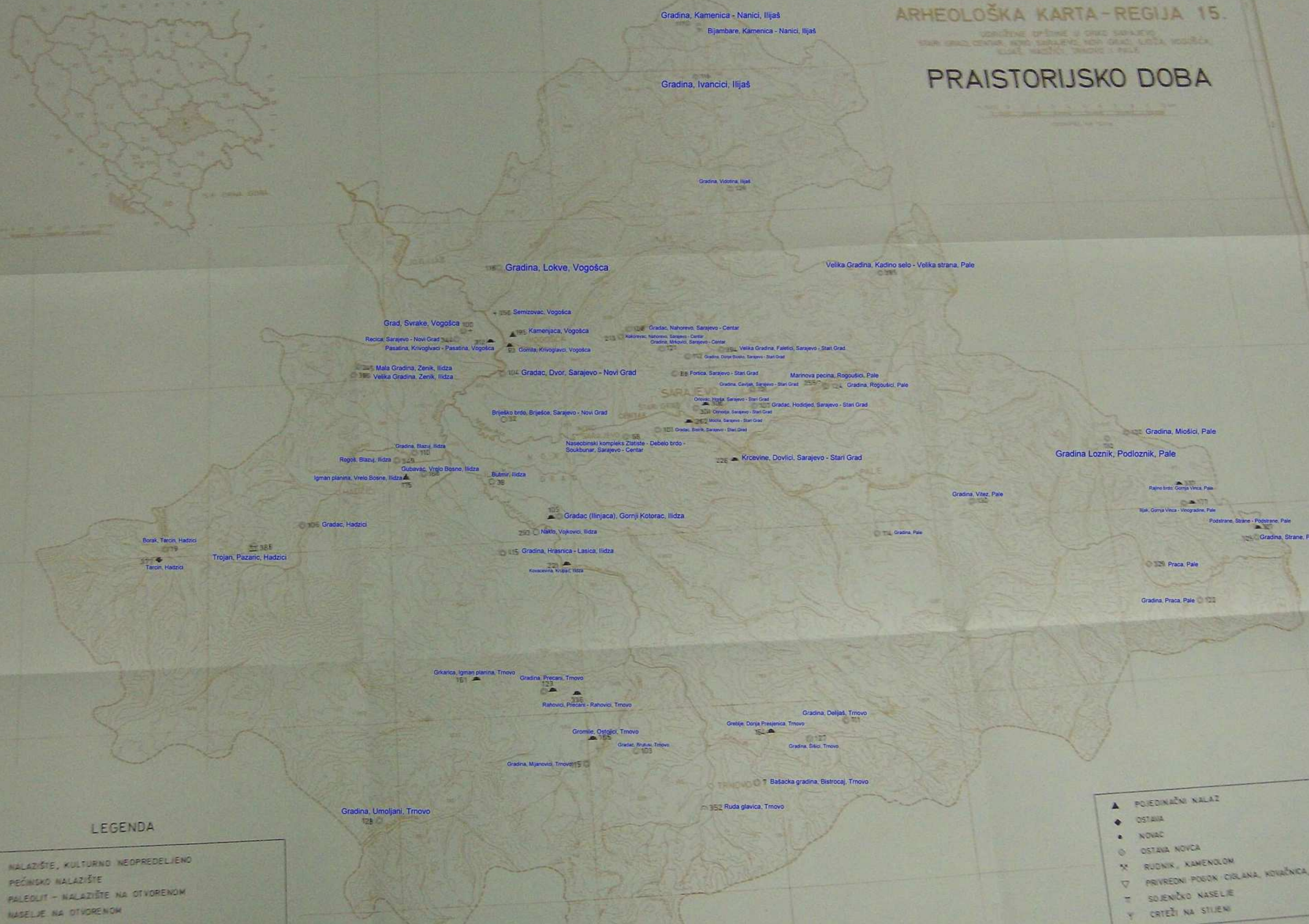
KAKANJ
BREZA
VISOKO
FOJNICA
KREŠEVO

LEGENDA

- NALAZIŠTE, KULTURNO NEOPREDELJENO
- PEĆINSKO NALAZIŠTE
- NASELJE NA OTVORENOM
- GROB
- NEKROPOLA RAVNIH GROBOVA
- TUMULUS, NEKROPOLA SA TUMULIMA
- POJEDINAČNI NALAZ
- OSTAVA
- NOVAC
- OSTAVA NOVCA
- VILA RUSTIKA, VILA URBANA
- SVETILIŠTE, HRAM, MAUZOLEJ
- RIMSKA UTVRDA
- MOST
- RIMSKI KAMENI SPOMENIK, STELA, CIPUS, ARA
- HIPOGEJ, GROBNA KOMORA

- BAZILIKA, CRKVA
- RUDNIK, KAMENOLOM
- PRIVREDNI POGON: CIGLANA, KOVAČNICA, TALIONICA I SL.
- GRANARIJ
- CRTEŽ NA STIJENI
- NATPIS UKLESAN U ŽIVU STIJENU
- RELJEF UKLESAN U ŽIVU STIJENU
- RIMSKI KASTRUM

ARHEOLOŠKA KARTA - REGIJA 15.
PRAISTORIJSKO DOBA
Gradina, Kamenica - Nanici, Ilijaš
Bijambare, Kamenica - Nanici, Ilijaš
Gradina, Ivancici, Ilijaš
Gradina, Vidotina, Ilijaš
Gradina, Lokve, Vogošca
Velika Gradina, Kadino selo - Velika strana, Pale
Semizovac, Vogošca
Grad, Svrake, Vogošca
Kamenjaca, Vogošca
Recica, Sarajevo - Novi Grad
Pasatina, Krivoglavci - Pasatina, Vogošca
Gomila, Krivoglavci, Vogošca
Gradac, Nahorevo, Sarajevo - Centar
Velika Gradina, Faletici, Sarajevo - Stari Grad
Mala Gradina, Zenik, Ilidza
Velika Gradina, Zenik, Ilidza
Gradac, Dvor, Sarajevo - Novi Grad
Fortica, Sarajevo - Stari Grad
Marinova pecina, Rogoušici, Pale
Gradina, Rogoušici, Pale
SARAJEVO
Gradac, Hodidjed, Sarajevo - Stari Grad
Briješko brdo, Briješce, Sarajevo - Novi Grad
Naseobinski kompleks Zlatiste - Debelo brdo -
Soukbunar, Sarajevo - Centar
Krcevine, Dovlici, Sarajevo - Stari Grad
Gradina, Miošici, Pale
Gradina Loznik, Podloznik, Pale
Gradina, Blazuj, Ilidza
Rogoš, Blazuj, Ilidza
Gubavac, Vrelo Bosne, Ilidza
Igman planina, Vrelo Bosne, Ilidza
Butmir, Ilidza
Gradac (Ilinjaca), Gornji Kotorac, Ilidza
Gradina, Vitez, Pale
Gradac, Hadzici
Naklo, Vojkovici, Ilidza
Gradina, Pale
Podstrane, Strane - Podstrane, Pale
Gradina, Strane, Pale
Borak, Tarcin, Hadzici
Trojan, Pazaric, Hadzici
Tarcin, Hadzici
Gradina, Hrasnica - Lasica, Ilidza
Kovacevina, Krupac, Ilidza
Praca, Pale
Gradina, Praca, Pale
Grkarica, Igman planina, Trnovo
Gradina, Precani, Trnovo
Rahovici, Precani - Rahovici, Trnovo
Gradina, Delijaš, Trnovo
Greblje, Donja Presjenica, Trnovo
Gromile, Ostojici, Trnovo
Gradac, Brutusi, Trnovo
Gradina, Šišici, Trnovo
Gradina, Mijanovici, Trnovo
Bašacka gradina, Bistrocaj, Trnovo
Ruda glavica, Trnovo
Gradina, Umoljani, Trnovo
TRNOVO
LEGENDA
NALAZIŠTE, KULTURNO NEOPREDELJENO
PEĆINSKO NALAZIŠTE
PALEOLIT - NALAZIŠTE NA OTVORENOM
NASELJE NA OTVORENOM
GRADINA
GROB
POJEDINAČNI NALAZ
OSTAVA
NOVAC
OSTAVA NOVCA
RUDNIK, KAMENOLOM
SOJENIČKO NASELJE
CRTEŽI NA STIJENI

ARHEOLOŠKA KARTA - REGIJA 15.

UDRUŽENE OPŠTINE U GRAD SARAJEVO
STARI GRAD, CENTAR, NOVO SARAJEVO, NOVI GRAD, ILIDŽA, VOGOŠĆA, ILIJAŠ, HADŽIĆI, TRNOVO I PALE

DOBA RIMSKE VLADAVINE

LEGENDA

- NALAZIŠTE, KULTURNO NEOPREDELJENO
- PEĆINSKO NALAZIŠTE
- NASELJE NA OTVORENOM
- GROB
- NEKROPOLA RAVNIH GROBOVA
- TUMULUS, NEKROPOLA SA TUMULIMA
- POJEDINAČNI NALAZ
- OSTAVA
- NOVAC
- OSTAVA NOVCA
- VILA RUSTIKA, VILA URBANA
- SVETILIŠTE, HRAM, MAUZOLEJ

- RIMSKA UTVRDA
- MOST
- RIMSKI KAMENI SPOMENIK, STELA, CIPUS, ARA
- HIPOGEJ, GROBNA KOMORA
- BAZILIKA, CRKVA
- RUDNIK, KAMENOLOM
- PRIVREDNI POGON (CIGLANA, KOVAČNICA, TALIONICA I
- GRANARIJ
- CRTEŽ NA STIJENI
- NATPIS UKLESAN U ŽIVU STIJENU
- RELJEF UKLESAN U ŽIVU STIJENU
- RIMSKI KASTRUM

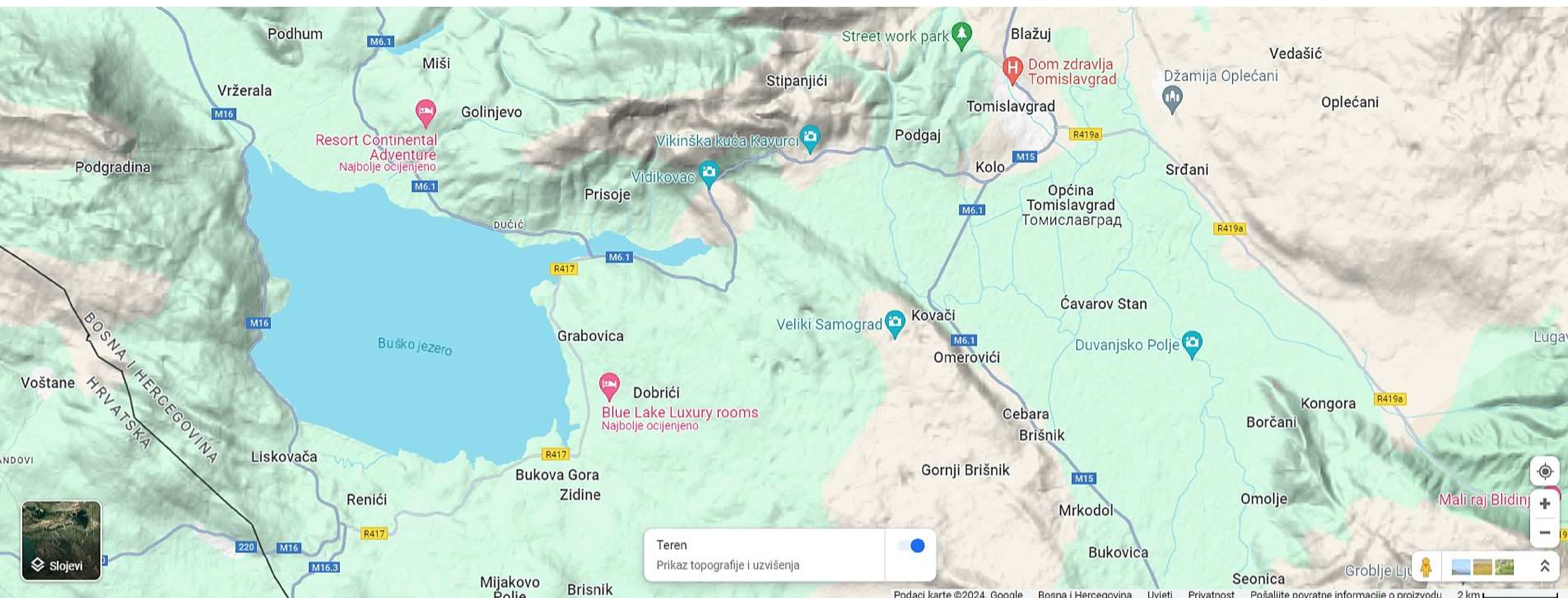
Prilog : Terensko – saobraćajne karte

1. Split – Salona – Klis – Dugopolje – Dicmo – Trilj.
2. Trilj – Čačvina – Tijarica – Kamensko – Renići.
3. Renići – Buško jezero – Tomislavgrad
4. Ravansko polje – Varvara – Kovačevo polje.
5. Ramsko jezero – Ustirama.
6. Ustirama – Jablaničko jezero – Konjic – Podorašac – Bradina.
7. Bradina – Aqu(a)e.
8. Sarajevo.
9. Putevi sa Duvanjskog polja prema Rami.

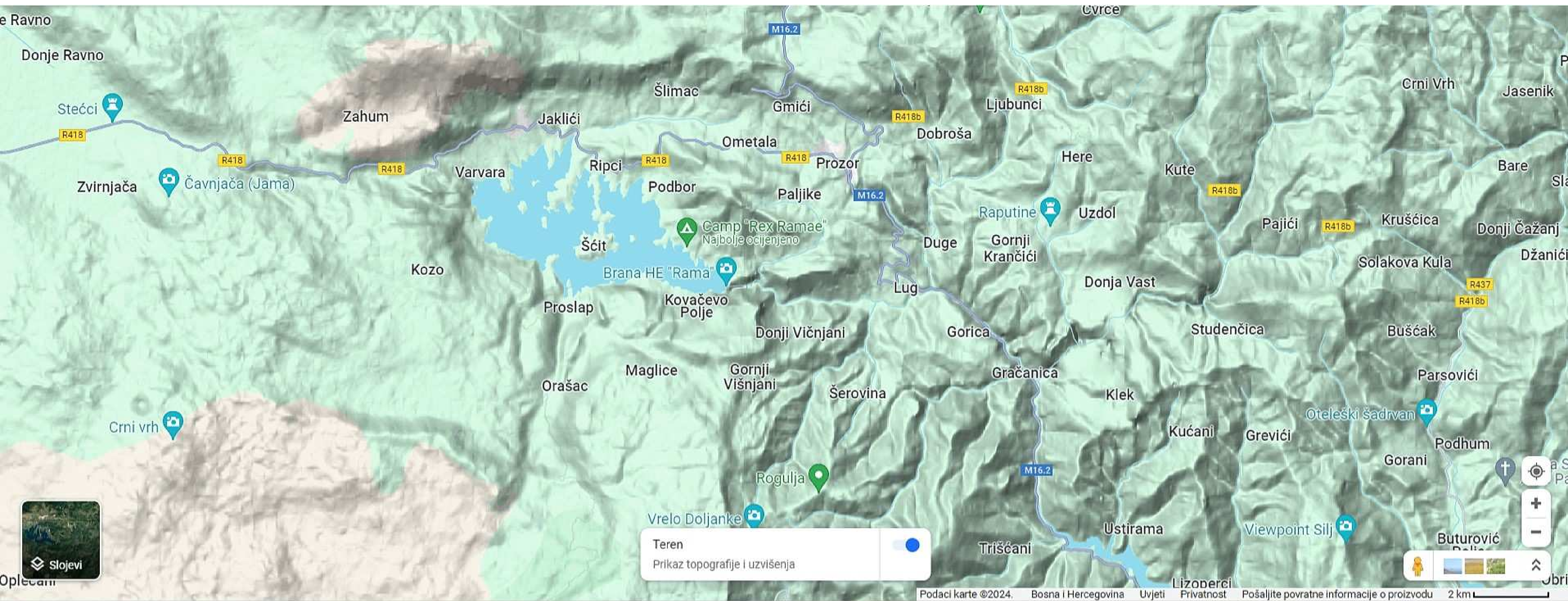

Lećevica
Adventure Park
Dicmo Kraj
Dicmo Prisoje
Dicmo Osoje
Prugovo
UBLE
TEŠIJE
STRIČEVIĆI
Korušce
Dugobabe
BROĆANAC
BUČANI
Košute
Jabuka
Trilj
Vedrine
Velić
Dicmo
Krušvar
Vojnić Sinjski
Gardun
Čačvina
Veliki
Bročanac
Koprivno
Radošić
Vučevica
Konjsko
Nutjak
Čaporice
Strmendolac
Dicmo
Ercegovci
Liska
Bisko
Dugopolje
Blaca
Stella Croatica -
Olive Museum &...
Biblijski vrt
Ugljane
Vinine
Vranjaca Cave
RUDINE
Klis
ROSCA
Kaštel Stari
Kaštel Štafilić
Kaštel Sućurac
Zračna
Luka Split
Amfiteatar Salona
Solin
Donji Dolac
Rafting na Cetini
- Rafting Crux
Vranjic
Kučine
Izvor Žrnovnice
Žrnovnica
BRDA
Crkva sv. Martin
VELIKA NJIVA
Nova Sela
Split
Žnjan City
Beach
Gornje Sitno
Srijane
Putišići
Kasjuni Beach
VAROŠ
ŽNJAN
Slojevi
Teren
Prikaz topografije i uzvišenja
MEJE
BAČVICE
Slatine
Podaci karte ©2024. Google
Bosna i Hercegovina
Uvjeti
Privatnost
Pošaljite povratne informacije o proizvodu
2 km

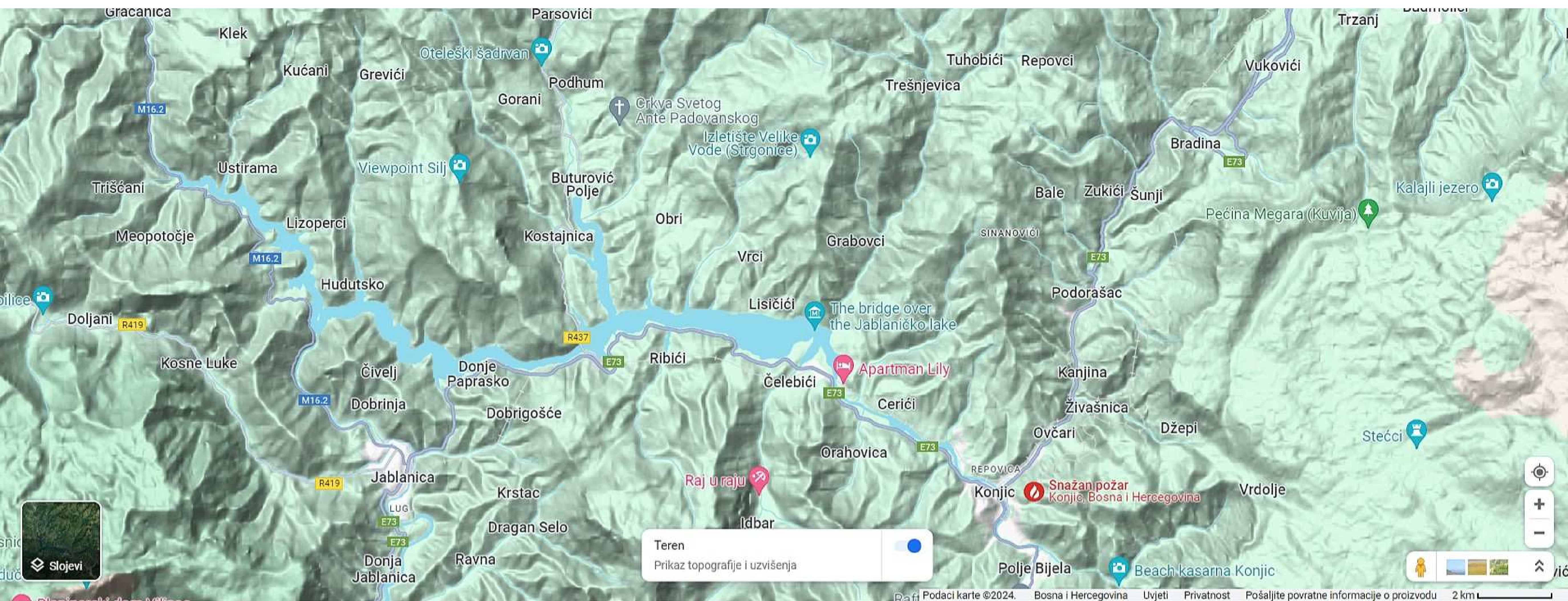
Ruda
Izvor rijeke Rude
Udovičići
Rože
Podi
Turjaci
Grab
Krivodol
Voštane
BOSNA I HERCEGOVINA
HRVATSKA
Buško jezero
Grabovica
Dobrići
Blue Lake Luxury rooms
Najbolje ocijenjeno
Veliki Samograd
Ljut
BANDOVI
Jabuka
Liskovača
Bukova Gora
Zidine
Vukovarska ul.
Košute
Trilj
Vedrine
Velić
Renići
Vojnić Sinjski
Gardun
Čačvina
Vrpolje
Mijakovo Polje
Brisnik
Nutjak
Čaporice
Strmendolac
DONJA TIJARICA
Pasić
Zaljut
Zaljiće
Liska
Bisko
Strizirep
Tijarica
Aržano
Vinica
Vranjače
Roško Polje
Ugljane
Vinine
Budimiri
Rošnjače
Krnjin
ROSCA
Dobranje
Biorine
Svib
Cista Ve
Rafting na Cetini - Rafting Crux
Teren
Prikaz topografije i uzvišenja
Slojevi
ŠAKIĆI
Podaci karte ©2024. Google
Bosna i Hercegovina
Uvjeti
Privatnost
Pošaljite povratne informacije o proizvodu
2 km

Podhum
Miši
Vržerala
Golinjevo
Resort Continental Adventure
Najbolje ocijenjeno
Podgradina
Prisoje
Stipanjići
Street work park
Blažuj
Dom zdravlja Tomislavgrad
Tomislavgrad
Podgaj
Vikinška kuća Kavurci
Vidikovac
Kolo
Džamija Oplećani
Vedašić
Oplećani
Srđani
Općina Tomislavgrad
Томиславград
Dučić
Buško jezero
Grabovica
Veliki Samograd
Kovači
Omerovići
Ćavarov Stan
Duvanjsko Polje
Voštane
BOSNA I HERCEGOVINA
HRVATSKA
Dobrići
Blue Lake Luxury rooms
Najbolje ocijenjeno
Cebara
Brišnik
Kongora
Borčani
Liskovača
Bukova Gora
Zidine
Gornji Brišnik
Renići
Mrkodol
Omolje
Mali raj Blidinj
Bukovica
Mijakovo Polje
Brisnik
Seonica
Slojevi
Teren
Prikaz topografije i uzvišenja
M6.1
M16
M15
M16.3
R417
R419a
220
Podaci karte ©2024. Google
Bosna i Hercegovina
Uvjeti
Privatnost
Pošaljite povratne informacije o proizvodu
2 km

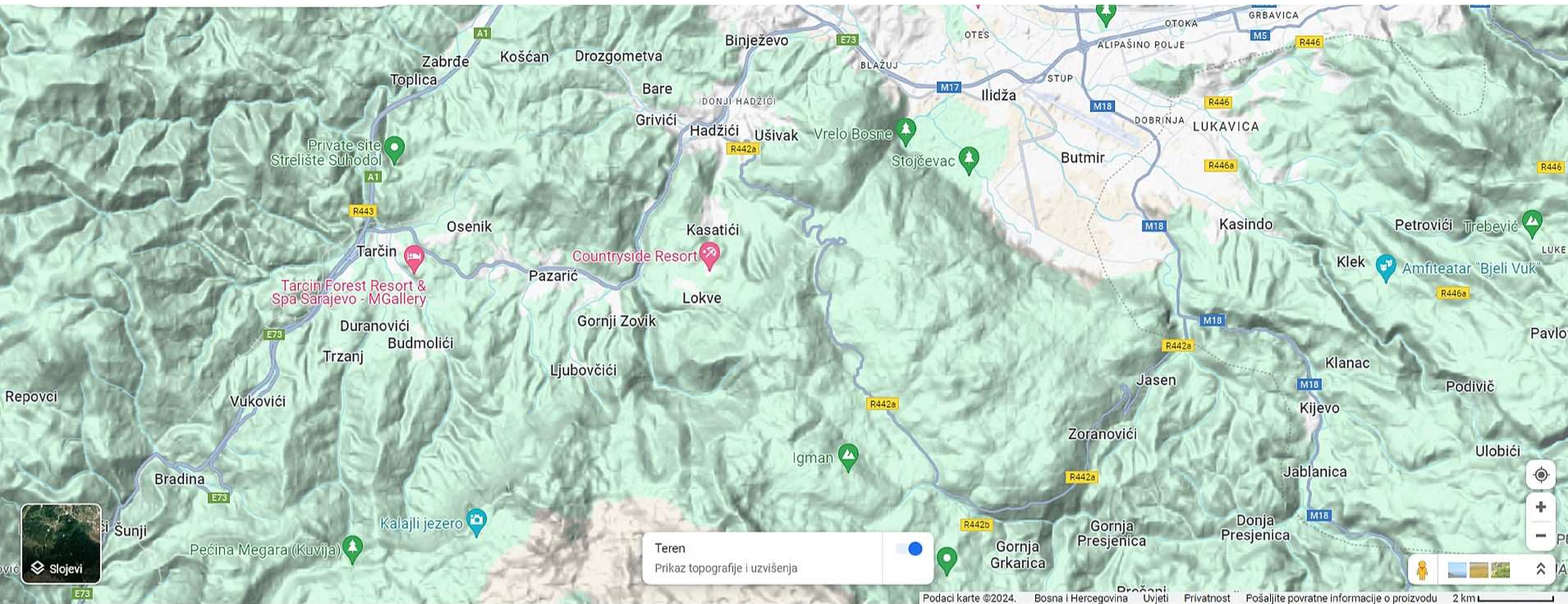

Kolakovo Groblje
Donje Ravno
Šuica
Stećci
Zahum
Šlimac
Jaklići
Gmići
Baljci
Ometala
Varvara
Ripci
Zvirnjača
Čavnjača (Jama)
Podbor
Paljik
Galečić
Camp "Rex Rama"
Najbolje ocijenjeno
Crkva sv.
Leopolda Mandića
Šćit
Kozo
Brana HE "Rama"
Zagoričani
Proslap
Kovačevo
Polje
Lug
Mokronoge
Donji Vič
Maglice
Gornji
Višnjani
Orašac
Sarajlije
Kuk
Crni vrh
Letka
Eminovo Selo
Rogulja
Street work park
Blažuj
Vrelo Doljanke
Vedašić
Dom zdravlja
Tomislavgrad
Stipanjići
Teren
Prikaz topografije i uzvišenja
Slojevi
Tomislavgrad
Podgaj
M16
M15
R418
R419a
R419
Podaci karte ©2024.
Bosna i Hercegovina
Uvjeti
Privatnost
Pošaljite povratne informacije o proizvodu
2 km

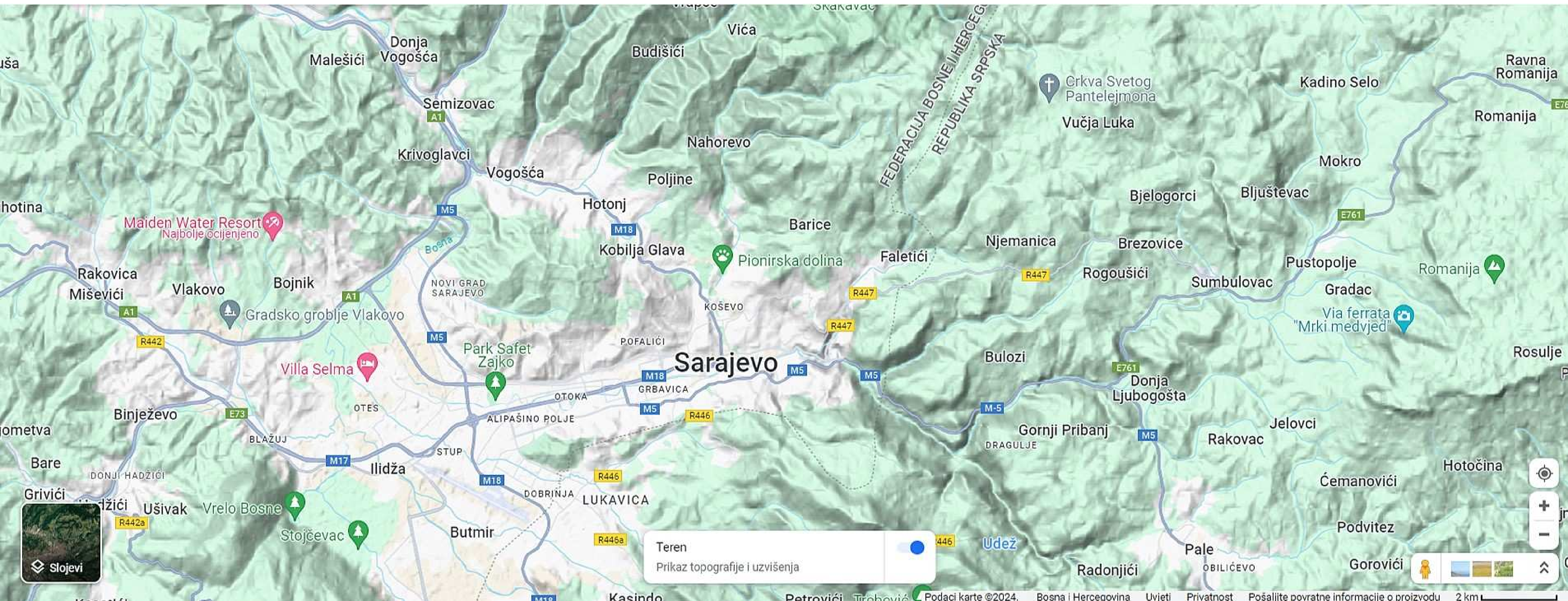
Donje Ravno
Stećci
Zahum
Šlimac
Gmići
Ljubunci
Crni Vrh
Jasenik
Jaklići
Dobroša
Ometala
Varvara
Ripci
Prozor
Here
Kute
Bare
Zvirnjača
Čavnjača (Jama)
Podbor
Paljike
Raputine
Uzdol
Pajići
Krušćica
Donji Čažanj
Camp "Rex Ramae"
Najbolje ocijenjeno
Duge
Gornji Krančići
Šćit
Solakova Kula
Kozo
Brana HE "Rama"
Lug
Donja Vast
Kovačevo Polje
Proslap
Donji Vičnjani
Gorica
Studenčica
Bušćak
Maglice
Gornji Višnjani
Gračanica
Parsovići
Orašac
Šerovina
Klek
Oteleški Šadrvan
Crni vrh
Kućani
Grevići
Podhum
Gorani
Rogulja
Vrelo Doljanke
Ustirama
Viewpoint Silj
Trišćani
Buturović
Teren
Prikaz topografije i uzvišenja
Slojevi
Lizoperci
Podaci karte ©2024.
Bosna i Hercegovina
Uvjeti
Privatnost
Pošaljite povratne informacije o proizvodu
2 km
R418
R418b
M16.2
R437

Parsovići
Klek
Kućani
Grevići
Oteleški šadrvan
Podhum
Gorani
Crkva Svetog Ante Padovanskog
Izletište Velike Vode (Strgonice)
Tuhobići
Repovci
Trešnjevica
Trzanj
Vukovići
Bradina
M16.2
Ustirama
Trišćani
Viewpoint Silj
Buturović Polje
Bale
Zukići
Šunji
Kalajli jezero
Pećina Megara (Kuvija)
Lizoperci
Meopotočje
Kostajnica
Obri
Grabovci
SINANOVIĆI
Vrci
Hudutsko
Podorašac
Lisičići
The bridge over the Jablaničko lake
Doljani
R419
R437
E73
Ribići
Kosne Luke
Čivelj
Donje Papraško
Čelebići
Apartman Lily
Kanjina
Dobrinja
Dobrigošće
Cerići
Živašnica
Džepi
Ovčari
Stećci
Orahovica
REPOVICA
Jablanica
Krstac
Raj u raju
Konjic
Snažan požar
Konjic, Bosna i Hercegovina
Vrdolje
LUG
Dragan Selo
Idbar
Teren
Prikaz topografije i uzvišenja
Slojevi
Donja Jablanica
Ravna
Polje Bijela
Beach kasarna Konjic
Podaci karte ©2024.
Bosna i Hercegovina
Uvjeti
Privatnost
Pošaljite povratne informacije o proizvodu
2 km

Binježevo
Zabrđe
Košćan
Drozgometva
Toplica
Bare
DONJI HADŽIĆI
Grivići
Hadžići
Ušivak
Vrelo Bosne
Stojčevac
Ilidža
OTES
BLAŽUJ
STUP
ALIPAŠINO POLJE
OTOKA
GRBAVICA
DOBRINJA
LUKAVICA
Butmir
Private site
Strelište Suhodol
Osenik
Kasatići
Tarčin
Countryside Resort
Pazarić
Tarčin Forest Resort &
Spa Sarajevo - MGallery
Lokve
Gornji Zovik
Duranovići
Budmolići
Trzanj
Ljubovčići
Repovci
Vukovići
Kasindo
Petrovići
Trebević
Klek
Amfiteatar "Bjeli Vuk"
Klanac
Jasen
Podivič
Kijevo
Zoranovići
Ulobići
Igman
Jablanica
Bradina
Kalajli jezero
Šunji
Pećina Megara (Kuvija)
Donja
Presjenica
Gornja
Presjenica
Gornja
Grkarica
Teren
Prikaz topografije i uzvišenja
Slojevi
Podaci karte ©2024.
Bosna i Hercegovina
Uvjeti
Privatnost
Pošaljite povratne informacije o proizvodu
2 km

Donja Vogošća
Malešići
Budišići
Vića
Semizovac
Krivoglavci
Vogošća
Nahorevo
Poljine
Hotonj
Kobilja Glava
Barice
Pionirska dolina
Faletići
Maiden Water Resort
Najbolje ocijenjeno
Rakovica
Mišević
Vlakovo
Bojnik
Gradsko groblje Vlakovo
NOVI GRAD SARAJEVO
KOŠEVO
POFALIĆI
Park Safet Zajko
Villa Selma
Sarajevo
GRBAVICA
OTOKA
ALIPAŠINO POLJE
OTES
Binježevo
BLAŽUJ
Bare
DONJI HADŽIĆI
Ilidža
STUP
DOBRINJA
LUKAVICA
Grivići
Ušivak
Vrelo Bosne
Stojčevac
Butmir
Kasindo
Petrovići
FEDERACIJA BOSNE I HERCEG
REPUBLIKA SRPSKA
Crkva Svetog Pantelejmona
Vučja Luka
Kadino Selo
Ravna Romanija
Romanija
Mokro
Bjelogorci
Bljuštevac
Njemanica
Brezovice
Rogoušići
Sumbulovac
Pustopolje
Romanija
Gradac
Via ferrata "Mrki medvjed"
Bulozi
Donja Ljubogošta
Rosulje
Gornji Pribanj
DRAGULJE
Rakovac
Jelovci
Hotočina
Ćemanovići
Podvitez
Udež
Pale
OBILIĆEVO
Radonjići
Gorovići
A1
M5
M18
M17
M-5
E73
E761
R442
R442a
R446
R446a
R447
Bosna
Slojevi
Teren
Prikaz topografije i uzvišenja
Podaci karte ©2024.
Bosna i Hercegovina
Uvjeti
Privatnost
Pošaljite povratne informacije o proizvodu
2 km

Ravanjsko polje
Ljubuša pl.
Rumboci
Proslap
Orašac
Raščani
Čaić
Veliki Kablići
Suhača
Bogdašić
Donje Ravno
Livno
Veliki Guber
Šuica
Baljci
Galečić
Zvirnjača
Zahum
Jaklići
Varvara
Ripci
Šćit
Kozo
Gmići
Prozor
Šćipe
Uzdol
Pajići
R416a
R416
Prolog
Držanlije
Zagoričani
Mokronoge
R418
R418b
Tribić
Čuklić
Srđevići
Sarajlije
Letka
Maglice
Kućani
Eminovo Selo
Blažuj
Podhum
Kamešnica
Miši
Golinjevo
Stipanjići
Tomislavgrad
Vedašić
Gračac
Lizoperci
Podgradina
Prisoje
Općina Tomislavgrad
Томиславград
Mandino Selo
Trebiševo
Hudutsko
Doljani
Ruda
Buško jezero
Grabovica
Kovači
Risovac
Čivelj
Donje Paprasko
Voštane
Dobrići
Lipa
Jablanica
Čvrsnica
Cebara
Liskovača
Masna Luka
Donja Jablanica
Zidine
Mrkodol
Kamensko
Tijarica
Aržano
Vinica
Roško Polje
Mesihovina
Park prirode Blidinje
M6.1
M15
M16
M16.2
M16.3
R417
R419
R419a
R437
220
Slojevi
Teren
Prikaz topografije i uzvišenja
Podaci karte ©2024. Google
Bosna i Hercegovina
Uvjeti
Privatnost
Pošaljite povratne informacije o proizvodu
5 km

Prilog : Moderni cestovni pravci

Solin, odnosno splitsko područje, su sa Gornjom Bosnom u moderno vrijeme povezani isto u dijagonalnom smjeru jugozapad – sjeveroistok, sa više pravaca pružanja cesta :

I. Pravac : Sarajevo – Visoko – Kakanj – Vitez – Nova Bila

a) varijanta : Nova Bila – Novi Travnik – Bugojno

b) varijanta : Nova Bila – Travnik – prijevoj Komar – Donji Vakuf – Bugojno

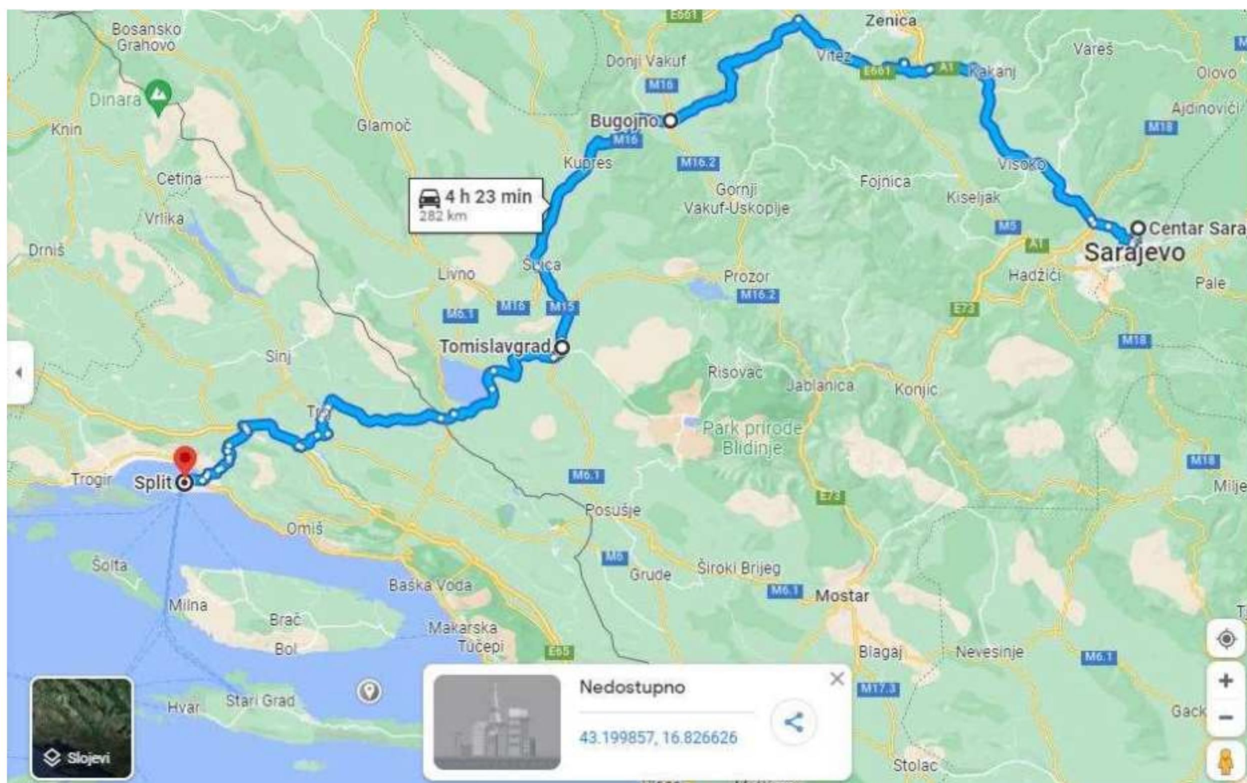
Bugojno – Kupres – Šuica

c) varijanta : Šuica – Tomislavgrad – Kamensko

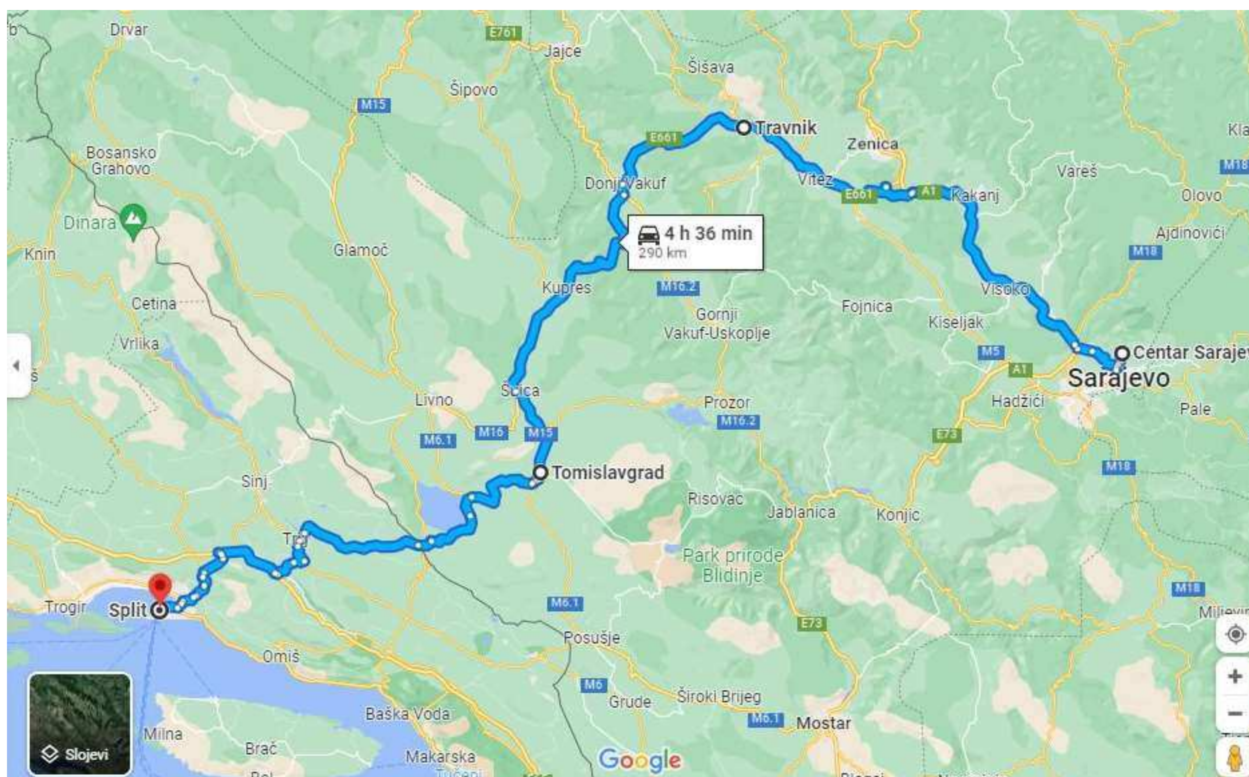
d) varijanta : Šuica – Livno – Kamensko

Kamensko – Trilj – Split

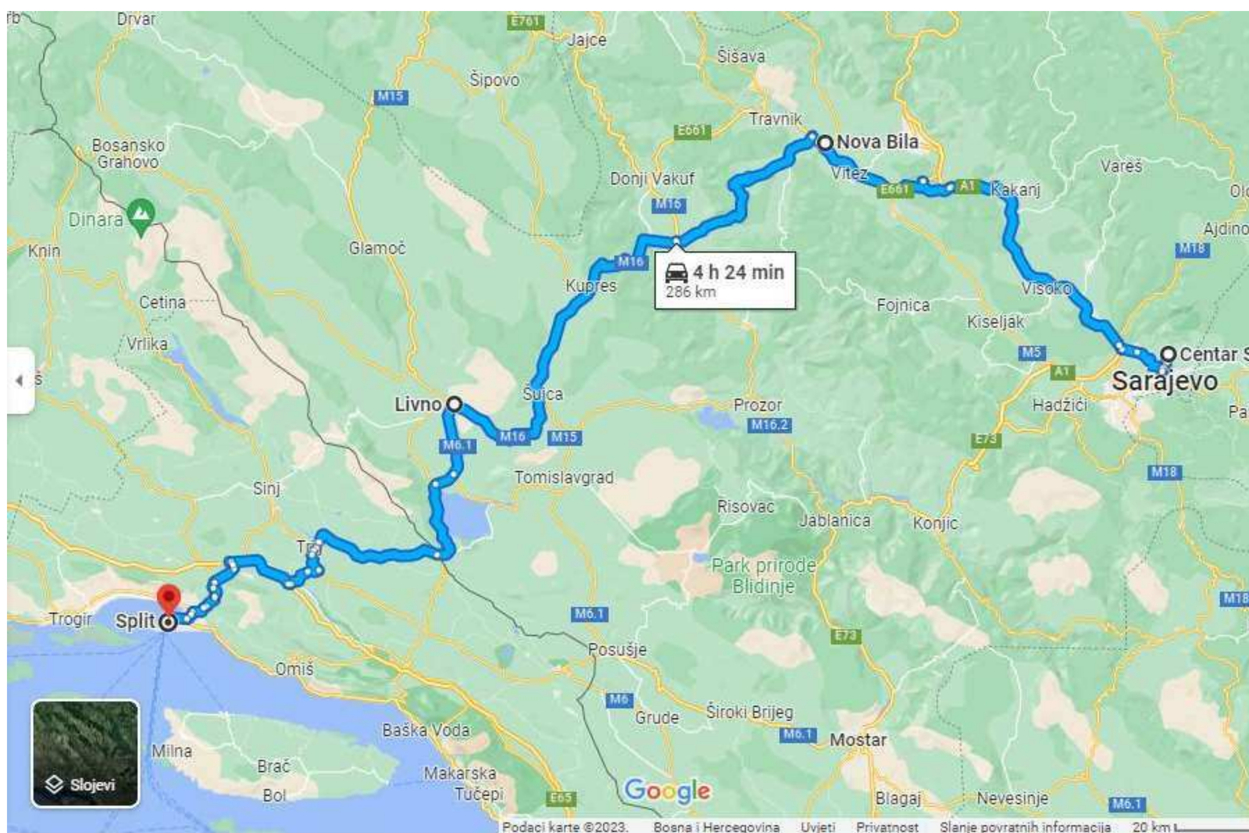
Varijante a) i c) skupno su duge 282 km sa pretpostavljenim vremenom vožnje od 4h i 23 min.

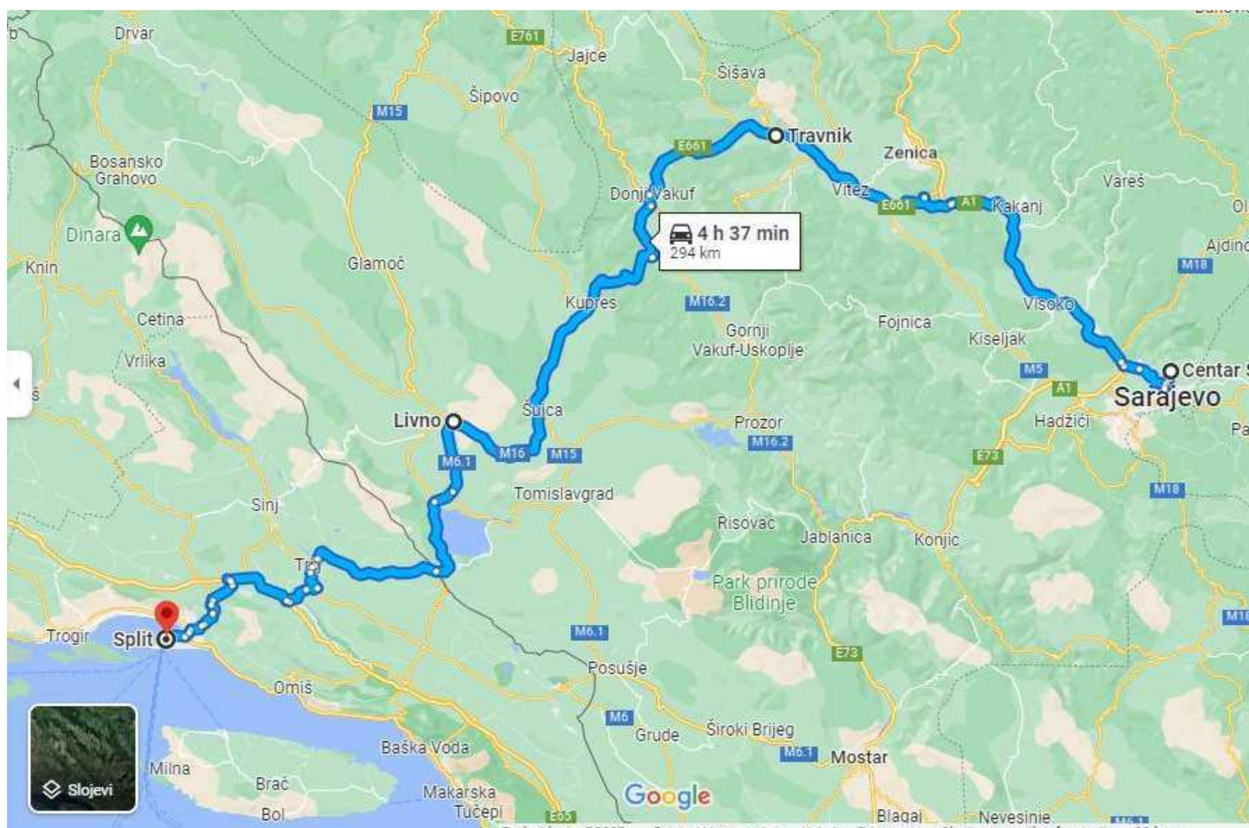
Varijante b i c) skupno su duge 290 km sa pretpostavljenim vremenom vožnje od 4h i 36 min.

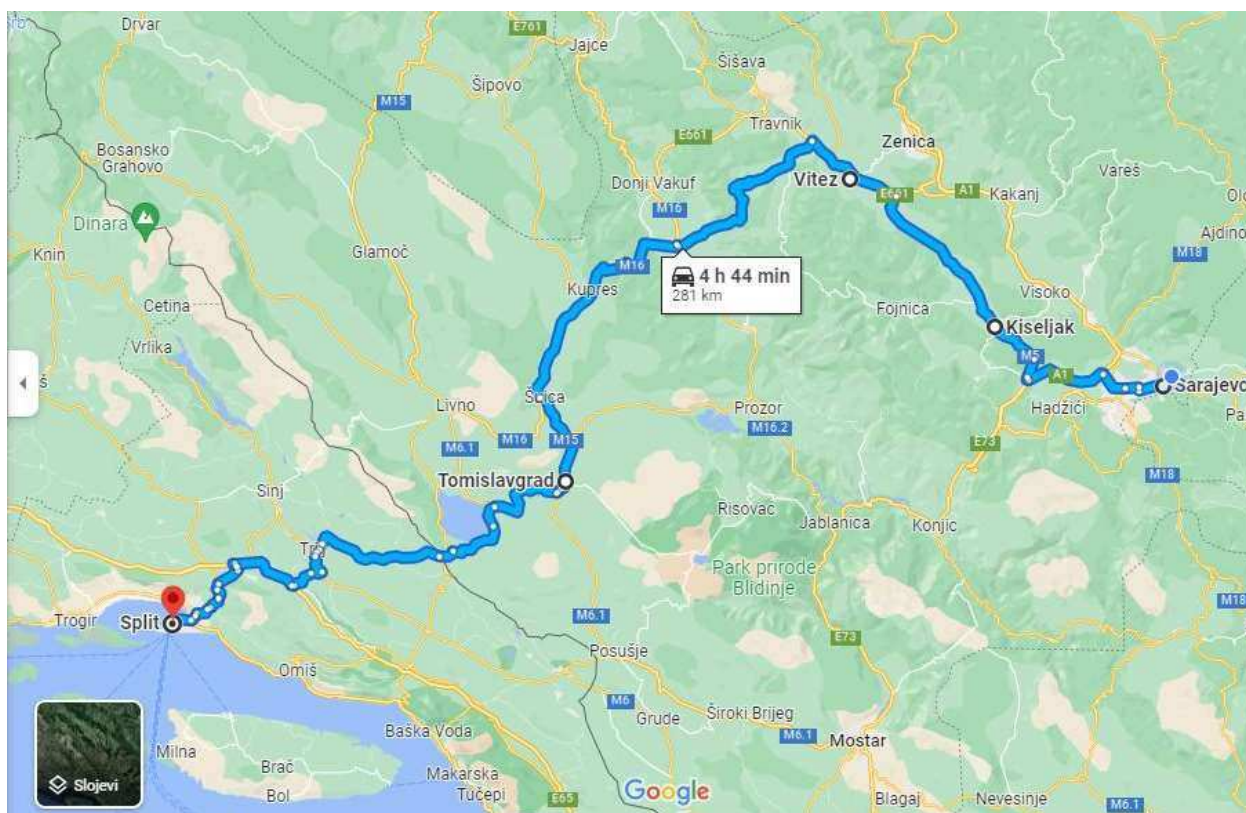
Varijante a) i d) skupno su duge 286 km sa pretpostavljenim vremenom vožnje od 4h i 24 min.

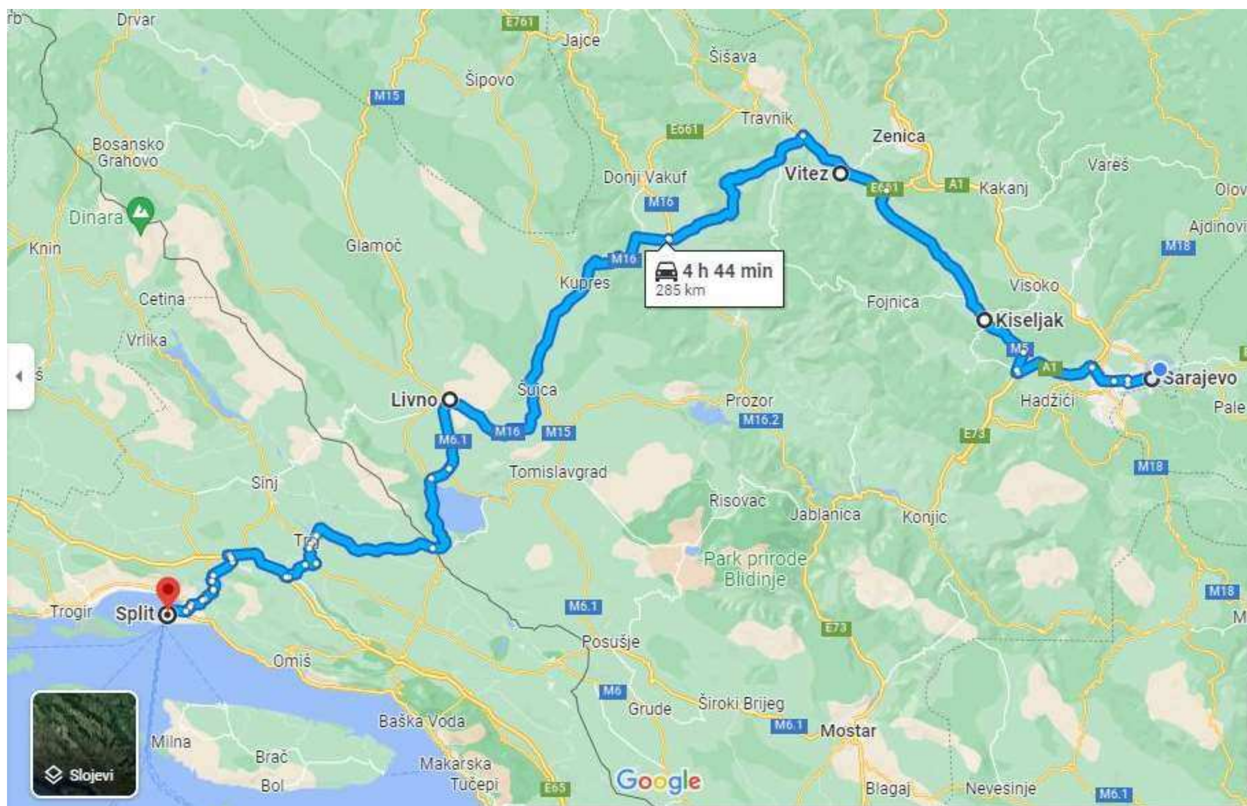
Varijante b) i d) skupno su duge 294 km sa pretpostavljenim vremenom vožnje od 4h i 37 min.

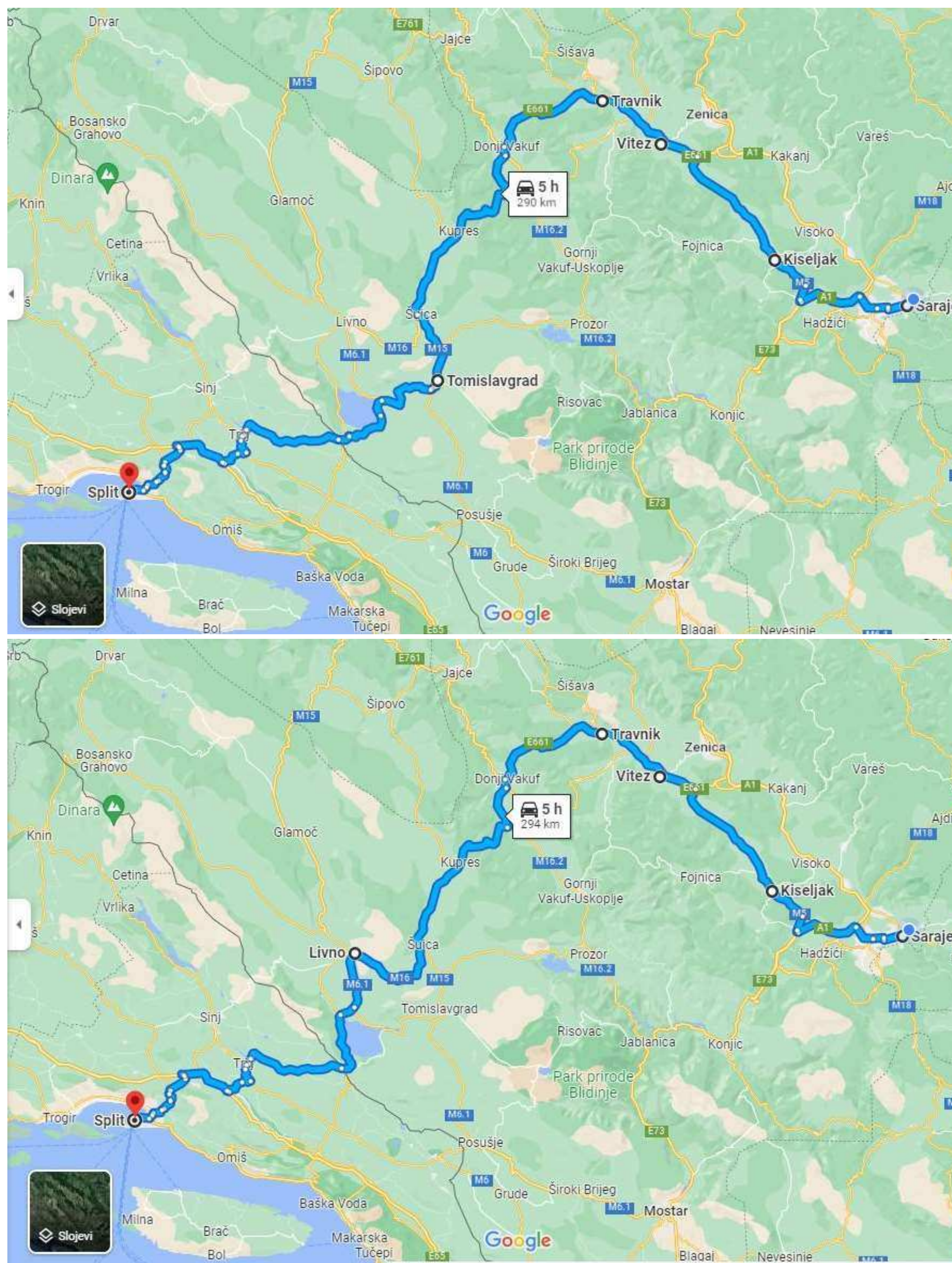
II. Pravac : Sarajevo – Kiseljak – Vitez – Nova Bila – Novi Travnik – Bugojno – Šuica – Tomislavgrad - Kamensko – Trilj – Split. Pravac je dug 281 km sa pretpostavljenim vremenom vožnje od 4h i 44 min.

Varijanta sa prelazom preko Livna, a ne Tomislavgrada je duga 285 km sa pretpostavljenim vremenom vožnje od 4h i 44 min.

Varijanta Nova Bila – Travnik – prijevoj Komar – Donji Vakuf – Bugojno i preko Tomislavgrada je duga 290 km sa pretpostavljenim vremenom vožnje od 5h, a preko Livna je duga 294 km sa pretpostavljenim vremenom vožnje od 5h.

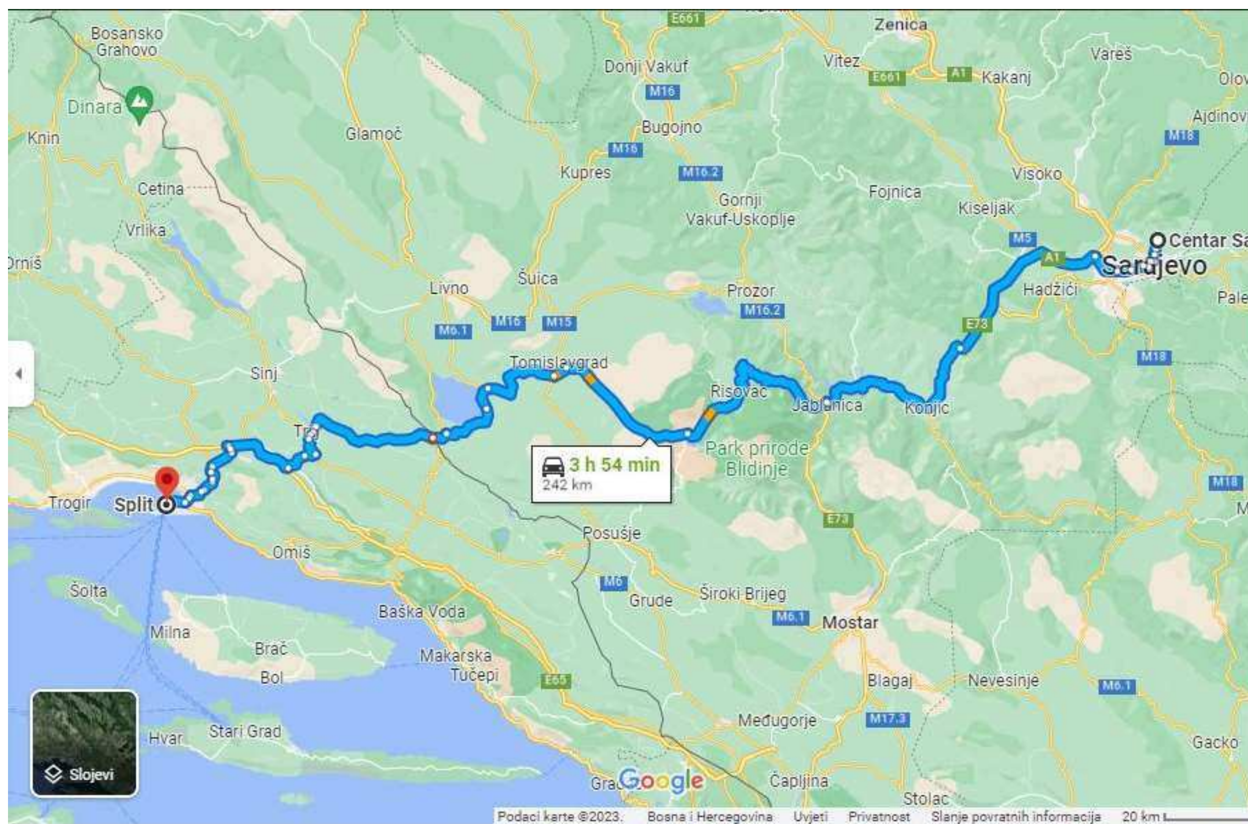
III. Pravac : Sarajevo – Hadžići – Prijevoj Ivan – Konjic – Jablanica

a) varijanta : Jablanica – Risovac – Blidinje – Tomislavgrad

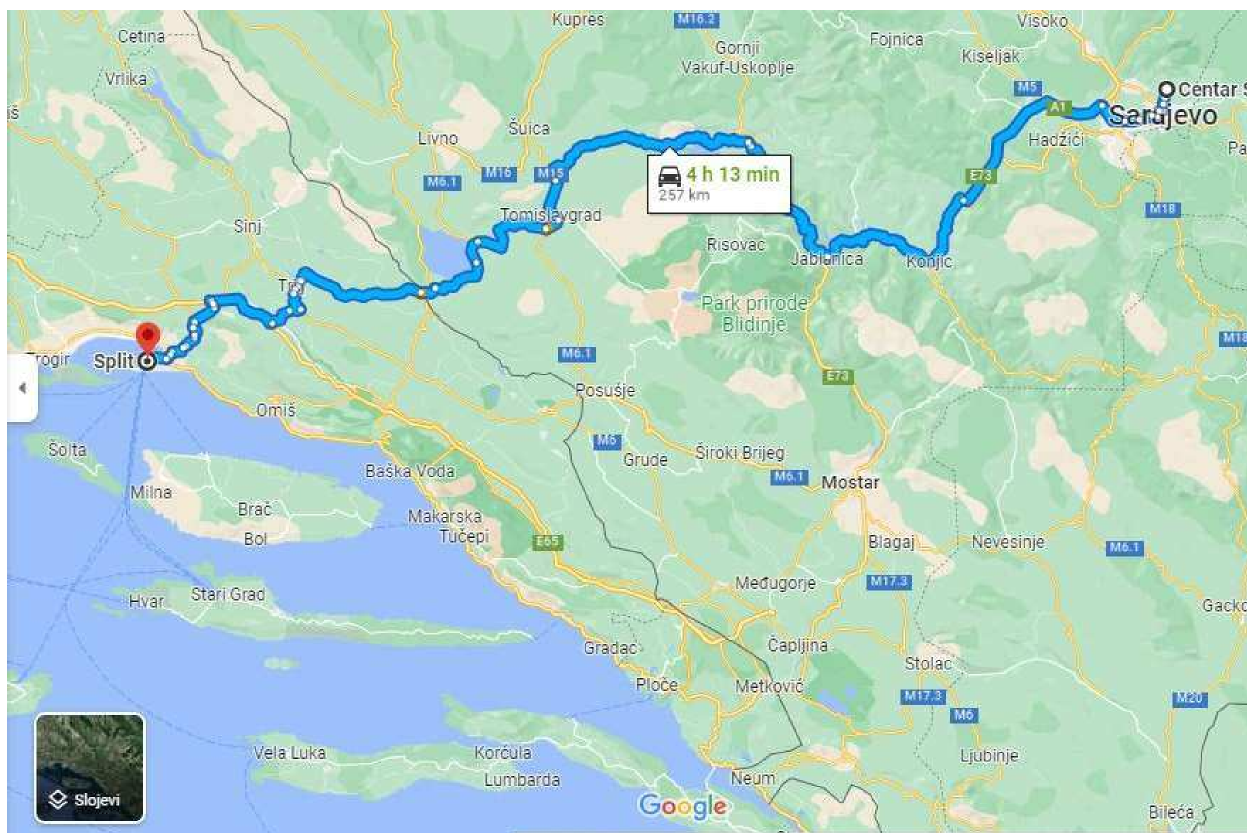
b) varijanta : Jablanica – Prozor – Varvara – Tomislavgrad

Tomislavgrad – Kamensko - Trilj – Split

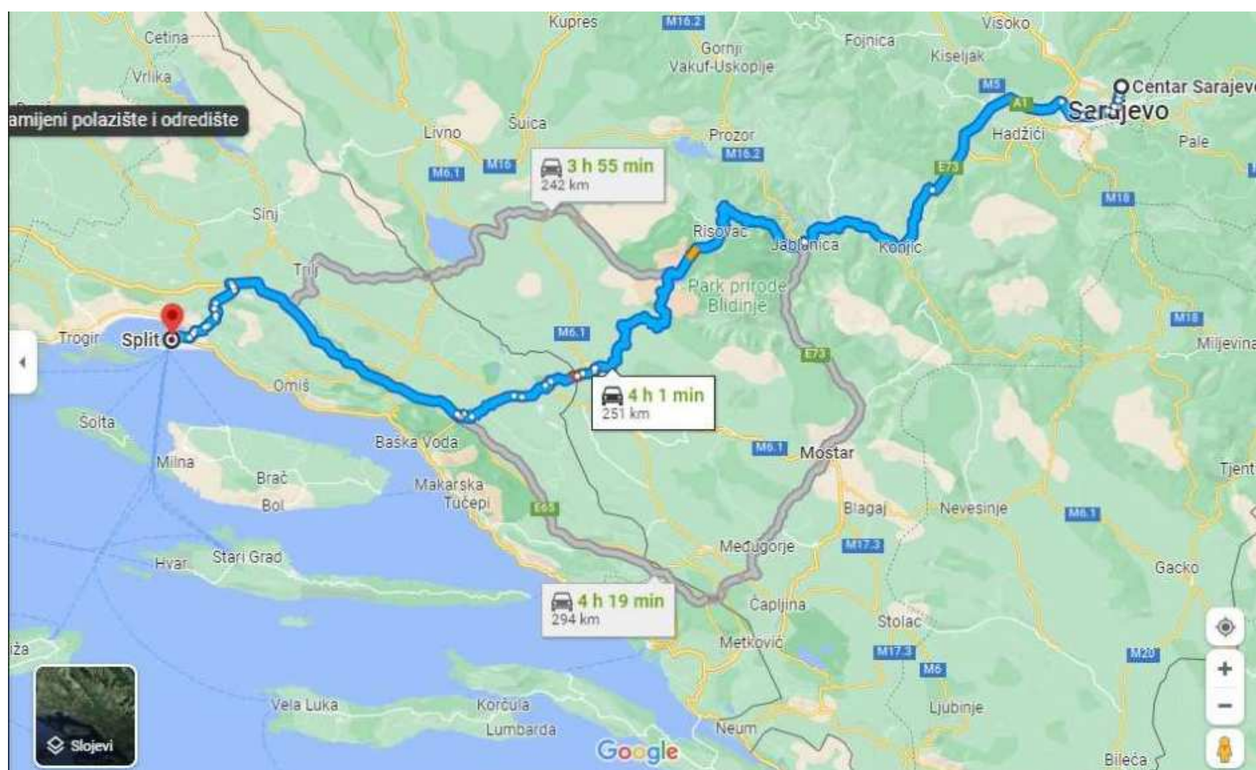
a) varijanta je duga 242 km sa pretpostavljenim vremenom vožnje od 3h i 54 min.

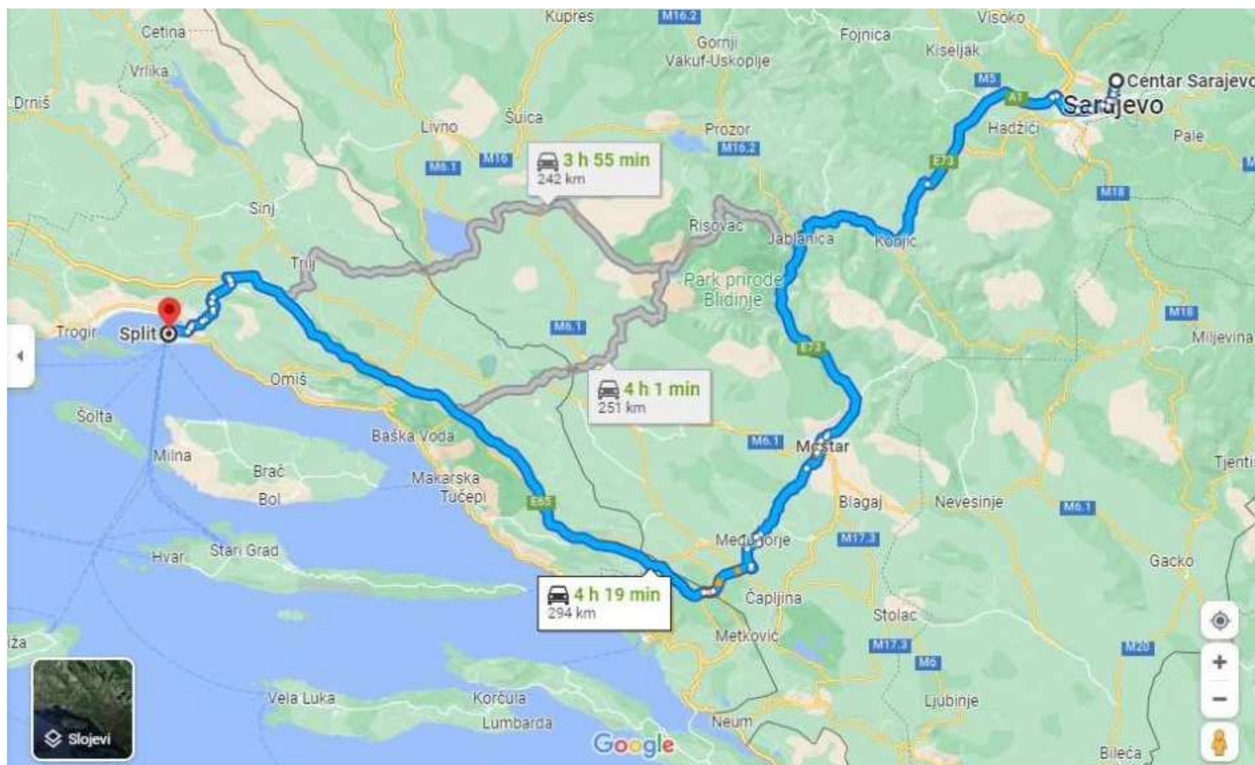
b) varijanta je duga 257 km, sa pretpostavljenim vremenom vožnje od 4h i 13 min.

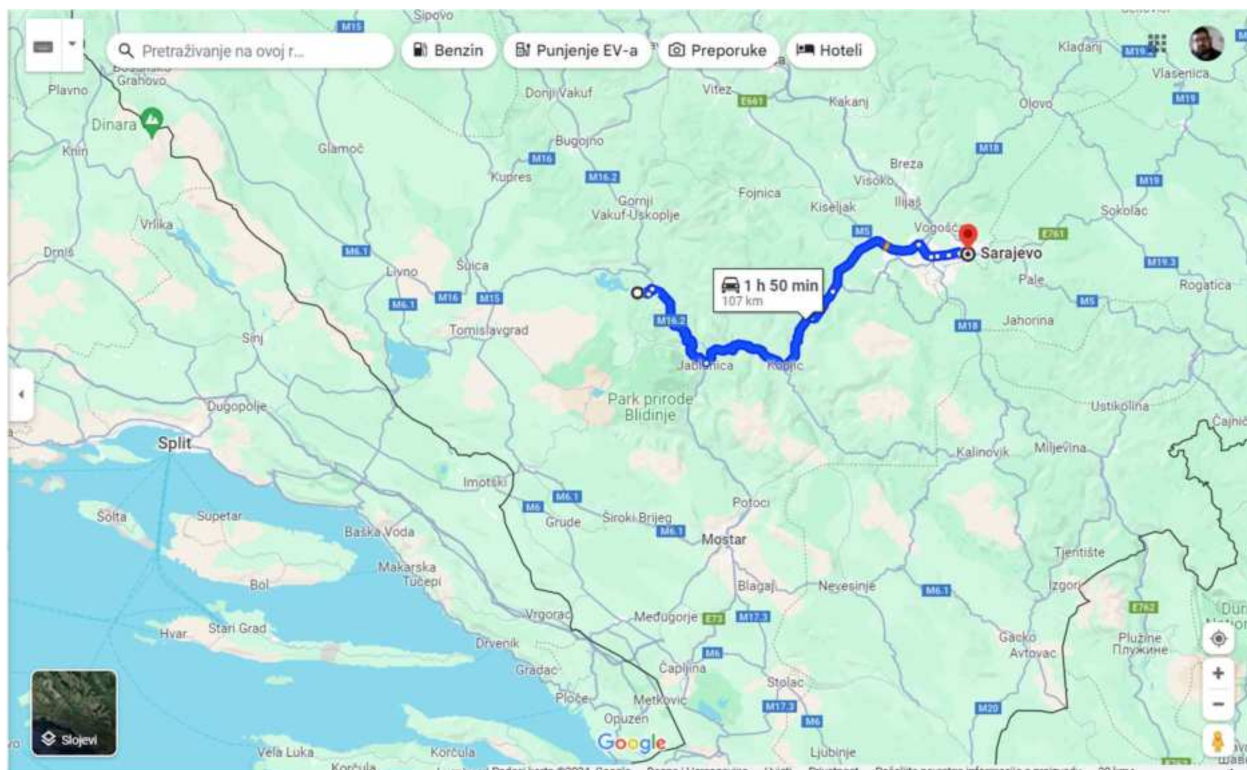
IV. Pravac : Sarajevo – Hadžići – Prijevoj Ivan – Konjic – Jablanica – Risovac – Blidinje – Posušje – Imotski – Zagvozd – Split. Pravac je dug 251 km sa pretpostavljenim vremenom vožnje od 4h i 1 min.

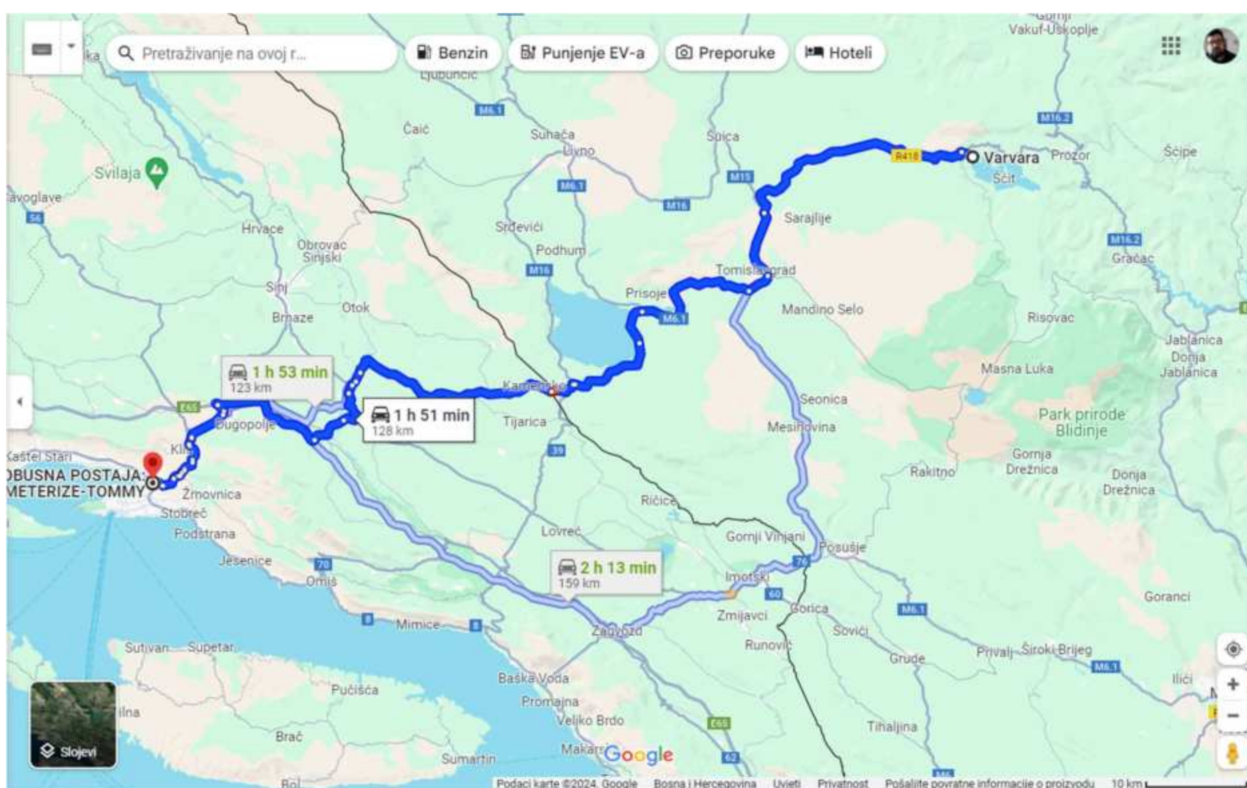
V. Pravac : Sarajevo – Hadžići – Prijevoj Ivan – Konjic – Jablanica – Mostar – Čapljina – Metković – Ploče – autoputem do Splita ili jadranskom magistralom uz obalu. Varijanta koja ide autoputem je duga 294 km sa sa pretpostavljenim vremenom vožnje od 4h i 19 min.

Udaljenosti :

Sarajevo – do mjesta u dolini Rame gdje put prestaje 107 km.

Od Varvare do Salone 128 km

Ukupno bez dionice gornjeg toka rijeke Rame od Sarajeva do Salone je 235 km,

Prilog : Ostale karte i ilustracije

Postoji i mogučnost da je cesta ulazila u Ramu sa juga iz pravca Lipe na Duvanjskog polja, a ne sa zapada iz pravca Ravanjskog polja.

Dionica Salona – Lipa : Salona – Dugopolje – Trilj (*Tilurium*) – Kamensko – Roško polje Mesihovina - Crkvine - Pod Putnica i Borčani – Lipa

Dionica Lipa (Duvanjsko polje) – Trebeševo ili Trebiševo : Lipa (vrelo Vrba) na Duvanjskom polju – Slani Dolci – Lokva Metalka - Trebeševo ili Trebiševo

Dionica Trebeševo – Kopčići ili Varvara : Trebeševo ili Trebiševo – Rudopolje – Lovrić – vrelo Dubo – odatle je cesta ili preko Šabića ili preko Kovačevog polja i Orašca do Proslapa i Kopčića.

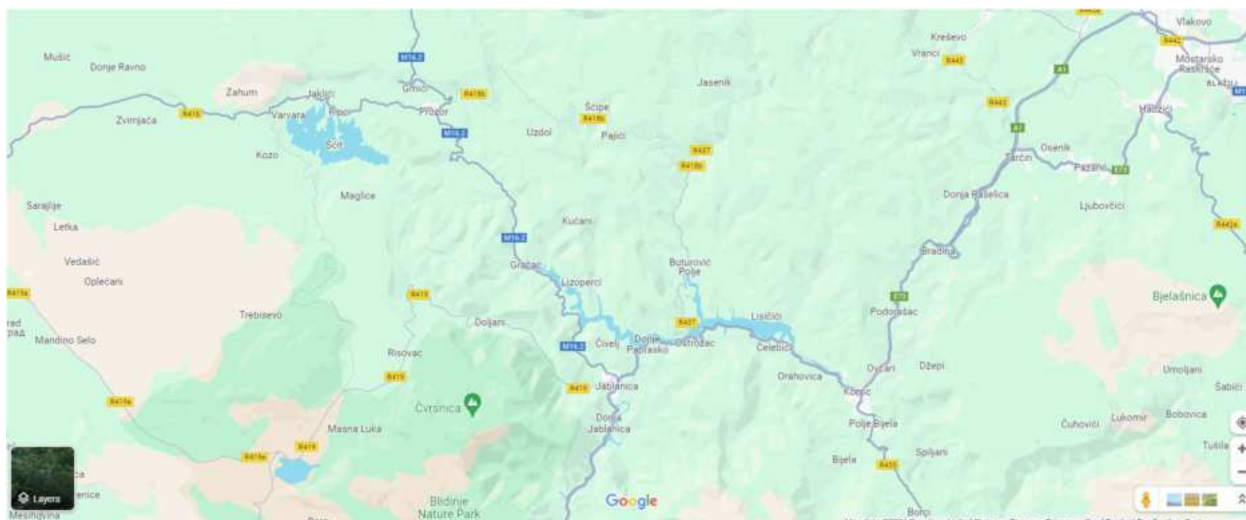
Dionica Varvara ili Kopčići – Gorica : Varvara ili Kopčić – Proslap – Nikolići – Lug[1] (u ovoj zoni je moguće odvajanje ceste prema sjeveru Prozoru i gornjem Vrbasu) – Gorica (uz moguće zaobilaženje kanjona rijeke Rame preko Oglavnika i Tokića)

Dionica Gorica – ušće Rame u Neretvu : Gorica (moguće zaobilaženje kanjona uz rijeku Ramu) - Parčani - Vranovice - Stuž – ušće Rame u Neretvu

Dionica ušće Rame u Neretvu – Konjic : Ušće rijeke Rame – Papadine – Ostrožac – Radešina – Lisičići – Ušće rječice Trešanice u rijeku Neretvu

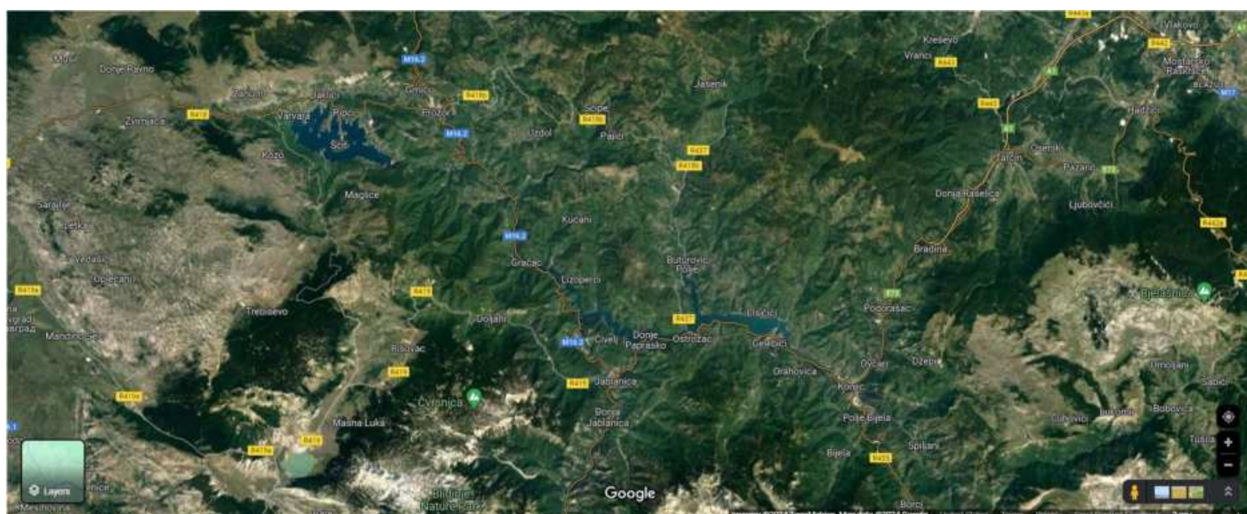
Dionica Konjic – Raštelica : Ušće rječice Trešanice u rijeku Neretvu – Podorašac – Bradina – Prijevoj Ivan – Raštelica

Dionica Raštelica - Lužani : Raštelica – Vrbanja – Tarčin – Pazarić – Gradac na Zujevini – Dopovac – Hadžići – Binježevo – Križanje – Blažuj – Lužani (*Aquae*)

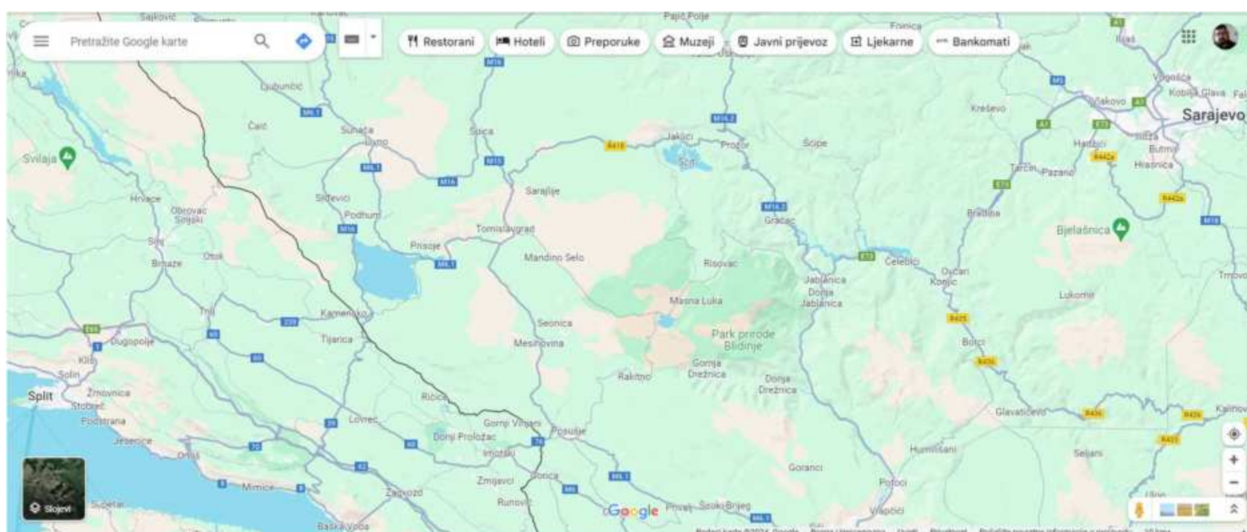

Preuzeto sa https://www.google.com/maps/@43.7452511,17.7733139,11z?hl=en-US&entry=ttu

[1] Pašalić, 1975a, 172.

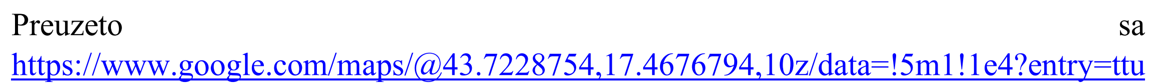

Preuzeto sa
https://www.google.com/maps/@43.7452511,17.7733139,38335m/data=!3m1!1e3?hl=en-US&entry=ttu

Preuzeto sa https://www.google.com/maps/@43.6634226,17.4398384,10z?entry=ttu

Preuzeto sa https://www.google.com/maps/@43.7228754,17.4676794,10z/data=!5m1!1e4?entry=ttu

Preuzeto : Alföldy, 1964, 256

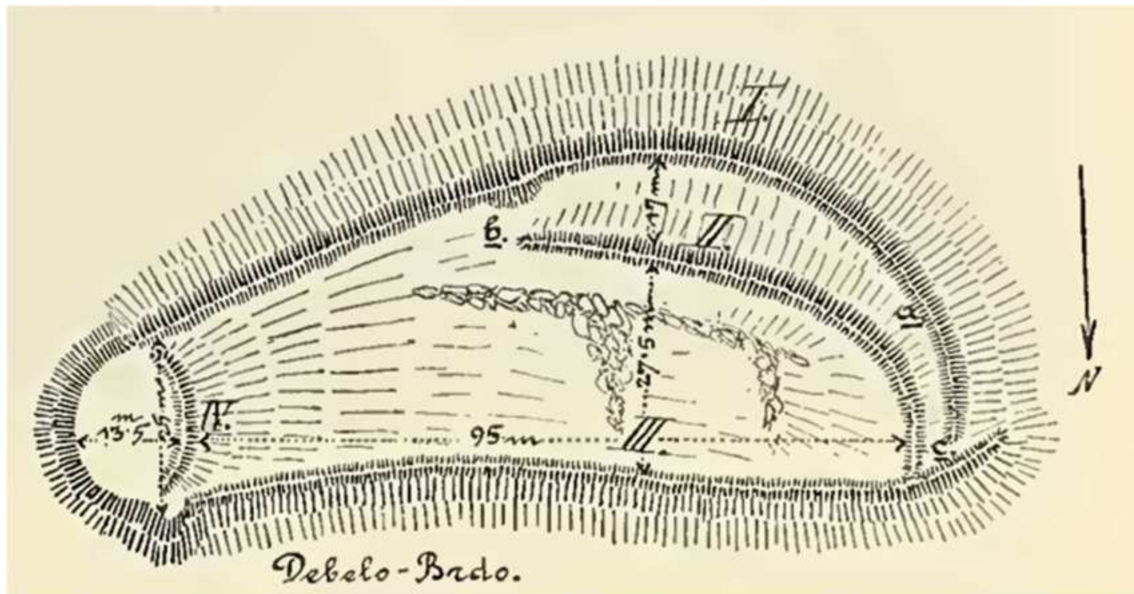
Debelo Brdo i Soukbunar

Preuzeto : Fiala, 1893, 40, fig. 2.

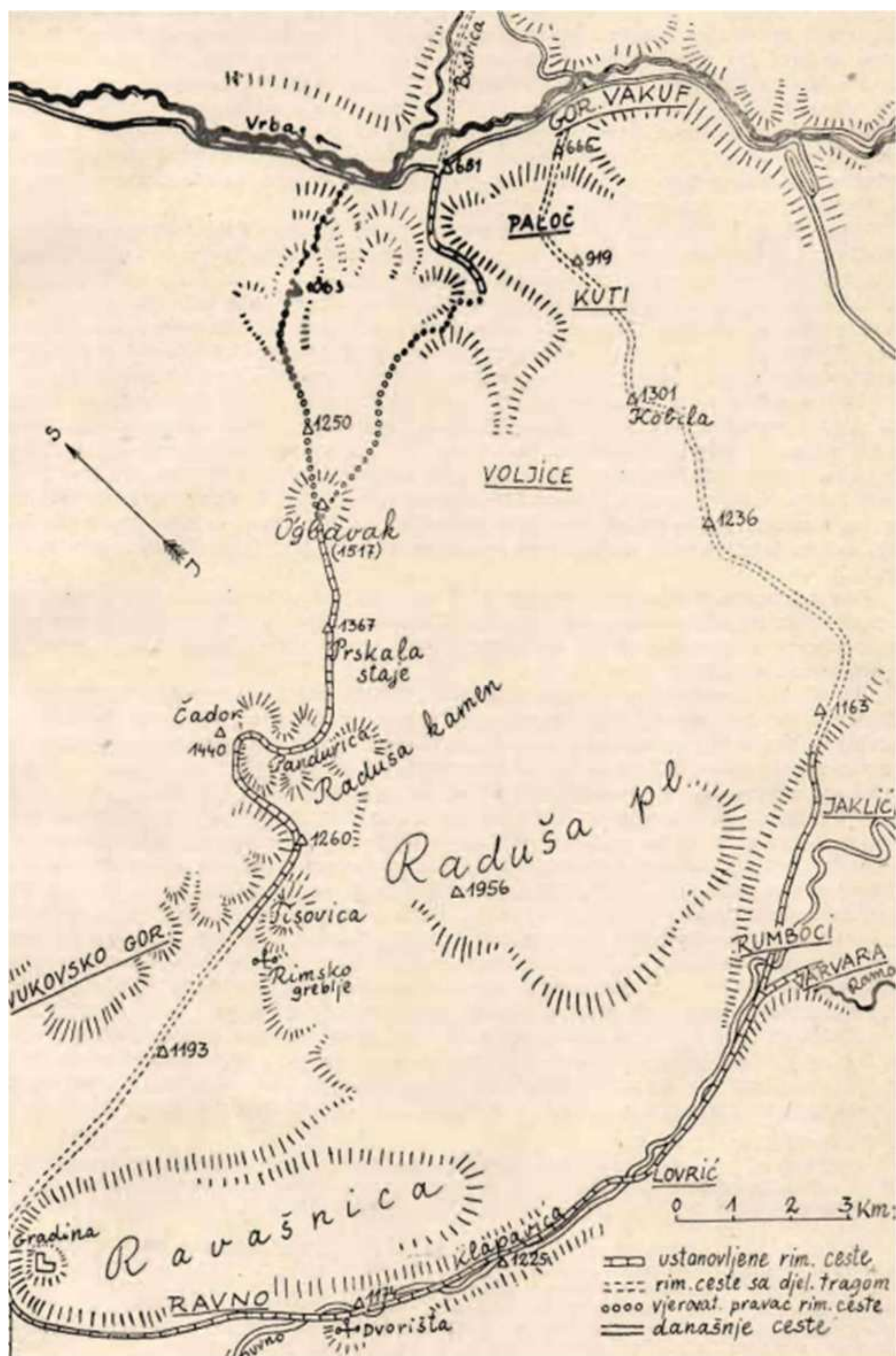
Soukbunar

Preuzeto : Fiala, 1893, 41, fig. 3.

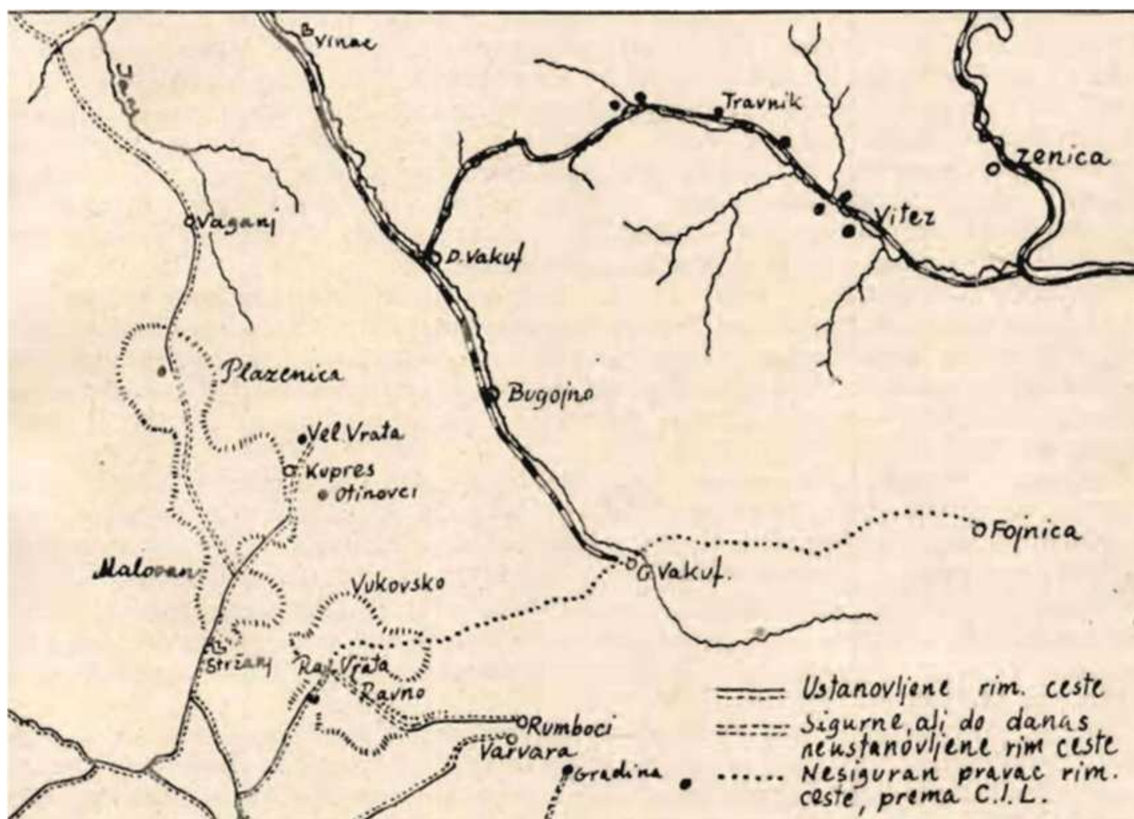

Debelo Brdo

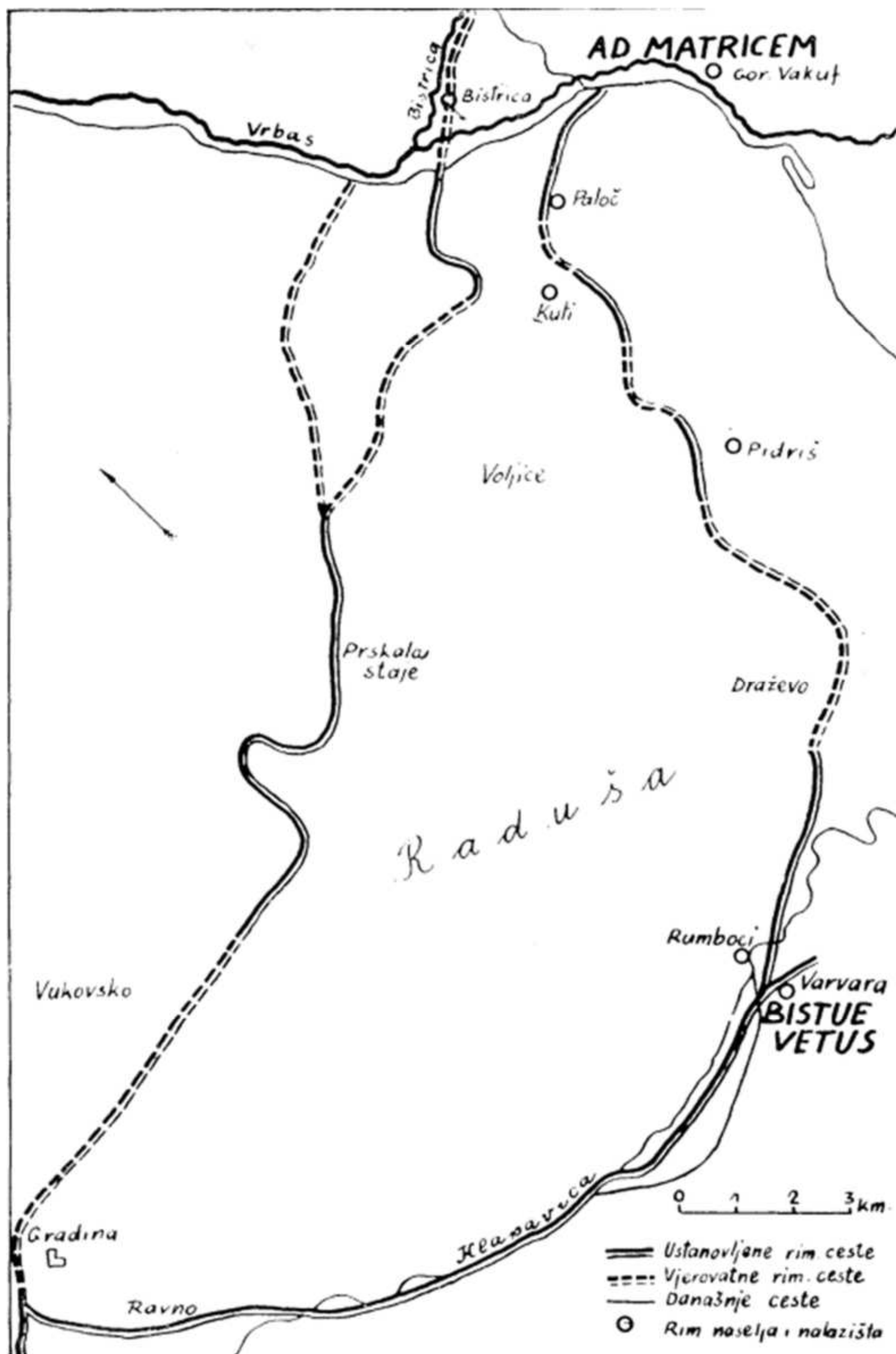
Preuzto : Fiala, 1893, 39, fig. 1.

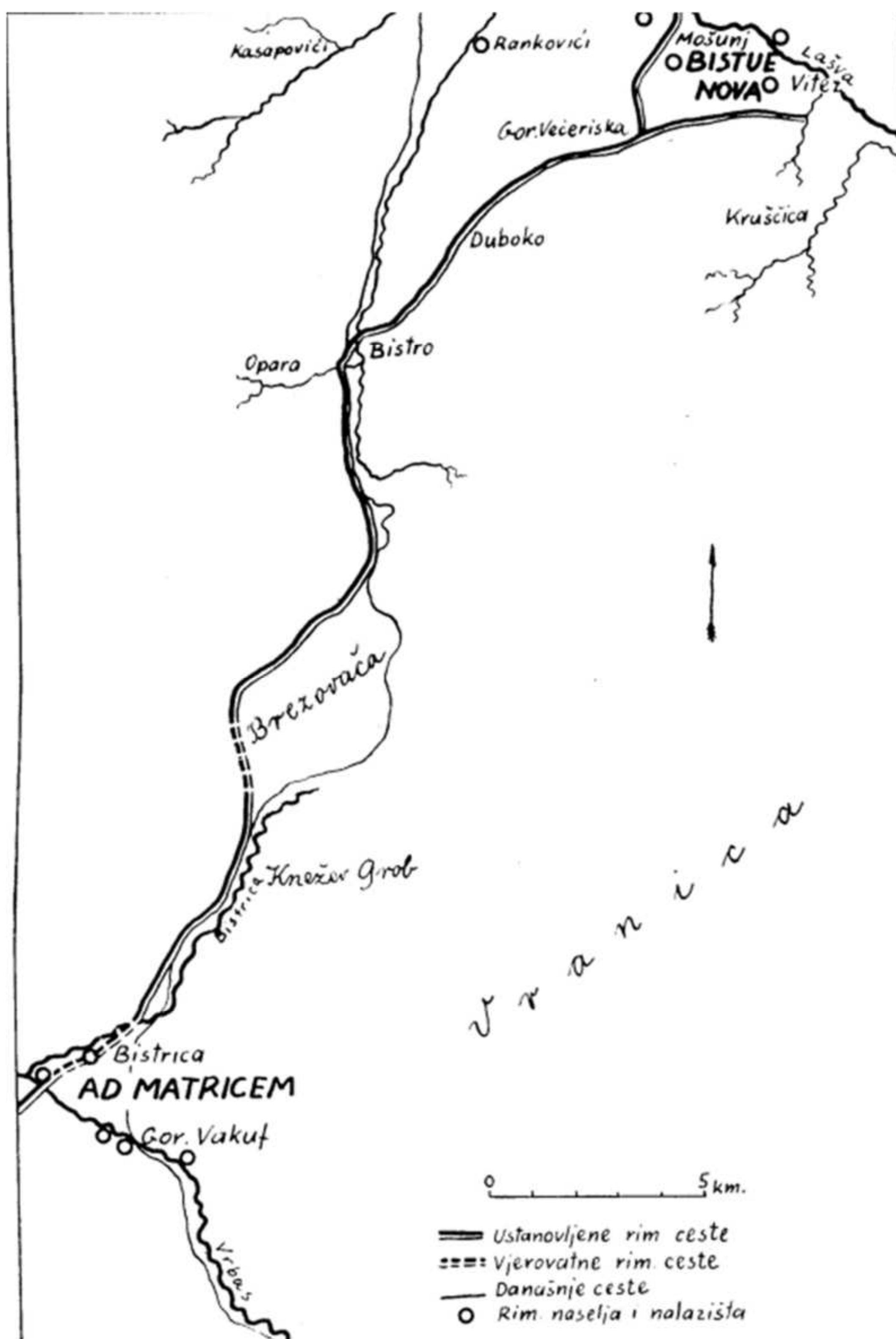
Preuzeto : Pašalić, 1953, 279, skica 1.

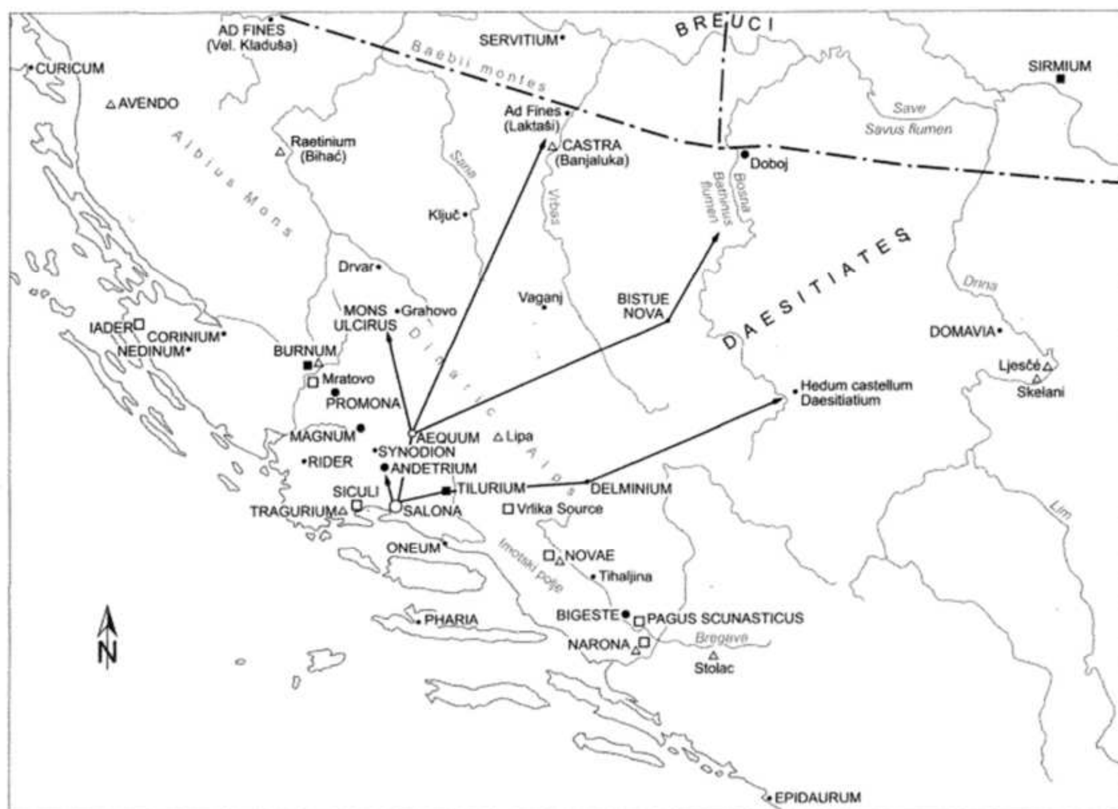
Preuzeto : Pašalić, 1953, 285, skica 4.

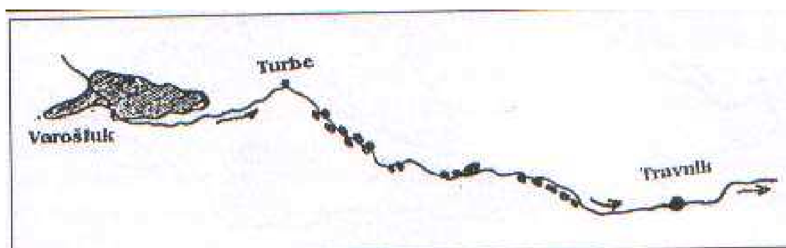
Preuzeto : Pašalić, 1960, karta III.

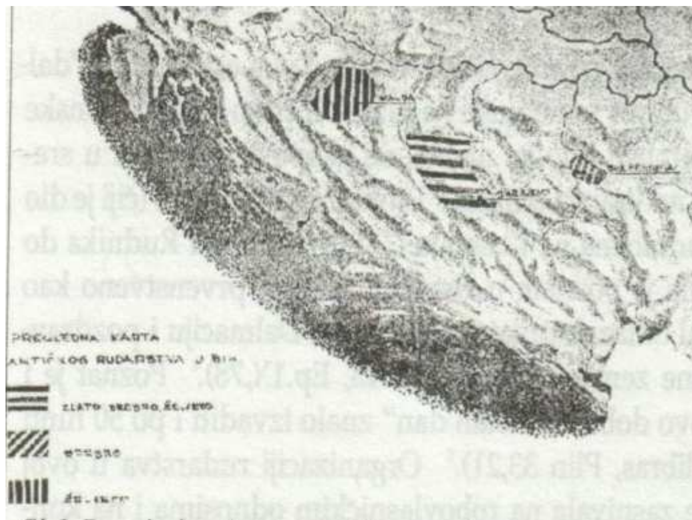
Preuzeto : Pašalić, karta IV.

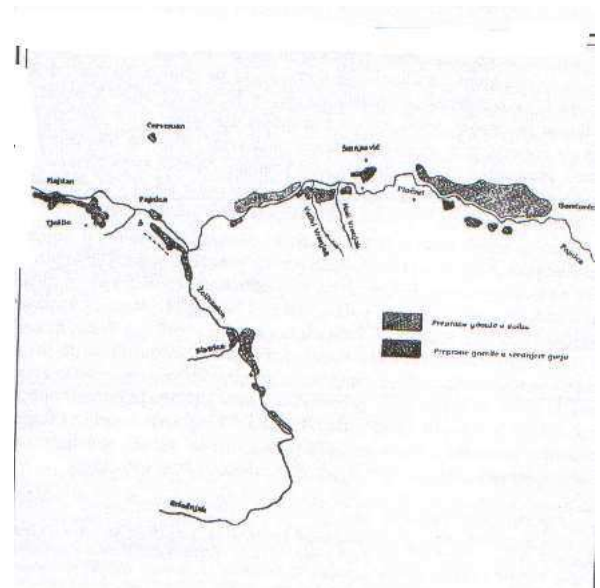
Preuzeto : Schmidt, 2006, 440.

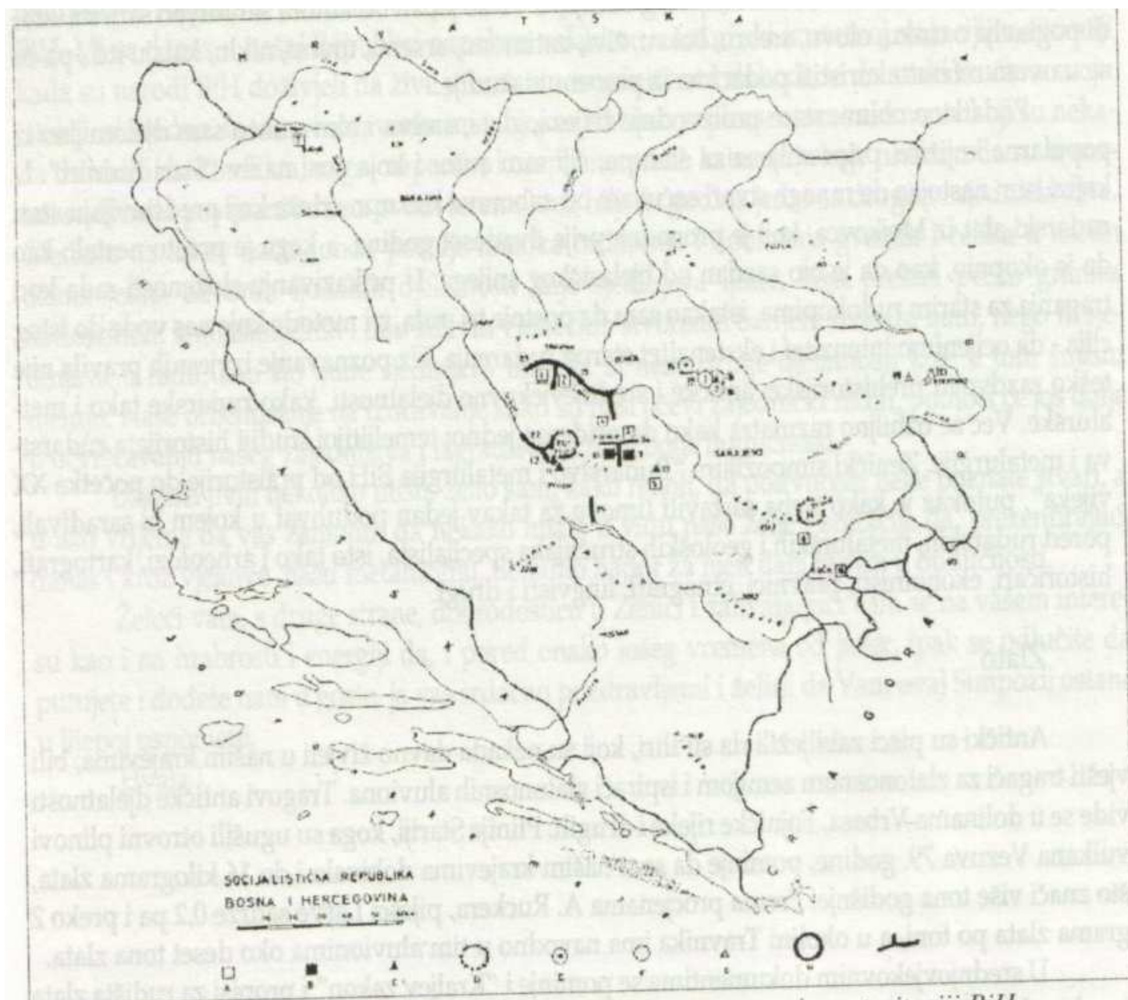
Karta ispirališta zlata u dolini Lašve (Karta preuzeta iz Škegro, 1999, 48, sl. 3)

Pregledna karta antičkog rudarstva u Bosni, sa tri rudonosne oblasti (Sana, Vranica i Podrinje oko Srebrenice)----(karta uzeta iz Bojanovski, 1999, 134, slika 1)

Karta prepranih gomila iz doline Željeznice i Fojnice (karta uzeta iz Škegro, 1999, 50, sl. 4)

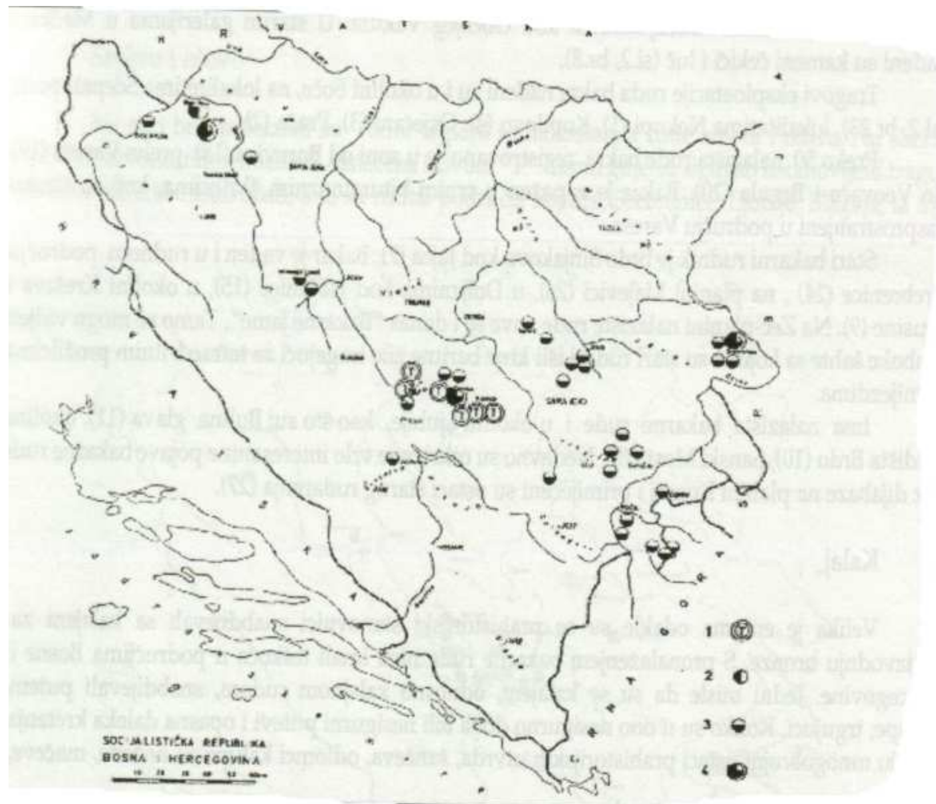

Prikaz rasprostranjenja raznih vrsta zlatonosne rude na teritoriji BiH,

prema rezultatima istraživanja do konca 1973, (karta uzeta iz Ramović, 1999, 10, slika 1)

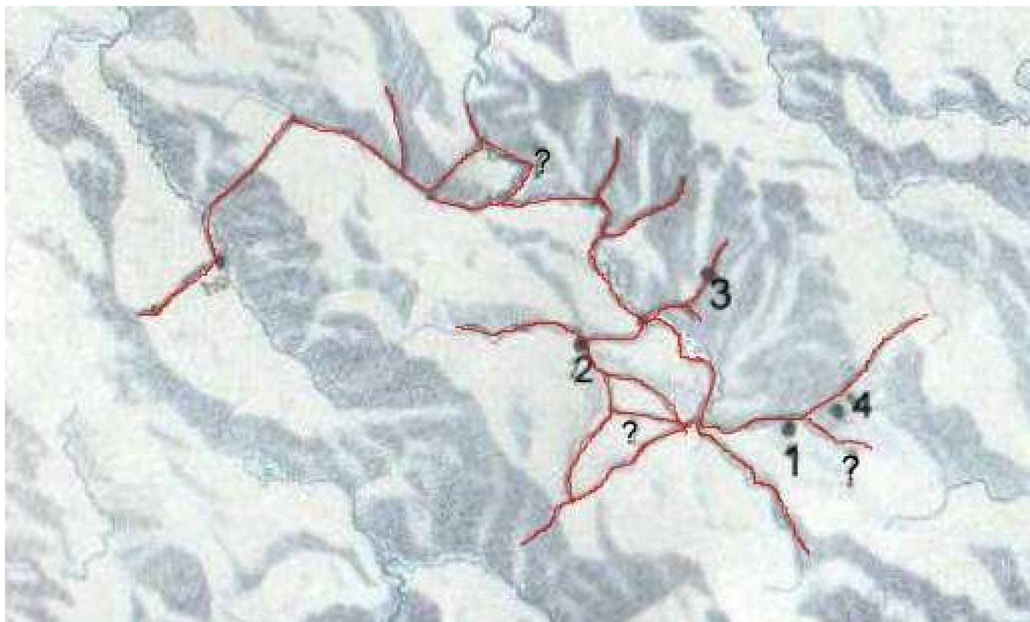
Rasprostranjenje rudišta željeza na teritoriji BiH do 1973, (označena sa Fe), rudišta bakra (Cu) i nalazišta minerala kalaja (Sn) (karta uzeta iz Ramović, 1999, 12, slika 2)

Šematska karta rasprostranjenja rudnih revira gdje je otkopavana ruda srebra i olova u predpovijesno i antičko doba (u legendi oznaka br. 2), u srednjem vijeku (br. 3) i istovremeno u antičko i srednjevjekovno doba (br. 4)---(karta uzeta iz Ramović, 1999, 13, slika 3)

Legenda

1. naseobinski kompleks Zlatište-Debelo Brdo-Soukbunar
2. Višnjica-Podastinje-Kiseljak
3. Dabravine
4. Hodidjed

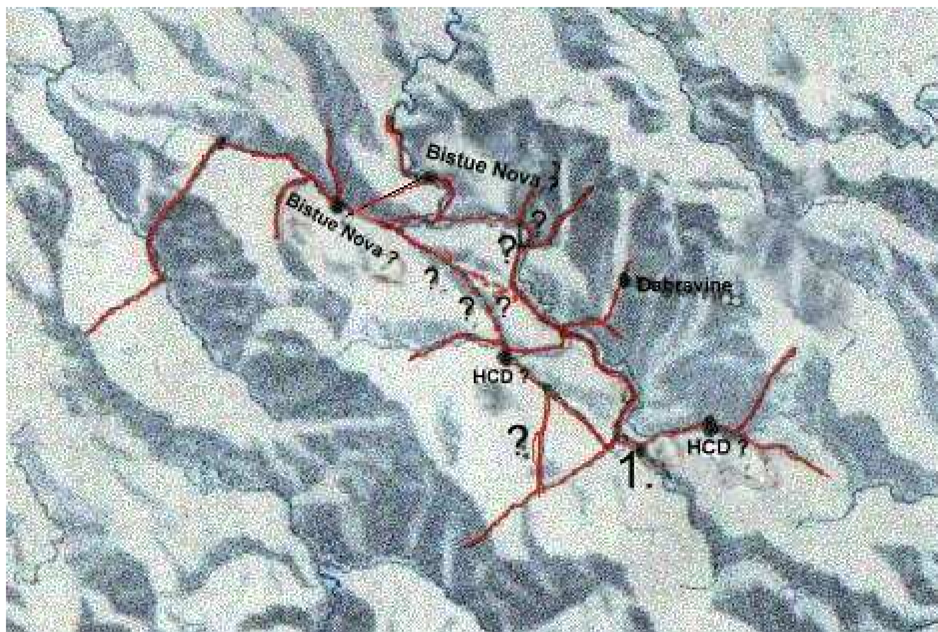
Predložene predrimske komunikacije u središnjoj i Gornjoj Bosni

(kartu izradio S.Mesihović)

Legenda

HCD- HE[.... ?]ASTEL[.... ?] DAESITIATIVM

1. *AQVAE S....*

Predloženi pravci rimskih cesta u središnjoj i Gornjoj Bosni

Legenda

1. Gradac, Gradac, Hadžići,
2. Velika Gradina, Zenik, Ilidža,
3. Grad Svrake, Vogošća (lokalitet u tekstu poznat kao Semizovac),
4. Gradac (Ilinjača), Gornji Kotorac, Ilidža,
5. Debelo Brdo, Sarajevo-Centar,
6. Gradac Hodidjed, Sarajevo-Stari Grad,
7. Gradina, Gradina, Pale,
8. Trojan, Pazarić, Hadžići. svetilište koje postoji i u predrimsko i u antičko doba; na ovom lokalitetu **ne postoji** predrimska gradina
9. Zvonigrad, Božići, Fojnica,
10. Gradac, Višnjica, Kiseljak,
11. Gradac, Homolj, Kiseljak,
12. Veliki Gradac, Ramadanovci-Goduša, Visoko,
13. Crkvina, Podastinje, Kiseljak,
14. Visoki, Grad Visoko,
15. Gradac, Mokronoge-Gunjače, Visoko,
16. Grad, Gornja Koprivnica, Kakanj,
17. Gradac, Podgora, Breza,
18. Gradina, Dabravine, Vareš,
19. Gradina, Brežani, Kakanj,
20. Bobovac, Dragovići-Mijakovići, Vareš
21. Gradina (Gradac) Karaula, Kakanj,

o tragovi naseobinske djelatnosti (možda utvrde)

Δ rimski kameni spomenik

| pojedinačni nalaz

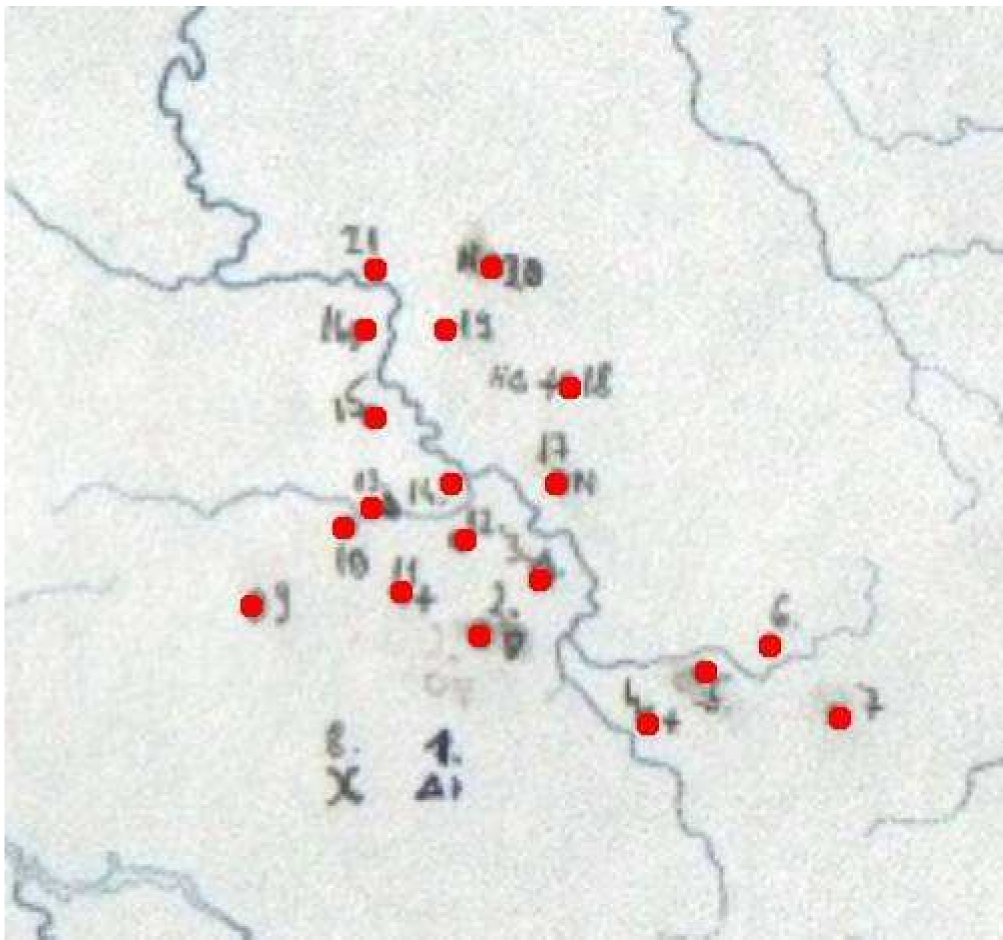
∇nekropola ravnih grobova

+ ranokrščanska crkva/bazilika

N novac

H hipogej/grobna komora

χ svetilište

Gradine na kojima su pronađeni i nalazi iz antičkog doba

CeHIS

Centar za historijska istraživanja